

Otthon a Kárpát-medencében

Területfejlesztési Szabadegyetem

2011-2015

Szerkesztette:
Fábián Attila

Társszerkesztő:
Bertalan Laura

NYUGAT-MAGYARORSZÁGI EGYETEM KIADÓ
SOPRON
2015

©Fábián Attila, Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, 2015

Nyelvi lektor • Takács Gábor
Technikai szerkesztő • Takács Eszter

ISBN ???

A szerzők köszönetüket fejezik ki az alábbi támogatóknak:

NEMZETSTRATÉGIAI KUTATÓINTÉZET

Köszönetünket fejezzük ki a „Klímahatás – Az éghajlatváltozás hatásainak komplex vizsgálata, nemzetközi K+F pályázatok előkészítése a Nyugat-magyarországi Egyetemen (TÁMOP-4.2.2.D-15/1/KONV-2015-0023)” projekt támogatásáért.
A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó • 9400 Sopron, Bajcsy-Zsilinszky utca 4.
Felelős kiadó • Prof. Dr. Németh Róbert rektorhelyettes
Borítóterv • Juhász Márton
Megjelent: 29,5 (B/2) iv terjedelemben
Palatia Nyomda és Kiadó Kft. • 9400 Sopron Bem utca 3.
Felelős vezető • Radek József

Horváth Gyula professzor úr emlékére

Tartalomjegyzék

Előszó	7
Otthon a Kárpát-medencében, otthon Sopronban	9
A Kárpát-medence változó geopolitikai helyzete	11
<i>Tóth Imre:</i> Hatalmi erőterben – kisállamok külpolitikai önállósága a 20. században	13
<i>Gulyás László – Szávai Ferenc:</i> Egy régió visszaintegrálási kísérlete, avagy Kárpátalja a magyar állam keretei között, 1939. március 15. – 1944. október 23.....	29
<i>Hajdú Zoltán:</i> A Kárpát-medence geopolitikai helyzete.....	45
Identitás, vándorlási és etnikai folyamatok	73
<i>Kocsis Károly – Tátrai Patrik:</i> A Kárpát-medence etnikai térszerkezetének változásai a rendszerváltást követően	75
<i>Szirmai Viktória:</i> Poszt-szocialista jól-lét és területi egyenlőtlenség a Kárpát-medencében	93
<i>Lados Gábor – Hegedűs Gábor – Kovács Zoltán – Boros Lajos:</i> Oda és vissza – Az elvándorlás hatásainak és a visszavonulás lehetőségeinek értékelése hazánkban.....	115
<i>Sik Endre – Szeitl Blanka:</i> A határon átnyúló diaszpóra identitása és migrációja a magyar–szlovák–ukrán hármason.....	137
<i>Gábrity Molnár Irén:</i> Identitás, vándorlás és etnikai folyamatok a Vajdaságban.....	161
<i>Kincses Áron:</i> Román állampolgárok Magyarországon a 2011-es népszámlálás adatai alapján	187
<i>Jankó Ferenc–Bertalan Laura:</i> A városi identitás építőkövei – Budaörs, Törökbálint és Biatorbágy esete.....	205
Társadalmi viszonyok és felsőoktatás	223
<i>Pogátsa Zoltán:</i> Társadalmi egyenlőtlenségek a neoliberais harmadik Magyar Köztársaságban, 1989–2010.....	225
<i>Takács Zoltán:</i> Kisebbségi felsőoktatás a Kárpát-medencében.....	267
<i>Gál Zoltán:</i> A magyarországi felsőoktatás regionális szerepének átalakulása.....	291
Gazdaságfejlesztés, gazdasági együttműködések	315
<i>Péti Márton – Szabó Balázs:</i> A Kárpát-medence külhoni magyarságának gazdasági pozíciói.....	317
<i>Kiss Éva:</i> Közvetlen külföldi tőkebefektetések a Kárpát- medencében	333

<i>Lengyel Imre – Mozsár Ferenc:</i>	A magyar megyék gazdasági növekedése az Európai Unióhoz történt csatlakozás után	353
<i>G. Fekete Éva:</i>	Helyi fejlesztés a Kárpát-medencében	369
<i>Ricz András – Nagy Imre – Juhász Bálint:</i>	A Vajdaságban elérhető gazdaságfejlesztési eszközök és az azok által elért eredmények	391
<i>Nagy Benedek:</i>	Turizmus, ami elválaszt és összeköt: a székelyföldi turisztikai kínálat továbbgondolási kísérlete	417
<i>Kerekes Sándor:</i>	Amiről keveset beszélünk: a környezetvédelmi szolgáltatások jóléti hatásai.....	449
A határok változó szerepe, határ menti együttműködések		467
<i>Baranyi Béla:</i>	A határok nélküli együttműködés dilemmái a Kárpát-medencében Magyarország szemszögéből	469
<i>Kuttor Dániel – Ocskay Gyula:</i>	A határok változó szerepe, határ menti kapcsolatok	487

Előszó

Jubilál a Területfejlesztési Szabadegyetem Sopronban. Tíz éves működése alatt nagyon sok vendég járt ebben a műhelyben az autószerelő mestertől az európai parlamenti képviselőig, jelezve, milyen széles palettán mozog az a közpolitika, amit területfejlesztésnek hívunk, és milyen széles az a szereplőkör, amelyik tevékenykedik benne. Az különösen fontos, hogy egy vidéki egyetem a gazdája, ahol szinte zöldmezős beruházásként jött létre a regionális gazdaságtani képzés. A szak alapítói, tanárai nagyon jól döntöttek akkor, amikor a szabadegyetem megalapításával szélesre tárták a kapukat, felmutatva a hallgatóknak e közpolitikai tevékenység nagyon összetett dimenzióit, s egyben kedvet is csinálva a területfejlesztés, mint szakma leendő művelői számára. Szerencsés volt az alapítás időpontja is, hiszen az uniós csatlakozás fokozottan táplálta a reményt arra, hogy hatékony eszközrendszer és jelentős forrásmennyiség áll majd rendelkezésre a hazai területi különbségek csökkentéséhez, a gazdagabbak helyzetbe hozásához, a szegényebbek felzárkóztatásához. Ebben a régióban kezdetektől fogva nyilvánvalóan különös hangsúlyt kapott a határon átnyúló együttműködés, hiszen az európai integrációt politikai értelemben is támogató, s egyben fejlesztési forrást, kölcsönös tanulási esélyt, fórumot biztosító projektek a nyugati határszélen avatott szomszéd segítségével gyorsan elindultak. Regionalizmus, szubszidiaritás, partnerség, olyan varázsszavak voltak, amelyeket hamar elsajátítottuk, csak éppen a gyakorlatba való átültetés maradt el sokszor.

Az elmúlt tíz évben a meghívott előadók vélhetően sokszor beszéltek a tervezésről, fejlesztési célokról, szereplőkről, konkrét régiókról, és bizonyos, hogy mindenki egyetértett abban, hogy területfejlesztésre szükség van, s hogy az uniós kohéziós politika nyújt szinte kizárólag lehetőséget arra, hogy az ország térbeli gazdasági, társadalmi polarizálódását mérsékeljük. Abban már bizonyára vita volt, hogy e politika számára a régió, a megye vagy kistérség az optimális térbeli lépték, s hogy milyen intézményekkel, hatalommal és forrásokkal kell a térbeli kereteket megtölteni. Nem csak, illetve nem is elsősorban a szakmai bizonytalanság volt az oka azonban annak, hogy az elmúlt tíz év regionális politikája, a lényegesen több forrás ellenére, mégsem ért el áttörést, nem tudta megállítani a területi különbségek növekedését, ha vannak is látványos produktumai. Nyilvánvalóan a regionális politika önmagában nem is képes erre. Éppen csak

azt nem sikerült a korábbi szemlélettel és mechanizmusokkal szemben elfogadtatni, hogy integráltan és decentralizáltan lehet csak hatékonyan „beavatkozni” a térbeli folyamatokba. A tárcák érdeke erősebb maradt a térségekenél, a területi döntéshozók pedig – regionalizmus ide vagy oda – egyre inkább elveszítették befolyásukat a fejlesztési, tervezési, forrásallokációs döntések felett.

Azt feltételezem, hogy a szabadegyetem előadói az utóbbi években már kevésbé lelkesek, vagy legalább is sokkal realistábbak, belátva, hogy az uniós csatlakozás önmagában nem oldotta meg a problémákat, és megkockáztatom, talán abban is egyetértés mutatkozik, hogy a területfejlesztés, mint szakma és közpolitika, vagy a regionalizmus presztízse megkopott. Ez egyértelműen megmutatkozik a hazai fejlesztéspolitikai intézményrendszer totális átalakulásában, a területi szereplők pozícióvesztésében, és a felsőoktatásban sem divat regionális gazdaságtant tanulni.

Merre tovább? Azt gondolom, hogy erre a kérdésre is először a szakmának kell válaszolnia, azoknak az egyetemi, kutatási műhelyeknek, amelyek annak idején jó irányba terelték a hazai döntéshozókat, sikeresen készítettek fel azokat a szakembereket, akik a fejlesztéspolitika több szinten kiépült intézményrendszerében dolgozva követték az európai szakmai, közpolitikai standardot, és képesek voltak sok helyen valóságos, innovatív fejlesztési kezdeményezéseket felkarolni.

A Területfejlesztési Szabadegyetem szervezői nagyon jó érzékkel választották ki annak a konferenciának a témáját is, amelynek előadásai ebben a kötetben megjelennek. A Kárpát-medence egy nagyon sajátos európai makrorégió, amely rendkívül sok kölcsönösen előnyös együttműködési lehetőséget kínál az érintett régiók számára. Remélem, hogy az elhangzott gondolatok, a létrejött szakmai partnerségek segítik e régió belső kohéziójának erősödését, európai versenyképességét, hozzájárulva egyben az érintett szomszédos országokban a regionális különbségek csökkenéséhez.

Pálné Kovács Ilona

Otthon a Kárpát-medencében, otthon Sopronban

A Területfejlesztési Szabadegyetem életében ismét eltelt öt tartalmas esztendő. A hagyományos előadásnapokon túl 2010-ben újtárra indítottuk a „Bemutakoznak a Kárpát-medence régiói” tematikus előadássorozatunkat is.

Célunk volt közel hozni Sopronhoz a távol esőt, azaz a magyarság által lakott földrajzi és társadalmi terek bemutatására vállalkoztunk tíz féléven keresztül. A kisebbségben megélt történelmük, hagyományaik, ételeik, művészetük és mindennapi problémáik bemutatása mind-mind tartalmas programot varázsolt a Közgazdaságtudományi Kar aulájába. Szerettük volna láttatni azt is, hogy milyen módon fejlődnek a határon túli helyi gazdaságok, közösségek milyen értékek mentén tartják fenn létüket. Úgy hiszem, sikerült. Boldog és élménydús napok voltak ezek, és otthon érezhettük magunkat a Kárpát-medencében. A Vajdaság, Nyugat-Szlavónia, a Muravidék, Burgenland, a Felvidék nyugati és keleti részei, Kárpátalja, a Partium, Kolozsvár és a Székelyföld valamennyi kincsét elénk tárta, de legfőképpen új barátokat szereztünk.

2005-ben, amikor éppen tíz esztendeje Sopronban rendeztük a Magyar Regionális Tudományi Társaság harmadik vándorgyűlését „Regionális fejlődés a Kárpát-medencében és az Európai Unió transzregionális politikája” címmel, még nem gondoltuk, hogy az akkor elhangzott gondolatok végigkísérik ezt az évtizedünket. Nem véletlenül tértünk tehát vissza a jubileumi konferenciánk panelbeszélgetéseiben és e kötet fejezeteiben a tíz évvel ezelőtti témához, melyek ma is aktuálisak. Körbeértünk, de a kérdések sorát nem tudtuk lezárni. Talán nem is lehetséges.

A Kárpát-medence, más, talán pontosabb megfogalmazásban a Kárpát-Pannon térség mindig is olyan földrajzi egység volt, amely kedvelt kerete volt a hazai geográfiai és regionális gondolkodásnak. Minden korban – a két világháború között, a szocializmus évtizedeiben, a rendszerváltozás utáni évtizedben, vagy az ezredforduló utáni időszakban – más-más kérdéseket vet fel az itt élő számtalan nemzet és nép kapcsolata, illetve a térség Európán belüli helyzete szempontjából. Mennyiben változott meg az oly sokszor hangoztatott egymásrataltság, a különböző síkú együttműködések kényszere? A közös történelmi determinációk és sorsközösségek után mennyire mennek egy irányba a térségben található országok? Lehetséges-e ma Kárpát-medencei identitásról beszélni? A folyton változó geopolitikai viszonyok között hogyan értelmeződik újra a térség Európán belüli szerepe? Milyen perspektívái és kihasználatlan po-

tenciáljai vannak a gazdaságnak az európai és a globális térben? A tanulmánykötetben olyan írások jelennek meg, amelyek a maguk témáján belül reflektálnak e kérdések némelyikére. Végére – ahogy a könyv címe is jelzi – arról szeretnénk képet alkotni, hogy milyen otthont kínál a Kárpátok koszorúja által bezárt térség az itt élő embereknek.

Az előrelépés lehetőségét a konstruktív kooperációban látom. Nem elégséges a realista gondolkodás, a biztonság vagy haszonmaximalizálás szemüvegén át tekinteni térségünkre. A konstruktivizmus révén a társadalmi érdekek és értékek felértékelődnek, az anyagi (termelő) képességek és kívülről adott érdekek fontossága csökken. A konstruktivista megközelítés az együttműködések révén biztonságközösségeket hozhat létre a Kárpát-medence társadalmi között.

A XXI. században az egymás mellett élő közösségekben, felerősödött a társadalmi feszültség és az együttgondolkodás hiánya. Ugyanakkor a fejlett nemzetgazdaságokon belül a kreativitás, az innováció és a bizalmi kooperáció a fő mozgatórugója az értékteremtésnek és a társadalmi változásoknak. Meg kell tehát találnunk azt az utat, amely társadalmi, gazdasági és politikai értelemben is kivetíti e pozitív folyamatokat a Kárpát-medence országaira és ennek alapján generálja a nemzeti kereteken túlmutató hálózatosodó társadalmakat. Mi magyarok ennek a folyamatnak aktív alkotói lehetünk.

Lezárjuk tehát a tíz esztendőt és ajánljuk ezt a tanulmánykötetet a Kárpát-medence regionális tudományi műhelyeiben dolgozó kollégák, az egyetemeken kutató és oktató regionalisták, egyetemi hallgatók, doktoranduszok és „szabadegyetemistáink” számára.

Ehelyütt köszönöm meg valamennyi munkatársam odaadó és mindvégig építő munkáját, amely során igazi alkotó közösséggé váltunk. A képzeletbeli stafétabotot most átadom Tóth Balázs István fiatal és tehetséges kollégámnak. Ez év őszétől ő a Területfejlesztési Szabadegyetem vezetője. Jó munkát és sok örömet kívánok a megkezdett közös utunk folytatásában!

Végezetül kötetünkkel szeretnénk a magunk módján emléket állítani Horváth Gyula professzor úrnak is, aki 2004-ben gondolkodás nélkül befogadott bennünket a „regionalisták” közé, támogatta minden lépésünket, érdeklődve és reméljük büszkén figyelte sikereinket. Vártuk a jubileumi konferencia megnyitójára, vártuk, hogy keretbe foglalja előadásával ünnepünket. Sajnos nem érkezhett meg. Professzor Úr, köszönjük biztató szavaidat, atyai odafigyelésedet! Ezt a kötetet neked ajánlja a Soproni Regionális Tudományi Műhely.

Fábián Attila

A Kárpát-medence változó geopolitikai helyzete

Tóth Imre: Hatalmi erőterben – kisállamok külpolitikai önállósága a 20. században

A külpolitika egyik legfontosabb feladata, hogy az elvek, stratégiák és ezek megvalósításához rendelkezésre álló eszközök összehangolásával minél hatékonyabban képviselje az állam érdekeit. Az ún. kisállamoknak sokkal gyakrabban gyűlik meg a baja a külső, kényszerítő tényezőkkel, mint a nagyhatalmaknak, sűrűbben kerülnek olyan váratlan helyzetek elé, amikor rögtönözni kényszerülnek. A történelem gyakorta teremt olyan helyzetet, hogy kényszerpályás meghatározottság kerekedik felül, a külpolitikai cselekvés lehetőségei drasztikusan beszűkülnek, szuverenitásdeficit keletkezik, vagy megszűnik az önállóság. (Itt jelezzük: a külpolitikai mozgásszabadság nem feltétlenül hordozza magában az előnyös döntést, legfeljebb annak lehetőségét.)

A modern államok szuverenitása elsősorban a stabilitás iránti igényükből ered, és arra irányul, hogy biztosítsák vele saját határaikat. Önállóságuk egyúttal kifejezésre juttatja törekvésüket és jogukat arra, hogy belső működésüket saját törvényeik alapján határozzák meg, de kifejezi külpolitikai szabadságukat is. Az államok mozgásterét nem csupán nagyságuk, katonai és gazdasági potenciáljuk, hanem sok egyéb jellemző, közöttük az elhelyezkedésük is körülhatárolja. A kisebb, gyengébb, alacsonyabb státusú államoknak kevesebb lehetőségük nyílik az önálló cselekvésre. Természetesen érdemes eltöprengeni azon, hogy a nemzetközi élet szereplői között kiket tekintünk gyenge, vagy kis államoknak? Ennek meghatározására ma nincs általánosan és egységesen elfogadott kritériumrendszer. Egyszerűbb helyzetben találjuk magunkat, ha a 19. század hatalmi rendszerét vizsgáljuk. Ezt elemezve hagyományosan azokat az országokat soroljuk a kisállamok közé, amelyek kívül rekedtek a nagyhatalmak konferenciáin, nem vettek részt a kontinens egészét érintő megállapodások és szerződések kidolgozásában, legfeljebb aláíróként közreműködtek a döntésekben. Ez a rendszer természetesnek tekintette és legitímálta a nagyhatalmak különleges nemzetközi státusát és az államok egyenlőtlenségét. A szisztéma részben a 20. század folyamán is fennmaradt (noha nem mindig a nagyhatalmiság kritériumai, hanem a nemzetközi rendszerből történt erőszakos kirekesztés miatt, ahogy azt az első világháború utáni békekonferencia példája mutatja), manapság azonban

már nem beszélhetünk az államok közötti nemzetközi jogi egyenlőségről. A gyakorlatban mégis számos formális és informális tényező befolyásolja az egyenlőséget. Miközben a 19. században és a bipolaritás rendszerében a nagyhatalmak jól meg tudták különböztetni önmagukat a többiektől, manapság a nemzetközi döntések befolyásolásának nem olyan világosak és egyszerűek a feltételei, mint korábban. A döntéshozatali potenciálnak ugyanis nem csupán mennyiségi (geográfiai, demográfiai és gazdasági), hanem minőségi összetevői is vannak. A nagyhatalmi státus olyan tradicionális jellemzői, mint a népességszám, a GDP, vagy a katonai erő változatlanul fontos indikátorok, de a földrajzi helyzet, a stratégiai pozíció, a vezető államok közötti kapcsolatok aktuális minősége és a nemzetközi rendszerben mutatkozó feszültségek szintje szintén hatással van az országok érdekérvényesítő képességre. Ráadásul ugyanaz az állam, amelyik kapcsolatainak egy részében gyengeséget produkál, egy másikban számottevő erő felmutatására is képes lehet. (A legutóbbi időkhöz még az is kérdéses volt, hogy az egészen kis méretű államoknak szükségük van-e diplomatákra és önálló diplomáciai intézményrendszerre, vagy elegendő, ha érdekeiket egy nagyobb szomszédos ország, vagy egy nemzetközi szervezet révén jelenítik meg. Olyan miniállamok, mint Monaco vagy Liechtenstein alapvetően az utóbbiakra támaszkodtak nemzeti érdekeinek védelmében. (Napjainkban az ún. „virtuális diplomácia” megjelenésével ez a gyakorlat is változik.) A kis területi kiterjedés egyáltalán nem jelenti azt, hogy egy kisebb méretű ország képtelen lenne önálló diplomáciai cselekvésre, és ne tudna alakítani a nemzetközi viszonyokon. Kérdés, hogy az alacsonyabb pozíciókat elfoglaló államok nemzetközi jelentősége milyen körülmények között érvényesülhet, és az államok tudnak-e, és ha igen, hogyan tudnak élni a körülmények adta lehetőséggel.

A kontinens centrumának kisállami lehetőségeit számba vevő, szűkebb témánkra rátérve megállapíthatjuk, hogy a történelem folyamán Köztes-Európa országainak geopolitikai helyzetét részben a nagyhatalmi dominancia ténye, részben az a körülmény jellemezte, hogy a térség nagyhatalmak ütközőzónájába esett, ami az itteni országok, illetve azok elődállamai számára igen szűk mozgásteret biztosított. Az azonban, hogy ezen országok (beleértve a térség közepes államait) szuverenitása korlátozott volt, nem jelentette egyúttal azt, hogy nemzetközi politikai jelentőséggel sem rendelkeztek, vagy a nemzetközi politika áramlataira ne tudtak volna hatást kifejteni. Globális szintéren gondoljunk csupán Kuba, vagy Észak-Korea hidegháborús (vagy akár mai) szereplésére,

vagy az európai színtéren Lengyelország 1980-as években játszott nemzetközi szerepére. Ugyanezt mondhatjuk az 1956-os magyar forradalom kapcsán is. Annak ellenére, hogy az előzmények minimum a szovjet desztalinizálásig vezetnek vissza, és a nemzetközi status quo 1956-ban végül is változatlan maradt, a sztálini típusú kommunizmus Budapesten mégiscsak halálos sebet kapott. Katalizátor szerepe volt Magyarországnak az 1989-es kelet-német menekültválság megoldásában és a két német állam újraegyesülésében is. A folytatható sorban a gyenge államok, illetve az általuk indított folyamatok a bipoláris világrend szuperhatalmi struktúrájában is érzékelhető effektusokat keltettek. Anélkül, hogy ezeket a hatásokat túlértékelnénk, a jelenségek egyszerű tanulsága, hogy időnként a kisállami aspirációknak és cselekvéseknek igenis alakító szerep jut a nemzetközi tér formálásában (Borhi 2004).

Emellett az is kétségtelen tény, hogy Közép-Európa országai a nemzeti szuverenitás fogalmának megjelenésétől kezdve még a saját sorsukat is csak korlátozottan, vagy egyáltalán nem tudták befolyásolni. Ahogy Ormos Mária is rámutatott, még a köznyelvben előszeretettel „ezerévesként” emlegetett magyar államiság sem létezett a valóságban, hiszen az a 16. századtól, az ország darabokra szakításától cáfolhatatlanul csorbát szenvedett. (Még az önálló magyar államiság jelképévé vált Erdélyi Fejedelemség is korlátozott szuverenitással rendelkező vazallus állam volt csupán. [Ormos 2013]) Önálló államiságuk 20. századi kezdetén azonban átmenetileg olyan szabadság köszöntött a térség országaira, amellyel egyáltalán nem volt egyszerű élni. Az önszerveződés esélye nem pusztán a független államiság megteremtésével, hanem az addigi nagyhatalmi dominancia átmeneti megszűnésével nyílt meg számukra.

A kontinens kelet-közép-európai részének belső viszonyait az első világháború és annak következményei gyökeresen átalakították. A békekötések átformálták a kontinens belső hatalmi szerkezetét. Három tradicionális korábbi nagyhatalom – eltérő okokból és eltérő időre – kiszorult a nemzetközi életből. Örökre megszűnt létezni a 19. századi egyensúly leggyengébb láncszeme, Ausztria–Magyarország, melyet életképesebbnek tartott ütköző államok láncolatával, az ún. cordonne sanitaire-rel helyettesítettek a bolsevik–szovjet veszély ellensúlyozására. Az Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejött öt utódállamról – melyből három a létét, vagy nagyságát köszönhette az antant, elsősorban Franciaország politikájának – joggal gondolhatták, hogy egy majdani német felemelkedés gátját képezhetik, mivel Belgrád, Prága és Bukarest biztosan nem fogja Berlin

oltalmát keresni a következő időszakban. Az Osztrák–Magyar Monarchiára kimondták a halálos ítéletet, de 1919–20-ban legalább annyira tetszhalottnak látszott Németország és Oroszország is.

Az első világháborúban vesztes Németország a teljes megsemmisülés szélén kiszolgáltatva figyelte a nélküle születő új Európát, míg az egykor volt cári birodalom a bolsevik hatalomátvétellel önmagát diszkreditálta a nemzetközi rendszerben. Utóbbiak kiesése mindazonáltal csupán átmeneti volt, mindkettő megmaradt potenciális nagyhatalomnak, és az idő a visszatérésüknek dolgozott. Szovjet-Oroszország belső válságához az intervenció, és a lengyel háború viszontagságai is hozzájárultak. Úgy látszott, és a győztesek úgy is gondolták: nem képvisel komoly potenciált. 1939-ben azonban kiderült: tévedtek. Idő kérdése volt csupán, és az „agyaglábú óriás” ismét talpra állt, rövidesen pedig imperialista-birodalmi hajlamai is újból a felszínre kerültek. Németországot nem lehetett a francia szándékoknak megfelelő módon, véglegesen meggyengíteni, érzelmileg azonban „sikerült” elszigetelni, kritikát ébresztve a németekben a békéket megalkotó polgári demokráciák rendszerével szemben. Paradox módon az első világháború nagy győztese – Oroszország átmeneti és Ausztria végleges kiesésével – éppen Németország lett. A kialakuló hatalmi vákuumok szívó hatásának köszönhetően rövidesen megnyílt számára az út keletre.

Előtte azonban Közép-Európa légüres terébe a franciák próbáltak meg behatolni. A francia befolyás érvényesítéséhez azonban olyan mértékű tőkeerőre lett volna szükség, mely nem állt Párizs rendelkezésére. A békekötésekkel még el tudta érni Csehszlovákia, Lengyelország létrehozását Németországgal szemben, ám a rendezésekkel megalapozta e két ország és Berlin tartós ellenségeskedését is. A francia béketervek opponálása után, a Quai d’Orsay-n kárpótlást igyekeztek keresni a térségbeli kissovetségesekben, ami természetesen nem volt hasonlítható semmilyen angol és amerikai garanciához. Franciaország, mely pillanatnyilag a helyzet urának tűnt, rövidesen elvesztette dominanciáját a térségben. A másik győztes, Anglia figyelme sokkal inkább fordult a tengeren túlra, mint a számára tulajdonképpen értéktelen, és érdektelen közép-európai zóna felé. Nem veszítve szemé elől a Foreign Office által tett javaslatokat, és a részükről feltételezett jóindulatot, valódi kibontakozást az angol alternatíva nem kínált a térség államainak, mivel Nagy-Britannia más, Európán kívüli piacokon volt érdekelt, így nehéznek, sőt lehetetlennek tűnt

rávenni a Közép-Európával való együttműködésre. A háború igazi győztesét, az Egyesült Államokat pedig kedvezőtlen tapasztalatai arra indították, hogy Európától elzárkózva, olyan térségek irányába tekintsen, melyek jobban megfeleltek a hagyományos amerikai érdekeknek.

Ez a geopolitikai helyzet adott lehetőséget a közép-európai független államok szövetkezésére, ám ezek a közöttük lévő számos érdekellentét miatt nem voltak képesek átlépni a Rubicont, és a lehetőséggel nem tudtak megfelelően élni. A látszat pedig azt mutatta, hogy a versailles-inak nevezett nemzetközi rendszer helyet kínál a kisállami érdekérvényesítésnek. Amikor a (kül)politikai mozgástér az első világháború végén kitarult előttük, a mellékgyőzteseknek (Csehszlovákiának, Romániának és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak) kisállami státusuk ellenére is alkalom nyílt a nemzetközi politika határozott alakítására, és akarataikat keresztül verve a döntéshozó nagyhatalmakon, érdekeiket területi, gazdasági és katonai szempontjaiknak megfelelően érvényesítették. Az évszázadon át tartó szuverenitáshiány, az autonóm folyamatok korlátozottsága, és az abból logikusan következő kisállami önzés azonban csődhez vezetett. A kudarc elsősorban abban mutatkozott meg, hogy lehetetlenné vált minden regionális biztonságpolitikai és gazdasági együttműködés. Az egyetlen ilyen jellegű kezdeményezést egy regionális önvédelmi szerveződés, a status quo-t védelmező kisállamok által bilaterális alapon létrehozott kisantant jelentette. A Csehszlovákiát, Romániát és Jugoszláviát magába foglaló államcsoport azonban nem alkotott valódi közösséget. A két világháború közötti magyar külpolitika – nem alaptalanul – úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a kisantant államait jószerivel csak a Magyarországgal szembeni ellenséges érzület tartja össze. Számos egyéb kérdésben komoly ellentétek feszülnek közöttük. A status quo-ellenes alacsony státusú országok (Bulgária, elsősorban pedig Magyarország) azonban nem tudták kihasználni ezt a helyzetet. A kisantant megbontására tett magyar kísérleteknek a feltétele és az ára is magas volt, mind bel- mind külpolitikai tekintetben. Ugyanettől a magyar külpolitikától (bármennyire szentségtörő felvetésnek tűnik is) nem volt teljesen idegen a kisantanthoz való csatlakozás gondolata sem. Ennek azonban hiányoztak a reális feltételei. A gyanakvás, a kölcsönös félelmek és érdekellentétek miatt a térségbeli országok nem tudták átvenni az Ausztria–Magyarország által betöltött stabilizáló szerepet a kontinens ezen részén.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása egyéb változásokat is hozott a geopolitikai szemléletben. A saint germaini és trianoni békék után,

a kettős monarchia végleges megszűnésével a szűkebben vett térség, a Kárpát-medence, illetve Magyarország nemzetközi szerepe és presztízse leértékelődött. Utóbbi folyamatot – amint azt Pritz Pál megállapította – félreérthetetlenül jelezte a német külpolitika vágányállítása is, amelyet megelőzően Berlin a Duna-medencét és a Balkánt még külön tényezőként kezelte, de ami után (az első világháború végétől) egységesen Délkelet-Európaként foglalkozott a térséggel. Utóbbi szemléletváltás 1922-től a Wilhelmstrasse, azaz a német külügyminisztérium szervezeti rendjében is tükröződött (Pritz 2002: 5–22.). A ténnyel – nevezetesen, hogy ezzel a szemléletváltással Magyarország a Balkán térségbe (Südostraum) sodródott – a magyar külpolitika irányítói nem voltak képesek szembenézni, mint ahogy azzal sem, hogy a német diplomácia szemében Románia és Jugoszlávia szerepe felértékelődött.

Az 1930-as évek európai átrendeződésének prologusa a gazdasági válság volt, mely után a versailles-i rendszer egyre érezhetőbb bomlásnak indult. Franciaország gazdasági eszközökkel továbbra sem volt képes biztosítani politikai befolyását a hozzá kötődő közép-európai államokban. Ehhez olyan súlyos pénzügyi áldozatokra lett volna szükség, amit – megfelelő gazdasági erő híján – Párizs nem vállalhatott. Egyszersmind az is világossá vált, hogy Franciaország a piac és a kereskedelem területén nem tud alternatívát nyújtani a térség államainak. A brit külpolitikában korábban is alárendelt szerepet játszott régió iránt megmutatkozó viszonylagos érdektelenség az 1930-as évek közepére csak fokozódott. London 1932 januárjában a francia hegemonia ellensúlyozására és saját, korábbi befektetési védelmében még előállt a Duna menti államok vámszövetségét szorgalmazó tervvel, ám a próbálkozás elhalt, s vele együtt múltak ki a térségre vonatkozó angol kezdeményezések is. Anglia a korban mind több nehézséggel küzdő világhatalom volt, melynek pénzügyi körei ugyan nem voltak érdektelenek a térség iránt, csak hogy a szigetország ereje „csupán” kevésre futotta. A helyzet kulcsa mindinkább a német politika irányítóinak kezébe került. 1934-ben még keresztülvihető lett volna egy – az Anschluss megakadályozásáért cserébe az olaszok etiópai törekvéseit méltányló – francia–olasz megállapodás (Ormos 2007: 166.), ám éppen Mussolini észak-afrikai kalandja segítette hozzá a németeket Ausztria birtoklásához.

A fordulat kezdetben komoly csalódást okozott Magyarországon, ahol azt látták: Olaszország a francia barátokkal elpártolt a magyar revízió

ügyétől. Ezzel egyidejűleg romlott viszont a kisantant-országok érdekérvényesítő képessége Párizsban, ami csökkentette a Franciaország nyújtotta biztonság érzetét. Az olasz kormány 1935 őszén elindította az abesszin háborút, ami az angolok tiltakozását váltotta ki. Franciaország nem állhatott tovább az olaszok háta mögött, akik a nemzetközi elszigeteltség elől mindinkább Berlin karjaiba siettek. A kezdetben óvatos német támogatás ára Ausztria lett, miáltal a Német Birodalom előtt megnyílt a térségbe vezető út. 1935 után nyilvánvalónak látszott: Európa e részének sorsát Németország fogja elrendezni az érdekeinek megfelelő gazdasági, majd pedig politikai szisztéma logikája szerint.¹ Az önszerveződő Közép-Európa esélyét így teljességgel zárójelbe tette a német birodalmi térszervezés folyamata.

A nagyhatalmi vákuum megszűnésével a térség országainak külpolitika lehetőségei mindinkább beszűkültek. Az érlelődő változások mindenestre az önálló tervezés végét is jelentették: az itteni kormányok számára egyidejűleg az a korlátozottabb ambíció vált a fő kérdéssé, hogy milyen feltételek mellett juthatnak jobb szerephez a Németország által szervezett piacon. A harmincas évek derekán felmerülő, nem német kezdeményezésű tervek létrejöttét a status quo fenntartása mellett már egyre inkább a védekezési szándék motiválta (Ormos 2004: 157-158.). Az 1930-as évek második felében és közvetlenül a második világháborút megelőző időszakban pedig a dunai vagy közép-európai együttműködés nem német vezérlésű formája Magyarországon nyíltan már csak a kormányzattal valamilyen okból szemben álló táborban fogalmazódott meg. Ennek fő oka éppen az volt, hogy a kormányhoz tartozó körök az ilyesféle tervek sikerének semmiféle esélyt nem adtak (Rab–Tóth 2011: 117–142.).

A második világháborút követően a dunai államok (kiegészülve immár az addig domináns szerepre törekvő, és rövid időszakról eltekintve domináns szerepet játszó, azután a saját maga által indított háborúban kivértett, majd kettészakított Németországgal) már nem a nagyhatalmi érdekrendszer metszéspontján, hanem azok perifériáján helyezkedtek el. Az a tény, hogy a második világháborúnak katonai és diplomáciai értelemben csupán két triumfátora volt, a centrumokat is „odébb tolta”. A Keletet ugyan változatlanul Moszkva testesítette meg, de a Nyugat korábban London és – ki-

¹ A kérdéstről részletesen lásd: Ormos 2007: 157.

sebb mértékben – Párizs által játszott szerepét Washington vette át. Az osztrák államszerződéssel és a két Németország világpolitikai sakkjáráján történt „végleges” (pontosabban szólva véglegesnek látszó) elhelyezkedésével, 1955-től állandósult az Európa középső részén átívelő konfrontatív ütközőzóna. Ha azonban a korszak katonai- illetve biztonságpolitikai változásait alaposan szemügyre vesszük, arra juthatunk, hogy a hidegháborús ütközőként számon tartott térség a valóságban csupán kulturális, történelmi értelemben számított pufferezónának. A vasfüggöny szögesdróttjai és taposóaknái, valamint minden demarkációs vonal legabszurdabb formája, a berlini fal betontömbjei szimbolikus értelemben valóban a kibékíthetetlen hidegháborús konfrontációt testesítették meg, ám a valódi (katonai) szembenállás a nukleáris fegyverek kifejlesztése után egyre inkább arktikus dimenziót öltött. „Az eurázsiai peremív (légi-haditengerészeti) amerikai támaszpont hálózata mellett a globális geopolitikai satu másik stratégiai szára az arktikus-pólaris térségben húzódott” – állapítja meg Fischer Ferenc Richard Spykman (1944) „New Geography” című elemzésére támaszkodva. A hagyományos és a modern térképszemléletben rejlő ellentmondások hatásait elemző Fischer hívja fel arra a figyelmet, hogy a fél évszázadon át húzódó globális dimenziójú szovjet-amerikai konfrontációs folyamatok nem írhatók le a (Kelet-Közép)-Európa-centrikus nézőpontból. A világ térképszemléletében lezajlott változásokat jól szimbolizálja a legfontosabb globális intézmény szerepét betöltő ENSZ emblémája, mely az északi sark nézőpontjából ábrázolja a földgolyót. A nemzetközi kapcsolatok hierarchiájában a közép-kelet-európai térség leértékelődése minden – a kelet–nyugati szembenállás szempontjából meghatározó tömbhatár érzetéből táplálkozó – látszat ellenére is tovább folyt (Fischer é. n.).

Kelet-Közép-Európa szovjet szatellit államait 1948-ra homogén blokkba olvasztotta a Kreml vezetése. Az önállóság és az önszerveződés illúziója annak ellenére hunyt ki, hogy a II. világháború alatt és közvetlenül azután csehszlovák–lengyel, lengyel–magyar, jugoszláv–bolgár, jugoszláv–görög, és magyar–román föderatív elképzelések egyaránt megfogalmazódtak. Nagy-Britanniában a Foreign Office sajtó-és kutatóosztályán a háború idején több elaborátum is készült kelet-közép-európai államszövetség(ek) megszervezéséről. A szakértői koncepciók alapvetően két konföderációról szóltak. Az északiba Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és Ausztria, a délbe a tervezet szerint Jugoszlávia, Bulgária és Görögország tartozott volna. Románia (és azon belül Erdély) státusa nem volt egyértelmű. A brit külügyminisztérium szakemberei 1942

őszén egy Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia és Románia alkotta dunai konföderációról szóló memorandumot is készítettek. Utóbbi emlékirat szükség esetén Lengyelország részvételével is számolt, amit az ország potenciális (akkor azonban nem létező) katonai ereje tett indokolttá. A tervezetek megvalósítása elé súlyos gátat vetett a kisebbségvédelmi kérdések és a területi viták megoldatlansága, nem beszélve a hatalmi berendezkedés által okozott akadályokról. Ennek ellenére 1942 januárjában Londonban írásban is rögzítették a csehszlovák–lengyel és a görög–jugoszláv föderációs megállapodást. (Zárójelben jelezzük: a magyar vezetés gyakorlatilag elvetette az ilyen jellegű együttműködéseket, mivel nem látott valódi föderációs akaratot a háttérben, és hiányolta azt a vezető államot is, amely egy ilyen államszövetséget képes lett volna megszervezni. [Pritz 2006: 44-45.]) A „legteljesebb elvi rokonszenv” kinyilvánítása gesztusnak is édes kevés volt. A hazai külpolitikát a valóságban a magyar szupremáciáról való lemondás követelménye, illetve egy másik állam szupremációjától való félelem erősen visszatartotta a hasonló jellegű kezdeményezések támogatásától. Tegyük hozzá: a csehszlovák részvétel elismerésének előfeltétele magának a csehszlovák államnak a helyreállítása lett volna, ami a háború kirobbanása előtt elért magyar revíziós sikereket, a Felvidék és Kárpátalja visszaszerzését is felülírta volna. (Ezt persze a nagyhatalmi konszenzus hiánya egyébként is előrevetítette.) A felsorolt tervezetek közül a háború után egyedül a Josip Broz Tito és Georgi Dimitrov által ösztönzött jugoszláv–bolgár föderációs gondolat tartotta magát, de ezzel az volt a baj, hogy a két balkáni ország együttműködésére épülő, később észak és dél fele is bővíthető föderáció külpolitikai és – a vámhatárok tervezett lebontása révén – gazdasági értelemben is riválisává válhatott a Szovjetunióknak. A moszkvai vezetés ezért 1948 januárjában ennek a kisállami tengelynek a tervét eretnekséggé nyilvánította, képviselőit pedig a Kreml és a Kominform inkvizíciója elé idézte.

A Sztálin halálát követő „hruscsovi nyitás” időszaka hozott ugyan némi változást az önálló tervezés terén, de a külpolitikai önállóság a szovjet blokkon belül továbbra is igen szűk korlátok között volt értelmezhető. A blokkból való kihátrálásra – amint azt a kelet-berlini, a lengyel és leginkább a magyar példa mutatta – esély sem volt bizonyos fokú önálló kezdeményezésre, a nagyhatalmi szereplők befolyásolására mindazonáltal mutatkozott némi lehetőség. Ezt jelezte az átmeneti enyhülés végén, 1957-ben nyilvánosságra hozott lengyel kezdeményezésű Rapacki-terv a közép-európai atomfegyvermentes övezet létrehozásáról. A javaslatához

szinte azonnal csatlakozott Csehszlovákia és a Német Demokratikus Köztársaság is. A tervezet, amelyet a diplomácia nyolc éven át tartott napirenden, alkalmas volt arra, hogy a nemzetközi politika meghatározó szereplőinek mindegyike találjon benne valamilyen érdekeinek megfelelő elemet. A globális fegyverkezési versenyben az interkontinentális rakéták hadrendbe állításával és az első szputnyik fellövésével elvi lépéselőnyt szerző Szovjetunió azért nem ellenezte, mert az NDK és Csehszlovákia területére telepített fegyverek az említett katonapolitikai változásokkal veszítettek a jelentőségükből, az elképzeléssel ugyanakkor meg lehetett akadályozni az NSZK atomfelfegyverzését. Az amerikai külügyi vezetés kezdetben álruhába bújtatott szovjet javaslatot látott a kezdeményezésben, később azonban felfedezte benne a Varsói Szerződésen belüli törésvonal jelét, ami egyesek szerint akár Lengyelország önállóságának a lehetőségét felvillantotta. A már említett blokkon belüli történések és a nemzetközi folyamatok ismeretében azonban számot kell vetnünk azzal, hogy a szovjet (vagy akár a korábbi cári orosz) hatalmi politika számára elsőrendűen fontos, Európa térképén is tekintélyes foltot kirajzoló Lengyelország leválasztása reális alternatívaként nem jöhetett számításba.

A brit és a francia diplomácia mindezzel egyidejűleg igazán nem ellenezte Nyugat-Németország atomfegyver-mentesítését, és a Rapacki-terv lehetőséget nyújtott számukra, hogy a washingtoni State Department által támogatott nukleáris felfegyverzési tervet megakadályozzák általa. Ennek ellenére a Bonn és Párizs közeledésében érdekelt francia vezetés nem vette pártfogásába a lengyel kezdeményezést (Maruzsa 2008: 37–39.).

A kétpólusú rendszer idején Nyugat-Európa egykori nagyhatalmainak kevés lehetőségük volt beavatkozni az európai szovjet befolyási övezet ügyeibe. A Foreign Office a térség stabilitását és kiszámíthatóságát szem előtt tartva, hagyományos Kelet-Európa-politikáját folytatta, és távol tartotta magát a zóna államaitól. Franciaország és Németország azonban – történelmi hagyománya miatt is – megpróbálkozott közeledni Európa szovjet vezérlésű kisállamai felé. 1963–64-től kezdve a nacionalizmus által inspirált francia külpolitika Közép-Kelet-Európa államainak meglehetősen határozatlan kontúrral, de szerepet szánt a Moszkva felé nyitó déntente politikájában, s ez a térség geopolitikai jelentőségét látszólag felértékelte. Párizs bővíteni igyekezett kapcsolatait a kelet-közép-európai országokkal, de az nem volt világos, hogy ezeknek milyen státusuk lett volna a De Gaulle-féle Európa-vízióban. Az bizonyos, hogy Moszkva hegemon szerepe továbbra sem lehetett vita tárgya. Másik oldalról nézve

a kérdést, a szuperhatalmi erővonalakat eltérítő francia közeledés lehetőségét kínált a térségbeli kisállamok identitásának újbóli megfogalmazására, de az itteni szocialista országok ideológiai alapon viszonyultak a francia kísérlethez, és elsősorban a nyugati szövetségi rendszer bomlását tekintették a folyamat lényegi elemének. Moszkva vezérszerepe miatt ráadásul óvakodtak erőteljes interakcióba lépni Franciaországgal. (Ebben a tekintetben egyedül Ceausescu Romániája jelentett kivételt, amely külön utas, „nacionálkommunista” politikájával a szovjet biztonsági tömb gyenge láncszemévé, egyidejűleg a Nyugat kedvencévé vált.) A Párizs által szorgalmazott, bilaterális kapcsolatokra alapozott nyitás inkább a nyugat-nyugati konfliktus miatt értékelődött fel. A détententente-cooperation politika tartósnak is ígérkezett. De Gaulle tábornok 1969-ben történt lemondása után George Pompidou neogaullista irányvonala a „keleti nyitás” továbbvitelét ígérte. A nemzetek Európájának Gaulle-féle koncepciója egyébként homogén régióként tekintett Kelet-Közép-Európára, melynek államaival úgy próbált megegyezni, hogy közben nem veszítette szem elől a francia–német kapcsolatok jelentőségét, sőt azokat elsődlegesnek tekintette. Ebben rejlett azonban az elképzelés gyengesége is, hiszen a kísérlet – miközben bántotta a történelmi jelentőségüket féltő németek szemét – igen nyugtalanító reminiscenciákat keltett a térség egyes országaiban, felidézve a fejük feletti osztozkodó nagyhatalmak emlékét (Garadnai é. n.).

Időközben komoly változások történtek Németország Szövetségi Köztársasága bel- és külpolitikájában. A szociáldemokrata Willy Brandt kormánya a francia külpolitika gyanakvásától kísérve új keleti politikát hirdetett. A Bonn által kigondolt elképzelések azt mutatják, hogy a történelmi és kulturális meghatározottságú (de a térségben igen eltérően értelmezett) „Közép-Európa”-konceptiók mellett a bipoláris világrend időszakában nem volt ismeretlen a Közép-Európa fogalmának biztonságpolitikai értelmezése sem. Utóbbi komolyan összefüggött a német kérdés alakulásával. A Brandt által képviselt Neue Ostpolitik részeként fölbukkantak olyan kísérletek, amelyek a kétpólusú rendszer életét próbálták leköszörültni Európa, Németország és különösen Berlin kettéosztottságának a csökkentésével. Az Ostpolitik három részből (Deutschlandpolitik, Europapolitik és Russlandpolitik) álló, összefüggő rendszerében a „keleti” német jelenlét – elsősorban gazdasági alapokon nyugvó – újrafogalmazására került sor. Amikor 1966-ban Brandt külügyminiszter, Egon

Bahr pedig a minisztérium tervezési részlegének a főnöke lett, már felmerült a gondolat, hogy egy közép-európai biztonsági rendszer léphet a NATO és a Varsói Szerződés helyébe. Noha ezek az elképzelések a bipolaritás logikájával és a hatalmi érdekekkel mély ellentmondásban álltak, akadtak, akik a Kelet-Közép-Európát mint a hidegháború alternatíváját, a tömbpolitikával való szakítás szinonimáját használták, és esélyt láttak rá, hogy a térség az enyhülési politika színterévé váljon (Ash 1989: 19–33.).

Mindent egybevetve a „detente” folyamata elősegítette a közép-kelet-európai kisállamok külpolitikai emancipálódását. Noha ezen országok vezetése korábban is folytatott kétoldalú tárgyalásokat a nyugat-európai államok kormányaival, a szocialista országok tömbjének képviselője a Szovjetunió privilégiuma volt. Az európai biztonság megszilárdítása érdekében az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején Moszkva nagyobb teret engedett a szatellit államok önálló külpolitikai cselekvésének, ami a tömbön belüli és a Nyugathoz fűződő kapcsolataik terén egyaránt éreztette a hatását (Békés 2006). Ez (és nem önmagában csak a Szovjetunió meggyengülése) vezetett azokhoz – a dolgozatunk elején jelzett – folyamatokhoz, amelyek révén az európai köztes zóna államai nem elhanyagolható impulzusokkal járultak hozzá a kontinentális, sőt a globális hatalmi erőterben bekövetkezett mozgásokhoz.

Mindeközben a megkövesedettnek látszó hidegháborús struktúrák ellenére a modern regionalizmus érdekeit szolgáló, tömbhatárokon átnyúló modell kidolgozására is sor került. 1978-ban Velencében írták alá az Alpok-Adria Munkaközösség létrehozásáról szóló megállapodást, mely a Keleti-Alpok megyéinek, régióinak és tartományainak együttműködését koordinálta. A közös projektek megvalósítására létrehozott szubnacionális szinten működő közösség nem a régi, nemzetállami korszak előtti tartományiség helyreállítását, hanem a kétpólusú világrend keretein lazítva egyfajta transzkulturális tér létrehozását kívánta elérni. A kezdeményezés ezen kívül a homogén nemzetállamisággal is szembement, és a történelmi közös-gyökerűségre építette a programját. Róma érdeklődése egyúttal azt is jelezte (noha ennek lehetőségei csak később nyíltak meg számára), hogy a térség megszervezésében, elsősorban Jugoszláviára történt befolyásának növelése érdekében, folytatva a 20-as, 30-as évek hagyományait, változatlanul igényt tart. Ennek megerősítésére 1989-ben került sor, az olasz–osztrák–jugoszláv–magyar Quadrangone szerződés aláírásával, melyhez idővel Csehszlovákia és Lengyelország is csatlakozott (Ormos 2007: 274-275.).

A kétpólusú világrend megszűnése után a Kelet-Közép-Európa államait körülvevő hatalmi tér gyökeresen megváltozott. Az átmenet azonban egyáltalán nem volt mentes a zökkenőktől, sőt számos jel mutatott a nagyhatalmak ellentétes érdekeire. Ebben a helyzetben Kelet-Közép-Európa államai (illetve azok egy része) korlátozott külpolitikai szuverenitásuk birtokában is képesek voltak hatni a világpolitikai folyamatokra. A szovjet vezetés Mihail Gorbacsovval az élen ugyanis – a közhiedelemmel ellentétben – nem támogatta a blokkországok leválását, ellenkezőleg: hatalmi szerepében megerősített Szovjetuniót kívánt átvezetni a 21. századba. Az Egyesült Államokban Georges Bush elnöki adminisztrációja – a másik közhiedelemmel ellentétben – ugyancsak az európai status quo fenntartására törekedett, és nem volt érdekelt a moszkvai ortodox erők hatalomra kerülésében a reformpárti Gorbacsovval szemben. Jellemzően – és a közhiedelemmel ismét csak ellentétesen – a kontinentális megosztottság és vele együtt a belnémet határok megszüntetésében eminens érdekekkel rendelkező nyugatnémet vezetés is kétarcú politikát folytatott, amikor a Német Demokratikus Köztársaság negyvenéves létezésének végjátékára került sor azzal, hogy az NDK állampolgárai tömegesen hagyták el országukat. Az NSZK vezetése kezdetben a Magyarországon eszkalálódó menekültválság felületi kezelésében volt csupán érdekelt, és elsődleges célja az Ausztrián át a Németországi Szövetségi Köztársaságba tartó emigrációs hullám mederben tartása volt. Csak azután keresett hosszú távú és végleges megoldást a problémára, amikor azt már nem lehetett humanitárius ügyként kezelni és óvatos diplomáciai módszerekkel kordában tartani (Tóth 2009: 159–185.). A német egyesülés ráadásul páni félelmet keltett néhány más európai fővárosban, elsősorban a német hatalmi befolyás megerősödésétől tartó Párizsban és az egyensúlypolitikát előnyben részesítő Londonban. Borhi László kifejti, hogy a középkelet-európai átalakulások sem a gorbacsovi politikából, sem a nyugati hatalmak politikájából nem következtek logikusan, a jaltai rendszer átalakítása ily módon az érintett kisállamok kezdeményezéséből következett. A térség országai maguk alakították az európai politikát (Borhi 2010). Természetes, hogy ennek szükséges feltétele volt a globális egyensúly felborulására, a Szovjetunió hatalmi helyzetének meggyengülése.

A politikai átalakulások nyomán az is alapvető kérdéssé vált: miből finanszírozható a piacgazdaságra való áttérés? A nemzetgazdaságok állapota miatt elsősorban külső forrásokra lehetett támaszkodni. A magánhi-

telezők számára azonban kockázatosnak bizonyult a térség államaiba történő befektetés, így alig maradt más lehetőség, mint a hivatalos hitelezők és segélynyújtók (a fejlett országok kormányai és a nemzetközi pénzügyi szervezetek) támogatását igénybe venni. A rendszerváltozás mindenütt gazdasági visszaeséssel járt, melynek mélypontja az 1990-es évek közepe táján érkezett el a GDP csökkenésével, az infláció és a munkanélküliség növekedésével. A gondokat csak tetézte a KGST piacának összeomlása, és a hagyományos iparágak (a bányászat, a kohászat, a gépgyártás, és a textilipar) válságát elmélyítő világgazdasági korszakváltás. A térség gazdasági és politikai csődhelyzete szinte kizárta, hogy országai egymásra támaszkodjanak. Jeszenszky Géza akkori magyar külügyminiszter szerint a magyar külpolitika elsődleges célja a teljes szuverenitás visszaszerzése után az szomszédos országokhoz fűződő kapcsolatok új alapokra helyezése volt, regionális együttműködés(ek) keretén belül. A kívánt irány követését azonban ismét csak megnehezítette a nemzeti kisebbségek ügyének rendezetlensége. Az önálló kelet–közép–európai integrációs modellek (pl. a visegrádi együttműködés) ráadásul nem jelentettek alternatívát az Európai Unióhoz való csatlakozással szemben. A visegrádiak együttműködése elsősorban a nyugati integráció érdekeit szolgálta. Az északatlanti együttműködéshez való felzárkózás a Gorbacsov elleni moszkvai puccs és a visszarendeződéstől való félelem nyomán is elsődleges érdeké vált. A visegrádi csoport belső válságát Csehszlovákia felbomlási folyamata csak növelte. A térségbeli kormányok az önszerveződés intézményes kereteit félretéve, ismét a hatalmi mozgások sodrásában voltak kénytelenek tevékenykedni.

Ebben a helyzetben a kelet–közép európai államok minimális célja, új európai státusuk elismertetése volt. Az „európai társulási megállapodásokkal” a Nyugat biztató földrajzi kategóriát nyitott számukra, megcsillantva az integrációs tagság elvi lehetőségét, egyszersmind kisebb kötelezettségvállalásra kényszerítve saját magát. Komoly aggodalmak kísérték ugyanis a bővítési folyamatot, amiért az sok pénzbe került, és tartani lehetett a kelet felől érkező munkaerő és szolgáltatások konkurenciájától is. A rendszerváltó országok felvételétől való elzárkózás azonban a térség destabilizációját okozhatta volna.

Az előbbi rövid összefoglalásban nem térhettünk ki minden olyan körülményre, ami a köztes-európai térség államainak cselekvési lehetőségeit befolyásolta. Noha az elmúlt negyed évszázad eseményeiről összegző véleményt (legalábbis történelmi gondolkodással) aligha lehet

adni, a korábbi évtizedek történetét is bevonva a vizsgálódás körébe jól látható, hogy a kisállami érdekek érvényesítésének megvoltak, és ma is megvannak a lehetőségei. A köztes zóna országainak egymással való szüntelen bajlódásai miatt azonban ezek meglehetősen korlátozottak, az együttműködés iránt táplált remények pedig homokra épült ábrádnak bizonyultak. A kényszerpályás meghatározottság csökkenése, és az alternatíva növekedése önmagában tehát nem hoz megoldást a problémákra, sőt magában rejti az előnytelen választás lehetőségét is. A térség államaira jellemző sikerdeficit pedig jószerével csak a fentebb említett remények beváltásával számolható fel.

Irodalom

- ASH, T. G. (1989): Mitteleuropa? Nyugat-Németország és Közép-Kelet-Közép Európa a nyolcvanas években. Holmi. I. 1.
- BÉKÉS Cs. (2006): A helsinki folyamat és a magyar külpolitikai gondolkodás. In: Pritz P. szerk.: A magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- BORHI L. (2004): A kisállamok szerepe a nemzetközi politikában. Történelmi Szemle, VLI. 2004. 1.
- BORHI L. (2010): A nagyhatalmak és Kelet-Európa felszabadulása 1989-ben. A Páneurópai Piknik és a határátörés húsz év távlatából. Sopron MJV–L'Harmattan, Sopron–Budapest.
- FISCHER F. (é. n.): Eurázsia a szuperhatalmak geopolitikai sakktábláján az 1950-es közepén. Magyarország a Nyugat „tengeri peremterületén” kívül és a Kelet „magterületén” belül. Kézirat. MTA–PTE Magyarország, Európa és Ibero-Amerika Kutatócsoport.
- GARADNAI Z. (é. n.): Kelet-Közép-Európa helye és Magyarország szerepe Franciaország külpolitikájában. (www.grotius.hu – 2015.10.01.)
- MARUZSA Z. (2008): Atomfegyvermentes Közép-Európa? Közép-Európai Közlemények, 1. 2., 37–39.
- ORMOS M. (2004): A gazdasági világválság magyar visszhangja, 1929–1936. Eötvös Univ. Press, PolgART, Budapest.
- ORMOS M. (2007): Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19–20. században. Napvilág, Budapest.
- ORMOS M. (2013): Magyar Tudomány. (<http://www.matud.iif.hu/2013/04/07.htm>. – 2015. 09.02.)
- PRITZ P. (2002): Magyar–német viszony, 1918–1945. Limes 15.

- PRITZ P. (2006): A magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. In. Pritz P. szerk.: A magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- RAB V. – TÓTH I. (2011): Kánya Kálmán és Európa gazdasági újjáépítése. A Közép-Európa gondolat. Der Neubau Europas. Egy ismeretlen kézirat. Századok 145. 2011/ 1. 117–142.
- SPYKMAN, N. J. (1944): *The Geography of the Peace*. Harcourt, Brace and Company, New York.
- TÓTH I. (2009): Variációk konfliktuskezelésre. Bonn, Berlin és Budapest diplomáciai erőfeszítései a keletnémet menekültkérdés megoldására, 1989. *Külügyi Szemle* 8., 3.

Gulyás László – Szávai Ferenc:
Egy régió visszaintegrálási kísérlete, avagy Kárpátalja a magyar állam keretei között, 1939. március 15. – 1944. október 23.

Bevezetés

A magyar történeti földrajz számos történeti tájat, régiót, területi egységet határolt le és nevezett el. Ezen elnevezések túlnyomó része – például Erdély, Alföld, Dunántúl – több száz éves múltra nyúlik vissza (Bak 2003; Csüllög 2008; Gulyás 2005; Süli-Zakar–Csüllög 2003). A ritka kivételek egyike a Kárpátalja elnevezés, mely csak 1918-ban született meg. Azt a területet, melyet 1918 után Kárpátaljának neveztek el, 1918 előtt a magyar földrajztudomány az egységes Kárpát-medencei szemléletmódjának megfelelően Északkeleti-Felvidéknek nevezte (Csüllög 2007). A dualista megyerendszerre visszavetítve az Északkeleti-Felvidék az alábbi megyéket foglalta magába: Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros (Gulyás 2009).

Északkeleti-Felvidék, illetve Kárpátalja a 20. század során az alábbi öt állam keretei között élt:

- Osztrák–Magyar Monarchia (1918-ig).
- Csehszlovák Köztársaság (1918–1939).
- Magyar Királyság (1939–1944).
- Szovjetunió (1944–1991).
- független Ukrajna (1991-től napjainkig)

Mint ebből a felsorolásból is látható, Kárpátalja alig több mint 70 év (1918–1991) alatt több el-, oda-, és visszacsatolást élt meg. Nyilvánvaló, hogy ez Kárpátalja mint régió fejlődését alapvetően befolyásolta. Hiszen minden olyan esetben, amikor egy új állam keretei közé került, az adott állam politikai elitje valamilyen módon megpróbálta az új régióját kezelni

Jelen tanulmányban azt az öt éves időszakot vizsgáljuk meg, mely a Magyarországhoz történő visszacsatolás (1939) és a Szovjetunióhoz történő oda-csatolás (1944) között telt el. Tanulmányunk címében ezt a korszakot visszaintegrálási kísérlet jelzővel láttuk el. Ezzel akartunk arra utalni, hogy 1918-ig a terület a dualista magyar állam része volt, így amikor 1939-ben megtörtént visszacsatolása, az a feladat állt a magyar politikai elit előtt, hogy megpróbálja a régiót visszailleszteni a magyar állam keretei közé. A feladat sikeres megoldását jelentős mértékben megnehezítette Kárpátalja speciális problematikája.

A visszaillesztési kísérlet különös fontos volt Teleki Pál miniszterelnök számára. Kárpátalja, majd Észak-Erdély visszacsatolása során jelentős létszámú rutén és román népesség került a magyar állam határai közé (a konkrét számokat lásd a táblázatokban). Teleki az ebből fakadó problémákat a Szent István-i gondolat (lásd Intelmek) felelevenítésével, modernizálásával és alkalmazásával próbálta meg orvosolni. Teleki álláspontjának lényege: a Kárpát-medencében a magyar állam kiterjed olyan területekre is, amelyeken nem magyar népek élnek. Bár az államon belül létszámánál és kulturális szintjénél fogva a magyarságnak kell betöltenie a vezető szerepet, a nem magyar népeket be kell fogadni és számukra vonzóvá kell tenni a magyar kultúrát, hagyományt és identitást. Ezen befogadás egyik legfontosabb eleme, hogy azokon a területeken, ahol a nem magyar népesség többségben él a magyar állam megadja az autonómiát. Ezen gondolatmenet gyakorlati kipróbálására és megvalósítására Kárpátalja visszacsatolása teremtette meg az első lehetőséget.

A fentiekben a Kárpátalja visszacsatolása kifejezést használtuk. De ha igazán pontosak akarunk lenni, akkor el kell mondanunk, hogy a kárpátaljai területek visszatérése valójában két lépcsőben történt meg.

Az első lépcső az első bécsi döntés volt. Ugyanis 1938. november 2-án nem csupán a Felvidék egy jelentős része (12 109 km²) került a magyar állam keretei közé, hanem a Kárpátalja szinte színmagyar déli sávja – Ungvár, Munkács és Beregszász városokkal – is. Ez a déli sáv 1 896 km² területű volt, és 207 059 lakos élt rajta (Rónai 1989).

1. táblázat: Kárpátalja déli sávjának etnikai összetétele 1938-ban

Összesen	Magyar	Rutén	Egyéb
207 059 fő	178 164 fő	19 043 fő	9 852 fő
100%	86,1%	9,2%	4,7%

Forrás: A szerző saját szerkesztése Botlik (2005) 299. old. alapján

Mint az *1. táblázatból* és a *2. táblázatból* átható ezen népesség túlnyomó része magyar volt, azaz az első lépcsőt egyértelműen etnikai revízióknak minősíthetjük, hiszen döntően magyar népesség és magyar terület tért vissza az anyaországhoz.

2. táblázat: A déli sáv nagyvárosainak etnikai összetétele

Város	Magyar	Rutén	Egyéb	Összesen
Munkács	21 938 fő	2 890 fő	2 395 fő	27 223 fő
	80,6%	10,6%	8,8%	100%
Ungvár	18 037 fő	2 478 fő	2 109 fő	22 624 fő
	79,8%	11,0%	9,2%	100%
Beregszász	17 907 fő	713 fő	515 fő	19 135 fő
	93,6%	3,7%	2,6%	100%

Forrás: A szerző saját szerkesztése Botlik (2005) 299. old. alapján

Kárpátalja visszatérésének második lépcsője 1939. márciusában történt meg. Ekkor 11 094 km²-nyi terület, rajta 552 124 fővel került vissza Magyarországhoz. Mint a 3. táblázatból látható, ezen több mint fél millió lakosból azonban csak 5%-nyi volt magyar.

3. táblázat: A visszatért Kárpátalja etnikai összetétele 1939-ben

	Rutén	Magyar	Cseh és szlovák	Román	Német	Zsidó
552 124 fő	413 481 fő	25 894 fő	17 495 fő	13 268 fő	8 715 fő	65 828 fő
100%	75,9%	4,8%	3,2%	2,4%	1,6%	12,1%

Forrás: A szerző saját szerkesztése Botlik (2005) 329. old. alapján

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy Kárpátalja visszatérésének második lépcsőjénél a magyar politikai elit számára nem az etnikai revízió volt az elsődleges szempont, hanem a történelmi országhatár visszaállítása. Ez egyrészt érzelmi kérdés volt (lásd a „Mindent vissza!” jelszavát). Másrészt a magyar kormány a közös lengyel–magyar határ megteremtésével próbálta ellensúlyozni a Köztes-Európára nehezedő és egyre erőteljesebb német nyomást.

A közös magyar–lengyel határ léte azonban a későbbiek során komoly diplomáciai problémát okozott a magyar kormánynak. Amikor 1939. szeptember 1-jén Hitler megtámadta Lengyelországot, azzal a kéréssel fordult a magyar kormányhoz, engedélyezze, hogy a hadműveletetek során német csapatok használhassák a Kassa városától a lengyel határig húzódó vasútvonalat. A magyar kormány a német kérést, mint a magyar becsülettel összeegyeztethetlent, visszautasította. Ez feszültséget okozott a magyar–német viszonyban. Ráadásul a magyar kormány lehetővé tette, hogy Lengyel-

ország összeomlása után, 1939. októberében, mintegy 140 ezer lengyel menekült (ezek döntő része katona volt) a magyar–lengyel határon keresztül Magyarországra területére lépjen (Czettler 2008).

Kárpátalja visszatérése és a katonai közigazgatás időszaka (1939. március 15. – július 6.)

A trianoni békeszerződésben Kárpátalját az 1918 őszen megszülető Csehszlovákiához csatolták (Szávai 2004; Csüllög 2010). 1918 és 1939 között a terület a csehszlovák állam része volt. Kárpátaljának a magyar államhoz történő visszacsatolására a csehszlovák állam felbomlása teremtette meg a lehetőséget (Gulyás 2003). 1939. március 14-én Josef Tiso kikiáltotta Szlovákia függetlenségét, ezzel párhuzamosan a német hadsereg bevonult Csehországba. Ezzel gyakorlatilag megszűnt a csehszlovák állam (Kovács 2001).

Ezt kihasználva Avgusztin Volosin – Kárpátalja autonóm kormányának Prága által kinevezett miniszterelnöke – 1939. március 15-én kikiáltotta a független Kárpát-Ukrán Köztársaságot és Németországhoz fordult védelemért. Volosin a szlovák példát akarta lemásolni, hiszen Hitler elismerte és védelme alá helyezte a Tiso-féle szlovák államot. Volosin számítása azonban nem jött be. Németország már március 12-én diplomáciai csatornákon közölte a magyar kormánnyal, hogy ha Volosin megpróbál létrehozni egy „független” államot, azt Berlin nem fogja elismerni. A német diplomaták azt is közölték Budapesttel, hogy Csehszlovákia megszűnése esetén 24 órát adnak Magyarországnak Kárpátalja kérdésének rendezésére. Ezen előzmények után a magyar honvédség március 15-én hajnalban több irányból nyomult be Kárpátaljára, és viszonylag könnyű küzdelem árán, három nap alatt elfoglalta azt. Március 18-án reggel 8 órakor Werth Henrik vezérkari főnök arról értesítette Teleki Pál miniszterelnököt, hogy a Kárpátalja teljes területét már a magyar csapatok birtokolják. A trianoni békeszerződéssel elcsatolt Kárpátalja ezzel visszatért Magyarországhoz, a területen ideiglenes katonai közigazgatást vezettek be (Botlik–Dupka 1991). A katonai közigazgatás kemény időszak volt a visszatért Kárpátalja életében. A magyar honvédség a rend helyreállítása érdekében tisztogatást hajtott végre. A Szics-gárdistákat és az ukrán érzelmű értelmiséget (főképpen tanárokat és tanítókat), adataink szerint mintegy 1200 főt internáltak és táborokba zártak. Általában elmondható, hogy a katonai vezetés nem „dédelgette” a ruténokat, még azokat sem akik elfogadták, hogy a magyar állam polgárként éljenek. Ez komoly feszültséget szült a visszatért területen. Ezért Teleki Pál miniszterelnök arra törekedett, hogy a katonai közigazgatás időszakát a lehető legrövidebb időre szűkítse.

A visszaillesztési kísérlet elemei

A visszaillesztés jogi szabályozása

A visszaillesztés jogi alapját az 1939. június 3-án kihirdetett „A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal való egyesítéséről” szóló 1939/6. törvénycikk képezte. A törvény kihirdetése lehetőséget teremtett arra, hogy 1939. július 7-én a katonai közigazgatást polgári közigazgatást váltsa fel Kárpátalján.

A 6. törvénycikk azt is lehetővé tette, hogy mindaddig, amíg a Kárpátalján az országgyűlési választások megtartása lehetséges lesz (névjegyzék hiányában nem lehetett azonnal választásokat tartani), a terület képviselőket delegálhasson a magyar országgyűlésbe. Ennek következményeként 1939 nyarán Kárpátaljáról tíz képviselőt hívtak be a magyar országgyűlésbe. Ezzel párhuzamosan Horthy kormányzó két főt nevezett ki Kárpátaljáról örökös felsőházi tagnak (Botlik 2005).

A 6. törvénycikk utasította a miniszterelnököt, hogy Kárpátalja önkormányzatának szabályozásáról külön törvényjavaslatot terjesszen az országgyűlés elé. A törvényjavaslat benyújtásáig és várható elfogadásáig tartó időszakra vonatkozóan a magyar kormány 1939. június 22-én kiadta a 6200/1939. számú ME rendeletét.

Teleki hozzáfogott önkormányzati törvényjavaslat előkészítéséhez, de rögtön szembesülnie kellett Kárpátalja „speciális problematikájával.” Ezen azt értjük, hogy a törvény megalkotását és a régió visszaillesztését jelentősen megnehezítette, hogy a kárpátaljai területeken egyértelmű volt: a rutének vannak többségben. Azaz a magyar államnak egy olyan régiót kellett integrálni, amely kifejezetten nemzetiségi régió volt. Nézzük meg, hogy az ebből fakadó kihívásokra a különféle területeken (közigazgatás, oktatás és kultúra, gazdasági élet) milyen választ adott a magyar politikai elit.

A közigazgatás kérdésköre

A 6200/1939. ME rendelet Kárpátalja területét három közigazgatási kirendeltségre osztotta, ezeken belül pedig járásokat hozott létre, az alábbi módon:

1. Beregi közigazgatási kirendeltség (ilosvai, munkács-vidéki és szolyvai járás)
2. Máramarosi közigazgatási kirendeltség (huszti, nagyszöllősi, ökörmezői, rahói és técsői járás)
3. Ungi közigazgatási kirendeltség (nagybereznai, perecsényi, szobranci és ung-vidéki járás)

A rendelet értelmében a közigazgatás nyelve Kárpátalján a magyar és a rutén kettős nyelvhasználat lett. A terület lakói a Kárpátalján működő állami és önkormányzati hatóságokhoz, valamint a budapesti minisztériumokhoz a magyar mellett rutén nyelven is fordulhattak. Ha a levél rutén nyelven érkezett, akkor a címzettnek a magyar nyelvű válasz mellett rutén nyelvű választ is kellett adnia (Brenzovics 2009). Ez azt jelentette, hogy a rután nyelvet minden hatósággal, hivattal és közintézménnyel való szóbeli és írásbeli érintkezésben szabadon lehetett használni. A Kárpátaljára érvényes minden törvényt, rendeletet és hatósági hirdetményt hiteles fordításban rutén nyelven is ki kellett adni. Annak érdekében, hogy a rendelet ezen rendelkezései a gyakorlatban is megvalósulhassanak 1939. július 7-én Kárpátaljai Közlöny címmel hivatalos lapot indítottak útjára. A hetente megjelenő lap kéthasábos tördelést alkalmazott, az egyik hasáb magyar nyelvű, míg a másik hasán rutén nyelvű és cirill betűs volt.

További fontos rendelkezés volt, hogy a magyar állam Kárpátalján dolgozó tisztviselőinek két éven belül a rutén nyelvben jártasságot kellett szereznie. A rendelet azt is kimondta, hogy Kárpátalja területén az elemi iskolákban mind a magyar, mind a rutén nyelv tanítását biztosítani kell (Botlik 2005).

A rendelet kiadásával egy időben Horthy Miklós kormányzó Perényi Zsigmondot nevezte ki kormányzói biztossá a kárpátaljai területre. A kormányzói biztos gyakorolta a területen a vármegyei törvényhatóságot megillető szabályrendelet-alkotási jogkört, a főispán, valamint a tankerületi főigazgató jogkörét. Székhelye Ungvár volt. Perényi segítőitársai a főtanácsos – az unitus egyház egyik képviselője, Illicky Sándor töltötte be ezt a pozíciót –, illetve a 8 tagból álló ún. „véleményező és indítványozó bizottság” voltak. A három közigazgatás kirendeltség élén álló vezetők pedig az alispán, a törvényhatósági kisgyűlés és a tanfelügyelő jogkörét gyakorolták (Brenzovics 2009).

Teleki Pál miniszterelnökként úgy gondolta, hogy 6200/1939. ME rendelet csak ideiglenes lesz. Teleki már 1939 márciusában, abban a beszédben, melyben bejelentette, hogy Kárpátalja visszatért az ezeréves Magyarországhoz, már célzott arra, hogy a területnek valamiféle autonómiát akar adni (Ablonczy 2005). Teleki gondolatvilágában a nemzetiségi autonómiák (rutén, román) igen fontos szerepet kaptak. Úgy véljük, hogy miniszterelnök Kárpátalja két lépcsőben történő visszatérése után a lehető legrövidebb időn belül autonómiát kívánt adni a ruténeknek (Nyári 2015). Felkérésére Egyed István egyetemi tanár törvényjavaslatot dolgozott ki az ún. Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról. A törvényjavaslat bevezető részét Teleki személyesen fogalmazta meg.

Ezt a tervezetet – pontosabban ennek első szövegverzióját – Egyed István 1939. szeptember 13-án jutatta el a miniszterelnökségre. A törvényjavaslatról élénk vita bontakozott ki a következő hónapokban a magyar politikai elit tagjai között. Perényi Zsigmond (a terület kormányzói biztosa) kárpátaljai képviselők, felsőházi tagok, magyar pártvezérek és politikusok (pl. Kozma Miklós), volt miniszterelnökök (például gróf Károlyi Gyula), jogászok, vezető minisztériumi tisztviselők és a témához értő egyetemi tanárok számtalan fórumon vitatták meg a tervezetet. Ezekre a megbeszélésekre számos esetben a rutének vezetői is meghívták. A hivatalos Teleki-javaslat mellett a sajtóban megjelentek politikusok által készített alternatív javaslatok is (Fedinec 2004). Ezeket szintén heves viták kísérték. Teleki többször tájékoztatta a minisztertanács tagjait a törvényjavaslat körüli megbeszélésekről. Így a kormány tagjai is részt vettek a kibontakozó vitában (Vasas 2000).

Botlik József kutatásai szerint a törvényjavaslat körüli 16 hónapos vitában 58 fontos politikus fejtette ki véleményét. Ablonczy Balázs egy másik érdekes statisztikai adatot közöl: 1940 nyaráig a „Kárpátaljai Vajdaság iktatmányai” címszó alatt 135 jegyzőkönyvet tartottak nyilván a miniszterelnökség Kisebbségi és Nemzetiségpolitikai Osztályán (Ablonczy 2005).

A viták mélységét kiterjedtségét jól mutatja, hogy 1940 májusának végén Egyed István már a kilencedik szövegváltozatot készítette el. A vita az alábbi pontok körül folyt:

1. Társország legyen-e Kárpátalja?

1918 előtt Horvátország társországgént kapcsolódott a dualista magyar államhoz. A rutén politikusok egy részének volt egy olyan elképzelése, hogy a horvát példát követve Kárpátalja társországi státust kapjon. A magyar politikusok – még Teleki is – arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a dualista korszakban Horvátország helyzete alapvetően más volt, mint most Kárpátaljáé, ezért a horvát példát nem lehet követni.

2. Hol legyen az autonóm terület székhelye?

Három település – Ungvár, Huszt, Szolyva – neve is felmerült. Például az ungvári magyarok nem lelkesedtek azért, hogy a rutén autonómia székhelye Ungváron legyen.

3. Melyek legyenek a kárpátaljai közigazgatás fő szervei?

Három központi szereplő merült fel: a) vajdasági gyűlés, b) kormányzói helytartó, c) vajda. Az igazi vita arról folyt, hogy ezek között, hogyan oszoljanak meg a hatáskörök.

4. A magyar minisztériumok milyen hatásköröket adjanak át a kárpátaljai autonómiának?

Az igazságügyi miniszter például kijelentette, hogy a minisztériumban nincsenek olyan kormányzati vagy igazgatási ágak, sőt még ügykörök, sem amelyeket át lehetne adni az autonómiának.

5. Milyen széles legyen a nyelvi autonómia?

Ez elsősorban arról szólt, hogy a közigazgatás működése során a rutének hol és mikor használhatják nyelvüket.

A törvényjavaslatot 16 hónapi huzakodás után, 1940. július 20-án mutatták be Horthy kormányzónak, aki ezt alkalmasnak tartotta a parlamenti vitára. Teleki Pál miniszterelnökként 1940. július 23-án terjesztette a törvényjavaslatot a parlament elé. A vezető katonai körök és a nemzetiségi politikában a keményebb kezű szorgalmazó politika csoportok azonban összefogtak, így Teleki kénytelen volt visszavonni a törvényjavaslatát. Összecsomagoltatta és irattárba tette a kárpátaljai autonómia teljes iratanyagát. Teleki belátta, hogy az autonómia megvalósítására a közeljövőben nem kerülhet sor.

A katonák a törvényjavaslat visszavonása után kísérletet tettek arra, hogy Kárpátalján a polgári közigazgatás helyett ismét bevezessék a katonai közigazgatást, de Teleki mereven és sikeresen ellenállt ezen törekvésnek. Egy kisebb közigazgatási, pontosabban területi korrekcióra ennek ellenére sor került: a második bécsi döntés után (1940. augusztus 30.) Kárpátaljáról Técsőt, Visket és Aknaszlatinát az újjászervezett Máramaros vármegyéhez, míg Nagyszőlőst Ugocsa vármegyéhez sorolták át (Brenzovics 2009).

Joggal merül fel a kérdés: az autonómiára vonatkozó törvényjavaslat bukása után, hogyan alakult Kárpátalja közigazgatása? A válasz: a magyar kormány az eredetileg átmenetinek szánt 6200/1939. ME rendelet előírásai alapján kormányozta a területet. Ez azt is jelentette, hogy az autonómia egyik legfontosabb eleme a rutén–magyar kettős nyelvhasználat gyakorlatilag annak ellenére megvalósult, hogy maga a törvényjavaslat elbukott.

Egyfajta kvázi-autonómia megvalósítása felé mutatott, hogy Horthy Miklós 1940. szeptember 12-én a saját kérésére felmentette Perényi Zsigmond kormányzói biztost, és helyébe kinevezte Kozma Miklóst. Az új kormányzói biztos Telekivel azonos véleményen volt Kárpátalja kérdésében. Szilárd meggyőződése volt, hogy Kárpátalja szláv lakossága a rutének, különálló népet alkotnak, tehát nem ukránok, illetve nem oroszok. A magyar politikának pedig arra kell irányulnia, hogy a rutének, mint nép önállóságát továbbfejlessze, és magasabb szintre emelje. Kozma ezen törekvését a legjobban a kultúra és az oktatás területén foghatjuk meg.

A kultúra és az oktatás kérdésköre

Kozmának az oktatáshoz való hozzáállását jól mutatják az alábbi konkrét lépései. Az 6200/1939. ME rendelet értelmében Kárpátalja területén az iskolákban mind a magyar, mind a rutén nyelv tanítását biztosítani kellett. Ez azt jelentette, hogy nem csupán a rutén tanulóknak voltak magyar nyelvórái, hanem a magyar iskolásoknak is voltak rutén nyelvórái. Amikor egy magyar iskola szülői közössége beadványban tiltakozott az új kormányzói biztosnál a rutén nyelv tanítása ellene, Kozma ridegen elutasította beadványukat. Válaszlevelében kioktatta a szülőket, hogy nem enged a heti 15 óra rutén nyelvoktatásból, mert véleménye szerint Kárpátalján a magyaroknak idegen nyelvként a rutént kell megtanulniuk. Egy másik esetben, amikor egy Perecsény nevű település magyar szülői közössége azzal a kéréssel fordult Kozmához, hogy engedélyezze az addig közös magyar-rutén iskolából a magyar rész kiválását, a kérést elutasította (Ormos 2000).

Kozma kísérletet tett a rutén tanítók megnyerésére is. Befejezettnek nyilvánította az igazolási eljárásokat, végleges tanítói kinevezéseket adott ki, és havonta mintegy 30 rutén tanítót budapesti kirándulásra, tanulmányútra utaztatott. Az rutén elemi iskolákban teljes volt a káosz, ugyanis központi-lag kiadott tankönyvek hiányában a rutén tanítók saját meggyőződésük szerint oktattak. Ki oroszul, ki ukránul, ki pedig valamelyik helyi rutén dialektusban. Kozma elrendelte a Harajda István által szerkesztett, a síkvidéki rutén dialektusra épülő rutén nyelvtankönyv használatát. Sőt arról is gondoskodott, hogy ezt a tankönyvet az állami nyomdában (Ungváron) nagy példányszámban kinyomtassák. Ezzel akarta megteremtteni az egységes, hivatalos rutén nyelvet. Szintén a rutének megnyerését szolgálta, hogy a közoktatás helyi vezetője a rutén Marina Gyula volt, és a tanfelügyelet munkatársainak döntő többsége is rutén volt (Brenzovics 2009).

Úgy gondoljuk, hogy a fenti példák jól mutatják, hogy Kozma kifejezetten arra törekedett, hogy az oktatás területén megvalósuljon a tényleges két-nyelvűség. Hozzá kell tennünk, hogy Kozma ezen lépései erősen megosztották a kárpátaljai magyarokat. Számos helyi magyar elutasította a két-nyelvűségre való törekvést, illetve magát a rutének felemelését.

Kozma a kultúra területén is hasonló stratégiát követett, mint az oktatás területén, azaz felkarolta a rutén kulturális törekvéseket. Ennek jegyében létrehozta a Kárpátaljai Tudományos Társaságot (KTT). A társaság 1941. január 26-i alakuló ülésen Kozma felszólalt. Gesztus értékű volt, hogy a megszülető társaságnak jó munkát kívánó mondatait rutén nyelven mondta

el. A KTT első elnöke Hodinka Antal neves rutén történész lett. A KTT négy szakosztállyal alakult meg, ezek az alábbiak voltak:

1. tudományos,
2. művészeti,
3. néprajzi,
4. rutén nyelvi és irodalmi szakosztály.

A KTT nagyon komoly könyvkiadói tevékenységbe is kezdett. Részben szépirodalmi, részben ismeretterjesztő és tudományos művek jelentek meg gondozásában. A szerzők csaknem kizárólag kárpátaljaiak voltak. A KTT rutén nyelven ún. „népkönyvtár sorozatot” indított, ennek keretében három kötetben kiadták a kárpátaljai népmeséket. Ugyanekkor „Szláv írók” címmel egy magyar nyelvű sorozatot is indítottak, melyben rutén írók és költők műveit adták ki. A KTT kiadott egy évente négyszer megjelenő Zorja-Hajnal című, mint a címe is mutatja kétnyelvű tudományos folyóiratot is (Botlik–Dupka 1991).

Mindezeket a kezdeményezéseket Kozma kormányzói biztosként mind szóban, mind gyakorlatban (pl. engedélyek megadása) komolyan támogatta. Egy alkalommal például Kozma a magyar rádiótól és a Hangya Szövetkezet-től 16 ezer pengőt szedett össze a könyvkiadás támogatására (Ormos 2000).

A fentebb bemutatott példák alapján kijelenthetjük, hogy Kozma Miklós jelentős munkát végzett a rutén nyelvű oktatás és művelődési élet megszervezése terén. Ezzel elősegítette az autonómia de facto megszületését. Kozma mind a rutén oktatást, mind a rutén kultúrát magas szintre akarta emelni. Ez a munka azonban hirtelen félbeszakadt, amikor 1941. december 7-én – 57 éves korában – szívroham következtében elhunyt.

Utóda a kormánybiztosi poszton Tomcsányi Vilmos Pál lett, aki 1934-től az osztrák–magyar nemzetközi döntőbíróóság magyar képviselőjeként komoly jártasságot szerzett a nehéz diplomáciai szituációk kezelésében (Szávai 2004). Erre szüksége is volt a különféle kárpátaljai érdekcsoportok közötti lavírozás során. Az új kormánybiztos minden téren elődje politikáját folytatta, de jóval kisebb vehemenciával. A békés polgári élet biztosítására irányuló munkáját jelentős mértékben megnehezítette, hogy a Szovjetunió elleni hadbelépés után Kárpátalja katonai felvonulási területté vált. Ennek egyik legfontosabb nem kívánt következménye az lett, hogy 1942-től egyre erőteljesebbé vált a kommunista, illetve ukrán nacionalista irányultságú partizán mozgalom.

A gazdaság kérdésköre

Kárpátalja, különösen annak rutének által lakott területei a dualista magyar állam egyik legelmaradottabb területe volt. Bár a magyar állam komoly lé-

péseket tett az ún. felvidéki akció keretei között a régió fejlődésének beindítására (Gulyás 2009). A csehszlovák uralom alatt (1918–1938) gyakorlatilag nem történtek lépések a régió fejlesztésének érdekében. Így a magyar államnak 1939-ben ismét azon kellett dolgoznia, hogy a régió gazdasági elmaradottságát csökkentse. A magyar kormány szinte azonnal hozzáfogott a leromlott terület szociális és az ezzel szorosan összefüggő gazdasági problémáinak (pl. magas munkanélküliség) kezeléséhez (Fodor 2001).

Az első és legfontosabb feladat a kárpátaljai népesség életviszonyainak javítása volt. A magyar kormány már a visszacsatolás utáni első hetekben akciót indított annak érdekében, hogy biztosítsa és megnövelje a terület lakosságának élelmiszer-ellátottságát. A Hangya szövetkezet segítségével a legfontosabb közszükségleti cikkekből – zsír, liszt, kukorica, szalonna, petróleum – jelentős mennyiséget jutattak el a térségbe. Ezek egy részét ingyen, ajándécsomagként osztották ki. A rutének egyik legfontosabb élelmiszeréből, a kukoricából a magyar kormány 1939-ben 700 vagonnyit küldött Kárpátaljára, ahol a napi piaci árnál jóval alacsonyabb áron került kereskedelmi forgalomba. Ezt a gyakorlatot a további években is folytatták. A Norvégiából behozott sózott heringet – amelyet a rutének a karácsony előtti nagybőjt idején fogyasztottak – állami ártámogatással a korábnál jóval olcsóbban árulták az üzletek (Botlik 2005).

Az állami segélyakciók mellett szólnunk kell arról, hogy a magyar társadalom is szolidáris volt a Kárpátaljával és a rutén néppel. Számos magyar város önkormányzata élelmet, gyümölcsöt, illetve karácsony környékén könyvet, játékot és édességet jutatót el Kárpátaljára. Adataink szerint 1940 karácsonján 50 313 pengő értékű adomány érkezett a területre az anyaországból.

Gyorsan beindult a testvértelepülési mozgalom is. 1939 márciusa és szeptembere között 46 magyarországi város 128 kárpátaljai települést fogadott testvértelepülésévé. Ennek jegyében anyaországi cserkészcsapatok táboroztak a Kárpátalján, ezzel párhuzamosan a magyarországi városok rutén gyerekeket nyaraltattak. Kecskemét városa például 500 rutén gyereket fogadott (Botlik 2005).

A gyors szociális akciók mellett Kárpátalja, mint régió fejlesztésének egyik legfontosabb eleme a munkaalkalmak megteremtése volt. Ez a régió jellege miatt szorosan összefonódott a mezőgazdasággal. A magyar állam 1939 júniusában a budapesti Földművelésügyi Minisztérium kirendeltségeként Ungváron Mezőgazdasági Kamarát állított fel. Ennek feladata a mezőgazdaság fejlesztése volt. Ezen cél érdekében szélesíteni kívánták a lakosság mezőgazdasággal és háziiparral kapcsolatos ismereteit (Brenzovics

2009). Ennek jegyében a kirendeltség 1939–1940 telén 20 mezőgazdasági tanfolyamot szervezett. Ettől a képzéstől azt várták, hogy a lakosság saját magának teremtsen mezőgazdasági munkahelyet.

Ehhez további segítséget (pl. vetőmagakció) is nyújtottak. Nézzünk egy konkrét példát: a kerti veteményesek kárpátaljai elterjesztése érdekében a magyar kormány 1940 tavaszán egy millió darab kerti növény (káposzta, karalábé, karfiol, zeller, paprika, paradicsom) palántáját osztotta szét ingyenesen a földművesek között. Ezeknek a támogatott családoknak a termést három részre kellett osztaniuk:

1. egy csekély részt be kellett adniuk az iskolák napközi otthonainak konyháira,
2. egy részt a család ételkészítésére fordíthattak,
3. a családi fogyasztás után megmaradt részt pedig szabadon értékesíthették.

A földműveléssel kapcsolatos akciókkal párhuzamosan a magyar kormány az állattenyésztés területén is tett lépéseket. A dualista korszak Egán Edeféle hegyvidéki akcióját mintegy lemásolva a magyar kormány tenyésztőállatokat (szarvasmarhát és sertést) vásárolt. Majd lehetővé tette, hogy a rutének ezeket az állatokat egy kedvezményes hitelkonstrukció keretében megvásárolják. Az állam további segítséget nyújtott azzal is, hogy az állategészségügyi hatóságok a legtöbb községben ingyen oltották be a rutének állatait a különféle betegségek megelőzése érdekében. Ezekkel a lépésekkel a magyar kormány jelentősen hozzájárult az ún. hegyvidéki állattartás fellendüléséhez.

A munkaalkalmak megteremtése érdekében a magyar kormány 1939 júliusában egy másik fontos lépést is tett: megnyitotta – szintén Ungváron – a Nemzeti Munkaközpont kárpátaljai kirendeltségét. Ennek legfontosabb feladata a munkaközvetítés volt, főképpen a mezőgazdasági munkások számára. Ennek első eredménye már 1939 nyarán–őszén érezhető volt. Adataink szerint 1939-ben több mint 8 ezer idénymunkás dolgozott a magyar Alföldön. A következő években ez a szám jelentősen emelkedett (Botlik–Dupka 1991). Ezt nagymértékben elősegítette, hogy a Magyar Királyi Államvasutak a Kereskedelmi Minisztérium kérésére lehetővé tette, hogy az Alföldön arató rutének a fizetségként kapott gabonájukat ingyen szállítsák el Kárpátaljára. Az aratás után szülőföldjükre visszatérő rutének az Alföldön vonatra rakott gabonájukat a falujukhoz legközelebb eső Futura szövetkezeti állomáson vehették át. Ezen gesztus következtében a rutének megtakarították a vasúti szállítás költségeit. Úgy véljük, ez szintén komoly segítség volt.

Itt kell azt is rögzítenünk, hogy a fentebb bemutatott gyorsan kivitelezett intézkedések mellett mind Teleki, mind Kozma hosszú távú gazdaságfejlesztésben gondolkozott. Ennek legfontosabb elemei az alábbiak voltak:

a) Vízérőművek építése a Kárpátokban

Ennek fontossága abból adódott, hogy míg a magyar Alföldön évente 500 mm csapadék hullott évente, addig a Kárpátalján 2000 mm. A Kárpátalja mint vízgyűjtő területén a mély völgyekben ún. hegyvidéki víztározók építésével fel lehet volna fogni ezt a nagy mennyiségű csapadékot, amit egyrészt áramtermelésre, másrészt a magyar Alföld öntözésére lehetett volna felhasználni (Rónai 1989).

b) A faipar fejlesztése

Ez azért volt különösen fontos, mert Kárpátalja legnagyobb részét erdőségek borították és a lakosság nagy része az erdőgazdálkodásból élt.

c) A turizmus fellendítése

Ennek érdekében Teleki egyik tanítványát, Padányi–Gulyás Bélát idegenforgalmi főmegbízottá nevezte ki: az ő feladata lett volna a régió turisztikai lehetőségeinek felmérése és fejlesztése (Padányi–Gulyás 1975).

Ezek a hosszú távú gazdaságfejlesztési programok a magyar uralom alatt (1939–1944) éppen csak elindultak. Nézzük meg, mi történt a fenti három területen.

Kárpátalján a magyar kormány több helyen – az Ung völgyében, a Tarac völgyében és Égermezőnél a Nagy-Ág völgyében – akart vízérőművet építeni. Ezek közül 1939-ben kezdték meg a legkisebb az Ung-völgyi erőmű építését, melyet 1942-ben át is adtak. A jóval nagyobb másik két erőmű építésénél csak a helyszíni előkészületek (pl. talajvizsgálat) elvégzéséig jutottak el.

A faipar fejlesztése onnan indult el, hogy a csehszlovák állam 1918 és 1938 között a kárpátaljai erdőségekben rablógazdálkodást folytatott (erdőirtások), ezért szükségessé vált ezen károk orvoslása. Ennek során a visszacsatolás utáni három évben a magyar állam 2,1 millió pengőt költött erdősítésre, illetve további 53 millió pengőt magára az erdőgazdálkodásra (Botlik 2005). Ezen utóbbi összeg egy jelentős részét a rutén munkások kapták meg munkabéreként.

A turizmus fellendítése: az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal (OMIH) ungvári kirendeltsége községenként megszervezte a vendéglátó házakat. Azaz összeírták azokat a háztulajdonosokat, akik meghatározott egységes árért kötelezettséget vállaltak az érkező vendégek elszállásolására és ellátására. Annak érdekében, hogy legyenek vendégek, az OMIH elindított egy programot Kárpátalja természeti szépségeinek népszerűsítésére, és kiadott egy színes útjelző térképet is a területről (Botlik 2005).

Mint a fenti példákból is látható, a hosszú távú tervek megvalósítása érdekében az első lépések megtörténtek. De a nagyszabású tervek túlnyomó része a tőkehiány, a háborús viszonyok és végső soron a szovjet előrenyomulás miatt papíron maradt.

Kárpátalja elszakadása a magyar államtól (1944 ősze)

Tomcsányi Vilmos Pál Kárpátalja harmadik kormányzói biztosa 1944. május 11-én kérte felmentését. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a magyar–szovjet front egyre közelebb került Kárpátaljához, illetve ezzel szoros összefüggésben a Vörös Hadsereg újabb és újabb diverzáns csoportokat dobott le a Kárpátokban (Gosztonyi 1993). Az egyre erősebbé váló partizán mozgalom ellen a magyar hatóságok megpróbálták szigorúan fellépni. Ennek jegyében 1944 áprilisában hadművelési területté nyilvánították Kárpátalját. Az ebből fakadó politika és stratégia végrehajtásához célszerűbb volt egy olyan személyt a terület élére állítani, aki jártas a katonai műveletek terén. Ezért Horthy Miklós 1944 májusában Vincze András nyugalmazott altábornagyot nevezte ki kormányzói biztossá, ő volt az, aki negyedikként és egyben utolsóként betöltötte ezt a posztot (Botlik–Dupka 1991).

A Kárpátokban kiépített erődrendszer, az ún. Árpád-vonal viszonylag hosszú ideig feltartóztatta a Vörös Hadsereg alakulatait. De Románia 1944 augusztusában kiugrott a háborúból, ezért a bekerítés elkerülése érdekében a magyar csapatokat (és az anyaországból betelepített tisztségviselőket) ki kellett vonni Kárpátaljáról. Vincze András kormánybiztossága Ungvárról áttelepült Ózdra. 1944. október 27-én a szovjetek elfoglalták Ungvárt. Ezzel Kárpátalja ismét elveszett Magyarország számára. Az már a történelem furcsa fintora, hogy a terület nem térhetett vissza a csehszlovák állam keretei közé, ehelyett a Kárpátontúli Ukrajna néven a Szovjetunió részévé vált (Gulyás 2008).

Konklúziók

Kárpátalja visszacsatolása az alábbi kihívás elé állította a magyar politikai elitet: Hogyan lehet egy nemzetiségi régiót sikeresen visszailleszteni a magyar állam keretei közé?

Teleki Pál miniszterelnökként a Szent István-i gondolat jegyében autonómiát akart adni a régiónak. Úgy vélte, hogy a magyarsággal szemben legkevésbé ellenségesnek tartott, legkisebb létszámú, legkevésbé fejlett nemzetiség a rutének helyzetének rendezésével lehet pozitív példát mutatni és

egyben vonzóvá tenni Magyarországot a többi visszacsatolt, illetve visszacsatolni szándékozott terület nem magyar lakossága előtt. Azaz ha Kárpátalján sikerül a ruténokkal jó példát mutatni, akkor az jelentősen megkönnyíti az Erdélyben magyar uralom alá kerülő románokkal (ne feledjük mintegy 1 millió románról volt szó) történő kiegyezést.

Teleki azon kísérlete, hogy Kárpátalja autonómiát kapjon, a magyar parlamentben elbukott, néhány hónappal később a jugoszláv válság kiéleződése miatt maga Teleki is öngyilkos lett. De a vele azonos platformon álló Kozma Miklós a terület kormányzójaként számos olyan dolgot megvalósított – az oktatás és a kultúraterületén –, melyek az autonómia irányába mutattak. A gazdaságfejlesztés terén Kozma a magyar kormány segítségével szintén nagyon komoly akciókat (földművesek képzése, vetőmagakció, hegyvidéki állattenyésztés fellendítése) indított el. Kozma végső célja a rutének gazdasági és kulturális felemelése, majd ezután egyfajta politikai autonómia elérése volt. Kozma korai halála, a partizán mozgalom erősödése és végül az, hogy a front végül elérte Kárpátalját nem tette lehetővé a visszaintegrálási kísérlet kifutását.

Mindezek alapján úgy véljük a magyar visszaintegrálási kísérlet felemás eredménnyel zárult. Egyrészt a rutének de jure nem kapták meg az autonómiát a magyar államtól. Másrészt az autonómia számos fontos eleme (pl. kétnyelvűség a közigazgatásban) de facto mégis megvalósult. Az összes részeredményt azonban elsöpörte a történelem: Kárpátalja 1944 őszén a Szovjetunió részévé vált. Ezzel egy egészen másfajta, sztálinista kísérlet vette kezdetét.

Felhasznált irodalom

- ABLONCZY B. (2005): Teleki Pál. Osiris Kiadó. Budapest.
- BAK B. (2003): Magyarország történeti topográfiája. História Könyvtár, MTA TTI, Budapest.
- BARANYI B. (2009): Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11. MTA RKK – Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest.
- BOTLIK J. – DUPKA GY. (1991): Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből, 1918–1991. Mandátum-Universum, Budapest–Szeged.
- BOTLIK J. (2005): Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. I-II. kötet. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.
- BRENZOVIČS L. (2009): Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete a XX. században. In: Baranyi B. szerk. (2009) 75–106.

- CSÜLLÖG G. (2007): Felvidék Magyarország történeti térszerkezetében. In: Frisnyák Sándor – Gál A. szerk. (2007): Dr. Peja Győző emlékkönyv. Nyíregyháza–Szerencs, 201–225.
- CSÜLLÖG G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P. – Szebényi A. szerk. (2008): A nagy terek politikai földrajza. Pécs, 334–341.
- CSÜLLÖG G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. 56–61.
- CZETTLER A. (2008): Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Kairosz Kiadó, Budapest.
- FEDINEC CS. szerk. (2004): Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Somorja–Duna-szerdahely.
- FODOR F. (2001): Teleki Pál: egy „bujdosó könyv”: Megjelent Teleki Pál halálának 60. évfordulójára. Sajtó alá rendezte és szerkesztette: Szávai Ferenc és Tilkovszky Lóránt. Mike és Társa Antikvárium, Budapest.
- GOSZTONYI P. (1993): A Vörös Hadsereg. Európa Kiadó, Budapest.
- GULYÁS L. (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–1939) regionális vonatkozásai. Tér és Társadalom, 2003/3. szám, 129–145.
- GULYÁS L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt., Budapest.
- GULYÁS L. (2008): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő.
- GULYÁS L. (2009): Kárpátalja történetének főbb vonásai 1918 előtt. In: Baranyi B. szerk. (2009): Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11. MTA RKK – Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 65–75.
- KOVÁC, D. (2001): Szlovákia története. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- NYÁRI G. (2015): A Sándor-palotától a ravatalig. Teleki Pál második miniszterelnöksége 1939–1941. Kairosz Kiadó, Budapest.
- PADÁNYI-GULYÁS GY. (1975): Vallomások egy elsüllyedt világról. Auróra Kiadó, München.
- RÓNAI A. (1989): Térképezett történelem. Magvető Kiadó, Budapest.
- SÜLI-ZAKAR I.–CSÜLLÖG G. (2003): A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar I. szerk. (2003): A terület és településfejlés alapjai Dialóg Campus Kiadó, Budapest –Pécs, 15–44.
- SZÁVAI F. (2004): Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései. Pro Pannónia Kiadó, Pécs.
- VASAS G. (2000): A ruszin autonómia választójain (1939. március-szeptember). Aetas 2000/4. szám, 64–87.

Hajdú Zoltán: A Kárpát-medence geopolitikai helyzete

Bevezetés

Az Alpok, a Kárpátok és a Dinári-hegység hegykoszorúja körbezár egy geomorfológiai értelemben vett medencét (melynek léte egyetemlegesen elfogadott), amelyet a szakirodalomban korszakonként, országoként, tudományterületenként, nyelvenként stb. eltérően Kárpát-, Pannon-, Magyar-, Közép-Duna-, Kárpáti-medence stb. névvel illettek, illetve ma is megneveznek. Ez a medence egy objektíve létező földrajzi tér, nemcsak a geológiai, földrajzi stb. térképeken jelenik meg, hanem az úrfelvételeken is. Az objektíve létező területhez történeti korszakonként eltérő politikai, közösségi és szubjektív viszonyulások jelentek meg, s ma is folyamatosan jelen vannak.

Az itt élő népek hosszú ideig nem ismerték fel a medencejellegét és a terület egységét, inkább a Duna völgyének tekintették, semmint medencének. A Duna évszázadokon keresztül nagytérségi tájékozódási, viszonyítási, kapcsolattartási, közlekedési tengely volt. A Duna által összekapcsolt területeket a folyó mentén lakók különböző, „saját” elnevezésekkel illették, így „kerítették mintegy hatalmukba”.

A medence történeti, tértörténeti, államtörténeti stb. folyamatai rendkívül összetetten alakultak, korszakonként eltérő sajátosságokat hordoztak. Ha csak a XX. századra tekintünk vissza, akkor az Osztrák–Magyar Monarchia részeként a Magyar Királyság (más megfogalmazásban a történelmi Magyarország, a Magyar Birodalom) integrálta a medence csaknem egészét. Az I. világháborút lezáró Párizs környéki békerendszerben soknemzetiségű kisállamokra tagolták a korábban egységes politikai vezetés és irányítás alatt álló, erősen soknemzetiségű területet. A két háború közötti időszakot Magyarország és az utódállamok éles szembenállása jellemezte. A II. világháború előtt és alatt országok (Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia) szűntek meg a térségben, s a „Megnagyobbodott Magyarország” sem tudott ellenállni a III. Birodalomnak, így a medence egésze német megszállás alá került. A háború végén a medence egészen szovjet uralmi zónába került. 1948-ben Jugoszlávia „úszott ki” a közvetlen szovjet ellenőrzés alól, majd 1955-ben a Szovjetunió kivonult Ausztriából.

A természetföldrajzi medence önmagában nem határozta meg ezeket a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatokat, de áttételesen mindenkor hatott ezekre az eseményekre. A földrajzi tér elsősorban színhely, keret volt,

részben hivatkozási alappá, geopolitikai törekvések célterületévé vált. Politikai hatásai nagyrészt áttételesek és hosszú távúak voltak.

Az államszocialista időszakban – Ausztriát leszámítva a térség országai megélték ezt a korszakot – az állam minden korábbinál erőteljesebben rányomta bélyegét a gazdasági, társadalmi, politikai folyamatokra, az egyes országok térszemléletére, a földrajzi kutatásokra is. A korszak elején elsődlegesen az állami keretek váltak a kutatás és az oktatás meghatározó kategóriájává, egyes, korábban favorizált területi kategóriák (így a Kárpát-medence is) szinte tabuvá váltak. Új területi kategóriaként jelent meg a „békétábor”, a „szocialista tábor”, az európai szocialista országokat összefogó „Kelet-Európa” megnevezés.

Az 1960-as évek végétől meginduló tudományos erjedéssel, majd az 1980-as évek végén megkezdődő „rendszerátalakításokkal” új feltételek alakultak ki társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális, oktatási stb. tekintetben szinte minden érintett országban. Különösen vonatkozik ez a szocialista föderációk (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Szovjetunió) összeomlása utáni új országokra (Szlovákia, Ukrajna, Szerbia, Horvátország, Szlovénia). Új területi identitásokat kerestek, új módon gondolták újra – leggyakrabban az államszocialista korszakot megelőző tudományos bázisokon – térbeli pozícióikat, térközösségi „vállalásaikat”.

A medence új államföldrajzi képe úgy jellemezhető, hogy két ország (Magyarország, Szlovákia) teljes területe, Horvátország és Románia területének jelentős része, Szlovénia és Szerbia területének érdemi része, Ausztriának egy tartománya (Burgenland), Ukrajnának egy megyéje (Kárpátalja/Kárpátontúli terület) tartozik a Kárpát-medencéhez. Ha nagyon pontosan követjük az orográfiai határokat, akkor Csehországnak, Lengyelországnak és Bosznia-Hercegovinának is van egy kis területe a medencén belül. Történetileg soha nem volt politikailag ennyire felszabdalt a térség, mint ma. Ezzel együtt mindegyik érintett ország számára politikai tekintetben is fontos a nagytérség, akár azonosul annak elnevezésével, akár nem.

Az Európai Unió az osztrák csatlakozással (1995) „behatolt” a Kárpát-medencébe, majd a 2004. májusi (Magyarország, Szlovákia, Szlovénia) és Románia 2007. évi belépésével, később (2013) Horvátország csatlakozásával a térség domináns, integrációs szervezetévé vált. Szerbia és Ukrajna uniós tagsága nem rövid távú kérdés, bár a szerb csatlakozási tárgyalások elindultak. Az Európai Unió jelentős kutatásokat is finanszíroz, határon átnyúló és nagytérségi, transznacionális projektjei több tekintetben érintik a

Kárpát-medence egészét, jelentős részét pedig több összefüggésben, projektben is. Egyértelműen megfogalmazhatjuk, hogy a Kárpát-medence, mint önálló entitás nem vált az Európai Unió favorizált fejlesztési és kutatási tércategóriájává sem.

A NATO 1999-től lépett be a medencébe. A lépcsős csatlakozással időnként fura geopolitikai szituációk jöttek létre. (Magyarország „sziget jellege” rövid ideig 1999 után.) Biztonságpolitikai tekintetben a NATO a medence egészének meghatározó tényezője. (Ausztria semlegessége, Szerbia az Oroszországgal fennálló történelmi-stratégiai kapcsolata miatt nem kíván rövid időn belül a szervezet tagjává válni, de együttműködik több területen a NATO-val. Ukrajna ugyan taggá kíván válni, de belépése olyan globális és orosz stratégiai érdekeket érint, hogy rövidtávon, globális konfliktusok nélkül, nem képzelhető el a csatlakozása.)

Elemzésünkben elsősorban a rendszerváltások utáni időszakra koncentrálnunk, bár meg kell jegyeznünk, hogy mind a tudományban, mind pedig a közösségi gondolkodásban tovább élnek a korábbi korszakok, különösen a XIX. század végétől kialakult megközelítések, sztereotípiák elemei. Ma sincs közmegegyezés a legtöbb kérdésben sem az érintett országok között, sem pedig azokon belül, különösen abban nem, hogy ki hova tartozik önként vállaltan, s hova nem. (Nemcsak a Balkán fogalma taszít egyeseket, de a Kárpát-medence is elfogadhatatlan egyes közösségek, sőt adott esetben akár hivatalban lévő kormányfő számára is.)

A nagytérési struktúrák lehatárolását, elnevezését, társadalmi elfogadottságának kialakítását illetően „hagyományos” eszközökkel rendelkezik a tudomány, a különböző szintű iskolai oktatás, a tankönyvek, az atlaszok, a térképek, az újságok, a rádió, a televízió. Az 1990-től fokozatosan tömegesedő használatú internet nemcsak a mai felfogások széles körű megismerését teszi lehetővé, de a történelmi megközelítések gazdag tárházát is hordozza, amellet pedig az egyéni gondolatok (néha képtelenségek, hamisítások) tömegét is megjeleníti. Ma talán a legnagyobb, s leginkább ellentétes hatásokkal az internet bír, szinte minden, s mindennek az ellenkezője is megtalálható az információs halmazában.

Az 1988–1990-es rendszerváltások után nemcsak új államok alakultak, hanem természetes módon sok tekintetben újrendeződött az új államok térszemlélete, sőt földrajzi névanyaga is. Magyarország határai mentén 1991–1993 között sajátos balkanizálódási folyamatok játszódtak le, soknemzetiségű föderatív nagyállamok szűntek meg, azok helyén új, ugyancsak soknemzetiségű kisállamok keletkeztek. Mindegyik új állam erőteljes

nemzetépítésbe, identitásformálásba kezdett. Az etnikai homogenizálásra irányuló törekvések lényegében mindegyik új államban megjelentek.

A társadalmi, gazdasági, politikai folyamatokban egyszerre jelent meg 2004-től az Európai Unió téridea és területfejlesztési-programozási térszemlélet, a Kárpát-medence területéből részesülő államok közötti két- és sokoldalú viszony, a határokon átnyúló kapcsolatok erősítésének kérdésköre, s ezek mellett, de korántsem csak ezek alatt a magyar–magyar kapcsolatok alrendszeré is.

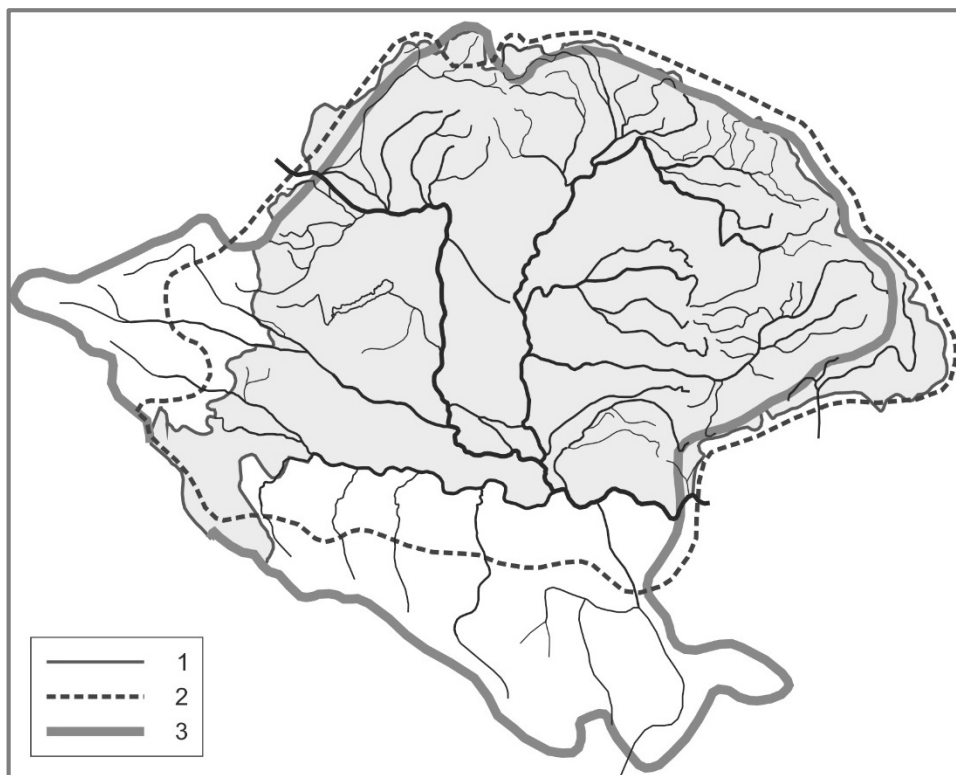
Egészében véve tehát a Kárpát-medence mai geopolitikai helyzete globális, eurázsiai, euro-afrikai, összeurópai, nagytérség közti, medencén belüli államközi, regionális közösségeken belüli és közösségközi kérdések egész sorát veti fel. A különböző szintek között áttételes és direkt kapcsolatok is megjelennek. (Egyetlen példa erre: a magyarság globális, eltérő intenzitású megjelenése, az európai és a Kárpát-medencei magyarság sajátos kérdésköre, valamint a magyar–magyar államhatárokon átnyúló kapcsolatok.) Elemzésünkben elsősorban a medencét közvetlenül érintő és a medencén belüli, államközi folyamatokra koncentrálnunk.

Történeti geopolitikai folyamatok és sajátosságaik

A Kárpát-medence államosodási folyamatai történetileg rendkívül bonyolult módon alakultak. Birodalmak, államok keletkeztek és tűntek el. A XX. században ez a történeti „hagyomány” folytatódott. Az Európa politikai térfejlődése az I. világháború előtti időszakra birodalmi struktúrákat hozott létre. Közép- és Kelet-Európát a Német, az Orosz, a Török Birodalom, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia szervezte nagytérségi állami keretekbe. A földrajzi értelemben vett Kárpát-medence az Osztrák–Magyar Monarchia területébe illeszkedett be, azon belül a történelmi Magyarország integrálta a medence területének döntő részét. A világháború előtt a földrajzi, politikai térszemléletben, sőt a földrajztudományban is a „Magyar Birodalom”, illetve az ország volt a térségi rendező elv, szemléleti alap, nem a földrajzi kategória.

Az I. világháború utáni békeszerződések az Osztrák–Magyar Monarchiát felszámolták, a történelmi Magyarországot felosztották. A Kárpát-medence politikailag széttagolódott (Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia vette körül a medence fenekén fekvő Magyarországot). A Kárpát-medence Magyarországon belül vált a politikai és földrajzi gondolkodás meghatározó térbeli kategóriájává (*1. ábra*). A földrajzi fogalom „politikailag lebegővé

vált”, Magyarországon favorizált, másutt a magyar területi revizionizmus kategóriájaként elutasított lett.

Jelmagyarázat:

1. Magyarország politikai határai 1914-ben,
2. Magyarország tudományos alapú, potenciális természetes határa,
3. a Duna vízgyűjtő területe

1. ábra: Magyarország természetes határai

Forrás: Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly szerk. 1921.

A történelmi Magyarország (sokak számára a Kárpát-medence) mintegy 325 ezer km² területével szemben a Közép-Duna-medence területe a 817 ezer km² nagyságú dunai vízgyűjtőből 445 ezer km² területet fed le. A vízgyűjtő területén lejátszódó hidrológiai folyamatok minden közösséget alapvetően érintenek, a parti államokat közvetlenebbül. Dévénytől a Vaskapuig tartó szakaszán a Duna meghatározó térformáló tényezőként jelent meg történetileg, s jelenleg is betölt ilyen szerepet.

A két világháború közötti időszak meghatározó kérdése a permanens magyar területi revíziós igény volt, Magyarország minden szomszédos országgal szemben nyilvánosan megfogalmazta területi igényeit. A korszak szinte mindenre kiterjedő konfliktushálója miatt alig beszélhetünk a medencén belüli szerves együttműködésről, hacsak a kisantant országok irracionálisnak tekinthető összefogását nem nézzük. Azért tekintjük az összefogást irracionálisnak, mert a három ország (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) egyenként is sokkal erősebb volt minden tekintetben, mint a trianoni Magyarország.

1938–1944 között fokozatosan a III. Német Birodalom vált a medence legfőbb gazdasági, politikai, katonai stb. szereplőjévé. Egyetlen kis ország (akár szövetséges, akár ellenség volt) sem tudott ellenállni a német hatalmi törekvéseknek. A II. világháború súlyos anyagi, s még inkább nagyon súlyos emberi veszteségeket okozott, erkölcsi károkozása pedig szinte felmérhetetlen volt.

A II. világháború utolsó szakaszában a Szovjetunió meghódította (más megítélés szerint felszabadította) a korábban megszállt német területeket, majd az 1947-es békeszerződés úgy állította vissza a korábbi államok területét, hogy a Kárpátalja/Kárpátontúli terület Csehszlovákiától a Szovjetunió részévé vált. Ezzel a Szovjetunió a Kárpát-medence belső szereplőjévé vált. Nemcsak a medence, de Linz is a Duna is szovjet ellenőrzés alá került.

1948-ban Jugoszlávia „kiúszott” a szovjet befolyási és megszállási övezetből, el nem kötelezett szocialista országgént határozta meg fokozatosan önmagát. Földrajzi értelemben Jugoszlávia alapvetően balkáni országgént definiálta térközösségi, hovatartozási pozícióját.

1955-ben Ausztriából kivonultak a szovjet csapatok, az ország önállóvá vált, és semleges tőkés országgént folytatta államtörténeti pályáját. Ausztria alapvetően alpesi, kisebb részben dunai országgént tekintett önmagára.

A medence „rendes szocialista országai” (Csehszlovákia, Magyarország, Románia) 1949-ben a KGST-ben, 1955-ben a Varsói Szerződésben vállaltak gazdasági, politikai, katonai stb. térközösséget, ha nem is egymással, de a Szovjetunióval. A medence nagy része a „béketábor”, kisebb része „el nem kötelezett”, kis ausztriai peremterülete pedig semleges lett. Kicsiben reprezentálta a megosztott Európa legtöbb problémáját.

Az 1956-os magyar forradalom, az 1968. évi csehszlovákiai reformkísérlet szovjet katonai beavatkozás révén bukott meg, a béketáboron belül egyedül a román (sztálinista) függetlenedési törekvések kaptak relatíve „szabad utat”.

Az 1945 utáni időszak meghatározó sajátossága az volt, hogy a medence országai elsősorban nem egymással, hanem a Szovjetunióval alakítottak ki sokoldalú kapcsolatokat. Ez a fajta sztálini „ráfűzési politika” tudatos volt, a szocialista rendszer összeomlása után a medence országainak szinte fel kellett fedezniük egymást. Az egymás közötti kapcsolatokban a korszak nagy részében rejtetten, a végén pedig már nyíltan is a nemzetiségi kérdés (különösen a magyarok helyzete a szomszédos országokban) jelent meg konfliktus csomópontként. A szocialista internacionalizmus nem megoldotta, hanem a szőnyeg alá söpörte az egyik legégetőbb kérdést.

Rendszerváltások a Kárpát-medence országaiban és a térségi kapcsolatok formálódása

A kétpólusú világ és a megosztott Európa összeomlása egyértelműen a Szovjetunió és szövetségi rendszere (birodalmi tere) vereségeként értelmezhető. A Kárpát-medence országaiban az 1988-ban felgyorsuló belső erjedési, majd rendszerváltó folyamatok eltérő módon és sebességgel mentek végbe. Magyarországon „kerekasztal-tárgyalásokkal”, Romániában véres forradalommal, Jugoszláviában véres, elhúzódó polgárháborúval, Csehszlovákiában „bársonyos forradalommal”, a Szovjetunióban magában a szövetségi állam viszonylag békés szétesésével.

A rendszerváltások után szinte azonnal (1991) kialakult a három visegrádi ország (Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország) államközi együttműködése, de ez az együttműködés, bár sok területet érintett és érint, nem vált strukturális jelentőségűvé. (Ezt már Csehszlovákia 1993. évi szétválása is mutatja, hogy az együttműködés részben csak elfedte a valós problémákat.) Rövid időn belül kiderült, hogy Lengyelország gyenge ahhoz, hogy a „köztes tér” integráló erejévé váljon. Mindegyik ország az euroatlanti közösség irányába orientálódott, bár a formális együttműködés fennmaradt.

A szocialista szövetségi rendszer összeomlása, az új államok keletkezése mellett súlyos polgárháborús, etnikumközi, csoportközi konfliktusokra is sor került, különösen a volt Jugoszlávia területén. Az Ukrajna keleti területein 2014–2015-ben kialakult konfliktus országos szinten, a katonai behívások révén közvetlenül is érintik Kárpátalját, közvetve hatással vannak az Európai Unió és a Kárpát-medence országaira is.

A térség egy részében nagytérségi, interregionális együttműködések is megjelentek. Az Alpok–Adria eredményesen működő munkaközösséghez a Kárpát-medence egyes megyéi (így a dunántúli megyék egy része is) csatlakoztak, a Kárpátok Eurorégiót (külső kezdeményezésre és támogatással)

a volt szocialista országok egyes régiói alakították meg. Működésében folyamatosan jelen voltak a zavarok, a megújulási törekvések.

A kettős térszemléletek és a kettős, néhol többes nevezéktan miatt fontos a nemzeti-nemzetiségi arányok számbavétele. Nem a teljes országos népeségeket nézzük (Ukrajna, Románia esetében a teljes népesség számbavétele alapvetően deformálná a medencére vonatkozó struktúrákat), hanem csak a földrajzi értelemben vett Kárpát-medencét. A medence legalapvetőbb struktúrája az, hogy az 2011. évi népszámlálásokkor mintegy 25,7 millió ember élt a szűkebb értelemben vett Kárpát-medencében, s mintegy 10,4 millióan (40,5%) vallották magukat magyarnak. A magyarság foglalja el a medence fenekén fekvő területek döntő részét ma is. A medence egyes részeiben a következő nemzetiségi mozaikokkal találkozunk:

- Magyarországon az összlakosság (9,9 millió fő) 83,7%-a (8,3 millió fő) tekintette magát magyarnak,
- Erdély lakosság száma a román népszámlálás szerint 6,5 millió fő volt, s ennek 18,9%-a (1,2 millió fő) vallotta magát magyarnak, a térség döntően román többségű területté vált,
- Szlovákia lakosság száma 5,4 millió fő volt, s ennek 8,5%-a (459 ezer fő) volt magyar,
- A szerbiai Vajdaság lélekszáma a 2 millió fős határ alá csökkent, s ezek közül 251 ezer (13%) ember vallotta magát magyarnak,
- Az Ukrajnához tartozó Kárpátalja 1,2 millió lakossal rendelkezett, ebből mintegy 152 ezer mondta magát magyarnak,
- Horvátország magyar nemzetiségű lakossága gyorsan csökken, 2011-ben már csak 14 ezren vallották magukat magyarnak, 2011-ben még csaknem 17 ezren.
- Szlovénia és Ausztria őshonos magyarsága jelképes nagyságrendűvé vált. Ausztria rendszerváltás utáni „új magyarsága” jelentős lélekszámú, de más elbírálás alá esik.

A térségben a nemzetiségi kérdés politikai jelentősége megmaradt, sőt több országban időszakonként elsődleges rendező elvvé is válhatott. A Szovjetunió felbomlásában lényegi szerepet kapott a nemzetiségi kérdés formális megoldása, lényegében szőnyeg alá söprése. Az Európai Unió és a Kárpát-medencében érdekelt országok nem eshetnek jó esetben ugyanabba a tévedésbe.

Magyarország

Magyarország esetében az államterület és államhatár nem változott meg a rendszerváltáskor, de a rendszerváltás folyamatában, majd később az átalakulási időszakban szinte folyamatosan változott az ország szomszédsági

környezete, a szomszédos országokhoz való viszonya. Az alapvető változás abban fogalmazható meg, hogy a magyar társadalom felszabadult a trianoni hallgatás kényszere alól, s nagyon sok irányban fogalmazódtak meg Trianon kezelésének lehetséges útjai.

Magyarország esetében a rendszerváltás meghozta a politikai földrajzi, geopolitikai kutatás szabadságát is, s ez sok tekintetben magával hozta a Kárpát-medence kutatásának újjászületését, majd nagymértékű kibővülését. Egyszerre jelent meg a természeti, a történeti, a társadalmi, az etnikai és a politikai földrajzi kutatások új vonulata. Különösen a magyar etnikumra és a magyar kisebbségekre vonatkozó kutatások jelentettek a korábbi hallgatáshoz képest újdonságot. A történeti földrajzi kutatások új „nyitányát” Frisnyák S. 1990-ben megjelent Magyarország történeti földrajza jelentette, melynek a címlapján először jelent meg ismét a két világháború közötti időszak „mindennapi ábrája”, a történelmi Magyarország kontúrja, s benne a trianoni ország területe.

Az 1989–1990 évi rendszerváltás közben és után több érdemi lehetőség állt a magyar földrajztudomány és szélesebb értelemben a magyar társadalom előtt szűkebb térszemléletének újraformálásakor:

- visszatér a két világháború közötti időszakhoz, amikor Magyarországon elsődlegesen a történelmi Magyarországot értették (erre volt példa Frisnyák Sándor történeti földrajzi munkája),
- avagy szintén visszatér, de Bulla Béla és Mendöl Tibor 1947-es koncepciójához, s azt mondja, hogy a Kárpát-medence a magyarság szűkebb értelemben vett földrajzi környezete, s azt kimondatlanul azonosítja a történeti Magyarországgal,
- a Közép-Duna-medence (Duna-táj) válik a magyar térszemlélet meghatározó kategóriájává,
- Közép-Európa válik a magyarság legszűkebb szomszédosági környezetét megjelenítő tércategóriává.

A magyar földrajztudomány és a magyar társadalom mindegyik irányba elindult, mindmáig vannak példák minden megközelítésre (sőt a direkt módon vállalt „Nagy-Magyarországra” is, s nem csak internetes anyagokban, hanem az e címen publikált folyóiratban is.

A politikai térszemlélet, a „térszemlélet-változtatási” folyamatok változásainak sajátosságai a rendszerváltás után a tekintetben bonyolódottak, hogy a szabadság (sőt a szabadosság) szinte minden területen és minden egymással versengő politikai pártban (csoportban) megjelent. Általában a konzervatív (nacionalista) erők tértek vissza leginkább a „hagyományokhoz”, a korábbi

nagyállami múlthoz, de a közelmúlt szocialista föderációi a baloldaliak számára kínáltak nosztalgias élményeket.

Az 1988-tól megjelenő új politikai szerveződések új módon fogalmazták meg szomszédsági szemléletüket, illetve tettek kísérleteket a politikai térközösség megfogalmazására. A felerősödő politikai folyamatokban elsősorban Közép-Európa, Közép-Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa, euro-atlanti térség stb. jelent meg valamiféle viszonyító tércategóriaként, s nem a Kárpát-medence.

A rendszerváltáskor demokratikusan megválasztott Antall József kormányfő és kormánya a nagy nyilvánosság előtt a „Közép-Európa a tércözösségünk alapkerete” jegyében és szellemében jelent meg. Elhangzott ugyan a „lélekben 15 millió magyar miniszterelnöke” megfogalmazás, de ha az Antall József Baráti Társaság adatbázisa alapján teljes körűen áttekintjük Antall József politikai munkásságát, parlamenti beszédeit, felszólalásait (<http://www.antalljosef.hu>), akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy nem igazán favorizálta a Kárpát-medence fogalom használatát.

A kérdéskör összetettségére talán a leginkább szemléletes példa a Nahimi Péter főszerkesztésében megjelent kötet. A kötet címében vállaltan a Kárpát-medence esélyeiről és reményeiről szól, címlapján a Kárpát-medence „csonka térképe” szerepel, az összegyűjtött előadások tanulmányok, nyilatkozatok, elemzések szövegéből pedig „csak” a Kárpát-medence hiányzik érdemben. Mind a kormányzat képviselői, mind a határon túli magyar személyiségek feltehetően tudatosan kerültek a tércategória megnevezését, bár Szöcs Géza és Duray Miklós megjelenítette azt. A „szomszédos országok” kifejezés gyakran előfordul, s ennek tükrében érthető, hogy elsősorban „Közép-Európa” jelent meg a legkisebb szomszédsági térként.

Magyarország esetében az euroatlanti integráció, a szomszédságpolitika és a nemzetpolitika (a határon túl élő magyarság helyzetének javítása) hármas prioritásként jelent meg 1990-től lényegében folyamatosan. Az integrációs sikerek (NATO-, EU-tagság) nem írták újra a másik két feladatot, de nem minden tekintetben tették könnyebbé sikerre juttatásukat. A parlamenti erőviszonyok választásonkénti változásai, a különböző koalíciós kormányok értékválasztásai, elkötelezettségei folyamatos hangsúlyváltozásokat hoztak. A „nemzeti” és a „baloldal” lényegi kérdésekre adott eltérő válaszokat mindhárom külpolitikai prioritást illetően.

Az 1996-ban elfogadott LIII. törvény „A természet védelméről” mintegy „beemelte” ismét a magyar törvénykezésbe a Kárpát-medence fogalmát, majd a 2000. évi I. törvény az államalapításról és a Szent Koronáról tovább

mélyítette a fogalomhasználatot. (Ez azt is jelenti, hogy mind a baloldali, mind pedig a jobboldalinak mondott kormányok számára elfogadható volt a Kárpát-medence fogalma, illetve törvényben való megjelenítése.)

Hajdú-Moharos József és Hevesi Attila 1997-ben a Kárpát-Pannon térség tájtagolásának átfogó áttekintésére tettek kísérletet, s szerkesztették meg a tájak rendszerét bemutató térképüket. Hevesi Attila a földrajztudomány részéről 2001-ben átfogóan elemezte a térfogalom történetileg változó problematikáját, s összegezte a Kárpát-medence új koncepcióját, s dolgozta ki a tájak új tagolását, nagyrészt magyar nyelvi megközelítésben, de több esetben az érintett szomszédos államok nevezékτανával párhuzamosítva (Hevesi A. 2001).

Az elmúl több mint két évtizedben lényegében fokozatosan meghatározó tendenciává a Kárpát-medence felvállalása vált mind a földrajztudományban, mind pedig a szélesebb értelemben vett társadalmi közegben. A földrajztudomány vállalását leginkább a Dövényi Zoltán által szerkesztett, 2012-ben megjelent Kárpát-medence földrajza összegzi.

A térkategória nem csak a földrajztudományban, hanem a politikai közbeszédben is növekvő szerepet kapott, majd bizonyos értelemben megindult szervezeti integráló térkategóriaként való hasznosítása is. Nem véletlen, hogy Magyarország európai uniós csatlakozása után jött létre 2004. szeptember 10-én a Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fóruma (KMKF). A KMKF elsődleges célja és feladata az volt, hogy folyamatosan átgondolja az új helyzet adta lehetőségeket. (Kívülről azért támadták a szerveződést, mert Kárpát-medencei Magyar Parlamentnek tekintették.)

A szomszédos államokban gyanakvást keltett a térfogalom ismételt magyarországi előtérbe kerülése. Lényegében egyetlen szomszédos ország tudományos szemléletében sem azonosultak a térkategóriával. A politikai szereplők különösen Szlovákiában adtak hangot a térkategória elutasításának.

A 2011. április 18-án elfogadott új magyar alaptörvény a Nemzeti hitvallásban megfogalmazta: „... a Kárpát-medence természet adta és ember által alkotta értékeit megóvjuk és ápoljuk”. Az alaptörvény e tekintetben nem a mai Magyarországra, nem is a történetire, hanem a természeti nagytájra utal. (Hogy az országhatárokon kívül ki milyen asszociációkat érez e kitéttel szemben, az izgalmas kérdés.)

Ha áttekintjük a 2015-ben hatályos magyar jogszabályokban előforduló földrajzi kategóriákat, akkor sajátos dolgok derülnek ki:

- Teljesen természetesnek kell vennünk, hogy Magyarországot leszámítva az Európai Unió jelenik meg a legtöbbször (1345) a Hatályos Jogszabályok Gyűjteményében.
- Az érintett kategóriák közül: Közép-Európa 30, Kelet-Európa 22, Kelet-Közép-Európa 16 alkalommal kerül említésre, anélkül, hogy pontosan lehatárolnák a kategóriák területét.
- A Kárpát-medence 30, Pannónia 29, a Duna-medence 9, a Közép-Duna-medence 1, a Pannon-medence 2 alkalommal jelenik meg.
- A Kárpát-medence nagyszerkezeti lehatárolása szempontjából meghatározó három hegységrendszer közül a Kárpátok 13, az Alpok 7, a Dinári-hegység 3 alkalommal van jelen a hatályos magyar joganyagban.
- A medence-központi és történelmi magyar térszemlélet és nevezéktan legfontosabb egységei közül a Felvidék 9, Erdély 7, a Délvidék 3 alkalommal tűnik fel.
- Az ország nagy folyói körül a Duna (391), a Tisza (190), a Dráva (98) megjelenéssel emelkedik ki, míg a Balaton 239 említéssel szintén jelen van a joganyagban.

2. ábra: Magyarország szomszédsági környezete, 2005

Forrás: Saját szerkesztés

Magyarország és szomszédai egy részének uniós csatlakozásakor a Kárpát-medence területe az egyik államterületileg leginkább felszabdalt egységnek volt tekinthető Európába. A medencében érdeket államok eltérő módon voltak jelen, de mindegyik fővárosból sajátosan tekintettek az alvízi Magyarországgal közös határaikra (2. ábra).

A 2014. és különösen a 2015. évi délről érkező illegális migrációs kihívások alapvető kérdéseket vetnek fel európai, szomszédságpolitikai, valamint a magyar–szerb viszonyt illetően. A folyamatok jelenlegi állása mellett szinte mindenki a legalapvetőbb kérdések újragondolására kényszerül.

Szlovákia

A Cseh és Szlovák Köztársaság föderatív rendszerében a belső (cseh, szlovák) területi kérdések 1968 után kaptak nagyobb jelentőséget. A „bársonyos forradalom” megdöntötte a korábbi, sok tekintetben ortodox kommunista rendszert. Csehszlovákiában a tagköztársaságok közti viták kiéleződtek, ezek fejleményeként Szlovákia 1993. január 1-jén békés úton vált ismét önálló állammá. Az új állam keretei között a magyarság súlya természetes módon felértékelődött és megnőtt, hiszen a korábbi államterületen belül a cseh részeken viszonylag alacsony volt a magyarok száma és aránya. A „magyar kártya” akár kormánykoalícióban, akár ellenzékben voltak a magyar pártok, folyamatosan jelen volt az országos szintű politikában.

Hiába fekszik Szlovákia teljes területével a Kárpát-medencén belül ez nem írta felül a politikai megfontolásokat, a térkategória visszautasítását illetően. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy Szlovákia a „szuverenitástudat” csorbulása nélkül, önmagára nézve nem igazán fogadhatja el azt a magyar Kárpát-medence központi, budapesti stb. térszemléletet, hogy „Felvidék” lenne. Ha másként akarunk fogalmazni, akkor azt mondhatjuk, hogy: visegrádi térközösség Magyarországgal igen, Kárpát-medencei térközösség vállalásról pedig szó sem lehet.

Szlovákiában a szlovák és a magyar közösségek belső térszemlélete eltér egymástól. Ezek a térszemléleti eltérések alapvetően kulturális és nemzeti jellegűek. A szlovákiai magyarság budapesti központtal néz az országra. A szlovákiai politikai elitben a magyar anyanyelvű politikusok a magyar térszemléletnek megfelelően folyamatosan használták és használják a Kárpát-medence térkategóriát, sőt a Felvidék kategóriát is.

Egyetlen más ország vonatkozásában sem vált olyan élessé a térkategória-vita, mint Szlovákiával. Robert Fico hivatalban lévő miniszterelnökként fejtette ki mintegy irányt mutatva minden szlovák számára, hogy Szlovákia

nem része a Kárpát-medencének, s ilyen tércategória csak a magyar területi revizionizmust szolgálhatja.²

Szlovákia 2004-ben az EU és a NATO tagjává vált. A Magyarországgal közös szervezeti tagság ugyanúgy nem oldotta meg a kétoldalú kapcsolatok feszültségeit, mint annak idején a magyar és csehszlovák kapcsolatokat sem a KGST, illetve a Varsói Szerződés.

Az ország euróövezeti csatlakozása (2009) egyfajta rendszerjellegű elismerése volt a szlovák gazdaság teljesítményének. Az ország nyugati felének hihetetlenül gyors fejlődése kiélezte a belső regionális különbségeket és egyenlőtlenségeket, az ország keleti részei egyre inkább lemaradnak minden tekintetben.

A kétoldalú kapcsolatokban a reálszférákban (gazdaság, infrastruktúra stb.) sokoldalú együttműködés alakult ki, ugyanakkor az állam- és nemzetfelfogások különbségei miatt (a magyar állampolgárság könnyített megadásának elutasítása Szlovákiában stb.) folyamatos küzdelem zajlik napi politikai szinten, valamint a virtuális, a szimbolikus térben. (A korábbi magyar köztársasági elnök Szlovákiába való belépési ügye – be nem engedése – ezzel volt összekapcsolható.)

Ukrajna

Ukrajna a Szovjetunió összeomlásakor vált függetlenné (1991), s függetlenné válásától kezdve jelentős külső és belső tércategóriai kérdésekkel küzd. Az ország keleti területein egy tömbben élő, az ország más vidékein számottevő tényezőként jelen lévő orosz ajkú lakosság természetesen megőrizte orosz kultúráját, nyelvét és Moszkva központú térszemléletét.

A magyar–ukrán alapszerződést az ország függetlenné válásának első napjaiban megkötötték, ratifikálása a határklauzula miatt 1993 májusában kormányzati válságot idézett elő Magyarországon. Az alapszerződést csak az ellenzéki pártok képviselőinek szavazatával tudta ratifikáltatni a parlamentben a kormányzat.

A történetileg kialakult struktúrák következtében Ukrajna nagytérségi ütköző zónává vált a Nyugat (EU, USA) és Oroszország között. A változó eredményű „sakkjátszmában” az ország elkötelezettségei csak időszakosnak bizonyultak mindkét irányban. Ukrajna az EU-val aláírta ugyan a társulási szerződést, de ennek mindenre kiterjedő érvényesítése időt igényel.

² (<http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/162028-exvelvyslanec-markus-dialog-orban-s-ficom-nepredstavitelne/>)

A nagy kettős kérdés: lesz-e Ukrajna lakosságának ereje elviselni a gazdasági strukturális változások mindennapi következményeit, s a keleti területek sorsa az országon belül (sajátos területi autonómia) oldódik-e meg, avagy más formában.

A 2014–2015 közötti időszak az ország területi egységének, avagy megosztásának, megcsonkításának kérdéskörét is felvetette. Alapvetően orosz–ukrán ellentétekről van szó, de a magyar–ukrán államközi viszony is ellentmondásosan alakult. A Kárpátalján nem alakult ki jelentős elszakadási mozgalom, de magyar közszereplők nyilatkozatai sajátos kérdéseket vetettek fel 2014-ben és 2015-ben is. A korábbi időszakokkal ellentétben feszültségek alakultak ki a kétoldalú kapcsolatokban. Ebben a konfliktusban mindkét félnek vannak vitatható nyilatkozatai, illetve gyakorlati lépései.

Ha Ukrajna direkt módon tiltja, hogy állampolgárai más államnak is állampolgárai legyenek, akkor legalább is nem szerencsés, ha Magyarország forszírozza az ott élő magyar nemzetiségű lakosok számára az egyszerű visszahonosítást. Ukrajna az orosz kapcsolatok miatt kényes a szuverenitására.

Románia

Romániában véres belső forradalom vetett véget a kommunista rendszernek 1989 karácsonyán. A belső rendszerváltás folyamata elhúzódott, a magyar kisebbség problémái szélsőséges keretek között jelentek meg a bonyolult folyamatban (Marosvásárhely 1990 tavasza). A román többség és a magyar kisebbség viszonya alapvetően nem a területi kérdések miatt éleződött ki, Erdélyben sem alakult ki szeparatista politikai mozgalom.

A belső egyéni szabadságjogok biztosítása, a kollektív jogok és a területi autonómia elutasítása együttesen jelent meg a romániai magyarság számára. Az RMDSZ kormányzati, avagy ellenzéki pozíciója a belső helyzet mellett az államközi kapcsolatokban is megjelent.

A Kárpát-medence kérdése nem vált direkt államközi viták részévé, hiszen Románia irányában főleg nem a Kárpát-medence egésze jelent bonyolult kérdéskört, hanem Erdély, s ennek a nagyrégióknak a magyar és román neve ugyanaz.

A kétoldalú kapcsolatokban a stabilitás (gazdasági együttműködés, határon átnyúló infrastruktúra fejlesztése stb.) és a permanens ideologisztikus vita egyaránt jelen volt és jelen van. A román nemzetépítés folyamatosan a homogenizálás irányába mutatott és mutat (eltérő technikák mellett), a határok feletti magyar nemzetegyesítés, a magyar állampolgárság gyorsított megadása az erdélyi magyarság jelentős részének nem könnyítette meg a

kapcsolatok formálását. (A területi autonómiák követelése tekintetében el kell gondolkodni azon, hogy román és magyar állampolgársággal is rendelkező személyek követelik Románia közepén – Székelyföld – és peremén – a Partiumban – a területi autonómiát.)

Romániát a NATO 2004-ban, az EU 2007-ben fogadta tagjai sorába. Az ország alkalmazkodása az EU keretei közé nem problémamentes sem gazdaságilag sem más szempontból.

Az ország még 2015-re sem volt képes maradéktalanul biztosítani a schengeni rendszerbe való belépés feltételeit.

Szerbia

Jugoszlávia 1980 utáni válsága, majd az 1991-ben megindult véres szétválása a volt tagállamokban eltérő jellegű és tartalmú rendszerváltásokat eredményezett. A leginkább elhúzódó rendszerváltás Szerbiában figyelhető meg, hiszen lényegében 2000-ig posztkommunista struktúrával jellemezhetjük a viszonyokat.

A koszovói válság kapcsán Szerbia hadüzenet nélküli háború alanyává vált 1999 májusától. A jelentős anyagi, korlátozott emberi veszteségekkel járó háború minden tekintetben befolyásolta a szerb társadalom hosszabb távú gondolkodását. Magyarország közvetlenül nem vett részt a háborúban, de légtérét az USA és a NATO rendelkezésére bocsátotta.

A szerb területi gondolkodásban a „volt Jugoszlávia” dominanciája jelenik meg, kevésbé érdekeltek a Kárpát-medence kérdéskörében. Míg a jugoszláv utódállamok mindegyike alapvetően sikerként éli meg az önállósulást, a szerb társadalom nagyobb része kudarként viszonyul ahhoz. (E tekintetben vannak közös elemek a magyarok Trianon és a szerbek Jugoszlávia szindrómája között.)

A magyar–szerb viszony Szerbia uniós csatlakozási törekvéseivel párhuzamosan történelmi léptékkal javult. Olyan történelmi görcsök feloldása kezdődött meg, mint az 1941–1946 közötti események. A szerbiai magyarság helyzete a Vajdaság területi autonómiáján belül rendezettnek tekinthető, eljutott a kulturális autonómia viszonylag széles lehetőségéig.

Szerbia elindult az európai uniós csatlakozás útján. A tárgyalássorozatnak nincs világos céldátuma a csatlakozás időpontját illetően. A 2015-ös év „népvándorlása” felhívta a figyelmet a Közép- és Közel-Kelet, a Balkán-félsziget, az Európai Unió, Magyarország kapcsolatrendszerének új elemeire. Ez akár elő is segítheti Szerbia gyorsabb uniós csatlakozását (ha az unió zárni akarná a Balkán és kelet felé a határait), de kialakulhat egy új bizalmi válság is, ami hosszabb időszakra elodázhathatja az ország csatlakozását.

A szerb–oroszl és a szerb–kínai kapcsolatok alakulása időnként meghökkenést vált ki a nyugati világban, de Szerbia „kívülállóként” szabadon formálhatja nemzetközi kapcsolatait. Magyarország érdekelt a szerb és orosz kapcsolatok fejlesztésében (gázvezeték-építés), s érdekelt a keleti nyitás kapcsán a szerb–kínai kapcsolatok fejlesztésében is (vasútfejlesztés).

Horvátország

Horvátország véres polgárháborúban és elhúzódo területi bizonytalanságokkal vált ki Jugoszláviából. Ebben a kiválási folyamatban 1991-ben Magyarország fegyverekkel is támogatta a horvátokat.

1991 után a horvát területi szemléletet és politikát két elem határozta meg:

- a tudatos, részben XIX. századi jellegű nemzetállam-építés, annak minden egyoldalúságával,
- a korábbi tagköztársaság területi egységének a helyreállítása, ami végül csak 1998-ban sikerült.

Horvátországnak nemcsak Szerbiával, de Szlovéniával kapcsolatban is voltak területi vitái. Magyarország irányába ilyen törekvések nem jelentek meg, a Kárpát-medence magyar hangsúlyozása nem érte el a horvát politikai elit területi ingerküszöbét. A kérdéskör megmaradt a tudomány berkein belül.

Horvátország 2009-ben csatlakozott a NATO szervezetéhez, 2013-ban belépett az Európai Unióba. (A schengeni feltételek teljesítése Bosznia és Hercegovina irányába húzódo, így az ország tagsága e tekintetben tolodo.) Az unió tagság előnye nem azonnal érvényesülnek a horvát gazdaságban, így a társadalom egy részében a különböző közvélemény-kutatások szerint csökkent az unió támogatottsága. Az ország alkalmazkodása a megváltozott piaci és versenyfeltételek között nehézkes.

A magyar–horvát kétoldalú kapcsolatokban a stratégiai partnerség kölcsönös, folyamatos hangsúlyozása fontos, a közös kormányulések gyakorlata elindult, a reálszférákban a kapcsolatok fejlődése töretlen (de nem problémamentes, mint a MOL–INA kérdéskör mutatja), nyáron a magyarok százezrei utaznak az Adriára, de a két ország több tekintetben „egymás mellett él”, semmint mindenre kiterjedő, átfogó együttműködésben.

Szlovénia

Szlovénia egy rövid (tíz napos) háborúban szakadt el Jugoszláviától. A korábban legfejlettebb, leginkább nyugatias délszláv terület sajátos megoldásokat alkalmazott a rendszerváltás folyamataiban. Több korábbi elemet megőrzött, az új piacgazdasági folyamatokat szakaszosan szélesítette.

Szlovéniának Horvátországgal tengeri területi vitája, Olaszországgal kapcsolatban jóvátételi vitája volt. Magyarország irányába semmilyen területi vita nem alakult ki. A kis lélekszámú magyar kisebbség helyzete rendezett az országban. A két országban élő kisebbségek inkább tényleges összekötő kapcsot jelentenek, semmint viták forrását. A két ország közötti kapcsolatok rendezettek voltak az elmúlt negyedszázadban. A Kárpát-medence fogalma érdemben nem jelent meg a két ország és a két politikai elit között vitakérdésként.

Szlovénia 2004-ben a NATO és az Európai Unió tagjává vált. Az ország gazdasága teljesítette az euró bevezetésének kritériumait, így 2007-ben az övezet tagjává vált. Ennek ellenére lényegi kérdés az, hogy a legfejlettebb, legnyugatiasabb, leginkább piacorientált volt jugoszláv tagállam mennyire nem versenyképes az európai gazdasági magterület irányába. A szlovén gazdaság számára felértékelődött a volt jugoszláv és balkáni piac.

A magyar–szlovén kétoldalú kapcsolatok szinte problémamentesek, a két ország infrastruktúrájának összekötése több ágazatban megtörtént, de Szlovénia nyugati kapcsolatrendszere olyan domináns volt az elmúlt időszakban, hogy a magyar kapcsolatok csak a második vonalban kaptak helyet.

Ausztria

Ausztria sok tekintetben „előkelő idegenként” követte a szomszédságában végbemenő változásokat, bár hosszabb távon alapvetően érintették azok. Igaz, hogy a szlovéniai háború rövid időszakában veszélyeztetve érezte magát, de ez csak rövid ideig tartott. A vasfüggöny megszűnése, a keleti határ nyitottá válása új helyzetet teremtett különösen Bécs és az ország keleti területei számára.

A magyar–osztrák viszony lényegében az 1970-es évektől kezdve rendezett volt, a vasfüggöny lebontása politikai tekintetben jelentős támogatásban részesült az osztrákok részéről, tömeges következményeivel (óriási magyar bevásárló turizmus, ingázás stb.) már nem mindenki volt elégedett.

A Kárpát-medence kérdésköre nem érintette meg az osztrák politikai életet, bár mind a tudományban, mind pedig az iskolai oktatásban számon tartják, hogy van pannon területi érintettsége és érdekeltsége az országnak.

A kétoldalú magyar–osztrák kapcsolatok rendezettek, szinte átfogják az élet minden területét (a kapcsolatok mélysége egyes területeken akár érdekellentéteket és gondokat is okoz, hogy csak az osztrák gazdák kiterjedt dunántúli termőföldvásárlásaira utaljunk). A „harmadik felek által okozott gondok” (2015-ben éppen az illegális migráció) időnként megjelennek.

Van-e önálló helye a Kárpát-medencének az Európai Unió területfejlesztési politikájában?

1995-től kezdve, Ausztria belépésével, megkezdődött a földrajzi értelemben vett Kárpát-medence különböző területeinek csatlakozása, beilleszkedése az Európai Unió keretei közé. Ez a folyamat 2004-ben erőteljesen kibővült Magyarországgal, Szlovákiával, Szlovéniával csatlakozásával, majd 2007-ben Románia belépésével a medence területének döntő része az EU keretei közé került. Horvátország 2013-as teljes jogú csatlakozásával már csak a szerbiai és az ukrajnai Kárpát-medencéhez tartozó részek maradtak „kívülállók”.

A regionális politika szükségszerűen jelent meg az EU közösségi politikái között, s mindenkor egybekapcsolódott a tagállami kör és területi bővítéssel. A különböző programozási időszakokban az EU némileg eltérő fejlesztési politikát és gyakorlatot folytatott. 1975-ben életre hívták az Európai Regionális Fejlesztési Alapot, mely meghatározó szerepet kapott a területi folyamatok kezelésében. Az EU 1992-től elmélyítette a regionális politikát, létrejöttek a strukturális alapok, a kohéziós alap, s megalakult a Régiók Bizottsága. A két alap 1993–1999 között jelentős pénzügyi támogatásban részesült. A kiemelt célok között jelentős szerepet kapott a közlekedési infrastruktúra fejlesztése, a környezetvédelemmel kapcsolatos projektek finanszírozása.

Nem az EU keretei között, de annak részvételével és támogatásával jött létre 1991-ben az „Alpok Konvenció”. A hegység területén nyolc állam osztozik, s közvetlenül mintegy 14-15 millió ember él a hegyvidéki területeken. A projekt alapvetően környezetvédelmi indíttatású volt, de fokozatosan szélesebb kérdésekre is kiterjedt az együttműködés.

1989-ben elindult az INTERREG kezdeményezés. Az EU különböző területi szinteken, illetve területközi kapcsolatrendszerekben kívánta elősegíteni a területi fejlődést és kohéziót. A regionális politikában így jelentős szerepet kaptak az államhatárokon átnyúló (CBC) programok, az államokat strukturálisan átlépők (transznacionális programok) valamint a szűkebb értelemben vett interregionális, a régiók közötti kapcsolatok tudatos építése.

Az EU 1995-ben – Ausztria csatlakozásával – „lépett be” a Kárpát-medencébe. Ausztria csatlakozására egy programozási időszak közben került sor, így a már kialakult célok, pénzügyi struktúrák keretébe illeszkedtek be az országot érintő fejlesztések. Burgenland kiemelt pénzügyi támogatásban részesült 1994–1999 között. Az EU Nyugat-Magyarország és Nyugat-Szlovákia irányába fejtett ki gazdasági és intézményes hatásokat, fogalmazott

meg és támogatott fejlesztési célokat. Az együttműködés elsődlegesen államhatárokon átnyúló kapcsolatok és struktúrák fejlesztésére irányult.

Lényegében az „Alpok Konvenció” példáján 2003 májusában hét érintett ország részvételével jött létre a „Kárpátok Konvenció” (Egyezmény a Kárpátok védelméről és fenntartható fejlődéséről). Az egyezmény elsősorban a hegyvidéket öleli fel, nem terjed ki teljesen a medencére, azt nem is nevesíti.

Az uniós csatlakozások után az új tagállamok maguk is formálói és megvalósítói váltak a regionális politikának. 2000–2006 között, (különösen 2004 után) Magyarország, Szlovákia és Szlovénia jelentős támogatásokban részesült a strukturális alapokból.

A Kárpát-medence, illetve az új tagok szempontjából a 2000–2006 közötti időszak egyik leglényegesebb területpolitikai folyamata az INTERREG III B (CADSES) volt. A CADSES 18 ország, illetve egyes országokból csak régiók transznacionális együttműködése volt. A Kárpát-medence bekapcsolódott területei beintegrálódtak egy hatalmas térbe, azon belül nem képeztek semmilyen tekintetben önálló részintegrációt.

A szomszédsági és a határokon átnyúló területi politikai folyamatok szempontjából meghatározó jelentőségű kérdés, hogy Magyarország sok tekintetben „államhatárokra vetett ország”. Az ország és a szomszédság egy részének EU csatlakozásakor az ország határai körül eltérő „EU-státusú” területek éltek. Magyarország számára az államhatárokon átnyúló kapcsolatok kiemelt fejlesztése elemi célként jelent meg.

A 2007–2013 közötti programozási időszak egészére vonatkozóan már egységes szemléletben jelenítette meg fejlesztési politikáját.

Az EU területi szemléletében és kohéziós politikájában egyszerre jelent meg a 2007–2013 közötti programozási időszakban:

- a nemzeti szintű területi fejlesztések támogatása, az egyes országokon belüli sajátos adottságokkal rendelkező területek felzárkóztatásának támogatása,
- az államhatárokon átnyúló kapcsolatok fejlesztésének programja, melynek keretei között 2007–2013 között a magyar határtérségek kivétel nélkül bekapcsolódhattak valamilyen módon és mértékben a pályázati és fejlesztési folyamatokba,
- a transznacionális programok, melynek során a korábbi hatalmas CADSES térséget kettéosztották, s ennek következményeként és eredményeként Magyarország egyszerre vált részévé a „Közép-Európa” és a „Délkelet-Európa” programozási és projektternek.

Brüsszelből nézvést a Kárpát-medence területe potenciálisan a Délkelet-Európa nagytérség keretei között jelenhet meg egészként. (Különösen fontos a későbbiekre nézve e tekintetben Horvátország EU-csatlakozásának megtörténte, Szerbia tagjelölti státusának megszerzése.)

A Kárpát-medence és a nagytáji együttműködés számára alapvető feladatokat, s egyben lehetőségeket jelent az EU Víz Keretirányelv (2000/60/EK), mely 2000. decemberében lépett hatályba. Az EU VKI legfontosabb célja, hogy 2015-re „jó állapotba” kerüljenek mind a felszíni, mind pedig a felszín alatti vizek. (A mellékelt térképen a Kárpát-medence területe nem jelent meg egységes vízgyűjtőként).

Bár az EU VKI még Magyarország csatlakozása előtt került elfogadásra, mindenben megfelel az ország legátfogóbb érdekeinek, hiszen a Duna teljes vízgyűjtőjének rendbe hozása éppen úgy érinti, mint a Közép-Duna-medence vizeinek átfogó javítása (www.vizeink.hu).

3. ábra: A Duna-stratégia területe: mindenki belefér, mindenki számára vállalható

Forrás: Európai Unió Duna-stratégia

Magyarország – érdekeit felismerve – jelentős szerepet játszott az EUDRS előkészítésében és a féléves EU elnökség időszakában annak elfogadtatásában. A Duna-térség lehet a Kárpát-medence (Közép-Duna-medence) európai integrálásának egyik lényegi eleme, különösen, ha hosszú távon fennmarad kiemelt jellege. Az EUDRS nem a folyóról, hanem a folyó által összekapcsolt területekről szól (3. ábra).

Összegzés

A különböző népek földrajzi tudása, a kollektíven és egyénileg megélt földrajzi tér abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy milyen közösségi legitimitációja alakul ki egy-egy tércategóriának, meghatározott térfogalomnak. Valójában a földrajzi terek jelentős részben tércözösség-vállalási problémát hordoztak és hordoznak ma is. Mely nép, nemzet, kivel vállal tércözösséget, s kivel nem szeretne más domináns térfelfogása alatt, az általa meghatározott keretek között élni, szerepelni.

A II. világháború után – Ausztriát leszámítva – mindegyik érintett ország az államszocialista berendezkedés bázisán alakította a tudományos kutatások és a különböző szintű oktatás tartalmi elemeit. Ez még Jugoszláviára is igaz, mely a leginkább kikerült 1948 után a közvetlen szovjet hatások alól. Az egyes államok, illetve a „béketábor” vált a kutatások legfőbb keretévé, a Kárpát-medence hosszabb időre eltűnt a magyar földrajzi publikációkból. (A geológiában részben megmaradhatott.)

A Kárpát-medence és államai új lehetőségekkel és kihívásokkal kerültek szembe az európai uniós csatlakozás után. Az alapkérdéssé az vált, hogy milyen módon és mértékben fogja meghatározni a magterület a belső, egymás közötti kapcsolataik és területi folyamataik jellegét, minőségét, intenzitását, illetve, hogy maguk miként fordulnak a magterület, illetve egymás felé.

Úgy tűnik, hogy a makrostruktúrák kezelésében hosszabb távon inkább a magterület lesz a domináns, ugyanakkor a Kárpát-medence mint EU szinten legfeljebb „mezőregió” kínál lehetőségeket az együttműködés számára. A medencei együttműködés egyik meghatározó mozgatója a medence fenekén fekvő, így minden, a medencében jelen lévő országgal szomszédos Magyarország lehet.

Egészében véve a Kárpát-medence nem vált az együtt élő népek közös tértudatának a hordozójává. A Kárpátok tekintetében elindult ez a folyamat. 2003. május 22-én Kijevben keretegyezményt írtak alá (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Románia, Szerbia, Szlovákia, Ukrajna) a „Kár-

pátok védelméről és a fenntartható fejlesztéséről”. A „Kárpátok Egyezmény” bázisán, részben az Európai Unió finanszírozásában jelentős kutatások kezdődtek a térség egészének egységes metodika alapján való feltárása érdekében. A kutatás, a környezetvédelem, a gazdaságfejlesztés, a lakosság települési környezetének átfogó javítása egyaránt szerepet kap a Kárpátok-projekt végrehajtása során.

Magyarország számára további lehetőséget kínál és egyben felelősséget is jelent, hogy népességének számbeli csökkenése ellenére, még mindig a magyarság szállásterülete a leginkább centrális a medencében, s a medence minden közösségével tömegesen él együtt. Ez egyszerre jelenti azt, hogy a magyarság a legszélesebb nyelvi kapcsolatok birtokosa, s egyben a gazdaság hálózatos működtetésének egyik potenciális hordozója is.

A Kárpát-medence az Európai Unión belül egységként csak az érintett államok „közös legitimitációja” és kooperációja alapján fejlődhet szervesen. Meg lehet ugyan fogalmazni hangzatosan, hogy a Kárpát-medence magyar belgazdasági tér, de ennek a gyakorlatba történő, egyoldalú érvényesítésére sem a magyarság egészének, sem a mindenkori magyar kormányoknak nincs lehetősége. Ugyanakkor az EU, a Duna stratégia, a szomszédsági kapcsolatok, a határokon átnyúló alrendszerek, a magyar szállásterületek együttműködése ténylegesen kínál egy valós, nem a konfrontációra, hanem az együttműködések rendszerére (településközi, régióközi, államközi) épülő lehetőséget a jövőben.

Irodalom

- ÁCS Z. szerk. (1994): Együtt élő népek a Kárpát-medencében. AUKTOR Könyvkiadó, Budapest.
- ÁDÁM J. I. (2011): A Kárpát-medencei Gazdasági Térség programja. Nemzetgazdasági Minisztérium, Kárpát-medencei Térség Gazdaságfejlesztési Főosztály. (<http://cesci-net.eu/IV-muhely-eloadasok> – 2012. 04. 10.)
- BANAI M. – LUKÁCS B. (2010): The unity of the Carpathian Basin? (Why did it disappear? Can it be restored?) Helikon Kiadó, Budapest.
- BARÁTH T. (1943): Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében. Nagy Jenő és Fia, Kolozsvár.
- BÁTKY ZS. – KOGUTOWICZ K. szerk. (1921): Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre. Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya, Budapest.
- BEREND T. I. főszerk. – RING É. szerk. (1986): Helyünk Európában, I-II. (Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon.) Magvető Könyvkiadó, Budapest.

- BILLO K. (2011): Kárpát-medencei gazdaságfejlesztési koncepció. Duna Stratégia. Nemzetgazdasági Minisztérium, Kárpát-medencei Térség Gazdaságfejlesztési Főosztály.
- BOLDIZSÁR I. (1946): Megbűnhődte már e nép... (Röpirata magyar békéről és közös hazánkról a Duna völgyéről.) Budapest.
- BORSA, M. et al. (2009): Visions and Strategies in the Carpathian Area. Vienna, 7 UNEP Vienna Interim Secretariat of the Carpathian Convention.
- BOTLIK J. (2011): Az örvidéki magyarság sorsa, 1922–1945. Magyar Nyugat Kiadó, Vasszilvágy.
- BRILLY, M. (2010): Hydrological processes of the Danube River Basin: Perspectives from the Danubian countries. Springer Sciences and Business Media.
- BUFON, M. (2003): The geopolitical location of Slovenia in the perspective of European integration processes. DELA, No. 19, 123–139.
- BULLA B. – MENDÖL T. (1947): A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- CHOLNOKY J. (1914): Magyarország természetes déli határa. Magyar Figyelő, Vol. IV., 432–437.
- CHOLNOKY J. szerk. (1920): A magyar béketárgyalások. Vol. I-III. M. Kir. Külügyminisztérium, Budapest.
- CZIRBUSZ GY. (1902): Magyarország a XX. évszázad elején. Polatsek, Temesvár.
- CSISZÁR B. (1937): A dunai együttműködés kísérletei. (A Tardieu tervtől a Hodzsa tervig.) Apollo, III. évf. 1. sz. (VI. köt.), 50–57.
- DÉKÁNY I. (1922): A politikai földrajz jelen állása. Föld és Ember, Vol. 2., 42–53.
- DÉKÁNY I. (1922): Kritikus fejezetek az államföldrajzban. Föld és Ember, Vol. 2., 114–129.
- DÉKÁNY I. (1941): Nép, nemzet, állam viszonya ma. Társadalomtudomány, Vol. 21., 5–28.
- DÖVÉNYI Z. szerk. (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DUPKA, GY. (2000): Kárpátalja magyarsága. Magyar Nyelv és Kultúra Társaság, Budapest.
- DURANDIN, C. (1998): A román nép története. Maecenas történelemkönyvek, Budapest.
- EDELÉNYI-SZABÓ D. (1928): Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Magyar Statisztikai Szemle, 6. sz., 648–714.
- EDVI ILLÉS A. – HALÁSZ A. (1921): Magyarország gazdasági térképekben. VI. kiadás, Budapest.
- ERDÉLYI MAGYAR NEMZET TANÁCS (2011): Mikó Imre terv. A gazdasági összefogás programja. Vitairat.
- FARAGÓ I. (2014): Földrajzi nevek. ELTE IK Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék.

- FEJES L. (2011): Egyedül vagyunk a Kárpát-medencében?
(<http://www.nyest.hu/hirek/egyedul-vagyunk-akarpát-medenceben> – 2015.04.27.)
- FODOR F. (1924): Magyarország gazdasági földrajza. Franklin-társulat, Budapest.
- FODOR F. (2006): A magyar földrajztudomány története. MTA FKI, Budapest.
- FODOR F. szerk. (2008): A fenntartható fejlődés környezetvédelmi összefüggései a Kárpát-medencében. Pécs, Bookmaster Kft.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest.
- FRISNYÁK S. szerk. (1996): A Kárpát-medence történeti földrajza. BGYTF, Nyíregyháza.
- HAJDÚ-MOHAROS J. – HEVESI A. (1997/2002): A kárpát-pannon táj tértagozódása. In: Karátsony D. szerk.: Pannon enciklopédia. Magyarország földje. Kitekintéssel a Kárpát-medencére.
- HAJDÚ Z. (1995): A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. *Tér és Társadalom*, No. 3-4., 111–132.
- HAJDÚ Z. (1996): Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. *Földrajzi Közlemények*, Vol. CXX. (XLIV), 137–150.
- HAJDÚ Z. (1998): Changes in the politico-geographical position of Hungary in the 20th century. *Discussion Papers*, No. 22. Centre for Regional Studies of HAS, Pécs.
- HAJDÚ Z. (2004): Carpathian Basin and the Development of the Hungarian Landscape Theory Until 1948. *Discussion Papers*, No. 44. Centre for Regional Studies of HAS, Pécs.
- HAJDÚ Z. (2005): A „Kárpát-medencével” a Kárpát-medencéért. In: IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 32–36.
- HARDI T. (2012): Duna-stratégia és területi fejlődés. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HARDI T. – HAJDÚ Z. – MEZEI I. (2009): Határok és városok a Kárpát-medencében. MTA Regionális Kutatások Központja, Győr-Pécs.
- HEVESI A. (2001): A Kárpát-medence és a Kárpátok természetföldrajzi Tájtagolásáról. Földrajzi Konferencia, Szeged.
- HEVESI A. (2003): A Kárpát-medence és a Kárpátok természetföldrajzi tájtagolásáról. *Földrajzi Értesítő*, LII., 3–4 sz., 253–267.
- HORVÁTH GY. sorozatszerkesztő (2011): A Kárpát-medence régiói 1–12. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, DVD.
- IZSÁK T. (2007): Ukrajna természeti földrajza. II. Rákóczi Ferenc Főiskola, Ungvár.
- JEKELCSIK, SZ. (2014): Ukrajna története. (Egy modern nemzet születése.) Kairosz Kiadó, Budapest.

- JÓCSIK L. (1944): A Közép-Dunamedence közgazdasága. (Népkönyvtár, No. 2). Magyar Élet Kiadása, Budapest.
- KALMÁR G. (é.n/1942).: Magyar geopolitika. Stádium, Budapest.
- KARÁTSONY D. szerk. (2010): Pannon Enciklopédia. – Magyarország földje. (Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére). Urbis Könyvkiadó, Budapest.
karpathaza.eu
- Kárpát-medence, a magyarok Szentföldje. (<http://magyararno.com/karpat-medence-a-magyarokszentfoldje/> – 2015. 04. 27.)
- KISS GY. CS. (1993): Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek. Esszék, tanulmányok és cikkek. Budapest, Pesti Szalon Könyvkiadó.
- KISS L. (1988): Földrajzi nevek etimológiai szótára, I-II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOCSIS K. (1990): Elcsatoltak. Magyarok a szomszéd államokban. TIT, Budapest.
- KOCSIS K. – KOCSISNÉ HÓDOSI E. (1991): Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KOCSIS, K. – RUDENKO, I. – SCHWEITZER, F. szerk. (2008): Ukraine in maps. Kyiv–Budapest. Institute of Geography of National Academy of Sciences of Ukraine, Geographical Research Institute of Hungarian Academy of Sciences.
- KOLLÁNYI K. (1991): A Kárpát-medence Európában. (A Kárpát-medence európaérdekű egysége a geopolitika megvilágításában.) HungAvia, Kráter.
- KOVÁCS A. (2006): Development perspectives of the Carpathian Basin macroregion – the case of Slovakia and Hungary. J. Selye University, Research Institute, No. 4., Komárno.
- KUBASSEK J. szerk. (2004): A Kárpát-medence természeti értékei. Magyar Földrajzi Múzeum, Érd.
- NAHIMI P. főszerk. (1992): Esélyek és remények a Kárpát-medencében. Nemzetpolitikai Szemle (Magyarság és Európa) Budapest, Euro-Hungária, Interetnica Alapítvány.
- LELKES GY. szerk. (1998): Magyar helységnév-azonosító szótár. Talma Könyvkiadó, Baja.
- MICHAELI, E. (1999): Regionálna geografia Slovenskej republiky. I. Prešov, Prešovská Univerzita.
- POMÁZI I. – SZABÓ E. (2010): Main socio-economic and environmental trends in the Carpathian region. – Hungarian Geographical Bulletin, 59 (2), 147–165.
- PRINZ GY. (1914): Magyarország földrajza. (A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása). Magyar Földrajzi Intézet Rt., Budapest.
- PRINZ GY. (1926): Magyarország földrajza. (A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása I. Magyarország földjének származása, szerkezete és alakja). Tudományos Gyűjtemény, No. 15., Danubia Kiadó, Pécs.
- PRINZ GY. (1942): Magyarország földrajza. Renaissance Könyvkiadó, Budapest.

- PRINZ GY.–TELEKI P. –CHOLNOKY J. é.n.: Magyar Földrajz I-III. Budapest, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda.
- RADISICS E. szerk. (1946): A Dunatáj I. (Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből). Gergely Rt., Budapest.
- RADISICS E. szerk. (1946): A Dunatáj II. (Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből). Gergely Rt., Budapest.
- RADISICS E. szerk. (1946): A Dunatáj III. (A Dunatáj országainak története időrendi táblákban.) Főmunkatárs Kemény G. Gábor. Gergely Rt., Budapest.
- RÓNAI A. (1935/a): Tartós államterületek Kelet-Közép-Európában. Országút, Vol. 1. No., 2., 23–27.
- RÓNAI A. (1935/b): Kelet-Közép-Európa államhatárainak életrajza. (Határtörténeti és politikai földrajzi tanulmány). Kézirat, MTA FKI Könyvtár.
- RÓNAI A. (1939): Nemzetiségi problémák a Kárpát-medencében. Földrajzi Közlemények, Vol. 67., 461–473.
- RÓNAI A. (1941): Gondolatok a politikai földrajz témaköréből. In: Országos Magyar Sajtókamara Könyvtára, No. 5., Stádium, Budapest, 77–125.
- RÓNAI A. (1942): Hazánk. Országos Közoktatási Tanács, Budapest.
- RÓNAI A. (1945/a): Közép-Európa Atlasza. Államtudományi Intézet, Budapest–Balatonfüred.
- RÓNAI A. (1945/b): Hol van Közép-Európa. In: vitéz Temesy Gy. szerk.: Földrajzi Zsebkönyv, 1945. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 171–185.
- RÓNAI A. (1947): Területi problémák Közép-Európában. In: Földrajzi Zsebkönyv, 1947. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 65–85.
- RÓNAI A. (1948): Fejezetek a politikai földrajzból. Püski Nyomda, Budapest.
- SHAFIR, M. (1985): Romania. Politics, economics and society. Political stagnation and simulated change. London, Frances Pinter, Boulder, Lynne Rienner publishers. Marxist Regimes.
- STEFAN I. (2009): Kárpátmedence Régió. Országai, gazdasága, lakossága. Régiófejlesztések. (www.hkik.hu/download.php?id=3349 – 2012.04.16.)
- SÜLI-ZAKAR I. (2004): A Kárpátok Eurorégió interregionális szövetség stratégiai fejlesztési programja. Nyíregyháza.
- SZILÁGYI I. (2013): Geopolitika. Publikon Kiadó, Pécs.
- TELEKI P. (1931): Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In: Asztalos M. szerk.: Jancsó Benedek emlékkönyv. Budapest, 183–202.
- TELEKI P. (1934): Európáról és Magyarországról. Athenaeum, Budapest.
- TELEKI P. (1937): A tájfogalom jelentőségéről. Budapesti Szemle, Vol. 247., 129–141.
- TELEKI P. (1941): Szent István birodalma 1941-ben. Magyar férficserkészek 1940–1941. évi nemzetnevelő előadássorozata, Budapest.

- TÓTH S. (2009): A román politikai gondolkodás geopolitikai alapjai. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola. PhD értekezés. Kézirat. Budapest.
- VIDÉKFEJLESZTÉSI MINISZTERIUM (2012): Vidékfejlesztési együttműködések a Kárpát-medencei határon túli magyarsággal. Nemzeti stratégiai program.
- VOFKORI L. (1996): Erdély közigazgatási és etnikai földrajza. Balaton Akadémia, Vörösberény.
- ZÖLLNER E. (1998/2000): Ausztria története. Osiris Kiadó, Budapest.
- ZÖLDVARY, G. Z. (1988): Geology of the Carpathian Region. World Scientific Pub. Co. Inc.

Identitás, vándorlási és etnikai folyamatok

Kocsis Károly – Tátrai Patrik:
**A Kárpát-medence etnikai térszerkezetének változásai a
rendszerátalakítást követően**

Bevezetés

A Kárpát-medence 20. századi etnodemográfiai történetét elsősorban a határváltozások, majd pedig a megváltozott hatalmi (többség-kisebbség) viszonyok indukálta (kényszer)migrációs és nemzetváltási (asszimilációs) folyamatok jellemezték leginkább. Habár a rendszerátalakítással ezen események korántsem zárultak le (pl. a délszláv háború, Szlovákia és Ukrajna önállósodása) a rendszerátalakítás és különösen az ezredforduló utáni időszakban az etnikai (tér)szerkezetet jelentősen átalakító folyamatoknak lehetünk tanúi. Ezen új folyamatok, illetve a nemzetállamok hagyományos homogenizációs törekvései egyszerre hatnak – többnyire ellentétes irányba.

Melyek tehát ezek a térségünkben újnak számító jelenségek? Elsősorban Magyarországon, de a térség több országában is (pl. Szlovákia, Horvátország) megfigyelhető egyes, korábban drasztikusan fogyó kisebbségek számának váratlan növekedése. A folyamat háttérében részben népszámlálás-módszertani változások állnak, hiszen Magyarországon mind 2001-ben, mind 2011-ben lehetővé tették a többes etnikai identitás deklarálását, aminek következtében a magyarországi kisebbségek népszámlálási száma 2011-ben megközelítette a 770 ezer főt. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a kettős kötődések léte nem új jelenség, mindössze annak jobb mérhetősége számít újdonságnak. A módszertani változások mellett azonban egyéb elméletek is alkalmazhatók a kisebbségek lélekszámának növekedésére: Tóth és Vékás (2013) elsősorban az asszimiláció/disszimiláció dichotómiával, míg Tátrai (2014) inkább a hibriditás és szimbolikus etnicitás fogalmaival magyarázza a jelenséget.

Az etnikai szerkezet átalakulásának másik, nagyságrendileg talán még az előzőnél is fontosabb komponense az etnikai hovatartozásukról nem nyilatkozók számának ugrásszerű növekedése. A Kárpát-medence összes államát érinti ez a jelenség, aminek következtében több országban immár az államalkotó nemzet száma és aránya is lecsökkent. Az egyetlen kivétel

az a Horvátország, ahol a délszláv etnikai konfliktus és polgárháború hatására éppen ellenkező folyamat, az etnikai identitás megerősödése ment végbe.

A jelenség – azaz a nem válaszolás – okait vizsgálva Kocsis (2003, 708.) a nemzeti öntudat gyengülését és az etnikai hovatartozás jelentőségének csökkenését emeli ki, míg Kapitány (2013, 28–29.) Kárpát-medencei körképében további négy lehetséges tényezőt hangsúlyoz: rejtett kisebbségi identitást (a 2001-es népszámlálás települési adatai nyomán); egyes kisebbségek esetében az adatfelvétel – számlálóbiztos általi – tudatos szabotálását; a népszámlálással és általában az adatszolgáltatással szembeni széleskörű bizalmatlanságot; valamint az önkitöltés hatására csökkenő válaszolási hajlandóságot. Ugyanakkor Erdélyben módszertani sajátosságok is hozzájárultak a nem válaszolók számának jelentős megugrásához (ld. Kiss–Barna, 2012, 12.).

A térség országait érintő harmadik közös és egyre jelentősebb tényező a népességfogyás, amely különösen az elmúlt évtizedben gyorsult fel elsősorban a gazdasági indíttatású kivándorlás hatására. Ebben az időszakban több százezer – többnyire produktív korban levő – fiatal hagyta el a régiót, amely jelentős demográfiai problémákhoz vezet, illetve jelentős hatást gyakorol az etnikai szerkezetre is.

A következőkben ezen általános jellemzők részletesebb területi bemutatására törekszünk – főként a Kárpát-medence magyar lakosságának tekintetében –, különös tekintettel a 2011-es népszámlálások alapján kibontakozó etnikai térszerkezet ismertetésére.

Etnikai folyamatok az 1989 utáni időszakban

Az 1989 utáni évtizedben a térség országaiban jórészt folytatódtak a korábbi tendenciák, azaz a hagyományos, jelentősebb lélekszámú kisebbségek (elsősorban a magyarság) fogyása. A 2001–2002-es népszámlálások időpontjában a Kárpát-medencében 11,7 millió magyar nemzetiségűt és 12 millió magyar anyanyelvűt írtak össze, míg napjainkban a magyar nemzetiségűek lélekszáma 10,4 millió, a magyar anyanyelvűeké 10,6 millió fő körül lehet. Mindeközben a Kárpát-medence összlakossága az 1990 körüli 30,2 millióról az ezredfordulóra 29,5, majd 2011-re 28,2 millióra csökkent.

1. táblázat: A Kárpát-medence egyes régióinak etnikai összetétele (ezer főben, 1990–2011)

Év	Össznépesség	Magyarok	Románok	Szlovákok	Horvátok	Szerbek	Ukránok	Cigányok	Németek	Szlovének	Csehek	Jugoszlávok	Ismeretlenek
Magyarország													
1990	10 375	10 142	11	10	14	3	–	143	31	2	–	–	–
2001	10 198	9 416	8	18	16	4	6	190	62	3	–	–	571
2011	9 938	8 314	26	30	24	7	9	309	132	2	–	–	1 456
Erdély (Románia)													
1992	7 723	1 604	5 684	19	4	27	50	203	109	–	5	–	–
2002	7 222	1 416	5 394	17	7	21	49	244	49	–	3	–	1
2011	6 789	1 217	4 795	14	5	16	42	271	33	–	2	–	378
Szlovákia													
1991	5 274	567	–	4 519	–	–	30	76	5	–	59	–	9
2001	5 379	521	–	4 615	1	–	35	90	5	–	47	–	55
2011	5 397	458	–	4 353	1	1	41	106	5	–	34	–	382
Pannon-Horvátország (Horvátország)													
1991	3 207	20	1	5	2 549	385	5	6	2	12	12	73	41
2001	3 010	15	–	4	2 712	150	4	8	2	7	10	–	12
2011	2 873	13	–	4	2 623	131	3	15	2	5	9	–	22
Vajdaság (Szerbia)													
1991	2 014	339	39	64	98	1 144	22	24	4	3	2	174	21
2002	2 032	290	30	57	76	1 322	20	29	3	2	2	50	79
2011	1 932	251	25	50	64	1 290	18	42	3	2	–	12	124
Kárpátalja (Ukrajna)													
1989	1 246	156	29	7	–	–	977	12	3	–	–	–	–
2001	1 255	152	32	6	–	–	1 010	14	4	–	–	–	–
2012	1 252												
Örvidék (Ausztria)													
1991	271	7	–	–	19	–	–	–	239	–	–	–	–
2001	278	7	–	–	20	1	–	–	242	–	–	–	–
2012	286												
Muravidék (Szlovénia)													
1991	90	8	–	–	2	–	–	1	–	78	–	–	2
2002	82	5	–	–	1	–	–	1	–	70	–	–	4
2012	80												
KÁRPÁT-MEDENCE													
1990	30 200	12 843	5 764	4 624	2 686	1 560	1 084	465	393	95	78	247	73
2001	29 456	11 822	5 464	4 717	2 833	1 497	1 119	576	367	82	62	50	722
2011	28 234												
KÁRPÁT-MEDENCE (%-ban)													
1990	100,0	42,5	19,1	15,3	8,9	5,2	3,6	1,5	1,3	0,3	0,3	0,8	0,2
2001	100,0	40,1	18,5	16,0	9,6	5,1	3,8	2,0	1,2	0,3	0,2	0,2	2,5
2011	100,0												

Megjegyzések:
 Horvátok: bunyevácokkal, sokacokkal, krassovánokkal; Ukránok: ruszinokkal; Ismeretlenek: a nemzetiségükről nem nyilatkozókkal, regionálistudatúakkal.

Forrás: Az egyes népszámlálások nemzetiségi adatai.

Mindez azt jelenti, hogy a magyarok aránya a Kárpát-medence össznépességén belül 1991 és 2001 között 42,5%-ról 39,7%-ra, majd 2011-re 36,9%-ra mérséklődött. E csökkenést elsősorban az etnikai kérdésekre nem válaszolók (0,2→2,5→8,3%), valamint a magukat romának vallók (1,5→2,0→2,6%) arányának növekedése ellensúlyozta (1. táblázat).

A 2001 és 2011 közötti időszakot tekintve a magyarok fogyása az 1990-es évekhez képest felgyorsult, amelyet az egyre kedvezőtlenebb demográfiai mutatók (csökkenő tendenciájú, már korábban is negatív előjelű természetes szaporodás, fokozódó kivándorlás mind az anyaországból, mind a szomszédos országokból jelentős részben a Kárpát-medencén kívülre) mellett az asszimiláció, valamint a nemzetiségéről nem nyilatkozók számának kiugró növekedése okozott. A 2000-es években a magyarság számának csökkenése – csakúgy, mint a megelőző évtizedekben – természetesen a kisebbségben élők esetében (-13,1%) volt a nagyobb mértékű, ellentétben az anyaországiakéval (-11,7%). Ezen értékek 3-5%-ponttal magasabbak, mint az 1990-es évek átlaga.

A magyarság csökkenése természetesen területileg differenciáltan ment végbe: a kisebbségi magyar közösségek esetében általánosan megállapítható, hogy minél magasabb a magyarok helyi aránya, annál kisebb mértékű volt a csökkenés. A 2001 és 2011 közötti időszakban – hasonlóan a korábbi évtizedhez – a felvidéki, erdélyi és vajdasági szórvány-magyarság száma közel negyedével csökkent egy évtized alatt, míg ezen régiók tömbmagyarsága csak 8%-kal fogyott. Az egyes nagyrégiók szintjén vizsgálva megállapítható, hogy a horvátországi (éves átlagban -1,6%), az erdélyi (-1,5%) és a vajdasági (-1,4%) magyarság csökkenése valamivel nagyobb mértékű volt, mint Szlovákiában (-1,2%), illetve a becslések szerint (melyek az ukrán válság előtti időszakra vonatkoztak) Kárpátalján.

A magyarság helyi arányának változásai, aminek segítségével a magyarság pozícióit elemezhetjük, némileg eltérő képet mutatnak. A magyarok aránya az összlakosságon belül Erdélyben 1,6, a Vajdaságban 1,3, míg Szlovákiában 1,2 százalékponttal csökkent. Azonban települési szinten vizsgálva jól látható, hogy Szlovákiában pont a tömbterületeken (pl. Csallóköz, Gömör) jelentősen visszaesett a magyarok helyi aránya, ami elsősorban a magyar→szlovák asszimilációval, a cigányok változó önbevallásával, illetve a nagyvárosok szuburbanizációs folyamataival magyarázható. Utóbbi jelenség figyelhető meg az erdélyi nagyvárosok

környékén is. Ugyanakkor Erdélyben (és a Vajdaságban) a magyar tömbterületek arányvesztése (Marosszéket leszámítva) sokkal kevésbé jellemző, mint Szlovákiában. A magyarság pozícióinak vizsgálatánál fontos megemlíteni, hogy Erdélyben és a Vajdaságban a többségi nemzetek létszámvesztése (a magyarokat is meghaladó kivándorlásuk miatt) a magyarokéhoz hasonló arányú volt, így a magyarság pozíciói nem romlottak számottevően. Ezzel szemben a kivándorlástól kevésbé érintett Szlovákiában a magyarok arányának visszaesése szinte minden településen megfigyelhető volt.

A Vajdaságot és Horvátországot kivéve a magyar anyanyelvűek száma mindegyik makrorégióban meghaladja a magyar nemzetiségűekét. Leginkább a szlovéniai Muravidéken (20,6%-kal) és Szlovákiában (11%-kal). A Kárpát-medence déli területein (pl. Dél-Bánság, Szerémség, Szlavónia), ahol a magyarok szórványhelyzetben élnek, a magyar nemzetiségűeknek csupán 19–25%-a tekinti a magyart anyanyelvének. Különösen nagy a különbség az anyanyelvi és nemzetiségi adatok között a szlavóniai Belovár-Bilogora megyében, ahol a magyaroknak már $\frac{3}{4}$ -e vallja anyanyelvének a horvátot.

Hozzávetőleg ugyanezek a területeken, illetve Közép- és Délkelet-Szlovákiában, Máramarosban, a Mezőségeken és a Tiszántúlon fogyott a legnagyobb mértékben 2001 és 2011 között a magyar nemzetiségűek száma. Ugyanakkor Budapest, a többi magyarországi nagyváros, és egyes határon túli magyarlakta nagyvárosok (pl. Nagyvárad, Marosvásárhely) agglomerációjában, illetve a Székelyföld egyes részein számottevően gyarapodott a magyarok lélekszáma. A magyar többségű etnikai terület az elmúlt évtizedben minimum 75 településsel zsugorodott, melyek közül 34 a magyar–szlovák nyelvhatárra jutott.

A magyarok lélekszámával kapcsolatban a fentiekben ismertetett nyers statisztikai adatok és demográfiai változások háttérében megbúvó objektív (természetes és mechanikus népmozgalom) és szubjektív tényezők (pl. a nemzeti öntudat szintje, azt meghatározó külső faktorok, asszimiláció, nemzetváltás, népszámlálás-technikai problémák) ismertetésére e helyen csupán rendkívül vázlatosan nyílik mód.

A természetes népmozgalom területi különbségei magyar viszonylatban közel évszázados gyökerekkel rendelkeznek. Az elmúlt évtizedben a magyarok természetes szaporodásának értékei immár a Székelyföldön, a Csallóközben és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében is negatív tarto-

mányba fordultak (vö. Gyurgyík 2014; Veres 2015). A természetes fogyás az elmúlt dekádban a legnagyobb mértékben a délvidéki magyarokat tizedelte és tényleges fogyásuk egyik leglényegesebb okozójává vált. A vándormozgalmat tekintve a már korábban is jelentős kárpátaljai, erdélyi és vajdasági magyar kivándorlás mellett egyre jelentősebb az anyaországi magyarok nyugatra vándorlása. Míg a korábbi időszakban a szomszédos országokból elköltözők célállomásai között Magyarország még jelentős súlyt képviselt, napjainkban már a Kárpát-medence minden régiójából a kivándorlás zöme a Kárpát-medencén kívülre irányul. Az elmúlt évtized belső vándorlásainak leglátványosabb momentuma a szuburbanizációs folyamatok megjelenése a szomszédos országokban is. Ennek keretében az összes jelentősebb nagyváros agglomerációja növekedni kezdett, ami ezen régiók etnikai arculatának átformálódásához vezetett.

Azt a statisztikai ténytet, hogy egy időpontban mennyien vallják magukat magyarnak számos ún. szubjektív tényező is befolyásolhatja. Ezek közül kiemelkedik az adott államnak és az anyaországnak a magyar kisebbséggel (és a magyar nemzet egészével) kapcsolatos politikája is. A magyar településterület földrajzi jellege (pl. tömb, nyelvsziget, szórvány), az etnikumközi kapcsolatok (főként a kisebbségek beolvadását felgyorsító vegyes házasságok) mértéke szintén a természetes asszimilációt, majd a statisztikában is megnyilvánuló nemzetváltást befolyásolhatja (ld. Gyurgyík 2003). Ezek a tényezők természetesen a magyar kisebbségek egészét érinthetik, de lélekszámukat az elmúlt évtizedben leginkább a szlavóniai, muravidéki, a felső-örségi és szlovákiai (főként nagyvárosi és nyelvhatár-menti) magyarok esetében apasztották. A magyarságnak az adott országban megfigyelhető presztízse és a társadalmi közhangulat jelentős hatást gyakorol a magyar anyanyelvű cigányság identitására, a roma, magyar illetve az államalkotó etnikum közötti „nemzet(iség)választására”. Az elmúlt három népszámlálás alapján mind Magyarországon, mind a szomszédos országokban jelentős ingadozásoknak lehetünk tanúi a cigányság önbevallását nézve. A népszámlálások alkalmával a nem cigány környezet által cigánynak tartott népességnek csak kisebb (30-40% körüli) hányada deklaráál valamilyen roma kötődést/identitást (vö. Kocsis 2003: 713.), amely azonban térben és időben rendkívül változó. A hagyományos nemzeti kisebbségekkel ellen-

tétben ezt az ingadozást elsősorban a cigány identitáskonstrukciók változatossága, illetve a társadalmi környezet aktuális viszonyulása (avagy a cigányság stigmatizáltságának mértéke) okozza.

Ezen ingadozást kitűnően szemléltetik a népszámlálási adatok is. Bár a régió legtöbb országában a cigányság száma nőtt, ezen növekedés mértéke egyes esetekben messze meghaladta a természetes szaporodásból következő mértéket (pl. Magyarországon, Erdélyben). A cigányság számának és arányának dinamikus gyarapodása (1990: 465 ezer, 2001: 576 ezer, 2011: 745 ezer fő) egyre jelentősebb térbeli koncentrációjukhoz vezet, amely a szelektív migrációval együtt egybefüggő térségek gettósdásához (Virág 2006), cigány etnikai többség kialakulásához vezet. A cigányság térbeli koncentrációja leginkább a Kárpát-medence északkeleti, keleti, nem magashegységi, alföldperemi, dombvidéki területein figyelhető meg (pl. Kelet-Szlovákia, Északkelet-Magyarország, a Dunántúl déli része, Erdélyben a Partium alföldi vidékei és az Erdélyi medence).

Etnikai térszerkezet a 21. század elején

Magyarország

Míg a 2001-es népszámlálás időpontjában az ország lakóinak csupán 5-6%-a, addig 2011-ben már 14-15%-a nem válaszolt az etnikai-nyelvi jellegű kérdésekre, akik legnagyobb számban Budapesten, annak környékén és a vidéki nagyvárosokban éltek. Döntően e nagy tömegű népesség és az 1981 óta megfigyelhető természetes fogyás miatt a magát magyarnak vallók (84%) száma 1980 és 2011 között – a szomszéd országok magyar kisebbségeinek fokozódó betelepülése ellenére – 2,3 millióval csökkent. A legutóbbi két népszámlálás idején Magyarországon már lehetővé vált a többes etnikai-nyelvi kötődés bevallásának lehetősége is, amelynek eredményeként mintegy félmillió főre tehető a többes etnikai kötődésű népesség száma. Elsősorban ennek a módszertani változásnak tudható be, hogy a nemzeti kisebbségek fiatal generációinak nyelvváltása, elmagyarosodása ellenére a nem magyar anyanyelvűek száma 1990–2011 között különösen a románok, cigányok és szerbek körében nőtt, míg más nemzetiségek esetében stagnált vagy enyhén csökkent. Ezen időszak alatt a fent vázolt okok, valamint a kisebbségi szervezetek aktivitásának növekedése, a cigányok magas természetes szaporodása, illetve etnikai identitásának növekedése miatt a nem magyar nemzetiségűek száma 2,5-szörösére nőtt. A nyelvi térszerkezetet tekintve az ország

területe meglehetősen homogén (magyar), míg a nemzetiségi hovatartozás szerint a túlnyomórészt magyar anyanyelvű cigányság növekvő száma és aránya miatt az északkeleti és délnyugati területek népessége egyre inkább vegyesnek számít.

A 8,3 milliónyi magyar – 62 települést leszámítva – az ország minden városában és községében abszolút többséget képez. Legtöbbjük lakóhelye a főváros és a nagy regionális központok: Debrecen, Miskolc, Szeged és Pécs. A legnagyobb etnikai kisebbség a cigányság, akik közül csupán 309 ezren vállalták nemzetiségüket. Annak eredményeként, hogy a cigányok túlnyomórészt a helyi többségi nemzethez (a magyarokhoz) tartozónak tekintik magukat, ez a népességszám messze elmarad azok számától, akiket a nem cigány környezet (bizonyos antropológiai jegyek, bőrszín, életforma, társadalmi magatartás alapján) cigánynak vél. A különböző felmérések alapján a cigányok száma 1978-ban 325 ezerre, 1993-ban 468 ezerre, 2003-ban 570 ezerre, míg 2010-13-ban 876 ezerre volt becsülhető (ld. Habclicsek 2007; Kemény et al. 2004; Kertesi és Kézdi 1998; Pénzes et al. 2015). A romák általában a kevésbé urbanizált, hagyományos rurális területeken élnek magas arányban. A népszámlálási adatok szerint csupán 29 falu lakossága volt cigány abszolút többségű, amelyek túlnyomórészt Borsod-Abaúj-Zemplén és Baranya megyében voltak fellelhetők. A cigányok közel $\frac{2}{3}$ -a erősen szegregált körülmények között él, ahol számos esetben etnikai gettók kialakulása figyelhető meg. Ez a folyamat nemcsak a városokban, hanem egész régiókban jelentkezik, térben a cigányság fokozatos elkülönülését eredményezi a társadalom nagyobbik felétől. A leginkább elcigányosodó járások (10-23,2%) Északkelet-Magyarországon (Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben), a Közép-Tisza vidéken és a Dunántúl déli részén (Baranya, Somogy megyékben) találhatóak. A városok közül Budapest, Miskolc és Ózd rendelkezik a legtöbb cigány lakossal. Az ország magát német nemzetiségűnek valló lakóinak településterülete az alábbi régiókra osztható:

1. Nyugat-Dunántúli határvidék,
2. Dunántúli-középhegység,
3. Baranya és Tolna megye,
4. Bács-Kiskun délnyugati része,
5. egyéb szórványok (főleg Békés, Pest és Somogy megyék területén).

Az 1946–1948. évi kitelepítések során Baranya, Bács-Kiskun, Komárom-Esztergom megyék és a főváros németiségének kb. fele nem hagyta

el, illetve nem kellett elhagynia lakóhelyét. Különösen Kelet-Baranyában, a Vértesben, a Gerecsében és a Bakony középső területeinek jelentős részén sikerült többségüket megőrizniük. Legtöbb német lakója a következő településeknek van: Budapest, Pécs, Pilisvörösvár és Sopron. A szlovákok 18. században létrejött településterülete az asszimiláció és az 1946–1948 közötti csehszlovák–magyar lakosságcsere eredményeként napjainkra három nagyobb (Békés, Dunazug, Pest–Nógrád), és ezeken kívül négy kisebb hegyvidéki (Zemplén, Bükk, Mátra, Bakony) nyelvszigetre, szórványkörzetre zsugorodott, ahol csupán egy falu (Csővár) szlovák többségű. A horvátok néprajzi és regionális szempontból soká-cokra (Délkelet-Baranya), bosnyákokra (Dél-Baranya), bunyevácokra (Bácska), Dráva–Mura-melléki horvátokra és az osztrák határ közelében élő (gradistyei) horvátokra bonthatók. Az ország 12, határ menti falujában alkotják a lakosság többséget. Legtöbb horvát lakója Pécsnek, Kóp-házának, Szentpéterfának és Tótszerdahelynek van. A románoknak a belső, gazdasági jellegű migráció eredményeként már csak 1/3-a él a mai magyar–román határ menti megyékben, ahol legnépesebb közösségeik Méhkeréken, Kétegyházán és Gyulán található. A románok száma csupán Méhkeréken haladja meg a magyarokét. A szerbek túlnyomó része a Duna közelében és a délkeleti határvidéken él, ahol egy falu (Lórév) számít szerb többségűnek. A hazai szlovén kisebbség túlnyomó részének szűkebb hazája továbbra is az osztrák és szlovén államhatár közötti terület (Rába- vagy Vend-vidék), ahol legnagyobb közösségeik a vidék központjában, Szentgotthárdon és Felsőszölnökön élnek.

Fontos megemlíteni az etnikai hovatartozásukról nem nyilatkozókat, akik 2011-ben közel másfél millióan voltak. E heterogén csoport földrajzi eloszlása meglehetősen egyenletes, mindössze a Cserehát aprófalvas térségében van egy összefüggő, magas választási hajlandósággal jellemezhető terület. Alapvetően két tényező: a településméret és a kor tagolják leginkább e csoportot (azaz legkevésbé a városi fiatalok, míg leginkább az aprófalvakban élő idősök választottak), de a különbségek nem kiugróak.

Szlovákia

Szlovákia nyelvi-etnikai térszerkezete alapvetően duális jellegű, mert a szlovák–magyar nyelvi érintkezési zónától északra a szlovákok, délre a magyarok dominálnak. Az északkeleti, lengyel határvidéken a középkortól fennálló ruszin településterület korábbi etnikai egysége mára teljesen

megszűnt. Kelet-Szlovákia területén, ahol a lakosságnak ma már negyede cigány származású, kisebb-nagyobb cigány többségű etnikai mikroövezetek alakultak ki.

Az államalkotó nemzet, a 4,3 milliós szlovákság az 1996-os (a déli területeken tendenciózus, etnikai szempontokat figyelembe vevő) közigazgatási reform, területfelosztás óta az ország minden régiójában (kraj) és – a dunaszerdahelyit, komáromit és mezőlaborcit kivéve – minden járásában (okres) abszolút többséget képvisel. Az asszimilációs folyamatok eredményeként főként a nyelvhatár közelében az elmúlt évtizedben kiemelkedően sok, 47 település vált magyarból szlovák többségűvé. Legnépesebb közösségeik a következő városokban élnek: Pozsony, Kassa, Eperjes, Nyitra, Zsolna, Besztercebánya és Nagyszombat. A félmillió magyar kisebbség dél-szlovákiai településterületének (kb. az 1938–1945 között Magyarországhoz visszacsatolt terület) korábbi szinte homogén magyar jellege 1945–1948 között a csehszlovák állami telepítések, deportálások és a magyarok erőszakos asszimilálása („reszlovakizációja”) következtében megszűnt. A szlovák–magyar nyelvhatár városai (pl. Szenc, Galánta, Érsekújvár, Léva, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa) is ekkor veszítették el magyar többségüket. Jelenleg a magyaroknak már csak valamivel több, mint az ötöde él olyan településen, ahol arányuk 80% fölötti. A magyar többségű települések száma mára 380-ra zuhant (2001-ben 416) az asszimiláció, valamint a magukat cigánynak vallók és a nemzetiségükről nem nyilatkozók számának dinamikusabb növekedése miatt. A legtöbb magyar lakóhelye Komárom, Dunaszerdahely, Pozsony, Érsekújvár és Gúta.

A cigányok népszámlálási lélekszáma (106 ezer fő) Szlovákiában is messze elmaradt a környezet által cigánynak minősítettek számától. Ez utóbbiak száma és aránya 2013-ban 403 ezerre, illetve 7,5%-ra volt tehető (Mušinka et al. 2014). A cigányok túlnyomó többsége évszázadok óta a keleti, délkeleti területeken (a Poprád–Losonc vonaltól keletre) él, ahol a nemzetiségi adatok szerint 22 falu számít cigány többségűnek. Legtöbb roma nemzetiségű Kassán, Tőketerebesen, Jernyén, Rókuson és Kislomnicon él. A századfordulón még közel százezernyi, görög katolikus vallású ruszin népesség utódai közül 2011-ben már csak 41 ezren vallották magukat ruszin és ukrán nemzetiségűnek. Túlnyomó többségük a Lengyelországgal szomszédos, északkeleti járások lakója, ahol legnépesebb közösségeik Homonnán, Mezőlaborcon, Vízközön, Kassán és Eperjesen élnek. Az 1910-ben még 281 ruszin többségű település közül

2011-ben nemzetiség szerint már csak 48-ban (ugyanakkor anyanyelv szerint 129-ben) vallották többen magukat ruszinnak, ukránnak, mint szlováknak. A ruszin népesség etnikai öntudata Mezőlaborc környékén a legerősebb.

A nem válaszolók száma Szlovákiában is meredeken emelkedett 382 ezer főre. Magyarországhoz hasonlóan eloszlásuk földrajzilag egyenletes, bár Nyugat-Szlovákiában általában magasabb a válaszadási hajlandóság, mint Közép- vagy Kelet-Szlovákiában. A nem válaszolók a fiatalabb korosztályok között, illetve a 10 ezer főnél népesebb városokban jelentősen felülreprezentáltak (vö. Gyurgyík 2014).

Kárpátalja (Ukrajna)

A legutóbbi, 2001-ben megtartott ukrainai népszámláláson Kárpátalja közel 1,3 milliónyi lakosának több mint 81%-a vallotta magát ukránnak, 12,6%-a magyar nemzetiségűnek. A 2001 óta eltelt másfél évtized természetes folyamatai, továbbá a 2014-ben kitört kelet-ukrainai fegyveres konfliktus migrációs következményei azonban vélhetőleg jelentősen átalakították a fenti népességszámot és arányokat, amelyeket egyelőre még becsülni sem lehet. Ennek megfelelően a következőkben a 2001-es állapot bemutatására szorítkozunk. Ekkor az ukránok (Beregszászt és a Beregszászi járást leszámítva) a terület minden járásában és városában a népesség többségét képviselték. Legnépesebb közösségeiknek Ungvár, Munkács, Huszt, Nagyszőlős, Szolyva és Rahó nyújtott otthont. A régió lakosságán belül a magát ruszinoknak vallók száma – ezen etnikai kategória hat évtizedes tiltása, el nem ismertsége okán – drasztikusan lecsökkent, mindössze 6,8 ezren vallották magukat ruszin anyanyelvűnek. Legnagyobb (20%-ot meghaladó) koncentrációban a Munkácsi járás egy, illetve a Szolyvai járás három településén éltek, ahol egy településen (Kisanna) az arányuk elérte a 90%-ot. A terület legnépesebb nemzeti kisebbsége a magyarság, amely a 17. század végén került kisebbségbe a ruszinokkal szemben Kárpátalja mai területén (1495: 65%, 1715: 41,1% magyar). A 2001-es népszámlálás anyanyelvi adatai szerint a magyarok 83 településen képezték a helybeli lakosság abszolút többségét, többnyire a magyar határzónában, ahol Kárpátalja egyetlen magyar többségű városa (Beregszász) is található. Legnépesebb magyar közösségeknek Beregszász, Ungvár, Munkács és Nagydobrony nyújt otthont. Az oroszok (36 ezer fő, 2,9%) igazán népes közösséggé az 1944 utáni bevándorlásoknak, betelepítéseknek köszönhetően váltak. Ekkor, mint szovjet állami és pártalkalmazottak, katonák, illetve családtagjaik érkeztek ide, főként a

városokba (Ungvár, Munkács, Beregszász, Huszt), ahol a legnagyobb közösségek élnek. A román kisebbség (33 ezer fő, 2,6%) területileg meglehetősen koncentráltan, a történelmi Máramaros megyében, a Rahói és Técsői járások határán él. Kárpátalján a cigányok (nemzetiség szerint 14 ezer fő, 1,1%, anyanyelv szerint 3 ezer fő, 0,2%) túlnyomó többsége magyar anyanyelvűnek vallja magát, tehát alapvetően alföldi, hagyományosan magyarlakta környezetben él, legnépesebb közösségek azonban az ukrán–magyar nyelvhatár környékén – elsősorban a városokban – találhatók. A szlovákok száma asszimilációjuk és 1944 utáni kivándorlásuk miatt 2,6 ezer (nemzetiség szerint 5,6 ezer) fő, főként Ungváron és környékén élnek. A németek lélekszáma az intenzív kivándorlás és elukránosodás miatt 2001-ben már mindössze 1,9 ezer fő (nemzetiség szerint 3,6 ezer fő) volt. Szórványaik többnyire Munkács és környékének lakói.

Erdély (Románia)

A fokozódó kivándorlás eredményeként Románia más régióihoz hasonlóan, a tágan értelmezett Erdély is nagy népességvesztést szenvedett el 1992 és 2011 között, aminek eredményeként lakosságának száma 7,7 milliőről 6,8 millióra zuhant. Az emigráció úgy tűnik, hogy hasonló mértékben sújtotta az egyes etnikumokat, mert arányuk az elmúlt két évtizedben alig változott. A közel $\frac{3}{4}$ részben románok és ötödrészt magyarok lakta Erdély etnikai térszerkezetében még mindig megfigyelhető két-két (dél-erdélyi–bihari és észak-erdélyi–máramarosi román; székelyföldi és észak-bihari magyar) etnikai tömb, valamint a közöttük húzóódó egyes nemzetiségű zónák léte. A tudatos román nemzetépítés és etnikai homogenizációs politika eredményeként a 20. században a románok aránya Erdélyben 55,1%-ról 74,7%-ra nőtt (Varga 1998), majd 2011-re 70,6%-ra csökkent. Az erdélyi megyék közül kettőben továbbra is a magyarok képezik a lakosság abszolút többségét. A magyar nemzetiségűek aránya Hargitában 83%, Kovásznában 72% körüli, míg a 20. század derekáig magyar többségű Szatmárban és Marosban arányuk már csak 32–37% körüli. A hivatalos nyelvhasználathoz szükséges (20%-os) arányt a magyarok meghaladják még Biharban és Szilágyban is.

Az államalkotó nemzet, a románok aránya Erdély 16 megyéje közül 7-ben meghaladja a 80%-ot, további 7-ben pedig arányuk 50–80% közötti. A dominánsan román jellegű városok és kommunák a Déli-Kárpátok, az Erdélyi-középhegység és Máramaros, Beszterce-Naszód megyék

határvidékén tömörülnek. A románok kevesebb mint $\frac{2}{3}$ -a él olyan városban és kommunában, ahol arányuk 80% fölötti. Hat nagyvárosnak (Temesvár, Kolozsvár, Brassó, Nagyvárad, Nagyszeben, Arad) 100 ezernél is több román lakosa van. A magyarok fele a Székelyföld megyéinek (Hargita, Kovászna, Maros), több mint negyede a Partium (Bihar, Szatmár, Szilágy, Máramaros) lakója. A magyarok többi része a Bánságban, Arad-vidéken és Erdély középső területein, kisebb-nagyobb nyelvszigeten kísérli meg etnikai identitását és anyanyelvét megőrizni. A 2011-es népszámlálás szerint már csak harmaduk él dominánsan (80% fölötti) magyar jellegű városban és kommunában. Negyedük viszont olyan igazgatási egységben él, ahol 20% alatti arányuk miatt nyelvük nem számít hivatalosnak. Legtöbb magyar lakója a székelyföldi városoknak (Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Csíkszereda), továbbá Kolozsvárnak, Nagyváradnak és Szatmárnémetinek van. 2011-ben Erdélyben 271 ezren vallották magukat romának. A többi országhoz hasonlóan Romániában is jelentősen eltér a magát romának vallók száma a mások által cigánynak gondoltakétól. A szakértők által becsült 1,8-2 millió fő, illetve a roma szervezetek által megadott 2-2,5 millió fő mintegy három-négyszeresen haladja meg a népszámláláson rögzített értéket (vö. Crețan és Turnock 2009; Kiss 2012). A cigányok által hagyományosan legnagyobb számban és arányban lakott régiók továbbra is az Erdélyi-medence (főként a hajdani Szászföld, a Maros melléke) és a magyar-román határvidéki megyék (Szatmár, Bihar, Arad, Temes) alföldi, dombvidéki területei. Az erdélyi cigányok több mint $\frac{2}{3}$ -a ugyan még mindig falvakban él, de a legnépesebb közösségeik, akár csak a régió többi országában, olyan nagyvárosok lakói, mint Kolozsvár, Nagybánya, Marosvásárhely, Torda és Arad. A 71 roma többségű település fele Maros és Bihar megyékben fekszik. A cigányok általában a többségi környezeti nyelvet (románt vagy magyart) vallják anyanyelvüknek. E tekintetben kivételnek az Erdélyi-medencében élők számítanak.

Az 1980-as évekig Erdély harmadik legnépesebb etnikumának számító németek (2011-ben 33 ezer fő, 0,5%) harmada a történeti Erdély (szász), $\frac{2}{3}$ -a a Bánság és Partium (sváb) lakója. Az elmúlt három évtizedben szinte teljessé vált exodusuk következtében már alig van olyan kommuna, ahol arányuk elérné az 5%-ot. Számottevőbb német közösség már csak Temesvárott, Nagyszebenben és Aradon található. Az erdélyi ruszin, ukrán lakosság (42 ezer fő) többsége továbbra is a történeti Má-

ramaros déli részén, az ukrán határ közelében lakik. Legnagyobb közösségeik 5-10 ezer fős óriásfalvakban élnek (pl. Havasmező, Visóoroszi). A szlovákok (14 ezer fő) alapvetően ma is a Réz-hegységben (Bihar és Szilágy megye határvidékén), illetve az Arad megyei Nagylakon élnek. Az erdélyi szerbek (16 ezer fő) csaknem teljes egésze a Bánságban, többnyire a szerb határ közelében él, de a legnépesebb közösségük a régió központjának, Temesvárnak a lakója.

Nyelvrokonaik a római katolikus, emiatt egyre inkább elhorvátosodó krassovánok (5,4 ezer fő) falvai Resicabánya déli szomszédságában tömörülnek. Az 1737–1738-ban idemenekült katolikus bolgárok (5 ezer fő) már csak a Bánság két községében alkotnak többséget. Az alapvetően az 1820-as években letelepített csehek (1,9 ezer fő) túlnyomó része a Bánság déli peremének (Almás- és Lokva-hegység) apró falvaiban lakik, amelyek közül hét még mindig cseh többségű.

Vajdaság (Szerbia)

Az 1,9 milliányi vajdasági lakosnak 2011-ben már 66,8%-a vallotta magát szerbnek, míg magyarnak csupán 13%-a. Az etnikai és nyelvi tekintetben is egyre inkább homogenizálódó népességű tartomány folyamatosan veszít abból a rendkívüli etnikai–vallási–kulturális tarkaságból, amely ezen dél-alföldi tájakon a 18. században jött létre. A szerbek száma a Vajdaság területén az 1990-es években (a szerb menekülteknek köszönhetően) 178 ezer fővel nőtt. Gyarapodásuk elsősorban a Belgrád–Újvidék–Szabadka tengely közelében fekvő, viszonylag kedvező életkörülményeket kínáló, gazdaságilag fejlett kommunák területén volt különösen feltűnő. A tartomány kommunái közül abszolút többséget képviselnek a Szerémségben, Dél-Bácskában és a Bánság déli, illetve középső részén. Legtöbb szerb lakója Újvidék, Pancsova, Nagybecskerek, Zombor és Mitrovica városoknak van. A nagyarányú elvándorlás és természetes fogyás ellenére a Vajdaságban még 2011-ben is 251 ezer lakost írtak össze magyarként, akik főleg az északi, Tisza közeli kommunákban a lakosság többségét képviselik. Többnyire itt találhatók legnépesebb közösségeik is: Szabadka, Zenta, Óbecse, Nagybecskerek és Újvidék. Az egyaránt római katolikus felekezetű horvátok, bunyevácok és sokácok együttes száma nemzetiség szerint 2011-ben 64 ezer fő volt (3,3%). Bácskában még 10 falu őrzi bunyevác és sokác többségét, elsősorban Szabadka déli előterében és a Duna (a horvát–szerb határ) közelében. A szlovákok lélekszámát (50 ezer fő) az elmúlt évtizedekben elsősorban természetes fogyásuk apasztotta. Legnépesebb közösségeik lakóhelye a

bánsági Nagylajosfalva és Antalfalva, a szerémségi Ópazova, valamint a bácskai Petróc és Kiszács. A románok lélekszáma (25 ezer fő) 1910 óta – a kivándorlás, természetes fogyás és az elszerbenedés miatt – folyamatosan csökken. Túlnyomórészt a Bánság déli és középső részén, még 17 faluban képeznek etnikai többséget.

A vajdasági cigányok (42 ezer fő) – eltérően a többi Kárpát-medenceitől – ebben az elképesztően soknemzetiségű közegben többnyire nem asszimilálódtak egyik környező nyelvhez sem. Legtöbbjük a nagyobb városokhoz és környékükhöz kötődik (Újvidék, Szabadka, Nagybecskerek, Belcsény, Nagyikinda), de jelentős a cigányok aránya a Bánság középső, határvidéki, egyre inkább elnéptelenedő vidékein is. A görög katolikus ruszinok, ukránok (18 ezer fő) legfontosabb települései a 18. század derekán benépesült bácskai Bácskeresztúr és Kucora.

Horvátország pannon területe

A 4,3 milliós Horvátország területén az 1990-es években lezajlott legjelentősebb etnikai változások hátterében a szerbek több mint felének távozása, eltávolítása és a nemzeti öntudat erősödése állt. A közel 4 milliós, bosznia-hercegovinai menekültekkel is gyarapodó horvátság térnyerése (különösen a szerbek rovására) Krajinában (Károlyvárostól, Sziszekttől délre), Nyugat-Szlavóniában és Baranyában volt feltűnő, ahol a horvát többségű falvak száma több mint 500-zal gyarapodott. A 2011-es népszámlálás szerint a pannon-horvát területeken a legtöbb horvátnak Zágráb, Eszék, Sesvete, Bród és Károlyváros ad otthont. A szerbek országos száma – az 1991–1995 közötti háború és azzal kapcsolatos migrációk miatt népességük közel $\frac{2}{3}$ -át elveszítve – 187 ezer főre apadt (4,4%), míg a pannon területeken jelenlegi létszámuk 131 ezer fő. Az 1990-es évek viharos eseményeit a szerbek legnagyobb számban a Szerbiával határos, horvát fennhatóság alá legkésőbb (1998-ban) visszatérő keleti területeken tudták átvészelni (Vukovár-Szerém és Eszék-Baranya megyékben), ahol etnikai területük korábbi egysége viszonylag kevésbé változott. A legnépesebb horvátországi szerb közösségek lakóhelye Zágráb, Vukovár, Eszék, Borovo és Károlyváros. A magyarok többsége a középkori magyar gyökerekkel rendelkező Drávaszögben (Dél-Baranyában) és Kelet-Szlavóniában (Eszéktől délre) él, ahol tíz településen képezik a lakosság többségét. A többnyire az elmúlt fél évszázadban bevándorolt bosnyákok („muszlimánok”) főként Zágrábban és környékén, Sziszekén, valamint a boszniai határvidéken élnek (20 ezer fő). A 19. században betelepült csehek száma (9 ezer fő) a körükben is felgyorsult

asszimiláció miatt rohamosan csökkent. Túlnyomó többségük ma Nyugat-Szlavóniában (főként Daruvár és Grubišno Polje környékén) él, ahol 16 faluban jelentik a népesség etnikai többségét. A négyezer főnyi szlovák, illetve a háromezer fős ruszin közösség lakóhelye Kelet-Szlavónia, ahol két-két faluban alkotnak többséget. A cigányok (15 ezer fő) főleg a Muraköz és Varasd környékén élnek, ahol immár három (önállóságot csak az elmúlt évtizedben szerzett) településen ők képezik a legnagyobb etnikai csoportot.

Muravidék (Szlovénia)

Szlovénia első, 2002-es népszámlálása egyben az eddigi utolsó volt, hiszen az ország áttért a regiszter alapú népesség-nyilvántartásra. A 2002-es állapot szerint a Muravidék 82 ezer lakosa közül 85% vallotta magát szlovén, 6,6% magyar nemzetiségűnek. A szlovén etnikai terület a magyar határsáv egy részétől eltekintve az egész Muravidéket lefedi; $\frac{3}{4}$ -ük az alföldi jellegű területeken él. A túlnyomórészt a magyar–szlovén határzónában élő, ott 2002-ben még 17 faluban többséget képező magyarok száma a 2. világháború utáni időszakban közel harmadára csökkent. Legtöbb magyar lakója Alsólendvának és Dobronaknak van. A túlnyomórészt a szomszédos Muraközből származó horvát népesség főként Alsólendván és Muraszombaton talált új otthonra. A cigányok többnyire a magyar határvidék lakói, de az egyetlen teljesen cigány falu (Pusztá) Muraszombat közelében található.

Őrvidék (Ausztria)

Szlovéniához hasonlóan Ausztriában sem tartottak az ezredforduló óta népszámlálást ugyanazon okból. A 2001-es népszámlálás szerint a több mint negyedmilliónyi őrvidéki lakos 87%-a német köznyelvű volt, akiknek lélekszáma főként a horvát és magyar asszimilánsoknak köszönhetően a tíz évvel korábbi népszámláláshoz képest nőtt ugyan, de aránya a lakónépességben belül a külföldiek betelepülése miatt csökkent. Az Őrvidék települései közül mindössze 25 nem német nyelvi többségű. A legtöbb német ajkú lakosnak Kismarton, Nezsider, Nagymarton és Felsőőrad otthont.

A horvát közösség lélekszáma (20 ezer fő, 7,2%) a horvát bevándorlás eredményeként enyhén növekszik. A horvát többségű falvak (összesen 23) ma már csak a Felsőpulyai járás keleti részén képeznek tömböt. A rendszerváltás utáni nagyarányú magyar bevándorlás ellenére az őrvi-

déki magyarság száma (6,6 ezer fő) fokozatosan csökken, amelyért elsősorban az őshonos magyarok rohamos természetes fogyása és nyelvi elnémetesedése felelős. A legnépesebb közösségeiket Felsőőrön, Felsőpulyán és Alsóőrön találjuk, két faluban (Alsóőrön és Óriszigeten) pedig ők adják a helyi többséget.

Irodalom

- CREȚAN, R. – TURNOCK, D. (2009): The Gypsy Minority in Romania: A Study in Marginality. *Romanian Journal of Geography* 53. 1., 33–56.
- GYURGYÍK L. (2003): Az asszimilációs folyamatok vizsgálata – komplex megközelítésben – a szlovákiai magyarság körében. *Kisebbségkutatás* 12. 1., 10–43.
- GYURGYÍK L. (2014): A szlovákiai magyarság demográfiai folyamatai 1989-től 2011-ig. Különös tekintettel a 2001-től napjainkig tartó időszakra. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- HABLICSEK L. (2007): Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. *Demográfia* 50. 1., 7–54.
- KAPITÁNY B. (2013): Kárpát-medencei népszámlálási körkép. *Demográfia* 56. 1., 25–64.
- KEMÉNY I. – JANKY B. – LENGYEL G. (2004): A magyarországi cigányság 1971–2003. Gondolat Kiadó–MTA ENKI, Budapest.
- KERTESI G. – KÉZDI G. (1998): A cigány népesség Magyarországon. Sociotypo, Budapest.
- KERTZER, D. I. – AREL, D. (2002): Censuses, identity formation, and the struggle for political power. In: Kertzer, D. I. – Arel, D. (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge University Press, Cambridge., 1–42.
- KISS T. (2012): A 2011-es romániai népszámlálás tanulságai és következményei. *Pro Minoritate* 2012. ősz, 9–26.
- KISS T. – BARNÁ G. (2012): Népszámlálás 2011. Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.
- KOCSIS K. (2003): A Kárpát-medence változó etnikai arculata (1989–2002). *Kisebbségkutatás* 12. 4., 706–714.
- MUŠINKA, A. – ŠKOBLA, D. – HURRLE, J. – MATLOVIČOVÁ, K. – KLING, J. (2014): *Atlas rómských komunít na Slovensku 2013*. UNDP, Bratislava.
- PÉNZES J. – PÁSZTOR I. Z. – PÁLÓCZI Á. 2015: Cigányság Magyarországon – adatforrások és hátterük. In: Kozma G. (szerk.): *Facultates sine finibus*

- Tanulmányok a „Süli-suliból”. Tiszteletkötet: Süli-Zakar István professor emeritus 70. születésnapjára. Didakt Kft., Debrecen, 168–178.
- TÁTRAI P. (2014): Etnikai folyamatok Magyarországon az ezredforduló után. *Területi Statisztika* 54. 5., 506–523.
- TÓTH Á. – VÉKÁS J. (2013): A magyarországi nemzetiségek létszámváltozása 2001 és 2011 között. *Statisztikai Szemle* 91. 12., 1256–1267.
- VARGA E. Á. (1998): *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből.* Püski, Budapest.
- VERES V. (2015): *Népességszerkezet és nemzetiség. Az erdélyi magyarok demográfiai képe a 2002. és 2011. évi népszámlálások tükrében.* Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár.
- VIRÁG T. (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle* 16. 1., 60–76.

Szirmai Viktória: Poszt-szocialista jól-lét és területi egyenlőtlenség a Kárpát-medencében

Bevezetés

A társadalomtudományi gondolkodás egy új paradigmája szerint a mai folyamatok megértéséhez már nem elegendők a kizárólag gazdasági szemléletű elemzések. A gazdaság, a gazdasági folyamatok mechanizmusai mellett a társadalmi tényezőket, az emberek mindennapi életviszonyait, közte a jól-létét is vizsgálni kell, azokra is figyelemmel kell lenni, akár a világban zajló jelenségek értelmezésekor, akár a legkülönbözőbb típusú fejlesztési célok kijelölésekor, akár a társadalmi és gazdasági, politikai problémák, feszültségek kiküszöbölésének a törekvéseikor (Dogan 2004, Kolossov–Loughlin 2004). Ezt állítja a Stiglitz-jelentés is, amely a Columbia Egyetem professzora, a Nobel-díjas Joseph E. Stiglitz vezetésével, nemzetközileg ismert és elismert közgazdászok, társadalomkutatók részvételével készült 2009-ben. A „Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress” („A gazdasági teljesítményt és a társadalmi fejlődést mérő bizottság jelentése”) című tanulmánynak központi gondolata, hogy a termelés- és a gazdaságorientált mérésekről a mai és a jövőbeni generációk társadalmi jól-létére annak vizsgálatára kell a hangsúlyokat helyezni.

Ez a tanulmány ennek a felfogásnak jegyében vállalta a poszt-szocialista jól-lét és területi egyenlőtlenség néhány problémájának a vizsgálatát néhány Kárpát-medencei országban, mégpedig Magyarország, Szlovákia, valamint Románia és Szerbia térségének az eseteiben. Egy tanulmány kereteit ugyanis jóval meghaladná a Kárpát-medence területén található összes ország akár a jól-léti szintjeinek, akár a területi egyenlőtlenségeinek az elemzése, hiszen ebben a térségben több ország is található, így Magyarország és Szlovákia teljes területe, továbbá Ausztria, Bosznia-Hercegovina, Csehország, Horvátország, Románia, Szerbia, Szlovénia és Ukrajna bizonyos százaléka.

A társadalmi jól-lét stiglitz fogalma nyolc tényezőt foglal magába: az anyagi életkörülményeket (ennek keretében a jövedelem, a fogyasztás és a vagyon mutatóit); az egészség, az oktatás, az egyéni aktivitások szempontjait (a munkát is beleértve); a politikai képviselet és a kormányzás, vagyis a politikai érdekérvényesítés mutatóit; a társadalmi és a személyes jellegű kapcsolatrendszerek összefüggéseit; a mai és a jövőbeni környezeti viszonyok és végül a gazdasági és a fizikai jellegű bizonytalanságok dimenzióit.

Ezek közül csak néhány mutató, nevezetesen a jövedelmi egyenlőtlenségek, a szegénységi kockázatok, a munkanélküliség, a felsőfokú végzettség, illetve az egészségi állapotokat meghatározó egyes faktorok elemzésére kerül sor. Továbbá a gazdasági és a társadalmi tényezők területi egyenlőtlenségeket befolyásoló szerepének a rövid vizsgálatára.

A poszt-szocialista kontextus alapvetően nem földrajzi, hanem inkább szociológiai értelemben vizsgál. Abból indul ki, hogy a Kárpát-medencében található (itt vizsgált) poszt-szocialista európai országok számos jellemzője közös: hasonlóak a fejlődéstörténeti sajátosságaik, a fejlett nyugat-európai országokhoz képest késleltetett társadalmi, gazdasági, urbanizációs fejlődési modell, a szocialista viszonyok közötti lét (az erős állami jelenlét, a piaci viszonyok hiánya), majd az 1989-ben, 1990-ben kibontakozott társadalmi, gazdasági és politikai rendszerváltások és azok hatásai. Hasonlóak az európai uniós csatlakozás, illetve annak az előkészületeivel kapcsolatos következmények is, de hasonlóak a globális gazdaságba történő integrációt követő mechanizmusok is. Köztük a kumulatív módon megnövekedett társadalmi feszültségek, a jól-léti problémák, az erős társadalmi jövedelmi, képzettségi polarizáció, az elszegényedés, valamint regionális egyenlőtlenségek is.

Miközben az is nyilvánvaló, hogy az egyes országok konkrét fejlődéstörténeti sajátosságai, a szocialista modellek szerveződésének illetve érvényesülésének a specifikumai, az európai uniós csatlakozás időpontbeli különbségei, a globális tőke megjelenésének országokként és térségekként is igencsak differenciált eltérései, a különböző nemzeti gazdaságok adottságai, valamint a civil társadalmi jellemzők és a kulturális adottságok pedig számos eltérést, sajátos fejlődési utakat, jellegzetes jól-léti problémákat és területi egyenlőtlenségeket is okoznak.

Az itt következő elemzés a nyugat-európai, illetve a kelet-közép-európai (a poszt-szocialista jellemzők által) meghatározó folyamatokból indul ki, ezt követi a vizsgált Kárpát-medencei országok társadalmi jól-léttel illetve a területi egyenlőtlenségekkel összefüggő sajátosságainak a bemutatása, a kapcsolódó szakirodalmak, néhány empirikus kutatás, illetve az adott térségekre érvényes statisztikai adatbázisok felhasználásával.

A nyugat-európai társadalmi jól-lét és területi egyenlőtlenségi problémák

A társadalmi jól-lét problémák, köztük a társadalmi, térbeli egyenlőtlenségek az országok versenyképességét, a gazdaság dinamizmusát rontják, a tár-

sadalmak mindennapi életviszonyait pedig kedvezőtlenül befolyásolják. Joseph E. Stiglitz 2012-ben megjelent „The Price of Inequality: How Today’s Divided Society Endangers Our Future” [„Az egyenlőtlenség ára: A mai megosztott társadalom miként veszélyezteti a jövőnket?”] című munkájában egyértelműen leszögezi, hogy a „túlzott egyenlőtlenség árt a produktívitásnak, és lassítja a fejlődést” (Stiglitz 2012). Ebben a műben az amerikai közgazdász erőteljesen bírálja az amerikai jövedelmi és egyéb gazdasági tényezőkből álló egyenlőtlenségi rendszert, ahol az amerikaiak 1%-a kontrollálja a nemzeti vagyont 40%-át, ahol ez a felső 1% élvezi a legjobb egészségügyi ellátást, a legjobb oktatást és a vagyont előnyeiket, miközben a többi 99% mindebből kimarad. Azt is kifejti, hogy az egyenlőtlenségek lényeges oka a gazdasági hatalom politikai hatalommá történő konvertálása, vagyis az, hogy a mai amerikai politikai rendszer az 1% érdekében kormányoz. Thomas Piketty „A tőke a XXI. században” című műve pedig egyenesen azt állítja, hogy a növekvő gazdasági egyenlőtlenségek mai szintje, már a kapitalizmus jövőjét veszélyezteti (Piketty 2015).

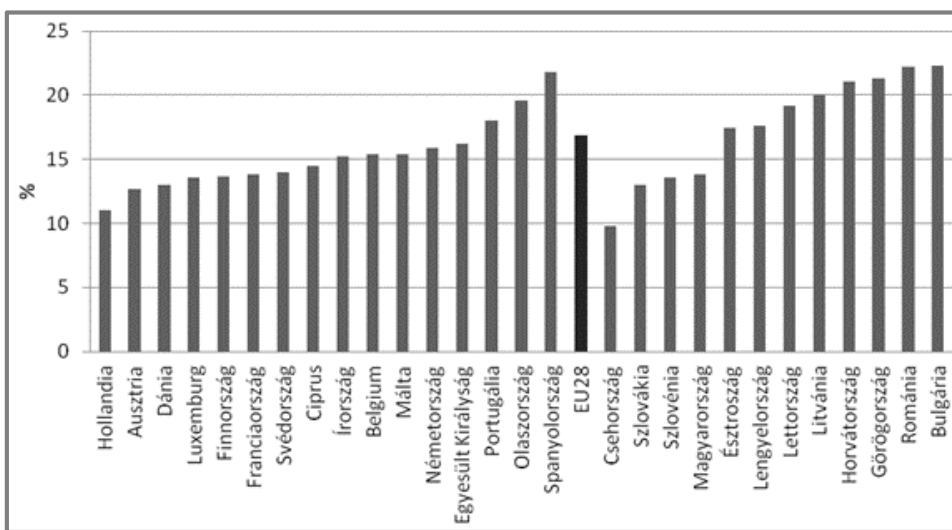
A vagyoni koncentrációt nem csupán az amerikai folyamatok mutatják: az adatok szerint a világ népességének 0,5%-a birtokolja a gazdagság (a nettó vagyont) több mint harmadát (Credit Suisse, October 2010)³. Egy másik adat szerint a leggazdagabbak 1%-a birtokolja a világ vagyontól közel a felét.⁴ A Credit Suisse Global Wealth Databook 2014 adataiból az is kiderül, hogy világ nagy térségeiben a népesség megoszlása fordítottan aránylik a vagyont megoszlásához: eszerint minél kisebb a népesség, annál nagyobb az ott koncentrálódó vagyont (például Észak-Amerika és Európa esetében), illetve minél nagyobb a népesség, annál kisebb az ott koncentrálódó vagyont (például Afrika, India, Latin-Amerika, Kína és Ázsia eseteiben).

A jövedelmi és az egyéb társadalmi egyenlőtlenségek nem új keletűek. Nyugat-Európában az 1980-as évek óta nyilvánvalóak a gazdasági hanyatlás jelei és azok kedvezőtlen társadalmi következményei. Az 1972-es olajválság, az azt követő eladósodási folyamat és a pénzügyi válságok, az 1980-as, az 1990-es, majd a 2008-as években kitört pénzügyi krízisek, az egy főre jutó GDP szintjének változásai, erőteljes ingadozásai véget vetettek az 1960-as évekre jellemző optimista, a töretlen gazdasági fejlődés lehetőségeire alapozott időszaknak. Az egyes nemzetállamok alapvető jóléti céljai fokozatosan épültek le, a szegénység felszámolása, a teljes foglalkoztatott-

³ (inequality.org).

⁴ (<http://www.nbr.co.nz/sites/default/files/credit-suisse-global-wealth-report-2014.pdf>)

ság, és a teljes körű ellátás biztosítása egyre több országban megvalósíthatatlan ideává vált. A jóléti célok visszaszorulása társadalmi problémák sokaságát okozta. Ezek között különösen fontos a hosszú távú munkanélküliség, amely az európai államokat ugyan eltérő mértékben érinti, s amely a különböző időszakokban erősen ingadozó értékeket mutat, de amely a 2008-as gazdasági válság után folyamatosan növekszik.⁵

1. ábra: Jövedelmi egyenlőtlenségek az EU 28 tagállamaiban, köztük a vizsgált Kárpát-medencei országokban (2010)

Forrás: European Commission, Eurostat, cross sectional EU-SILC 2011 UDB August 2013

A jövedelmi szegénység⁶, közte a városi szegénység⁷ növekedése szintén komoly nehézségeket jelent az európai országok számára, jóllehet az 1.

⁵ EU munkanélküliségi ráta alakulása: 2000-ben 9,2%, 2008-ben 6,8%, 2010-ben 9,2%, 2013-ban 10,95, 2014-ben 10,1%. (www.geindex.hu/munkanelkuliseg/)

⁶ 2010-ben közel 81 millió uniós polgár élt jövedelmi szegénységben. Mintegy 40 millió pedig anyagi szempontból nélkülözött. 38 millióan éltek olyan háztartásban, ahol a felnőttek jóval kevesebbet dolgoznak, mint amennyit tudnának. (*Forrás:* Eurostat (online adatkód: tsdsc100, tsdsc270, tscsc280, tsdsc310, tsdsc350, ilc_pees01) Az EU-ban a szegénység uralkodó formája a jövedelmi szegénység, amely 2012-ben az uniós összslakosságának 17,1%-át érintette (Összefoglaló: Fenntartható fejlődés az Európai Unióban, Eurostat, epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ity_offpub/./hu/237hu-hu.pdf)

⁷ 2011-ben a városi szegénység aránya az EU országaiban 27,23% volt.

ábra szerint például az európai háztartások jövedelmi adatai alapján a szegénységi kockázatok között nagyok az eltérések. Főként a nyugat-és a kelet-európai országok közötti differenciák a szembetűnőek, az Európai Unió átlagához képest is. Az itt vizsgált Kárpát-medencei országok közötti különbségek is jól láthatóak, a jövedelmi egyenlőtlenségek a legkisebbek a szlovákok, majd a magyar és a legnagyobbak a román esetben (lásd 1. ábra).

A városi szegénység nehezen becsülhető meg, nemcsak azért, mert a nagyon szegények főként a hátrányos helyzetű térségekben, kisebb városokban, főként falvakban élnek, hanem azért is, mert a városi szegénység kevésbé látható. Mert ez a fajta szegénység több tényezős, nagy a kiszolgáltatottságuk (főként az Európán kívüli országokban), a hivatalos intézmények sokszor azt sem tudják, mennyien vannak, hol, melyik nyomornegyedben élnek. Az ENSZ Emberi Települések Központja szerint ma 6 emberből 1 nagyvárosi nyomornegyedekben vagy önkényesen elfoglalt ingatlanokban él.⁸

A térbeli társadalmi migráció, az ázsiai, az afrikai országokból érkező, többnyire szakképzetlen vendégmunkások, migránsok tömeges mértékű, fejlett európai országokba történő beáramlása, nemcsak növelik a városi szegények számát, hanem a társadalmi depriváció új paneljeit, a társadalmi konfliktusok veszélyeit is magukkal hozzák.⁹

Egy fontos problémára hívja fel a figyelmet Jean Michel Bauer, amikor a következő kérdést teszi fel: „Miért emelkednek a társadalmi egyenlőtlenségek Európában 1970 után, miközben 1930 és 1970 között csökkentek, és főként mivel 1980 óta a gazdasági fejlődés a jellemző?” A kérdésre választ kereső kutatási és policy elemzésekből álló munka a globalizációra alapozott fejlődést okolja a kialakult egyenlőtlenségi problémákért, mivel az gyengíti a jól-létet (angol kifejezéssel: well-being) és polarizálja társadalmakat (*Why socio-economic inequalities increase?* 2010: 3.).

Egyre nyilvánvalóbb, hogy a világgazdaság átalakulása, a világot átfogó gazdasági, társadalmi, kulturális kapcsolatok intenzitásának növekedése, a globalizáció folyamatai ellentmondásos társadalmi következményekkel járnak. A globalizáció, a globális tőkek mozgások hatásaira az egész világon, Európában is átalakul a társadalmi, hatalmi szerkezet, új térbeli társadalmi viszonyok szerveződtek. A globális tőke területi érdeklődési irányainak kö-

⁸ Sheridan Barthelt: A nagyvárosi szegénység gyermekei. (<http://www.csogyi.hu/jo-gyakorlatok/nemzetkozi/item/288-a-nagyvarosi-szegenyseg-gyermekei>)

⁹ Számuk az Európai Unióban összesen 7,6 millió fő volt 2011 elején. (epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/.../Migration...migrant.../hu)

szönve a korábban hatalmat birtokló települések hátrányos helyzetbe kerültek, mások pedig előre törtek. Új, nagyvárosi hatalmak jelentek meg, amelyek gyakorta maguk mögé utasítják a nemzeti kormányokat, sajátos nemzetek feletti döntési rendszereket hoznak létre.

A globális gazdaság területi igényei sajátos módon polarizálják a területi társadalmi struktúrát, újfajta térbeli függések, társadalmi egyenlőtlenségek szerveződnek a globális gazdaság által kedvezményezett és azon térségek között, ahová nem érkezik a globális tőke, vagy ahonnan a globális döntések következtében a transznacionális, a multinacionális vállalatok elmennek, máshová telepednek.

A globális tőke igényei a kedvezményezett térségekben jóllehet munkát, sőt globális munkakultúrát is adnak, de térségi, helyi szinten jövedelmi és egyéb típusú egyenlőtlenségeket, az elhagyott térségek esetében pedig munkanélküliséget generálnak. 1995-ben a legnagyobb transznacionális cégek vezető topmenedzser találkozáján elhangzottak szerint „az elkövetkező évszázadban a munkaképes lakosság húsz százaléka elég lesz ahhoz, hogy lendületben tartsa a világgazdaságot” (Martin–Schumann 1998). Egyes szakmai értékelések szerint a világgazdasági folyamatok jövőbeni alakulásából növekvő munkanélküliség és az ebből is adódó szegénység növekedése várható.

A globalizálódó világgazdaság által teremtett városhálózatok, a városok és térségeik (és az érintett nemzeti társadalmak) fejlődési lehetőségei erőteljesen differenciálódtak. A centrumok és a perifériák között, illetve az egyes településeken belül élesedett a társadalmi polarizáció, a térben is megnyilvánuló, fokozatosan felerősödő társadalmi egyenlőtlenségek rendszere: a gazdagság és a felső osztályok főként a kedvező adottságú városközpontokban és a jó elővárosokban koncentrálódnak, míg a szegénység, a hátrányos helyzetűek, az alacsonyabb társadalmi osztályok a rossz állapotban lévő belső városközpontokban és a leromlott városkörnyékeken helyezkednek el (Kazepov 2010).

A poszt-szocialista országok társadalmi jól-lét és területi egyenlőtlenségi problémái

Az olajválság, az eladósodás, a pénzügyi válság kedvezőtlen következményei a kelet- és a kelet-közép-európai országokat sem kímélték. Az 1970-es, 1980-as évek globális gazdasági válságaiból következő társadalmi problémák sajátos kontextusban, a kelet- és a kelet-közép-európai államok szocialista rendszerekre jellemző viszonyai között jelentek meg. Ezeket a rend-

szereket a központosított, egypártrendszerre alapozott hatalmi berendezkedés, a redisztributív, vagyis a pénzügyi erőforrások újraelosztására épülő társadalmi rányitás mechanizmusai jellemezték. Továbbá a helyi (vállalati, területi) önállóság hiánya, a kizárólagos állami tulajdon, a negligált piaci viszonyok, a társadalmi részvétel, a civil szerveződések, mozgalmak kialakulatlansága, de nem utolsósorban a „puha” és a kemény” diktatúra jellegzetességei között lavírozó, az egyének mindennapi életére rátelepedő, félelmet keltő pártállami jelenlét, a szólásszabadság teljes hiánya jellemezte.

A létező szocialista rendszerek hosszú ideig eltakarták, eltitkolták a különböző társadalmi problémákat és az egyenlőtlenségeket. A munkanélküliséget „kapun belül” tartották, a térbeli társadalmi polarizáció, a lakóhelyi szegregáció tényét vitatták, azt az új lakótelep-fejlesztésekkel, az egyformán kis lakások építésével akarták megoldani. A társadalmi egyenlőtlenségek eltussolását szolgálták a homogén munkabérek is, a homogénnek mondott és vélt új ipari városfejlesztések, a sajtó és a média általa közölt egytípusú ideológiák is.

Az 1980-as évek második fele azonban némi fordulatot hozott, mivel már nem lehetett tovább eltitkolni a kelet- és a kelet-közép-európai országok egyre súlyosbodó gazdasági és pénzügyi problémáit, a külföldi hitelek-ből szinten tartott rendszerek fenntarthatatlanná váltak, a szovjet blokk várható összeomlása már érzékelhető volt, egy új hatalmi világrendszer formálódása szintén.

Az egymásra épülő gazdasági és társadalmi problémák következtében számos országban társadalmi konfliktusok, szabadságharcok, felkelések is szerveződtek – például az 1956-os magyar forradalom, az 1968-as prágai tavasz, az 1960-as évek új francia, német, amerikai baloldali mozgalmainak kelet-európai hatásaiként is (Heller 1968).

Az államszocialista rendszerek az európai típusú területi fejlődési folyamatokat is akadályozták, az erőltetett szocialista iparosítási koncepció, az iparfejlesztések kiemelt előnyei, az infrastrukturális fejlesztések hátrányai a történetileg meglévő területi egyenlőtlenségeket tovább fokozták, s a főként a városok és a vidéki térségek közötti társadalmi, gazdasági és infrastrukturális polarizáció szinte minden országban jellemző volt.

A globalizáció, a külföldi működő tőke területválasztási stratégiái tovább élesítették a területi szakadékokat, a piaci gazdaságra való áttérés mechanizmusai tovább növelték a területi, illetve a regionális egyenlőtlenségeket. Ezek kifejeződései a gazdasági potenciál, valamint a különböző intézmé-

nyek, szolgáltatások nagyvárosi koncentrációi, a városcentrumok és a városi környékek, de főként a nagyvárosi térségek és a vidéki hátrányos helyzetű területek közötti polarizációs folyamatok, valamint ezek területi szegregációs hatásai: a szakképzett, magas jövedelmű társadalmi csoportok jobb, a szakképzetlenebb, alacsony jövedelmű rétegek kedvezőtlenebb adottságú területi elhelyezkedése, a területi és a társadalmi hátrányok halmozódásai. A kelet-európai országok mindegyikében (de a vizsgált Kárpát-medencei országokban is) a magas társadalmi státusú, képzettebb, jobb jövedelmű társadalmi csoportok inkább a városokban, nagyvárosokban (azok jobb, belvárosi negyedeiben), az alacsonyabb társadalmi státusúak főként korábban ipari válságtérségekben, de elsősorban a hátrányos helyzetű vidéki, falusi térségekben helyezkednek el (Gajdos 2008; Szirmai 2009; Szirmai 2015; Tímár–Kovács–Váradi 2015).

A fejlett nyugati és a keleti ún. poszt-szocialista országok társadalmi jól-lét problémái között tehát számos hasonlóság, de számos különbség is létre jött, amelyeket az országonként differenciált történeti és gazdaság fejlettségbeli (közte a GDP) eltérései, a globalizációs folyamatokhoz való alkalmazkodás sajátosságai, a termelékenység, a foglalkoztatottsági tényezők, az Európai Unióhoz tartozás, illetve a csatlakozás különböző időpontjai határozták meg.¹⁰

A vizsgált Kárpát-medencei országok társadalmi jól-lét és egyenlőtlenségi jelenségei

Társadalmi jól-lét egyenlőtlenségek

A kelet- és kelet-közép európai országokban az 1989-es évben, illetve az 1990-es évek elején kezdődött társadalmi, politikai és gazdasági rendszer-változás, a piaci gazdaság kialakulása, az európai uniós csatlakozás és az annak előkészítésével is összefüggő támogatási rendszerek megteremtették a gazdasági, és jövedelmi felzárkózás lehetőségeit. A reálfolyamatok azonban csupán részleges eredményeket hoztak: a felzárkózás igen nagy különbségekben játszódott le, például a visegrádi országok esetében. A legfrissebb kutatások szerint például Szlovákia (de Lengyelország is) sokkal sikeresebben valósította meg például a jövedelmi felzárkózást, mint Magyarország. Többek között ezt az is mutatja, hogy a háztartási jövedelmek 2005 és 2013 között a leggyorsabban Szlovákiában és a legkevésbé Magyarországon nőttek (Szívós 2014: 58.).

¹⁰ Az EU belépések időpontjai Magyarország 2004. május 1.; Szlovákia szintén 2004. május 1.; Románia 2007. január 1. Szerbia 2012 óta tagjelölt.

A Kárpát-medencei társadalmi jól-léti folyamatokat érzékeltető *jövedelmi egyenlőtlenségek* összefüggésében már korábban említettük, hogy azok a legkisebbek a szlovák, majd a magyar és a legnagyobbak a román esetben (lásd *1. ábra*). Jóllehet az új eredmények szerint 2009 és 2012 között Magyarországon is jelentősen nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek. Az egy főre jutó jövedelmek legfelső és legalsó jövedelmi decilisei közötti ráta 7,2-ről 9,0-ra emelkedett. Ez a legnagyobb mértékben a jövedelem eloszlás alját érintette: a legalsó tized részesedése az összes jövedelemből 3,1%-ról 2,5%-ra csökkent. A legfelső decilis aránya jóllehet nem nagymértékben, de növekedett. A jövedelemelosztást jellemző valamennyi mutató (közte az ún. Gini-együttható) statisztikai értelemben szignifikáns növekedést mutatott. Többek között azért is, mert a magyar társadalomban több szempontból is polarizációs folyamat zajlik le. Ez a polarizáció abban is megnyilvánul, hogy az utóbbi években a felsőbb társadalmi szegmensbe tartozók száma, aránya jelentősen csökkent, a középosztály leszakadása dinamizálódott, illetve mind a mai napig nem alakult ki a modernizáció szempontjából létfontosságú széles középosztály, miközben a szegények aránya növekedett (Kolosi 2000, Osztálylétszám 2014).

A jövedelmi viszonyok közötti országok szerinti különbségek a szegénységi kockázati trendek alakulásában is érzékelhetők: a szegénységi kockázatok a jövedelmi viszonyok trendjeit követik: A legnagyobb kockázatnak Szerbia van kitéve, majd Románia, ezt követi Magyarország, végül Szlovákia, ahol ez a fajta kockázat a legkisebb (lásd *1. táblázat*).

1. táblázat: A szegénységi kockázat alatt élők arányának változása az EU-27 tagállamaiban, Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Szerbiában, 2005 és 2013 között

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Európai Unió (27 ország¹¹)	25,7	25,3	24,4	23,8	n.a	23,7	24,3	24,7	24,5
Szlovákia	32,0	26,7	21,3	20,6	19,6	20,6	20,5	20,5	19,8
Magyarország	32,1	31,4	29,4	28,2	29,6	29,9	31	32,4	33,5
Románia	n. a.	n. a.	45,9	44,2	43,1	41,4	40,3	41,7	40,4
Szerbia	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	47,2	50,4	50,3	48,1

Forrás: Eurostat adatok

¹¹ Az EU-28-ra nincs a teljes időszorra adat, csak 2010-től, ezért EU-s átlagként az EU-27 országcsoporthoz került be táblázatba.

A szegénységi kockázat minden vizsgált ország esetében jóval nagyobb, mint az európai unióbeli átlag, kivéve a szlovák helyzetet, ahol alacsonyabb. A főbb trendek időbeli alakulása többnyire hasonló: 2005 és 2013 között szinte minden országban általában csökkenő tendenciájú a szegénységi kockázat, a szlovák adatok inkább stagnálnak, míg a magyar adatok 2008 óta folyamatos (bár enyhe) növekedést mutatnak.

A *képzettségi viszonyok* is hasonló trendek szerint alakulnak: az EU-28 kedvező mértékű átlagát egyedül Szlovákia éri el: a felsőfokú végzettség aránya (az adott korcsoport körében) a szerb esetben a legalacsonyabb, ezt követik a román, majd a magyar adatok (lásd 2. táblázat).

2. táblázat: A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya az EU-28 tagállamaiban, Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Szerbiában, a 30–34 éves korosztály körében, 2014-ben

Tagállamok	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya (%)
EU 28	40,0
Szlovákia	40,0
Magyarország	30,3
Románia	26,7
Szerbia	26,3

Forrás: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Europe_2020_indicators_education

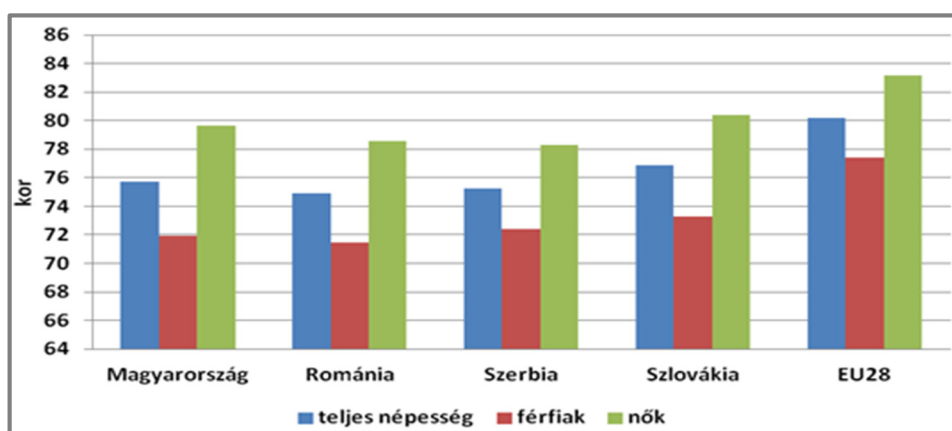
A következő táblázat szerint a fiatal népesség körében tapasztalt munkanélküliség a legmagasabb Szerbiában, ezt követik a szlovák adatok, a legalacsonyabb pedig a román esetben. A magyar eset köztes helyet foglal el (lásd 3. táblázat).

3. táblázat: A munkanélküliség alakulása az EU-28 tagállamaiban, Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Szerbiában a 15–24 éves korosztály körében, 2012-ben

Tagállamok	Munkanélküliség (%)
EU 28	23,5
Románia	22,7
Magyarország	28,1
Szlovákia	34,0
Szerbia	51,1

Forrás: Central Intelligence Agency (CIA) World Factbook (2012)
www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ee.html

Az egészségi állapot a jól-lét mutatók egyik fontos összetevője, ezért néhány szempontra itt is ki kell térni, de úgy, hogy meg kell kísérelni néhány összefüggést találni az eddigi tényadatok és az egészségi állapot között (ebben a tanulmányban részben a születéskor várható élettartam és az egészségügyi kiadások példáján). Miközben nyilvánvaló, hogy az összefüggések csak jelzesszerűek lehetnek, korántsem teljeseek, mivel az egészség, noha össze is függ azzal, jóval túlmutat akár a jövedelmi, akár az iskolázottsági, akár a munkanélküliségi sajátosságokon is. Az 1. és a 2. ábra összevetéséből látszik némi összefüggés: ugyanis minél kisebb a jövedelmi egyenlőtlenség, annál nagyobb a teljes lakosság körében várható élettartam, és ugyanígy, minél kisebb a szegénységi kockázat, megint csak annál nagyobb a teljes lakosság körében várható élettartam. A jövedelmi egyenlőtlenségek esetében, ahogy a teljes lakosság körében várható élettartam sorrendjei megegyeznek: Szlovákia helyzete a legjobb, ezt követi Magyarország, majd Románia. A szegénységi kockázat és a teljes lakosság körében várható élettartam összevetésekor a sorrend ugyanez, annyi változással, hogy Szerbia megelőzi Romániát, amely a negyedik helyet foglalja el.

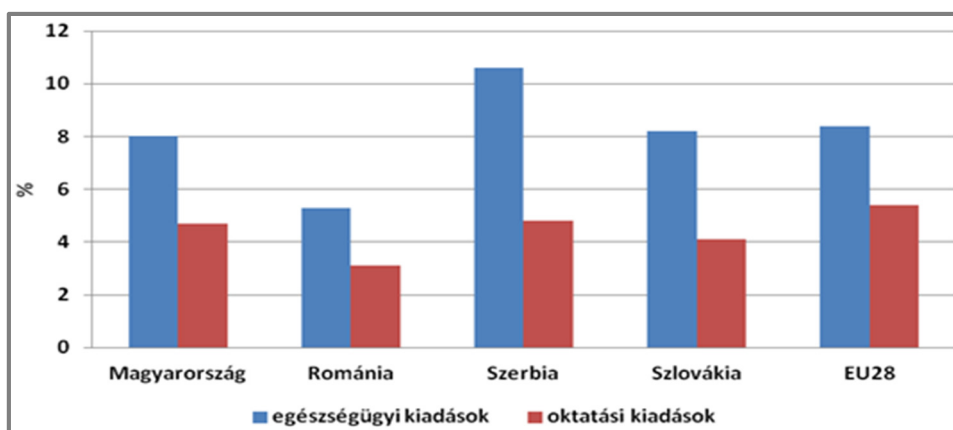

2. ábra: A teljes lakosság, a férfiak és a nők születéskor várható élettartama években az EU-28 tagállamaiban, Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Szerbiában, 2015-ben

Forrás: CIA World Factbook (www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/)

A fiatal korosztály körében mért felsőfokú végzettségük arányát a teljes lakosság körében várható élettartammal összehasonlítva megint csak az előző

trendet látni: Szlovákia, Magyarország, Szerbia és Románia. A jövedelmi egyenlőtlenségek, és a szegénységi kockázatok, valamint a férfiak és a nők várható élettartama közötti kapcsolatok elemzésekor az látszik, hogy Szlovákia itt is megtartotta a vezető helyét, a többi ország azonban már eltérő helyeket kap a rangsorokban. Ezzel is mutatva, hogy a két tényező közötti kapcsolat egyéb, komplex meghatározottságoktól is függ, és sokkal mélyebb elemzéseket is igényel. Ezt a 3. ábra is igazolja, amely szerint az egészségügyre (de az oktatásra) fordított GDP-arányos kiadások vizsgált országokkénti sorrendje sem egyezik meg sem a jövedelmi, sem pedig a szegénység kockázati sorrenddel.

3. ábra: Az egészségügyre és oktatásra fordított GDP-arányos kiadások az EU-28 tagállamaiban, Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Szerbiában, 2011-ben (%)

Forrás: CIA World Factbook; Eurostat (www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/http://ec.europa.eu/eurostat)

Regionális egyenlőtlenségek

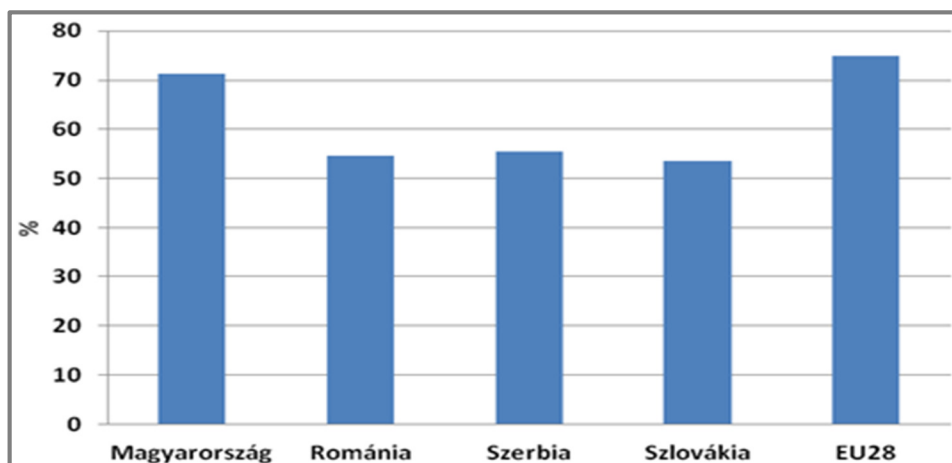
Az európai uniós csatlakozás, annak előkészületei a térségi kiegyenlítődés reményeit eredményezte, mivel az Európai Unió számos olyan fontos stratégiai döntést hozott, amelyeknek célja a területi, közte a jövedelmi egyenlőtlenségek enyhítése volt, ezek azonban többnyire sikertelennek bizonyultak.¹² (Horváth

¹² Az Európai Bizottság különböző kohéziós jelentései (például az 1996-os, a 2004-es) több ízben is megállapítják, hogy a strukturális politikai intézkedések ellenére, a régiók közötti különbségek lényegében változatlanok maradtak. (Horváth, 2004/9: 962.) (<http://www.matud.iif.hu/04sze/05.html>)

2004, 2015) Az 1990-es évek elején a vizsgált Kárpát-medencei országokban erősödtek a történetileg meglévő társadalmi és regionális egyenlőtlenségek. A globális gazdaság érdeklődése jóval nagyobb volt a már fejlettebb régiók, a nagyvárosok, nagyváros térségi központok, közte a fővárosi térségek iránt.

A belső regionális egyenlőtlenségeket az összes ország esetében jól mutatják a régiókra jellemző egy főre jutó GDP adatok eltérései, de a K+F fejlesztések ráfordításai a GDP százalékában, a munkanélküliségi adatok, és végül az urbanizációs ráta adatai is (lásd részletesen Horváth 2015).

A 4. ábra szerint Magyarország a vizsgált Kárpát-medencei országok között leginkább urbanizált. A magyar városi népesség aránya megközelíti az EU 28 tagállamának a vonatkozó arányát, ezt követik a szerb, a román és végül a szlovák adatok. (Látható, hogy ez a sorrend sem egyezik a korábbiakkal.)

4. ábra: A városi népesség aránya a teljes népességen belül az EU 28 tagállama, Magyarország, Románia, Szerbia és Szlovákia eseteiben (2014)

Forrás: CIA World Factbook; Eurostat (www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook, <http://ec.europa.eu/eurostat>)

Az urbanizáció szintje (és az urbanizációs ráta) nemcsak a városlakók arányát mutatja a teljes népességen belül, hanem jelzi a településhálózat történeti, de modernizált szerkezetét is, a népesség mozgását, lakóhelyi törekvéseit, a gazdasági és a társadalmi potenciál centralizált illetve decentralizált sajátosságait is. Miközben a közigazgatási átalakítások hatásait is mutatja, amelyek nem mindig esnek egybe a valóságos társadalmi tényekkel, a

tényleges fejlettségi folyamatokkal, inkább a tudatos beavatkozások céljait fejezik ki. Románia esete erre jó példa, ahol a tények szerint 2011-ben az urbanizációs ráta 39,3% volt (Horváth 2015). A 4. ábra 2014-es adatai ennél magasabb százalékot jeleznek. A változás oka a tudatos beavatkozás, amelyre a 2010 és 2015 között lezajlott folyamatok miatt került sor: ekkor a városi népesség aránya jelentősen csökkent (a változás éves rátája -0,18% volt – CIA World Factbook 2015). A megoldás érdekében új településhálózati fejlesztési stratégiát dolgoztak ki, amely új városi központok fejlesztését célozta, a falvak egy részét várossá nevezte ki. Valószínűleg ezek hatására a World Bank 2015-ös jelentése szerint ekkor az ország már 65%-os urbanizációs rátával rendelkezik, mutatva, hogy az adatok alapján az urbanizációs célok sikerrel jártak¹³.

A magyar magasabb urbanizációs szint is összefügg az utóbbi évtizedek várossá nyilvánítási politikájával, amelynek hatására jelentős mértékben megsokasodtak a városi jogállású települések. 1990-ben még 164, 2013-ban pedig már 346 magyar városi jogállású település volt¹⁴. Ezek a várossá nyilvánítási törekvések sem mindig fejezik ki a valóságos folyamatokat, nem mindig épülnek azokra, a közigazgatási kategóriák itt sincsenek mindig összhangban a városi jelleg lényegével, így a városi jól-lét infrastrukturális adottságaival, illetve a szükséges társadalmi feltételek meglétével. Az urbanizációs szintek elemzése mégis lényeges, hiszen az urbanizáció dinamikája, tartalma, az éppen jelen lévő periódusok jellemzői befolyásolhatják a regionális egyenlőtlenségeket. Miközben nyilvánvaló, hogy a regionális egyenlőtlenségek csak részben kapcsolódnak az urbanizációs szintekhez, a városi népesség teljes lakosságon belüli arányaihoz, a társadalmi szerkezeti jellemzők lényegesebb meghatározó tényezők. A legújabb kelet-közép-európai társadalomtudományi kutatások szerint az utóbbi 10 esztendőben minden érintett országban, jóllehet eltérő mértékben, de igen éles strukturális változások figyelhetők meg, amelyek a növekvő elszegényedésben, a középosztály alsóbb rétegeinek a leszakadásában, a társadalmi szakadékok éleződésében jelentkeznek.

¹³ (<http://www.balkaneu.com/world-banks>)

¹⁴ (<http://www.varossanyilvanitas.hu/varossa-nyilvanitas-2007.html>)

A belső térbeli, társadalmi egyenlőtlenségek – A magyar eset jellemzői

A legfrissebb városszociológiai kutatások¹⁵ eredményei egyértelműen kimutatták a térbeni társadalmi egyenlőtlenségeket, azok éleződéseit, a nagyvárosi és vidéki térségek dichotómiáit, a nagyvárosok és a környékeik közötti különbségeket, vagy másképp a centrumok és perifériák ellentmondásait. Kiderültek a nagyvárosok, így a főváros és a vidéki nagyvárosok közötti gazdasági, társadalmi szabdaltságok, de az egyes városi övezetek fejlettségbeli differenciáltságai is. Miközben a korábban (2005-ben) mért éles nagyváros-térségi társadalmi hierarchia szigorú rendje a legújabb (2014-es) adatok szerint oldódni kezdett, mégpedig a globális urbanizáció két jellemző folyamatának egyidejű érvényesülése következtében. Az egyik az ismételten felerősödő gazdasági és társadalmi koncentráció: ennek keretében a belvárosi funkcióváltások, a „citysedés”, a belső részek rehabilitációi, s ezek hatására a városi gentrifikáció, a városi belső terek polgárosodásának a folyamata. Ez utóbbit a városlakók átalakult költözési szokásai, a városi lét ismét megerősödött érték volta következtében lecsökkent kifelé irányuló migrációs törekvések, de a belvárosokból a városok külső negyedei felé irányuló mozgások, a polgári rétegek városi térfoglalásai is befolyásolták. A másik tényező a városkörnyék új gazdasági funkcióit, számos vállalkozás kitelepedését, a magas presztízs értékű elővárosokat kreáló szuburbanizációt is magában foglaló dekoncentráció trendje. Ezzel párhuzamosan a hátrányosabb helyzetű, alacsonyabb iskolázottságú és jövedelmű rétegek belső városi terekből történő kiszorítása, ezzel összefüggésben az alacsonyabb társadalmi pozíciójú elővárosok formálódása is megtörtént. Mindezek eredménye a központi nagyvárosi terek inkább magas társadalmi státusú népessége, a környékbeli települések differenciálódása, részben inkább alacsony, részben inkább magas társadalmi összetételű egységek szerveződése.

Egy másik változás, a környékbeli települések társadalmi átalakulása is kiderült: a 2005-ös kutatás (az eltérő gazdasági, és infrastrukturális adottságok szerint is) különböző társadalmi berendezkedésű, fejlett és fejletlen kör-

¹⁵ A következő kutatások eredményeiről van szó: „Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok (Az európai versenyképesség térségi, társadalmi tényezői)” című NKFP projekt (2004–2007) 5/083/2004, valamint „Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jól-lét és biztonság – Versenyképesség és társadalmi fejlődés” című TÁMOP projekt (2013–2015) (TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0069) Mindkét esetben 5000 főre kiterjedő reprezentatív felvétel készült a magyar 100 ezer fő meghaladó nagyvárosi térségekben. A második kutatás esetében 1600 főre kiterjedő felvétellel is sor került négy hátrányos helyzetű vidéki térségben.

nyékbeli településeket rögzített. Ekkor a fejlett települések esetében nagyobb, a másik típus esetében pedig kisebb volt a magasabb státusúak jelenléte. A 2014-es adatok jelzései szerint a társadalmi szerkezeti sajátosságok közeledtek egymáshoz, a korábban fejletlennek minősített településekre beáramló főként fiatalabb, diplomások korábbinál jóval jelentősebb arányai miatt. (A magyarázat kevésbé köthető az intézményi, vagy infrastrukturális jellegzetességek időközben történt átalakulásához, inkább a nagyvárosi, illetve a fejlett települések magasabb ingatlan áraihoz képest itt jóval alacsonyabb ingatlanárakhoz.) Ezzel a 2005-ben még érvényes város és környék dichotómia mára már átalakult, az egyenlőtlenségek részben a nagyvárosok és a környékeik, de főként a városok és a szegényebb társadalmi rétegek által lakott környékbeli települések között jelennek meg.

A nagyon éles térbeli egyenlőtlenségek azonban a nagyvárosi és a hátrányos helyzetű vidéki kistérségek összehasonlításakor tűnnek fel, a nagyváros centrumok és a vidéki kistérségek, mint a kutatás két ellenpontja között, ahol egy fokozatosan csökkenő értéket mutató ökológiai és társadalmi lejtő húzódik meg. A lejtő felső és alsó pontján, tehát a két végponton eltérő a gazdasági fejlettség és potenciál, differenciált a forrásellátottság, a külső forrásokra való nyitottság is, különböző a forrásbefogadó abszorpciós képesség is. A gazdasági aktivitás jellemzőbb „fent”, mint „lent”, a munkanélküliség, a közmunkaprogramokban való részvétel pedig a lejtő végén tipikus. A társadalmi és demográfiai struktúra szintén elválik: a felső és az alsó pont között eltérő a magasabban és az alacsonyabban iskolázottak jelenléte, de eltérő a fiatalok és az idősebbek aránya is (Szirmai 2015; Timár–Kovács–Váradi 2015).

A többi vizsgált ország jellemzői

A **szlovák** szakirodalmak szerint 1989 után éles területi társadalmi polarizáció jött létre a gazdag nyugati országrészek és a szegény délkeleti térségek között. Az északi illetve nyugati urbanizáltabb, magasabb gazdasági, társadalmi és kulturális potenciállal bíró térségekhez képest jelentős mértékű marginalizáció alakult ki (többek között a társadalmi kirekesztés hatátsaira is) a déli, illetve keleti országrészek kevésbé urbanizáltabb részein, a kisebb falvak esetében (Gajdos 2008).

A **román** szakirodalmakból is hasonló trendek derülnek ki: az egalitárius szocializmus egy homogén, egyben szegény társadalmat hozott létre Romániában (Precupetu–Precupetu 2013: 38.). A rendszerváltás, a dezindusztrializáció, a piaci társadalomra és gazdaságra való átállás, a reálbérek drasztikus csökkenése (ez 1996-ban az 1990-es bérszínvonal 56,2%-a volt) tovább élezte a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket: A mai Románia

az Európai Unió legszegényebb országai között található (Precupetu–Preoteasa–Vlase 2015).

A privatizáció, a korrupció nagy egyéni vagyonokat hozott egy kis elit számára. A mezőgazdasági privatizáció, a fregmentált kisbirtokok, az ipari átalakulások, a nagy vállalatok tönkremenetele miatt tömegek (különösképpen a fiatalok, és az alacsony iskolázottságúak) váltak munkanélkülivé. (Ez az adat 1995-ben 9,5% volt, 2011-ben 7,5%.) A romániai vidéki szegénység (is) mindig jóval nagyobb volt, mint a városi szegénység, ezért is a vidéki népességből igen sokan indultak a nagyobb városok felé, és okoztak ott számos feszültséget. A város és a vidék közötti különbség azóta is fokozatosan mélyül: a szegény népesség 76,7%-a vidéki térségekben él, csak 23,3% található a városi régiókban (Precupetu–Precupetu 2013).

Az alacsony iskolázottságú roma lakosság az ország egyik kiemelt társadalmi problémája, mivel Romániában erősek az etnikai egyenlőtlenségek: 2010-ben a roma népesség 31,4%-a élt abszolút szegénységben, miközben a román népességnek csak 4,4%-a. (Precupetu–Precupetu 2013: 21.)

A **szerb** kutatásokból talán még súlyosabb egyenlőtlenségekre derül fény, mint a többi vizsgált Kárpát-medencei országban: a késleltetett rendszerváltás, a piaci viszonyok kiépülésének az elmaradottsága részben újratermelte, részben felerősítette a korábbi centralizált állami struktúrából is fakadó térbeli polarizáltságot: mégpedig az ország északi és déli térségei, a városok és falvak között. A központi és periférikus térségek differenciáltsági is nyilvánvalóvá váltak. Ezek a különbségek különösképpen 2001 és 2010 között nőttek meg igazán (Winkler 2012). A kedvezőtlen folyamatok (közte az alacsony GDP) főként a keleti országrészek periférikus térségeit sújtják (Mijasics–Paunovics 2011).

A fővárosok előnye minden Kárpát-medencei országban megfigyelhetőek, amelyek nem csupán konzerválódtak, hanem az utóbbi néhány éven erőteljesen növekedtek. A szlovák eseteket elemző munkákból jól látható a főváros Bratislava (Pozsony) kiemelkedő (így GDP) előnye az ország többi régiójához képest. Gajdos szerint ez is mutatja a mélyülő gazdasági és társadalmi különbségek rendszerét, köszönve ezt többek között a multinacionális cégek (Pozsony esetben például a Volkswagen fővárosi jelenlétének) gazdasági potenciált is növelő szerepének (Gajdos 2005, Gajdos 2008). A román főváros, Bukarest gazdasági helyzete szintén jóval kedvezőbb, mint a keleti, az északkeleti illetve a délkeleti régióké, ezért is ott sokkal súlyosabb a szegénység (Precupetu–Precupetu 2013: 21.)

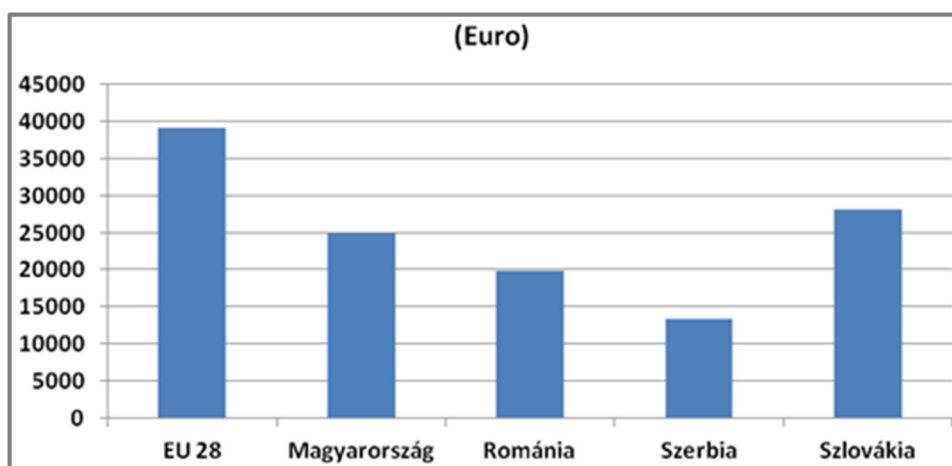
A magyar nagyvárosi térségeket elemző reprezentatív, összehasonlító kutatások szerint 2005 és 2014 között erőteljesen növekedett a társadalmi és a gazdasági polarizáció a főváros és vidéki nagyváros térségek között (Schuchmann–Váradai 2015). A fővároshoz képest a vidéki nagyvárosoknak nagyobb a népesség vesztese, erőteljesebb az elvándorlás, részben a gazdaság korábbihoz képest is jelentősebb Budapest koncentrációja, részben a vidéki nagyvárosi, fővárosihoz képest számottevőbb szuburbanizációs folyamatok miatt is: a tények szerint, amíg a fővárosban lassultak, addig a vidéki városok környékén növekedtek a kiköltözések (Schuchmann 2015). A budapesti térségi munkanélküliség is kisebb, mint a vidéki nagyvárosoké.

Összegzés: a gazdasági és a társadalmi jellemzők szerinti egyenlőtlenségek összehasonlítása

Köztudott, hogy a területi egyenlőtlenségek vizsgálatának egyik kiemelten fontos és egyszerismind használt mutatója az egy főre eső GDP (vagyis a Gross Domestic Product, a bruttó hazai termék), amely a gazdaság teljesítőképességét is kifejező egység (pl. Káposzta 2007). S noha ennek a tanulmánynak nem tárgya a gazdasági meghatározottságú egyenlőtlenségek vizsgálata, egy vonatkozásban érdemes arra is kitérni. Mégpedig a gazdasági és az itt bemutatott társadalmi jól-léti mutatók közötti lehetséges kapcsolatok vizsgálata szempontjából. A tanulmány végén ugyanis az a bevezető gondolatokban felvetett kérdés még választ vár, hogy van-e összefüggés a GDP adott szintje (szintjei) és jól-léti mutatók szintjei között. Másképp fogalmazva, vajon a magasabb GDP szint (szintek) jobb társadalmi jól-lét szintet (szinteket) okoz, illetve a kedvezőbb GDP nincs hatással a társadalmi szintű jól-léti mutatók alakulására. A teljesség kedvéért azonnal le kell szögezni, ez a tanulmány nem tud erre a kérdésre igazi válaszokat adni, hiányoznak az ahhoz szükséges adatbázisok és az átfogó elemzési keretek¹⁶. Ezért itt most csak néhány trendszerű kapcsolat jelzésére kerül sor, a téma kivizsgálásának a jövőbeni reményében.

Az alábbi 5. számú ábra szerint a vizsgált Kárpát-medencei országok közül az euróövezetbe tartozó Szlovákia, bár jóval elmarad az EU-28 tagállamainak a GDP átlagától, de a többi vizsgált országhoz képest leginkább megközelíti azt, és jóval magasabb is, mint a magyar, a román és a szerb GDP adat (lásd 5. ábra).

¹⁶ Erre a fajta elemzési módra számos példát adtunk a TÁMOP kutatás korábban jelzett adatbázisainak a felhasználásával. (lásd részletesen Szirmai 2015)

5. ábra: Az egy főre jutó GDP (Gross Domestic Product) euróban kifejezett értéke az EU-28 tagállamaiban, Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Szerbiában, 2014-ben

Forrás: Central Intelligence Agency (CIA) World Factbook (2014)
www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ee.html

Az összegző 4. táblázat összehasonlítja a négy ország GDP-sorrendjét és elemzett jól-léti mutatók sorrendjeit. Az összehasonlítás szerint a gazdasági egyenlőtlenségek (vagyis a GDP) és a jövedelmi egyenlőtlenségek, valamint a szegénységi kockázatok eseteiben látni egyezést az országok sorrendjében, vagyis mind a GDP, mind pedig a jól-léti mutatók eseteiben Szlovákia az első, Magyarország a második, Románia a harmadik, és Szerbia a negyedik helyet foglalja el. Ez pedig azt jelenti, hogy gazdasági fejlettség és bizonyos jól-léti jellemzők között feltehető az összefüggés, legalábbis a poszt-szocialista kontextusban. A felsőfokú végzettség arányaiban és a várható élettartam éveiben csak két ország sorrendje egyezik meg a GDP országokra jellemző sorrendjével, nevezetesen mindkét esetben Szlovákia az első, és Magyarország a második helyen található. A munkanélküliség adatainál bár a korábbi sorrendek felborulnak, a magyar és a szerbiai pozíciók nem változtak.

Ezek a kapcsolati sorrendek azt mutatják, hogy egyrészt feltétlenül szükség van a hagyományos gazdasági indíttatású egyenlőtlenségek elemzésére: mivel a szocialista rezsimek bukását követően, és a rendszerváltozás főként első periódusaiban, a piaci gazdaság és társadalom kialakulásakor a gazdasági tényezőknek komoly szerep jut részben a történeti hátrányok csökkentésében, részben az európai felzárkózás beindításában is. Másrészt azt is

mutatják, hogy a társadalmi (közte a jól-léti) faktorok vizsgálatára szintén igen nagy szükség van, különösképpen egy adott gazdasági fejlettség szintjét követően, részben az adott gazdasági szinteket követő társadalmi feszültségek (például itt a munkanélküliség) kezelése érdekében, részben a gazdaság dinamikájának javítása miatt. Az adott elemzésben erre utal a román és szerb helyzet, ahol az alacsony gazdasági mutatóhoz kedvezőtlen iskolázottsági, és életkilátási viszonyok kötődnek. Összegzésképpen ezért is állítható a komplex, vagyis a gazdasági és a társadalmi szemléletű elemzések egyidejű alkalmazásának a relevanciája, kiemelt jelentősége.

4. táblázat: A vizsgált gazdasági és társadalmi mutatók összegző sorrendje az EU 28 tagállamaiban, Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Szerbiában

GDP pozíciók (legnagyobb-tól a legkisebbig)	Jövedelmi egyenlőtlenség (kisebttől a nagyobbig)	Szegénységi kockázat mértéke (kisebttől a nagyobbig)	Munkanélküliségi helyzet (a legkisebb százalékos aránytól a legnagyobbig)	Felsőfokú végzettség aránya (a legnagyobbtól a legkisebbig)	Várható élettartam (a rövidebbtől a hosszabbig)
EU 28	EU 28	EU 28	EU 28	EU 28	EU 28
1. Szlovákia	1. Szlovákia	1. Szlovákia	1. Románia	1. Szlovákia	1. Szlovákia
2. Magyarország	2. Magyarország	2. Magyarország	2. Magyarország	2. Magyarország	2. Magyarország
3. Románia	3. Románia	3. Románia	3. Szlovákia	3. Románia	3. Szerbia
4. Szerbia	x	4. Szerbia	4. Szerbia	4. Szerbia	4. Románia

A hivatkozott irodalmak jegyzéke

- BAUER, J-M. (2010): Introduction Why socio-economic inequalities increase? Facts and policy responses in Europe. Directorate-General for Research.. Socio-economic Sciences and Humanities, European Union, EUR 24471 EN (<https://ec.europa.eu/.../social.../policy-review-inequalities>)
- BENEDEK J. (2006): A romániai urbanizáció jellegzetességei (www.mrtt.hu/vandorgyulesek/2006/eloadasok/benedek.ppt)
- BLEHA, B. – BUCEK, J. (2010): Theoretical issues of local population and social policy in „shrinking” cities-some findings from Bratislava. In: Kovács, Z.: Challenges of Ageing in villages and Cities : The Central European Experience, Szeged Most, 110–132.
- DOGAN, M. (2004): Introduction four hundred giant cities atop the world. International Social Science Journal, Mega-cities. 181., 347–361.

- MIJASICS, D. – PAUNOVICS, D. (2011): Regional disparities in Serbia. (<http://www.scribd.com/doc/84669326/Regional-Disparities-in-Serbia-Economika-Preduzeca#scribd>)
- GAJDOS, P. (2005): Regional development in Slovakia –developmental trends and social-spatial impact. (<http://www.agriculturejournals.cz/publicFiles/58265.pdf>)
- GAJDOS, P. (2008): Current State and Development of Regional Disparities in Slovakia (with Enphasis on Underdeveloped Regions). In: Gajdos, P: Regional Disparities in Central Europe Bratislava, 98–116.
- HELLER, Á. (1997): 1968 (<http://beszelo.c3.hu/97/11/13.htm>)
- HORVÁTH, GY. (2004): Regionális Egyenlőtlenségek Európában. Magyar Tudomány, 9. szám, 962 p.
- HORVÁTH, GY. (2015): Spaces and Places in Central and Eastern Europe. Routledge. 248 p.
- HORVÁTH, GY. szerk. (2015): Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi. Budapest, Kossuth Kiadó. (megjelenés alatt)
- KÁPOSZTA, J. (2007): Regionális gazdaságtan. (http://www.mtk.nyme.hu/fileadmin/user_upload/gazdasag/Letoeltesek/34-Regionalis_gazdasagtan.pdf)
- KAZEPOV, J. (2010): Cities of Europe: Changing Context, Local Arrangements, and the Challenge to Social Cohesion. In: Kazepov (ed.): Cities of Europe, Blackwell Publishing, 3–43.
- KOLOSSOV, V. – LOUGHLIN, J. O. (2004): How Moscow is becoming a capitalist mega-city. In: International Social Science Journal, 181., 413–429.
- KOLOSI T. (2000): A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete. Osiris, Budapest, 238 p.
- KOREC, P. – ONDOŠ, S. (2009) The development of urban structure of Bratislava in the time of post-socialist transformation. Quaestiones Geographicae 28, 31–43. (<http://www.humannageografia.sk/clanky/2%282%29.pdf>)
- MARTIN, H. P. – SCHUMANN, H. (1998): A globalizáció csapdája – Támadás a demokrácia és a jólét ellen. Perfekt Kiadó, Budapest.
- Osztálylétszám 2014. GfK – MTA TK, Budapest.
- PIKETTY, T. (2015): A tőke a 21. században. Kossuth Kiadó, Budapest, 703 p.
- PRECUPETU, I. – PRECUPETU, M. (2013): Growing Inequalities and their Impacts in Romania, Country Report. (gini-research.org/system/uploads/441/original/Romania.pdf)
- PRECUPETU, I. (2013): Inequality trends in Romania. CALITATEA VIIEII, XXIV, nr. 3, 2013, 249–276.
- PRECUPETU, I. – PREOTEASA, A. M. – VLASE, I. (2015): Beyond Poverty in Románia: An Analysis of Household. In: Sociológia 47, No. 3.

- STIGLITZ, J. E. – SEN, A. – FITOUSSI, J-P. (2009): Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, Paris, 292 p.
- STIGLITZ, J. E. (2012): The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future. W.W. Norton Company INC.
- SCHUCHMANN, J. – VÁRADI, ZS. (2015): A magyar nagyváros-térségek társadalmi-demográfiai szerkezete. In: Szirmai, V. szerk. (2015): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé. KJF, Székesfehérvár, 111–131.
- SCHUCHMANN, J. (2015): Nagyváros-térségi szuburbanizációs folyamatok és költözési trendek. In: Szirmai, V. szerk. (2015): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé. KJF, Székesfehérvár, 131–147.
- SZIRMAI, V. (2007): Social inequalities in urban areas and Globalisation. The case of Central Europe, Pécs, Discussion papers, Special.
- SZIRMAI V. szerk. (2009): A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek? Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 319 p.
- SZIRMAI V. szerk. (2015): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé. KJF, Székesfehérvár.
- SZÍVÓS, P. (2014): A magyar háztartások jövedelme és fogyasztása nemzetközi összehasonlításban: felzárkózás vagy leszakadás? In: KOLOSI, T. – TÓTH I. GY. (2014): Társadalmi Riport. TÁRKI, Budapest, 51–63.
- TÍMÁR, J. – KOVÁCS, K. – VÁRADI, M. (2015): Jól-lét deficit a hátrányos helyzetű kistérségekben. In: Szirmai, V. szerk. (2015): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé. KJF, Székesfehérvár, 269–285.
- WINKLER, A. (2012): Measuring regional inequality: an index of socio-economic pressure for Serbia Collection of Papers – Faculty of Geography at University of Belgrade
(http://www.academia.edu/3490532/Measuring_Regional_Inequality_An_Index_of_Socio-Economic_Pressure_for_Serbia)

**Lados Gábor – Hegedűs Gábor – Kovács Zoltán – Boros Lajos:
Oda és vissza – Az elvándorlás hatásainak és a visszavonulás
lehetőségeinek értékelése hazánkban**

Bevezetés

Az Európai Unió keleti bővítései, illetve ehhez kapcsolódóan a nyugat-európai országok munkaerőpiacának fokozatos megnyitása felerősítette Európában a kelet–nyugati vándorlást, jelentős munkaerőpiaci, versenyképességi és demográfiai problémákat, közéleti és politikai vitákat váltva ki mind a kibocsátó, mind a befogadó országokban. Az új tagállamokból összességében több millióan vándoroltak el, jelentős kihívás elé állítva nem csak a küldő, de a befogadó országok szociális ellátó rendszerét, lakáspiacát is. A gazdaság egyes szektorait vizsgálva különösen súlyos problémát okoz a migráció az egészségügyi dolgozók, az informatikusok, vagy a K+F területén tevékenykedő kutatók, szakemberek esetében. A problémakörre természetesen felfigyeltek a politikai döntéshozók is, és a képzett munkaerő megtartása, illetve visszavonása érdekében több kezdeményezés is született. Magyarországon ilyen például a Magyar Tudományos Akadémia Lendület Programja, vagy a szakorvosjelöltek számára meghirdetett Markusovszky Lajos-ösztöndíj. Emellett a tudományos szféra is egyre nagyobb figyelmet szentel a kivándorlás kérdésének; egyre több vizsgálat foglalkozik a hazai munkaerő migrációs potenciáljával, vagy a vándorlás társadalmi és gazdasági hatásaival (Blaskó et al. 2014; Gödri–Feleky 2013; Kapitány–Rohr 2013; Lakatos 2015).

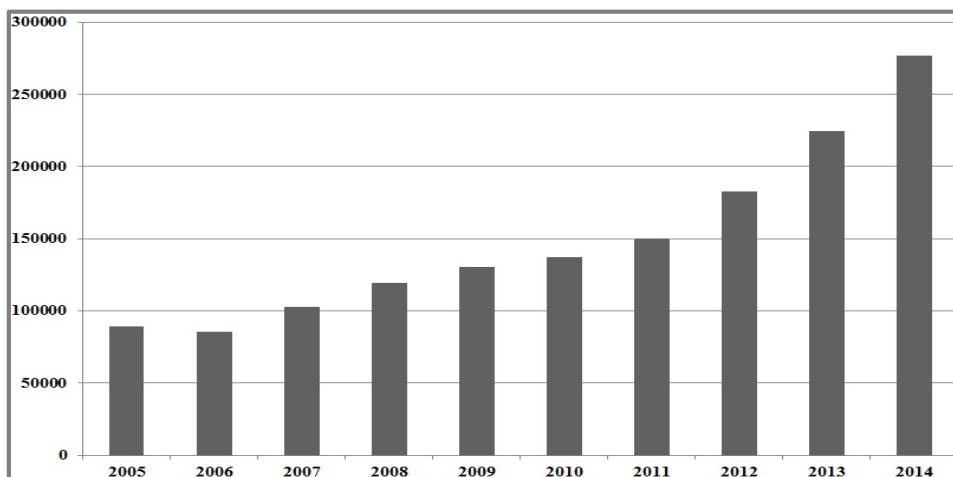
A migrációt illetően az egyik kulcskérdés, hogy mekkora időtartamra szól a külföldi munkavállalás, van-e visszaút. Másképp fogalmazva: hosszabb távon a cirkuláris vagy a végleges migráció lesz-e a jellemző – azaz a kivándorolók egy hosszabb-rövidebb ideig tartó tapasztalatszerzési időszak, jövedelem-felhalmozás után visszatérnek-e Magyarországra, vagy véglegesen letelepednek a célországban. Ehhez kapcsolódóan kiemelten fontos megismernünk a visszavándorlással kapcsolatos attitűdöket; a külföldön élők mekkora része tervezi a visszatérést, és milyen tényezők befolyásolják őket migrációs és remigrációs döntéseik során?

Tanulmányunk célja, hogy áttekintsük a Magyarországot érintő jelenkori elvándorlás folyamatát, összevetve azokat más kelet-közép-európai

országokkal, bemutassuk a munkaerőpiacra, a gazdaságra, illetve általában véve a társadalomra kifejtett hatásait, valamint rámutassunk a visszavonulás lehetőségeire. Elsőként a téma tágabb kontextusát mutatjuk be. Ezt követően egy nemzetközi projekt eredményein keresztül bemutatjuk, milyenek a kivándorlók visszatéréssel kapcsolatos attitűdjei Magyarországon és a kelet-közép-európai térség néhány országában. Majd a Magyarországra visszatérőkkel készített mélyinterjúk segítségével bemutatjuk a visszavándorlással kapcsolatos problémákat, tipikus élethelyzeteket. Úgy véljük, hogy kutatási eredményeink hozzájárulhatnak a kivándorlással-visszavándorlással kapcsolatos ismeretek bővüléséhez, s ezen keresztül a jövőbeni remigrációs politikák megalapozásához, formálásához.

Az elvándorlás magyarországi dimenziói és hatásai

Az elmúlt évtizedben, a többi volt szocialista országhoz hasonlóan Magyarországot is egyre erősödő elvándorlás jellemezte. 2004 után az Európai Unión belüli többé-kevésbé szabad munkaerőmozgás következtében több százezer magyart érintett a nemzetközi vándorlás. A folyamat hatásainak rövid- és hosszú távú vizsgálatára több kutatás is készült az elmúlt időszakban (Gödri–Feleky 2013, Lakatos 2015), amelyek főként az elvándorlás demográfiai és közgazdasági hatásait vizsgálták.

1. ábra Magyar állampolgárok az Európai Unió tagországaiban, 2005–2014

Forrás: Az Eurostat 2015 alapján saját szerkesztés

2004 után egy folyamatosan növekvő elvándorlási hullám indult el Magyarországról, főként Németország, Ausztria és az Egyesült Királyság felé. Napjainkra a hivatalos becslések 330-350 ezer főre teszik a külföldön élő magyarok számát, amely a 18–49 éves korosztály értékeit foglalja csak magában (Kapitány– Rohr 2013). Pontos számot sem a nemzeti kivándorlási statisztikák, sem az Eurostat tükörstatisztikái nem mutatnak (1. ábra).

A kivándorlási kedv emelkedését jól illusztrálja a migrációs potenciál folyamatos emelkedése, amely már az EU csatlakozás előtt emelkedni kezdett, 2010 és 2012 között 19% volt, majd egy kisebb visszaesés után napjainkra ismét 17% körüli (Blaskó et al. 2014). Kelet-közép-európai összevetésben a magyarok elvándorlási hajlama szintén kiemelkedő (HVG 2015), azonban a kivándorló népesség aránya az össztársadalomhoz viszonyítva jóval elmarad számos poszt-szocialista országtól (1. táblázat).

1. táblázat: Az Európai Unióban élő kelet-közép-európai kivándorlók száma, 2014

	10000 főre jutó kivándorlók száma	Kivándorlók száma (fő)
Románia	1204,6	2 402 792
Litvánia	1113,1	327 641
Lettország	860,3	172 190
Horvátország	688,2	292 245
Bulgária	579,8	420 080
Észtország	533,2	70 166
Lengyelország	517,7	1 968 035
Szlovákia	353,3	191 353
Magyarország	280,1	276 710
Szlovénia	165,1	34 036
Csehország	88,1	92 662

Forrás: Az Eurostat 2015 alapján saját számítás

A külföldi munkavállalás hatásainak értelmezésekor több nézőpontot kell figyelembe venni, ami rendkívül összetett feladat. Az ezzel kapcsolatos kutatások és tanulmányok egy része leginkább csak a migráció célországokban kifejtett hatásait elemzi, és nem vizsgálja kellő alaposággal a küldő országra gyakorolt hatásait. Ennek egyik oka lehet, hogy a kivándorlók adottságait, jellemzőit ugyan részletesen bemutatják, viszont a helyben maradó anyaországbeli népességgel való szisztematikus összehasonlításuk nem történik meg. Ennek megfelelően viszonylag kevés az átfogó, és a hatásokat szisztematikusán számba vevő kutatás Magyarországon is.

A nemzetközi elméletekben a makroszint (például területi, intézményi, ágazati) mellett fontos a mikro-, vagyis az egyéni szint vizsgálata is. A migrációs döntés meghozatala ezen a szinten történik. A migránst részben befolyásolhatja az aktuális gazdasági-társadalmi és politikai környezet, azonban a végső döntés többségében egyéni, racionális célok elérése érdekében történik. Az is igen lényeges, hogy mely diszciplínák (például közgazdaságtan), illetve a nemzetgazdaság mely szektorai/szektora szempontjából vizsgáljuk a hatásokat (például egészségügy). Lényeges ugyanakkor kiemelni, hogy léteznek olyan, az elvándorlással kapcsolatos hatások is, amelyeket statisztikailag nehezebb mérni (például a társadalmi kohézióra gyakorolt hatása).

Az elvándorlás nemcsak a fogadó, hanem a küldő ország társadalmában is jelentős hatással van. Aggodalomra adhat okot például a kivándorlók demográfiai összetétele. Döntő többségében fiatal férfiak költöznek külföldre, az iskolai végzettség tekintetében pedig a szakmunkások és diplomások aránya magasabb (Blaskó et al. 2014). Az elmúlt időszak migrációs kutatásai egyhangúan alátámasztották, hogy legalább minden második külföldre költöző magyar 35 évnél fiatalabb, döntő többségében a 26–35 éves korcsoportba tartozik, valamint közel egyharmaduk 36 és 50 év közötti. A kivándorlási arányokat tovább súlyosbítja, hogy túlnyomórészt ezeket a korcsoportokat érinti a kivándorlás, miközben a magyar társadalom 13%-a, illetve 22%-a sorolható ebbe a két korcsoportba (KSH, 2014). Tehát az elvándorlók korszerkezete jóval fiatalosabb a helyben maradóknál, ezért a migráció hozzájárul az anyaország társadalmának öregedéséhez. Egy kutatás szerint például 2004 és 2013 között a 25–29 évesek össznépességén belül részaránya 2,3 %-kal csökkent hazánkban (létszámuk pedig körülbelül 70 ezer fővel), ami leginkább az említett korosztály emigrációjával magyarázható (Fóti 2014). A produktív korúak elvándorlása a születések számát is csökkenti hazánkban. Ha a jelenlegi kivándorlási folyamat a jövőben is folytatódik, hosszú távon olyan területeken jelentkehetnek súlyos problémák, mint az adózás, nyugdíjellátás, egy-egy hiányszakma kialakulása, illetve a gyermekvállalási kedv további csökkenésére is számítani kell.

Közgazdasági értelemben az elvándorlás számos pozitív és negatív hatással jár. Ezekről Magyarországon sem született még átfogó vizsgálat idáig, aminek statisztikai-módszertani okai is vannak (hiányzó vagy nem releváns statisztikai adatbázisok, a hatások mérhetőségnek problémái, lásd például Mi igaz... 2013). Egy elemzés főként a kivándorlás munkaerő-piaci, és azon belül a bérekre kifejtett következményeit vizsgálja. Főként

azokra a személyekre fókuszál („ingázók”), akik a munkaerő-felmérésben regisztráltak, külföldi telephelyen dolgoznak, ugyanakkor még hazai lakóhellyel rendelkeznek, és belföldi háztartás tagjainak számítanak (Bodnár–Szabó 2014). A kutatás eredményei alapján a kivándorlás sokféle pozitív és negatív hatással járhat a küldő ország gazdaságára (2. táblázat).

2. táblázat: A kivándorlás hatásai a küldő országban

	Pozitív hatások	Negatív hatások
Csökkenő populáció és kisebb aktív népesség	Kevesebb munkanélküli. Alacsonyabb szociális kiadások.	Negatív demográfiai hatások (például fiatalok elvándorlása, területi kohézió hiánya). A szociális ellátórendszerek fenntarthatósága veszélybe kerül (nyugdíjrendszer, egészségügy). Feszesebb munkapiac miatti bérnyomás. Csökkenő adóbevételek.
Szelektív kivándorlás	Ha a kevésbé termelékenyek mennek külföldre, az átlagos termelékenység emelkedhet. Ha olyan szakmák képviselői vándorolnak ki, amelyekben túlkínálat van, a munkaerőpiac illeszkedési problémái javulhatnak.	Ha a termékenyebbek mennek külföldre, az átlagos termelékenység mérséklődhet. Ha olyan szakmákból mennek külföldre, amelyekben túlkereslet van, az illeszkedési problémák súlyosbodhatnak.
Hazaautalások	A hazaautalások növelhetik a hazai életszínvonalat, forrásokat jelenthetnek a beruházásokhoz, oktatás fejlesztéséhez.	A hazaautalások ronthatják a hazai termelékenységet.
Humán tőke mozgása	A külföldön dolgozók átadják a tapasztalataikat, tudásukat (brain gain).	Agyelszívás (brain drain, az oktatásba, képzésbe fektetett erőforrások elvesznek, alacsonyabb versenyképesség).
Egyéb	Erősödő kereskedelmi kapcsolatok.	A személyek vándorlása helyettesítheti az áruk vándorlását, így a kivándorlás a külkereskedelem mérséklődéséhez vezethet.

Forrás: Bodnár–Szabó, 2014

A kutatás eredményei alapján a külföldi dolgozók száma a 2008-as válság óta jelentősen növekszik. A kivándorlás okozta bérhatások már rövid távon jelentkezhetnek. A bérekre a kivándorlás az átlagos termelékenység és a munkapiaci feszesség megváltoztatása révén hat. A kivándorlás egyrészt növelheti az itthoni béreket, mert például a kivándorlás nagyságrendje növekszik, és a kivándorlók viszonylag szakképzettek. Továbbá a munkapiaci indikátorok alapján a munkapiac a korábbi időszakhoz képest kevésbé

laza. Emiatt a szakemberhiány a korábbinál valamelyest nagyobb mértékben akadályozza a termelést. Emiatt és a hosszú távú munkanélküliség jóvoltából az illeszkedési problémák a munkapiacra erősödtek a válság kezdete óta, és a kivándorlás ezt bizonyos csoportoknál erősíthette, ami a kilábaláskor a bérindexeket növelheti (Bodnár–Szabó 2014).

Ugyanakkor egyes tényezők mérséklék a bérnövelő hatást. Így a külföldre ingázók létszáma csak egyes ágazatokban és képzettségi kategóriákban nőtt meg jelentősen. Továbbá a munkapiac a kivándorlás gyors növekedésének időszakában végig nagyon laza volt, emiatt kivándorlás nélkül valószínűleg magasabb munkanélküliség és ugyanakkora foglalkoztatás lett volna jellemző. Az átmenetileg külföldön dolgozók egy része ciklikus okok miatt vállalhatott külföldön munkát, emiatt ők a hazai munkakereslet növekedésével hazatérhetnek, tehát a hazai szabad munkaerő-kapacitást növelik (Bodnár–Szabó 2014).

A munkaerő elvándorlásának elsősorban hosszabb távon jelentkező negatív hatásai az ellátórendszerek fenntarthatóságának veszélybe kerülése, a versenyképesség csökkenése, a költségvetés egyenlegének felborulása. E negatív hatásokat azonban több tényező ellensúlyozhatja. Rövid távon ilyen pozitív hatásnak számít, hogy a válság során (2008 óta) az alacsonyabb munkakereslet mellett a kivándorlás a munkanélküliség aktuális szintjét, illetve a szociális kiadásokat is csökkenthette. Hosszabb távon pedig a külföldön dolgozók elősegíthetik a hazai versenyképesség növekedését tudásuk átadása és hazautalásaik révén. A későbbi euróövezeti csatlakozás szempontjából a nemzetközi mobilitás növekedése önmagában is pozitívnak tekinthető, mivel nagyobb munkapiaci rugalmasságot biztosíthat (Bodnár–Szabó 2014).

Az elvándorlás további pozitív gazdasági hatásai közé tartozik a hazautalások növekvő mennyisége. Ezek pontos értékét nehéz megbecsülni, a becslés módszertana is vitatott, és a becsült értékek időbeli változására sincs mindig tudományos magyarázat (lásd például Ratha–Shaw 2007; Blaskó et al. 2014). Az értékek becslése tekintetében számolni kell például azzal, hogy a migránsok a jövedelmük egy részét készpénz formájában juttathatják haza, emiatt a pénztranszfer költségét el tudják kerülni. A Világbank statisztikái a munkavállalók átutalásait három összetevőre bontják. Ezek egyrészt az úgynevezett „folyó transzferekként” (current transfers) regisztrált átutalások, másrészt a bérek, fizetések és egyéb jövedelmek alkotta „munkavállalói kompenzáció” (compensation of employee), illetve harmadrészt a tőkeátutalások (capital transfers) (Austers 2015).

Ha mindhárom összetevőt figyelembe vesszük, akkor a hazautalásokat kissé tágabban értelmezve, a Világbank közelítő becslései alapján Magyarországra 2014-ben körülbelül 4,5 milliárd dollár érkezett. Egyes jelentős európai fogadó ország esetében fontos szerepet játszottak a Magyarországra irányuló utalások. A legfőbb fogadó célországunk Németország, ahol Lengyelországot és Libanont követően 2014-ben hazánkba érkezett a legtöbb utalás (952 millió dollár). Az utalások volumenét tekintve az Egyesült Államok volt a második (671 millió dollár), Kanada a harmadik (420 millió dollár), Nagy-Britannia a negyedik (396 millió dollár) és Ausztria az ötödik (365 millió dollár), ahol Magyarország az átutalások harmadik legjelentősebb fogadó országa (IFAD 2015; Világbank 2015a). A külföldi migránsok által hazautalt összeg dinamikusan növekszik Magyarországon. 1995-ben körülbelül 152 millió dollárt tett ki, ami 2004-re 2003-hoz képest kiugró mértékben 1,7 milliárd dollárra nőtt. A gyarapodást a gazdasági válság évei ugyan visszavetették (2009), azonban 2010-től (2,1 milliárd dollár) ismét folytatódott a növekedés (Világbank 2015b). 2013-ban az ország bruttó hazai termékéhez viszonyítva 3,2%-os értéket jelentettek a hazautalások (Világbank 2015b).

Az elvándorlás a munkaerőpiac egyes szegmenseire különböző hatásokat fejt ki. Ezek közül az egészségügyi szektort befolyásolja valószínűleg a legnagyobb mértékben. Az egészségügyi dolgozók – orvosok és ápolók – elvándorlása súlyos és világszerte jellemző probléma. Az „agyelszívás” erőteljes a szektorban, ennek egyik oka, hogy itt a legnagyobb a bérkülönbség Magyarország és a nyugati országok között (Történelmi rekordon... 2015). A rendelkezésre álló statisztikai adatbázisokkal viszont nehéz az elvándorlást mérni. Ennek lényegi oka, hogy az adatbázisok nem teljesen megbízhatóak, és segítségükkel általában inkább csak közvetve lehet következtetni az elvándorlásra. Ennek mértéke az általános orvosokra és szakorvosokra vonatkozóan 2006 és 2010 között összesen kb. 3 900 fő volt Magyarországon (ami az említett időszakban éves szinten mintegy 780 orvos elvándorlását jelentette). A működési nyilvántartásba vett orvosok létszáma 2010 végén kevesebb, mint 29 ezer fő volt (Balázs 2012).

Egy másik, hazai kutatás eredményei alapján a 2004 és 2008 közötti vizsgált időszakban minden évben lényegesen több orvos kért külföldi munkavállaláshoz szükséges igazolást, mint ahányan a magyarországi munkába állást lehetővé tévő elismerésért folyamodtak. Ez ugyancsak intenzív orvoselvándorlásra utal. A 2004–2008-as időszakban összesen 2 616 fővel haladta meg az előbbi csoport tagjainak száma az utóbbit. A migráció kiemelten a fiatal- és középkorú orvosokat érinti, leginkább a 30–39 és 40–49 éves

korosztályt, akik általában már nagyobb tapasztalatú, a szakmai utánpótlás biztosításában szintén jelentős szerepet játszó szakorvosok (Eke et al. 2009). A kutatás kérdőíves felméréseinek tanulságai szerint a rezidens orvosok közel kétharmada tervezett külföldi munkavállalást, ami jóval nagyobb a teljes magyar lakosság körében mért 12%-os migrációs potenciálnál (Hárs et al. 2004). A kutatás kiemeli, hogy a válaszadók többsége középtávra (2-5 év) és főként Nagy-Britanniában, a német nyelvterület államaiban és Skandinávia országaiban kíván dolgozni. Az emigráció legfőbb motivációi a fizetés, a magyar egészségügy kilátásai, a munkakörülmények, a szakmai lehetőségek és a társadalmi megbecsültség, valamint a magyarországi munkaterhelés mértéke. A háziorvosi, belgyógyászati, aneszteziológiai, sebészeti, radiológiai, csecsemő- és gyermekgyógyászati, valamint pszichiátriai szakterületek (melyek hiányszakmáknak számítanak Magyarországon) rezidensei körében különösen magas a kivándorlási hajlandóság (Eke et al. 2009).

Az intenzív elvándorlás súlyos következményekkel jár hazánkban. A folyamat többek között a várólisták növekedését, az orvosi kar elöregedését, a dolgozók túlterheltségét, az egészségügyi személyzet és a betegek növekvő elégedetlenségét, az egészségügyi ellátás csökkenő kapacitását és romló minőségét, pénzügyi veszteséget – államilag finanszírozott orvosképzés –, illetve végső soron a lakosság egészségi állapotának rosszabbodását váltja ki. Lényeges továbbá, hogy az egészségügyi rendszer problémáinak nem szükséges előfeltétele a tömeges elvándorlás, mivel az adott intézményen belül már néhány orvos elvándorlása is komoly zavarokat okozhat, és veszélyeztetheti a fenntartható működést (Eke et al. 2010). A veszteségek abszolút száma – a Magyarországra való orvosbevándorlással együtt – bonyolult térbeli mintázatokat és szakmacsoportos megoszlásokat jelenthet az adott területen. Így például Borsod-Abaúj-Zemplén megye sebészeti ellátása az országba bevándorló külföldi – többségében a Kárpát-medencében született – sebészek nélkül már működésképtelenné vált volna (Balázs 2012).

Az új felsőoktatási törvény hatására a migrációs szándék valamennyire változhatott. A 2011-ben elfogadott, illetve módosított felsőoktatási törvény szerint az állami (rész)ösztöndíjjal támogatott képzésben diplomát szerzetteknek az oklevél megszerzését követő húsz éves időtartam alatt a hallgatók tanulmányainak megfelelő ideig itthon kell dolgozniuk (2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról). Ehhez kapcsolódnak az elmúlt években létrehozott különféle egészségügyi területekre (szakorvos- és szakgyógyszerész jelöltek) vonatkozó programok, melyek az anyagi körülmények javítása (fizetésemelés) ellenében megadott ideig tiltják a kivándorlást.

Egyes legújabb források az összes egészségügyi dolgozó elvándorlását adják meg, beleértve például az ápolókat is. Ennek alapján 2012-ben 2061-en, 2013-ban 1950-en, míg 2014-ben 1943-an kértek a külföldi munkavállaláshoz szükséges igazolást az illetékes Egészségügyi Engedélyezési és Közigazgatási Hivataltól (amit 2015 óta Egészségügyi Nyilvántartási és Képzési Központnak neveznek). Feltehetően az igazoláskérést az esetek többségében a tényleges külföldre vándorlás követte. 2013-ban a 2012. év abszolút értékeihez viszonyítva a szakorvosok kevesebben, a patikusok, fogorvosok, ápolók körében többen váltották ki az igazolást. A legnépszerűbb célország Németország volt (Orvos elvándorlás... 2014). 2014-ben a 2013. év abszolút értékeihez képest az orvosok, fogorvosok és ápolók körében néhány fővel kevesebben akartak másutt munkát vállalni. Ugyanakkor a gyógyszerészek, a szülésznők és az egyéb egészségügyi szakmát művelők körében fokozódott az elvándorlás. 2014-ben a külföldre távozott egészségügyi dolgozó több mint fele volt harmincöt éven aluli. A migráció legnépszerűbb célországai Németország, Nagy-Britannia és Ausztria voltak, és ezeken kívül viszonylag sokan vállaltak munkát Svédországban, Írországban és Svájcban (Nem csökken... 2015).

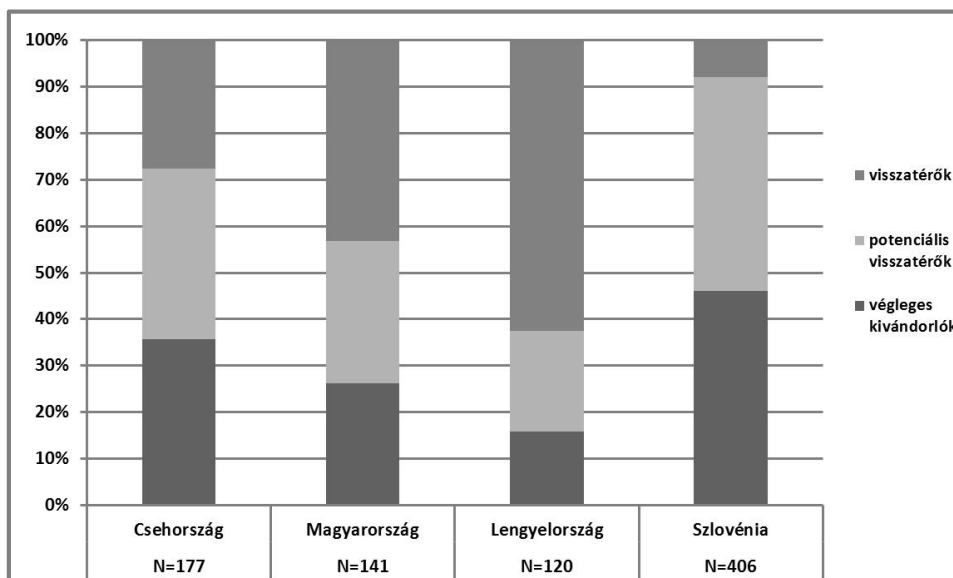
Az egészségügyi szektoron kívül az információtechnológiai szakemberek (például programozók) és a mérnökök elvándorlása ugyancsak figyelemre méltó Magyarországon. Ehhez társul újabb jelenségként, hogy az emigráció miatt több szakmunka esetében (például gépipar, targoncás, hentes) ugyancsak munkaerőhiány alakult ki a legutóbbi időkben (Történelmi rekordon... 2015). Mindezekon túl az idegenforgalomhoz kapcsolódóan felszolgálókból vagy más kiegészítő szakmákból szezonálisan jelentős a hiány a Balaton térségében (Balatoni szezonkezdés... 2015).

A kelet-közép-európai elvándorlók és hazatérők összehasonlító vizsgálata

Az elvándorlás nemcsak Magyarországot, hanem Kelet-Közép-Európa más államait is nagymértékben sújtja. E hatás a régió államainak az Európai Unióhoz való csatlakozásával erősödött fel. Egy nemzetközi együttműködésben végzett projekt – az Európai Unió Central Europe 2013 programjának keretein belül zajló Re-Turn – céljai között szerepelt, hogy többféle módon vizsgálja az említett hatásokat, valamint javaslatokat tegyen a gyakorlati élet számára a visszavándorlás elősegítésére, különös tekintettel a gazdaságilag periférikusnak számító, leszakadó régiókban. A projekt keretében online kérdőívesítésre is sor került, amely több EU-tagállam esetében vizsgálta

az emigráció és remigráció jelenségét. Összesen mintegy 3200-an töltötték ki a kérdőívet, közülük 1913 esetben hiánytalanul (Hämmerling et al. 2013). Ez a minta ugyan nem tekinthető reprezentatívnak, azonban megítélésünk szerint hasznos információkat nyújthat a korábban ilyen módon átfogóan és tagállami léptékben még nem vizsgált kérdékről. A kutatásba bevont kelet-közép-európai országok Magyarország, Csehország, Lengyelország és Szlovénia, amelyek főbb jellemzőit az alábbiakban mutatjuk be (a részletes kutatási eredményeket korábbi tanulmányainkban közöltük, lásd például Lados et al. 2013, Boros et al. 2013).

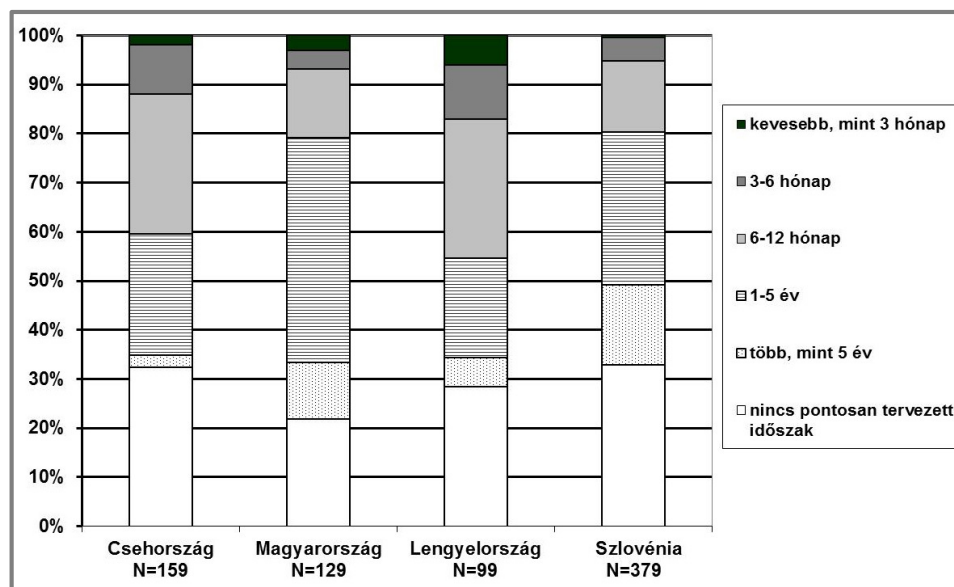
Az online kérdőíves felmérés a visszatérők, a potenciális visszatérők és a végleges kivándorlók kategóriáit vizsgálta (2. ábra). A végleges kivándorlók aránya Lengyelország esetében volt a legalacsonyabb (ami valószínűleg a lengyel identitás, az erős családi és vallási kötődés hatása), és Szlovéniában a legmagasabb (aminek az oka valószínűleg az, hogy Szlovénia egy kis és viszonylag nyitott gazdaságú ország, jól képzett munkaerővel). Magyarország mutatói inkább a lengyel mintához állnak közelebb.

2. ábra: A Re-Turn kérdőíves felmérésben résztvevők a migrációs szándék szerint

Forrás: Re-Turn online kérdőíves felmérés, 2012

A külföldön tervezett tartózkodási idő hossza szintén az anyaországhoz való kötődésre utal, és ugyancsak jelentős eltéréseket mutat országonként (3. ábra). Míg a lengyelek többnyire csak rövidebb idejű (3-12 hónap) tartózkodást terveznek külföldön, leginkább a magyarokra jellemző, hogy hosszabb ideig (jellemzően 1-5 évig) kívánnak külföldön maradni. Ez Magyarország közelmúltbeli gazdasági nehézségeivel és a magyarok ebből eredő perspektívtalanságával volt indokolható. Az összes elemzett ország esetében igen alacsony az 5 évnél hosszabb tartózkodást tervezők aránya, ami alátámasztja, hogy a régióbeli kivándorlók esetében a külföldi munkavégzés utáni hazatérés feltehetőleg egy tudatosan tervezett stratégia. Ehhez kapcsolódik a felmérés további eredménye, miszerint a kelet-közép-európai régió országainak általános jellemzője, hogy a kivándorlók körülbelül 50%-a megtartotta anyaországbeli ingatlanját. Ez ugyancsak a jövőbeli visszatérési szándékra utalhat.

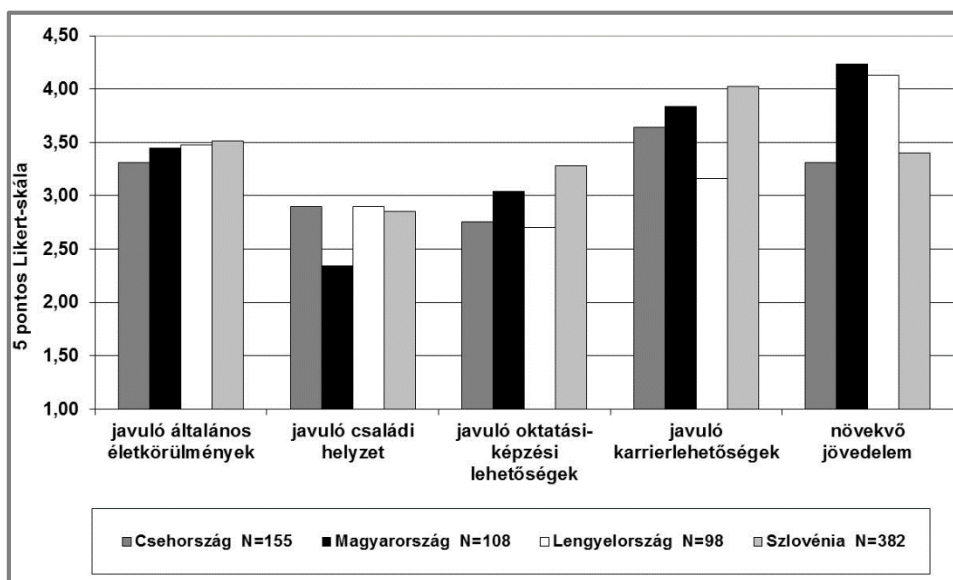

3. ábra: A Re-Turn kérdőíves felmérésben résztvevők a külföldön eltölteni kívánt időszak hossza szerint

Forrás: Re-Turn online kérdőíves felmérés, 2012

A kutatásunk eredményei alapján, amit egyébként a vonatkozó szakirodalom is alátámaszt (Klagge–Klein–Hitpaß 2007), a Kelet-Közép-Európából

nyugatra történő kivándorlás háttérében három fő tényező áll: a magasabb jövedelmek, a jobb karrierlehetőségek és a magasabb életszínvonal (4. ábra). Fontos, hogy a magasabb jövedelmek a magyarok számára a legfontosabbak, ami az ország környezetéhez képest rosszabb gazdasági helyzetével (alacsony jövedelmek, jelentős munkanélküliség) magyarázható. A gazdaságilag fejlettebb Csehország és Szlovénia esetén viszont a karrierlehetőségek számítanak a legfőbb vonzerőnek. A felmérés eredményei alapján a vizsgált országokon belül a magyar és lengyel kivándorlók gyakran töltenek be olyan munkaköröket célországukban, amelyekben túlképzettnek számítanak, ami egybevág a szakirodalom vonatkozó megállapításaival (Személyi–Csanádi 2011).

4. ábra: A Re-Turn kérdőíves felmérésben résztvevők a kivándorlás motivációk szerint

Forrás: Re-Turn online kérdőíves felmérés, 2012

Lényeges azt is megvizsgálni, hogy mely tényezők hatására térnek vissza a kivándorlók. Sokféle, makro- és mikroszintű tényező határozza meg a visszatérésre vonatkozó döntésüket. Fontos, hogy az anyaország általános életkörülményei, az ehhez kapcsolódó tényezők a viszonylag gazdagabb küldő országokba visszatérő szlovén és cseh migránsok számára a legfon-

tosabbak. Ezzel ellentétben a lengyel és a magyar hazatérők számára a családi kapcsolatokhoz kötődő tényezők voltak inkább a lényegesebbek. Az ő esetükben a mindennapi életkörülmények tényezői nem voltak olyan fontosak, mint a szlovéniai és csehországi migránsoknál. A makrotényezőkön belül ugyanakkor a karrierlehetőség, mint hazatérést motiváló tényező mind a négy állam esetében viszonylag fontos (a harmadik és negyedik leggyakrabban említett tényező az összes közül).

A kutatásban résztvevő magyar válaszadók több mint kétharmada a kivándorlást követően rövid időn belül talált állást, és az ottani bérük közel háromszorosa volt a magyarországi bérükhöz képest. A külföldi munkaerőpiacon elfoglalt helyzetüket jól tükrözi a szakmájukban elhelyezkedők aránya. Elgondolkodtató, hogy a magyar válaszadók csupán 40%-a tudott külföldön is a végzettségének megfelelő munkát találni. Többségüknél tehát az „agyvesztés” (*brain waste*) jelensége lép fel, ami nagyban befolyásolja a külföldi munkatapasztalat későbbi esetleges magyarországi érvényesülését és az újonnan elsajátított ismereteket, készségeket (Kupets 2011; Bándy 2014).

Azok az elvándorlók, akik nem zárkoztak el a hazatelepülés gondolatától (potenciális hazatérők), a kivándorlás után elfogadnák az alacsonyabban jövedelmező munkalehetőségeket, amelyből a tervezett hazatérésre következtethetünk. Ez a megközelítés azt támasztja alá, hogy a migránsok az elvándorlást csak egy átmeneti életszakasznak tekintik, amely egyik fő célja a remélt pénzügyi javak összegyűjtése. Az adatok alapján megállapítható, hogy azok a migránsok, akik már hazatértek, a korábbi külföldi bérükhöz képest ugyan kevesebbet kerestek, de így is a korábbi magyarországi bérüknek több mint 160%-át kapták. Ez részben az időközben végbement inflációval, illetve a korábbinál magasabb munkakörrel magyarázható.

A válaszadók csoportjai közötti különbségek az anyaországtól való elszakadásban is jól kimutathatóak. Azok a magyarok, akik külföldön élnek, de szeretnének hazatérni, valamint akik már hazatértek élénkebb kapcsolati hálót tartottak fenn az itthon maradt rokonaikkal, barátaikkal, esetleg a korábbi munkáltatóval. Az ilyen személyes kapcsolatok fenntartásával könnyebben kaptak információt az otthoni helyzetről, ami egy előre tervezett, jövőbeni hazatérésre utalhat.

A magyar hazatérők identitása

A hagyományos migrációelméletek az elvándorlást egyszeri életeseményként értelmezik. Ebben a felfogásban az anyaország elhagyása rendkívüli eseményként fogható fel, tehát az egyén életében ritkán történik meg (Kincses

2014). Azonban a külföldi munkavállalás nem feltétlenül jelenti az anyaország végleges elhagyását, egyes kutatók szerint ez csupán egy életszakasznak értelmezhető (Kovács–Melegh 2000). Az elmúlt évek vándorlási statisztikái azt mutatják, hogy az elvándorló magyarok jelentős része hazatér Magyarországra, azonban a külföldi munkavállalás hasznossága eltérő mértéket mutat a visszatérők között, például a külföldön megszerezhető materiális és az immateriális javakat figyelembe véve.

A legtöbb remigrációs elmélet nem számol a külföldön bekövetkezett identitásváltozással, miközben a befogadó országban a migránsokat érő impulzusok nagyban befolyásolhatják a viselkedésüket. Sussman szociálpszichológiai megközelítése szerint a befogadó országban töltött idő alatt a migráns identitása változhat, amely közvetlen módon a megszerezhető új tudást, közvetetten pedig a hazatérést is befolyásolhatja (Sussman 2011). A kulturális identitásváltozás modellje (Cultural Identity Model – CIM) figyelembe veszi az egyén kulturális hovatartozásának alakulását a külföldi munkavállalás során. Megvizsgálja, hogy a migráns mennyire alkalmazkodik a befogadó társadalom kultúrájához, vagy milyen mértékben határolódik el az új környezetétől és tartja meg saját országa identitástudatát. A modellben a hazatérők több csoportja különíthető el aszerint, hogy mennyire volt zökkenőmentes és nyugodt a visszaülleszkedés az anyaországba, illetve mennyire elégedett saját hazatéréssel az egyén. Ezen elméleti konstrukció hozzájárulhat a hazatérőkben végbemenő változások pontosabb megértéséhez. Továbbá segítségével a hazatérők jövőbeli migrációs pályájára is következtetni tudunk, vagyis hogy véglegesen letelepednek-e az anyaországban, vagy az újbóli elvándorlás mellett döntenek.

A külföldi munkavállalás során az új értékek átvétele más-más módon megy végbe. A kulturális identitásváltozás modellje négy hazatérő típust különböztet meg. Az első típusba azok a hazatérők tartoznak, akik szorosan kötődnek a saját kultúrájukhoz, kevésbé befogadóak a külföldi ország társadalmi értékrendjével, kultúrájával szemben, az anyaországban sokkal jobban érzik magukat. A második csoportba tartoznak az úgynevezett „szubtraktív” hazatérők, akik egyik ország kultúrájához sem kötődnek szorosan, a külföldi munkavállalásuk során próbálnak minél több új dolgot elsajátítani. Az úgynevezett „additív” hazatérők nagyon hasonlítanak e csoporthoz, a fő különbség a kultúrákhoz való viszonyukban található. Az additív hazatérők megtartják és gyakorolják a saját kultúrájukat, hagyományait, ugyanakkor a befogadó országban tapasztalt új dolgokra sokkal nyitottab-

bak, onnan rendszerint át is vesznek bizonyos dolgokat. A negyedik csoportba tartozó hazatérőket a modell globális identitású hazatérőknek hívja. Az e típusba tartozó hazatérők képesek több kulturális mintát úgy lekövetni és azokat adaptálni, ahogy azt az aktuális körülmények (munka- és életkörülmények) megkövetelik. Ez nem az otthoni és külföldi kulturális értékek vegyítését jelenti, sem egy kettős stratégiát (például egy bikulturális stratégia kialakítását), hanem az ebbe a típusba tartozó migránsok magukat nemzetközinek, világpolgároknak vallják, és bármely új országban, az elvárt társadalmi követelményekhez rugalmasan és gyorsan tudnak alkalmazkodni. Saját hazatérésüket mérsékelten pozitívan értékelik, azonban nem tekintik teljesen véglegesnek, hiszen rövidebb-hosszabb időszakra később is szívesen külföldre költöznének.

E vizsgálati keretet alkalmazva kutatásunk során 48 magyar hazatérővel készítettünk mélyinterjút, akiket a külföldön betöltött munkahely típusa szerint két csoportra osztottunk: alacsonyan, illetve magasán képzett hazatérőkre. A csoportosítás abból a feltevésből indult ki, hogy – részben képzettségük alapján – az alacsonyabb szintű munkakörökben elhelyezkedő migránsok gyengébb nyelvtudással rendelkeznek, így a befogadó társadalomba nem, vagy csak részlegesen illeszkednek be, így a kulturális identitásuk és érzelmi kötődésük az anyaországukhoz viszonylag erős marad (Hugo 2009). Erre hatással van még a külföldön töltött idő hossza és a családi állapot is, utóbbi kutatásunk során szintén fontos szempontnak minősült.

Vizsgálataink szerint az alacsonyan képzett hazatérők kevésbé hatékony munkatapasztalattal térnek vissza, így saját hazatérésüket kevésbé ítélik meg sikeresnek, sok esetben ez motiválja őket az újbóli elvándorlásra. Ezzel ellentétben a magasán képzettek közé tartozó hazatérők sokkal több, a későbbi munkaerőpiacon hatékonyabbnak számító munkatapasztalattal, új képességekkel és tudással térnek haza, így ők sokkal inkább sikerként élik meg saját hazatérésüket.

Az első csoportba főként a külföldön vendéglátóiparban, építőiparban, élelmiszeriparban elhelyezkedett, illetve egyéb betanított munkákban dolgozó hazatérőket soroltunk. A magasán képzett, úgynevezett „elit” hazatérők közé pedig olyan szellemi munkakörökben dolgozók kerültek, mint a kutatók, informatikusok, mérnökök vagy orvosok. A mélyinterjűk során további fontos szempont volt a családi állapot. A családdal vagy egyedülállóként külföldön élő magyarok eltérő migrációs utakat jártak be.

Az interjúk eredményei alapján megállapítható, hogy az alacsonyan képzett hazatérőkre jellemző, hogy gyenge nyelvtudásuk révén vagy magyarokkal együtt, vagy más bevándorlókkal együtt dolgoznak, kevés szabadidejüket szintén szűk közösségben töltik el, így kevésbé olvadnak be a befogadó társadalomba, mint az „elit” migránsok. Ezáltal jobban megőrzik kulturális identitásukat, erősebben kötődnek az anyaország identitásához (például lokálpatrióták). Egy részük azonban próbálja kihasználni az új élethelyzet nyújtotta lehetőségeket, így ők részben a modell első és második csoportjába sorolhatók. Jellemző rájuk, hogy többnyire taszító tényezők miatt hagyták el Magyarországot, mint például a munkanélküliség, fizetési nehézségek (például hitelek törlesztése) vagy egyéb személyes problémák. Az elvándorlásuk fő motivációja a külföldön remélt magasabb fizetés, illetve pénzügyi tartalékok felhalmozása. Részben a nyelvtudás hiánya miatt, részben pedig a minél gyorsabb pénzügyi megtérülés reményében képzettségüknél alacsonyabb munkakörökben is szívesen munkát vállalnak.

Az alacsony képzettséget igénylő munkát végzők csoportján belül el kell különítenünk a felsőfokú végzettséggel rendelkezőket. Ők ugyancsak a képzettségüknél alacsonyabb munkakörökben helyezkednek el, azonban a kulturális identitásváltozás modell harmadik csoportjába sorolhatók, mivel sokkal nyitottabbak a befogadó ország kultúrájára. Egyik fő céljuk lehet nyelvtudásuk fejlesztése, amelyet később hazatérve a hazai munkaerőpiacon hasznosíthatnak. A negyedik csoportot részben az „elit” hazatérők alkotják, akik tudatosan készülnek a külföldi munkavállalásra. Általánosságban megállapítható, hogy a hazatérők többsége az elvándorlást a kezdetektől fogva átmeneti időszaknak ítélte meg, egy olyan időszaknak, amelytől pozitív változást vártak (például pénzügyi hasznot, karrierépítést).

Az eredményekből arra következtethetünk, hogy az elvándorlásra való felkészülés és a tudatos tervezés összefüggésben áll a nyelvtudással és a fogadó országba való korábbi, rövid idejű látogatásokkal. A magasan képzett migránsok rendre jól beszélték a fogadó ország nyelvét, és már korábban is kapcsolatokat építettek ki. Külföldön többnyire multikulturális munkakörnyezetben dolgoztak, ahol a kollégák többsége ugyancsak bevándorló volt. A munkahelyen való előrejutás és a pozíció nagyban függött a tudásuktól és korábbi tapasztalatuktól. A megfelelő és prosperáló karrier utak ellenére azonban több interjúalany is kifejtette, hogy bevándorlóként csupán egy bizonyos pozícióig tudtak eljutni, és a vezető pozíciókat főként a fogadó ország állampolgárai töltötték be.

Az alacsonyán képzett magyar interjúalanyok másként értékelték külföldi munkakörülményeiket. Magasabb szintű nyelvtudás nélkül kevésbé tudatosan tervezték meg a külföldi munkavállalást, néhány esetben olyan helyen dolgoztak, ahol kizárólag magyar bevándorlókat alkalmaztak. Nyugaton főként a jelentős munkabér különbségek és a folyamatos munkaerő-áramlás hatására gombamód születtek olyan vállalatok, amelyek kizárólag bevándorlókat alkalmaztak (Martin–Radu 2012). Ezzel hátrányos helyzetbe szorították a helyi munkavállalókat, akik a munkabérek alacsony színvonalon tartásával nem jelentkeznek olyan munkakörökre, amelyekben szinte kizárólag újonnan érkező bevándorlókat alkalmaznak, illetve ezeknek a munkaköröknek a társadalmi megbecsültsége is sokkal alacsonyabb. Ez az újonnan kialakult helyzet több nyugat-európai ország munkaerőpiacán is komoly feszültségeket okoz. Ahogy az interjúalanyok említették, a kisebb nyelvtudás körbehatárolja a külföldön vállalható munkaköröket, így ezek a személyek többnyire betanított munkakörökben tudnak elhelyezkedni. Ezek a migránsok sokszor más, a befogadó ország nyelvét jól beszélő honfitársuk segítségével szorulnak, mintegy alárendelődnek, valamint a külföldi nyelvtudás nélkül nem tudnak kialakítani személyes- és munkakapcsolatokat, amelyek később hasznukra szolgálnának. Ha mégis sikerül a külföldi munkavállalásuk alatt valamilyen ismeretséget kialakítaniuk, ezek a kapcsolatok a hazatérésük után rendszerint megszakadnak.

A Sussman által megfogalmazott modellben fontos szempont a befogadó ország társadalmába való beilleszkedés. Ahogy korábban utaltunk a nyelvtudás fontosságára, a család szerepét is ki kell emelni a külföldi integrálódás során. Főként a többgyermekes családoknál jellemző, hogy a beilleszkedés nehézkes, ők többnyire összetartanak, együtt mozognak, sokkal inkább a honfitársak társaságát keresik. Ezzel szemben az egyedülálló, magasan képzett fiatalok a többnemzetiségű társaságokat keresik. A nyitottság, az új kultúra iránti megismerés vágya szintén ez utóbbi csoporthoz áll közelebb. A fiatalabb életciklusban járók az interjúk során többször utaltak a kalandvágyra, mint egy fontos, de nem elsődleges kivándorlási motivációra. Ennek egyik elemeként több interjúalany is kiemelte, hogy felvett olyan – rendszerint sportoláshoz, mindennapi aktivitáshoz kötődő – szokást, amelyet azóta is megtartott. Ez az életforma viszont a modell alapján elsősorban a globális identitású hazatérőkre vonatkozik.

A hazatérés utáni élethelyzetet az interjúalanyok két csoportja eltérően értékelt. A magasan képzett hazatérők elégedettek voltak a visszavonás utáni

munkájukkal és az életkörülményeikkel, ellenben az alacsonyan képzett, főként családos remigránsok csalódottabbak voltak. Egyrészt a hazai munkaerőpiacra való visszailleszkedésük során a külföldi munkatapasztalatuk nem feltétlenül jelentett előnyt, másrészt a visszavándorlás előtti tervek (például családalapítás, pénzügyi gondok nélküli, stresszmentes, nyugodt élet) sokak számára nem valósultak meg. Ez utóbbihoz a külföldön megszokott magasabb bérszínvonal is hozzájárul, hiszen hazatérve Magyarországra a korábban elért életszínvonal nem mindenkinek volt fenntartható. Mindezeket a negatív tényezőket egybevéve, főként az alacsonyan képzett hazatérők körében előre jelezhető egy későbbi ismételt kivándorlás, így ők tekinthetők potenciális cirkuláris migránsoknak (Illés–Kincses 2012; Martin–Radu 2012).

Azok a hazatérők, akik tartották a kapcsolatot korábbi munkáltatójukkal könnyebben vissza tudtak illeszkedni a magyar munkaerőpiacra. Ez a megállapítás főként az „elit” hazatérőkre jellemző, akik rendszerint korábbi munkahelyükre tértek vissza, egy magasabb pozíciót betöltve. Ezzel ellentétben, az alacsonyabb képzettségű visszatérők nem követték ezt a fajta karrierstratégiát, így az ő elhelyezkedésük sem volt olyan egyszerű a hazatérésük után. A munkatapasztalat hasznosításában szintén éles különbség tapasztalható a két csoport között. A magasan képzett hazatérők a külföldön megszerzett tudásukat (például vezetői készségek, új technológiák ismerete) sikeresebben tudták alkalmazni, mint az alacsonyan képzett, külföldön főként betanított munkát végzett hazatérők, akik csak részben voltak elégedettek a hazatérés utáni munkakörülményeikkel és karrierükkel. Mindezek ellenére szinte valamennyi hazatérő kiemelte, hogy a külföldi munkavállalás pozitív hozománya az élettapasztalat volt. A válaszadók sokkal magabiztosabbnak értékelték saját magukat, a legtöbben fejlesztették problémamegoldó készségeiket, kiemelték a nyitottabb és objektívebb látásmódot.

Összegzés

A fentiek alapján megállapítható, hogy bár kelet-közép-európai összevetésben Magyarországon még viszonylag alacsony a kivándorlók aránya, a felmérések azt mutatják, hogy a migrációs szándék kifejezetten erős a magyar lakosság körében. Ennek alapján a jelenlegi trend folytatódására vagy akár erősödésére is lehet számítani a jövőben. A magyar kivándorlás legfontosabb motivációjának a mai napig a magasabb munkabér számít, aminek következtében gyakori, hogy a külföldön munkát vállaló magyarok túlképzettnek számítanak új munkakörükben.

A vizsgálatunk alapján a visszatérés esélye függ a célország munkaerőpiacára és társadalmába történő beilleszkedés fokától, valamint az anyaországhoz fűződő kapcsolatok erősségétől. Jelentős különbségek mutatkoztak a képzettek, illetve a képzetlenek, a fogadó ország nyelvét nem beszélők beilleszkedése, munkaerő-piaci érvényesülése terén, valamint hazatérés utáni helyzetüket illetően. Mindez azt mutatja, hogy gyökeresen más politikai beavatkozásokat, kezdeményezéseket igényelnek a két csoporttal kapcsolatos migrációs politikák. Az alacsonyán képzett visszatérők esetében különösen fontos lehet a visszailleszkedés segítése, a külföldi munkatapasztalatok erőteljesebb hasznosítása, hiszen esetükben nagyobbak tűnik az újbóli migráció veszélye. A lehetséges visszavándorlással kapcsolatban érdemes azt is kiemelni, hogy a vizsgálatok szerint a magyarok számára kiemelkedően fontos szerepet játszanak a családi, baráti kapcsolatok a visszatérésben. Ez azt mutatja, hogy a migrációs és remigrációs döntés nem csupán egy racionális, az elérhető munkabéren vagy karrierlehetőségeken alapuló döntés, hanem számos egyéb tényező is befolyásolja.

Az interjúk eredményei alapján kijelenthető, hogy a külföldi munkatapasztalatok új készségekkel, kompetenciákkal ruházzák fel a visszatérőket, amit az itthoni munkájukban is hasznosítani tudnak. Ennek alapján a remigráció számottevő lehetőségeket jelenthet a magyar munkaerőpiac, a gazdaság, vagy a tudományos élet számára, így a jövőbeni szakpolitikáknak érdemes lenne még erőteljesebben fókuszálnia a visszatérés elősegítésére.

Irodalom- és forrásjegyzék

- AUSTERS, A. (2015): The economic impact of intra EU-mobility of people on the destination and sending countries. Review of relevant research papers. How to improve intra-European mobility and circular migration? – Fostering diaspora engagement. Conference, 2015, Riga. (https://eu2015.lv/images/notikumi/2015_05_11_CONDIA_backgr_doc_Austers.pdf – 2015.06.27.)
- Balaton-i szezonkezdés: SMS-ben köszönt el a konyhai személyzet. SONLINE, 2015. jún. 23. (<http://www.sonline.hu/somogy/kozelet/balaton-i-szezonkezdés-sms-ben-koszont-el-a-konyhai-szemelyzet-617161> – 2015.06.28.)
- BALÁZS P. (2012): Orvosi létszámok és a nemzetközi orvosmigráció aktuális hatása Magyarországon. Orvosi Hetilap, 153. 7., 250–256.
- BÁNDY, K. (2014): A magasan képzettek elvándorlásának tendenciái. Fókuszban a brain waste. Társadalomkutatás, 32. 4., 323–335.

- BLASKÓ ZS. – LIGETI A. S. – SIK E. (2014): Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi Riport 2014. TÁRKI, Budapest, 351–372.
- BODNÁR K. – SZABÓ L. T. (2014): A kivándorlás hatása a hazai munkaerőpiacra. MNB-tanulmányok 114. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- BOROS L. – HEGEDŰS G. – LADOS G. – KOVÁCS Z. (2013): Kivándorlás okozta társadalmi és gazdasági problémák kezelése Kelet-Közép-Európában. A Falu, 28. 4., 21–32.
- EKE E. – GIRASEK E. – SZÓCSKA M. (2009): A migráció a magyar orvosok körében. Statisztikai Szemle, 87. 7–8., 795–827.
- EKE E. – GIRASEK E. – SZÓCSKA M. (2010): A migráció a magyar orvosok körében. – Transznacionalizmus és integráció Migráció Magyarországon a második évezred első évtizedében KSH, 2010. május 17. előadás (<http://www.demografia.hu/hu/letoltes/eloadasok/trasznacionalizmus-es-integracio/Girasek.pdf> – 2015.06.27.)
- FÓTI, K. (2014): Mobility from the EU10 – some considerations as seen by these countries: Remarks to the brain drain, brain waste or brain gain debate. In: Éltető, A. ed.: Mind the gap. Integration Experiences of the Ten Central and Eastern European Countries. Institute of World Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 134–144.
- GÖDRI I. – FELEKY G. (2013): Elvándorló fiatalok? Migrációs tervek a magyarországi 18-40 évesek körében. Korfa, 13. 5. KSH-NKI, Budapest.
- HÁRS Á. – SIMONOVITS B. – SIK E. (2004): Munkaerőpiac és migráció: fenyegetés vagy lehetőség? – In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: Társadalmi riport 2004. TÁRKI, Budapest, 272–289.
- HÄMMERLING, A. – KEIL, J. – LANG, T. – NADLER, R. – SCHMIDT, A. – SMOLINER, S. (2013): Re-Turn Migrant Survey Report - The Migrants' Potential and Expectations. IFL – Leibnitz-Institut für Länderkunde, Leipzig.
- HUGO, G. (2009): Returning youthful nationals to Australia: Brain gain or brain circulation? In: Conway, D. – Potter, R. B. eds.: Return migration of the next generations. 21st century transnational mobility. Farnham, 185–219.
- HVG (2015): Hazacsalogathatók-e a magyarok? Magyarország szeretne. 2015. máj. 16.
- IFAD (2015): Sending Money Home: European Flows and Markets. – International Fund for Agricultural Development, Rome. 2015. június. (http://www.ifad.org/remittances/pub/money_europe.pdf – 2015.06.27.)
- ILLÉS, S. – KINCSES, Á. (2012): Hungary as receiving country for circulars. Hungarian Geographical Bulletin, 61. 3., 197–218.

- KAPITÁNY B. – ROHR A. (2013): A Magyarországon állandó lakcímmel rendelkező 18-49 éves magyar állampolgárok mintegy 7,4 százaléka tartózkodik jelenleg tartósan külföldön. Korfa, 13. 3., KSH-NKI, Budapest.
- KINCSES Á. (2014): Nemzetközi migrációs körkép Magyarországról a 2011-es népszámlálási adatok alapján. Területi Statisztika, 54. 6., 590–605.
- KLAGGE, B. – KLEIN-HITPAB, K. (2007): High-skilled return migration and knowledge-based economic development in regional perspective. Conceptual considerations and the example of Poland. Centre of Migration Research. Warsaw. Working Paper, 19. 77.
- KOVÁCS É. – MELEGH A. (2000): „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is”: Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. – In: Sik E. – Tóth J. (szerk.): Diskurzusok a vándorlásról. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 93–152.
- KUPETS, O. (2011): Brain gain or brain waste? The performance of return labor migrants in the Ukrainian labor market. EERC Working Paper No 11/06E, Kiev.
- LADOS, G. – KOVÁCS, Z. – HEGEDŰS, G. – BOROS, L. (2013): Challenges of brain drain and obstacles of return migration on Hungary: an empirical perspective. Berichte. Geographie und Landeskunde, 87. 4., 441–458.
- LAKATOS J. (2015): Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek. Statisztikai Szemle, 93. 2., 93–112.
- MARTIN, R. – RADU, D. (2012): Return migration: The experience of Eastern Europe. International Migration, 50. 6., 109–128.
- Mi igaz a kivándorlási parából 2. Index, 2013. febr. 28. (http://index.hu/gazdasag/penzbeszel/2013/02/28/mi_igaz_a_kivandorlasi_parabol_2/ – 2015.06.24.)
- Most jó hazatérni. Medical Online, 2015. ápr. 21. (http://www.medicalonline.hu/eu_gazdasag/cikk/most_jo_hazatetni – 2015.06.28.)
- Nem csökken az orvoselvándorlás. Világgazdaság, 2015. febr. 1. (<http://www.vg.hu/vallalatok/egeszsegugy/nem-csokkent-az-orvoselvandorlas-443019> – 2015.06.28.)
- Orvos-elvándorlás: hogy állunk? Egészségkalauz, 2015. márc. 5. (<http://www.egeszsegkalauz.hu/friss-hirek/orvos-elvandorlas-hogy-allunk-113161.html> – 2015.06.27.)
- RATHA, D. – SHAW, W. (2007): South-South migration and remittances. World Bank Working Papers, No. 102., Washington. (<http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1110315015165/SouthSouthMigrationandRemittances.pdf> – 2015.06.27.)
- SUSSMAN, N. M. (2011): Return migration and identity. A global phenomenon, a Hong Kong case. – Hong Kong University Press, Hong Kong, 364.

- SZEMÉLYI, L. – CSANÁDI, M. (2011): Some sociological aspects of skilled migration from Hungary. In: *Acta Universitatis Sapientiae, Social Analysis*, 1. 1., 27–46.
- Történelmi rekordon a kivándorlás. *Világgazdaság*, 2015. febr. 10.
(<http://www.vg.hu/gazdasag/gazdasagpolitika/tortenelmi-rekordon-a-kivandorlas-443711> – 2015.06.28.)
- VILÁGBANK (2015a)
(http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1288990760745/Bilateral_Remittance_Matrix_2014.xlsx – 2015.06.27.)
- VILÁGBANK (2015b)
(http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1288990760745/RemittanceData_Inflows_Apr2015.xls – 2015.06.27.)
- WICKRAMASEKARA, P. (2011): Circular migration: a triple win or a dead end? – Global Union Research Network Discussion Paper No. 15. International Labour Office, Geneva.
2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról
(http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=142941.296210 – 2015.11.05.)

Sik Endre – Szeidl Blanka:

A határon átnyúló diaszpóra identitása és migrációja a magyar–szlovák–ukrán hármashatáron¹⁷

Bevezetés és adalékok a diaszpóra központú határkutatás fontosságához

A következőkben a határkutatás egy nem-szokványos módját mutatjuk be: hogyan hat a diaszpóra léte a magyar–szlovák–ukrán hármashatáron. Először azt vizsgáljuk, hogy miért fontos itt és most (és lesz ez így a jövőben is) a határ diaszpóra-orientált kutatása, majd az ennek során használandó fogalmakkal (kvázi-diaszpóra és határon átnyúló diaszpóra) foglalkozunk. Ezután röviden vázoljuk a magyar–szlovák–ukrán hármashatár azon sajátosságait, amelyek elemzésünk szempontjából a legfontosabbak, végül a kvázi-diaszpóra és a határon átnyúló diaszpóra migrációra gyakorolt hatását illusztráljuk.

A határok kutatása a világ sok pontján folyik, s noha korábban sokan hitték, hogy ennek a határok eltűnésével vége fog szakadni, a határok megmaradása, sőt olykor felerősödése (például a falak, kerítések szaporodása), nem ebbe az irányba mutat. Azonban a Kárpát-medencében – történelmi okok folytán – a határok kutatásának egy olyan aspektusa is maradandónak bizonyul, amilyenre a világ más részein alig van ok: a határ diaszpóra központú elemzése. Milyen okokra vezethető ez vissza?

Az elsődleges ok a határok kialakulásának *történelme*, amennyiben a magyar (és általában a kelet-közép-európai) társadalmak modern kori fejlődésének egyik jellemzője a késleltetett nacionalizmus ereje és ennek politikán áttételező határalakító hatása. Tudott, hogy a nemzetállam kialakulása a nemzettudat négy alapelemének (az állampolgárság, az állami szuverenitás, a nemzeti szolidaritás és izomorfizmus) területi egybeesését feltételezi.

„A határok meghatározzák azt is, hogy mi tartozik az államhoz, és mi van azon kívül. A területileg rögzített határokat már a központosított királyságok is létrehozták, ezzel megelőzve a modern államok nemzetivé tételét.

¹⁷ A tanulmány a *Hatáthatások* című kötet alapján készült, mely az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar (ELTE TáTK) és a Tárki Társadalomkutatási Intézet Zrt. (Tárki) közös kiadása. Magyar és angol nyelven is elérhető. (http://www.tarki.hu/hu/research/euborderregions/2015_hatarhatas.pdf, http://www.tarki.hu/en/research/euborderregions/2015_triborder.pdf)

Ám a határállomások létesítése, az országhatárok fizikai kijelölése és a nemzeti terület szakralizációja mind a nemzetállamok kialakulásához kötődnek, mivel a nemzeti tér megvonja az állampolgárság határait, megrajzolja az állampolgárok hazáját, meghúzza a társadalmi rend és zűrzavar közötti határvonalat, és megkülönbözteti a nemzeti szülőföldet és a külföld vadonát. A nacionalisták így fétissé változtatják a nemzeti területet, szentté, amely megérdemli, hogy a nép vérével oltalmazzák.” (Wimmer–Glick–Schiller 2012: 7.)

A két világháború, majd a hidegháború (illetve Európán kívül a gyarmatbirodalmak szétesése) a globalizáció hatásai ellenében tovább erősítette a határ jelentőségét mint a „konténertársadalmak” külső védelmi vonalát. A globalizáció fokozódó nyomása a határok fellazulása irányába azóta is erős, és sok tekintetben (a nemzetközi jogrend és nemzetek feletti szervezetek megerősödésével, illetve a technológiai fejlődéssel együttesen) csökkent a határok átjárhatatlanságát. Ugyanakkor Kelet-Közép-Európa szinte valamennyi országában látható az ellenhatás számos jele, így például a magyar politikára is jellemző a nemzettudat diaszpóra képző erejének hatása a határra, gondoljunk itt a nemzettudat identitásképző olykor irredenta, sovíniszta, etnocentrikus attitűdök erejére, s ennek a közpolitikában is megnyilvánuló formáira, lásd magyarigazolvány, a kettős állampolgárság intézménye, az „erős” diaszpóra politika stb. (Sik 2000, Sik–Tóth 2003).

A határok diaszpóra központú elemzése szempontjából fontos, hogy a nemzetek állami és kulturális határai nagyon kevés esetben esnek egybe, vagyis a konténerek lyukasak, és egymásba nyúlnak. Az I. világháború óta bekövetkezett kelet-közép-európai határmozgások a régió etnikai/kulturális térképét is alaposan és sokszor átrajzolták. 1910 és 1993 között Európában 21 államból 44 önálló ország jött létre (Kolossov–Trevish 1998). Míg Nyugat-Európában mindössze 12-ről 15-re nőtt az országok száma [három kis lélekszámú sziget (Málta, Izland és Írország) lett önálló], addig Közép- és Kelet-Európában 9-ről 29-re nőtt a független országok száma. Ez a folyamat egyfelől azt eredményezte, hogy a kialakuló nemzetállamokon belül a kisebbségek aránya csökkent: 1910-ben a teljes lakosság 31 százaléka, 1993-ban 13 százaléka volt nemzeti kisebbség (Kelet-Európában 41 százalékból 12 százalék). Tehát nőtt a nemzetállami keretek között többségben élők összesített aránya. Másfelől azonban 107-ről 150-re (Kelet-Európában 77-ről 114-re) nőtt a kisebbségek száma, ami azt mutatja, hogy a „kisebb” kisebbségek is kisebb egységekre töredezve élnek a többségek által dominált nemzetállamok területén.

Geopolitikai szempontból a diaszpórák szerepének felértékelődését a régióban az is növelte, hogy Európa ezen részén erős megnőtt a határok hossza, miközben átjárhatósága változatosan alakult: „A Baltikumtól Görögország északi határáig terjedő Köztes-Európában (...) 18 ország van, amelyek Európa területének 13,8 százalékát, népességének 18 százalékát képviselik, de határaik az európai szárazföldi határoknak közel 60 százalékát teszik ki. Területüknek mintegy 60 százaléka határ menti területnek minősül, és itt él lakosságuknak is közel 60 százaléka. A megfelelő arányszámok az Európai Unió tagországaiban csak 21,5, illetve 15,2 százalékot tesznek ki. (...) A térség szárazföldi határainak hossza mintegy 16 000 km. Ebből mindössze 420 km, a teljes határhossz 2,6 százaléka olyan, ahol a 20. század folyamán sem a határ vonala, sem a határ két oldalán levő államok nemzeti jellege nem változott: ez a Bulgáriát és Romániát elválasztó dunai határ.” (Illés é. n.)

E határváltozások során volt, ahol nehezebbé vált az átjárás (az infrastruktúra romlása és/vagy politikai döntések következtében¹⁸), volt, ahol könnyebbé. Vannak továbbá olyan határok is, amelyek korábban soha nem voltak nemzetközi határok, ezért megállapításuk az ilyenkor elvárt pontos módszerekkel soha nem is történt meg, s ez ma határvitákra ad okot. Ilyenek a ma is nemzetközi per tárgyát képező szlovén–horvát–olasz vagy a horvát–szerb, illetve a szerb–macedón határok egyes szakaszai¹⁹.

Politikai nézőpontból az újonnan létrejött közép-európai határok átjárhatóságát máig erősen meghatározza, hogy egyfelől ezek a határok évtizedekig a szocializmus zártságát voltak hivatottak biztosítani, másfelől az EU-hoz való csatlakozást megelőzően legalább egy évtizeden keresztül olyan fejlesztések mentek végbe, amelyek az EU számára fontosak voltak egy ütközőzóna kialakításához.

¹⁸ „A 16 000 km határon összesen 215 nemzetközi közúti határátkelőhely van: átlagosan 75 km-enként egy. A különbségek azonban szélsőségesek: a cseh–szlovák határon 15 km-enként, a bolgár–görög, a román–ukrán, a moldovai–ukrán határon 250–300 km-enként van egy határátkelőhely. (...) A vasutaknál a határokat átszelő vonalak 70 százaléka van határátkelőként használatban, de egyes helyeken ennél sokkal rosszabb a helyzet: a határokon áthaladó vasutak jelentős részét felszedték, lebontották.” (Illés é. n.)

¹⁹ És akkor még nem beszéltünk a posztszovjet „közel-külföld” és Oroszország rendezetlen határaitól, amelyek részben a korábbi szovjet rendszer „hagyományaként” (pl. Karabah vagy a Krími Köztársaság), részben a közelmúlt orosz „közel-expanziójának” eredményeként született kvázi-országok (államok? tartományok?, mint a transznisztriai, donyECKi-luhanszki, dél-oszétiai képződmények) mentén találhatók.

A határ hatása természetesen nem korlátozódik a diaszpóra politikára (és viszont). A határ mint kultúrákat, kormányzatokat, illetve gazdasági rendszereket elválasztó vonal több dimenzióan keresztül hat a társadalmi-gazdasági és kulturális folyamatokra (Sik 2015b).

A határok változása a határ két oldalán élők magukról, a határ másik oldalán élőkről, a régióról, az EU-ról való percepcióját is befolyásolja (Meinhof 2003). Az EU keleti határainak két oldalán (még a 2004. évi csatlakozást megelőző állapotban) élők a korábbi határmozgások (a „vasfüggöny” és a korábbi birodalmak felbomlása a szétszabdalt országok határai mentén) miatt a határon túl élőkkel szembeni olykor ellenségességet vagy gyanakvást éreznek, illetve egyenlőtlen és/vagy marginális helyzetet érzékelnek. Ennek sokféle változata létezett: a német–lengyel és az osztrák–magyar határ mentén élők inkább a „másik oldallal” szembeni történelmi és gazdasági egyenlőtlenségeit érzékelték, az olasz–szlovén és a német–lengyel határ mentiek a domináns (olasz és német) és alávetett nyelvekhez (a többiekéhez) való eltérő viszonyukban fogalmazták meg helyzetük egyenlőtlenségét és a másikkal szembeni előítéleteiket, de mindenütt érvényesült az országhatár mentális határok által megnövelt ereje. Ebben a helyzetben az EU nem tud egyik határ menti csoportnak sem alternatív identitást kínálni, mert vagy értelmezhetetlen számukra az „európaiság” fogalma, vagy veszélyként érzékelik az EU megjelenését.

A diaszpóra, a kvázi-diaszpóra és a határon átnyúló diaszpóra fogalma

A diaszpóra görög eredetű fogalom, jelentése: szétszórás. A reneszánszát élő diaszpóra kutatás újabb definíciói is újra meg újra megismétlik – eltérő kombinációban és összetételben – a következő meghatározás-elemeket.

„(A diaszpóra) ...kisebbségi közösség, (1) amely egy eredeti „központból” legalább két „periferikus” helyre került át; (2) megőrizve emlékeit, vízióit, mítoszait az eredeti otthonnak; (3) akik úgy sejtik, hogy a befogadó ország nem – s talán sohasem – fogja teljesen elfogadni őket; (4) akik úgy tekintenek az elhagyott otthonra, mint ahová vissza fognak térni, ha eljön az idő; (5) akik ezt az otthont megőrizni és újrateremteni készen állnak; és (6) akik identitása és közösségük szolidaritása ehhez az otthonhoz fűződő kapcsolaton keresztül érthető meg.” (Clifford 2001, 1994), idézi Sik 2001: 95.).

A diaszpóra fontos szociológiai jellemzője (Bonacich 1973, Bonacich–Turner 1980), hogy a migráns vállalkozó sajátos viselkedése – amit jobb

híján társutas magatartásnak (sojourner mentality) fordítunk – nagymértékben jellemző a diaszpórára általában is. Ez a magatartás három forrásból táplálkozik: egyrészt a kibocsátó országhoz való bizonytalan de erős érzelmi töltésű viszonyból (ápolja kapcsolatait, tervezi, hogy visszamegy, ám tudja, hogy valójában soha nem tér oda vissza, amit részben maga előtt is eltagad, részben – többnyire túlkompenzál, de ami a befogadó országban való létét érzelmileg átmenetként teszi csak elképzelhetővé stb.); másrészt a befogadó országhoz és ennek többségi társadalmához fűződő ambivalens viszonyból (idegen, de letelepedett, a lojalitása feltételes, amiből gazdasági haszna származik neki és a többségi társadalomnak is, de ami folytonosan újratermeli a kölcsönös gyanakvást stb.); harmadrészt pedig a kisebbségi és a migráns lét immanens sajátásaiból [erős és személyes kapcsolatokat ápoló, bezártságra hajlamos közösség, (túl)fejlett mi-tudat, gazdasági elszigeteltség, kulturális (vallási, etnikai, gazdasági) önvédelem (vagy ennek ellentétéként a teljes asszimilálódás), a könnyen likviddé tehető beruházások dominanciája stb.].

A Bonacich-féle modellt alapul véve érthető meg, hogy a befogadó országok lakóinak többsége gyakran idegennek vagy – a diaszpóra tagjai részéről kettős lojalitást feltételezve – egyenesen ellenségnek (bűnbaknak) tekinti a diaszpórát, ami könnyen politikai megerősítést is kaphat; továbbá, hogy a diaszpórának hasonló életciklusai vannak magához az egyénhez képest, s a kialakulófélben lévő a megerősödött és a széteső diaszpóra szociológiai jellemzői igen eltérőek; valamint a különféle diaszpóráknak az egymáshoz és a befogadó országhoz való viszonya eltérő lehet a diaszpórát alkotók számaránya, társadalmi összetétele, a kibocsátó ország kulturális, történelmi és politikai vonásaitól függően; végül pedig azt, hogy egy kibocsátó országnak több diaszpórája is lehet, amelyek egymással is kapcsolatba kerülhetnek, s amelyek mentén „világméretű” gazdasági, kulturális és politikai diaszpóra egységek keletkezhetnek (ami visszahat az egyes diaszpórák és a kibocsátó ország közötti kapcsolat, valamint a befogadó országokhoz fűződő kapcsolatok szociológiai jellemzőire is). A diaszpóra fogalom dinamikus és lazán körülhatárolt változatának alkalmazása mellett szólnak azok a globális trendek is, amelyek a diaszpóra új formáit és jelentéseit hozzák létre.

A mai diaszpórák jellemző vonása, hogy a kommunikáció (tömegközlekedés, telefon, tévé, e-mail, posta, banki pénzforgalom) új technikáinak gyors és olcsó volta transznacionális közösségek formájában teszi lehetővé a diaszpórák (újja)szerveződését, illetve a modern diaszpórák kialakulását.

A kommunikáció lehetőségeinek sokszínűsége és a helyváltoztatás könnyebbé és olcsóbbá válása módot nyújt arra, hogy a diaszpóra tagjai egyidejűleg legyenek jelen a kibocsátó és a befogadó országban. Ily módon csökken bennük a kibocsátó ország elhagyásának és a távoliságnak betudható mitikus vonzalom és érzelmi feszültség, ugyanakkor felerősödhet a kétirányú gazdasági tranzakciók és a politikai tevékenység esélye. A modern transznacionális diaszpóra tagjainak már nem kell választaniuk az asszimiláció és az etnikai kisebbség értékeinek őrzése között, hanem egyidejűleg mindkét térfélen is jelen lehetnek.

A transznacionális diaszpóra elterjedésének okai között nem csupán a technológiai innovációk mindennapivá válását szokás emlegetni, hanem a globalizáció egyéb politikai és kulturális elemeit is. Ilyen például a nemzetközi szervezetek és az általuk világméretben terjesztett viselkedési minták és jogi elvárások erejének növekedése. Nem lebecsülendő a diaszpórák politikaformáló szerepe sem, amennyiben az általuk összeadott és célzottan felhasznált pénzek államformákat tudnak megváltoztatni, politikai irányzatokat képesek „helyzetbe hozni”, kulturális értékrendet tudnak befolyásolni.²⁰

A diaszpóra politika önmagában is szimbolikus erővel bír, s ezért hosszú távon része maradhat a politikának. Különösen Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozása biztosította a diaszpóra politika napirenden tartását, hiszen sokkal látványosabb politikai cselekvésre nyújt módot a határon való átlépés, a vízumok beszerzésének megnehezülése, mint a diaszpóra asszimilációja vagy nyelvvesztése.

A kvázi-diaszpóra olyan diaszpóra jellemzőkkel leírható társadalmi képződmény, amely a diaszpórától csak abban különbözik, hogy nem migráció eredményeképpen jött létre, de ezt leszámítva, a diaszpórára jellemző szociológiai jellemzők mind adottak. Tehát például az, hogy a határon túli magyarok számára a magyar állami jelképek (a magyar zászló és a himnusz) tisztelete ugyanolyan fontos (ha nem sokkal fontosabb), mint az „itthoni” magyarság számára, vagy Magyarország (noha diaszpórikus értelemben nem

²⁰ Nem elfeledendők továbbá olyan globális kulturális és gazdasági hatások sem, mint a multikulturalitás, és ennek részeként a diaszpórák öntudatra ébredése és önmaguk állandó – noha folytonosan változó – jelenségként való feltételezése, vagy a multinacionális vállalatok és fogyasztási módok elterjedése, amelyek másolható mintaként és standardizáló tényezőként könnyítik a diaszpórák fennmaradását és a befogadó országokba való belesimulásukat.

számít anyaországnak) a határon túli magyarok számára az „otthont” jelenti, ami az „otthonuk” fontos kiegészítője.²¹

A kvázi-diaszpóra esetében a történelmi-politikai tényezők az átlagosnál erősebb diaszpóra-politikát is eredményeznek. Így a hármas határ esetében a politika és a közpolitika egyaránt számos példával illusztrálja, hogy a kvázi-diaszpórára a kvázi-anyaország felől erős (és gyakran intézményesített²²) figyelem irányul.

A határon átnyúló diaszpóra a kvázi-diaszpóra egy speciális esete. Itt olyan kvázi-diaszpóra szegmensről van szó, melyek az őket létrehozó határok mentén, vagy közvetlen közelében helyezkednek el. Márpedig a határ mentiség szinte minden esetben felvet identitásbeli, illetve hovatarozási kérdéseket, mivel gyakran történelmi és/vagy jelenlegi konfliktusokkal terhelt közeg is egyben.

A határkutatók körében közhely, hogy a határ akadály, híd, erőforrás és az identitás szimbóluma is egyben, mely azt jelenti, hogy a határ képes összekapcsolni, szétválasztani is egyben, valamint ugyanúgy lehet társadalmi, gazdasági és politikai szinten mért együttműködések platformja, ahogy ugyanezek a szinteken a konfliktusok kiváltó oka is (Sik, 2015a). Ezen folyamatok része lehet az is, hogy maga a határ generál olyan identitáselemeket, amelyek indokolják a határon átnyúló diaszpóra kifejezés alkalmazását.

A határon átnyúló diaszpórát a kapcsolati tőke határon átnyúló formái is egybeötvözik. Így például az ukrán határ mentén élő magyarok $\frac{3}{4}$ -ének vannak rokonai a határ túloldalán, és felük Ukrajnában is született (Molnár 2005), illetve a hármas határ szlovák és ukrán részén élők körében sokkal magasabb (70 százalék körüli) a határ túloldalán rokonnal rendelkezők aránya, mint a magyar részen (20-30 százalék között). Továbbá a magyarországi ukrán migránsok 90 százaléka kárpátaljai, illetve a kárpátaljai magyarok 50 százalékának van magyar útlevele (Malynovska 2006).

Látni fogjuk, hogy a határon átnyúló diaszpóra egyik fő jellemzője, hogy állandó mozgásban van, tagjai folyamatosan átlépik a határt, leggyakrabban munkavégzési vagy jövedelemszerzési célból. Az ilyen mozgások nem te-

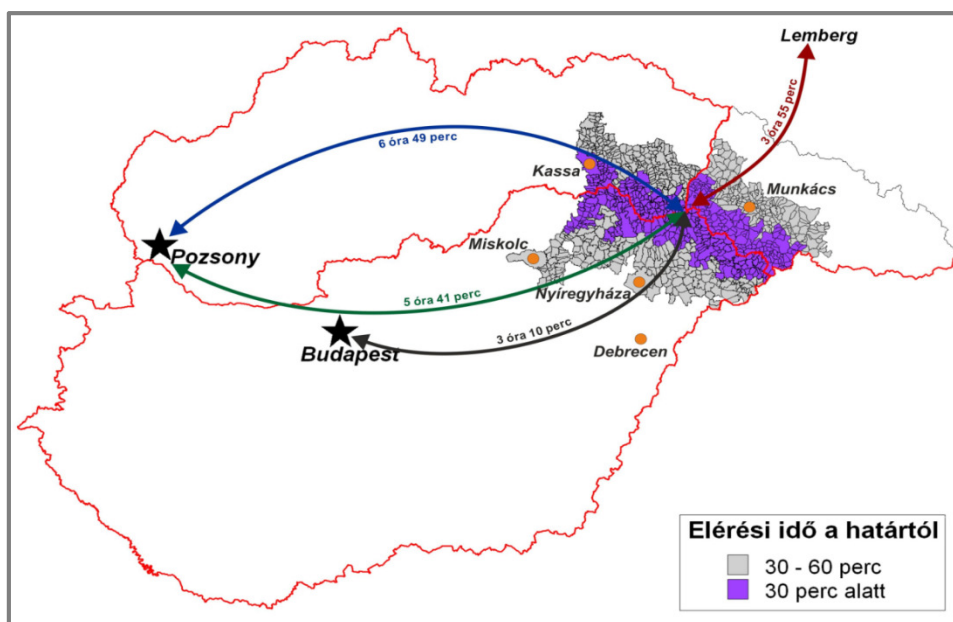
²¹ Mi több, ez a diaszpórikus kettős tudatállapot a Magyarországra áttelepült határon túli magyarok valódi diaszpóráját is jellemzi (Sik 2000).

²² Ami az iskolák és az önkormányzatok közötti partnerségben, különleges pénzügyi támogatások formájában, illetve egyházi és civil társadalmi tevékenységben is megnyilvánulhat.

kinthetők kivándorlásnak/bevándorlásnak, mivel a származási hely és a fogadó ország közötti távolság kicsi, ezáltal ugyanannak a régiónak a határ által mesterségesen felszeletelt két része között történik az áramlás.

A hármas határ

A hármas határ általunk vizsgált szegmense a Záhony központú fél- és egy-órás izokronnal határolt határtérség volt (1. térkép).

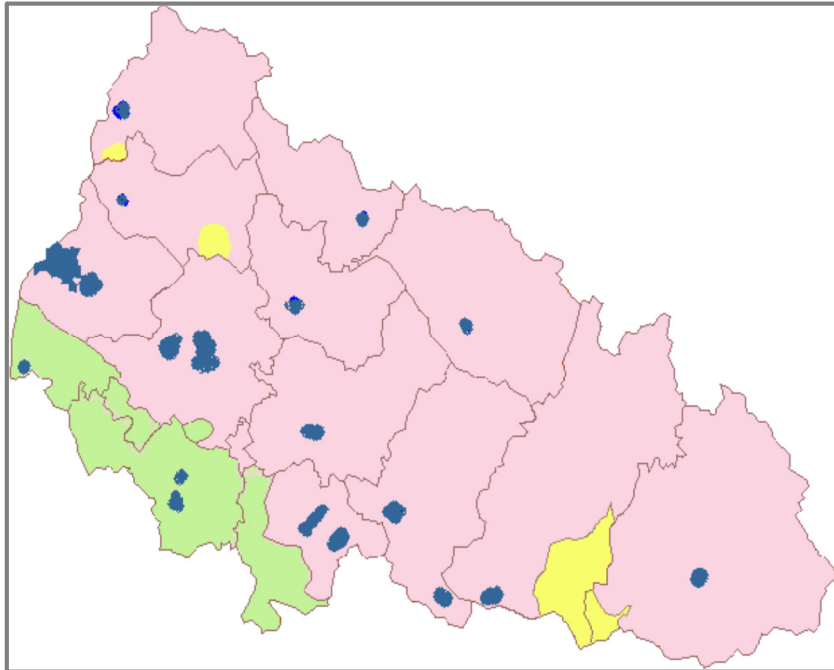

1. térkép: A hármas határ terepe

Forrás: Szalkai (2015)

A térkép jelzi a hármas határ megközelíthetőségi viszonyainak egy aspektusát: a három érintett ország legnagyobb városainak időbeli elérhetőségét. Ez és a határ átjárhatósága tekinthető a hármas határ legfontosabb geopolitikai és gazdasági jellemzőjének (Szalkai 2015).

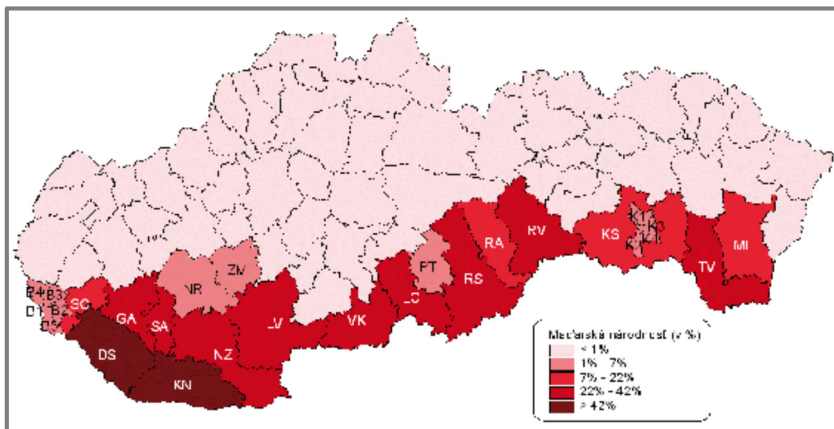
A hármas határ szlovákiai és ukrainai részén a magyarok nagy számban és koncentráltan élnek (2. és 3. térkép). S mivel ezek a magyar csoportok a korábban már ismertetett határmozgások, nem pedig migráció által jöttek létre, ezért kvázi-diaszpórának tekinthetők.

Jelmagyarázat: zöld: magyar, rózsaszín: ukrán, sárga: román, kék: rutén, orosz.

2. térkép: A magyarok aránya Kárpátalján (%)

Forrás: A 2001-es népszámlálás

Jelmagyarázat: a sötétebb szín magasabb arányt jelöl.

3. térkép: A magyarok aránya Kárpátalján (%)

Forrás: A 2010-es népszámlálás.

Ahhoz, hogy a magyar–szlovák–ukrán hármás határ térségének működését megértsük, három kontextusba beágyazva kell elemeznünk a határt, mint korlátok és mint lehetőségek kombinációját.

A határon átnyúló diaszpóra szerepét a régió migrációs folyamataiban – a korábban már jelzett elérhetőség és átjárhatóság mellett – erősen befolyásolja a társadalmi-gazdasági beágyazottság három dimenziója. Ennek első metszete a történelmi „előélet” és azon strukturális jellemzők összessége (pl. demográfiai helyzet, gazdasági fejlettség, infrastruktúra), amelyek a határon átnyúló tevékenységek hosszú távú folyamatait befolyásolják, és amelyekre ráépülnek a rövid távú (szabályozási) hatások. A második metszet a térség informális gazdasága, amely a gazdasági-társadalmi folyamatokra – nem is rejtett módon – erős hatással van, magában foglalva hosszú távú (a monarchiabeli kereskedelmi utak és a szocialista KGST-piacok máig ható ereje), illetve a határ mentiségből fakadó rövid távú (csempészet és korrupció összekapcsolódására reagáló szabályozási kísérletek) hatásokat. A harmadik metszet a régió sajátos etnikai tagoltsága, ami (természetesen a társadalmi rétegződés hatásaival keveredve) befolyásolja a határon átnyúló tevékenységeket. A kvázi-diaszpóra (és ezen belül a határon átnyúló diaszpóra) léte és ereje egyfelől azt jelenti, hogy a határon átnyúló folyamatok egy etnikai mezőbe tagoltan működnek, tehát míg azok számára, akik „belül vannak”, ez a határ nyújtotta lehetőségek bővülését és a korlátok lazulását jelenti, addig a „kívülállók” számára ennek ellentétét. Másfelől, mint láttuk, a kvázi-diaszpóra sajátos politikai-szabályozási helyzetet is jelent, ami etnikum-specifikus módon hat a határon átnyúló diaszpóra mozgásterének alakulására.

Kvázi-diaszpóra identitás a hármás határon

A definiálás során már felsoroltunk néhány példát arra, hogy a hármás határ szlovák és ukrán oldalán élő magyarok esetében erős kvázi-diaszpóra hatás érvényesülhet. Ebben a részben olyan empirikus érveket mutatunk be, amelyekkel ezt az állítást a migrációs mozgások szempontjából összefüggésbe tudjuk hozni.

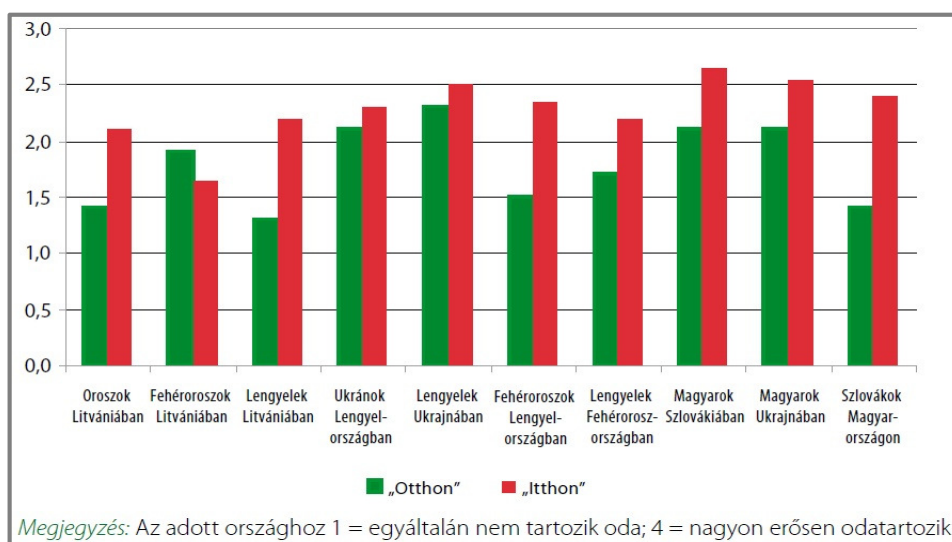
A kárpátaljai és szlovákiai magyarok kvázi-diaszpórájának **azonosság-érzete** más, az EU keleti határai mentén élő nemzeti kisebbségekhez képest igen erős (*1. táblázat*). Mindkét magyar kisebbség az átlagosnál közelebb érzi magához a kvázi diaszpóráját és az „anyaországot” az („otthont”) és távolibbnak a „lakóországot” (az „itthont”).

1. táblázat: Az azonosságérzet átlagos értéke a szlovákiai és kárpátaljai magyarok körében tizenegy kelet-európai EU határ menti nemzeti kisebbség átlagához viszonyítva

	„Anyország”	Kvázi-diaszpóra	Lakóhely	Lakóország
Magyarok Szlovákiában	-0,0638	0,4416	0,3172	0,0706
Magyarok Ukrajnában	-0,0071	0,4079	0,3227	-0,0414
Kelet-európai átlag	-0,2412	0,2692	0,4564	0,3552

Forrás: Örkény–Székelyi, 2011

Ha az EU keleti határai mentén élő többi nemzeti kisebbséghez hasonlítjuk a szlovákiai és ukrajnai magyar határon átnyúló diaszpórának az „otthonnal” és az „ittthonnal” való azonosulását (1. ábra), akkor azt látjuk, hogy mindkét esetben érvényesül a kvázidiaszpóra-hatás, vagyis magas azonosulási értékeket mutatnak (csak a lengyelországi ukránok és az ukrajnai lengyelek értékei ilyen magasak).

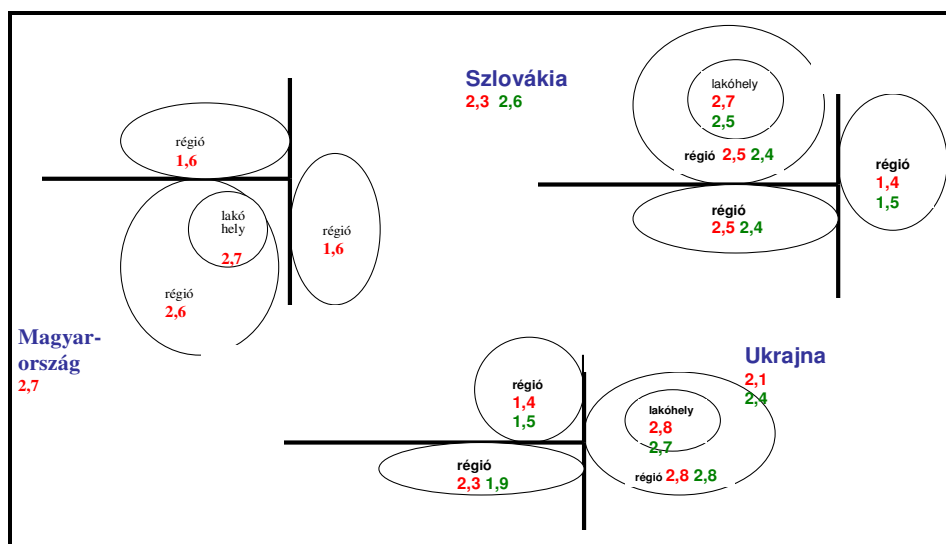

1. ábra: Az „otthonhoz” és az „ittthonhoz” való közelség ereje az EU keleti határvidékén élő nemzeti kisebbségek körében

Forrás: Sik (2010)

Egy kivétellel (fehéroroszkok Litvániában) valamennyi nemzeti kisebbség esetében magasabb az „ittthonnal” való azonosulás mértéke az „otthonhoz” képest, és a kettő közötti különbség a lengyelországi ukránok és az ukrainai lengyelek után a két magyar kvázi-diaszpóra (és a fehér-oroszországi lengyelek) esetében a legalacsonyabb.

A hármás határ **regionális identitásának** elemzése azt mutatja (2. ábra), hogy a szlovákiai és kárpátaljai magyar határon átnyúló diaszpóra számára sokkal fontosabb a hármás határ magyar zónája, mint fordítva.

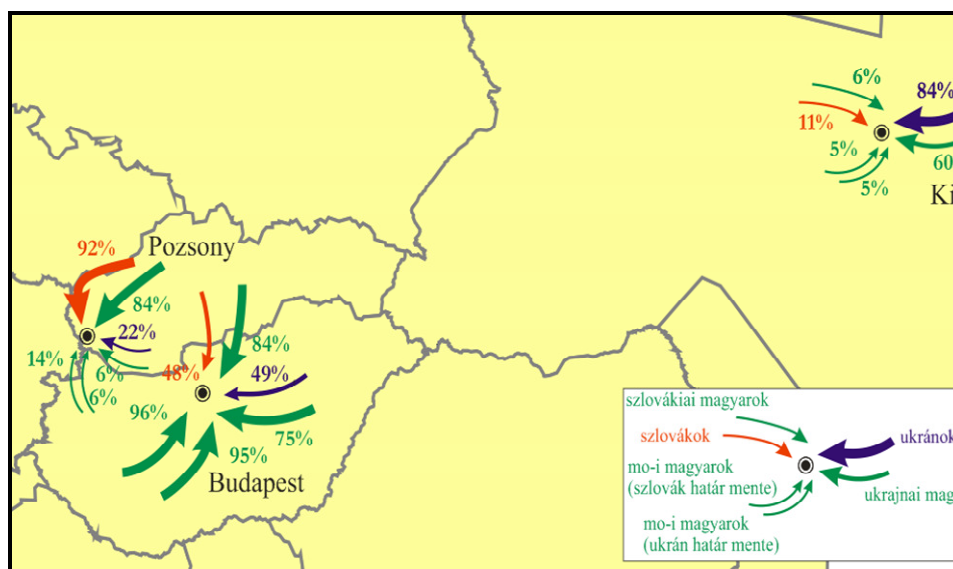

Megjegyzés: A kérdés így hangzott: „Mennyire érzi közel magához...” A válaszok: 1-egyáltalán nem, 2-némileg, 3-nagyon, piros: magyarok, zöld: szlovákok, illetve ukránok.

2. ábra: A regionális identitás öt elemének ereje a hármás határ három régiójában etnikum szerint

Forrás: Örkény–Székelyi, 2011

Azt, hogy a határon átnyúló diaszpóra Magyarországot a kvázi-anyaközpontnak tekinti, a hármás határon élők **utazási szokásai** alapján rajzolódik ki (4. térkép). Látható, hogy a szlovákiai és ukrainai magyarok körében Budapestre jönni szinte ugyanolyan valószínűségű, mint a hármás határ magyar részén élők körében, ugyanakkor közel kétszerese a hármás határ szlovák és ukrán lakosaihoz képest.

4. térkép: A hármas határon élők utazási szokásai

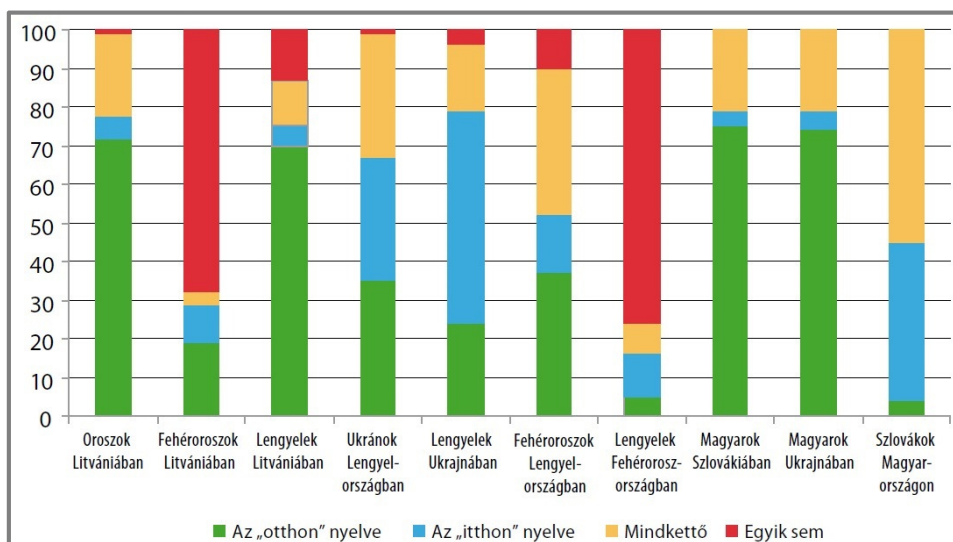
Forrás: Sik (2015c)

A **nyelv** fontosságát a hármas határ kvázi-diaszpórai körében meggyőzően illusztrálja az EU keleti határán élő nemzeti kisebbségek otthoni nyelvhasználatának elemzése (3. ábra).

Otthonukban a vizsgált nemzeti kisebbségek közül a két magyar kvázi-diaszpóra, illetve a litvániai oroszok és lengyelek használják leggyakrabban kizárólagosan az „otthon” nyelvét, ami mellett eltölpül az „itthoni” nyelv használóinak köre. Ennek ellentéte a magyarországi szlovákok helyzete, akik vagy magyarul vagy magyarul és szlovákul beszélnek otthon, de elhanyagolható az otthon csak szlovákul beszélő családok aránya.

A kárpátaljai magyarok erős kvázi-diaszpórikus identitásának szerves része – ha nem elsődleges oka – az, hogy alig beszélnek ukránul, és emiatt nagy az esélye, hogy jelenük és jövőjük (iskola, munkahely, kapcsolati tőke stb.) is a kvázi-anyaország felé irányuljon:

„Az alapvető probléma, hogy a gyerekek nem tudnak ukránul. (...) A fiam nagyon jó fej, komputerekhez ért. De egy munkahelyre sem kell, mert nem tud ukránul. 2006-ban felvették a Beregszászi Magyar Főiskolára (...) de most mit ér vele itt, ha lesz egy magyar nyelvű diplomája? Így csak Magyarországon tud elhelyezkedni.” (Juhász–Csatári–Makara 2010: 21.)

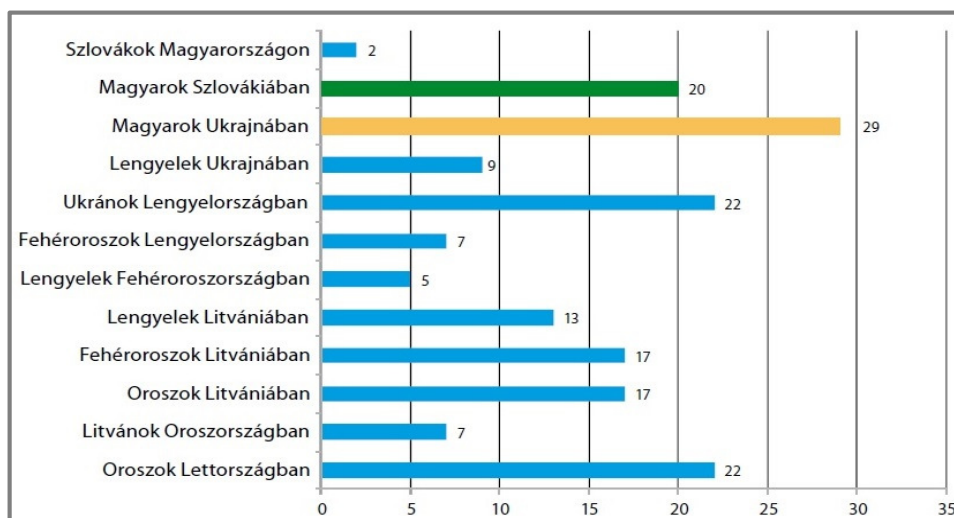

3. ábra: Az „otthon” használt nyelv az EU keleti határán élő nemzeti kisebbségek körében (%)

Forrás: Sik (2015c)

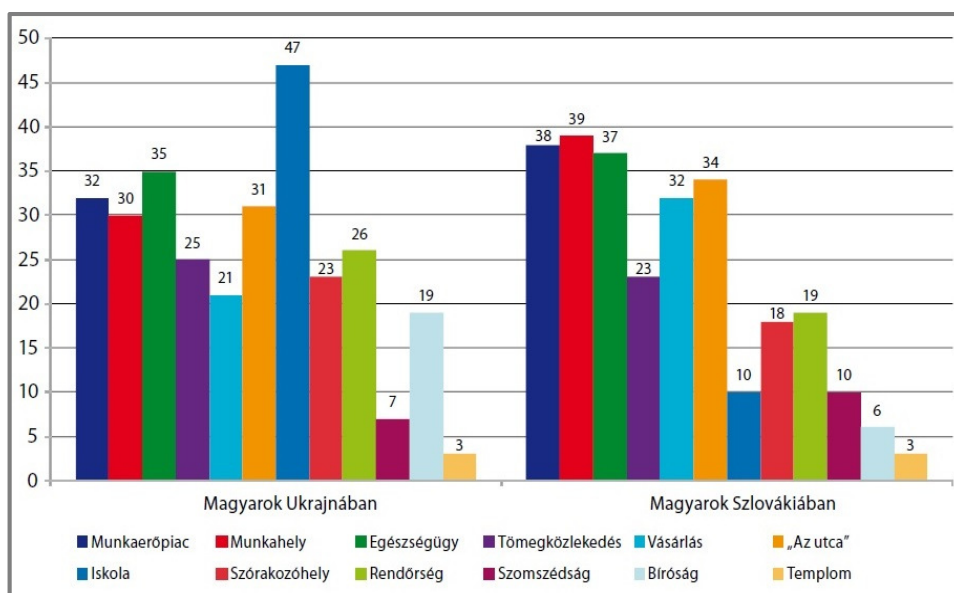
Az EU keleti határának két oldalán kvázi-diaszpóra helyzetben lévő tizenkét nemzeti kisebbség **diszkriminációs tapasztalatát** vizsgálva azt látjuk (4. ábra), hogy a szlovákiai és ukrainai magyarok körében magas a diszkriminációs tapasztalat értéke, csak a lettországi oroszok és a lengyelországi ukránok diszkriminációs tapasztalata közelíti meg e két határon túli magyar kisebbség körében tapasztalt értéket.

Az etnikai alapú diszkriminációs tapasztalat forrása némileg eltér a két kisebbség esetében (5. ábra): a munkaerőpiac, a munkahely, az egészségügy és az „utca” mindkét esetben a leggyakoribb (a szomszédság és a templom a legritkébb) forrásai a diszkriminációnak, de Ukrajnában ezeket messze meghaladja az iskola, Szlovákiában pedig ezekkel közel azonos erejű a vásárlás hétköznapi aktusa.

4. ábra: A diszkriminációs tapasztalat elterjedtsége az EU keleti határvidékén élő nemzeti kisebbségek körében (%)

Forrás: Sik (2010)

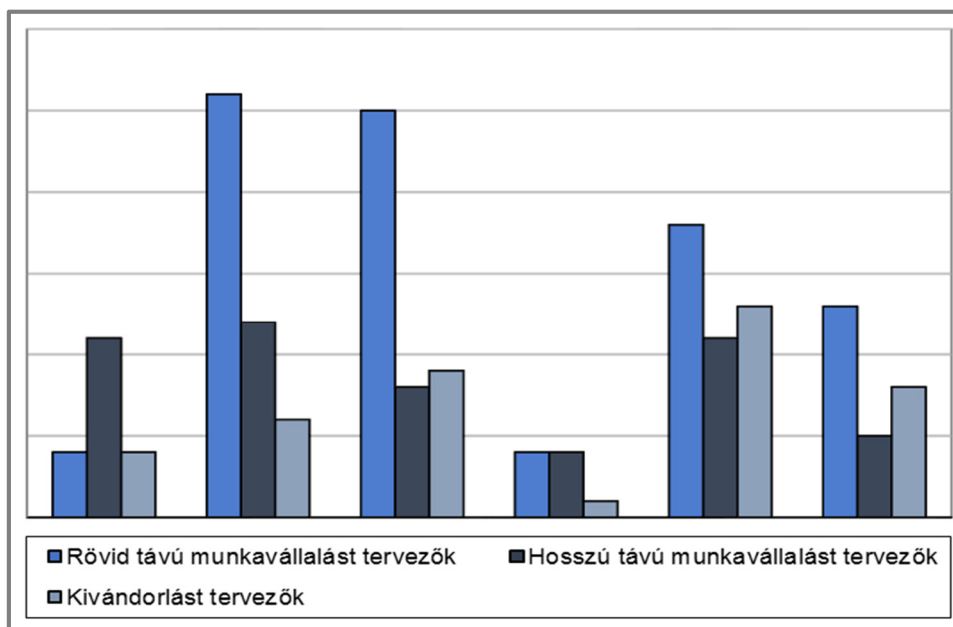

5. ábra: Az etnikai alapú diszkriminációs tapasztalat elszenvedésének körülményei az ukrainai és szlovákiai magyarok körében (%)

Forrás: Sik (2010b)

Kvázi-diaszpóra identitás hatása a migrációra a hármás határon

A határon átnyúló diaszpóra migrációja abban különbözik a nemzetközi vándorlás jelenségétől, hogy a fogadó és a kibocsátó népesség zömmel ugyanahhoz a nemzethez tartozik, a bevándorló nyelvi és kulturális szempontból is nem egy idegen országba, hanem a saját hazájuknak tekintett „kvázi-anyaországba” érkezik, vagy, ha a másik irányban mozdul, akkor „itthonról” megy „haza”. A kérdés az, hogy a határon átnyúló diaszpóra kvázi-diaszpóra jellemzői tetten érhetőek-e a migráció során.

Jelmagyarázat: Mo1 – magyarországiak a magyar–szlovák határ mentén, Mo2 – magyarországiak a magyar–ukrán határ mentén.

6. ábra: A migrációt tervezők aránya térség és etnikum szerint (%)

Forrás: Koltai-Sik, 2012

A **migrációs potenciál** három típusának mértékét vizsgálva (6. ábra) azt látjuk, hogy a magyarországi lakosok migrációs potenciálja egy kivétellel alacsonyabb az átlagosnál (bár a szlovákiai határ mentén élők hosszú távú migrációs tervei kismértékben az átlag feletti); a szlovákiai lakosok körében az erős rövid távú külföldi munkavállalási szándék terén alig van eltérés a nemzetiségek között; valamint, hogy hosszú távú munkavállalásra

mind Szlovákiában, mind Ukrajnában – itt a rövid távú munkavállalást tervezőkhöz hasonlóan – a magyarok hajlamosabbak, mint a hazai többség. Kivándorlást az ukrainai magyarok az ukránoknál nagyobb, ezzel szemben a szlovákiai magyarok a szlovákoknál kisebb arányban terveznek.

A szlovákiaiakhoz képest az ukrainai magyarok hajlamosabbak a kivándorlásra. A határ átjárhatóságának eltérései magyarázzák, hogy a rövid távú migrációs potenciál magasabb a szlovákiai magyarok, mint az ukrainai magyarok körében.

A migrációs tervek célországait összehasonlítva látható (2. táblázat), hogy míg a magyarországi lakosok esetében erős a német orientáció; addig a szlovákiai magyarok körében Magyarország csak egy a lehetséges célországok között, ugyanakkor az ukrainai magyarok esetében Magyarország szerepe kiemelkedő. A szlovákiai szlovákok körében (a szlovákiai magyarokhoz hasonlóan) erős az osztrák hatás, de ebben a csoportban a legerősebb az angliai és dél-európai hatás is, az ukrainai ukránok kis csoportjának migrációs mentális térképe kialakulatlan.

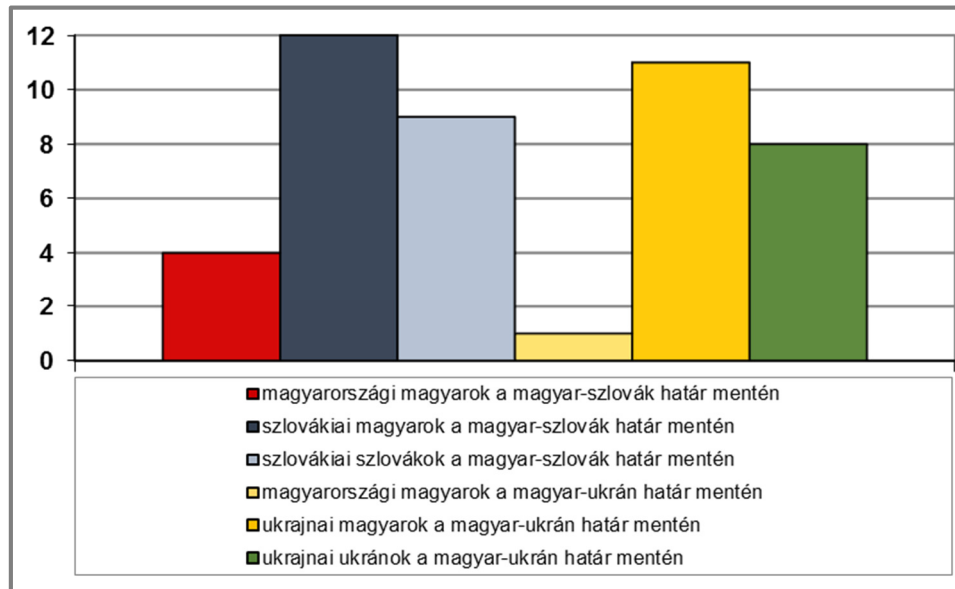
2. táblázat: A munkavállalási célú migrációs potenciál mentális térképe térség és etnikum szerint (%)

	Magyarországi magyarok	Szlovákiai magyarok	Szlovákiai szlovákok	Ukrainai magyarok	Ukrainai ukránok
Németország	34	18	15	13	17
Ausztria	10	24	23	3	0
Egyesült Királyság	11	13	25	0	6
Olaszország, Spanyolország	13	5	23	15	0
Magyarország	-	14	0	54	14
Egyéb	32	26	14	15	63
Összesen	100	100	100	100	100
N	79	120	53	78	35

Jelmagyarázat: Három válasz alapján

Forrás: Sik 2010

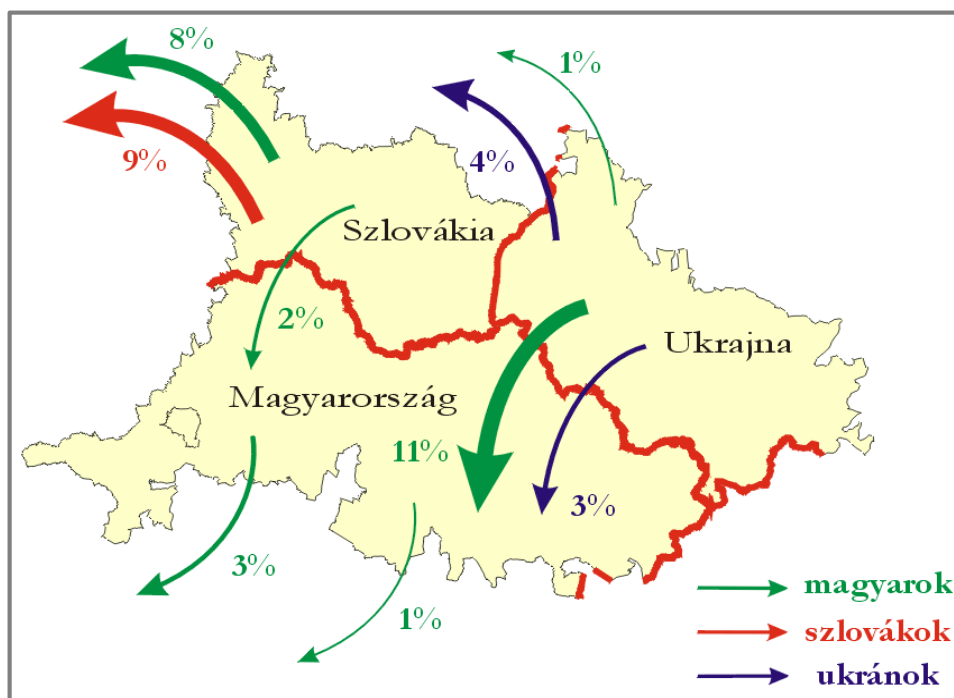
A **külföldi munkavállalás** aránya a magyarországi lakosok körében a legalacsonyabb, s mindkét határ menti régióban a magyar etnikumúak körében némileg magasabb, mint az ottani többség esetében (7. ábra).

7. ábra: Az elmúlt 12 hónapban külföldön dolgozók aránya állampolgárság, lakóhely és nemzetiség szerint (%)

Forrás: Sik (2015c)

A külföldi munkavállalás irányainak elemzése során (5. térkép) látható, hogy a szlovákiai szlovákok és magyarok – tehát a többség és a kisebbség egyaránt – legnagyobb arányban a térségből kifelé mozog. Ezzel szemben az ukrán határ menti térségből a Magyarország felé irányuló munkavállalás aránya magasabb, mint a térségből kifelé irányuló mozgásé. Ukrajna esetében a többség és a kisebbség munkavállalásának iránya is eltérő: míg az itt élő magyarok elsősorban Magyarország felé, addig az ukránok – ha kismértékben is, de inkább – a térségből kifelé mozdulnak.

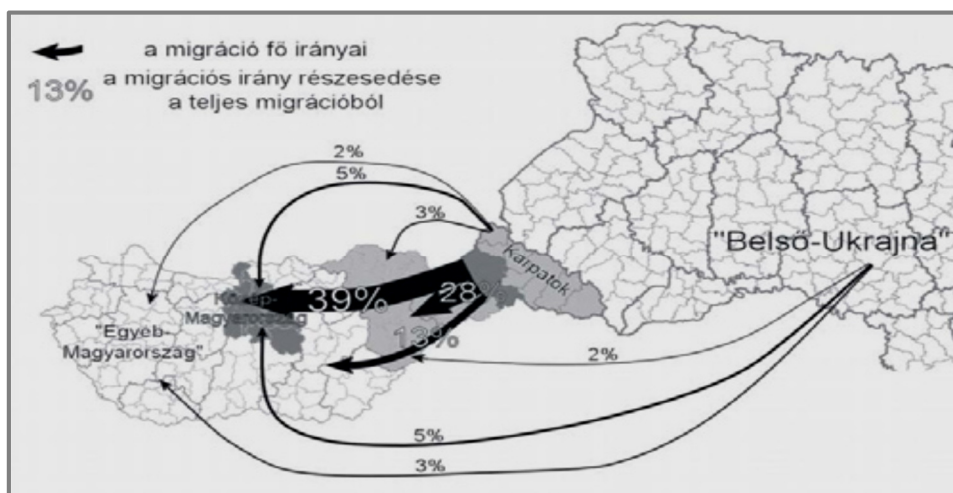

5. térkép: A külföldi munkavállalás iránya állampolgárság és nemzetiség szerint (%)

Forrás: Sik (2015c)

A Magyarországon dolgozó ukránok otthoni lakóhelyének és magyarországi munkahelyének együttes elemzése (6. térkép) azt mutatja, hogy a kárpátaljai Budapesten dolgozók alkotják a legnagyobb csoportot, a hármas határ magyar oldalán dolgozó kárpátaljaiak pedig a második legnépesebb társaság (Soltész et al. 2014).

Ha a Magyarországon dolgozó ukránok születési hely szerinti megoszlását vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy közel felük a határ menti (a beregszászi és ungvári járásból) és azokhoz közeli (munkácsi és nagyszőlősi járás) helyekről származik. Ha a hármas határt magában foglaló megyében dolgozókat vizsgáljuk, akkor még jelentősebb a két hármas határba tartozó kárpátaljai járás dominanciája (Baranyi et al. 2009).

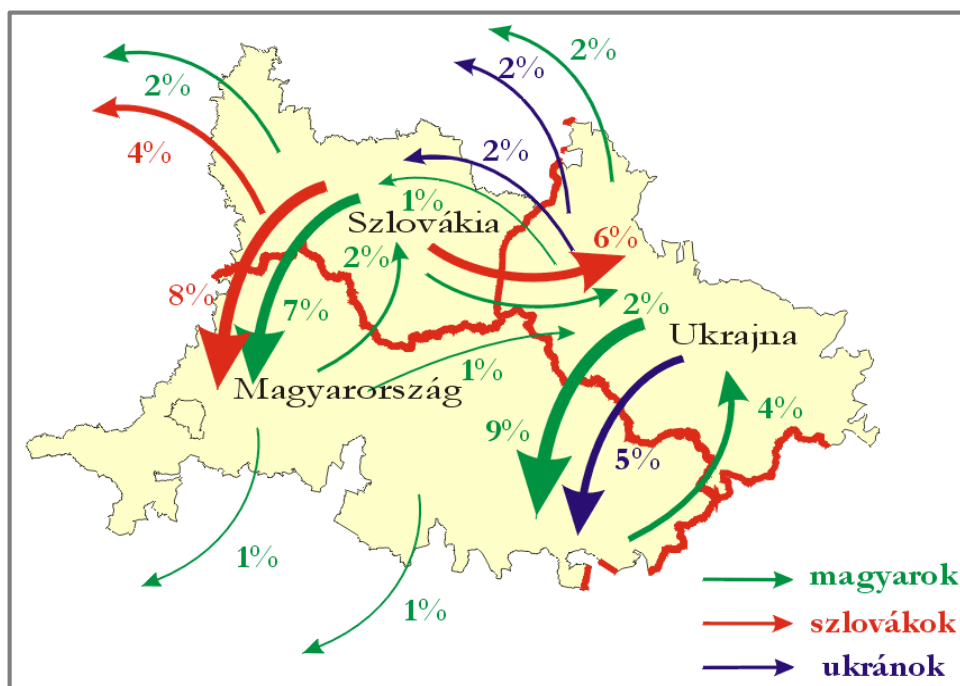

6. térkép: A Magyarországon dolgozó ukrainaiak az ukrainai lakóhely és a magyarországi munkahely helye szerint, 2008

Forrás: Karácsony–Kincses (2012: 7. ábra).

Ha a **kvázi-vállalkozások** (ide értve a nagybevásárlásoktól a saját célra szolgáló „házi csempészetektől a rendszeres üzletelésig húzódozó tevékenységek körét) **irányait** vizsgáljuk (7. térkép), akkor azt látjuk, hogy minden lehetséges irányban van mozgás a régió belül, s ezek aránya jobbra nagyobb, mint a régióból kifelé irányulóké.

A magyarországi lakosok közül az ukrán határ közelében élők között kismértékben magasabb az Ukrajnában üzletelők aránya. Szlovákiából a kvázi-vállalkozó magyarok és szlovákok elsősorban Magyarország felé orientálódnak, de a szlovákiai szlovákok alig kisebb arányban aktívak Ukrajnában, illetve a térségen kívüli országokban. Ukrajna felől nézve az üzletelés fő csapása Magyarország, s ebben a magyarok aktivitása az ukránokénak közel kétszerese.

7. térkép: A külföldi vállalkozások iránya állampolgárság és nemzetiség szerint (%)

Forrás: Sik (2015c)

Összefoglalás

A tanulmány során a határkutatás egy nem-szokványos módját mutattuk be, mely a kommunikáció új technikáinak rohamos fejlődése, illetve a határok elválasztó szerepének változása folytán (melyek együttesen transznacionális közösségek formájában teszik lehetővé a diaszpórák szerveződését) egyre fontosabbá válik.

A határon átnyúló diaszpórákat korábban úgy jellemeztük, hogy tagjai folyamatos mozgásban vannak és legfőképpen munkaszerzési célból folyamatosan mozognak a határok oldalai között. Ez a mozgás nem egyszeri, hanem többszöri oda-vissza migrálás is lehet, s ebben benne foglaltatik az is, hogy a jövőben is tervezik a határon túlnyúló ingaszerű mozgás fenntartását: így jön létre a lebegés állapota, ami önálló stratégia formájában idővel állandósulhat is (Feischmidt–Zakariás 2010). Ez a lebegő állapot a magyar–

szlovák–ukrán hármass határon élő ukrainai magyar kvázi-diaszpóra identitáson keresztül, illetve ennek a migrációra gyakorolt hatásával jól illusztrálható. Nem meglepő, hogy a hármass határ speciális történelmi és politikai beágyazottságának köszönhetően az identitásbeli kérdések, a migrációs tervek, illetve a munkavállalási lehetőségek is speciális képet mutatnak. Azzal kapcsolatban, hogy a hármass határon a határon átnyúló diaszpóra kialakulásában milyen erős hatása van a kvázi-diaszpóra identitásnak a migrációra, láttuk, hogy a migrációs potenciál és a rövidtávú munkavállalás esetében nagy szerepe van a határ átjárhatóságának. A migráció irányával kapcsolatban (rövidtávú munkavállalás illetve a kivándorlás esetében is) érvényesül az „ithonról – hazatérés” érzelmi fontossága, illetve természetesen gyakorlati megvalósításának egyszerűsége is. A kvázi-diaszpóra identitás speciális tulajdonságai egybecsengenek a hármass határon tapasztalható migrációs „trendekkel”: a kárpátaljai és a szlovákiai magyarok egyaránt az átlagosnál közelebb érzik magukhoz a kvázi-diaszpórát, valamint az „otthont” és távolabbinak az „ithont”, azaz Ukrajnát vagy Szlovákiát. Strukturális okokból viszont ennek hatása a határon átnyúló mozgásokra a kárpátaljai magyarok körében válik csupán meghatározó erejűvé (a Magyarországon dolgozó ukránok jelentős része kárpátaljai és a hármass határ magyar oldalán dolgozik), és esetükben más diaszpóra-hatás is erőteljesebben jelentkezik, mint a szlovákiai magyarok körében: nagyon erősen kötődnek saját régiójukhoz és lakóhelyükhöz. Ez a két jellemző kétség kívül szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy a kárpátaljai magyarok jellemzően nem beszélnek ukránul, valamint diszkriminációs tapasztalatuk is átlagosan magasabb, ezek pedig mind a kvázi-diaszpórikus identitás kiemelkedően hangsúlyos részeihez tartoznak.

Irodalomjegyzék

- BARANYI B. ET AL. (2009): *Az ukrán munkavállalók munkavállalásának sajátosságai Északkelet-Magyarország határ menti térségében*. Zárójelentés. MTA [HAS] RKK, Debrecen.
- BONACICH, E. (1973): A theory of middleman minorities. *American Sociological Review*, 38: 583–594.
- BONACICH, E. – TURNER, J. H. (2012): A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé ELTE TáTK, Budapest, 79–92.
(http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Migracio_Szociologiaja_1.pdf)
(Eredetileg megjelent: *Toward a Composite Theory of Middleman Minorities*. *Ethnicity*, Volume 7, 1980, 144–158.)
- CLIFFORD, J. (2001): Diaszpórák (részletek). In: *A migráció szociológiája szerk.*: Sik Endre, Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 155–170.

- (Eredetileg megjelent: [1994]): Diasporas. *Cultural Anthropology*, 9 (3): 302–338.)
- FEISCHMIDT M. – ZAKARIÁS I. (2010): Hazatérő idegenek. Az etnikai migráció formái, okai és hatásai a Kárpát-medencében. In: Hárs Á. – Tóth J. szerk. (2010): *Változó migráció, változó környezet*. MTA KI- Sik, Budapest.
- GÖDRI I. (2010): Bevándorlás és etnicitás – összefüggések nyomában. In: Hárs Á. – Tóth J. szerk. (2010): *Változó migráció – változó környezet*, MTA KI- Sik, Budapest, 87–124.
- ILLÉS I. (é. n.): Határok és határ menti együttműködés Közép- és Délkelet Európában. (<http://www.inco.hu/inco4/innova/cikk2h.htm>)
- JUHÁSZ J. – CSATÁRI F. – MAKARA E. (2010): *Ukrán állampolgárok munkavállalása Magyarországon*. OFA, Budapest. (http://www.migrinfo.hu/user_files/110727sxrrxa338326.pdf)
- KARÁCSONY D. – KINCSES Á. (2012): *Ukrainian citizens in Hungary: national cohesion and economic constraint*. KSH, Budapest. (http://www.eastmig.mtafi.hu/kar_kincs.pdf) (Magyarul: Ukrán állampolgárok Magyarországon: nemzeti összetartozás és gazdasági kényszer. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2010/03/karacsonyi_kincses_1.pdf)
- KOLTAI J. – SIK E. (2015): Határokon átnyúló munkaerő-piaci és jövedelem-szerző mozgások. In: Sik–Surányi szerk. (2015): *Határhatások*. 252–266.
- KOLOSOV, V. – TREVISH, A. (1998): The political geography of European minorities: past and future. *Political Geography*, 17 (5): 517–534.
- MALYNOVSKA, O. A. (2006): Trans-border Migration of the Population of the Ukrainian Western Frontier Areas in the Context of EU Enlargement. CIR Report and Analyses, No. 6. (http://csm.org.pl/fileadmin/files/Biblioteka_CSM/Raporty_i_analizy/2006/Olena%20A.%20Malynovska_Trans-border%20Migration%20of%20the%20Popula.pdf)
- MEINHOF, U. H. (2003): Migrating borders: an introduction to European identity construction in process. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29 (5): 781–796. (<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1369183032000149569?journalCode=cjms20>)
- MOLNÁR J. (2005): Összehasonlító társadalomföldrajzi vizsgálatok négy európai határvidéken. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, II. (1): 22–36. (<http://gtk.uni-miskolc.hu/files/285>)
- ÖRKÉNY, A. – SZÉKELYI, M. (2011): Constructing Border Ethnic Identities along the Frontier of Central and Eastern Europe, *Sociologie Romanaesca*, 1: 14–24. (http://www.academia.edu/4228767/Antal_Orkeny_Maria_Szekelyi_Constructing_Border_Ethnic_Identities_along_the_Frontier_of_Central_and_Eastern_Europe)

- ÖRKÉNY A. – SZÉKELYI M. (2015): A határ mentiség szerepe. In: Sik–Surányi szerk. (2015): *Határhatások*. 297–315.
- ÖRKÉNY A. – SZÉKELYI M. (2015) Határrégió és etnikai identitás. In: Sik–Surányi szerk. (2015): *Határhatások*. 332–356.
- SIK, E. (2000): Diaspora: Tentative Observations and Applicability in Hungary. In: Ilona Kiss and Catherine McGovern Eds.: *New Diasporas in Hungary, Russia and Ukraine*. Open Society/COLPI, Budapest, 20–41.
- SIK, E. (2010): Emigration Potential and Identity among the National Minorities in the Eastern Borderzone of the EU. In Chorostov, Alexander and Hans-Georg (eds.) *Migration potential*. ENRI-EAST Thematic and comparative papers.
- SIK E. (2015a): Bevezetés és hevenyészett gondolatok a határ kutatásának növekvő jelentőségéről. In: Sik-Surányi szerk. (2015): *Határhatások*. 4–11.
- SIK E. (2015b): Adalékok a határ szociológiai elemzéséhez. In: Sik-Surányi szerk. (2015): *Határhatások*. 12–33.
- SIK E. (2015c): Adalékok a hármas határ háromszoros. In: Sik-Surányi szerk. (2015): *Határhatások*. 34–94.
- SIK E. (2015d) A határ szerepe a migrációs potenciál. In: Sik-Surányi szerk. (2015): *Határhatások*. 239–251.
- SIK, E. – TÓTH, J. (2003): Joining an EU identity: integration of Hungary and the Hungarians. In: *Europeanisation, National Identities and Migration*, eds.: Willfried Spohn, Anna Triandafyllidou, Routledge, London, 223–244. (<http://europeanization.files.wordpress.com/2011/03/europeanization-national-identities-and-migration.pdf>)
- SIK E. – SURÁNYI R. szerk. (2015) *Határhatások* ELTE TáTK – Tárki, Budapest. (http://www.tarki.hu/hu/research/euborderregions/2015_hatarhatas.pdf)
- SOLTÉSZ, B. ET AL. (2014): Hungary: cross-border migration in a fragmented ethnic space. In: Erőss, Á. – Karácsony, D. Eds.: *Discovering migration between Visegrad countries and Eastern Partners*. Chapter 3.2., 72–87. (http://www.eastmig.mtafki.hu/book/3_2.pdf)
- SZALKAI G. (2015): Elérhetőségi és forgalmi viszonyok. In: Sik-Surányi szerk. (2015): *Határhatások*. 95–11.
- WIMMER, A. – GLICK-SCHILLER, N. (2012): Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok. In: Sik E. szerk.: *A migráció szociológiája 2*. Budapest: ELTE TáTK, 8–22. (http://issuu.com/tarki_research/docs/sik_endre_a_migracio_szociologiaja_2) (Eredetileg megjelent: *Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences*. *Global Networks*, 2002, 2 (4): 301–334)

Gábrity Molnár Irén: Identitás, vándorlás és etnikai folyamatok a Vajdaságban

Bevezető

A tömeges és gyakori vándorlás a mobil társadalom ismérve. Ez új esélyeket adhat az alkalmazkodni képes humán erőforrásnak. Ebben a (nyitott) folyamatban adódik a kérdés: vajon mennyire változik az egyén és a közösség identitása, vagy egy térség etnikai szerkezete? A népek keveredése Európában együtt jár a kontinens munkaerőpiacán észlelt körforgással. Ebbe a folyamatba lépett be több mint fél évszázada a vajdasági lakosság is (köztük a magyarok). Mi készíteti őket az elvándorlásra? A folyamatos szerbiai emigráció fő okai: a nehézkes társadalmi szerkezetváltás (a délszláv háború óta elhúzódó instabil gazdaság), a tranzíció veszteségeinek (munkanélküli) és a fiatalok (karrierépítés) kiútkeresése. Abból a feltevésből indulok ki, hogy az elvándorlási hajlamot fokozzák a materiális tényezők, de az egyéni élmények, a családi tapasztalatok és a kiépült nemzetközi kommunikációs hálók is.

A 2002–2012 között elvégzett kutatási eredményeink²³ relevánsak a vizsgált migrációs folyamatok megértésében és értelmezésében. Tanulmányom tartalmazza a Vajdaságban lezajló vándorlások jelenségéhez kötődő kategóriák (identitás, etnikai folyamatok) részleges leírását. A Szerbiában élő magyarok főleg a jobb megélhetés, vállalkozás, vagy továbbtanulás miatt vándoroltak el, amiben nem gátolja őket az erős regionális kötődésük sem. Kimutathatók a gazdasági migráció, az etnikai és a transznacionális vándorlás típusai.

Identitás – kisebbségi helyzet/lelki állapot

A szakember tanulmányában (Gereben 2000) állítja, hogy: „Az azonosság-tudatot általában véve egy olyan összetett és rétegzett tudati kapcsolathálónak tartjuk, amely számos szállal köti az egyént a társadalom szűkebb-tágabb formációihoz: a családhoz, a lakóhelyi, szakmai, felekezeti, stb. közösségekhez, a nemzethez, az európai kultúrához, s végül az emberiséghez.

²³ A vajdasági magyarok időszerű kivándorlási hullámairól időrendi vagy nagyságrendi szempontból is végeztek kutatásokat (Tóth 1996, 2001; Mirnics 2001; Gábrity Molnár 2001, 2008, 2012; Papp 2001; Gábrity Molnár–Takács 2012). A publikációkat és a projektadatokat lásd a tanulmány végén.

Ezek a kötődések általában nem helyettesítik, hanem – egymásra épülve – kiegészítik egymást.” A Vajdaságban élők identifikációjában is észlelhető ez a jelenség. A lakosság magában hordja a térség történelmét, kultúráját, életmódját, a hagyományokat, vallási és nemzeti önszerveződésének formáit, de pártolja az EU-s értékrendet is (Gábrity Molnár 2008a).

Szerbia gazdasági-politikai és társadalmi életére jelentősen hatott néhány múltbeli tényező, hiszen ez a terület évszázadok óta szembevető gazdasági, kulturális különbségekkel küszködött. Az ország lakossága, magatartásában és felfogásában különbözik, régiók és történelmi háttérük alapján (északon osztrák, délen török uralom volt): más karakteri jellemvonással rendelkeznek a vajdaságiak, a šumadijaiak, a montenegróiak, a koszovóiak, a szandzsákiak, a bosnyákok és a krajinaiak, sőt az őshonos vajdasági vagy a közép-szerbiai szerbek – nemcsak mentalitásuk, nyelvjárásuk, hanem nemzeti²⁴, regionális²⁵ vagy vallási identifikálódásuk szerint is.

A Vajdaság²⁶ évszázadok óta multikulturális, soknemzetiségű és multi-konfesszionális régió. Ha figyelembe vesszük, hogy az innen elszármazott kivándorlók már hozzászoktak a mássághoz, több nyelvet beszélnek, akkor joggal feltételezhetjük, hogy toleránsak és alkalmazkodó képesek az új környezetben is. A térség lakossága gyakori tömeges ki- és betelepítések, migrációk, sőt határváltoztatások mellett őrizte meg, vagy éppen változtatta

²⁴ „Az *etnikai identitás* az egyén szubjektív, történelmi, kulturális, politikai, társadalmi tényezőkhöz alapuló tudata, amely a nemzeti-etnikai csoporthoz tartozás tudatából és élményéből származik – ennek minden értékelő és érzelmi mozzanatával, valamint viselkedési diszpozíciójával együtt. A személyiség és a társadalmi struktúra közé elhelyezhető közvetítő kategória, mely az egyén és a társadalom viszonyát reflektív módon és szimbolikus formában jeleníti meg, és más csoportidentitásokkal együtt a társadalmi identitás része” (Tajfel 1980). Szerbiában Milosević több mint egy évtizedes diktatúrája ideje alatt, az államirányítás megragadásakor a nacionalizmus eszközához nyúlt, hiszen a titói Jugoszlávia feldarabolásával megbomlott egy régi államközpontú egyensúly. A szerb etnikum veszélyeztettségének elhittetésével kialakult egy erős vágy az új nemzeti határok kijelölésére. Ugyanezt sugallták a többi tagköztársaságok politikai oligarchiái (Tuđman, Izetbegović)

²⁵ „A regionális identitás azon folyamatok interpretációjaként is értelmezhető, amelyek keretében egy régió intézményesülése lezajlik. E folyamatok eredményeként kerülnek kialakításra a terület határai, szimbólumai és intézményei.” (Paasi 2003, 478.)

²⁶ A Vajdaság történelmében az utóbbi évszázad során öt állam fennhatósága váltotta egymást és több gazdasági berendezés cserélődött (monarchiáktól, szocializmuson keresztül a tranzíciós társadalomig). A nagyhatalmak megbeszéléseitől függően, a háborúk és menekülések során, több tíz nép és nemzetiség jött-ment és telepedett le, aminek az eredménye: 26 nemzet és etnikai közösség és 34 vallási közösség él a Vajdaságban.

életszokásait. Az identitáskutatások azt mutatják, hogy a magyar ajkú „vajdaságiak döntően a közvetlen környezetükben fellelhető, az őket mindennapjaikban is körülvevő, életük szerves részét képező szokásokkal és tárgyi környezettel azonosulnak, s bár másodlagos identitás tekintetében érzelmi-
leg kötődnek az anyaországhoz, Magyarország általánosan ismert nemzeti szimbólumai nem szólítják meg őket. Saját kulturális szimbólumrendszer alkotnak, elsősorban a közvetlen környezetükben található növények, állatok, eszközök, szokások megjelenítésével.” (Mirnics–Nacsá 2011: 31.) A vajdasági magyarok identitásának meghatározásakor figyelembeötlő a táj- és nemzettudatuk egybefonódása²⁷.

A Mozaik–2001 ifjúsáskutatás kapcsán észleltük a vajdasági magyar fiatalok önbesorolását: elsödlegetes identitásként legtöbbet a vajdasági magyart választották (56%), majd a magyarságot (28,5%) (Gábrity Molnár–T. Mirnics 2002). Lázár Zsolt és Dušan Marinković 2002-ben vajdaságiak helyi, regionális és globális identitását vizsgálták. A kutatás kimutatta, hogy a megkérdezett magyarok leginkább a Vajdasággal, illetve a saját településükkel tudnak azonosulni. E spontán érzelmi azonosulásra, mintegy piramisszerkezetre épül felfelé az identitás többi eleme: azonosulhatnak még a szubrégióval (Bácska, Bánát, Szerémség), vagy születési településükkel is. A vajdasági magyarok meglehetősen gyenge kötődést mutattak fel Szerbiával (Lazar 2003: 161.). Az idöszertü vándorlási folyamatok közepette feltételezhető az is, hogy Jugoszlávia szétesése után az ott élö magyarok gyengén kötödték az újonnan alakult államokhoz (akár Szerbiához) és hontalanságuk átélésekor könnyebben döntöttek az emigráció mellett.

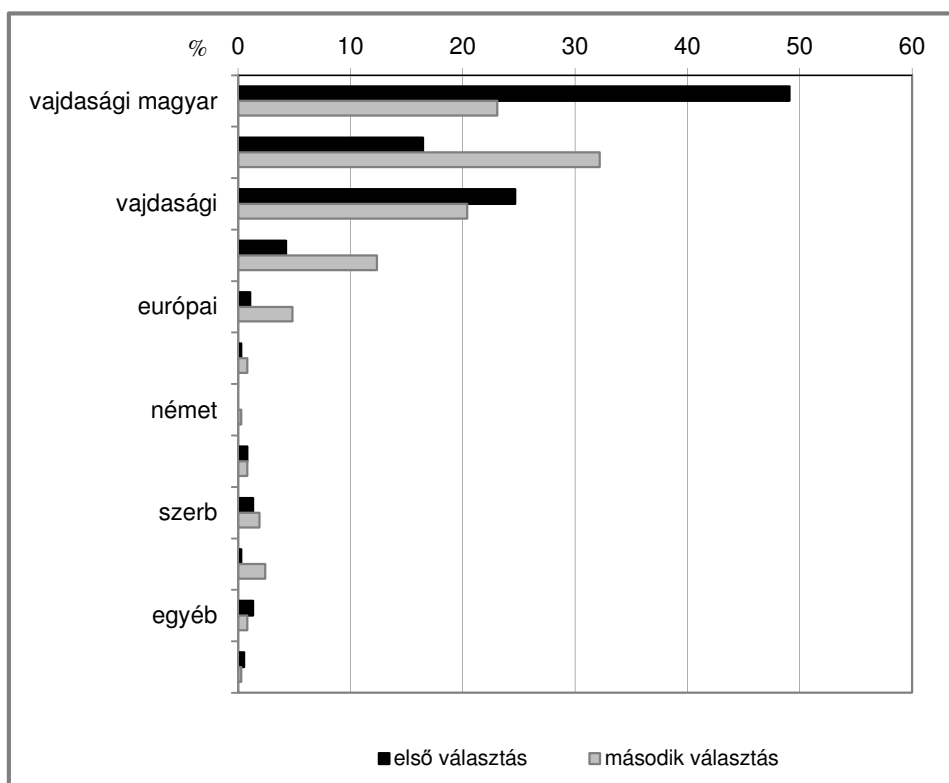
Hódi (1989) *Táj és lélek* címü könyvében közzétett felmérésének eredményei alapján állítja, hogy a vajdasági magyarok önmagukat barátságosnak, szorgalmasnak, békésnek, becsületesnek, nyílnak, húségesnek, áldozatkésznek és bátornak látják. A negatív tulajdonságok körében a széthúzás, az anyagiasság és az irigység jelent meg. Egy késöbbi vizsgálatban a vajdasági magyarok hasonló tulajdonságai kaptak hangsúlyt: munkaszerető, alkalmazkodó (türelmes), kitartó, széthúzó, félnk és barátságos. A pozitív és negatív jellemzők aránya alapján Gereben és Tomka (2001) azt a következtetést vonták le, hogy a nemzeti önkép a Vajdaságban bizonytalanabbá, de pozitívabbá is vált. A vajdasági magyarokról alkotott kép a körölmények

²⁷ Kutatási tapasztalatainkat összegezve azt mondhatjuk, hogy a nemzeti identitástudat és a vallásosság társadalmi ismérvei a Kárpát-medence magyarsága körében – különösen kisebbségi helyzetben – jelentösen átfedik, és ebböl adódóan kölcsönösen erősítik egymást.” (Gereben 2000)

feltételezhető nyomására „a korábbinál alkalmazkodóbbnak, szerényebbnek, sőt megfélemlítettebbnek” tűnt.

A délszláv háború után Sági a vajdasági magyarság személyiségjegyeit elemezve tapasztalta, hogy folyamatos sebzettség és sebezhetőség (vulnerabilitás) állapotban él. Ezek: a *kisebrendűségi érzés* és a *depresszió*. „A Vajdaságban élő magyaroknak sajátos délvidéki személyiség szerkezetük van, amely egy kisebrendűségi érzéssel átítatott mátrixba, háttérbe ágyazódik be. Ennek következményei a specifikusan megváltozott pszichés működés, az inadekvát érzelmi reakciók.” (Sági 2001: 205-206.)

A Kárpát Panel nemzetközi kutatásban (2007) az alaptéma az identitás dimenzióinak vizsgálata volt. Megkérdeztük, hogy miként határozná meg magát leginkább (1. ábrán elsősorban és másodsorban is).

1. ábra: Identitásbeli önbesorolás a vajdasági magyarok körében (Kárpát Panel, 2007)

Forrás: Gábrity Molnár I. – Rác L. (2007): Vajdaság (Szerbia) – KÁRPÁT PANEL.

Önbesorolás alapján a Vajdaságban élő magyarok, elsősorban vajdasági magyaroknak vallották magukat (49%). Az elsődleges meghatározásnál második helyen van a vajdasági (24%), majd hogy magyar vagyok (16%). A térség magyarsága főleg területi-regionális kategóriát nevezett meg. Az identitás besorolása a második választásnál így alakult: legtöbben magyaroknak vallották magukat (32%), majd vajdasági magyarnak (23%) és a harmadik helyen vajdaságinak (20%). Másodsorban a válaszadók 12%-a magyar nyelvű szerb állampolgárnak tartotta magát.

Gábrity Molnár szerint (2008) a Vajdaságban, a történelmi nemzetállamhoz kötődő, érzelmi hozzáállású identitástípusok jelentősége csökkent, a tudatosabb, a kultúrjavakhoz (főleg az anyanyelvhez) kötődő nőtt, az identitást vállaló és tevőlegesen megélő (a térség nyújtotta esélyek és a tájhasználat) típusok súlya pedig növekedett. *A vajdasági magyarok anyagi helyzetmegélése, sőt a térségben megvalósított társadalmi és gazdasági aktivitása is befolyásolja a közösségi identitástudatukat.* Az identitástudat a tartományban kultúrnemzeti azonosulást mutat, amelyben fontos az anyagi értékek, a munka és mozgástér hasznosulása, de a kulturális értékek, a nyelvhasználat, az önbesorolás emóciós dimenziója is. Történelmi tevékenységükben és soruk építésében a magyarok a Vajdasághoz kötődnek legerősebben; munkájuk, mozgásterük a kistérségekhez kapcsolódik, még akkor is, amikor a térség megélésében a közösség viszonylag nagy része, bezártnak és esélytelennek érzi a területet ahol él. A vajdasági magyarokban is erősödött a kultúrnemzeti összetartozás-tudat, de ez nem akadályozza meg őket abban a döntésükben, hogy a jobb megélhetés okánál fogva elvándoroljanak a térségből.

A szakértő megállapítja, hogy „a vajdasági magyarok nemzeti identitásvesztésének okai elsősorban a természeti-ökológiai örökség vesztese (termőföldtulajdon-, élőhely leszűkülése, mobilitás gyengülése), másodsorban a demográfiai szerkezetváltozások (előregedés, emigráció és betelepítések által kiváltott lakosságfogyás), harmadsorban a gazdasági erőtlenség és a társadalmi-politikai élet peremléte, és végül a társadalmi örökség sorvadása (kulturális, vallási másodrendűség megélése, nyelvhasználati gondok).” (Gábrity Molnár 2008b: 70.) A magyar kisebbség meggyőződéssel úgy érzi, hogy alulhasznosítja az addig szerzett materiális, vagy kulturális értékeit. Különösen a szórványban élők kiszorulnak a korábbi történelmi értékeikből (kulturális, oktatási intézményekből, anyanyelvhasználat). A magyar közösség tájidentitása legfőképp a fiatal, iskolázott értelmiségiek elvándorlása

miatt került veszélybe. Ez nemcsak az EU-csatlakozás támogatásában nyilvánul meg, hanem elvándorlási hajlandóságukban és egy jellegzetes transznacionális identitásban is. (SCOPES 2012)

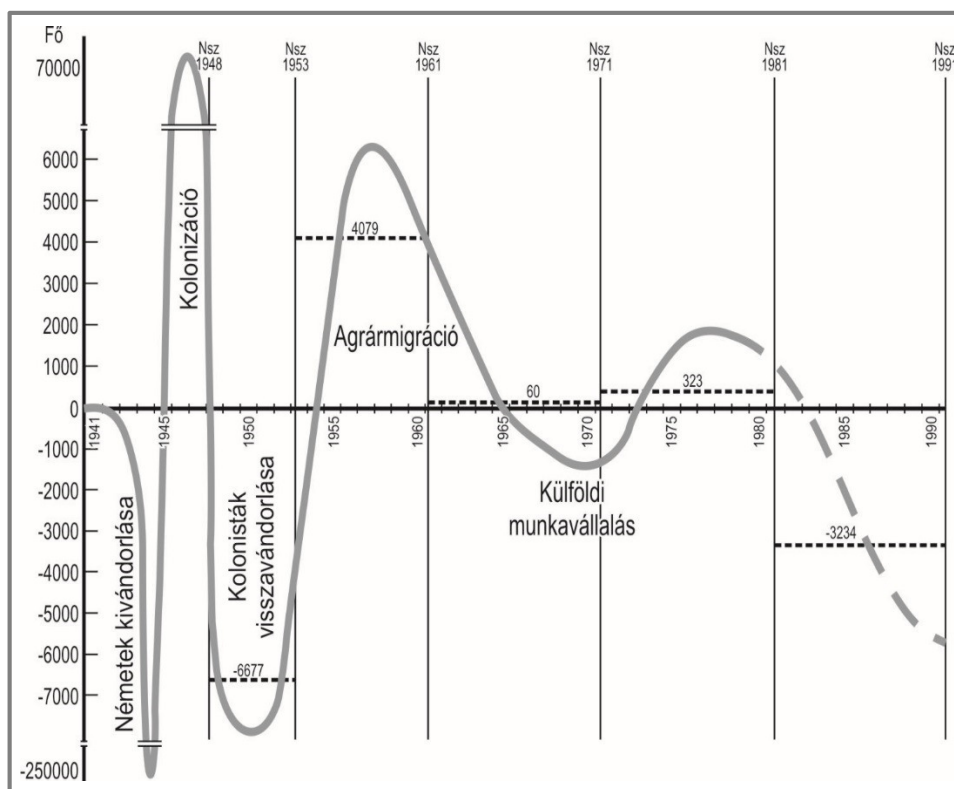
Etnikai folyamatok a migrációk hatására

Szerbia és a Vajdaság területén jelentős migrációs mozgást észleltünk az utóbbi évszázadban (2. ábra).²⁸ Ha részletes statisztikai elemzést végzünk, nyilvánvalóvá válik (betelepítések során) a térség elszerbbedésének a folyamata, miközben más nemzetiségű őshonos lakosok viszonylag nagy számban külföldre távoznak. Egyébként, már 60-70 éve, a titói Jugoszláviából ugyanúgy költöztek külföldre, mint később a mилошевиći időkben, vagy ma, amikor Szerbia az EU csatlakozásra törekszik. A második világháború után Jugoszláviából távoztak azok, akik nem értettek egyet az új, kommunista rezsimmel. Akkoriban körülbelül harmincezer magyar költözött el, de egyes adatok szerint²⁹ húszezeren vérbosszú áldozatai lettek, köztük ártatlank is. Voltak, akik a szülőföld elhagyása mellett döntöttek, vagy az országhatáron belül változtattak lakóhelyet (délről az északi régiókba). Amióta a titói Jugoszlávia nyitott külpolitikájának köszönhetően 1961 után elkezdő-

²⁸ A szerbek aránya a Vajdaság területén, a háborúk idején lezajlott bevándorlási hullám eredményeként így változott: 1. hullám (1918–1931): szerbek aránya 33,8%-ról (1910) 37,8%-ra (1931) nőtt; 2. hullám (1945–1948): a szerbek aránya 35,3%-ról (1941) 50,4%-ra (1948); 3. hullám (1991–1996): a szerbek aránya 56,8%-ról (1991) 64,3%-ra (1996) majd 66,76%-ra (2011) nőtt. A vajdasági magyarok lélekszáma 1961 óta folyamatosan csökkent: 1961-ben 442 561 magyar élt Vajdaságban, számuk 2011-ben pedig már csak 251 136 fő. A természetes fogyás és nagy emigrációs veszteség miatt a magyarok részaránya a tartományban 13%-ra csökkent. *Forrás:* First results of the 2011 census of population, households and dwellings in the Republic of Serbia. Statistical Office of the Republic of Serbia. Beograd, 2011.

²⁹ Lásd a szerb-magyar vegyes bizottság adatait: <http://www.magjarszerbmult.hu/> vagy http://mta.hu/mta_hirei/teljesnek-tekinteto-a-delvideki-magyar-aldozatok-nevsora-136548/

dött a lakosság folyamatos külföldre távozása, azóta egyre nő az ideiglenesen külföldön munkát vállalók száma.³⁰ Kezdetben a kivándorlás szervezetlen és spontán, de megengedett volt, majd az 1965. évi gazdasági reform óta az emigráció szervezeten folyik.

2. ábra: A Vajdaság migrációs szaldójának alakulása 1941–1991

Forrás: TET (Tátrai és a többiek, 2013. 41. *Durđev 1995, 58. és Mirnics 2001* adatai alapján)

³⁰ A külső migráció súlyosabb veszteségeket okozott a vajdasági magyarságnak, mint az asszimiláció. Kocsis Károly (Kocsis–Bottlik–Tátrai 2006) számításai szerint a magyar migrációs veszteség 1948–1991 között 69 193 fő volt, melyből 25 228 az 1980-as évekre esett. A nyugati munkavállalás, az első kiáramlás 1965–1970 között történt: 16 627 magyar, a tartományból származó vendégmunkások 27,5%-a vállalt munkát nyugaton (Bukurov 1977: 135–156.). Legtöbb magyar a szabadkai, újvidéki, topolyai, zombori és adai községekből kelt útra. A legutóbbi öt évben becslésem szerint újra megnőtt az elvándorlás, mivel több tízezer magyar vándorolt külföldre a Vajdaságból.

Legutóbb a 90-es években, a többszörös szerb immigrációs hullám jelentősen felgyorsította a tartomány elszerbesedését (Rauški 2001) – miközben az őshonos lakosság jelentős része külföldön vendégmunkásként élt, vagy elköltözött. A Szerbiából távozó magyar emigránsok célként európai országot választottak (Németország, Ausztria, Svédország és Franciaország), s kisebb számban indultak Európán kívüli országba (Kanada, USA, Új-Zéland, Ausztrália). A vajdasági magyarok az utóbbi negyed évszázadban, de különösen a kedvezményezett állampolgárság beszerzésével az anyaországba is költöznek.

Magyarország felé irányuló szerbiai/vajdasági emigráció az utóbbi huszonöt évben a következőképpen írható le (SCOPES, 2010–2013):

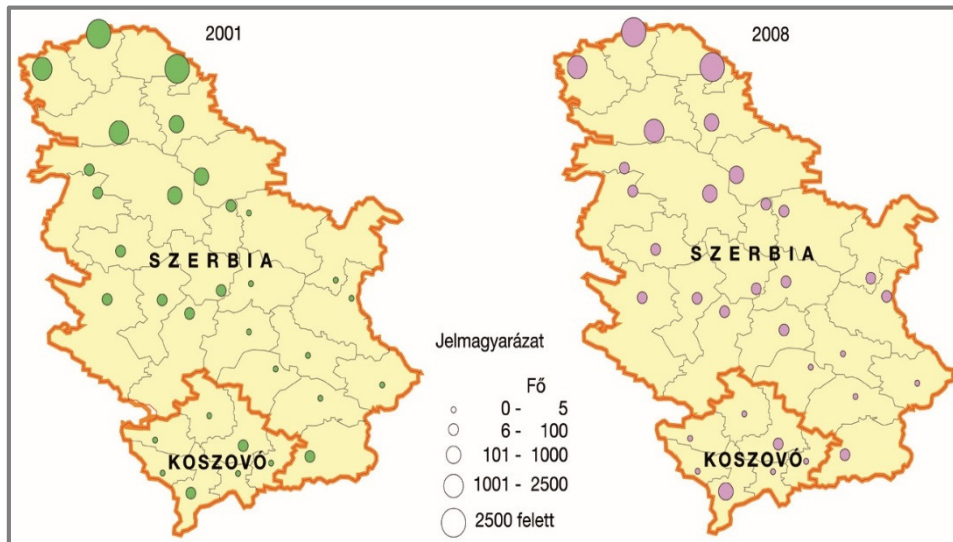
- a gazdasági térszerkezet átalakulása, a szerbiai rendszerváltást követő privatizáció, annak sikertelenségei, munkanélküliség, regionális fejlettségbeli különbségek, létbizonytalanság okozta gazdasági migráció;
- kétlaki vállalkozások főleg a határ menti térségben; Magyarországon, illetve Szerbiában történő üzletelés, tőkebefektetés (gazdasági érdekek, ingázás);
- új generációk tanulási és továbbképzés célú kitelepülése, ingázása;
- a délvidéki magyarok esetében kifejezett az etnocentrikus migráció (kontaktzóna, kapcsolati tőke vonzáselemei);
- Nyugat-Európa felé irányuló tranzit migráció (politikai és gazdasági/munkavállalási és karrierépítési motívumokkal).

Akár új hazájukban maradtak, akár visszatértek szülőhazájukba, sokan közülük összekötő szerepet töltenek be a két ország/régió között. Ma az emigránsok főleg fiatal szakemberek. Megkülönböztethetők a következő vajdasági kivándorló típusok (Gábrity Molnár 2012):

- a) Évtizedekkel a polgárháborút megelőzően jelentkeztek a *gazdasági migránsok*. Ők a kivándorló vendégmunkások, akiknek a száma ma is gyarapszik, elsősorban a fejlett európai országokban. Spontán, majd szervezett emigrációs hálózatot alkotnak.
- b) *Üzletemberek*³¹ egy része próbált időszakonként rizikós (külföldre átnyúló) vállalkozásokba fogni; bizonytalan gazdasági helyzetben kezd-

³¹ A nyolcvanas évek végén Jugoszláviában a rendszerváltás közepette, megjelentek a vállalkozó hajlamú, kisüzemek tulajdonosai, kereskedők, szolgáltatók. Munka és új piac után kutatva felvették a kapcsolatot a külföldi partnerekkel is.

- ték el tevékenységüket, az állami szektor leépülése közepette, miközben a gazdasági reformok eredményeképpen a magánvállalatok fellendülését várták. Szerbiában egy-egy cég életciklusa általában rövid, de sokoldalú tevékenységgel és örökmozgó, utazó üzletvezetőkkel, menedzserekkel rendelkeznek. A délszláv háború és a hiperinfláció idején (1992-93) külföldre kilépő vállalkozók alapították meg Magyarországon a (később helyzeti előnnyel rendelkező) vállalatokat, kft-eket, bt-eket. Legtöbbször a hiánypótló szolgáltatásokat vállalták, illetve tercier szektorban találnak megfelelő talajra, főleg a dél-alföldi régióban.
- c) A kilencvenes években, a gazdasági válság idején tönkrement állami vállalatok „technológiai feleslege” (az új munkanélküliek) egy része is külföldön keresett munkát. Megjelentek még a mezőgazdaságból kilépők, az építkezéseken dolgozó szezonmunkások.
- d) A délszláv háború veszélye (katonai behívók) elől menekülők (1992–95) igen kevés tőkével, inkább az otthoni kapcsolatokra támaszkodva jutottak át az országhatáron és leltek alkalmi munkahelyre (egy részük feketéző). Az otthonhagyott ingatlant csak ritkán adták el, hogy megmaradjon a visszatérés lehetősége. A szezonális, „jól fizető” munkákat választották, ami tartós ingázást jelentett a számukra. Ide sorolhatók a kéthetente-havonta hazautazó ipari munkások, kereskedők, transzportőrök, de naponta átjáró csencselők is.
- e) A *tanulók/egyetemisták* főleg vajdasági magyarok, akik a szegedi, budapesti vagy a pécsi egyetemeken képezték magukat tovább anyanyelvükön, annak a reményében, hogy diplomázás után munkára is lelnek Magyarországon. (Mirnics 2002 és Takač–Gábrity 2011)
- f) A szerbiai migránsok területi eloszlásainak analízise azt mutatja, hogy főleg Budapest (Pest megye) Magyarország dinamikus bevándorlási központja. A vajdaságiak számára előnyös a déli határ közelsége és a migrációs áramlások szempontjából motivációs elemként jelentkezik. A Magyarországra áttelepült szerb állampolgárok 88%-a elsősorban az országhatárhoz közeli, magyarok által viszonylag nagy arányban lakott vajdasági régiókból származik. A leginkább érintett szerbiai települések: Szabadka, Zenta és Újvidék, azaz a legnagyobb magyar közösségeknek otthont adó települések (3. ábra). A Vajdaságon kívüli forrásterületek közül a fontos Belgrád, de Koszovóból is egyre többen érkeznek Magyarországra (Kincses–Takács 2010).

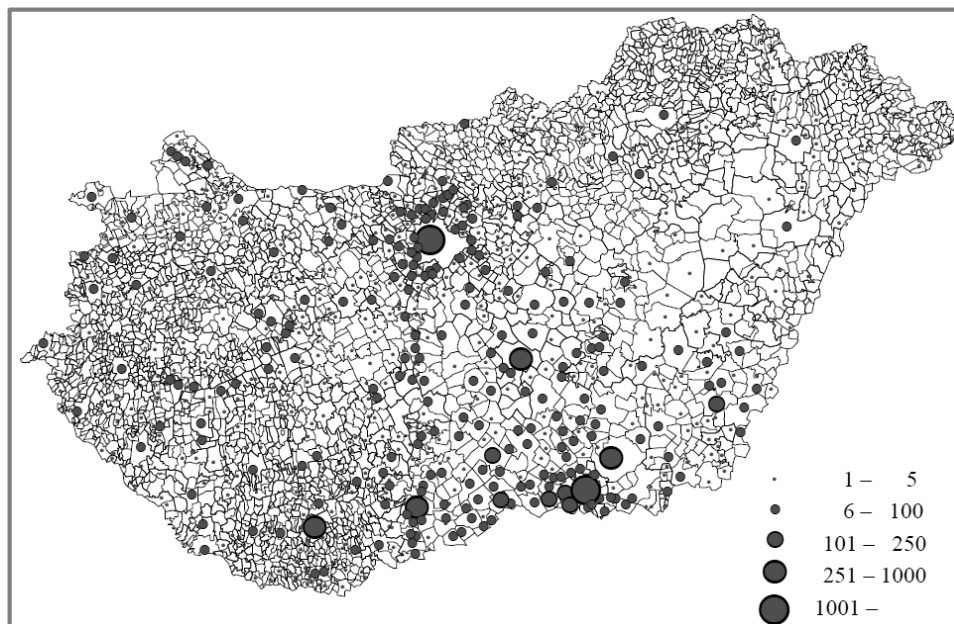

3. ábra: A Magyarországon tartózkodó szerb állampolgárok lakhelye (2001, 2008)

Forrás: Kincses–Takács 2010 (Kartográfia: Bottlik, MTA FKI)

A szerbiai migránsok magyarországi elhelyezkedése koncentrációt mutat. Az áttelepült szerb állampolgárok leginkább a szerb–magyar határ mentén, Budapesten és agglomerációjában, illetve a határ és Budapest közötti közlekedési folyosók mentén (M5, Duna vonala) telepedtek le (4. ábra). A leginkább érintett települések Szeged, Budapest és Kecskemét. A bevándorlók lakóhely-preferenciáiban a gazdasági centrumterületek mellett, fontos a származási helyhez való földrajzi közelség is. A szerb állampolgárok letelepedési célterületeit vizsgálva, a szakemberek megállapítják, hogy az utóbbi években Dél-Alföld és Szeged súlya csökken, míg a központi régió szerepe folyamatosan nő (Kincses–Takács 2010)³².

³² 2011-ben már több szerb állampolgárságú érkezett Budapestre, mint Csongrád megyébe, bár a legtöbb szerb állampolgár 2012. január 1-én még mindig Csongrád megyében élt.

4. ábra: A Magyarországon élő szerb állampolgárok a tartózkodási településük szerint, 2008-ban (fő)

Forrás: Kincses–Takács 2010, 192.

A Szerbiából Magyarországra irányuló migráció lényeges jellemzője, hogy a két ország között „erős, koncentrált áramlás valósul meg” (Kincses–Takács 2010: 193.), ami elsősorban Észak-Vajdaságból Csongrád és Bács-Kiskun megyékbe irányul. Újabban nő a cirkulációs vándorlás – két (néha több) ország közötti különböző típusú mozgások – habár a szerb állampolgárok részesedése a cirkulációs migrációban alacsonyabb, mint az összes migrációban (Illés 2012).

Az utóbbi évtizedek intenzív (habár egyirányú) migrációs folyamatait illelne pozitív irányba terelni, úgy, hogy előnyös legyen mindkét országnak. Ennek egyik igen jelentős útja a mobil határtérség, a közös regionális fejlesztési tervek kidolgozása. Vegyük figyelembe, hogy 1991–1999 között Magyarországon a külföldi érdekeltségű főleg (kis)vállalkozások száma megnégyszereződött (Szónokyné Ancsin 2001). „... létezik idősoros adat az ipar megyei szintű exportorientációjának alakulásáról. E szerint az ipar értékesítésében az export részaránya 1994 és 2002 között nemzetgazdasági

szinten jelentősen megemelkedett, szinte pontosan megduplázódott (a kezdeti 27,7 százalékról 55,1 százalékra). Az exportorientáció növekedése valamennyi régióban jellemző volt, a mértékek azonban eltérnek. 2002-ben a két leginkább exportorientált régió (70 százalék fölötti kiviteli aránnyal) Nyugat- és Közép-Dunántúl volt. A legalacsonyabb az ipari értékesítésben a kivitel részaránya a Dél-Alföldön.” (Antalóczy–Sass 2005: 510.).

A 90-es évek végére Magyarországon a külföldi tőke – mint gazdasági innovációs terjedés sajátos térszerkezete – azt mutatta (Szónokyné Ancsin 2001: 3.), hogy a központi körzet vonzotta oda a külföldi szervezetek 59%-át, és a jegyzett tőke 65%-át. A régiók közül Nyugat-Dunántúlon volt a befektetések 11%, a jegyzett tőke 10%. Következett a dél-alföldi régió az üzleti társaságok 8 és a jegyzett tőke 5%-ával. Magyarországon (1999) a külföldi vállalkozássűrűség³³ 2,6% volt, ami a Dél-Alföldön csupán 1,9%, de Csongrád megye az országos átlagot is felülmúlta: 2,9%. A jugoszláv cégek 70%-át ebben a régióban alapították (ebből 44% Csongrád megyében). A jugoszláv vállalkozások térbeli mozgása, kettős mozgást ír le ma is: az egyik a települési hierarchia mentén való terjedés, a másik a határ mentén a határátkelőkből terjedt szét a határ és a megye területeire, jelentősen hatva a határ menti térség gazdaságára.

A szerbiai (köztük a magyar nemzetiségű) emigránsok 1990–1999. között főleg a következő vállalkozási típusokat alapították:

- a) *Gyakorlott kis- és középvállalkozások* külföldi bedolgozó alvállalkozók, akik szaktudással, tapasztalattal, befektethető tőkével rendelkeztek (vagyon, tőkét, gépeket is menekítettek, amit a határon vámmentesen átvihetnek, főképp Szegedre vagy környékére) (Szónokyné Ancsin 2001: 69.). Nyitottak voltak az új, innovatív megoldásokra, rugalmasan tudnak ma is alkalmazkodni a lehetőségekhez, és vajdasági háttérükből fakadóan jártasan mozognak a kultúrák között, kommunikációs kapcsolataik vannak a volt jugoszláv cégekkel.
- b) Számos *fiktív vállalkozás* nyílt a térségben, mert kellett a munkavállalási engedélyhez vagy lakás/házvásárláshoz, tartózkodási engedélyhez.
- c) A vajdasági magyarok a határ menti *falvakban családi vállalkozásokat* létesítettek. Ezek kisüzemi, néhány tíz főt foglalkoztató cégek vagy élelmiszer-feldolgozó üzemek, miáltal innovációs feltételek születtek a településen.

³³ A külföldi vállalkozások aránya a regisztrált vállalkozásokhoz viszonyítva= vállalkozássűrűség.

A szerb–magyar határtérség kapcsolatát ma így jellemezhetjük: hiányos és egyoldalú (vertikális) a központ és a periférikus határtérség együttműködése (elégtelen a kormányok hatékonyabb koordinációja), ezért a határ régióban kistérségi vagy lokális területi együttműködési (fejlesztés-stratégiai) tervezés kell. A humántőke mobilitását, a foglalkoztatási vagy az oktatási igényeket és a gazdasági térszerkezet, közlekedési infrastruktúra alakulását szem előtt tartva, szükséges a kistérségek önszerveződésének és kezdeményezőkézségének a fejlesztése. Ebben sokat segíthetnek a magyar–magyar határ menti önkormányzati együttműködések, a lokális közösségek egységesen megtervezett fellépései.

Etnikai migrációk

A térség migrációs jelenségeiben megfigyelhető az etnikai jelleg, vagyis a vándorlók az anyaországuk irányában teszik meg a lépéseket, és minden ország esetében a saját nemzet vonzása érvényesül: a volt Jugoszláv köztársaságokból és Koszovóról a szerbek költöznek Szerbiába, a vajdasági magyarok Magyarországra, a horvátok pedig Horvátországba.

A szerbek e területekre való elvándorlásai a középkori szerb állam hanyatlásakor kezdődtek. Brankovics despota a magyar uralkodóktól Szerémségben és a Délvidéken kapott birtokokat a török elleni védekezés fejében. Ezekre a birtokokra tervszerűen telepítette a megszállt dél-szerbiai térség lakosságát.

A két világháború közötti és a második világháborút követő kolonizáció a Vajdaságban lakosságcserét váltott ki. 1920–1941 között földreform indokán százezer szerb parasztcsaládot telepítettek be a Vajdaságba (családonként 5 hektárt kaptak, a hajdani magyar földbirtokosok földjeit is).³⁴ A második világháború után, 1945-ben az ún. menetrend nélküli vonatokon főleg az ország passzív vidékeinek lakossága jött bácskai és kelet-szerémségi birtokokra, ahonnan korábban távoztak az autochton magyar és német családok. Tervezett betelepítések (kolóniák) történtek Tito idejében (180 000 boszniai szerb és montenegrói jött a Vajdaságba). (Gábrity Molnár 2008: 80.)

Menekülthullámok a délszláv háború idején

A jugoszláv polgárháború kitörésével gyökeresen megváltoztak a korábbi viszonyok: felbomlott az addigi Jugoszlávia, a menekültek tömege hagyta el szülőföldjét. 1991–95 között több menekülthullám érintette Szerbiát és

³⁴ Vladan Jojkić 1931-ben könyvet adott ki az újvidéki Jovanović és Bogdanov nyomdájában *Nacionalizacija Bačke i Banata* címmel.

azon belül a Vajdaságot. Az első menekülthullám 1991-ben Szlovéniából és Horvátországból (főként Nyugat-Szlavóniából), 1992 áprilisától pedig Bosznia-Hercegovinából érkezett. A menekültek száma csak 1993-ban csökkent, ami a harcok csillapuló intenzitásának, valamint a jugoszláv gazdasági válságnak (taszító hiperinflációs korszak) volt köszönhető (Gábrity Molnár 2001). 1995-ben a horvátok visszafoglalják Krajínát, majd 1996-ban a daytoni békekonferencia határozatainak végrehajtása újabb menekülthullámot indított Kis-Jugoszlávia felé. 1996 közepén a menekültek száma Szerbiában – az UNHCR adatai alapján – elérte a 618 ezer főt, ebből a Vajdaságba érkezett 258 ezer fő. 1997 végén és 1998 elején is megfigyelhető volt még egy nagyobb, többségében a Vajdaságba irányuló szerb menekülthullám, melynek eredményeként a végérvényesen horvát fennhatóság alá került baranyai, kelet-szlavóniai és nyugat-szerémségi területekről 50 ezren települtek át Jugoszláviába (Kocsis–Kicošev 1998). A visszatérőkre váró bizonytalan anyagi körülmények, és az ellenséges környezet miatt 1998 végéig visszatelepedés nem igen volt.

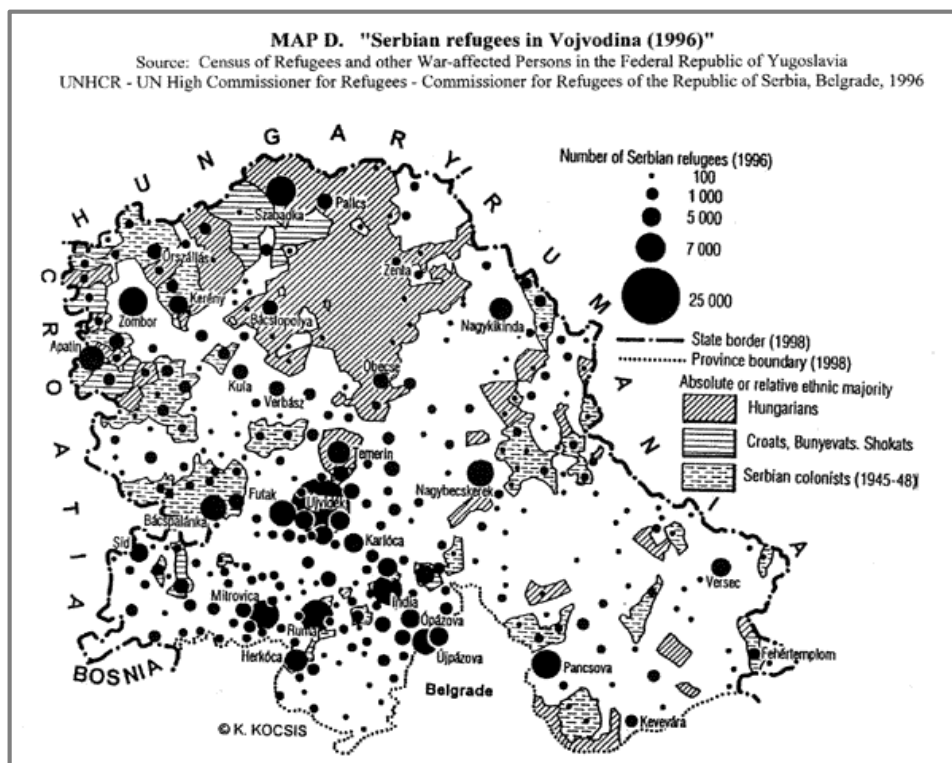
Az 1996-ban regisztrált negyedmillió menekült 94%-a szerb volt, tehát alapvetően egy etnikai alapú kényszermigrációról beszélhetünk. A politikai-katonai események (pl. harci cselekmények, megtorlástól való félelem, etnikai tisztogatások) eredményeként a menekültek túlnyomó része Horvátországból (54%) és Bosznia-Hercegovinából (37,8%) érkezett (5. ábra). Említésre méltó, hogy – az etnikai feszültségek erősödése miatt – már ekkor megjelentek a koszovói szerb belső menekültek (Kocsis–Kicošev 1998).

A menekültek földrajzi elhelyezkedése egyenlőtlen volt a Vajdaságban (5. ábra), mert betelepedésüket a célterület gazdasági fejlettsége és/vagy a kapcsolati háló határozta meg. Így $\frac{3}{4}$ -e Délnyugat-Bácskába és a Szerémségbe települt, főként az 1945–48 között beköltözött rokonaik, ismerőseik házaiba.³⁵ Jelentős célállomás volt a polgárháború során a Vajdaságból önként elköltözött, illetve elűzött szerémségi, bácskai horvátok lakhelye, és a kedvező életkörülményeket kínáló városok (pl. 25 ezer fő Újvidékre,³⁶ 6-8

³⁵ Az etnikai-kulturális hasonlóság, és a kapcsolatháló migrációban játszott szerepét jól mutatja, hogy a menekültek 60%-a rokonokhoz, barátokhoz került, és mindössze 6%-uk élt menekülttáborokban (Kocsis–Kicošev 1998).

³⁶ Így a fő célpontnak számító Újvidék lakossága az 1991-es 180 ezerről 2002-ben 191 ezer főre, míg 2011-re 222 ezer főre gyarapodott. Ebben az időszakban Újvidékre több betelepülő érkezett, mint Belgrádba (Marinović–Bugarin 2006), és az ország legdinamikusabban gyarapodó városa lett.

ezer fő Rumára, Zomborba, Pancsovára, Indiába, Mitrovicára). A Tisza-vidéki magyar etnikai tömb területére viszonylag kisszámú, 6 ezer főnyi szerb költözött. A kedvező forgalmi fekvésű, magyar többségű városokban és urbanizált térségekben viszont számottevő szerb menekült talált új otthonra (pl. Szabadka 6401, Temerin 3444 fő) (Kocsis–Kicošev 1998).

5. ábra: Szerb menekültek letelepedése a Vajdaságban (1996)

Forrás: Kocsis–Kicošev 1998

A Szerbiába érkezett utolsó menekülthullám Koszovó irányából jött: 1999-2000. évben. A Szerb Menekültügyi Biztosság adatai mintegy 190 ezer fő érkezett Jugoszláviába, de 2010-ig további 20 ezer fő hagyta el Koszovót. A koszovói menekültek egy részénél a Vajdaság (és Magyarország) csak tranzitállomás, végső céljuk Nyugat-Európa (Kincses–Takács 2010). A 2000-es évek eleje óta a Szerbiában regisztrált menekültek száma – az

állampolgárság megszerzése, a kivándorlás, a hazatérés³⁷ miatt is – folyamatosan csökken, (2012 januárjában számuk már csak 70 ezer fő). Ugyanakkor a Koszovóból érkező belső menekültek (IDP-k) száma elérte a 228 ezer főt (www.unhcr.org), akiknek a ¾-e szerb, tizede roma (Migration Profile of the Republic of Serbia for 2010).

Az elmúlt 25 év vándorlásait a térségben kétirányú mozgás jellemezte. Egyrészt a horvátországi, boszniai, koszovói menekülthullámok során több százezer szerb érkezett a tartományba (a Vajdaság jelenlegi népességének mintegy 15%-a). Politikai, gazdasági, biztonsági okokból a tartomány lakosságának (a menekültekkel együtt) százezres tömege távozott külföldre, főleg Németországba, Ausztriába.

Az etnikai migráció Magyarország irányába

A Vajdaságból Magyarországra irányuló nemzetközi migráció alanyinak döntő többsége magyar. „Feischmidt és Zakariás (2010), valamint Gödri (2010a) az etnikai migráció három – akár egyszerre jelen levő – alaptípusát különíti el. Ezek – leegyszerűsítve – (1) az anyaország kulturális vonzása; (2) gazdasági indíttatású migráció, melyben „a nyelvi és/vagy kulturális azonosság pedig úgy játszik szerepet, mint szimbolikus vagy társadalmi tőke, amely csökkenti a migráció és az integráció költségeit” (Feischmidt, Zakariás 2010: 152); illetve (3) etnikai jellegű taszító tényezők (etnikai konfliktus, diszkrimináció, illetve a kisebbségi státus elutasítása). Értelmezésünkben minden olyan vándorlási folyamat, amelyben az etnicitásnak mint szimbolikus, kulturális és társadalmi tőkének szabályozó szerepe van, etnikai migrációnak tekinthető (vö. Brubaker 1998).” (Tátrai–Kocsis–Gábrity Molnár–Takács 2013: 36.).

A szerb állampolgárok időszerű kivándorlási hullámairól időrendi vagy nagyságrendi szempontból is végeztek kutatásokat (Tóth 1996, 2001; Gábrity Molnár 2001, 2006, 2008, 2012; Mirnics 2001, Takač–Kinčeš 2010; Illés–Kincses 2009), amelyek utalnak az elvándorlók migrációs motívumaira. Az utóbbi két évtizedben a Magyarország felé irányuló szerbiai/vajdasági emigráció zöme *gazdasági* okokkal magyarázható. A szerb–magyar lakossági együttműködés eddigi tanulságai azt mutatják, hogy a határrégióban a társadalmi kapcsolatok különböző hatótényezői egymással bonyolult kölcsönhatás-rendszerben állnak. A két térségben nagy *egyenlőtlenségek*

³⁷ A hazatért menekültek számáról az adatok ellentmondásosak. A Szerb Menekültügyi Biztonság 2010-ig összesen 130 ezer visszatérő menekültről tud (www.kirs.gov.rs).

alakultak ki a mobilitási, elhelyezkedési lehetőségek és a munkanélküliségi mutatók tekintetében (Soós–Fejes 2009).

A határ régió két oldalán eltérő időben (mintegy 10 éves különbséggel) zajlottak a tranzíciós változások. A *gazdasági térszerkezet átrendeződése ezért a két ország esetében eltérő*, ugyanakkor mindkét régió gazdasági potenciáljában csökkent a mezőgazdasági foglalkoztatottság, leépült az ipari termelés, növekszik a szolgáltatási szektor. A magyarországi térségben növekedtek a külföldi beruházások, míg a szerbiai oldalon ennek a nagysága elégtelen. Az aktuális munkaerő-piaci adatok mindkét országban a munkaerő komoly szerkezeti változásait jelzik, valamint a szakképzetlen, nem eléggé mobil munkaerő-kínálat eredményeként a munkanélküliség növekedését jelentik. (INNOAXIS 2011) Megjegyzem, hogy Magyarország, a gazdasági válság miatt veszített vonzerejéből, aminek következményeként tranzit országgént szerepel az átutazók számára. Másrészt az új állampolgársági törvénynek köszönhetően 2011-től számottevően nőtt a magyar állampolgárok száma, ami a bevándorló státusból való kikerülést is jelenti. **Azok a Magyarországra települők, akik kapcsolataikat nem szakították meg véglegesen a szülőfölddel, főleg az országhatár mentén ingáznak és alakítanak ki együttműködési csatornákat. Ők a kettős állampolgárság hasznélvezői.** A Vajdaság térsége a szerb, magyar (nemzeti-ségi) és vajdasági (regionális) tudat talaja, míg Dél-Magyarország az áttelepülők esetében a vajdasági és magyar (anyaországi) identitás olvasztótégelye. A beépülés és az öntudatörzés paradox módon párhuzamosan zajlik.

Magyarországra a vajdasági magyar migráns *nem egy idegen országba, hanem többnyire a saját hazájának tekintett anyaországba „vándorol ki”* jelentős nyelvi és kulturális akadályok nélkül (*etnikai emigránsok*). Az utóbbi évtizedek során a szerb–magyar határsávban kialakultak a következő jellegzetes migrációs típusok:

- *Státus szerint:* letelepült bevándorlók (hosszú távú/végleges migráció; legtöbben kettős állampolgárok); áttelepült cirkulálók (gyakori hazajárás, kétlaki munkavégzés); ingázó szezonális migránsok, átmeneti munkát vállalók (3 hónaptól egy évig), azután tanulók, egyetemisták és végül kis számban a menekültek/menedékkérők.
- *A migráció célja szerint:* gazdasági emigráló, munkát keresők, majd a kreatív típusok (vállalkozás, ingatlanközvetítés, kereskedelem, ami hosszú távú, de sok esetben visszatérő migráció), továbbá a szakmai

tudást és karriert építők (agyelszívás, brain gain vagy szakember-cirkuláció), családgyesítők (házasodás, idősök eltartása), végül az állampolgárságot igénylők.

Transznacionális migráció

„Ludger Pries értelmezésében „a transznacionális és transznacionalizálódás fogalma olyan határokon átívelő jelenségeket fog át, amelyek – különböző nemzeti társadalmakban lévő lokalitásokhoz kötötten – viszonylag tartós és sűrű társadalmi kapcsolatokat, hálózatokat vagy társadalmi tereket hoznak létre” (Pries 2010, 13. idézik Váradi–Wastl–Walter–Filep–Gábrity Molnár 2013). A transznacionális kapcsolatok, hálózatok és terek tartósságuk, intenzitásuk, gyakoriságuk, az egyes emberek életében betöltött jelentőségük mértékében különböznek egymástól. Az otthon maradt vagy a nagyvilágban élő hajdani osztálytársakkal fenntartott internetes kapcsolatok, a többé-kevésbé rendszeres hazalátogatások a migránsok többségének életében fontos szerepet játszanak; az országokat átívelő, különböző nemzetiségű embereket összekötő facebookos közösség transznacionális hálózatként működik. Pries a transznacionalizálódást, a nemzetállami határokon átívelő geográfiai és társadalmi terek egyik ideáltípusaként, „társadalmi gyakorlatok, termékek, szimbolikus rendszerek alakzataiként” definiálja, amelyek „legalább két nemzetállamban található, különböző földrajzi helyeket kötnek össze” (Pries 2001, 18. idézik Váradi–Wastl–Walter–Filep–Gábrity Molnár 2013).

A határokon átívelő életvitelszerű lakossági migrációk kétségtelenül hozzájárulnak az *országok közötti kommunikációs csatornák kiszélesítéséhez*, közelebb hozva egymáshoz az embereket, családokat, intézményeket és szervezeteket. A migrációs formák meghatározók a szélesebb régió- és európaiságtudat kialakulása szempontjából is. Empirikus kutatások mutatják, hogy valamennyi potenciális vajdasági migráns valószínű visszatérő, ugyanis még a Magyarországon való letelepedés után is gyakran járna haza, a szülőföldön hagyott ingatlant legtöbben nem adnák el. *A migrációs lakossági hálózatok sajtósági és gyakorlatias logikával működnek*. Pl. Magyarországon dolgozni, Szerbiában költeni. Megállapítható, hogy a kettős állampolgárság lehetősége sokkal inkább a nemzeti tudat megerősítése a vajdasági magyarokban, semmint valamiféle „haszonélvezeti csomag”, amelyből inváziószerűen minden külföldi profitálni szeretne. (Kincses 2012)

Az ezredforduló új migrációs hulláma hat az országhatáron átnyúló érdekkapcsolatok felélénkítésére, közös regionális fejlesztési elemek kidolgozására, a határokon átívelő munkaerő-fluktuációra, ami a két ország közös tér-

ségfejlesztési lehetőségévé is válhat. Ma az emigránsok főleg fiatal szakemberek (informatikus, mérnök, innovátor, programozó, mikrobiológus, tudományok doktora, medikus, művész, sportoló), akik beszélnek idegen nyelvet, rendelkeznek kezdő tőkével is. Régióink, az „agyelszívás”, a vállalkozók és a tőke elvándorlása miatt nagy hátrányokkal találja szembe magát.

Érdekes képet mutat az elvándoroltak nyelvhasználatának kutatása is (a SCOPES projektum keretében). A két-, illetve gyakran többnyelvű vajdasági magyar ingázók a határ egyik és másik oldalán más-más nyelvi környezettel szembesülnek. Kettős kisebbségi helyzetben élnek, mert egyrészt Szerbia hivatalos nyelve a szerb, ami a magyar nyelv használatának korlátozott lehetőségét eredményezi, másrészt a Vajdaságban beszélt magyar nyelvváltozat több vonatkozásban is eltér a Magyarországon beszélőtől. A vajdasági nyelvváltozat nyelvjárási, archaikusabb, szerb kontaktushatással tűzdelt jellege könnyen azonosíthatóvá teszi a vajdasági magyarokat („jugósok”). A vajdasági ingázók meglehetősen sok szót, kifejezést kölcsönöznek a szerb nyelvből, ami hozzájárul a vajdasági magyar kétnyelvű közösség nyelvi identitásának formálódásához. A vándorok a transznacionális életmódra és gondolkodásra jellemző, kétlaki életvitelt folytatnak. „A transznacionális életmóddal járó, a közösségek, világok közötti gyakori mobilitás eredményeképpen a vajdasági magyar ingázók gyakran számolnak be arról, hogy gyorsan és tudatosan váltanak a vajdasági nyelvváltozatról a magyarországi standard nyelvváltozatra, amint a határt átlépve Magyarországra érnek, a vajdasági magyar ingázók erősen ragaszkodnak regionális (vajdasági) identitásukhoz, ami nyelvi önazonosságukban is jelentkezik. Transznacionális – két országhoz, két világhoz kötődő – életmódjukból adódóan megjelenik a nyelvek és nyelvváltozatok közötti váltás jelensége is, amely biztosítani képes a különböző (vajdasági, magyarországi magyar és szerb) nyelvi közösségekhez való alkalmazkodást, emellett egyensúlyban tartja az egyes identitásokat.” (Gábrity 2013: 128–129.)

Összefoglaló

Történelmi tevékenységükben, és sorsuk építésében a Vajdaságban élő magyarok a tartományhoz kötődnek legerősebben; munkájuk, mozgásterük a kistérségekhez kapcsolódik, még akkor is, amikor a térség megélésében a közösség viszonylag nagy része bezártnak és esélytelennek érzi a területet. Európai orientáltságuk a többségi nemzethez viszonyítva erősebb, ami nem csak az anyaországhoz való kapcsolódási lehetőséget jelenti a számukra,

hanem esélyt a szabad mozgástérre, a megélhetésre, jobb munka- és életfeltételekre.

A vajdasági magyarok anyagi helyzetmegélése, sőt a térségben a társadalmi és gazdasági aktivitása is befolyásolja az identitástudatuk kialakulását. A gazdasági erőnlét sorvadásával, a megélhetési nehézségekkel párhuzamosan növekedett az elvándorlási készség, hiszen ebben a helyzetben nem tud már hatni a marasztaló, érzelmi típusú vagy kulturális alapú nemzettudat. A Tito-korszakban sokat utazó, és világgjáró lakosság többsége ma is rugalmas az elvándorlási lehetőségekkel szemben, mégis a többség ragaszkodik a szülőföldjéhez, jövőjét főleg a tartomány (Vajdaság) életképességéhez köti. A külföldre vándorlás szándéka a magasabb életszínvonal és a kereseti lehetőségek függvénye, de ez főleg a szakképzett korosztály vágya. (Gábrity Molnár 2008)

A vajdasági magyarok mozgásteret, nyitott munkaerőpiacot igényelnek, átjárható országhatárokat szeretnének. Jelenleg e közösség tagjai bezártnak és esélytelennek érzik a területet ahol élnek. Arra a kérdésre, hogy mit jelent az Európai Unió polgárainak lenni, legtöbbször a tagállamok közti szabad átjárhatóságot említik, a szabad munkavállalás jogát, végül a tanulási lehetőséget bárhol az EU területén belül. Ez az álláspont a cirkuláló migrációt támogatja.

A migrációs típusok közül a szakemberek kiemelik a következőket:

1. Az vándorlás klasszikus modelljében a migráns gazdasági, politikai okból, önként vagy kényszerből felkerekedik, miközben kapcsolatot tart az otthoniakkal, fokozatosan integrálódik a befogadó országba.
2. A visszatérő migrálók (return migration) időszakosan mozognak országok között, azért, hogy munkát vállalva pénzt keressenek.
3. A diaszpóra migráns fizikai, térbeli, gazdasági értelemben is viszonylag jól beilleszkedik a befogadó országba, de ottlétét ideiglenesnek, középtávúnak tekinti.
4. A transznacionális migrációban résztvevőket a különböző országok, helyek közötti mozgás jellemzi, több lokációjuk van, végleges letelepedésük időben elhúzódik (például a Magyarországon közép- és felsőfokú tanulmányokat folytató diákok). (Váradi–Wastl-Walter–Fillep–Gábrity Molnár 2013: 13-14.)

A lakosok gazdasági emigrációja Szerbiában többrendbeli kárt okozott a társadalomnak és a gazdaságnak, ugyanis jelentős a *humán erőforrás veszteség* (fiatal férfihány, szakemberhiány/szakprofilok pótolhatatlansága);

jelentkezik az *anyagi veszteség* (tőkeelvonás, nem kifizetődő és visszatéríthetetlen képzések/oktatás), sőt a *demográfiai deformáció*, lakosságfogyás (falvak elnéptelenedése, a vitalitás, természetes szaporulat esése, házasságkötés csökkenése, a válások, kiskorú delikvensek számának növekedése, alkoholizmus, kábítószer...). A Vajdaságon belül a legintenzívebb emigrációs régió a viszonylag fejletlen Dél-Bánát, valamint az országhatár menti Észak-Bácska.

Jelentős térségfejlesztő együttműködésre van igény, mert a fejlődési innováció hiánya *egy régió erőtlenségét váltja ki*. Különösen kedvezőtlen jelenség az, hogy az ideiglenesen külföldön munkát vállalók szakképzettsége jobb, mint az otthon foglalkoztatottaké. A munkaerő-elvándorlás okozta közvetlen károk egyike az anyagi veszteség, amely a társadalmat érte azoknak a szakembereknek a távozásával, akiknek a képzésére sok pénzt fordított. Ugyanakkor az emberi és anyagi veszteséget elszenvedő országban lassul a gazdasági fejlődés üteme és minősége, nagyban függ a külföldi tőkebefektetéstől. Kisebb lesz a munkaerő-versengés is, mivel az eltávozott jó munkaerő helyét az alacsonyabb képzettségű munkanélküliek foglalják el. Két lehetőség van az emigránsok által képviselt szakmai potenciál kihasználására: a visszatérés (return option), vagy az intellektuális hálózati diaszpóra megoldás (diaspora option, diaspora network).

Felhasznált irodalom:

- ANTALÓCZY K. – SASS M. (2005): A külföldi működőtőke-befektetések regionális elhelyezkedése és gazdasági hatásai Magyarországon. In: *Közgazdasági Szemle*, LII. évf., 2005. május, Budapest, 494–520.
- BUKUROV, B. (1977): Etnička struktura radnika koji su na privremenom radu u inostranstvu. In: *Zbornik radova Geografskog instituta Jovan Cvijić*. 29., Beograd, 135–156.
- First results of the 2011 census of population, households and dwellings in the Republic of Serbia (2011). In: Statistical Office of the Republic of Serbia. Beograd. (http://media.popis2011.stat.rs/2011/prvi_rezultati.pdf – 2012.10.02.)
- GÁBRITY E. (2013): A vajdasági magyar ingázók nyelvi identitása és ideológiái. In: *Tér és Társadalom*, Budapest, 27. 2., 118–130.
- GÁBRITY MOLNÁR I. – RÁC L. (2007): Vajdaság (Szerbia) – KÁRPÁT PANEL. In: Papp Z. A. – Veres V. szerk.: *A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái*. Gyorsjelentés. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 120–184.

- GÁBRITY MOLNÁR I. – T. MIRNICS ZS. (2002): Vajdaság – Mozaik 2001. In: Szabó A. – Bauer B. – Laki L. – Nemeskéri I. (szerk.): *Gyorsjelentés. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest, 240–288.
- GÁBRITY MOLNÁR I. – TAKÁCS Z. (2012): A kibocsátó terület – Vajdaságban élők véleményei. In: Kincses Á. szerk.: *Szerb állampolgárok Magyarországon*. Európai Integrációs Alap Budapest. PrintPix, Budapest, 40–68. (www.szerbmigracio.hu)
- GÁBRITY MOLNÁR I. (2001): A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei. In: Gábrity Molnár I. – Mirnics Zs. (szerk.): *Fészekhagyó vajdaságiak*. Magyarságkutató Tudományos Társaság Szabadka, 115–161.
- GÁBRITY MOLNÁR I. (2006): Szerbia és Vajdaság demográfiai mutatói – migrációk. In: Gábrity Molnár I. – Ricz A. szerk.: *Kistérségek életerejéje – Délvidéki fejlesztési lehetőségek*. Regionális Tudományi Társaság, Szabadka, 57–72.
- GÁBRITY MOLNÁR I. (2008): Vajdaság népességmozgása az utóbbi fél évszázadban. In: *Közép-Európai Közlemények*. 1. évf. 2. sz., 74–85.
- GÁBRITY MOLNÁR I. (2008a): A délvidéki identitástudat nyomában. In: Papp R. – Szarka L. szerk.: *Bennünk élő múltjaink, Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 307–318.
- GÁBRITY MOLNÁR I. (2008b): Tájidentitásunk a materiális és immateriális tényezők ölelésében. In: Gábrity Molnár I. – Mirnics Zs. szerk.: *Regionális erőnlét. A humán erőforrás befolyása Vajdaságban*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka. 9–72.
- GÁBRITY MOLNÁR I. (2012): A Szerbia–Magyarország határtérségében kialakult új térségtudatról – a vándorok és ingázók vallomása. In: Győri F. szerk.: *A tudás szolgálatában*. A Közép-Európai Monográfiák. No. 5.: VIKÉK. Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatása, Szeged, 119–128.
- GEREBEN F. (2000): Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben Civil közösségek (http://terd.unideb.hu/doc/konyv/4/v_gereben.pdf – 2013.10.02.)
- HÓDI S. (1989): Táj és lélek. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- ILLÉS S. – KINCSES Á. (2009): Migráció és cirkuláció. In: *Statisztikai Szemle*, 87. évfolyam 7–8., Budapest, 729–747.
- ILLÉS S. (2012): Cirkulációs migráció és integráció. In: Kincses Á. szerk.: *Szerb állampolgárok Magyarországon*. PrintPix, Budapest, 146–177.
- KINCSES Á. – TAKÁCS Z. (2010): Szerb állampolgárok Magyarországon. In: *Területi Statisztika*, 13. évf. 2. sz. Budapest. 182–197 (http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/terstat/2010/02/kincses_takacs – 2014.10.21.)

- KOCSIS K. – BOTTLIK Z. – TÁTRAI P. (2006): Vajdaság. In: *Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban (1989–2002)*. CD–MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- KOCSIS K. – KICOŠEV S. (1998): A menekültügy társadalmi-demográfiai aspektusai a Vajdaságban. In: *Régió. Kisebbség, politika, társadalom*. 9. évf. 3., Budapest, 63–74.
- LAZAR, Ž. – MARINKOVIĆ, D. (2003): Regionalni, lokalni i globalni identitet Vojvodana. In: *Sociologija*, 2., Beograd, 155–166.
- MARINOVIĆ, I. – BUGARIN, R. (2006): Migracione karakteristike stanovništva Vojvodine. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 121., Novi Sad, 59–67.
- MIRNICS K. (2001): Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak. In: Gábrity Molnár I. – Mirnics Zsuzsa szerk.: *Fészekhagyó vajdaságiak* 4. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 9–76.
- MIRNICS ZS. – NACSA N. (2011): Vajdasági magyar identitás a Volkan-elmélet tükrében. In: Gábrity Molnár I. szerk.: *Magyarságkutatás Vajdaságban*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 11–33.
- PAASI, A. (2003): Region and place: regional identity in question. *Progress in Human Geography*, vol. 28, issue 4., 475–485. (<http://www.academia.edu/2240534> – 2012.10.02.)
- PAPP Á. (2001): A vajdasági magyar áttelepülők sorsa az anyaországban. In: Gábrity Molnár I. – Mirnics Zs. szerk.: *Fészekhagyó vajdaságiak*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 271–332.
- RAUŠKI, N. M. (2001): Etnocentrične migracije stanovništva Vojvodine krajem XX veka – uzroci i posledice. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, Novi Sad, 110–111.
- SÁGI Z. (2001): Délvidéki lelkiállapot. In: Gábrity Molnár I. – Mirnics Zs. szerk.: *Fészekhagyó vajdaságiak*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 205–212.
- SOÓS E. – FEJES ZS. (2009): Határon átnyúló együttműködések Magyarországon. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged.
- SZÓNOKINÉ ANCSIN G. (2001): A jugoszláv működőtöke a Dél-alföldön. FÁROSZ Nyomda, Szeged, 18–30.
- T. MIRNICS ZS. (2001): Hazától hazáig. A Vajdaságban és Magyarországon tanuló vajdasági magyar egyetemi hallgatók életkilátásai és migrációs szándékai. In: Gábrity Molnár I. – Mirnics Zs. szerk.: *Fészekhagyó vajdaságiak*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 162–204.
- T. MIRNICS ZS. (2002): Élhető élet és kisebbségi távlatok. In: Gábrityné Molnár I. – Mirnics Zs. szerk.: *Holnaplátók*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 39–76.

- TAJFEL, H. (1980): Az előítéletek gyökerei, néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In: Csepeli Gy. szerk.: *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- TAKAČ, Z. – GÁBRITY, E. (2011): Development of Higher Education Networking in Multiethnic Border Region of North Vojvodina. In: Glasnik UP ZRS. Letnik vol. 16. no. 7., Koper, Slovenia, 103-104.
- TAKAČ, Z. – KINČES, A. (2010): Migracija stanovništva iz Republike Srbije u susednu Mađarsku u razdoblju pre Šengenskog sporazuma. In: *Anali Ekonomskog Fakulteta u Subotici*, Vol 46. n 24., Srbija, 69–82.
- TÁTRAI P. – KOCSIS K. – GÁBRITY MOLNÁR I. – TAKÁCS Z. (2013): A Vajdaságot érintő migráció és annak történeti előzményei. In: Barta Gy. főszerk.: *Itthonok–otthonok–új otthonok: migráns élethelyzetek a Vajdaságban és Magyarországon a délszláv háború után*. In: *Tér és Társadalom*, 27, 2., MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest, 35–54. (<http://www.tet.rkk.hu> – 2015.05.02.)
- TÁTRAI, P. – KOCSIS, K. – GÁBRITY MOLNÁR, I. – TAKÁCS, Z. (2013): A Vajdaságot érintő migráció és azok történeti előzményei. In: Barta Gy. főszerk.: *Itthonok–otthonok–új otthonok: migránsélethelyzetek a Vajdaságban és Magyarországon a délszláv háború után*. In: *Tér és Társadalom*: 27, 2., MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest, 35–54.
- TOMKA M. – GEREBEN F. (2001): Identitás, kultúra, kisebbség. Osiris, Budapest.
- TÓTH P. P. (1996): Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994). Püski Kiadó, Budapest.
- TÓTH P. P. (2001): Jugoszláviából Magyarországra. In: Gábrity Molnár I. – Mirnics Zs. szerk.: *Fészekhagyó vajdaságiak*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 251–269.
- VÁRADI, M. M. – WASTL-WALTER, D. – FILEP, B. – GÁBRITY MOLNÁR, I. (2013): Bevezető: utak és úton levők. In: Barta Gy. főszerk.: *Itthonok–otthonok – új otthonok: migránsélethelyzetek a Vajdaságban és Magyarországon a délszláv háború után*. *Tér és Társadalom*: 27, 2., MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest, 3–34.
- VLADAN, J. (1931): Nacionalizacija Bačke i Banata. Štamparija Jovanović i Bogdanov Novi Sad.

Projektanyagok/kutatások a témában:

- Mozaik–2001. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest. *Ifjúságkutatás – Vajdaság*. Koordinátor: Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 2001-2002.

- A jugoszlávok/vajdasági magyarok migrációjának okai és következményei a társadalmi-politikai krízis okán.* Magyarországi Tudományos Társaság, Szabadka, az Arany János Közalapítvány (Magyar Tudományos Akadémia, Budapest) támogatásával, 2002.
- Szerbia és Vajdaság demográfiai mutatói – migrációk.* Regionális fejlesztési terv projektum, a Regionális Tudományi Társaság (Szabadka) koordinálásával a Szülőföld Alap Gazdasági és területfejlesztési kollégiuma (Budapest) támogatásával, 2006.
- KÁRPÁT PANEL–szociológiai kutatás 2007.* A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet (Budapest), 2007–2008. MTA Etnikai és Kisebbségkutató Intézet (Magyarország), Max Weber Társadalomkutató Alapítvány (Erdély–Románia), Fórum Kisebbségkutató Intézet (Felvidék–Szlovákia), LIMES Társadalomkutató Műhely (Kárpátalja–Ukrajna), Magyarországi Tudományos Társaság (Vajdaság–Szerbia). A kutatás célja identitás-felmérés és időszzerű magatartásvizsgálat. Módszertana véletlen mintavétel mechanikus kiválasztásának technikája. Vajdaságban a 380 fős lekérdezést, 17 községben (26 településen) végezték el, Bácska és Bánság térségben.
- Migration Profile on the Republic of Serbia for 2010.* The Government of the Republic of Serbia. The project is funded by the European Union. (http://kirs.gov.rs/docs/migracije/Migration_Profile_of_the_Republic_of_Serbia_for_2010.pdf – 2012.01.08.)
- SCOPES nemzetközi projektum: *Integrating (trans)national migrants in transition states (IMIG) Project of the co-operation programme SCOPES (2010–2012).* Submitted to the Swiss National Science Foundation (SNSF) by Department of Geography, University of Bern (Doris Wastl-Walter, D.), Geographical Research Institute, Hungarian Academy of Sciences, Budapest (Prof. Dr. Károly Kocsis), Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs (Dr. Monika M. Váradi), Department of Geography, Tourism & Hotel Management, University of Novi Sad, Serbia (Prof. Dr. Saša Kicošev), Scientific Association for Hungarology Research Subotica, Serbia (Prof. Dr. Irén Gábrity Molnár). Bern, 2010-2012.
- INNOAXIS – *The borderline as an axis of innovation*, IPA HUSRB/0901/2.1.3. APPLICATION ID: HU-SRB/0901/213/028. Lead Beneficiary: Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs, Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét. Project Partner: Regionális Tudományi Társaság Szabadka és Mórahalom Város Önkormányzata, 2010-2011. (http://www.innoaxis.hu/files/innoaxis/agazati/magyar/IPA_INNOAXIS_HUMAN_OPERATIV_PROGRAM.pdf – 2012.10.02.)

- Szerb állampolgárok Magyarországon.* Kincses–Kovács Kft. Budapest. Támogató: Európai Unió Európai Integrációs Alap. Kutatók: Dr. Kincses Áron, Dr. Gábrity Molnár Irén, Dr. Illés Sándor, Dr. Karácsonyi Dávid. EIA/2011/1.3.5., Budapest, 2012.
(<http://real.mtak.hu/15997/1/Szerb%20%C3%A1llampolg%C3%A1rok%20Magyarorsz%C3%A1gon.pdf> – 2014.10.12.)
- A migrációs és remigrációs folyamatok az Alföldön és a Vajdaságban 1990–2010; Projekt címe: Voice of the Village; A hely szelleme – Kapcsolattartás az elszármazottakkal.* Hungary–Serbia IPA Cross-border Cooperation Programme, HUSRB/1002/222/033. Megrendelő: Kistérségek Fejlesztéséért Tudományos Egyesület, Academic Society for the Development of the Micro-regions, Budapest. Vajdasági projektpartner: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2012.
(http://adattar.vmmi.org/vov_eredmenyek/01_iren_gabrity_molnar_sandor_illes.pdf – 2013.10.02.)

Kincses Áron: Román állampolgárok Magyarországon a 2011-es népszámlálás adatai alapján

Bevezetés

Magyarország a gazdasági felzárkózásnak és az európai integrációnak köszönhetően a 90-es évek második felétől – több más közép-európai országhoz hasonlóan – migránsokat befogadó országgá vált. Magyarország lakónépessége a 80-as évek elejétől folyamatosan fogy. A csökkenő hazai népesség egy részét külföldi állampolgárok pótolják, magukkal hozva saját szokásaikat, eltérő demográfiai összetételüket. Így a migrációnak a közvetlen népességpótló szerepe mellett gazdasági, társadalmi, demográfiai hatásai is vannak Magyarországra nézve. Mivel a külföldi állampolgárok területi eloszlása jelentősen különbözik a magyar népességétől, az országos hatásokat jelentősen felülmúlják az általuk preferált térségekben érezhető befolyásuk. A legtöbb migráns Romániából érkezik Magyarországra, ezért a cikk célja, hogy a 2011-es népszámlálás adatait felhasználva bemutassa, hogy milyen romániai vándorlási csoportok figyelhetők meg Magyarországon. Az írás részletesen foglalkozik a román állampolgárok forrásterületeinek a regionális és települési szintű feltárásával, valamint az elvándorlási és jelenlegi lakóhelyek közötti kapcsolatok elemzésével.

Az elemzés keretei, az adatok forrásai

A migráció interdiszciplináris jelenség, amely főként a demográfia, a statisztika, a földrajz, a jogtudomány, a közgazdaságtan, a történelem, a munkatudomány, a pszichológia és a politikatudomány területét érinti. Ebből következően az értelmezése, meghatározása is különféle vetületeket hangsúlyoz. A Központi Statisztikai Hivatal Demográfiai évkönyve szerint (KSH 2008) a nemzetközi vándorlás az eredeti (szokásos) lakóhely országának olyan tartós elhagyása, amelynek célja egy más országban való lakóhely létesítése letelepedés, tartózkodás vagy jövedelemszerző tevékenység végzése céljából. Mivel a migráció motivációja folyamatosan változik, így a letelepedésre vagy pusztán a jövedelemszerzésre irányuló meghatározások a tanulási célú (Rédei 2007), valamint az időskori migráció (motiváció lehet a nyugdíjak vásárlóerejének, a rekreációs lehetőségeknek a jobb kihasználása, vagy a kedvezőbb éghajlat keresése) fogalmával (Illés 2008)

bővültek. A családgyesítéssel kapcsolatos motivációk is hangsúlyosak, sokszor a nemzetközi migráció egyik fő befogadási csatornáját jelentik.

A régebbi migrációértelmezések magva, hogy a migrációt egyszeri eseményként fogják fel. Eszerint a vándorlás viszonylag ritkán történik meg az egyén életútjában, tehát egyfajta rendkívüliséggel bír. A migráció mintegy meghatározza a vándorlók életútját, mint olyan egyszeri, egyirányú esemény, ami a „határ” átlépésének szimbolikussá emelkedő momentumához kötődik (Kovács–Melegh 2000). A migráció jellegzetességei azonban nem függetlenek attól a korszaktól, társadalmi-gazdasági környezettől, amelyben végbemennek. A globalizáció korszakában az országok közötti jövedelmi szakadékok gyorsuló ütemben növekszenek, a fejlődés egyenetlen (Kofman Youngs 2003). A szélesedő életminőségbeli különbségek a szegény és a gazdag országok között ösztönözik a humán mozgások növekedését. Ezzel párhuzamosan a vándorok pénzügyi lehetőségei folyamatosan javulnak, a közlekedés gyorsan fejlődik, így a világ különböző részei egyre közelebb kerülnek egymáshoz, abban az értelemben, hogy a nagy távolságú költözések ára – a háztartások jövedelmének arányaiban – most már olyan alacsony, hogy a periférikus országokban élők egyre növekvő része is képes bekapcsolódni a migrációs folyamatokba (Hatton–Williamson 2005). Az információs és közlekedési technológia robbanásszerű fejlődésével, az országhatárok elválasztó funkciójának mérséklődésével és a határok átjárhatóságának fokozódásával a cirkulációs vándorlások és a transznacionális migráció jelensége a nemzetközi szinten is megjelentek. A határon átnyúló vándorlások egyre kevésbé jelentenek végleges letelepedési szándékot, sokkal inkább az életpálya egy-egy állomásaként (Hatton–Williamson 2005) foghatók fel.

Ezért is fontosak a pontos statisztikai adatok. A népszámlálási adatok előnye az adminisztratívakkal szemben az, hogy mindenkit az életvitelszerű lakóhelyének településéhez lehet kötni, a kérdőívben megkérdezett összes változójával együtt. Ez biztosítja a lehetőséget arra, hogy Magyarország összes lakosának életkörülményei, gazdasági, képzettségi, szociális háttere statisztikai célra területi bontásokban is megismerhetővé váljon. A magyar népszámlálás olyan rendszeresen, általában tíz évente ismétlődő, teljes körű állapotfelvétel, amely egy adott terület (ország) népességének egészére kiterjed és egy előre meghatározott időpontra vonatkozik. A népszámlálás eszmei időponthoz kötődik és teljes körű. Az összeírásra az egész országban egyidejűleg, azonos tartalommal és egységes módszertani alapon, minden lakásra és személyre kiterjedően kerül sor. Pontosabban azokról készült adatfelvétel, akik magyar állampolgárok és az ország területén életvitelszerűen éltek, vagy

ha külföldön voltak, akkor csak átmenetileg (12 hónapnál rövidebb ideig) tartózkodtak ott; illetve azok a külföldi állampolgárok és hontalan személyek is összeírásra kerültek, akik az ország területén meghatározott ideje tartózkodtak. A 2011. évi census – ez volt a 15. magyarországi népszámlálás – eszmei időpontját az Országgyűlés a 2009. évi CXXXIX. törvényben (népszámlálási törvény) 2011. október 1-je 0 órában határozta meg.

2011-ben azok a Magyarországon élő külföldi állampolgárok tartoztak bele a népszámlálás célsokaságába, akik az összeírás eszmei időpontjában már legalább 12 hónapja életvitelszerűen Magyarországon éltek, vagy minimum egy évig itt szándékoztak élni.³⁸ Nem írták össze a külföldi állampolgárok közül a diplomáciai testületek tagjait és családtagjaikat; az országgyűlés vagy a kormány határozata alapján hazánkban állomásozó külföldi fegyveres erők tagjait; illetve a turizmus (pihenés, kirándulás, vadászat stb.), látogatás, gyógykezelés, üzleti tárgyalás stb. céljából Magyarországon tartózkodó személyeket.

Migránsok száma és állampolgárság szerinti összetétele Magyarországon

A népszámlálás a Központi Statisztikai Hivatal korábbi továbbvezetett, 200 ezer főt meghaladó migráns népességadatokhoz viszonyítva kevesebb külföldi állampolgárt talált. Ennek oka valószínűleg az, hogy a fenti szám egyszerre tartalmazta a csak külföldi, és a magyar és külföldi állampolgárokat is. A 2011. október 1. 0 órás eszmei időpontban 143 197 (magyar állampolgársággal is rendelkező kettős állampolgárok nélkül) külföldi, valamint 383 236 külföldön született állampolgár tartózkodott Magyarországon. Mindkét csoportra igaz, hogy a legtöbben a Magyarországgal szomszédos országokból és Németországból érkeztek. Európa szerepe különösen a külföldön születettek csoportja esetén hangsúlyos, a migránsok 90% érkezett erről a kontinensről. A szomszédos országok kiemelt súlya összefügg a határokon túl nyúló nyelvi, kulturális kapcsolatokkal. Azaz, az I. és II. világháborút lezáró békeszerződések következményei ma is meghatározóak a Kárpát-medence migrációs folyamataiban (Tóth 2005). A 90-es évek politikai változásai együtt jártak a magyar nemzetiségűek tömeges méretű Magyarországra vándorlásával.

³⁸ (<http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/modszertan.pdf>)

1. táblázat: Magyarországon élő migrációban részt vett csoportok országok szerint, 2011

Állampolgárság országa/ születési hely/ melyik országban élt hazatérése előtt	Kettős állampolgár (magyar és más)	Külföldi állampolgár	Külföldön születettek
Románia	39 270	38 574	176 550
Németország	6 412	16 987	22 605
Szlovákia	1 679	8 246	33 155
Ausztria	1 467	3 936	6 160
Nagy-Britannia	1 627	2 602	3 597
Franciaország	1 298	2 201	3 233
Hollandia	762	2 058	2 438
EU28	59 644	85 414	266 701
Ukrajna	2 383	11 820	35 354
Szerbia	9 394	7 752	29 144
Európa egyéb	3 434	7 536	13 608
Európa összesen	74 855	112 522	344 807
Kína	952	8 852	8 767
Vietnam	783	2 358	2 668
Irán	146	1 523	1 713
Ázsia egyéb	2 240	9 571	12 358
Ázsia összesen	4 121	22 304	25 506
Amerikai Egyesült Államok	4 978	3 022	4 684
Kanada	2 149	484	1 198
Amerika egyéb	741	1 237	2 416
Amerika összesen	7 868	4 743	8 298
Nigéria	128	1 015	1 101
Egyiptom	168	472	632
Afrika egyéb	679	1 366	2 256
Afrika összesen	975	2 853	3 989
Egyéb és ismeretlen	1 087	775	636
Összesen	88 906	143 197	383 236

Forrás: KSH, saját szerkesztés

Magyarország elsősorban az európaiak számára jelent célpontot, inkább a kis távolságú nemzetközi vándorlások a jellemzőek. Ezek között is kiemelkedő Románia szerepe, innen érkezik a legtöbb, főként magyar etnikumú migráns Magyarországra. Érdekes adat, hogy a Romániában született,

Magyarországon élő személyek száma magasabb, mint Szeged (Magyarország harmadik legnagyobb városa Budapest és Debrecen után) teljes népessége. Ugyanakkor már az ázsiai, afrikai, amerikai migránsok száma sem elenyésző, hiszen a Magyarországon élő külföldiek összesen 161 különböző állampolgársággal rendelkeznek és 195 különböző országban (társult országokkal és külbirtokokkal együtt) születtek, tehát szinte nincs a világnak olyan része, ahonnan ne érkeztek volna Magyarországra külföldiek letelepedési szándékkal.

Románia migrációs forrásterületei a Magyarországra vándorlók szempontjából

A migráció interdiszciplináris jelenség, mely főként a földrajz, jogtudomány, demográfia, közgazdaságtan, történelem, munkatudomány, pszichológia és a politikatudomány területét érinti. Geográfiai szempontból a Magyarországot érintő migráció kutatásában inkább a fogadó magyar területek feltérképezésén van a hangsúly. Ez alapvetően két okra vezethető vissza. Egyrészt a hazai hatások vizsgálata ezt a megközelítési módot kívánja meg, másrészt az elvándorlási térségek többnyire beazonosíthatatlanok. Ennek fő indoka az adatok elérhetőségének hiánya, ami mindenképpen megnehezíti a régióspecifikus kutatásokat. Így célom Románia migrációs forrásterületeinek feltárása, a területi hatások részletesebb megismerése a legutóbbi népszámlálás információi alapján.

A népszámlálási adatok részletes demográfiai, munkaerő-piaci, szociológiai adategyüttessel rendelkeznek a Magyarországon élő migráns eredetű népességről, de az elvándorlási, születési helyekről csak ország szintű ismeretek állnak rendelkezésre. A releváns magyar migrációs adatbázisok (Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal adatbázisa, illetve ezen alapuló Központi Statisztikai Hivatal adatállománya) ugyanakkor kevesebb információt tartalmaznak a migránsok tulajdonságairól, viszont kiterjednek azok születési helyeire is. A két adatbázis közötti kapcsolat megteremtésével lehetőség nyílik az elvándorlási területek vizsgálatát a népszámlálás részletes információs anyagával összekötni. A módszer alapja egy adatbázisok közötti összetett kulcs használata, mely az adatállományok közös változói (állampolgárság, magyarországi lakóhely, születési idő, nem, családi állapot) alapján rendeli hozzá a népszámlálás állományához a külföldi születési helyek

településeit.³⁹ A konkrét elemzések alapjául szolgáló külföldi településekre vonatkozó adatok így rendelkezésre álltak, de külön besorolásra volt szükség, hiszen ezek sokszor különböző nyelveken megadott településneveket, településrészek megnevezéseit tartalmazták.

A migrációs folyamatokat az eredeti (román, ukrán, szerb stb.) születési lakóhely, és a vándorlók demográfiai, szociológiai és munkaerő-piaci változói szerint vizsgálom a továbbiakban. A tanulmányozott területi szint települési, illetve megyei (NUTS3).

A továbbiakban azon a román állampolgárok helyzetét elemzem részletesebben, akik Magyarországon élnek és Romániában születtek, így kötve őket a születési helyük külföldi területéhez. 2011. október 1-jén 627 olyan román állampolgár élt Magyarországon, akik nem Romániában születtek, hanem máshol, a legtöbb esetben már Magyarországon. Így őket a következő területi vizsgálatokból kihagytam.

A legnagyobb volumenű Magyarországon kívüli magyar etnikumú népesség Romániában él. 1992-ben Románia lakosságának 7,1%-a, 2002-ben 6,7%-a, míg 2011-ben 6,1%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek. A magyarok aránya Erdélyben, a Partiumban és a Bánátban 18%. A romániai magyarok több mint fele Székelyföldön él. Romániában Erdélyen kívül magyarok jelentős számban a Csángóföldön és Bukarestben élnek (Kapitány 2013). A nemzetiségi hovatartozás régóta fontos szerepet játszik a két ország közötti nemzetközi vándorlások karakterisztikájában. A nemzetközi migráció magyar jellegzetessége, hogy a külföldi állampolgárok nagy része magyar nemzetiségű, illetve anyanyelvű. A határon túl nyúló nyelvi, kulturális kapcsolatok erőssége elsősorban az I. és II. világháborút lezáró békeszerződések következménye. Ez a determinizmus folyamatosan csökken, de így is meghatározó: 2001-ben a külföldi állampolgárok 65%-a, míg 2011-ben 47%-a volt magyar anyanyelvű. A csökkenésnek alapvetően három oka van: Egyrészt a szomszédos országok súlya csökken a migráns népességen

³⁹ Első lépésként a két adatbázist mind az öt változó segítségével kapcsoltam össze. A módszerrel a legtöbb rekordot sikerült megfeleltetni egymásnak. A második lépésben az össze nem kapcsolódó sorokat négyelemű kulcsok segítségével (az állampolgárság, magyarországi lakóhely települése mindig része volt a kulcsnak, a fennmaradó két helyre pedig az összes háromelemű változó-szett kételemű részhalmazát alkalmaztam) egyesítettem. A fennmaradó (össze nem kapcsolódó) néhány esetben a magyarországi lakóhely települése helyett a kevésbé differenciált járási szinttel dolgoztam, így alkotva a fenti eljárás segítségével öt-, illetve négyelemű kulcsokat. A módszer alkalmazásának végén előállt a teljesen összekapcsolódó adatbázis.

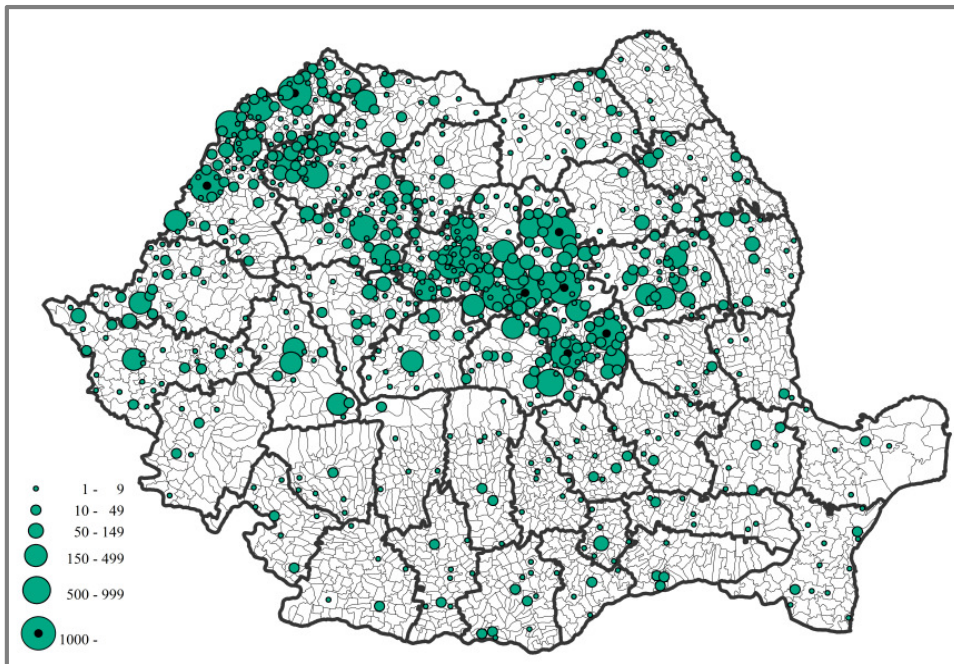
belül, másrészt a szomszédos országokban (2001-ben a szomszédos országokból érkezők 86%-a, míg 2011-ben 79%-a volt magyar anyanyelvű) növekszik a magyar nemzetiségűek által nem lakott területek súlya, harmad-sorban pedig a magyarok lakta területekről nagyobb arányban érkeznek a nem magyar anyanyelvűek is Magyarországra. A Magyarországon élő román állampolgárok 86%-a vallotta magát a magyar etnikumhoz tartozónak.

A többségi ortodox románság a múlt rendszerbeli migrációs folyamatokban alulreprezentált volt (Brubaker 1998). A román migrációs szociológia és demográfia megállapításai alapján mára már a romániai migráns népesség legalább 90%-ban a többségi románság soraiból kerül ki (Sandu 2000). Míg a magyar nemzetiségűek számára inkább Magyarország jelent célállomást, addig a románok számára az olaszországi, spanyolországi munkalehetőségek a jelentősek. Tehát Románia, mint migrációs forrásország egészére a migráció Nyugat-Európa felé való eltolódása jellemző. Az etnicitásnak jelentős szerepe van a migrációs hálózatok kialakulásában, de a migráció feltételezhetően nemcsak a nemzetiségi hovatartozás, hanem az ismeretségek alapján is szerveződik (Gödri 2007).

A román–magyar migrációs kapcsolatok tradicionálisan erősek. A népszámlálási adatok szerint 38,6 ezer román állampolgár él Magyarországon (2011. október 1-jei állapot szerint), és 176,6 ezren telepedtek át hazánkba, ha az 1993 óta magyar állampolgárrá váltakat is ide soroljuk. A két ország közötti nemzetközi vándorlás az összes román és magyar megyét érinti. Azaz Magyarországra mindegyik román megyéből érkeznek migránsok, akik mindegyik magyar megyében megtalálhatók. A 2011. október 1-jei állapot szerint a folyamat a román települések 25, míg a magyar települések 56%-ára terjedt ki. Így erős regionális hatásokat figyelhetünk meg.

A Magyarországra vándorlás leginkább érintett romániai települései (csak a román állampolgárokat vizsgálva, a romániai születésű magyar állampolgárok kivételével): Marosvásárhely (2011. október 1-jén 3184 román állampolgár élt Magyarországon, akik Romániában, Marosvásárhelyen születtek.), Székelyudvarhely (2334 fő), Csíkszereda (1980 fő), Szatmárnémeti (2334 fő), Sepsiszentgyörgy (1876 fő), Nagyvárad (1689 fő), Kézdivásárhely (1398 fő), Gyergyószentmiklós (1101 fő) és Kolozsvár (919 fő). A leginkább érintett megyék pedig Hargita (7658 fő), Maros (6458 fő), Kovászna (4678 fő), Bihar (3733 fő), Szatmár (3382 fő), Szilágy (1986 fő) és Kolozs (1867 fő). Ezekben a területeken jelentős számú magyar kisebbség él. A Magyarországra érkező külföldiek mintegy 77%-a érkezik ebből a hét megyéből. A nagyobb

migrációs potenciállal rendelkező Kovászna (230%), Szilágy (152%) és Maros (141%) megyék mellett Bákó (354%), Suceava (299%) és Hunyad (146%) kibocsátó szerepe erősödött a legdinamikusabban 2001 óta.

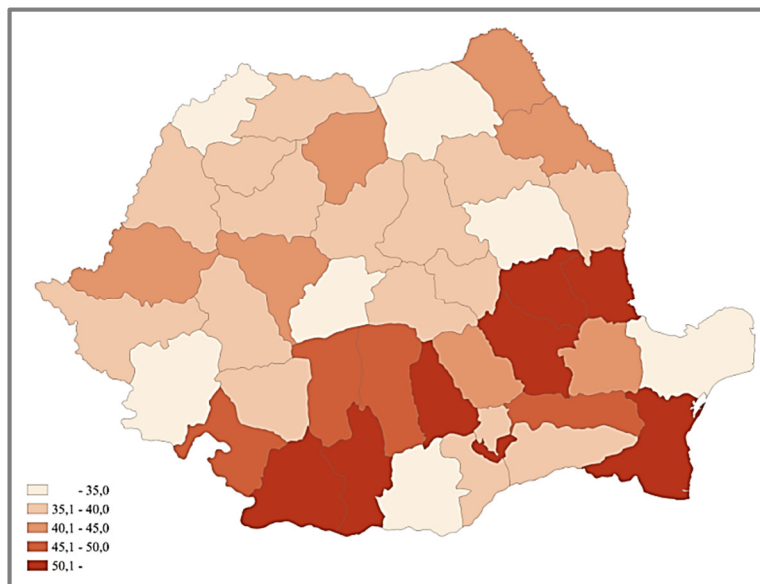

I. ábra: Magyarországon élő román állampolgárok az elvándorlás települése szerint, 2011

Forrás: KSH, saját szerkesztés

A román állampolgárok demográfiai, munkaerő-piaci és szociológiai jellemzőinek kapcsolata a születési térségekkel

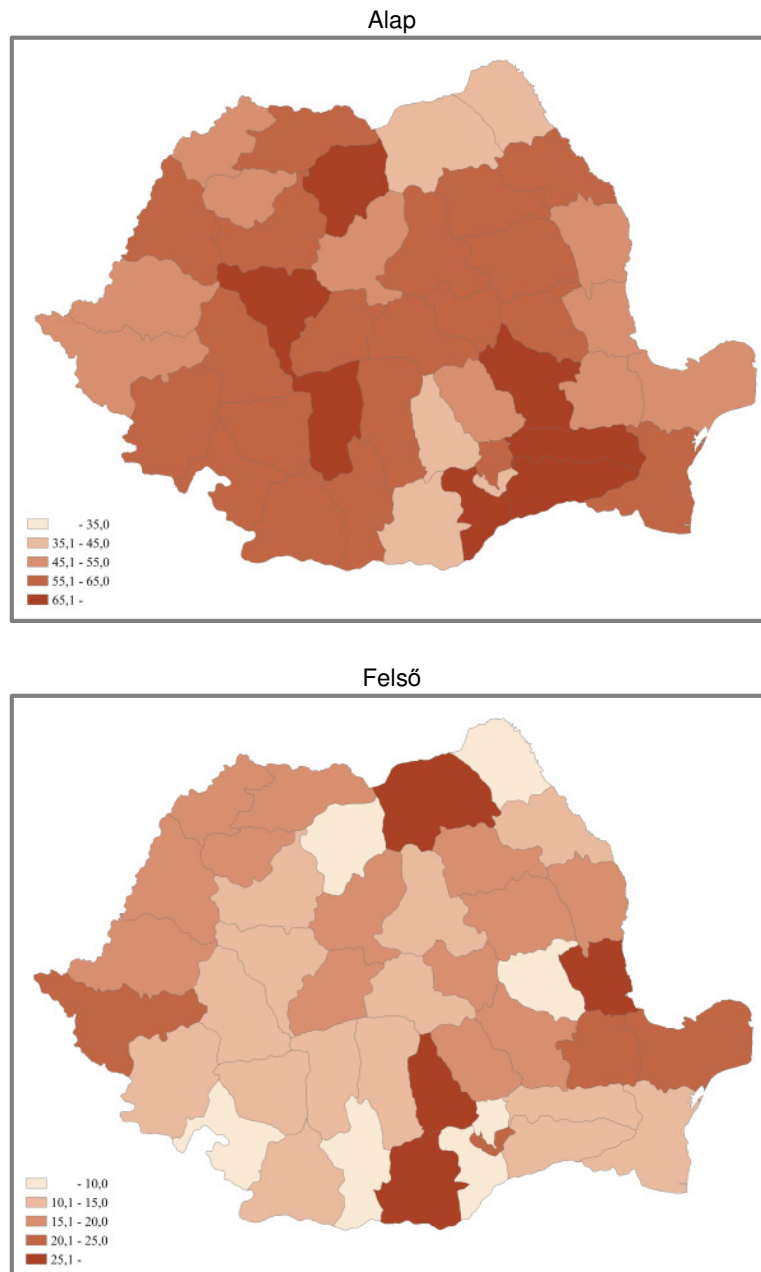
A Magyarországon élő román állampolgárok átlagéletkora Románia Erdélyen kívüli térségeiből származók esetén a legmagasabb, több esetben megyei szinten az 50 éves átlagot is jóval túlszárnyalja. Ennek oka azonban nem az időskori migráció, hanem a sok munkaképes korú, és kevés fiatal vándorlása. A legtöbb fiatal a határhoz közeli megyékből érkezik. A határtól távolodva arányuk folyamatosan csökken.

2. ábra: Magyarországon élő román állampolgárok átlagéletkorok és születési régiók szerint, 2011

Forrás: KSH, saját szerkesztés

A Magyarországon élő román állampolgárok iskolai végzettsége kismértékben alacsonyabb a magyar lakónépesség átlagánál: 17%-uk felsőfokú végzettségű, míg 20%-os a ráta a lakónépességre. A határtól távolabb eső régiók esetében figyelhető meg a legnagyobb eltérés a magyar átlagtól, ezekben a megyékben 30%-ot is meghaladhatja a felsőfokú végzettségűek aránya, azaz a kisebb távolságú migrációban az alacsonyabb iskolai végzettségűek nagyobb arányban vesznek részt, mint a nagyobb távolságok esetén, ahol a felsőfokú végzettségűek válnak dominánsakká. Ebből az következtetést lehet levonni, hogy a migráció potenciális hatásterülete az iskolai végzettséggel növekszik.

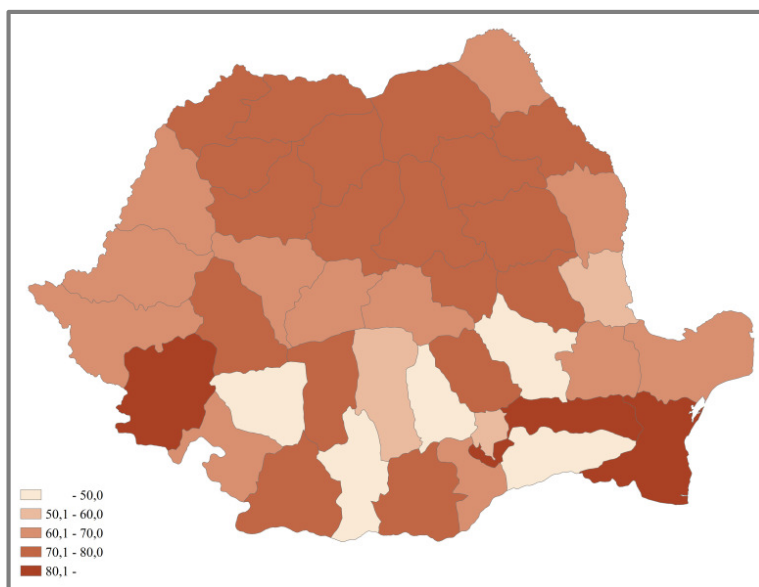

3. ábra: Magyarországon élő 25 év feletti román állampolgárai iskolai végzettség és születési régió szerint, 2011

Forrás: KSH, saját szerkesztés

Az iskolai végzettségeknek meghatározó befolyásuk van a munkaerő-piaci jellemzőkre is. A Magyarországon élő 25–64 éves román állampolgárok foglalkoztatási rátája 72,5% volt 2011-ben. A magyar lakónépesség hasonló adata 64,4% volt, míg az összes 25–64 éves Magyarországon élő külföldi állampolgárra számítva 70,2%, azaz a román állampolgárok nagyobb arányban dolgoznak, mint a lakónépesség, vagy más külföldi állampolgárok Magyarországon.

A határ közeléből érkezők rátája alul marad a belsőbb területekről érkezőkének. Bár a foglalkoztatottság esetén kisebb csoportok közötti szórásokkal találkozhatunk, mint az iskolai végzettségek, vagy az anyanyelv esetében.

4. ábra: Magyarországon élő 25 év feletti román állampolgárai foglalkoztatottsági rátája születési régió szerint, 2011

Forrás: KSH, saját szerkesztés

Forrás- és célterületek kapcsolatai

A következőkben Romániából Magyarországra érkező külföldi állampolgárok születési és jelenlegi lakóhelyeinek kapcsolatait tekintem át NUTS3 szinten. Az így kialakított 42 román megyéből a 19 magyar megyébe és Budapestre történő vándorlások mátrixában jelentős koncentrálódások mutathatók ki. Kiemelve azokat a régiópárokat, melyek a teljes vándorlás több mint 0,5%-áért felelnek, az előzőeknél sokkal szűkebb csoporthoz jutunk.

Így az összes mátrix-cellá (42*20=840) 4,76%-ában (40 régiópár) a vándorlások 70%-a összpontosult 2011-ben, tehát a vándorlások területi eloszlása erős koncentrációt mutat.

2011-ben Közép-Magyarország a Közép-Romániai Fejlesztési Régióból érkezők számára volt leginkább vonzó. A Romániából Magyarországra történő összes vándorlás 8,1%-a Harghita megye és Budapest között zajlott le, míg 6,8%-os a részesedése Maros megye és a magyar főváros közötti mozgásoknak. A határ menti területeknek is nagy jelentőségük volt, melyet részben a cirkulációs migráció jelenségével (Fercsik 2008, Illés et al. 2009), részben az otthonmaradt családtagokkal való könnyebb kapcsolattartással magyarázhatunk (Rédei 2007). Az egymással határos megyék között intenzív áramlások, (Anderson et al., 1999, Baranyi et al., 2004, Hansen 1977, Van Geenhuizen et al., 2001), transznacionális terek alakultak ki (Melegh 2011). Ezek közül a legjelentősebbek a Bihar–Hajdú-Bihar (2,8%), Satu-Mare–Szabolcs-Szatmár-Bereg (1,5%), és az Arad–Békés (0,8%) közötti mozgások voltak.

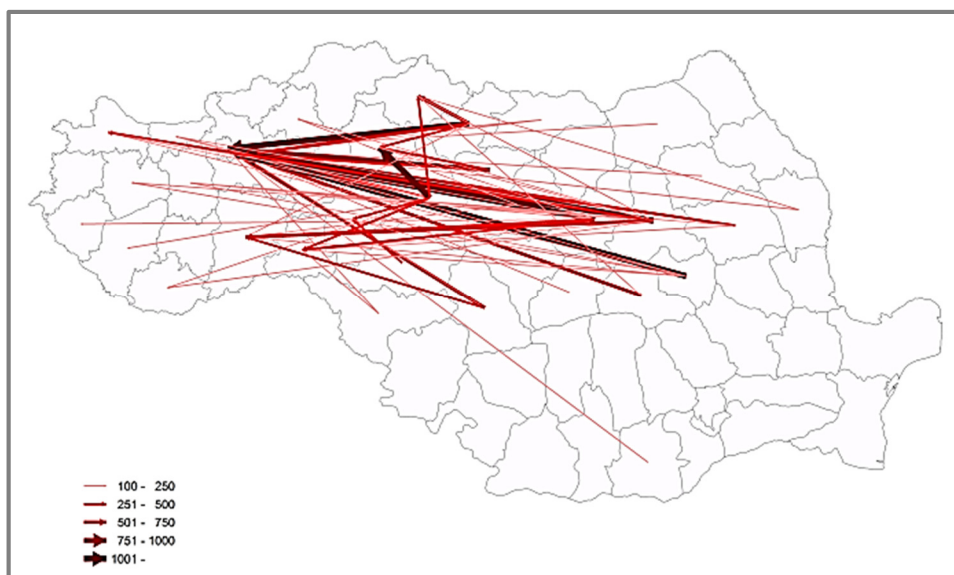
2. táblázat: A jelentősebb migrációs áramlások arányai, 2011⁴⁰

Román/ magyar megye	Budapest (%)	Pest (%)	Fejér (%)	Győr- Moson- Sopron (%)	Hajdú- Bihar (%)	Szabolcs- Szatmár- Bereg (%)	Bács- Kiskun (%)	Békés (%)	Csongrád (%)
Bacau	1,2	0,9	0,5	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,3
Vaslui	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0
Arad	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,8	0,1
Hunedoara	1,6	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	0,0	0,2
Timis	0,6	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,2	0,3
Bihar	1,1	0,9	0,2	0,3	2,8	0,7	0,2	0,7	0,8
Cluj	1,6	0,8	0,1	0,0	0,2	0,1	0,6	0,0	0,0
Satu Mare	3,2	1,5	0,1	0,2	0,7	1,5	0,3	0,1	0,2
Salaj	2,6	1,1	0,1	0,1	0,7	0,1	0,1	0,0	0,0
Brasov	0,3	1,4	0,0	0,1	0,1	0,3	0,1	0,1	0,0
Covasna	5,3	3,2	0,3	0,5	0,1	0,0	0,6	0,1	0,6
Harghita	6,8	6,3	0,4	1,0	0,3	0,3	1,5	0,2	0,4
Mures	8,1	2,8	0,4	0,5	0,3	0,1	1,3	0,2	1,3
Sibiu	0,6	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1

Forrás: KSH, saját szerkesztés

⁴⁰ Az összes Romániában született, Magyarországon élő román állampolgár jelenti a 100%-ot.

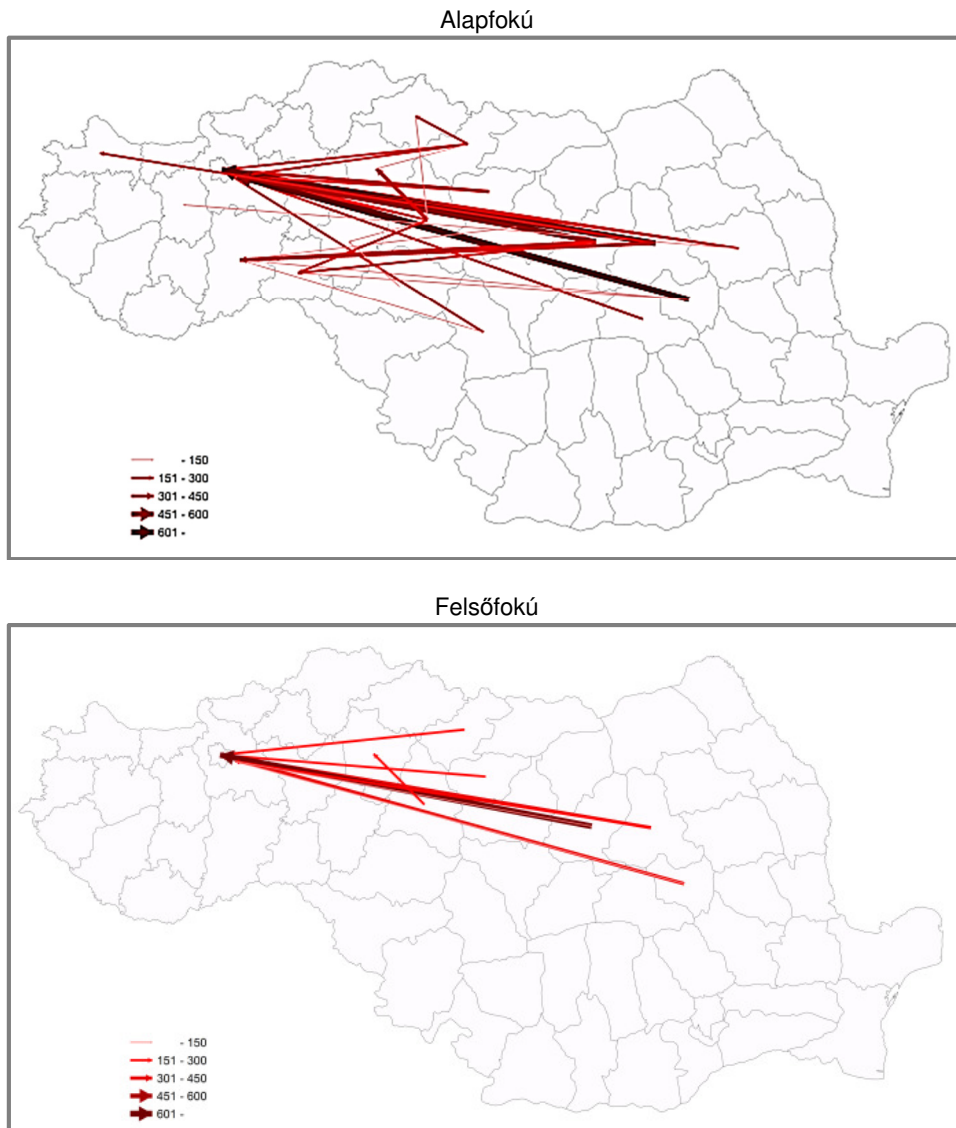
A magyar főváros az a magyar térség, amelyik nagyobb földrajzi távolságok esetén is egyöntetűen célpont a főként magyar etnikumú romániai migránsok számára (Rédei 2009, Soltész et al. 2014). A munkaképes korú, magasabb iskolai végzettségű, vezető beosztású foglalkozásokban tevékenykedő, migránsokra ez a megállapítás fokozottan igaz. A határ menti területek inkább lokális célpontok. A kisebb földrajzi távolságok, határ közeli mozgások esetén migránsok iskolai végzettségei és foglalkozásai diverzifikáltabbak, viszont gazdasági aktivitásukban nincsenek jelentősebb különbségek a hosszú távú vándorokétól.

5. ábra: Területi kapcsolatok a forrás és a célrégiók között, 2011 (fő)⁴¹

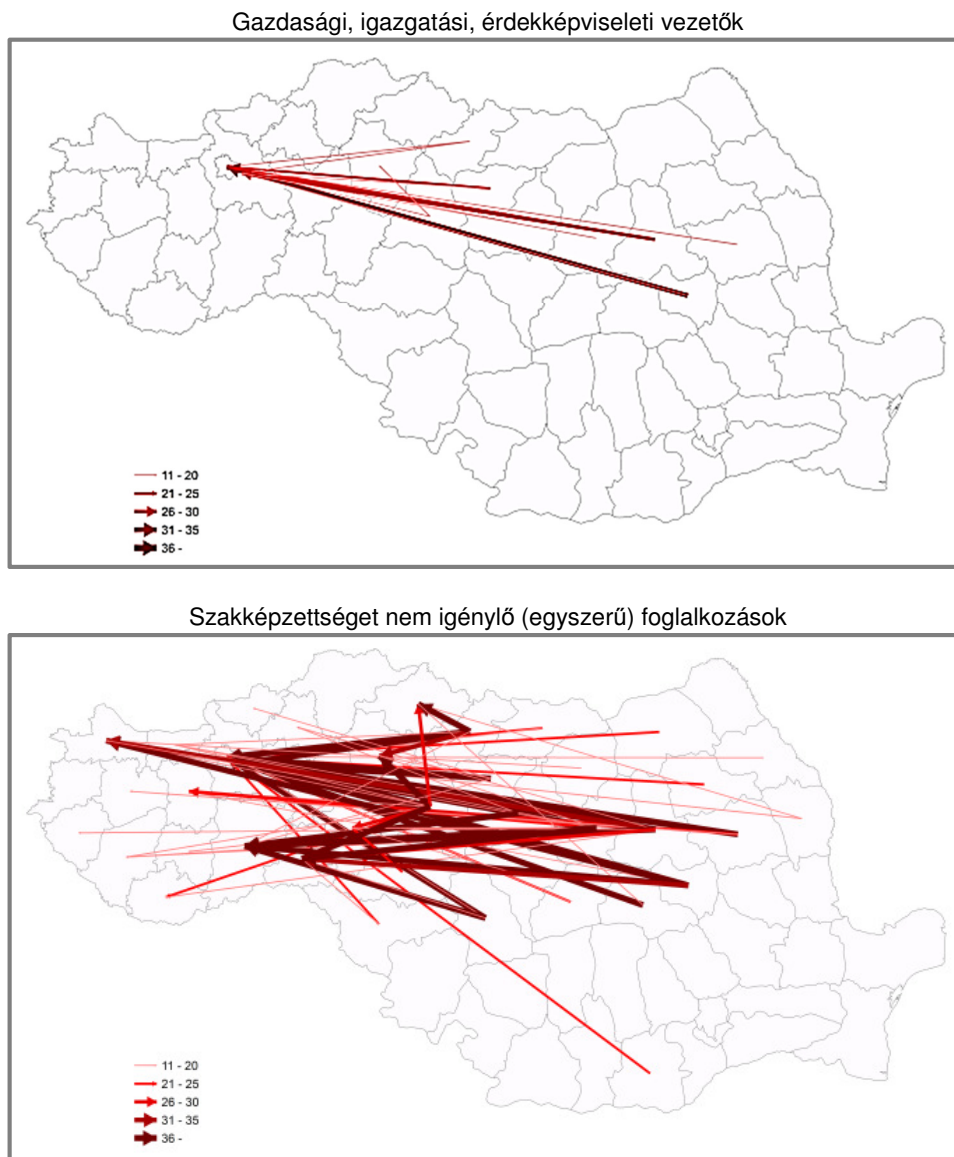
Forrás: KSH, saját szerkesztés

⁴¹ A hálózatokat szemléltető térképek a QGIS szoftver segítségével készültek.

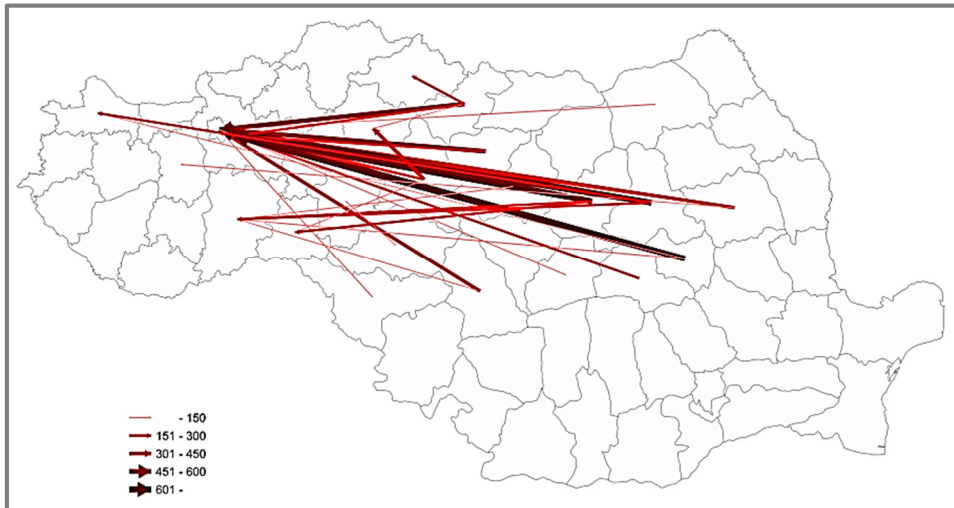
6. ábra: A 24 év feletti külföldi állampolgárok születési és jelenlegi magyar lakóhely régiójának kapcsolata iskolai végzettségek szerint, 2011 (fő)

Forrás: KSH, saját szerkesztés

7. ábra: A 25-64 éves külföldi állampolgárok születési és jelenlegi magyar lakóhely régiójának kapcsolata foglalkozások szerint, 2011 (fő)

Forrás: KSH, saját szerkesztés

8. ábra: A 25-64 éves foglalkoztatott külföldi állampolgárok születési és jelenlegi magyar lakóhely régiójának kapcsolata, 2011 (fő)

Forrás: KSH, saját szerkesztés

Összefoglalás

Magyarországon a migránsok száma és népességen belüli aránya folyamatosan növekszik. Ennek alapvetően két oka van: egyrészt a magyar népesség fogyása, másrészt a külföldi eredetű népesség növekedése. Hazánkba a rendszerváltást követően kezdtek nagyobb számban vándorolni a külföldi állampolgárok. Ebben az időszakban főként az etnicitásnak volt döntő szerepe, a magyar nemzetiségűek érkeztek túlnyomó többségben. Később, az Európai Unió csatlakozását követően a globális tendenciák már nem hagyták érintetlenül a magyar vándorlási hálózatokat: Magyarország migrációs forrásteret kiszélesedett, nagyobb távolságokból is képes volt vonzani a külföldi állampolgárokat. A Magyarországon élő külföldiek 2011-ben összesen 161 különböző állampolgársággal rendelkeztek és 195 különböző országban (társult országokkal és külbirtokokkal együtt) születtek. A migráns eredetű népesség aránya lassan eléri a lakónépesség 5%-át. Az I. és II. világháborút lezáró békeszerződések következményei, a határokon túl nyúló nyelvi, kulturális kapcsolatok ma is meghatározóak Magyarország migrációs folyamataiban. Ezt támasztja alá, hogy a román állampolgárok száma a legmagasabb, közülük is elsődlegesen a magyar etnikumúak telepsznek

le Magyarországon. A migrációnak a közvetlen népességpótló szerepe mellett pozitív gazdasági, társadalmi, demográfiai hatásai is vannak Magyarországra nézve. Fiatalabb korszerkezet, több foglalkoztatott, kevesebb munkanélküli jellemzi a romániai migránsokat a lakónépességhez képest.

A romániai migránsok területi megoszlásában meghatározó szerepe van a célterületek elhelyezkedésének is. Az új lakóhely választásában a gazdasági centrumterületek mellett a határ menti térségek is fontos szerepet játszanak. A Budapest az a magyar térség, amelyik nagyobb földrajzi távolságok esetén is egyöntetűen célpont a főként magyar etnikumú romániai migránsok számára. A munkaképes korú, magasabb iskolai végzettségű, vezető beosztású foglalkozásokban tevékenykedő, migránsokra ez a megállapítás fokozottan igaz. A határ menti területek inkább lokális célpontok. A kisebb földrajzi távolságok, határ közeli mozgások esetén migránsok iskolai végzettségei és foglalkozásai diverzifikáltabbak, viszont gazdasági aktivitásukban nincsenek jelentősebb különbségek a hosszú távú vándorokétól.

Köszönetnyilvánítás:

A tanulmány írását a Bolyai Kutatási Ösztöndíj támogatta.

Irodalomjegyzék

- ANDERSON, J. – O'DOWN, L. (1999): Borders, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meaning, Changing Significance, *Regional Studies*, Vol. 33(7), pp. 593–604.
- BARANYI B. – BALCSÓK I. (2004): Határ menti együttműködés és foglalkoztatás – kelet-magyarországi helyzetkép. In: *Műhelytanulmányok 2004/20*, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, p. 29.
- BRUBAKER, R. (1998): Migrations of Ethnic Unmixing in the „New Europe”. *International Migration Review*, Vol. 32, No. 4 (Winter 1998), 1047–1065.
- FERCSIK R. (2008): Szülőföldről a hazába – és vissza? In: Szarka L. – Kötél E. szerk.: *Határhelyzetek. Külhoni magyar egyetemisták peregrinus stratégiái a 21. század elején*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium Budapest, 124–138.
- GÖDRI I. (2007): A kapcsolati tőke szerepe a magyarországi bevándorlásban. *Kisebbségkutatás*, 16. évf. 4. szám, 699–727.
- HANSEN, N. (1977): Border Regions: a Critique of Spatial Theory and an European Case Studies. *Annals of Regional Science*, Vol 11, 1–12.
- HATTON, T. J. – WILLIAMSON, J. G. (2005): *Global Migration and the World Economy. Two Centuries of Policy and Performance*, Mass. MIT Press, Cambridge, 488 p.

- ILLÉS, S. (2008): Indirect estimation on the types of international elderly migration in Hungary. *Romanian Review on political Geography*, Vol 8. No 1., 55–63.
- ILLÉS S. – KINCSES Á. (2009): Cirkuláció és migráció Magyarország nemzetközi vándormozgalmában. *Statisztikai Szemle*, 87. évfolyam: (7–8.szám), 729–747.
- KAPITÁNY B. – ROHR A. (2013): A Magyarországon állandó lakcímmel rendelkező 18–49 éves magyar állampolgárok mintegy 7,4 százaléka tartózkodik jelenleg tartósan külföldön. *Korfa*, XIII. évfolyam 3. szám, 2013. július, 3.
- KOFMAN, E. – YOUNGS, G. (2003): *Globalization: Theory and Practice*. Continuum, 296 p.
- KOVÁCS É. – MELEGH A. (2000): „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is”: Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In: Sik E. – Tóth J. szerk.: *Diskurzusok a vándorlásról*. Az MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport évkönyve, Budapest, 2000, 93–152.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2008): *Demográfiai Évkönyv*, Budapest.
- MELEGH A. L. (2011): Globalizáció és migráció Magyarországon. *EDUCATIO* 20:(2), 206–219.
- RÉDEI M. (2007): *Mozgásban a világ, a nemzetközi migráció földrajza*. Eötvös Kiadó, Budapest, 568 p.
- RÉDEI, M. (2009): Foreigners in Budapest, In *Hungarian. Statistical Review*, No 13, Vol 87., 31–49.
- SANDU, D. (2000): Migrația transnațională a românilor din perspectiva unui recensământ comunitar. *Sociologia Romaneasca* 2000, 3–4. sz., 5–52.
- SOLTÉSZ, B. – ERŐSS, Á. – KARÁCSONYI, D. – KINCSES, Á. (2014): Hungary: cross border migration in a fragmented ethnic space. In: Erőss, Á. – Karácsonyi, D.: *Discovering migration between Visegrad countries and Eastern Partners*, 72–87.
- TÓTH P. P. (2005): A szomszédos országokból bevándorlók lakóhelyi és kulturális jellemzői. *Korfa* 2005/2-3, KSH, NKI, 3–7.
- VAN GEENHUIZEN, M. – RATTI, R. (2001): *Gaining Advantage from Open Borders. An active Space for Regional Development*. Ashgate, Aldershot, 398 p.

**Jankó Ferenc–Bertalan Laura:
A városi identitás építőkövei
– Budaörs, Törökbálint és Biatorbágy esete⁴²**

Bevezetés

A városi identitásvizsgálatok a városmarketing tervezés egyik alapját képezik. A városi identitás, a hovatartozás, a hellyel való azonosulás egyik közege a városkép. Jelen tanulmányban három viharos fejlődésen átment Budapest környéki település esettanulmányát mutatjuk be.

Budaörs, Törökbálint és Biatorbágy nemzetiségi múltú település. Eből fakad az a kérdés, hogy milyen szerepet játszik a városok szellemi és tárgyi öröksége települési identitásuk megformálásában. Fontos az is, hogy miképp értelmezhető a települések második világháború utáni fejlődésének szerepe ebben a kérdésben, gondolva itt elsősorban a németek kitelepítésére. E tanulmányban az a célunk, hogy elsősorban a városképi változásokon keresztül ragadjuk meg e szuburbán települések gyors átalakulásának a lakóközösséget illető mentális következményeit, a történelmi múltból a máig ívelően.

A településkép átalakulásával összefüggésbe hozható identitásváltozás vizsgálatához a településekről szóló helyismereti, történeti irodalom hívható segítségül, ez az egyik eszköz, hogy megragadjuk a településről adott időpillanatokban alkotott képek, benyomások korabeli, illetve mai üzenetét, s az írásos és képi anyagok révén feltárjuk a településkép szerepét a helyi identitás formálásában. Ezt a szövegek tanulmányozása révén alkotott képet vetettük össze helyszíni benyomásainkkal, és a helyi lakosokkal való spontán találkozásokkal.

Egy település különféleképpen kommunikálja identitását. Így a lakosok életmódja, elmondásai, személyes megnyilvánulásai adják ennek egyik elemét. Egy másik, ezzel összefüggésben lévő elem a település arculata, amely folyamatosan alakul a helyi lakosság generációinak építkezése, azok rétegeinek egymásra rakódásaként. A lakosok, illetve ide-

⁴² A tanulmány eredetileg a Síkos T. T. szerk. (2015): A budapesti agglomeráció nyugati kapuja – Budaörs, Törökbálint, Biatorbágy. Szent István Egyetem Kiadó, Budapest – kötetbe készült, azonban abból a véletlen folytán kimaradt. Ezzel a megjegyzéssel bocsátjuk az idetévedt Olvasó megértő figyelmébe.

látogató idegenek benyomásait a településről ez is aktívan alakítja. A települési identitás sok módszerrel kutatható, azonban objektív leírást ezen a téren nem lehet várni, de ez nem is lehet, hogy cél legyen. Jelen kis írásban alapvetően a szöveges és képi reprezentációkat vesszük vizsgálat alá.

A „budaörsiség”, „törökbálintiság”, „biatorbágyiság” kérdését, a lakosság helyi identitásának kérdését sem kerülhetjük azonban meg. Érdeemes ehhez elsőként sorra venni a lakosságot formáló főbb eseményeket, mintegy száz évre visszamenőleg.

A helyi közösség, az életrend elemei

Budaörs a második világháború előtt nagyjából 90%-os katolikus német falu volt, amelyre a vallásos hagyományok nagy tisztelete, és a zárt közösség volt a jellemző a fővároshoz való közelség ellenére. A falu lakosai tartották a vallási ünnepeket, jelentős és turisztikailag is látványos volt a virágszőnyegen vonuló úrnapi körmenet. A falu lakosai közül évről-évre igen sokan látogattak Mariazellbe, esetenként Rómába és Lourdes-ba. E zártság a fővárossal való mind szorosabb kapcsolat ellenére a második világháború végéig fennmaradt, hiába épült Törökbálinton át HÉV-összeköttetés Budapestről, s alakult ki az üdülőfalujelleg is, a budaörsiek megmaradtak alapvetően egy a szőlőművelésükre, bortermelésükre, illetve az 1920-as évektől kezdve fellendülő ősziarack kultúrájukra büszke, németiségüket tartó közösségnek. A budaörsiek nemcsak a falu, hanem Buda és Törökbálint határában is igen kiterjedt szőlőkkel és ősziarackosokkal rendelkeztek, vagyis szűkebb környékük tájhasználatára is nagy hatást gyakoroltak. Országos, sőt nemzetközi hírűket is a bornak és a baracknak köszönhették, de ezek mellett fontos megemlíteni a harmincas években, 1933 és 1939 között oberammergaui mintára megrendezett passiójátékokat is, amelyeket a Kő-hegyen felépített díszletek között játszottak, mintegy kétszáz helyi szereplésével (Riedl 1965, Hauser 1985, Steinhauser 2002).

A törökbálintiak szintén mélyen katolikus közösséget alkottak. Történelmük, öntudatuk szempontjából szintén fontos az egykori szőlő- és borkultúra, illetve a tejtermelés, de talán még fontosabb a falu egykori „gazdáinak”, földesurainak – jezsuiták, Majláth János és fia, Festetics Antal – közösségi vezetőinek – Zimándy Ignác, vagy Walla József – szellemi és tárgyi öröksége. A falu történetírói kiemelik, hogy miután a rácok

asszimilálódtak a német közösségbe, a 19. század második felében a német lakosság igyekezett elmagyarosodni, például magyar cselédeket alkalmaztak, gyermekeiket pedig magyar szóra küldték a szomszédos magyar falvakba, a templomban magyar nyelvű istentiszteletet vezettek be. Törökbálint tehát látszólag nem alkotott olyan zárt közösséget, mint Budaörs, a fővárossal való kapcsolat, mind az onnan kitelepülők, mind az oda dolgozni járók révén fontosabb elemként jelenik meg a leírásokban (Zeiss 1987, Sípos 1996).

Wittinger Antal 1901-es törökbálinti monográfiájából származik az alábbi leírás, amely a törökbálinti előkelő osztály települési önképét rögzíti:

„Az új óvoda, ugyancsak Zimándy Ignác áldozatkészségéből, a plébánia tőszomszédságában áll, és a Gelmár-ház helyén épül, az óvoda igényeinek megfelelő helyiségekkel, és óvónői lakással. Ez előtt épült a jótevő Zimándy pénzén az iskolamesteri lakás a Fő utcában, ahol szemünk azonnal megakad a jegyző csinos lakóházán. A jegyzői háztól feljebb, a plébániával szemben Schlotthauer Ferenc ügyvéd és földbirtokos díszes, előkelő lakóháza kelti fel a figyelmet. [...] Külön említést érdemel a szép és teljesen felszerelt Katolikus Olvasókör épülete, mely Zimándy Ignác adománya. Azonkívül Zeiss József, Povszlovsky Antal, dr. Danis Lajos, Zeiss Szilveszter háza. A másik oldalon Bunth András díszes portája, melyet bérbe adott az államnak leányiskola céljára. Az »Új Világban« Illés Károly kúriabíró kedves villája áll, a Baross utcában pedig Hollendonner Nándor budapesti lakosé stb. Ilyén épületek, hogy még néhányat említsek, Mayer Ignác háza, a Schulz-féle fürdő és vendéglő épülete, a Bauer-villa, mely régebben Schlotthaueré volt, a Csida-, Geisberger-, Spiess-, Burda-, Turner-, Walla- és Singer-villák, melyek közül a legimpozánsabb a budapesti mozaik- és cementgyáros Walla József villája. [...] Török-Bálintot kényelmesen berendezett vendéglőivel és más üzleteivel, hideg-meleg strandjával, éjszakai utcavilágításával postai távirat- és telefon-összeköttetésével, a Budapest-Szőny között közlekedő Magyar Államvasutak helyi állomásával gazdag, takaros és szép község. Ki kell emelni, hogy Török-Bálintot a közeli főváros szinte táplálja a munkahelyek, kereseti lehetőségek felkínálásával, szellemi gyarapodásáról pedig jótevője, Zimándy Ignác gondoskodik évtizedeken keresztül.” (idézi Zeiss 1984, 48–49.)

Bia és Torbágy az előzőekhez hasonló életű falvak voltak. A magyar Bia volt népesebb, a járásszékhelyi rang, az Első Biai Takarékpénztár Rt. is öntudatot adhatott lakosainak, emellett a 20. század első két évtizedében kőbányája, 1912-től kisebb malma működött. A szántóföldek megművelése mellett tejtermelő szarvasmarhatartás, gyümölcstermesztés (őszibarack) adta a megélhetést mindkét falu számára, Torbágyon a 30-as években dinnyét is termesztettek. A második világháború, illetve a tsz-szervezések után a szarvasmarhatartás visszaszorult, az állami gyümölcsstelepitések kerültek dominanciába, viszont a nagyüzemi zöldség- és virágkertészet meghonosítása nem sikerült (Palovics 2002a).

Identitás-meghatározó 20. századi kataklizmák

A 20. század talán legfontosabb eseménye a kitelepítés és az azt követő betelepülés. Ez a folyamat messze legjobban Budaörsön van feldolgozva, számtalan visszaemlékezés, monográfia, fotóalbum jelent meg a német Budaörs 20. századi kálváriájáról, ezért részleteiben is többet tudunk az ott történekről a másik két településsel összevetve, bár a történetek fő motívumai bizonyosan hasonlóak. De ez az emlékezés valamilyen a közterületeken is jobban tetten érhető, a több budaörsi emlékmű, emléktábla képében.

Budaörs lakossága már a kitelepítést megelőzően, 1944-ben fogatkozásnak indult, amikor mintegy 3800 lakos menekült el a front elől, közülük kb. 800-1000 ember tért később haza. A sors furcsa játéka, vagy valamely felsőbb akarat érthetetlen megnyilvánulása volt, hogy a németek kitelepítését éppen Budaörsön kezdték meg az országban a kommunista párt által irányított belügyminisztérium vezényletével, továbbá a parlament és a kormány hathatós közreműködésével. A baloldali sajtóban rendre a németek megbüntetéséről, elégtételről, majd kitelepítésükről cikkeztek. A falu fizikai megfélemlítése akkor kezdődött, amikor az 1945 júniusában az úrnapi körmenetre az ÁVH is megérkezett, és a vonuló férfiak közül mintegy 160 főt internáltak. Ezek után rendszeresek voltak a rendőrségi razziák a községben. Az ismert motívumokkal – az 1941-es népszámlálás sajnálatos szerepével, a politikai megbélyegzéssel, a németek vagyonára szemet vetőkkel, fosztogatókkal – lefolytatott elűzetés során a község lakosságának nagy részét kitelepítették. A korábban számtalan helyen leírt 90%-os lakosságárányal szemben, a legújabb adatok szerint 5788 főt vagoníroztak a Németországba induló szerelvényekre, ami kisebb arányt jelent. Budaörsről 1946. január 19-e és

február 2-a között hét (az utolsó vonaton már törökbálintiak is ültek) transzport indult az amerikai megszállási övezetbe, majd a telepések sürgetésére további 69 családot, 220 főt űztek el 1947. augusztus 25-én, szerelvényük azonban már az orosz megszállási övezetbe, a későbbi NDK-ba tartott. Csak kevés német család kapott valamilyen oknál fogva mentességet (mintegy 900 fő) (Marchut 2010). A törökbálintiakat részben az etyekiekkel telepítették ki, a falu akkori 5200 fős lakosságából a kitelepítés nagyjából 1900 főt érinthetett, míg Biatorbágyon Torbágy falu mintegy 2400 fős lakosságának háromnegyedét, Bián csak néhány családot űztek el otthonából (vö. *1. táblázat*).

1. táblázat: Népszámlálási adatok, kitelepítési jegyzékeken szereplők és kitelepítettek 1941, 1946, 1949

	Néesség, 1941			Névjegyzéken szereplő személy, 1946		Néesség, 1949
	Összesen	Ebből: német nemzetiségű	Ebből: német anyanyelvű	összesen	Ebből: kitelepült, kitelepítettek	
Budaörs	9814	7243	8448	10074	8359	7639
Törökbálint	5176	1172	2796	3692	2143	4997
Bia	3820	56	390	652	226	3894
Torbágy	2582	708	1805	2194	1222	2290

Forrás: Czibulka–Heinz–Lakatos 2004 (www.nepszamlalas2001.hu)

Az üres portákra kezdetben csehszlovákiai áttelepített magyarok és erdélyi menekülők, Törökbálintra alföldiek is érkeztek. Voltak azonban, akik hamar továbbálltak, s túladtak az itt ingyen szerzett földeken, voltak – feltehetően a többség –, akik viszont új hazájukat találták meg a községben. Konfliktusokkal terhes időszak következett, vannak visszaemlékezők, akik heves viszályokról számolnak be az osztályteremtől a kocsmaig (Sípos 1996). Bár a történetekhez egy időben közelebbi krónikás pozitívan értékelte a németajkúak elűzését („Több év telt el azóta, hogy ez a népcseré nyugalmat és megbékélést hozott Torbágy lakóinak” – Dévényi 1965, 3.). Míg a földek nagy része sokáig megműveletlenül hevert; a budaörsi és környékbéli szőlő- és gyümölcskultúra veszendőbe ment (Kovács 1999, Marchut 2010, Palovics 2002a, Sípos 1996, Steinhauser 2005, Zeiss 1984, 2006).

Bevándorlás és a budaörsi lakótelep

A gyökeres lakosságcsere keresztülmenő Budaörs, vagy a hasonló sorban osztozó Torbágy és Törökbálint újra hamar elérte a második világháború előtti lakosságát, s a bevándorlók gyorsan többségbe kerültek. Az agglomerációs települések lakosságát azok a migránsok is gyarapítani kezdték, akik a fővárosi munkaalkalmak vonzására érkeztek, ám a szűk budapesti lakásszektor, vagy az adminisztratív korlátozások miatt ott lakáshoz nem juthattak. A falvak társadalma szocioökonómiai státusuk alapján is egyre inkább megosztottá vált. A korábbi agrár, illetve a fővárosba ingázó ipari foglalkozású népesség mellett egyre inkább megerősödött a magasabb képzettségi szintű, vezetői, szolgáltató szektorbeli, értelmiségi állású lakosok rétege. Budaörs a fővárosi agglomeráció tervasztalánál is fontos szerepet kapott, nem véletlen, hogy itt jelentősebb lakótelepet is építettek a lakásigények kielégítése céljából.

Egy 1984-es vizsgálat adatai szerint Budaörsön a lakosság 21 százaléka volt helyi születésű és 2 százalék költözött ide a második világháború előtt, míg 1945 és 1954 között 22, 1955 és 1964 között 17, 1975 és 1984 között pedig 21 százalék telepedett le az akkori községben. Az 1974 óta épülő lakótelepen lakók közül 57 százalék telepedett le az 1975 utáni időszakban – vagyis nekik a lakótelep volt az első budaörsi otthonuk, a fennmaradó részt kitevők viszont áttelepülők voltak a községen belül, de ők is többségében újak voltak a településen, mert a lakótelepiek 33 százaléka csak 1965 és 1974 között érkezett lakóhelyére (Lázár 1987).

„A kétféle életforma magával hozott egyfajta feszültséget az ófalu és a lakótelepiek, a régi, avult lakásokban élők és az összkomfort részesei között, miközben a két településrész gyakorlatilag összenőtt.” (Bradean–Ebinger–Kovács 1987, 29.)

A lakóteleppel így fizikailag is megszületett az új Budaörs, amely 1985-ös várossá válásával rakta le új identitása egyik fontos építőkövét. Ugyanebben az időszakban, talán az utolsó pillanatban kezdtek éledezni a településen a hagyományörző törekvések, helytörténeti gyűjtemény nyílt, s intézményesen kiépült a kapcsolat a Németországban letelepedett egykori budaörsiekkel is. 1999-ben Bretzfeld városával Budaörs testvérvárosi együttműködésre lépett. A városi rangot nyert településen nemso-kára a Budapestről kiköltözők vették át a fő szerepet a lakosság szám növelésében. Egyúttal a rendszerváltozással felerősödő fővárosi kapufunk-

ció, illetve gazdasági fejlődés a város újabb keletű – viharos – átalakulását hozta, s a fiatal város nemsokára Magyarország legsikeresebb, majd leggazdagabb települései között találta magát.

A beköltözőkkel és az ország általános társadalmi és gazdasági átalakulásával érkező életformaváltás ily módon elsöpörte Budaörs épített örökségét. A várossá válás időszakából származó idézet jól példázza Budaörs és a hozzá hasonló városok dilemmáját, amely a várossá válás vágya, kényszere és az épített-történelmi örökség megőrzése között feszült.

„Lehet, hogy a régi kövek nem bírják el az új épületkolosszusokat, lehet, hogy a szigetelés nélküli öreg házak nem dacolhatnak örökké az idővel, s a föld alatt bujkáló, egyre több kárt okozó talajvízzel. Eljöhét az idő, amikor már csak a most felújítás előtt álló tájház (Wéber-ház) őrzi csupán a német nemzetiségű lakosság lakáskultúrájának emlékeit, a híres szőlő- és gyümölcskultúra tárgyi rekvizitumait. No meg a hangulatos pincék, melyek még ma is gyűlhelyei a társas összejöveteleknek s az emlékezésnek ... Ámbár, ha így lesz, nem lesz jó.

Az uniformizálódás divatját éljük. Egyforma házak épülnek a Dunántúlon és az Alföldön, ha nem vigyázunk, unalmas egyenruhába öltözik az ország. [...] Mert a lakótelep továbbépül. A tervek szerint – teljesen kiépülvén – mintegy 30 ezer embernek ad majd ott-hont.” (Hauser 1985, 189)

A korszakból származó városkörnyéki településfejlesztési koncepció alapvetően a városias településarculat kialakítását irányozta elő, a régi részek folyamatos átépítésével, a lakótelepi terület városépítészeti összhangjának megteremtésével, s csak mutatóba szánt néhány népi építészeti emléket megőrizni. Nem lehet csodálkozni azon sem, hogy a másik két vizsgált település, Törökbálint és Biatorbágy fejlesztési törekvései ekkor még ennyire sem voltak figyelemmel az épített örökségre. A két falu ugyanis még a rendszerváltozás hajnalán is igen jelentős infrastrukturális elmaradásban volt (igaz Budaörs is csak a lakótelepnek köszönhetően állt jobban e tekintetben), alapvető közművek vártak még kiépítésre. Ezért természetesnek vehető, hogy az örökségvédelem felsőbb igényei még nem jelentek meg tervi-politikai síkon.

Ma a lakótelep, panelprogramokon túl, felújítva, fejlett zöldfelületekkel sok esetben a Budaörsre költöző szűkebb pénztárcájúak első állomás-

helye, ugródeszkája. Annak idején a budaörsi társadalom-átalakítás második nagy eszköze volt a kitelepítések után, hiszen a nagyközség, később város, bevándorlási folyamataiban a lakótelep hozott minőségi változást. De a bevándorlók és az „öslakosok” között feszülő ellentéteknek nemcsak a lakótelep képezi kézzelfogható mementóját. Sőt, bevándorlók és bevándorlók között is különbséget kell tenni, hiszen más társadalmi osztályok, rétegek vettek részt a lakótelep által generált beköltözési hullámban, a belterületbe vonásokkal felértékelődő zártkerti területek benépesítésében, illetve a késő nyolcvanas évektől induló szuburbanizációs beköltözési boomban. Vagyis nem csupán bevándorló és öslakos, hanem újabb és régebbi beköltöző (vagy akár „öslakótelepi” vagy későbbi beköltöző)⁴³ között is különbséget kell tenni, ahogyan az emberek is különbséget tesznek. Ezek az ellentétek pedig tetten érhetők a városképben, de a telekhasználat gyakorlataiban is, hiszen az öslakosok, vagy a régebbi beköltözők által még itt-ott fenntartott mezőgazdasági tevékenység – állattartás, kertművelés – az újabb beköltözőktől többnyire idegen, már-már kihalásra ítélt életformát jelent.

A városkép-alakítás tényezői

A rendszerváltozás után a települések hirtelen, a korábbi trendeket is túlszárnyaló mértékű felemelkedéssel az ország települési elitjében, Magyarország napos oldalán találták magukat. A maga sajátos konfliktusaival a jó(jobb)mód ugyanúgy hozzájárult, hozzátesz ma is az identitás formálódásához. Városépítészeti szempontból, a városok formálódásának oldalán mindez sajátosan jelentkezik. Egyrészt a relatív magasabb helyi adóbevételek és fejlesztési források révén a közsférának is nagyobb lehetőségei vannak a városkép formálására, amely valamelyest mindegyik településen tetten érhető városháza-, könyvtár- stb. építkezések képében. Kiemelendő itt Budaörs 2006-ban átadott tervezői díjnyertes Városháza épülete, amely mára meghatározó városi jelképpé vált. Olyannyira, hogy a település honlapján a városba látogatók számára a nevesebb templomok, kápolnák sorában a látnivalók között szerepeltek. Ehhez hasonlóan a 2007-ben átadott törökbálinti művelődési ház és a biatorbágyi vasútállomás épületéből kialakított faluház is a települési

⁴³ Újabb segítség a budaörsi lakótelepen élőknek Budaörs Facepress 2012. szeptember 28. (<http://budaors.facepress.hu/hirek/ujabb-segitseg-a-budaorsi-lakotelepen-eloknek-201209272304> – 2013.02.23.)

honlapok látnivalókat bemutató felsorolása közt szerepel. Mindezek tehát meghatározóvá váltak a települések identitásának formálódásában, felülről történő alakításában. Az értékmegőrzés (településkép, központi falusias kép) igénye mellett a városias jegyek erősítése került előtérbe a történeti településközpontok esetében is.⁴⁴ De az önkormányzatok tisztában vannak vele, hogy a multinacionális nagyvállalatok telephelyválasztásában szerepet játszik a vállalatvezetők lakóhelyválasztása, ezért hát igyekeznek egy élhető, környezeti értékeket óvó, igényes és innovatív lakókörnyezetet biztosítani, ahol nagy hangsúlyt fektetnek a rekreációs és sportlétesítmények kialakítására. A betelepülő cégek esetében pedig megkülönböztetett figyelemben részesítik az innovatív, a környezetet kevésbé terhelő cégeket. (Például Budaörs „Innovacityként” definiálja önmagát a város honlapján.)

Fontos és figyelemre méltó a közterületek rendezettség is, amely mindazonáltal nem éri el a mai osztrák vagy német települések színvonalát, de ennek számos oka van, nemcsak az anyagi lehetőségek, hanem az életmód, életrend, a porták rendben tartásának, csinosításának az egyéni módjai, a kisebb épületdíszítésektől a zöldfelületi elemek táji, országbeli sajátosságáig.

Másrészről, illetve mindezek ellenére az ingatlanszektor piaci szegmensének pezsgése a városkép-alakítás domináns szereplőjévé lépett elő. Az egyéni építetói igényekből csírázó, így a városépítészetet az ezernyi magánérdek egyszerű összeadásává degradáló családi házas építkezés, illetve a célszerű-haszonszemponturna logikával dolgozó kisebb volumenű társasházi építkezések a kor divatjának, de inkább divatjainak megfelelően igen sokszínű építészeti kavalkádot hoztak létre mindegyik településen. Ennek példáit látjuk a budaörsi Nap-hegyen, vagy a törökbálinti Tükörhegyen. A biatorbágyi városháza a várossá nyilvánítási tanulmány átdolgozásával sajtó alá rendezett krónikája alig tesz utalást a kialakuló új lakóterületek építészeti nívójára. Csak annyit állapít meg, hogy „az új épületek tekintetében azonban a feltűnő, környezetükből kiemelkedő stílusok vannak terjedőben; nem ritka, hogy a parasztházak egységes karakterét megtörik a nagy alapterületű, esetenként a megsokszorozottól erőteljesen, rikítóan eltérő színezetű tetővel rendelkező épületek, melyek a település egyes nézőpontjaiból zavaróan hatnak” (Körmeny-Horváth 2007: 66.). Ezzel szemben a város nyugati oldalán a 2000 évek

⁴⁴ Ezt erősíti meg a „Budaörs – Múlt és jövő harmóniájában”c. TÉKA-pályázaton benyújtott film. (<http://www.youtube.com/watch?v=SCGbmkawBhk> – 2013.02.23.)

első évtizedében fejlesztett „Zöld sziget” és „Viadukt” lakóparkok egységes stílusa kapcsán a biatorbágyi „magyiterrán” jelenségről olvashatunk az interneten. A véleményt megformáló építész azonban feltételezi, hogy egy ilyen nagy városrészben az önkormányzat hathatós közreműködése is szükséges volt a stílusegység megteremtésére (www.koos.hu).

A lakóterületek fejlesztése tehát a magánépítetők és ingatlanfejlesztők „játszóterévé” vált, de hangsúlyozni kell, hogy ez másutt sem volt másképp az országban, csak éppen e települések dinamikus bővülésüknek betudhatóan jó mintaterepei e rendszerváltozás utáni fejlődésnek. A jelenkor minden építészeti megoldását kritikával szokás szemlélni, akik kivételt jelentenek az általános negatív megítélésben, azok maguk az építészek, ők jól sikerült és kevésbé sikerült épületekre osztják fel a korszak termését. Talán ezen a képen igyekeztek változtatni azok, akik a történetek jó oldalát igyekezvén megfogni szerveztek kiállítást az utóbbi két évtized budaörsi építészetéből. Magunk mellett tesszük le a voksot, hogy a jelenkor építkezései minden esetben és magától értetődően a jelen társadalmi viszonyoknak a hű képét adják, ezért azokat el kell fogadnunk.

Harmadrészt – ami pedig a települések arculatát a leginkább átformálta – a gazdasági szektort kell megemlítenünk. A kereskedelmi, szolgáltató és logisztikai ágazatok boomja a funkcionális építészet praktikuságával, kezelhetőségével, mobilitásával, költséghatékonyságával a világ egészén felülírta a gazdaságilag jó helyek korábbi városképi logikáját és arculatát. A dobozok a tájban a vizsgált térségben, országunk egyik fő közlekedési és gazdasági artériája mentén a szolgáltató szektor üzemeiként működnek, bevásároltató, szórakoztató, fuvaroztató gépekként. Mindezt úgy, hogy a városkapuk „tartóelemeivé”, a modernkori települési veduták előtereinek kitöltő elemeivé váltak, a korábbi vad vagy kultivált természet megjelenítése helyett, vagyis a településekről szerzett első benyomások forrásává. Mindez halmozottan érvényes mindhárom vizsgált településre, ahova megérkezésünk e „gyárok” között történik.

Ilyen díszletek között az épített örökség át- és átértelmeződik. Ugyanúgy, ahogyan a növekvő lélekszámú településeken új és új értelmet nyer a bevándorlás fogalma, a bevándorló jelentése és megítélése. Az őslakosok, a kulturális örökség egy mítosz részévé válnak, amelynek nagysága a mítoszt termelő és fenntartó erőtől, a mítoszt éltetők erejétől függ. Ennek részét hivatkozási alapját jelentik az épített örökség kitüntetett darabjai, a templomok, nevezetes régi városképi elemek, Biatorbágyon a viadukt, Budaörsön a Kő-hegy vagy a pincesor, Törökbálinton a kastély

vagy a Walla-villa. Az itt-ott még városképi egységbe tömörülő épített örökség, a még megbújó, elszórtan megtalálható, néhol átépített, néhol rossz állapotú régi parasztházak ugyancsak az identitás építőkövei lehetnek, amelyek egyénileg alakíthatják a települések lakóinak helyi öntudatát, illetőleg a városba érkező idegen benyomásait.

Településeink városképi mozaikjait némiképp a természeti elemek is kontrasztba rendezik. Budaörs esetében ez a három ellentétes egység (Kamaraerdőről most nem megemlélve) a hegyoldal – a helyi Rózsa-domb(ok) – villái, a hegyláb óvárosa és lakótelepe és a völgyi síkság modern városperemi szolgáltató és munkahelyi zónája. A természeti keret, pl. a Törökugrató már nem a vad természet szimbóluma, a hegykoszorúban pedig a fókuszpont szerepét nem a katolikus templom, hanem a lakótelep tölti be. Törökbálint ellentétét a kedves dombok közötti zárt-ságban meghúzódó falumag és a dombtetőn elterülő DEPO adja. Biatorbágyon az a különbség, hogy Bia és Torbágy patak völgyei igencsak nyitottak, szélesek. Természetesen a két falumag ellentéte is adott, s sajátos a viadukt, mely nemcsak az egyesített Biatorbágy jelképe, hanem Bia és Torbágy határának jelképe is egyben.

A városi jelképek transzformációja

A településeken mindmáig a szakrális emlékek számítanak a legfontosabb jelképeknek. Budaörsön a régi falu legfontosabb építészeti eleme a katolikus templom, a Kőhegy – a kőkeresztel, a kápolnával és a korabeli passiójátékok díszletével – és a Kálvária-hegy, amelyek a szakrális tér fókuszpontjai is egyben. Ezekhez adódik hozzá a némelyik látképen felbukkanó két temető és az ótemetői kápolna. Törökbálinton a katolikus templom, a Zimándy-iskola tornya a Kálvária, a kastély-szanatórium, a számtalan útszéli kereszt, szobor, Biatorbágyon szintén a templomok, a Szent Kereszt-kápolna romja, a Rozália-kápolna, a biai és torbágyi szentháromság szobor, kápolnák és a Kálvária említhető itt, de a legfontosabb a völgyhíd (Horváth 2009).

Az egykori kétvágányú pálya különálló hídelemei közül Matuska Szilveszter merénylete csak az egyiket érintette az 1931-es merénylet során, a Bia felé esőt kellett megjavítani. A pályakorrekció után az elhagyott hidakat a tanács vette kezelésbe, megőrzésük, örökségvédelmük azonban évtizedekig elhúzódott, a község csak 1996-ban tudta elvégezni felújításukat. Az Országos Műemléki Felügyelőség nem tartotta nagyra

történeti, ipartörténeti, esztétikai értékét, s nem tartotta védelemre érdemesnek. Ez a vélemény determinálta a híd sorsát, s még ma is csak helyi védelem alatt áll. Pedig ha Biatorbágy, akkor a történelmet tanult emberek feltehetőleg a viadukt jut eszükbe, amely nem holmi vasbeton hídpár, hanem kecses, terméskő lábazatú, acélszerkezetű, szépen tájba illő jelkép (Tóthpál 1991, Körmendi–Horváth 2007).

Budaörs fekvéséből adódóan előszeretettel fotózták a települést az említett vagy más magaslatokról. A régi ábrázolásokon jól kirajzolódik a főút két oldalán elterülő sváb falu rendezettsége, illetve a Kőhegy lábánál mutatkozó présházsor vagy a temetők körüli zsellértelkek zsúfoltsága és a hegyoldalakra felfutó, völgyekbe benyúló szintvonalas, kacskaringós futású utcák házainak szellőssége. Az épületfotók a lassan polgárosodó Budaörs mementói, így a néhány emeletes ház, az egykori leányiskola, a vasútállomás. Ezek mellett még a községháza is földszintes volt, a lakóházak többsége pedig oromzatos falusi ház, a fotókon állatokkal (tehennel, libákkal) és népviseletbe, paraszti ruhába öltözött lakosokkal. Budapest közelségére csak a repülőtér és a HÉV ábrázolásai utalnak. A vad természet jelképe a falu nyugati határában magasodó Törökugrató, továbbá a Huszonnégyökrös hegy, az Odvas-hegy, e mellett inkább a kultivált természet, a szőlők és a gyümölcsösök ábrázolása gyakori a régi fotográfiákon (Riedl 1952/2008, Hauser 1985, Steinhauser 2002).

Törökbálint gazdagabbnak mondható egyedi városjelképekben. Ugyan Török Bálint vára nem maradt fenn fizikálisan, csak az emlékezet köti az egykori faluhoz. A város egyik mai jelképének a gazdag mozaik- és kerámialap-gyáros Walla József által építtetett tornyos villaépület számít, s számított a fotográfiák tanúsága szerint régen is. A települést háromnegyed évszázadig (1701–1773) birtokló jezsuita rend tette le az alapját a törökbálinti köznyelvben kastélynak nevezett épületnek, amely eredetileg rendháznak épült, majd a község új tulajdonosa, Majláth József kamarai tanácsos építtette át kastéllyá, mígnem 1920-tól szanatóriumot alakítottak ki benne. A 19. század neves település-építője Zimándy Ignác, aki a falu plébánosaként a mai iskolaépületet alapozta meg, amelyet különböző apácarendek működtettek a második világháború végéig (Sípos 1992, 1996). Biatorbágy egyedi jelképe az említett viadukt, az ehhez kapcsolódó emlékezetnek van fontos szerepe a város jelenlegi imázsában is. Emellett még a két biai kastélyt lehet kiemelni, de ezekhez nem tartoznak olyan közkezen forgó történetek, amelyek fontosabb helyre emelnék ezeket a helyi identitás formálásában.

A szocializmus időszaka Budaörsön alapvetően a lakótelep dicséretéről szól, bár az időszak vége felé már kritikák is megjelennek. Ily módon a lakótelepi panelek szerepelnek a legtöbb városábrázoláson, ezek mellett az új középületekre büszke még a korszak krónikása. A falvak régi településképi elemei, az épített örökség darabjai alapvetően a korabeli fényképeken, illetve néhány távoli vagy légi fényképeken jelennek meg (Hauser 1985; Lukács 1987). Az a véleményalkotási forma, amely a szocializmus városépítészetét minden korábbi korok elé helyezte nagyságában, nemcsak a budaörsi várostörténeti irodalomban lelhető fel:

„Visszatérvén a lakótelepre megállapíthatjuk: nagy évtized volt a legutóbbi a község történetében. Több minden létesült ebben a tíz esztendőben, mint előtte harminc év alatt. Sőt nyugodtan kijelenthetjük: Budaörs hétszázötven éves történetében se igen volt ehhez hasonló volumenű fejlődés. Természetesen [...] nem is lehetett.”
(Hauser 1985: 197.)

Igaz, az efféle megítélésben a rendszerváltozás utáni időszak sem akar lemaradni, hiszen a legutóbbi évtizedekben is olyan fejlődés ment végbe, amely alapot ad egy ilyen vélekedésnek:

„Az elmúlt húsz év [...] Budaörs történetének legmeghatározóbb időszaka, a felemelkedés, a robbanásszerű fejlődés időszaka.”
(Wittinghoff 2006: 3.)

Ezt az időszakot Törökbálint és Biatorbágy is hasonlóan élte meg. Törökbálint krónikásai a gyors, ám vitákkal terhes fejlődésről emlékeznek meg több helyütt, míg a Biatorbágy várossá válását ünneplő kötet a településfejlesztés sikeres helyi modelljéről, a biatorbágyi modellről ír, amelynek lényege, hogy először az infrastruktúra kiépítésére koncentráltak, utána a gazdasági területek kialakítására, majd csak utána a lakóterület-fejlesztésekre. Mindazonáltal jelen korunk fejlődésének megítélése mindenfelé ambivalens. A nagyütemű fejlődés hátulütőit minden településen érzik az ott lakók, ugyanakkor a települések gazdagsága is büszkeségre ad okot. Nem véletlen, hogy a rendszerváltozás utáni időszak irodaházai, bevásárlóközpontjai is megjelennek, mint a városi büszkeség tárgyai, alapvetően pozitív kommentárokkal, hiszen az iparüzési adóból származó bevételekről nem ildomos megfeledkezni (Czukur 1998; Eller 2004; Gyulay 2004; Wittinghoff 2006; Körmendi–Horváth 2007; Palovics 2002b).

Városimázs-alkítás

A várospolitika által alkalmazott településmarketing tevékenységnek nem csupán a tökevonzó, illetve turistacsalogató célja fontos, hanem a helyi és a beköltözést tervező lakosság tudatában kialakuló településkép alakításában is jelentős szerepet játszik. E kép formálásában a városok épített értékeit, természeti és táji szépségeit bemutató képeslapok szerepét egyre inkább átveszi a nyomtatott média, a helyi tévé és napjainkban a városok hivatalos honlapjai.

Budaörs önmeghatározásában meghatározó az a tény, hogy az együt-cás falu néhány évtized alatt Magyarország legsikeresebb városává fejlődött, amelyet a település büszkén hangoztat is. Ám mára már, hogy helyét más települések veszik át a rangsorban, inkább a „főváros nyugati kapuja”, az „élhető kisváros”, „több, mint bevásárlóváros” „modern kisváros”, „innovacity” jelzők kerülnek előtérbe. A budaörsi IVS-ben megjelenik a „minőségi szolgáltatások városa” meghatározás is. A „legek városa” jelző pedig polgárainak azt sugallhatja, hogy jó budaörsinek lenni. Az IVS tervezésekor tartott Budaörs2020 novellapályázatra érkező egyik pályamű viszont negatív szcenáriójában a várost Budapest 25. kerületeként ábrázolta, amikor is a főváros bekebelezi Budaörsöt annak fenntarthatatlan költségvetése miatt. Ez jelzi azt, hogy a fővárossal való szemmel látható egybeépülés nem kedvez az identitásformálásban az elhatárolási mozzanatnak. A kommunikáció szintjén ennek természetesen nincs nyoma, sőt Budaörs igen aktív marketinget folytat, mind a turizmus, mind a helyi lakosok, mind a gazdasági szféra irányában.

A törökbálinti polgármesteri hivatal jelen sorok írásakor dolgozott a település marketingfejlesztési dokumentumain, e tevékenység tehát kibontakozóban van. Ugyan Budaörsszel és Biatorbággal ellentétben honlapja csak magyar nyelvű, honlapján belül külön felülettel rendelkezik a településmarketing céljaira, ahol többek között az értékesíteni kívánt, önkormányzati tulajdonban lévő ingatlanokat mutatja be. Ezzel együtt a honlap gazdaság- és turizmusfejlesztési tartalma minimális. A városnak az IVS-ben olvasható tömör jövőképe, amely egy gazdasági és szolgáltatató elővárost vizionál kertvárosi lakókörnyezettel. A kertvárosi jelző tehát fontos a település számára, amint az kitapintható a tükörhegyi lakossági konfliktusok esetében is. A város alapvető célja, hogy dinamikusan fejlődő kisváros maradjon Budapest kapujában, s a kisváros vezetői büszkék 13 ezer fős lélekszámára, kivívott városi rangjára is, jóllehet a várossá nyilvánítás előtt kiírt nem ügydöntő népszavazáson alig voltak

többségben az igenek a várossá nyilvánítás mellett. Ez is mutatja, hogy a város közösségének egybeforrása, a régi és új lakosok közötti ellentét oldása a város közéletét, illetve városimázsát alakítók egyik fontos feladata.

Biatorbágy tudatos városimázs alakítása alig nyomozható. A település honlapján nem található sem a gazdaság, sem a turizmus, sem a beköltözők számára összerendezett információ, a honlap inkább a helyi lakosoknak szól, számukra ad információkat az önkormányzat, és a város működéséről, közéletéről. Biatorbágy IVS-ében a településfejlesztési koncepció alapján az alábbi jövőképet határozták meg: „Biatorbágy vonzó, értékeit megőrző, szolgáltatásokban és funkciókban gazdag, fenntarthatóan növekvő kisváros”. Ezen felül a város 2009-ben kidolgozta a „Biatorbágy város sport, szabadidő és kulturális völgy turizmusfejlesztési és környezetrendezési tanulmánytervét”, amely az imázsépítés felelőseit és feladatait összegzi, illetve a lehetséges turisztikai fejlesztéseket mutatja be, kompakt víziót azonban nem ad a városmarketing számára.

A belső kommunikáció szempontjából a városban természetesen a Bia–Torbágy viszony kezelése érdekes és fontos feladat. Ezt jelzi, hogy a közelmúltban is egy később megfeneklett népszavazási kísérlet indult Torbágy újra önállóvá válása érdekében. Tekintve, hogy az egyesülés óta eltelt évtizedek alatt a két település több szinten is egybeépült, illetve, hogy az iparüzési adót fizető cégek zöme a torbágyi ipari parkokban helyezkedik el a javaslat tárgyilagosan is megalapozatlannak és etikátlannak tűnik. Természetes, hogy a két egykori falu a történeti, vallási elkülönülés miatt valamiféle sajátos identitásmagot kölcsönöz a régebbi lakóknak, azonban az újabb beköltözők esetében ez a városon belüli megkülönböztetés már nem lehet különösebben fontos. A városnak tehát ezen a területen is van tennivalója.

Összefoglalás

A városok – így a vizsgált települések – identitása számtalan réteg és részlet egymásra rakódásából építkezik. Ilyen réteggként felfoghatóak az írott, nyomtatásban vagy interneten fellelhető szövegek, a város, mint szöveg, azaz a városkép, pontosabban a városképek részletei és az ott lakók életmegnyilvánulásai, összességében a városról alkotott benyomások. E rétegek folyamatos párbeszédben, kölcsönhatásban vannak egymással, a megfigyelőben – legyen az helyi lakos, turista – ezek külön-

böző olvasatokká, összebékülő vagy éppen ellentétes érzésekké konvertálódnak. Budaörs, Törökbálint és Biatorbágy, három különböző gyökerű, de jelenkori fejlődési pályájukat tekintve igencsak hasonló úton járó település, amelyeknél az egyes identitás mintázatok esetenként igen éles kontrasztot formálnak. Identitásuk múltbeli építőköveit már-már nehezen kommunikálják, annál magától értetődőbb a jelen megélése, amely viszont éppen az elmúlt évtizedek viharos átalakulása miatt nehezen áll még össze egyetlen koherens képpé. Kérdés, hogy ezt a diszharmóniát nem csak a jelen perspektívanélkülisége okozza-e, vagy a megfigyelő szentimentalizmusa, vagy tényleg kontrasztos a kép? A két világháború közötti időszak útikönyvírója mindegyik települést csinos, rendezett falunak írta le (Vigyázó–Strömpl 1934), van e mai útleírás, amely hasonlóan foglal állást? E kérdéseket eldönteni és írásunkat megítélni az olvasó lehetősége.

Irodalom

- BRADEAN-EBINGER N.–KOVÁCS J. L. (1987): Múlt a jelenben. In: Lukács A. szerk.: Budaörsi Mozaik. Budaörs, 29–30.
- CZIBULKA Z.–HEINZ E.–LAKATOS M. szerk. (2004): A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. KSH, Budapest.
- CZUKOR E. (1998): Törökbálint Krónikája. Törökbálint Község Önkormányzata, Törökbálint.
- DÉVÉNYI J. (1965): Torbágy község monográfiája. Kézirat a Városi Könyvtárban.
- ELLER E. (2004): Budaörs. Mitől vagyunk gazdag város? Budaörs Város Önkormányzata, Budaörs.
- GYULAY Z. (2004): Budaörs az Európai Unióban. Ceba Kiadó, Budapest.
- HAUSER J. (1985): Budaörsi Krónika. Zrínyi Katonai Könyvkiadó, Budapest.
- HORVÁTH I. (2009): Biatorbágyi körkép. Biatorbágy Kultúrájáért Alapítvány, Biatorbágy.
- KOVÁCS J. L. (1999): Egy batyuval. In: Mélyek a gyökerek. Budaörs Város Önkormányzata, Budaörs, 51–83.
- KÖRMENDI J.–HORVÁTH I. szerk. (2007): Biatorbágy város 1192–1966–2007. Biatorbágy Város Önkormányzata, Biatorbágy.
- LÁZÁR G. (1987): Mit mondanak a budaörsiek? In: Lukács A. szerk.: Budaörsi Mozaik. Budaörs, 38–41.
- LUKÁCS A. (1987): Budaörsi Mozaik. Budaörs.
- MARCHUT R. (2010): A Ki- és betelepítések Budaörsön. In: Grósz A. szerk.: Jogfosztások Budaörsön. Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, Budaörs, 111–168.

- PALOVICS L. (2002a): Bia és Torbágy, majd Biatorbágy a 20. században. In: Horváth I.–Palovics L. szerk.: Biatorbágy „ezer” éve. Biatorbágy Kultúrájáért Alapítvány, Biatorbágy, 173–176.
- PALOVICS L. (2002b): Biatorbágy az ezredfordulón. In: Horváth I.–Palovics L. szerk.: Biatorbágy „ezer” éve. Biatorbágy Kultúrájáért Alapítvány, Biatorbágy, 203–226.
- RIEDL F. (1952/2008): Budaörser Heimatbuch – Szülőföldünk Budaörs. A mai Budaörs. Budaörs Német Nemzetiségi Önkormányzat, Budaörs [Unsere Post, Stuttgart].
- RIEDL F. (1965): Budaörs – a Budai Hegyvidék gyöngyszeme. In: Smidt Máttyás: Építem a hidat. Beilleszkedés és megbékélés. Riedl Ferenc Helytörténeti Gyűjtemény, Budaörs, 2002, 13–19.
- SÍPOS Gy. (1992): Törökbálint kincsei. Munkácsy Mihály Művelődési Ház, Törökbálint.
- SÍPOS Gy. (1996): Törökbálint egykor és ma. Munkácsy Mihály Művelődési Ház, Törökbálint.
- STEINFELDER J. (1952/2008): Hazatérés egy idegen világba. In: Riedl F. Budaörser Heimatbuch – Szülőföldünk Budaörs. A mai Budaörs. Budaörs Német Nemzetiségi Önkormányzat, Budaörs [Unsere Post, Stuttgart], 92–96.
- STEINHAUSER K. (2002): A régi Budaörs. Budaörs Város Önkormányzata, Budaörs.
- STEINHAUSER K. (2005): Házra leltünk Budaörsön. Budaörs Város Önkormányzata, Budaörs.
- TÓTHPÁL J. (1991): A biatorbágyi völgyhidak védelmében. Kézirat a városi könyvtárban.
- WITTINGHOFF T. szerk. (2006): Budaörs – Húszéves a város. Budaörs Város Önkormányzata, Budaörs
- ZEISS, F. (1984): Törökbálint – Grossturwall. Egy nagyközség története. Első könyv. Törökbálint Önkormányzata, Törökbálint.
- ZEISS, F. (2006): Törökbálint – Grossturwall. Egy nagyközség története. Második könyv. Törökbálint Önkormányzata, Törökbálint Német Nemzetiségi Önkormányzat, Törökbálint.
- Biatorbágy Nagyközség Képviselő-testülete 4/2006.(05.25.) Ör. számú rendelete az építészeti értékek helyi védelméről
- Biatorbágy integrált városfejlesztési stratégiája. Biatorbágy Város Önkormányzata, 2009
- Biatorbágy város sport, szabadidő és kulturális völgy turizmusfejlesztési és környezetrendezési tanulmányterve, 2009
- Budaörs és városkörnyéke hosszú távú terület- és településfejlesztési koncepciója. Váti, Budapest, 1986

- Budaörs Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája. Budaörs Város Önkormányzata, StudioMetropolitana–Ecorys, 2009
- Törökbálint Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája, 2008
- Biatorbágy Város hivatalos honlapja (www.biatorbagy.hu – 2013.02.)
- Budaörs Város hivatalos honlapja (www.budaors.hu – 2013.02.)
- Törökbálint Város Hivatalos Honlapja (www.torokbalint.hu – 2013.02.)
- Újabb segítség a budaörsi lakótelepen élőknek Budaörs Facepress 2012. szeptember 28. (<http://budaors.facepress.hu/hirek/ujabb-segitseg-a-budaorsi-lakotelepen-eloknek-201209272304> – 2013.02.23.)

Társadalmi viszonyok és felsőoktatás

Pogátsa Zoltán: Társadalmi egyenlőtlenségek a neoliberais harmadik Magyar Köztársaságban, 1989–2010

Az 1989-es rendszerváltással létrejött Harmadik Magyar Köztársaság Alkotmánya szerint „szociális piacgazdaság” volt. Ahogy azt már bemutattuk, a világháború utáni Német Szövetségi Köztársaságból eredő kifejezés azt sejteti, hogy a nyers piaci mechanizmusok ellensúlyozására valamifajta jóléti állam működött. Amennyiben egy ilyen jóléti állam tényleg létezett volna, annak elvben nagy lett volna a létjogosultsága, egyrészt mivel a magyar társadalom nagyobbik része alapnak vette, hogy az államszocialista korszak civilizációs vívmánya, a jóléti állam a demokratikus rendszerben is fennmarad. Másrészt pedig mert a magyar társadalom demográfiai folyamatai, egészségügyi és képzettségi szintje, valamint osztály-, etnikai és területi egyenlőtlenségei ezt szükségessé tették volna. Ahogyan azt azonban látni fogjuk, a rendszerváltás után a jóléti államnak csupán az intézményi homlokzatát tartották fenn, miközben annak érdemi működését annyira kiürítették, hogy ezek a névleg fennmaradt mechanizmusok nem hogy a piac társadalmi polarizációját nem tudták ellensúlyozni, de a legtöbb esetben még rá is erősítettek annak igazságtalanságaira. Ezért elmondható, hogy az 1990-től 2010-ig tartó Harmadik Köztársaság a domináns gazdaságfilozófia tekintetében lényegében egy neoliberais korszak volt.

A nyolcvanas években a piacosító törekvések jól rezonáltak az államszocialista rendszer évtizedei után. A késő kádárkori generációk okkal hittek abban, hogy a szovjet rendszer fő problémája a teljesítményelv, az átlátható verseny és a profitmotiváció hiánya volt. Az egyre nagyobb gondokkal küzdő létező szocializmus elnyomottai vágyakozva néztek a nyugati országokra, melyekben a szabad piac megtestesülését látták. A vasfüggöny mögötti társadalmak gyakorlatilag alig létező közgazdasági és szociológiai ismeretei nem tették lehetővé annak belátását, hogy ezen országok magas fejlettsége mögött gyakran ott van több száz év kapitalizmus, ott van a gyarmatosítás eredeti tőkekoncentrációja, a fejlett szakszervezeti mozgalom által kiharcolt szolidarisztikus béralkuk, az állam évtizedeken át folytatott kártartó fejlesztéspolitikája, a progresszív adórendszerek, az esélyteremtő szociálpolitika, illetve a hatékonyállami kutatás-fejlesztési rendszerek is. A nyugat-európai országok világháború utáni sikertörténete pont ezeknek a

vegyes gazdaságoknak, jóléti rezsimeknek volt mintája globális összehasonlításban, és nem az absztrakt, általános piaci elveknek. A magyar társadalom nagy része azonban sem az észak- és nyugat-európai országok előtörténetét nem ismerte, sem az általa a rendszerváltás után még túl sokáig működőnek hitt magyar jóléti rendszer hatékonyságával, eredményességével, alapvető mutatóival nem volt tisztában. A valóságban sehol nem létező, jelző nélküli absztrakt „piacgazdaságot” a fejlődés reményével azonosították, az uniós tagságot az automatikus, fokozatos felzárkózással Nyugat-Európához. A csalódás 2004 után következett el. Az uniós belépés utáni nagy fokú változatlanóság, az „őszödi beszéd” kiábrándító arculcsapása, az elhárító korrupció, a 2008-as IMF csomag mind-mind újabb szöveget vertek a „piacgazdasági” remények koporsójába.

Mivel a neoliberális korszak többségében, mintegy tizenkét éven át szocialista-liberális koalíció volt hatalmon Magyarországon – és az 1998 utáni Fidesz ciklus sem jelentett ekkor még törést az alapvető társadalmi narratívákban –, ezért a csalódottság leginkább az ő szavazóik között volt érzékelhető. Az ő választóik milliós szám hagyták faképnél őket, és váltak passzív nem szavazókká. Az általuk ténylegesen megtapasztalt gazdasági és társadalmi folyamatok köszönő viszonyban nem voltak a szocialista és liberális politikusok által sugallt fejlődési vízióval. Ahogy ebben a fejezetben bemutatjuk, az empirikus adatok igazolják élettapasztalataikat. A lemaradás és a társadalmi szétesés ellensúlyozására a jobboldal az extrém centralizációra alapuló konzervatív fejlesztési modellt javasolta, amely a szocialista és liberális szavazótáborok szétesése után 2010-ben kormányra került, és hosszú időn keresztül meghatározóvá vált Magyarországon. Ennek a radikális változásokat hozó megközelítésnek az ideológiáját, sikereit és kudarcait egy későbbi fejezetben mutatjuk be.

Mi a neoliberalizmus?

Amennyiben neoliberálisnak nevezzük a Harmadik Köztársaság időszakát, joggal kérhetik számon rajtunk a neoliberalizmus definícióját, ideológiájának kifejtését. Ez az irányzat a Friedrich A. Hayek és Ludwig von Mises nevével fémjelzett osztrák iskolából (Caldwell 2004; Ebenstein 2003) és a chicagói iskolából (Ebenstein 2007) nőtt ki, a második világháború után kezdődően,

de csak a hetvenes évekre beérkezvén. Philip Mirowski⁴⁵ és mások részletesen bemutatták, hogy Hayek és Friedman kicsiny piaci fundamentalista csoportosulása mennyire kisebbségben érezte magát a második világháború utáni keynesiánus jóléti állam korszakban, ahol a New Dealhez hasonló keresletteremtő fejlesztéspolitika, a magas újraelosztás és általában az állami szerepvállalás volt a domináns. Eredetileg kevés reménnyel kecsegtető harcot indítottak akkor, amikor 1947 tavaszán egy svájci magashegyi szállodában megalapították a híres Mont Pelerin Társaságot.^{46 47} Ez a piaci fundamentalista közgazdászokat tömörítő szervezet aztán a nagyvállalati szektor bőséges és kitartó finanszírozására alapozva világszerte számtalan think tank modellje és mentora lett. Az általuk megfogalmazott politikai ideológia a neoliberalizmus, mely a szabad piac minél zavartalanabb működésében hisz, ezt tartja az emberiség fejlődése szempontjából üdvözítőnek, a fejlődés motorjának. Deklarált célja az állami újraelosztás, szerepvállalás, a jóléti alrendszerek leépítése arra való hivatkozással, hogy az akadályozza a piac hatékony működését, és ezen keresztül a gazdasági növekedést.

A neoliberalizmust sokan összekeverik a neoklasszikus közgazdaságtannal. Az első azonban egy politikai mozgalom, míg a második egy tudományos paradigma. A kettő között természetesen van átfedés, hiszen a neoliberális közgazdászok nagyrészt a neoklasszikus közgazdasági modellre alapozzák érvrendszerüket. A két kifejezés azonban mégsem felcserélhető. A sokszor szintén szinonimaként használt „monetarizmus” kifejezés jelentés-tartalma szintén csak nagyon részleges átfedésben van a neoliberalizmussal. A neoklasszikus közgazdaságtanon és a monetarizmuson kívül hatással volt még a neoliberalizmusra az osztrák iskola és a német-svájci eredetű ordoliberalizmus is, illetve a racionális választások elméletére építő neoinstitutionalizmus is. Összességében a neoliberalizmus tehát episztemológiailag ugyanúgy sokszínű, mint bármely más ideológia: a konzervativizmus, a szociáldemokrácia, a marxizmus vagy a zöld mozgalom.

⁴⁵ (Mirowski–Plehwe 2009; Burgin 2012; Mirowski 2014; Harvey 2005; Hoover 2003; Jones 2012)

⁴⁶ A társaság websiteja: www.mon2009tpelerin.org

⁴⁷ A neoliberális mozgalom története természetesen ennél sokkal hosszabb és bonyultabb. Ezt itt nem kívántuk rekapitulálni. Az egyes csoportosulások kontribúciójáról jó összefoglalót ad Dieter Plehwe a (Mirowski–Plehwe 2009) kötet bevezetőjében.

Szép számmal akadnak, akik még magának a „neoliberalizmus” kifejezésnek a használatát is megkérdőjelezik. Szerintük az túlságosan tág, tartalmában megfoghatatlan, és valójában egy kívülről oktrojált kifejezés, amelyet egyesek politikai fegyverként használnak. Ezzel szemben először is meg kell jegyezzük, hogy a kifejezés egyáltalán nem külső attribúció eredménye. Annak nyomán honosodott meg, hogy a neoliberais mozgalom egyik korai rendezvényén, az 1938-as párizsi Walter Lipmann kollokviumon a részt vevők ezen megnevezés mellett döntöttek (Walpen 2004: 60.). Publikációban először maga Milton Friedman, a mozgalom második legfontosabb vezéregyénisége használta azt egy cikkének címében (Friedman 1951). Célja az volt, hogy a Mont Pelerin mozgalmat mint a klasszikus liberalizmus örökösait ábrázolja. A neoliberalizmus kritikusai azonban figyelmeztetnek arra, hogy ez a hivatkozás téves, a klasszikus liberális szerzők sok szempontból nem fogadnák el utódjaiknak a neoliberaisokat. A neoliberais gazdaságpolitika deklarált céljával szemben nem a piaci verseny intenzívebbé válásához vezet, hanem az állam foglyul ejtéséhez a nagyvállalati szektor által. A foglyul ejtett állam pedig a szabadságot korlátozza, azaz szembemegy a politikai liberalizmus eredeti célkitűzéseivel. Ahogy Soros György fogalmaz (Soros 1997): a fasizmus és a kommunizmus válik a nyílt társadalom első számú ellenségévé.

A Mont Pellerin mozgalom megnevezése aztán később meglehetősen változatosá vált, meghonosodtak még a „libertáriánus” és a „piaci fundamentalista” kifejezések is.

Cáfolható, hogy a „neoliberalizmus” kifejezésnek ne lenne egyértelmű jelentéstartalma. Az ezzel foglalkozó akadémiai irodalom ma már igen jelentős, a fogalom pedig általánosan elfogadott jelentéstartalommal rendelkezik. Nyelvpolitikai trükk a fogalom létjogosultságát letagadni: ami nem kimondható, nem megnevezhető, az nem is létezik. Ameddig sikerült a neoliberalizmus fogalmát a politikai elemzés ezoterikus zugaiba szorítani, addig nem is lehetett a kapitalizmus 1974 utáni korszakát ezen fogalom rendszerszerű értelmezést adó, logikai koherenciát teremtő vezérfonalára felhívva értelmezni. Világos volt, hogy a jóléti állam és a keynesiánus gazdaságpolitika után újabb, szerkezetileg és társadalmi relációiban is más korszak következett, ám nagyjából a 2008 utáni nagy világgazdasági recesszió időszakáig nem volt általánosan használatos összefoglaló fogalom ennek az időszaknak a megnevezésére. A 2008 utáni időszakban azonban olyannyira általánosan használatossá vált a „neoliberais” kifejezés, hogy a nyugati világban még az üzleti sajtó is rendszeresen használja.

Bár a kapitalizmus válfajainak tárgyalásakor már részleteztük, mégis érdemes itt ismét megismételni Wolfgang Streeck (2014) nyomán a nagyjából 1936 és 1974 közötti keynesiánus jóléti időszak, illetve az 1974-től kezdődő neoliberális korszak főbb politikai gazdaságtani jellemzőit. A jóléti korszak sajátosságai, hogy:

- politikai cél a teljes foglalkoztatás;
- széles tagságú szakszervezetek kollektív és iparági bérmegállapodásokat kötnek;
- vegyes gazdaság, iparpolitika, versenyképesség növelése az ágazati bérminimumok emelésével (ez az úgynevezett Rehn-Meidner modell)⁴⁸;
- biztonságos megélhetést adó széles közszféra, amely versenytársként felhúzza a magánszféra foglalkoztatási gyakorlatát;
- univerzális szociális jogok;
- az egyenlőtlenséget szűk korlátok között tartó adó- és jövedelempolitika;
- a bérek folyamatos emelésére törekvő, anticiklikus, keresletet menedzselő politika a stabil növekedés elősegítésére;
- erőteljes antikorrupciós intézményrendszer a magas adóztatás értelmes felhasználásának biztosítására.

A keynesiánus, jóléti kapitalizmus ezen modelljének jellegzetességei élesen elválnak az ezt követő neoliberális korszaktól, melynek célja a gazdasági elit és az általa irányított nagyvállalati szektor érdekeinek megfelelően:

- az adók csökkentése;
- a jóléti állam szolidaritást és mobilitást lehetővé tevő kiadásainak leépítése a költségvetési „stabilizáció”, a megszorítások ideológiájának segítségével;
- a privatizáció;
- a liberalizáció, a dereguláció, a közbeszerzések nagyvállalatok általi megszerzése;
- a szakszervezetek és a munkavállalók jogainak csorbítása a munkapiaci „rugalmasság” ideológiájának álcázva (lásd erről a Nobel-díjas amerikai közgazdászt, Solowot [2000]).

A neoliberális ideológia előszeretettel érvel amellett, hogy a demokrácia garanciája a minél szabadabb piac. Hayek csúszós lejtőnek nevezi (Hayek 2001) azt a folyamatot, melynek értelmében az államnak már a korlátozott beavatkozása is a szabadságjogok korlátozását feltételezi, és minél nagyobb ez a szerepvállalás, annál nagyobb a diktatúra veszélye. Ez az a pont, ahol az

⁴⁸ Lásd erről a skandináv modellről szóló fejezetben.

osztrák iskolának a szovjet rendszerrel szembeni jogos tudományos kritikája átcsúszik a jóléti állammal kapcsolatos politikai paranoiába: a neoliberálisok „összekeverik a gulágot az anyasági segéllyel”. A politikai demokrácia és a szabadpiaci ideológia összekötése annál is visszatetszőbb csúztatás, hogy az első neoliberális kormányzás ironikus módon egy jobboldali diktatúrában, a chilei Pinochet diktatúrában következett be 1973 után.⁴⁹ (Klein 2007; Valdés 2008) Ezt követték Margaret Thatcher⁵⁰ és Ronald Reagan (Kleinknecht 2010) kormányzásai a nyolcvanas években, immáron demokratikus körülmények között, ám a szabadságot korlátozó következményekkel.

A neoliberalizmus retorikája, autonarratívája szerint a minél szabadabb piac megteremtése érdekében építené le az államot. A neoliberális irányzatok kormányra kerülése után a valóságban azonban az történik, hogy a nagyvállalati szektor befolyása alá kerül az ily módon meggyengült állam, mivel az átláthatatlan pártfinanszírozási rendszereken keresztül a gazdasági elit foglyul ejti a politikai osztályt. Ezt nevezi James Galbraith, Peter Evans és mások predátor államnak.⁵¹ Innentől a Robinson és Acemoglu (Acemoglu–Robinson 2012) által extraktívnak nevezett gazdasági paradigma érvényesül, azaz a nagyvállalati szektor a szabályozás illetve a közbeszerzések eltérítése révén elvonja a társadalmi erőforrásokat a közjótól. Nem meglepő, hogy például az Egyesült Államokban két princetoni professzor elemzése szerint amikor az átlagválasztó és a gazdasági elit érdekei nem egyeznek, a végső politikai döntések 0,78-as korrelációt mutatnak a gazdasági elit pozíciójával, és csak 0,05-öset az átlagválasztóéval. (Gilen–Page 2014) Ennek nyomán jogosan merül fel a kérdés, hogy demokrácia helyett nem inkább oligarchiának nevezendő-e az ily módon foglyul ejtett rendszer. (Cassidy 2014)⁵² A neoliberalizmus tehát ténylegesen nem intenzívebb versenyt teremt, ahogy azt hirdeti, mert ehhez a valóságban pont az ellentéte, hatékony, rabul nem ejthető állam szükségeltetik, erőteljes szabályozás, átlátható és limitált pártfinanszírozás, a szerencsétlen sorsba születettek újraelosztással történő helyzetbe hozása, illetve a kis- és középvállalati szektor védelme a nagyokkal szemben. Ezek az Északi Modell országaiban valósulnak meg leginkább, azaz a valóságban a skandináv társadalmak sokkal piacpártibbak, mint a megvalósult neoliberális álom.

⁴⁹ 3. fejezet

⁵⁰ Kedvezően emlékszik vissza rá (Riddel 1989), kritikusan (Campbell 2008).

⁵¹ (Galbraith 2009; Evans 1995; Castells 2010: 97.; Fatton 1992)

⁵² Elérhető online: <http://www.newyorker.com/news/john-cassidy/is-america-an-oligarchy>

Fontos megjegyezni, hogy a neoliberalizmus messze nem a liberális pártok sajátossága. A már említett fasiszta Pinochet után a nyolcvanas években a jelentős konzervatív pártokat hatotta át (Thatcher, Reagan), majd kis kétséssel a főáramú szociáldemokrata pártokat is (Mitterand, Blair, Schröder stb.). A főáramú baloldali pártok neoliberalizálásában óriási szerepet játszott Anthony Giddens „harmadik útról” szóló elmélete. (Giddens 1999)

A neoliberalizmussal szemben: Rawls és Sen társadalmi igazságosság elméletei

Első látásra plauzibilisnek tűnik, hogy a rendszerváltás utáni magyar társadalmi berendezkedés nem lehetett neoliberális, hiszen állva maradtak a jóléti rendszer intézményei, a többnyire ingyenes oktatási rendszer, egészségügy, a szociálpolitika, a foglalkoztatáspolitikai. Ezeket a liberális próbálkozások ellenére végül is nem sikerült piaci alapra áthelyezni. 2008-ban egyenesen szociális népszavazáson erősítette meg a magyar választóközönség, hogy szeretné ezeket az alrendszereket ösztársadalmi ellenőrzés alatt tartani és állami redisztribúció alapján működtetni. Neoliberális véleményformálók szerint Magyarország félrecsúszásának pontosan az volt az oka, hogy nem sikerült piacosítani ezeket a rendszereket. Ez az érvelés azonban nem állja meg a helyén. Amikor egy társadalomban nyomorban élő milliók számára nem adatik meg a társadalmi szolidaritás teremtette mobilitás tényleges lehetősége, miközben a források ehhez rendelkezésre állnának, akkor a jóléti államihoz csak névleg hasonló intézmények sem tudják elrejteni a kökemény realitást, hogy polgárok milliói állami gondoskodás hiányában a piacra vannak utalódva. A nyomorban vagy éppenséggel hónapról hónapra élők a szabad piacon anyagi erőforrások hiányában képtelenek megvásárolni maguknak a mobilitás lehetőségét, az állami alrendszerek pedig – ahogy ezt a következőkbe bemutatjuk – sokszor még rá is erősítenek a társadalmi igazságtalanságokra azzal, hogy szintén a tehetősebbeket favorizálják. A diszfunkcionális államot kikerülendő a társadalom felső rétegei fizetés iskolákba járathatják gyerekeiket, közösségi közlekedés helyett autóval és autópályákon közlekedhetnek, öngondoskodhatnak magánnyugdíj-pénztárakban, magánorvosi ellátást vehetnek igénybe. Ezekre az alsóbb társadalmi rétegeknek mind nincs lehetőségük. Hogy egy analógiával éljünk, ha egy várost megtámad az árvíz, nem mentség, hogy a polgármester szimbolikusan itt-ott pár homokzsákot egymás tetejére rakat, miközben meglennének a forrásai a totális és hatékony védekezésre. Hiába mondható el, hogy

nem maradtak magukra a polgárok, hiszen némi védőfalat az állam ingyenesen felállított, érdemi védekezés hiányában az ár nyilvánvalóan el fogja sodorni a várost. Ugyanígy hiába léteznek formálisan egy jóléti állam intézményei, ha azok elégtelenek és diszfunkcionálisak. Érdemi társadalmi mobilitást biztosító jóléti állam hiányában egy társadalom default optionként a nyers piaci folyamatokra utalódik, azaz a gazdaság működése alapvetően a neoliberális elvekre épül.

A társadalmi igazságosság kategóriája, amely nagyon is jelen van a nyugati világban, kiveszett a rendszerváltás utáni Kelet-Európából. A relativizáló neoliberális véleményformálók azzal érvelnek, hogy az igazságosság elavult fogalom, ahány ember, annyiféle dolgot tart igazságosnak. Létezik azonban egy olyan egyszerűen megfogható igazságosság elmélet, amely napjaink világára is praktikusán alkalmazható, széles körben megfelel a társadalmi morális alapvetéseknek, és humanista alapállásból nehezen vitatható. A libertáriánus és utilitárius elméletekkel szemben korunk legütőképesebb igazságossági alternatíváját John Rawls amerikai politikai filozófus adta. Az ő tanainak meg van az a nem mellékes előnye, hogy a magyar úgynevezett „balliberális” oldal is elfogadja őket mértéknek, hiszen első számú hazai interpretátora Kis János, a rendszerváltás utáni liberális párt volt elnöke, későbbi intellektuális vezérszemélyisége.⁵³ Rawls abból indul ki (Rawls 1971), hogy egy igazságos társadalom megteremtéséhez olyan kiinduló helyzetet kell elképzelni, melyben semelyikünk nem tudhatja, milyen társadalmi pozíciót fog majd elfoglalni. Nem ismerheti leendő nemét, korát, intelligenciáját, szépségét, családi helyzetét, etnikumát, szexuális orientációját, osztályhelyzetét. Nem tudhatja, hogy vagyonos-e, vagy nem, örököl-e, avagy nem. Rawls ezt a képzeletbeli helyzetet a tudatlanság fátylának nevezi. A cél egy ilyen kiinduló helyzetben egy olyan társadalom létrehozása, ahol a társadalom elesettebb tagjai is egyenlő eséllyel indulhatnak az életben.

⁵³ Az más kérdés, hogy Kis szerint Rawls tanai „baloldali liberális” tanok. Ez egy félreértésen alapul. Rawls természetesen az amerikai fogalomhasználat foglya, ahol a „baloldali” vagy „szociáldemokrata” kifejezések tabuk: ezek rögtön felkeltik az amerikaiakban internalizálódott mccarthyizmust. Ehelyett a tengerentúlon a (baloldali) liberális kifejezés honosodott meg. Világosan látszik emellett, hogy Rawls nem ismeri az Északi Modellt, szem elől téveszti annak lényegét. Rawls (2001) tanúbizonyosságot tesz arról, hogy a jóléti állami modellt szűken vett forrás-átcsoportosításnak látja, nem veszi észre annak mobilitást teremtőfunkcióját. Nevezzük azonban bárhogyan Rawls igazságossági elméletét, egy biztos: a Harmadik Köztársaság nem felelt meg az elveinek.

Egy ilyen társadalom képes annak biztosítására, hogy minden tagjának ne csak negatív szabadsága legyen, azaz ne kelljen félnie az elnyomatástól, hanem pozitív szabadsága is képességei kibontakoztatására, ami a Nobel díjas Amartya Sen szerint (Sen 1999)⁵⁴ egy igazságos társadalom célja kell hogy legyen. Egy politikai rendszer sikere nem tagjai abszolút vagy relatív pozícióiban mérhető, hanem abban, hogy polgárai milyen mértékben képesek ténylegesen élni a formális jogegyenlőség adta lehetőségekkel, és személyiségüket kibontakoztatva hasznos munkából megélhetéshez jussanak. Ahogy azt már említettük, Tomas Piketty nagy port kavart könyvének (Piketty 2014) pontosan az a központi tanulása, hogy piaci alapon ilyen típusú társadalom nem hozható létre. A jóléti állam nélküli nyers kapitalizmus ugyanis a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez vezet. A neoliberális világkép tehát halálos sebet kapott Piketty elemzésétől. A kapitalizmus működőképesség tételéhez szükségeltetik a jóléti állam. Ennek hiányába a kapitalizmus diktatúrába fog torkollni, mert az egyre nagyobb vagyoni koncentráció másképp nem fenntartható.

Amennyiben egy társadalom olyan feltételrendszert teremt, hogy tagjai kezdő pozíciójuktól függetlenül képesek kibontakozni és értelmes, teljes életet élni, egyre többen válnak a vastagodó középosztály tagjaivá. Az Északi Modell vezető teoretikusát, Gosta Esping-Andersent idézve (Esping-Andersen 1990) pedig elmondhatjuk, hogy egy anyagi függetlenséggel rendelkező középosztály nem kényszerül klientalisztikus hálózatokba, a közviták szempontjából releváns tudással rendelkező tagjai pedig nem kerülnek felületes, populista, az ellenfelet démonizáló narratívák bűvkörébe. A magabiztos középosztállyal rendelkező társadalmak megakadályozhatják az önző ambíciókkal rendelkező politikusok érvényesülését. Minden társadalomban akadnak ugyanis olyanok, akik egyéni érdekből törnek politikai befolyásra. A különbség abból adódik, hogy az öntudatos középosztálybeli demokraták időben felismerik az ilyen ambíciókat, és megtörik azok pályáját.

Gazdagabb társadalmakban sokak számára tiszta piaci alapon is elérhetővé válik a személyes érvényesülés. Piketty empirikus kutatásai azonban világossá tették, hogy önmagában, állami redisztribúció nélkül a kapitalista rendszer nem erősödő középosztályt, hanem polarizálódó társadalmat eredményez. Minél szegényebb egy ország, és minél nagyobbak a társadalmi

⁵⁴ Sen a „pozitív szabadság” fogalmát Isiah Berlintonól veszi át. Míg a negatív szabadság szabadság valamitől, például az elnyomatástól, addig a pozitív szabadság szabadság valamire, például terveink megvalósítására.

különbségek, annál többen lesznek, akik számára az állam képessé tevő segítése nélkül elérhetetlen lesz a társadalmi mobilitás, a képességek kibontakoztatása. Nem egyszerűen jövedelemtranszferről, nivellálásról, a szegénység megakadályozásáról van szó, hanem befektetésről a társadalom tagjaiba, olyan folyamatok megfinanszírozásáról, melyeket a szegények maguk képtelenek lennének megfizetni, és melyek nélkül beleragadnak azokba a társadalmi helyzetekbe, melyek bekorlátozzák életüket.

A fejlett nyugati társadalmakban a politikai mező két törésvonal mentén oszlik meg. Kulturális értelemben a konzervatívok a tradicionális világnézet talaján állnak, míg a liberálisok és a szociáldemokraták az egyéni szabadságot és a kisebbségek védelmét favorizálják. A másik törésvonal azonban gazdasági. Itt a piaci konzervatívok és a liberálisok a piac mindenhatóságában hisznek, a mérsékelt baloldal pedig a társadalmi redisztribúcióban, az esélyteremtésben. (A szélsőbaloldal a tulajdonviszonyok erőszakos megváltoztatását kívánja. Mi azonban velük itt most nem foglalkozunk. A fejlesztőállami konzervativizmus pedig szintén az erős államban hisz, de ezt nem redisztribúció formájában képzelel el, hanem centralizált fejlesztőállamként. A második világháború után ez a forma Franciaországban, Dél-Európában és Latin-Amerikában fordult elő sűrűn, manapság viszont a Távol-Kelet kivételével már ritka.)

<p style="text-align: center;">KONZERVATÍV FEJLESZTŐÁLLAM</p> <p><u>Állam</u></p>	<p style="text-align: center;"><u>Tradíció</u></p> <p style="text-align: center;">PIACI KONZERVATÍVIZMUS</p> <p style="text-align: right;"><u>Szabad piac</u></p>
<p style="text-align: center;">ÉSZAKI MODELL SZOCIÁLDEMOKRÁCIA BALOLDAL</p>	<p style="text-align: center;">LIBERALIZMUS</p> <p><u>Szabadság</u></p>

I. ábra: A politikai mezőkulturális és gazdasági osztatai a fejlettebb országokban

Forrás: Saját szerkesztés

A fejletlenebb országokban, ahol a társadalom széles rétegeinek a politikai tudatossága pontosan az alulfejlettség, a közviták szempontjából releváns tudás hiányának okán alacsony, a politikai mező gyakran kétosztatú.

Itt a politikai lojalításban nem tükröződik az osztályhelyzet, az elit két egymással küzdő része különböző legitimációval maga alá gyűri a társadalom többi részét. Tipikusan ilyen a nyugatoskodó-nemzetieskedő ellentét, amely oly sok harmadik világbeli országban megfigyelhető. Magyarország a politikai kultúra tekintetében ezen fejletlen országok közé tartozik, a huszadik századból átörökölten a közkeletűen „népi-urbánus vitának” elnevezett osztatot határozza meg a politikai logikát. Az elit konzervatív fele intenzív nemzeti retorikával biztosítja legitimitását, a szegényebb társadalmi rétegek lojalítását, a társadalmi kohéziót. Politikai ellenfelét gyakran nemzetietlennek bélyegzi. Az elit liberális fele pedig a „nyugatiként” reprezentált, valójában liberálisértékekre hivatkozva teremt legitimációt és lojalitást, elfogadtatva saját híveivel a társadalmi egyenlőtlenségek fennmaradását, az állami igazságossági szerepének feladását. Mivel azonban ezen liberális oldal nem hozza létre a társadalom széles rétegeinek anyagi és szellemi felzárkóztatását biztosító jóléti államot, ezért a szegénységben és tudatlanságban élő társadalmakban a kétosztatú rendszer sokáig fennmarad. (A „nyugati” értékek azért nem egyenlők a liberális értékekkel, mert a nyugati világban szintén értékpluralitás van. Léteznek a liberális mellett konzervatív, szociáldemokrata, zöld, szélsőjobboldali és szélsőbaloldali érték kombinációk is. Hamis az a feltételezés, mely szerint a magyarországi „balliberális” oldal indokoltasága az lenne, hogy a magyar jobboldal nem tartja be a demokratikus alapszabályokat. Az egymástól jól elválasztható nyugati baloldali és liberális erők ugyanis ugyanezt tartják az ottani jobboldali riválisaikról, ettől azonban még nem szerveződnek „balliberális” blokká, hiszen pontosan tudatában van ennek értelmezhetetlenségével.)

Magyarországon így jött létre a „balliberális” elnevezésű politikai oldal, amely nyugat-európai országokban elképzelhetetlen lenne. (Egy német számára például egyenesen nevetséges proposíció lenne, hogy az FDP-t és az SPD-t egy politikai táborként kellene számon tartania.) Ezt az ideológiai fikciót mindkét elitcsoportnak érdeke fenntartani. A konzervatív elit számára hasznos ellenségkép a bármikor szélsőségesen piacpártinak megbélyegzhető liberális dominanciájú másik oldal. A liberális elitcsoport pedig tisztában van vele, hogy egy nyugat-európai, két tengely által megosztott politikai kultúra esetén egy szegény országban csak nagyon marginális szerepe lehetne a liberális politikai erőnek.

Neoliberalizmus és osztály

A neoliberalizmus mint társadalmi ideológia tulajdonképpen a felsőbb társadalmi osztályok és az általuk kontrollált nagyvállalati szektor érdekérvényesítést szolgálja. Mint az ideológiák általában, a neoliberalizmus sem teheti explicitté valódi céljait, hiszen demokratikus körülmények között ezen esetben nem lenne képes megszerezni a hatalomgyakorláshoz szükséges szavazati többséget. Ezért hivatkozik a tiszta és átlátható piaci verseny ideológiai alapvetésére sikeresen, legalább is addig, ameddig az általa megteremtett oligarchikus kapitalizmus tényeinek feltárulása következtében a szavazópolgárok szemében ez nem válik visszássá, hamissá, valóság idegenné. Ahogy Pikettytől láttuk azonban, a jóléti újraelosztás nélküli kapitalizmus a szupergazdagok legfelsőbb osztályának a megerősödéséhez vezet, az pedig a foglyul ejtett állam jelenségéhez. A neoliberalizmus és a jóléti állam közötti versengés tehát erősen politikai gazdaságtani természetű.

A neoliberalizált gazdaságok korszakában a demokráciák közvitáiban a politikai gazdaságtani (vagyon- és jövedelmi egyenlőtlenségek, társadalmi osztályok, környezeti fenntarthatóság stb.) kérdéseket háttérbe szorítják a gazdasági elit konzervatív és liberális része által képviselt issue-k, a kulturális és életmódbeli viták (abortusz, fajgyűlölet, nacionalizmus, meleg jogok, étrendi kérdések, fegyverviselés, vallási ellentétek stb.). A neoliberalizmus önmagát mint természetes gazdasági rendet, „teljesítményelvű, háborítatlan szabad piacot” reprezentálja a főáramú tömegmédiában. Minden ezzel kapcsolatos kritikát ideológiai bélyegez meg, miközben saját magát ideológiamentesnek tételezi. Különösen érzékenyen szorítja ki és bélyegzi meg az osztálykülönbségek elemzésére épülő kritikai társadalomtudományt. A szovjet típusú diktatúrák álságos kommunikációját felhasználva a kapitalista társadalmak osztály alapú kritikáját ezen letűnt rendszerek nevetséges és meghaladott maradványának állítja be.

Ennek ellenére a nyugati társadalmakban erős hagyományként fennmaradt az osztály alapú kritikai társadalomtudomány. Nemcsak a skandináv, de az angolszász társadalomtudományi irodalomban is bevett fogalom maradt az osztály. Kelet-Európában azonban nemcsak a szovjet bábkormányok tiltották be a „munkásállam” osztály alapú kritikáját, hanem a rendszerváltás utáni neoliberais politikai gazdaságtani fogalmi keretrendszer is figyelmen kívül hagyta azt. Komoly mérföldkövet jelentett 2015-ben az *East European Politics and Societies* című folyóirat David Ost által szerkesztett különszáma, a *Class After Communism [Osztály a kommunizmus után]* (Ost 2015). Ost és szerzőtársai ebben azt vizsgálták, hogy a nyugati világban

bevetne számító osztályfogalom hogyan és miért nem honosodott meg a szovjet rendszert felváltó kelet-európai félperiferiális kapitalizmusban.

Ost bemutatja, hogy a szovjet típusú kommunizmus elnyomó politikája hogyan tiltotta be a létező szocializmus osztályalapú értelmiségi kritikáját. Az akár marxianus, akár más alapokon folytatott osztályalapú elemzés ugyanis az osztályfogalom relacionista megközelítése miatt rámutatott volna a fennálló társadalmi rend uralmi viszonyainak elnyomó voltára, ez pedig nem volt érdeke a regnáló hatalomnak. Éber és Gagyi (Éber–Gagyi 2015) a magyarországi irodalom, (Kolosi, Szelényi és Konrád, Kis és Bence, Szalai Erzsébet stb.) elemzésén keresztül mutatja be, hogy hogyan nyomta el a hatalom az ilyen típusú osztályalapú kritikát. A szerzők egy idő után vagy emigráltak, vagy a politikailag elfogadhatóbb társadalmi „rétegződés” nyelvezete felé mozdultak el elemzéseikben. Ost szerint ez a diskurzus úgy volt képes a figyelmet a szocializmusban is létező társadalmi egyenlőtlenségek felé fordítani, hogy nem hordozta az osztályfogalom konfliktusos jelentéstartalmát. A társadalmi réteg fogalma tehát, szemben az osztályfogalommal, nem relációs fogalom. A társadalmi egyenlőtlenségek létrejöttét nem vezeti vissza az osztályok közötti konfliktusokra, hatalmi viszonyokra.

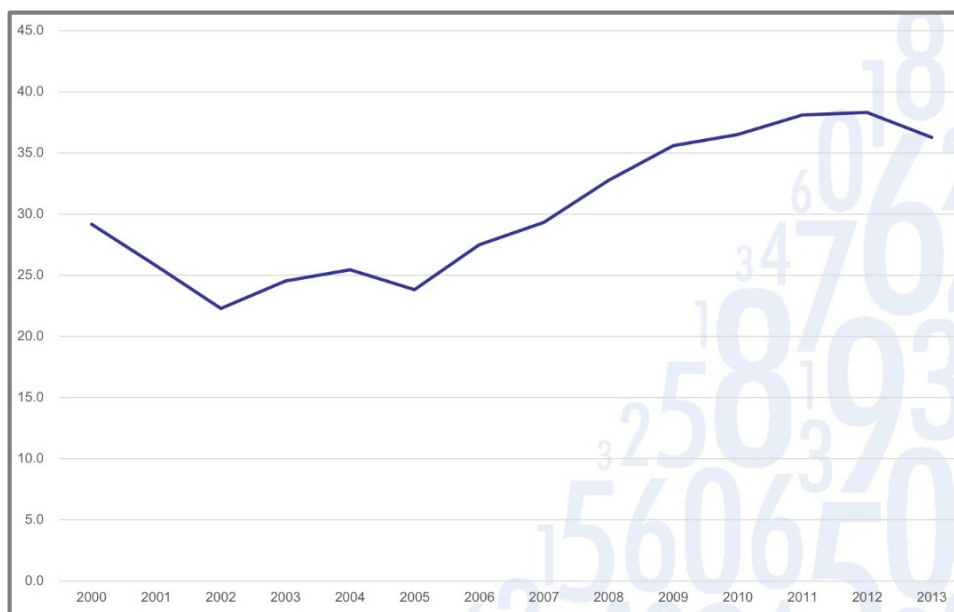
Ez a szovjet dominancia alatt megszokottá vált, konfliktusmentességet sugalló fogalomhasználat puha átmenetet tett lehetővé a posztszovjet térség társadalomtudományi irodalmába. A liberális társadalomtudományi értelmiség relacionista osztályfogalom helyett a kapitalista körülmények között is az egymástól független sorsú „társadalmi rétegekről” beszélt. Ennek rejtett üzenete egybevág a piaci fundamentalista ideológia által sugalltakkal, tudniillik hogy minden társadalmi réteg a maga sorsáért felelős a piaci verseny meritokratikus szabályrendszerén belül, és az alsóbb társadalmi rétegek önmegvalósítási korlátainak nincs köze a felsőbb rétegek vagyoni örökléséhez, kapcsolati és szimbolikus tőkájéhez, politikai érdekérvényesítési lehetőségeihez és egy sor más olyan jelenséghez, amely valójában osztályok közötti viszonyokat feltételez. A rendszerváltás utáni diskurzus fókuszában egyetlen egy legitim osztály állt, a „középosztály” (alternatív elnevezésben a „polgárság”), amelynek viselkedési és életvezetési kódexét követni kívánatos, és amelybe mindenki aspirál. Az elitről, a prekaritátusról, az underclassról és a mobilitási esélyekről vajmi kevés derült ki. Árukkodó, hogy a nyugati világban megszokott társadalmi mobilitási vizsgálatok mennyire nem honosodtak meg a kelet-európai országokban.

Ost arra is figyelmeztet, hogy a liberális dominanciájú rendszerváltó évtizedek osztálydiskurzus nélkülisége milyen mértékben átengedte az identitásképző intézmény szerepét a „nemzet” fogalmának. A megjelenített osztályok nélküli társadalmakban ugyanis a közösségi kötődés egyetlen elérhető formája a „nemzet” marad, amelynek ráadásul nagyon erős szimbolikus hagyománya és ideológiai múltja van a régióban. Az osztályviszonyok létezését tagadó liberális diskurzus tehát tulajdonképpen hosszabb távon saját versenytársa, a nacionalizmus malmára hajtotta a vizet.

A Harmadik Köztársaság társadalmi igazságtalanságai

A fenti, rövid igazságosságelméleti megfontolások után vizsgáljuk meg empirikus adatokon, hogy a 2010-ben bekövetkezett markáns politikai változást közvetlenül megelőzően mennyiben működött Magyarországon mobilitást biztosító jóléti állam? Alátámasztható-e az az állítás, hogy a szocializmusból rámaradt jóléti intézmények Patyomkin-fala mögött neoliberalis volt a Harmadik Köztársaság társadalmi berendezkedése?

A középosztályosodás kérdése az anyagi függetlenedés és a tudás kérdéseire operacionalizálható. Az eldöntendő kérdés az, hogy meg volt-e Magyarországon a demokrácia működtetéséhez és fenntartásához szükséges anyagilag független és tanult középosztály? Szerencsére megbízható adataink vannak mindkét tekintetben. Mennyiben mondható el, hogy Magyarországon liberális, azaz dominánsan a piacra és nem az államra építő gazdasági viszonyok épültek ki a harmadik köztársaság évtizedeiben? Ez a kérdés kulcsfontosságú, mivel liberális részről gyakran homlokegyenest az ellentétes irányú magyarázat fogalmazódik meg: a bekövetkező társadalmi válság okát abban vélik megtalálni, hogy nem sikerült megszabadulni az államszocialista örökségtől, az etatizmustól, nem épült ki a piaci verseny. Ebben kérdésben csakis empirikus tények dönthetnek.

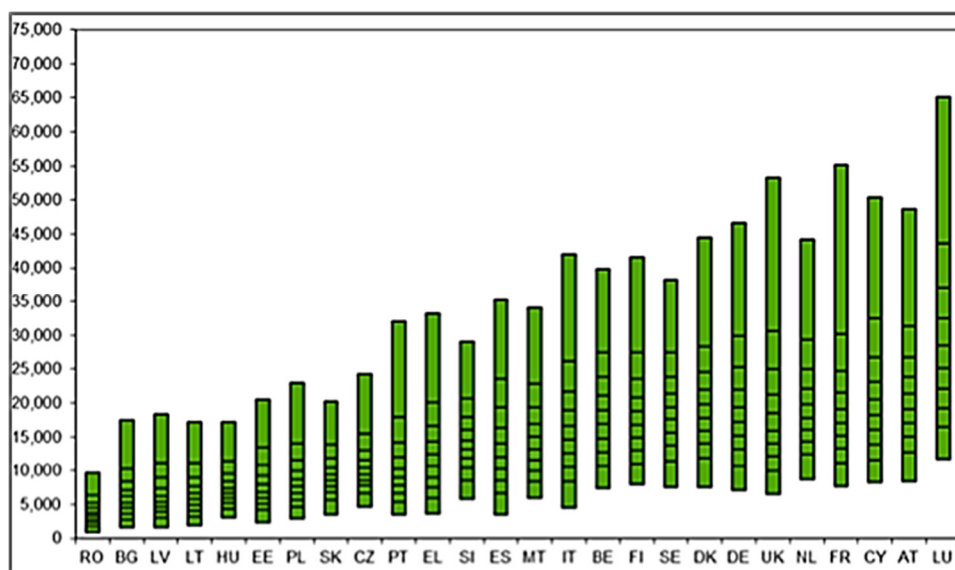
2. ábra: A létminimum alatt élő háztartások arányának alakulása

Forrás: KSH

Induljunk ki a jövedelmi adatokból. A 2010-ig terjedő időszak gazdaságpolitikájának eredményeképpen Magyarországon a KSH elhíresült rémisztő adatai szerint a háztartások 38,1%-a élt létminimumon avagy az alatt, azaz fizikai nélkülözésben.⁵⁵ Ez nagyságrendileg négy millió embert jelent, ők annyi jövedelemmel sem rendelkeztek, hogy legszűkebb fiziológiai szükségleteiket fenntartható módon megfinanszírozhassák. Azaz nem hogy „versenyképesebbé” nem tudtak válni a „piacon”, folyamatosan romló egészségi állapotot elszenvedve az önkiszákmányolás állapotában voltak. Ráadásul köztük egyáltalán nem elhanyagolható mértékben voltak dolgozó szegények! Ráadásul ez az arány folyamatosan növekedett, hiszen 2002-ben mégcsak a háztartások 23%-a volt ilyen lehetőségektől megfosztott, méltánytalan helyzetben! Az Eurostat adatai szerint 2011-re minden negyedik magyar gyerek komoly anyagi nélkülözésben élt! Ennél rosszabb adatokat az unión belül csak Románia és Bulgária mutatott fel, míg a skandináv országokban gyakorlatilag nem volt nélkülöző gyerek. Teljesen világos,

⁵⁵ 2011-es adat. (<http://kimitud.atlatszo.hu/request/letminimum-alatt-elok-szama-magy>)

hogy egy Magyarországhoz hasonló fejlettségű országban nemcsak a gyermekeknek, de a felnőtteknek sem lenne szükséges ilyen méltánytalan élethelyzetben élniük. Mindez nem gazdasági potenciál kérdése, hanem társadalmi igazságossági kérdés. 2010-ben Magyarország radikálisan kevesebbet költött szociális biztonságra GDP arányosan,⁵⁶ mint az uniós átlag: 23,1%-ot 29,4%-al szemben.

3. ábra: EU országok bérei, vásárlóerő-paritáson, 2011-ben

Forrás: EU SILC

Nyugat-Európában ilyen fizikailag nyomorgó rétegek gyakorlatilag nem léteznek. Az Európai Unió szociális adatbázisának adatai szerint, aki Magyarországon ez idő tájt átlagos jövedelmű volt, az alulról a hetedik jövedelmi tized környékén élt, azaz a bérből és fizetésből élők kétharmadánál magasabb fizetéssel rendelkezett. Ezzel a Magyarországon tehát jónak számító bérrrel vásárlóerő paritáson is a nyugati országok legalsó jövedelmi tizedeinek életszínvonalán találta volna magát. A bérből élők kétharmada ennél rosszabb életszínvonalon élt, úgy, ahogy Nyugat-Európában már gyakorlatilag senki. És akkor még ezen szint alatt találjuk a létminimum alatt élőket. A magyar létminimum szintje nagyságrendileg a fele volt a nyugati

⁵⁶ Eurostat spr_exp_sum

minimálbérekének, és ez alatt a szint alatt élt Magyarországon az ország harmada! Mindez elképesztő mértékű társadalmi nyomort jelent.

Az alacsonynak mért kelet-európai társadalmi egyenlőtlenségek (Gini koefficiens) önáltató módon eltakarják azt a tényt, hogy egészen más Bulgária szintjén egyenlő nyomorban élni, mint Dánia szintjén egyenlő gazdagságban. Lehet relatíve egyenlőnek mérni ezeket a társadalmakat, de ez csupán azt jelenti, hogy szinte mindenki szegény. Amartya Sen gondolatmenetére visszautalva: ezek az emberek megfelelő (piaci vagy transzfer) jövedelemforrás hiányában képtelenek kibontakoztatni képességeiket, kiemelkedni a szegénységből. A nyomor az egészen kiemelkedő egyénektől eltekintve megakadályozza széles néptömegek mobilitását. A fizikailag nélkülöző háztartásokból csak elvétve van esély a középosztályba emelkedésre. Háztartások milliói számára a teljes nap annak minden erőfeszítésével arra irányul, hogy biztosítsák a létfenntartáshoz szükséges minimumot. Kapcsolati hálójuk pedig a szintén erőforrásban szegény ismerősökhöz köti őket.

Szintén óriási probléma a vékony középosztály folyamatos fogyása. A középosztály mérésére tett kísérletek egyértelműen azt mutatják, hogy igen erősen szűkülő rétegről van szó. Kolosi Tamás és Keller Tamás (Kolosi–Keller 2010: 12. ábra) úgy találják, hogy az általuk definiált középosztály a rendszerváltás és 2009 között folyamatosan és drámaian csökkent. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontja és a GfK Hungária 2014-ben már egyenesen azt mérte, hogy nincs is Magyarországon középosztály (MTA TK–GfK Hungária 2014)!

Az alacsony elsődleges, piaci jövedelem okozta társadalmi mobilitáshiány ellensúlyozására hivatott alrendszer a szociálpolitika. Ha valakinek nincs rendszeresen megfelelő jövedelme arra, hogy megfinanszírozza saját felemelkedését, nincs más lehetősége, mint a társadalmi újraelosztásból származó jövedelemtranszferekből megoldani azt. A jóléti állami újraelosztást ellenzők alternatívája az adakozás. Ez azonban több szempontból is problematikus. Egyrészt míg az újraelosztás univerzális jogon jár, ezért horizontális és biztos, addig a jótékonyság vertikális és szelektív! Ezen felül egészen biztosak lehetünk benne, hogy jótékonyságra utalódva a társadalom negyven százalékát, közel négy millió embert nem lehetséges rendszeres, tisztességes jövedelemhez juttatni!

A szociálpolitikai alrendszert azonban a rendszerváltás utáni kormányok maradékelvű, perifériális területként kezelték. Ennek eredményeképpen jöhetett létre az a helyzet, melyet Ferge Zsuzsa perverz újraelosztásnak (Ferge 2000) nevez: a szociálpolitikai jövedelemtranszferek nem a gazdagoktól a

szegények felé, hanem fordítva áramlanak! Szalai Júlia és Mózer Péter (Mózer 2013) szintén azon az állásponton vannak, hogy a magyar jóléti rendszer „...nemcsak leképezi, hanem aktívan elő is mozdítja a magyar társadalom kettészakadását”. (Szalai 2007: 60-61.) Ahogy azt Mózer Péter számításokkal is igazolta, a magyar szociálpolitikai rendszer ebben a korszakban alulról osztott felfelé, azaz fokozta a piacon kialakult jövedelmkülönbségeket! Az egyes jövedelmi tizedek részesedése 2010-ben, a kormányváltás előtt olyan volt, hogy az összes társadalombiztosítási transzferből a legalsó jövedelmi tized részesedése mindösszesen 7% volt, míg a két legfelső jövedelmi tizedé egyaránt 13%! Ennek a visszás helyzetnek az a legfőbb oka, hogy a megelőző bérhez kötött garantált öregségi nyugdíjak mindvégig megőrizték az értéküket a többi juttatáshoz, különösképpen a szegénységhez kötődő transzfererekhez képest. Ebből adódóan az egykori bérek miatt felfelé elosztó nyugdíjrendszer határozza meg a szociális újraelosztást. A szegények lehetőséghez juttatására költött transzfererek olyan alacsony hányadát tették csak ki a szociálpolitikai rendszernek, hogy egészében véve tartósan fennmaradt a perverz újraelosztás. Mivel rendszeres, egységes módszertannal készülő mobilitási vizsgálatok Magyarországon nem folytak, azért ennek a visszás szociálpolitikának a tényleges társadalmi hatásaira nem derült fény.

A döntéshozók által diszfunkcionálissá tett állami rendszer tehát erősíti a társadalmi polarizációt. A felemelkedéshez az egyének a piaci rendszerre utalódnak, ahol azonban még a fizikai megélhetéshez sem rendelkeznek megfelelő jövedelemmel. Ez akkor is liberális gazdasági modell, ha formálisan létezik is állami szociálpolitika. A szociálpolitikai ráfordításaink a GDP arányában a szociálliberális kormányzás végére már a hírhedten alacsony déli uniós tagállamok szintje alá süllyedtek, és az egész keleti régióval egyetemben sereghajtókká tettek minket az EU-ban. Vásárlóerő paritáson ez fejenként €3478-at jelent évente, nyugat-európai jóléti államokban ez a duplájától a triplájáig terjed.⁵⁷ Nem igaz tehát az ismert ellenvetés, hogy az alacsony keleti béreket magasabb szociális transzfererek kompenzálják.

Szintén drámai képet mutat a lakhatás kérdése, amely a nyugat-európai jóléti államok kiindulópontja volt annak idején. A 18–35 éves fiatalok 47 százaléka szüleivel kénytelen élni, 75 százalékuk képtelen megtakarítani, akik pedig képesek, azoknak átlag havi megtakarítása 9529 forint, melyből

⁵⁷ Forrás: EU SILC

önálló jövő megalapozására nem telik. A hajléktalanellátás drámaian alulfinanszírozott, a fedél nélküliek lakáshoz jutása mindvégig megoldatlan maradt.

Két évtizeddel a rendszerváltás után a magyar családok anyagi biztonsága nemzetközi viszonylatban harmatgyenge volt. Ismert adat⁵⁸, hogy nagyjából négyötödük számára egy nagyobb egyszeri tétel kifizetése megoldhatatlan gondot jelentett volna, egy másfél évet kitevő munkanélküliségi periódus áthidalására pedig nem volt meg a nem ingatlan jellegű megtakarításuk.

Oktatáspolitikai

Ahogy azt már kiemeltük, Esping-Andersen szerint a demokratikus állam működéséhez a komplex közviták megértéséhez megfelelően képzett középosztály szükséges. Az oktatási rendszernek szintén kulcsszerepe van a társadalmi mobilitás elősegítésében is, illetve a tudásalapú globális gazdaságon belül a magasabb hozzáadott értékű, ezért jobban fizető munkahelyek felé történő elmozdulásban is. Mindezen célok elérése tekintetében a magyar oktatási rendszer 2010 előtt katasztrofálisan szerepelt.

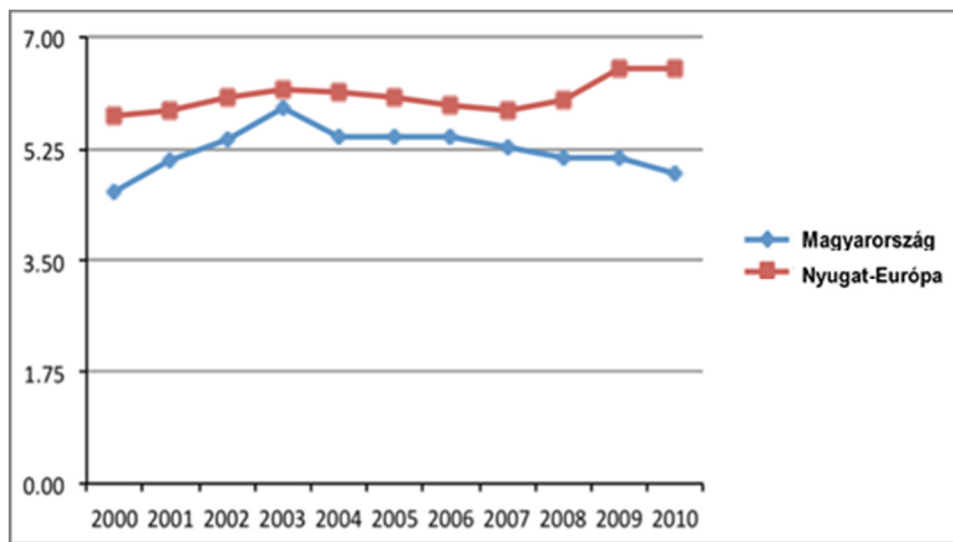
A 2005-ös mikrocenzus adatai szerint a magyar népesség több mint fele még mindig érettségit nem adó középfokú (16,9%), vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezett. A népességnek csupán 25,2%-a rendelkezett érettségivel, 11,07%-a pedig diplomával.⁵⁹ 2009-ben még mindig csak 24,6%-nak volt érettségije, és 13%-nak felsőfokú diplomája (Kolosi-Keller 2010: 1. táblázat). Természetesen badarság lenne azt állítani, hogy a képzettség determinisztikus kapcsolatban áll a tudással, ám a magyar oktatási rendszert ismervén valószínűsíthetjük, hogy még a felsőfokú végzettségűek nagy részénél is hiányoznak a fenti értelemben vett, a társadalmi viták követéséhez szükséges ismeretek. A két attribútum együttes fennállása, metszete, az Esping-Andersen-i értelemben vett tanult és egyben anyagilag független effektív középosztály könnyen lehet, hogy a magyar társadalomnak csupán egyszámjegyű része. A demokrácia és a piacgazdaság gyenge középosztálybeli bázisa ma már széles körben elfogadott felismerés.

Ahogy azt már a keleti-európai külföldi működőtőke-függő versenyállamról szóló részben megemlítettük, a magyar tanulók átlagos PISA ered-

⁵⁸ Lásd a GfK Hungária rendszeres ide vonatkozó felméréseit.

⁵⁹ Lásd minderről bővebben: Csoba 2010.

ményei (OECD 2013a, 2013b) egészen a legutóbbi időkhöz nem voltak rosszabbak az OECD országok átlagánál. Sőt, egyes magas termelékenységű országokénál még jobbak is voltak. Ez azt mutatja, hogy hihetetlen kevés pénzből⁶⁰ rendkívül jól teljesítettek a magyar tanárok, hiszen az oktatási rendszer finanszírozása sokkal alacsonyabb volt, mint Nyugat-Európában. A magyar oktatási rendszer GDP arányos finanszírozása az Eurostat adatai szerint szintén csökkenő trendet mutatott a vizsgált korszakban. Az állam tehát egyre kevesebbet költött arra, hogy a globális gazdaságon belül versenyképes gazdasági modellt alakítson ki, illetve hogy a társadalmi esélyteremtést lehetővé tegye. Elvileg itt ismét csak a piacra utalódik a tudás előállítás, ám jelentős privát képzési kapacitás az alsóbb szinteken nem működik Magyarországon, és a szegényebbek azt amúgy is képtelenek lennének megfizetni. (A nyugati országok GDP bázisa sokkal magasabb, mint a magyar!)

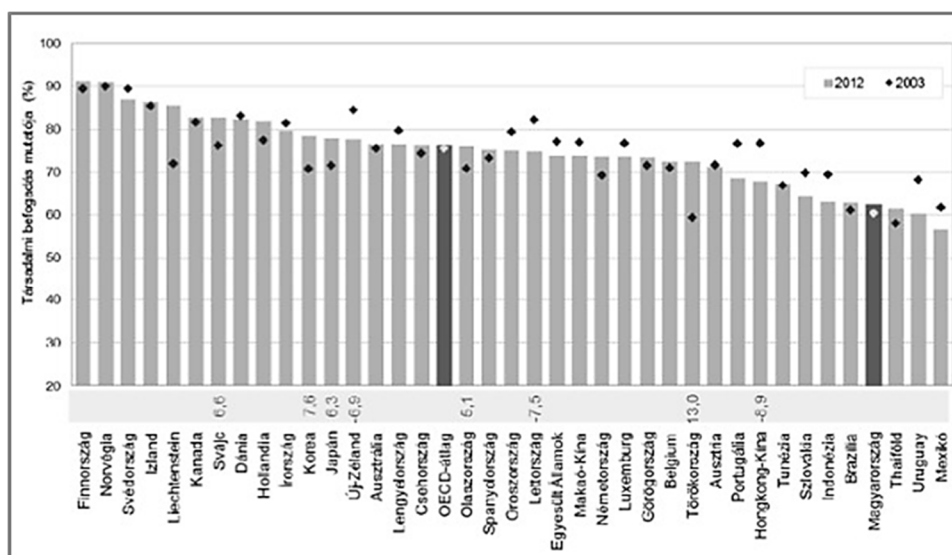

4. ábra: Oktatási ráfordítások a GDP arányában, Nyugat-Európában és Magyarországon

Forrás: Eurostat

⁶⁰ Az árszínvonal hasonlóságáról szintén lásd a kelet-európai modellről szóló fejezetet.

A magyar oktatási rendszer tehát legalább is az átlagteljesítmény tekintetében átlag felett teljesít. Igazi problémát inkább annak nagyfokú szelektivitása, nagyon jó minőségű és nagyon rossz minőségű iskolák szerinti megosztottsága jelent. E két típus az OECD elemzése alapján lefedi a magyar oktatási rendszer több mint felét, ami kirívóan magas adat! A magyar oktatási rendszer az egyik legkirekesztőbb az OECD-n belül, ezt mutatja a tanulók szocioökonómiai státuszának iskolán belüli varianciáját kifejező társadalmi befogadás mutató. (A statisztikailag szignifikáns eltérések százalékpontban kifejezve az ország nevek mellett található.)

5. ábra: OECD országok oktatási befogadási mutatói 2003-ban és 2012-ben

Forrás: OECD 2013b, 60.⁶¹

Radó Péter kutatásaiból tudjuk, hogy az alapiskolát végzett magyar diákok szövegértési eredményeit 72(!)%-ban határozta meg, hogy az ország melyik részén jártak iskolába, miközben ugyanez a szám Finnországban mindösszesen 9%. A matematika teljesítményt tekintve az iskolák között mért jelentős különbségek

⁶¹ (idézi: Csapó–Fejes–Kinyó–Tóth 2014)

78%-a az iskolák átlagos családi hátterére vezethető vissza (OECD 2013b). Ez a legmagasabb arány az OECD országok között. Más mutatókkal is be lehet mutatni, hogy a magyar oktatási rendszer tehát kiemelkedően hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődéséhez. Ez nem más, mint osztálykonfliktus. A magyar oktatási rendszer működése tehát neoliberais jellegű volt, ráerősített a felsőbb osztályok társadalmi előnyeire.

1. táblázat: Néhány adat a magyar iskolarendszer szelektivitásának bemutatására, OECD átlag és finn összehasonlításban

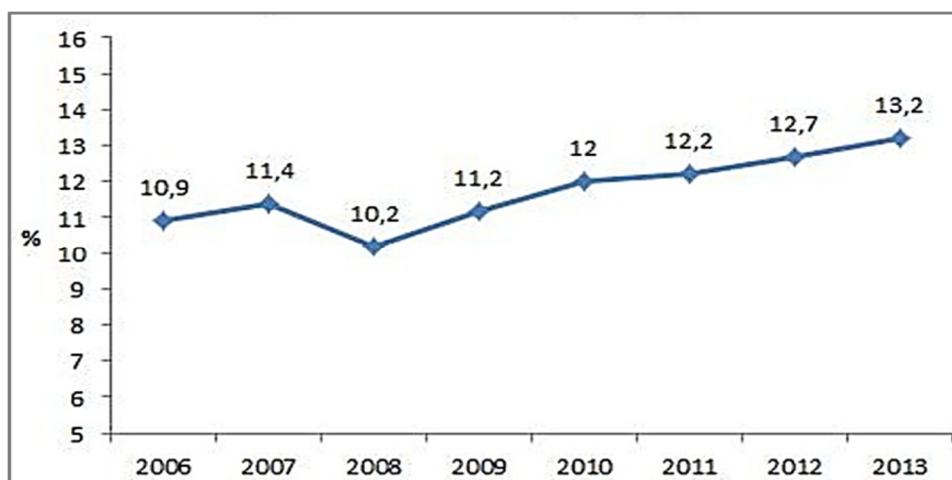
	Finnország	OECD átlag	Magyarország
Jól teljesítő, jó státuszú iskola	6%	20%	32%
Rosszul teljesítő, rossz státuszú iskola	4%	18%	25%
Iskolák közötti variáció matematika eredményekben	5%	37%	63%

Forrás: OECD 2013b

Fontos megérteni, hogy a döntéshozók által diszfunkcionálisként fenn tartott állami oktatási alrendszer nem egyszerűen egy gyengén működő jóléti állam, hanem egy neoliberális berendezkedés, mert erősíti a piaci folyamatok által amúgy is működtetett társadalmi polarizációs mechanizmusokat! Ha az eleve gazdagabb szülők gyerekei jobb oktatást kapnak, a szegényebbeké rosszabbat, akkor a társadalmi különbségek piaci alapú szélesedésére rásegítő oktatási alrendszer neoliberális jellegű még akkor is, ha éppenséggel nem történt meg az oktatási rendszer formális privatizációja. Neoliberalizmus az állami alrendszer díszletté, formálissá, diszfunkcionálissá tette.

A 2010-et megelőző időszakban soha nem volt elsődleges társadalmi célkitűzése emelve az iskolák közötti szocioökonómiai különbségek csökkentése. Ebben az időszakban az etnikai szegregáció felszámolása volt az oktatási minisztérium kifejezett célkitűzése. Ez önmagában ritka pozitív kivételt jelentett abban a tekintetben, hogy egy minisztériumnak volt önálló, explicit társadalmpolitikai célja, és nem a külföldi működőtőke beáramlásától vagy a piaci folyamatoktól várta egy társadalmi probléma megoldódását. Ám ismert módon a szocioökonómiai szelektivitás helyett az etnikai szegregációra fókuszálás kontraproduktív volt. Eléréséhez szűkíteni kellett a szabad

iskolaválasztás rendszerváltáskor kiharcolt, alapvetően fontos jogát. Ez pedig inkább erősítette, mint csökkentette az etnikai feszültségeket, a konkrét esetben a roma közösséggel szembeni előítéleteket. Ráadásul sikertelen is volt, mert a gettóiskolák aránya változatlan maradt, nagyjából az iskolák tizedét tette ki.

7. ábra: Gettóiskolák aránya Magyarországon

Forrás: Radó Péter publikálás alatt⁶²

Az etnikai helyett a szocioökönómiai háttérre fókuszálni azért érdemes inkább, mert nem kényszerít ki átváltást a szegregáció csökkentése és a szabad iskolaválasztás között. Mindkét alapelv érintetlen marad és érvényesülni tud, ha az iskolák mindenkori legrosszabban teljesítő 10-20%-ára koncentrál az oktatáspolitikai. Amennyiben megfelelő extra anyagi forrásokkal, képzésekkel, speciális módszertannal, magasabb fizetésekkel, jobb épületekkel és egyéb eszközökkel képes érdemi előrehaladást elérni az ilyen alacsonyabb státuszú, gyengébben teljesítő iskolák esetében, akkor az oktatáspolitikai elérheti a teljes iskolarendszer felfelé nivellálást. Ez egyben megoldást jelent az igazán durván rasszista elkülönülésen kívül az etnikai szegregáció problémájára is, hiszen ha egy településen egyformán jó minőségű

⁶² A kompetencia-felmérések és a szegregációkutatások alapján, támaszkodva Havas-Liskó és Havas-Zolnay munkáira

iskolák működnek, megszűnik a magasabb státuszú szülők abbéli aggodalma, hogy a hátrányosabb helyzetű családokból származó tanulók visszafogják az ő gyerekeiket a tanulásban. Ráadásul az ilyen felfogású szakpolitikai megközelítés eléggé általános nem csak a skandináv országokban, de az amúgy neokonzervatív George W. Bush „No child left behind” programja is erre épült, és a minden másban neoliberális és kudarcos Tony Blairnek is ez volt az egyetlen sikeres hagyatéka (Toynbee–Walker 2011).

Foglalkoztatáspolitikai, bérek

Az állami foglalkoztatáspolitikai a rendszerváltás után alacsony szinten stabilizálódott foglalkoztatási ráta tekintetében nem tudott érdemi javulást elérni a Harmadik Köztársaság időszakában. Ebben semmi meglepő nincsen, hiszen a megközelítés itt szintén alapvetően neoliberális volt. Munkaerőpiaci politikánkra 2007-ben a GDP alig több mint fél százalékát költöttük, a régi tagállamok több mint másfél százalékot sokkal magasabb GDP bázison, Belgium konkrétan három százalékot (Eurostat)! A „balliberális”, valójában neoliberális kormányzatok alapvetően piaci folyamatoktól, ezen belül is a külföldi működőtőke-beruházásoktól várta ugyanis a foglalkoztatás bővülését. Míg az Európai Unió Foglalkoztatási Stratégiája szerint az egyének tudásába való befektetéssel lehet foglalkoztathatóvá tenni széles rétegeket, és ezen keresztül GDP bővülést elérni, addig a magyar „balliberális” filozófia ezzel szemben megdöbbenő módon a GDP bővülésétől várt új foglalkoztatást. Ennek tanúbizonyságát adja számtalan interjú a korszak döntéshozóival és háttérszakértőivel. Ez a gondolkodás azzal analóg, mintha a jóllakottság okozná az evést.

A neoliberális korszak jellegzetessége volt, hogy sem a foglalkoztatás, sem a bérek színvonala nem állt a kormányzati munka előterében. A foglalkoztatásért felelős miniszter mindvégig a kormányzat presztízs nélküli pozíciója volt, melyet gyenge képességű és érdekérvényesítést nem vállaló politikusok töltöttek be. Maga a munkahelyek hiánya mint toposz is olyannyira háttérben volt, hogy a 2010-es, radikális változást hozó parlamenti választások előtt szinte a jobboldali ellenzék kizárólagos témájává vált. Az önmagukat baloldalinak nevező kormányzatok soha nem folytattak explicit életszínvonal politikát. A bér csupán mint a tőkevonzó képesség input tényezője jelent meg gondolkodásukban, mint visszaszorítandó tényező. Megjelent ez például a szakszervezetekkel és a minimálbérrel kapcsolatos hozzáállásukban. A magasabb bérek keynesiá-

nus kereslet menedzsment hatását a foglalkoztatásra – amely a nyugati szociáldemokrácia központi filozófiája volt évtizedeken keresztül – a magyar „baloldal” liberális közgazdasági tanácsadói elutasították.

Megdöböntő módon míg a nyugati szocdemek vagy Obama elnök is az ágazati bérminimumok illetve a központi minimálbér-emelés elkötelezett hívei, a magyar „balliberálisok” drámai foglalkoztatási csökkenéssel riogatva úgy elleneztek a minimálbér-emeléseket, hogy azok pozitív szociálpolitikai hatását nem értékelték.⁶³ Ehhez képest ma már empirikus eredmények mutatják, hogy a 2002-2003-as radikális béremelésnek nem volt foglalkoztatást kiszorító hatása (Lindner 2015).

A nyugat-, észak- illetve dél-európai szociáldemokrata pártok szoros kapcsolatot ápolnak a szakszervezetekkel, és egyik kulcsfontosságú vívmányuk a szolidarisztikus béralku, amely Wolfgang Streeck német politikai közgazdász szavaival élve ahhoz vezet, hogy „...a bérek magasabbak lesznek, a bérek közötti különbségek pedig kisebbek, mint a szabadpiacon” (Streeck 2009). A magyar szocialisták nem csak hogy nem mutattak affinitást ennek a rendszernek a megerősítésére Magyarországon, de még a szakszervezetekhez fűződő viszonyukat is leépítették azok jogosítványainak és finanszírozásának radikális csökkentésével. Kevesen tudják, hogy az általuk sokat bírált szakszervezeti mozgalom majd félmillió munkavállaló képviselőjét alig 2-4 milliárd forintból volt kénytelen ellátni ebben az időszakban, ami nagyságrendileg egy ezer fős intézmény éves költségvetésének felel meg. Szemben az északnyugat-európai 60-80%-os értékekkel, kollektív szerződések csak a magyar munkavállalók közel harmadát fedték le a Harmadik Köztársaság évtizedeiben. Ennek következtében a bérek messze elmaradtak a termelékenység által elvileg lehetségestől, ami pedig óriási keresletkiesést jelentett a magyar tulajdonú vállalkozások számára. Mindennek áttételesen erősen kedvezőtlen hatása volt a foglalkoztatásra.

A kormányok általában véve sem folytattak életszínvonal-politikát, a magyar bérszínvonalat csupán mint versenyképességi tényezőt kezelték, és ezért annak felelősségteljes visszafogását szorgalmazták. Mindez rendkívül elidegenítően hatott a választók számára egy olyan politikai erőtől, amely

⁶³ Kitérő példája ennek Köllő (2012), illetve Benedek–Scharle–Szabó–Rigó (2007), akik anélkül érvelnek a minimálbér emelése ellen, hogy igazán meggyőző empirikus érvet hoznának annak drámai kirekesztő hatására, miközben szinte teljesen szem elől tévesztik azoknak igen jelentős pozitív hatását az érintettek életszínvonalára és mások munkája felé támasztott keresletére.

közben a féktelen költségvetési felelőtlenség minden jegyét bemutatta. Ennek a neoliberais gazdaságfilozófiának nem volt válasza arra, hogy az uniós átlagnak mindösszesen 30%-ára felzárkózott magyar nominális medián bérek mellett a háztartások és az államháztartás hogyan lesz fenntartható, ha ugyanakkor és az élelmiszer- és energiaárak az uniós átlagárak 83%-át érik el, a ruhaárak 85%-ot, a cipő 95%-ot, a közlekedés 71%-ot, a kommunikáció pedig 109%-ot?

Hosszan lehetne még érvelni amellelt, hogy rendszerváltás utáni liberális gazdaságfilozófiai dominancia eredményeképpen Magyarországon mobilitást elősegítő helyett polarizálóvá vált a „jóléti” állam. Ezt azonban mindenki hétköznapi szinten tapasztalja, amikor a fizikailag széteső kórházak, iskolák és vonatok tárgyi valóságában megéli az anyagilag kivézetett alrendszerek elkeserítő állapotát. A liberális közgazdászok mindeközben a túlméretezett államról beszéltek, és Ollókezű Edwardként reformok helyett fűnyírólvíű vágásokkal igyekeztek csökkenteni az alrendszerek finanszírozhatóságát.

Márpedig a magyar állami újraelosztás nemzeti összterméken belüli aránya a rendszerváltástól 2004-ig a közhiedelemmel ellentétben nem tért el jelentősen az európai OECD országok átlagától. A kelet-európai országokkal történő szokásos összevetés ebből a szempontból teljesen érdektelen, hiszen ők ugyanannak a posztkommunista államcsökkentő gazdaságfilozófiának az elszenvedői, mint Magyarország. Ráadásul széles mintán végzett nemzetközi összehasonlítások szerint az újraelosztás mértékének nincs hatása a növekedésre (Bergh–Henrekson 2011).

Ami jelentősen eltért az európai OECD átlagtól, méghozzá lefelé, az a bevételi oldal volt! A megszorítások indokolói kárhoztatták az alrendszerek posztkádári működését, de közben soha nem készítették érdemi meritokratikus, hatékonyságelvű átvilágítást olyan megszorítási területeken, mint az egészségügy, az oktatás, a szociálpolitika vagy a vasút. Ehhez nem is álltak rendelkezésre igazán adatok és elemzések, mivel a minisztériumok a holisztikus átlátással rendelkező belső elemzési részlegeiket többnyire megszüntették, majd a döntés előkészítést és a stratégiaalkotást eseti alapon piacpárti ideológiai alapokon álló gazdaságkutató és tanácsadó cégeknek kiszervezték. A bevételi oldalon az elit nyomására aluladózatták a vagyont, a tőkét, a környezetterhelést, nem tettek kísérletet a gigantikus offshore és ÁFA elszivárgás megállítására, és csak hajszálon

múlt, hogy be nem vezették az egykulcsos személyi jövedelemadót.⁶⁴ Sőt, ahogy erre Tölgyessy Péter rámutat, a Bajnai-kormány lényegében ezt meg is tette.⁶⁵ A mobilitást lehetővé tevő állami alrendszerek hiányában pedig a piacra utalódnak a felemelkedésre áhítóók. Mindeközben a gazdagok gazdagodtak, a leggazdagabb magánszemélyek például még a válság éveiben is jelentősen gyarapíthatták vagyonukat.⁶⁶

A balliberális koalíció kormányzása nem volt teljesen homogén. A liberális közvélemény indokolatlanul elítélő Medgyessy Péterrel és megengedő Gyurcsány Ferencsel szemben. Medgyessy jóléti rendszerváltása mindösszesen 5-7 százalékpontnyi elsődleges költségvetési hiányból felhalmozódó adóssággal növelte a magyar GDP arányos adósságrátát úgy, hogy az adósság növekedése nem érte el a relatíve magas gazdasági növekedés ütemét! Mindeközben szintre hozta azokat a magyar béreket, melyeknek növekedése akkor már hosszú ideje lapos volt és elmaradt a GDP növekedésének ütemétől. Gyurcsány Ferenc viszont még akkor is 12 százalékpontnyi elsődleges hiányból akkumulálódott egyenleggel emelte az adósságrátát, ha nem számoljuk hozzá az emiatt szükségessé vált 13 százalékpontnyi IMF hitelt. Ezt azonban nyugodtan hozzászámolhatjuk, mivel Magyarország különleges sérülékenységét elsősorban Gyurcsány időszakos fiskális alkoholizmusa okozta. Nem véletlen, hogy az Economist folyóirat is a „poszt-szocialista Kelet-Európa legdurvább gazdasági félrekormányzásának” (Economist 2006) nevezte Gyurcsány felelőtlenségét az őszi beszédre reflektáló cikkében. Sőt, a Gyurcsány-korszak katasztrofális gazdaságpolitikája miatt felvett hitel miatt túlhasznált IMF kvóta azzal járt, hogy még a későbbi hitelek kamatszintjei is megdrágultak volna, ha felvettünk volna ilyet. Gyurcsány Ferenc időszakában úgy voltak európai szinten rekord méretű államháztartási hiányok, hogy közben a GDP növekedés leállt, a jövedelemszint pedig 2005/2010 összehasonlításban alig nőtt. Ezekkel a masszív államháztartási hiányokkal Gyurcsány Ferenc azóta sem számolt el. Életszerűtlen volt az is, hogy az inkoherens Konvergencia Terv (vizitdíj, tandíj, egészségügyi privatizáció, ágazati különadók) adta volna meg az esélyét annak,

⁶⁴ (http://www.mfor.hu/cikkek/Oszko_Peter_az_egykulcsos_adorendszer_azonnali_megoldast_nyujtana.html)

⁶⁵ (<http://m.origo.hu/tartalom/20130617-tolgyessy-peter-az-orbanrendszer-termeszete-1.html> 11. jegyzet)

⁶⁶ A Napi Gazdaság 100 leggazdagabb magyarról szóló listája szerint például 2010-ben a százak 257 milliárddal lettek gazdagabbak.

hogy meghaladjuk az alacsony foglalkoztatás és termelékenység liberális közgazdászok által is sokszor hangoztatott csapdáját.

A cigányok hátrányos helyzete⁶⁷

A Harmadik Köztársaság egyre élesedő társadalmi válságának ékes bizonyítéka volt mindvégig a magyarországi cigányok⁶⁸ súlyosan hátrányos társadalmi helyzetének ügye. Egy Magyarország gazdaságával foglalkozó írás egyrészt nem kerülheti meg ezt a kérdést, más oldalról nem is törekszik erre, hiszen segítségével világosan bemutatatható a rendszerváltás utáni neoliberais társadalmi berendezkedés weimarizálódása.

Általánosságban elmondható, hogy Magyarországon 2009-ben közel négy millió ember élt a fizikai szegénység határa alatt, míg cigány származásúnak 400-800 ezer ember becsülhető. Ebből világosan következik, hogy messze nem minden szegény cigány. Azt viszont felmérésekből tudjuk, hogy a cigányok többsége szegény. A roma lakosság közel nyolcvan százaléka a legszegényebb két jövedelmi tizedbe tartozik.

A roma lakosság sorsával kapcsolatosan az elmúlt évtizedekben néhány megdöbbentően káros narratíva alakult ki. Az etnikai szterotipizálásra alapuló nézet szerint a romák maguk felelősek a sorsukért, „képtelenek tanulni”, „nem akarnak dolgozni” és a „vérükben van a bűnözés”.⁶⁹ Ezt a nézetet tipikusan a szélsőjobboldali politikai irányzatok vallják, de a társadalom máshová szavazó tagjai közt is többségben van.

⁶⁷ Ez az alfejezet nagyban támaszkodik Janky Béla gondolataira és munkáira (Kemény–Janky–Lengyel 2004), illetve (Janky – megjelenés alatt)

⁶⁸ Bár a romák csupán a cigány közösség egyik, ámbátor meghatározó részét teszik ki, és nagy számban élnek Magyarországon nem roma származású cigányok, ám jelen fejezetben a két kategóriát az egyszerűség kedvéért a hétköznapi, felcserélhető értelemben használjuk. A magyarországi cigányok három nagy nyelvi csoporthoz tartoznak: a magyarul beszélő romungrók, a magyarul és cigányul beszélő oláh cigányok (akik magukat romának, romnak mondják), továbbá a magyarul és beásul beszélő beások. A három nagy csoport megkülönböztetése nem fedi le a hazai cigány/roma közösségek tagoltságát. Előfordulhat, hogy helyi szinten egyes csoportokon (pl. beások) belül is éles törésvonalak húzódnak. A csak magyarul beszélők egy része számon tartja cigányságon belüli csoportazonosságát, másik részük nem. A rendszerváltás idejére tízből kilenc cigány magyar anyanyelvű volt (a nyelvsváltás egyik befolyásoló tényezője lehetett a cigánytelepek döntő többségének felszámolása 1965 és 1985 között).

⁶⁹ A Political Capital és az Ipsos közös felmérése szerint 2014-ben azzal a kijelentéssel, hogy a „bűnözési hajlam a cigányok vérében van” valamilyen mértékben egyetértett a Jobbik szavazók 67%-a. A többi parlamenti párt szavazói esetében ez: Fidesz 62%, DK 61%, LMP 60%, MSZP 56%.

Ennél egy fokkal enyhébb a neokonzervatív gondolkodás, amely nem fókuszál a romák vélelmezett etnikai jellegzetességeire, hanem minden szegénységben élő esetében azzal a feltételezéssel él, hogy szegénységük oka elsődlegesen a saját felelőtlenségük. Ez a nézet tipikusan a konzervatívokra jellemző, akik szívesen emlékeztetnek arra, hogy a 2011 utáni Alaptörvényben az áll: az állampolgár elsődlegesen maga felelős a sorsáért, az állam csak további segítséget nyújt. Az ezen nézeteket vallók – ahogy az etnikai sztereotipizálás hívei is – kiindulópontként biztosra veszik, hogy a magyar állam ténylegesen megteremti a lehetőséget a romák illetve a szegények sorsának jobbra fordítására. Az, hogy ez utóbbi egyedi esetektől eltekintve össztársadalmi léptékben még sem következik be, nézeteik szerint végső soron az érintettek felelőtlenségén múlik.

Végezetül létezik egy szélsőséges liberális álláspont is, amely szerint a romák sorsa alapvetően emberi jogi kérdés, hátrányos társadalmi helyzetük elsődleges oka pedig a nem roma lakosság előítéletessége. Gazdasági, társadalompolitikai tennivalója ebben a kérdésben az államnak nincs. Amennyiben a minél intenzívebb verseny, a minél kisebb állam, a minél alacsonyabb adók egyszer úgymond „valódi kapitalizmust” hoznának Magyarországra, a gazdasági növekedés dagálya majd minden hajót felemelne, és a romák sorsa is jobbra fordulna. Az állam feladata az etnikai megkülönböztetés adminisztratív korlátozására szorul vissza, melynek szimbolikus terepe az iskolai etnikai deszegregáció és a munkahelyi diszkrimináció tilalma. Ez a liberális nézet megdöbbentően markánsan jelen volt a Harmadik Köztársaság tizenkét éven át kormányzó úgynevezett „balliberális” (oximoron!) politika táborának értelmiségi holdudvarában. Mivel a szocialista párt önálló baloldali társadalomképét feladta, a koalíció liberális oldalát meghatározó, szélsőségesen neoliberális értelmiség rányomta ezen narratíváját a kormányzásra. A koalíciót támogató, társadalomképében nem piaci fundamentalista többség nem volt képes ezt a dogmatikus megközelítést megkérdőjelezni.

Sajnálatos módon mindezen felszínes nézetek külön-külön és összjátékukban is elégtelenek és károsak. Mindez oda vezetett, hogy egymással folytatott vitájukban polarizálták egymást, a frontok megmerevedtek, a kérdésben nincs közös értelmezési mező, közös kiindulópont, lehetőség pragmatikus kompromisszumra, csupán megcsontosodott antagonizmusok. Mindeközben az évek során a roma közösség sorsa folyamatosan romlott, a velük szembeni ellenszenv pedig fokozódott.

A következőkben kísérletet teszünk a fent ismertetett álláspontok dekonstrukciójára. Kiindulópontként kell kezelnünk azt a sajnos még mindig kevésbé

ismert tény, hogy a romák India északkeleti régióiból vándoroltak⁷⁰ Európába, ahol aztán évszázadokon keresztül a társadalom peremén éltek gyakorlatilag saját tulajdon nélkül. Erre utal elnevezésük is, a görög származású *tszigáni* szó, amely kitzsítottat jelent. A huszadik századi modern államoknak tehát egymást követő évszázadok és számtalan generáció hátrányos megkülönböztetését kellett volna ellensúlyozniuk ahhoz, hogy a cigányság egésze a társadalom főáramába kerülhessen. Párhuzamul szolgálhat a leigázott gyarmati lakosságok (amerikai indiánok, ausztrál bushmanok stb.) és az Afrikából rabszolgaként behurcolt lakosság sorsa, akik nagy hányadát több generáció érdemi állami erőfeszítései után sem sikerült még maradéktalanul kompenzálni és a társadalmi főáramba integrálni. Érdemi erőfeszítések nélkül azonban a magyar cigányok esetében ez egyáltalán nem mehetett.

1971-ben háromszázezerre, 1993-ban közel félmillióra, 2003-ban pedig nagyjából hatszázezerre becsülték a hazai cigányok/romák létszámát (Kemény–Janky–Lengyel 2004). Hablicsek korábbi előrebecslése alapján létszámuk ma sem érheti el a hétszázezret. A cigány népesség területi eloszlása rendkívül egyenetlen. Kevesen élnek Közép-Magyarországon és még kevesebben a Nyugat-Dunántúlon. Felülreprezentáltak ellenben a rosszabb gazdasági helyzetű régiókban. Az egyes régiókban belül pedig felülreprezentáltak a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben (azokon belül pedig a legrosszabb helyzetű településeken). Azt viszonylag nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy a romák tömeges letelepedése nem az utóbbi évtizedek terméke. Az 1893-as cigányösszeírásakor azt találták, hogy a Budapesten kívül, a történelmi Magyarország területén élő 275 ezer cigány kilenc tizede már teljesen letelepedett életmódot folytatott. Az azóta eltelt egy évszázadban a vándorló csoportok gyakorlatilag eltűntek.

Ismert módon az államszocialista korszak valamelyest sikereket ért el a romák integrációjában. A szocialista jóléti állam (az ingyenes orvosi ellátás, lakhatás, iskola) és a teljes foglalkoztatás politikája a romák körében is látványos eredményeket hozott. A hatvanas évektől a szocialista ipar nagy számban szívta fel a képzetlen munkaerőt, és a cigányok is sorra kerültek. Fontos, de kevésbé ismert tény, hogy a hetvenes években a cigány férfiak ugyanolyan arányban rendelkeztek munkahellyel, mint a nem cigányok. Kemény István (1976) azonban már akkor rámutatott, hogy ez csak ideiglenes megoldást jelent a cigányság számára. Többségük ugyanis szakképzetlen munkaerőként talált állást olyan iparágakban, amelyek munkahelyeinek

⁷⁰ Lásd erről Angus Fraser úttörőkönyvét (Fraser 1995)

leépítése már a nyolcvanas évek közepén megkezdődött. Wilson (2009) nagyon hasonló történetet mesél el a déli államok hanyatló mezőgazdaságából az északi ipari központokba vándorló, majd a nyolcvanas évekre munka nélkül maradó afroamerikai munkavállalókról.

A rendszerváltás után azonban a cigány származású munkavállalók voltak azok, akiket az új gazdasági berendezkedés a legjobban sújtott (Ladányi–Szelényi 2004). A rendszerváltással megtörtént a többségében képzetlen, alacsony hozzáadott értéket termelő romák kiszorulása a munkaerőpiacról, majd fokozatosan *komplex izolációjuk* is. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a magas munkanélküliség okán a romák kirekesztődtek a munkapiaci kapcsolathálóból: egymást sem voltak képesek alkalmazni, és őket magukat is kevesebb munkalehetőséggel keresték meg. Azokban a magas munkanélküliséggel sújtott régiókban, ahol a romák dominánsan élnek, a szűkösen rendelkezésre álló munkahelyekre először a jobb összeköttetésekkel rendelkező nem romák csapnak le. A többségében szintén munkanélküli családtagokkal és ismerősökkel rendelkező romák sokszor nem is értesülnek az álláslehetőségekről.

A komplex izoláció második elemeként elzáródtak a romák elől a gazdaságilag sikeres szerepminták és stratégiák. Az etnikai sztereotipizálásra építő narratívák az intergenerációs, családon belüli mintakövetésre helyezik a hangsúlyt, azzal érvelve, hogy a romák a negatív mintákat adják tovább generációról generációra. A szociológiai kutatások ezzel szemben bemutatják, hogy az intragenerációs, azaz a kortárs csoporton belüli kapcsolati hálónak sokkal nagyobb szerepe van a munkapiaci sikerességben. Az, akinek sok sikeres ismerőse van, messze nagyobb eséllyel lesz maga is sikeres, mint akit túlnyomó részt sikertelen ismeretségi kör vesz körül. Mivel a munkanélküli, szegény, gazdaságilag sikertelen romák többségének ismeretségi körében a szintén hasonló romák dominálnak, ezért a kortárs network hatásnak meghatározó hatása van a romák komplex kirekesztettségében. A nyers piaci hatások tehát messze nem olyan személytelenül és strukturálatlanul működnek, ahogy azt a neoliberaisok elképzelik. Atomizált, elszigetelt egyének versenye helyett a valóságban komplex társadalmi hálózatok olyan erősen korlátozott „versenye” működik a felszín alatt, hogy megkérdőjelezhető, hogy maga a „verseny” fogalma ténylegesen jó leíró erővel bír-e? A kultúrantropológia felderítette a „szegénységi kultúrák” világát, ahol a nyomorban élők napi elfoglaltsága (időmérlege) a fizikai megélhetés, a pénzszerzés, a minél olcsóbb vásárlás körül forog. Ezeknek az embereknek nem marad sem ideje, sem energiája, sem anyagi forrása foglalkoztatható-

ságuk, munkapiaci esélyeik javítására. Az éhség és a fáradtság miatt nagyobb az erőszakos konfliktusaik esélye, nagyobb a fizikai kiszolgáltatottságuk. Befolyás és presztízs hiányában kisebb az esélye a bűneseteik elsimításának is. Az adott társadalomban sikerre vezető viselkedési mintáktól el vannak zárva annak okán, hogy soha nem találkoznak az azokat gyakorló személyekkel. Gondolkodási horizontjuk, ambíciójuk az általuk elérhető ismeretekre, tényekre, világra korlátozódnak, amely önhibájukon kívül nem ad esélyt számukra a folyamatos nyomorból való kiemelkedésre. Ebből a szempontból nem jelent ellenérvet, hogy időről időre egyeseknek mégis sikerül ez: éppen ennek igen kicsiny esélye mutatja be, hogy a szegénység mint társadalmi viszonyrendszer és kultúra mennyire erős visszatartó erővel bír. (Kicsit „matematikaibb” nyelven fogalmazva: a szegénység visszatartó ereje sztochasztikus, nem determinisztikus.)

Mivel tehát a piaci folyamatok a romák kirekesztődését erősítik, óriási szükség lenne ezen folyamatok állami eszközökkel történő ellensúlyozására. Az állam társadalmi mobilitást biztosító alrendszerekkel, mindenek előtt az oktatással, a szociálpolitikával, a lakáspolitikával és a közösségi közlekedéssel lenne képes megteremteni azokat a csatornákat, melyeken keresztül a hátrányos helyzetbe születettek képesek lennének kitörni viszszahúzó kortárs networkjeikből. Ehhez érdemben működő, megfinanszírozott jóléti állam szükségeltetik. Mint ahogy azonban már bemutattuk, a rendszerváltás utáni magyar jóléti állam csupán névlegesen, Patyomkin-falakként hagyta meg az állami alrendszereket, azok tényleges működése még rá is erősített a piaci folyamatok alapvető szocioökonómiai szelektivitására. Ez a neoliberais berendezkedés nem hogy segített volna a romáknak, hanem még rontott is sorsukon.

A romák megsegítésére ismert módon külön „roma programok” működtek, főleg európai uniós forrásokból. Ezen fejlesztéseket elemezve azonban az Állami Számvevőszék arra a következtetésre (Báger 2008) jutott, hogy azok szétesettek, fókuszálatlanok voltak, monitorozásuk és kiértékelésük elmaradt, és többnyire a pilot programok szintjén maradtak. Igazándiból azonban többségében nem is ilyen célzottan roma programokra lett volna szükség a romák mobilitásának megteremtéséhez, hanem úgymond „színek” jóléti csatornákra, azaz ténylegesen működő jóléti állami alrendszerekre. Mivel azonban az adatok tanúsága szerint az állami alrendszerek sem a romák, sem a nem romák számára nem adtak igazi esélyt, ezért a romák felemelkedése sem indulhatott meg.

Kiváló példája ennek az az alrendszer, amely mind közül talán a legfontosabb a szegényeknek a középosztályba emelése szempontjából: az oktatási rendszeré. Míg a liberális oktatáspolitikai irányítás erőfeszítései az etnikai szegregáció felszámolására irányultak, elhanyagolták az oktatási rendszer szelektivitásának sokkal átfogóbb kérdését. Az etnikai deszegregáció köztudottan korlátozta az iskolaválasztás szabadságát, amivel széles körben ellenérzéseket váltott ki azon szülők körében, akik féltették gyermekeik tanulási esélyeit a rosszabb tanulási képességű roma tanulók körében. A szabad iskolaválasztás engedélyezése viszont a nem roma tanulók elvándorlásához vezetett volna, ami viszont a roma tanulók esélyeit korlátozta volna drámai módon. Ebből a lehetetlen dilemmából az lett volna a kiút, ha az oktatásirányítás az etnikai szegregáció helyett, „színvak módon” az oktatási rendszer szocioökonómiai szelektivitására fókuszált volna. Ismert módon a magyar iskolarendszer az egyik legszelektívebb a PISA felmérésekben részt vevő országok csoportjában. Legegyértelműbben Radó Péter hívta fel erre a figyelmet, amikor bemutatta: a magyar diákok tanulási eredményeit 73%-ban határozza meg, hogy az ország melyik területén járnak iskolába, míg a finn diákokét csupán 8%-ban! Amennyiben sikerült volna extra erőforrások bevetésével területileg homogén iskolarendszert létrehozni (ennek mikéntjét az Északi Modell magyarországi alkalmazhatóságáról szóló fejezetben tárgyaljuk részletesen), akkor a szegregáció / szabad iskolaválasztás dilemma fokozatosan megszűnt volna. Amennyiben egy adott térségben huzamosan hasonlóan jó minőségben működnek az iskolák, megszűnik a szülők igénye arra, hogy gyermekeiket máshol taníttassák. Ráadásul egy nemrégiben közreadott felmérés tanúsága szerint a jól tanuló roma diákokat a nem roma tanulók fenntartások nélkül elfogadják, csak a rosszabbul tanuló roma diákok etnikai alapú kiközösítése látszik jelentősnek.⁷¹ Ez ismét csak azt erősíti, hogy ha a magyar iskolákban mondjuk a finnhez hasonlóan a diákok nagy része osztályon belüli specializált felzárkóztató foglalkozásokban részesülne, akkor nem csak az iskolák közötti különbségek és ezen keresztül a szegregáció csökkenne, hanem az iskolán belüli etnikai különbségek is minimálisra csökkenhetnének. Ennek a folyamatnak a sikerére a pesszimista közvélekedéssel szemben minden esély megvan, hiszen Kertesi

⁷¹ Hajdú Tamás, Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2014). Inter-ethnic friendship and hostility in schools: The role of academic achievement and exposure. Presentation for CEU Institute for Advanced Study Seminar 2014 június 4. A 3,5-ös átlag feletti roma tanulókkal szemben a többi diák befogadóan viselkedik. (Lásd: Kardos 2014)

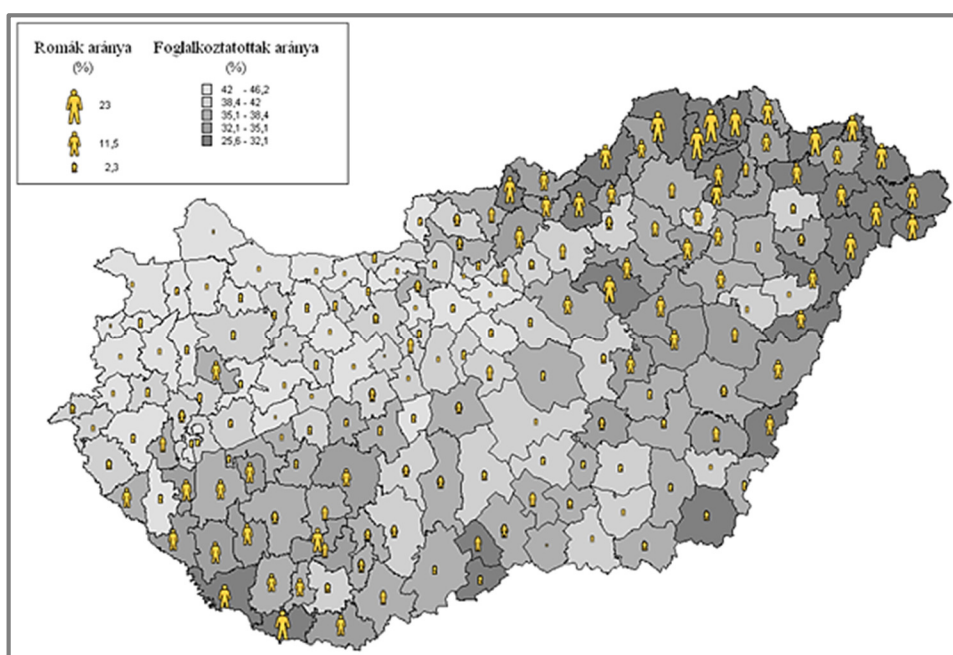
és Kézdi (Kertesi–Kézdi 2011) azt találta, hogy Magyarországon a szegénység teljesítményt gátló hatását kiszűrve már nem (vagy alig) marad iskolai teljesítményt magyarázó etnikai hatás. Papp más adatbázison és módszerrel ugyanerre a következtetésre jutott. Egy a romák tanulási eredményeinek szegénység eredetű korlátait ellensúlyozó folyamatnak tehát felmérhetetlenül erős jótékony hatása lehetne a későbbi, felnőttkori etnikumok közötti harmóniára. Az előítéletességet nem szabad fekete dobozként, végső magyarázó változóként kezelni. Maga az a gondolkodásmód is etnicizáló, amely a problémák forrásaként a „magyar társadalom többségében rasszista beállítódását” azonosítja. A rasszista beállítódás maga zavaró társadalmi folyamatok olyan téves interpretációjából adódik, melyet a szocializációs ágensek (család, média, iskola) közvetítenek, és amelyek más helyes interpretáció nem semlegesít, nem vált ki. A rasszista megközelítést és narratívát etnicizáló szocializáció hozza létre, és az emberi egyenlőségre, igazságosságra, jóléti államra, szolidaritásra épülő ellennarratíva válthatja ki.

Ennek a megoldásnak a Harmadik Köztársaság időszakában legnagyobb gátját az oktatásirányítás neoliberális meggyőződése alkotta. Mivel a liberális dominanciájú koalíciók gazdasági víziója a minimális állam és a piaci alapú mobilitás és emancipáció délibábja volt, ezért nem maradandó károkat okozva végletesen lekorlátozták az oktatási rendszer számára rendelkezésre bocsájtott pénzügyi erőforrásokat. Belső szerveztségében pedig erre az elégtelen forrásokra építő modellre építő oktatási rendszert hoztak létre.

A folyamat eredményeképpen a romák társadalmi helyzete drámai képet mutat. A 2003-as cigányvizsgálat és a TÁRKI akkori Háztartás Monitor adatai alapján az átlagos jövedelemmel rendelkező cigány családok tagjai a teljes népesség legalsó alsó két jövedelmi decilisébe tartoztak. A mérési módtól függően 40% és 65% közé becsülhetjük a legalsó tizedhez, és 70-80%-ra az alsó ötödhöz tartozók arányát. Ezek alapján 2003-ban a legalacsonyabb jövedelmű egymillió magyar polgár között nagyjából 250-400 ezer lehetett a cigány háztartásokban élők száma. Tehát miközben a cigányok társadalmi helyzete drámaian rosszabb a nem cigányokénál, még sem vonható egyenlőségjel a legeslegszegényebbek és a cigányság közt! Ahogy az adatokból látszik: a legalsó jövedelmi tizedbe tartozók között sem volt a többség cigány!

A romák a szocioökonómiai vetületen kívül területi értelemben is nagyrészt zárványokba szorultak. A tartós mélyszegénység Magyarországon aprófalvas területeken koncentrálódik. Ezt írja le a „gettósodó térségek”fo-

galma (Virág 2006). A szegénységi kockázat a hazai kistelepülések többségében magas, és vannak koncentrált szegénységgel jellemezhető városi körzetek is. De kisebb részben Dél-Dunántúlon, nagyobb részben Északkelet Magyarországon kialakultak olyan település-klaszterek, amelyekben az aktív korú népességben belül nagy többségben vannak az alacsony iskolai végzettségű tartós munkanélküliek. A hazai cigányság területi elhelyezkedése és ezek között a gettósodó térségek között nagyon nagy a területi átfedés.

1. térkép: Átfedés a legrosszabb foglalkoztatási helyzetű és a legmagasabb roma arányú kistérségek között

Forrás: Janky Béla

A területi és etnikai szegregáció munkaerő-piaci kapcsolatok kiépítését gátló hatása már korán felkeltette a közgazdászok figyelmét (Loury 1977). Valójában ez volt az egyik fő probléma, amely a „társadalmi tőke” fogalmának újjáéledését elindította (v.ö. Coleman 1990). Sajnos nem folytak még a nyugatiakhoz hasonló célzott kutatások Magyarországon. A romákat érintő kapcsolati háló kutatások mindenesetre a romák jelentős társadalmi

tőke hiányára utalnak (Messing 2006). Azt tudjuk, hogy a regionális foglalkoztatottsági különbségek a romák körében sokkal jelentősebbek, mint a többségi népességben. 1971-ben csak 5-6%-kal volt magasabb a dolgozó roma férfiak aránya Budapesten, mint a vidéki városokban, és további néhány százalékponttal, mint a falvakban. A rendszerváltás után viszont megnőtt a távolság a budapesti és a vidéki foglalkoztatottság szintje között. A tranzíciós visszaesést követően a főváros új munkalehetőségeket kínált, ugyanakkor a vidéki városokban nem változott, míg a falvakban tovább romlott a munkaerő-piaci helyzet. A 2000-es évek elején a munkaképes korú budapesti roma férfiak kétharmadának volt állása, míg a falvakban csak minden negyediknek (Kemény–Janky–Lengyel 2004). Ez erősen utal kapcsolati háló hatásokra!

A romák hátrányos gazdasági helyzetének, illetve mobilitási sikertelenségének oka tehát az, hogy a piac társadalmi polarizáló hatására jóléti állam hiányában a neoliberais állam még rá is erősített. Ennek elsődleges helyszíne az iskolai szegregáció, ahogy azt Kertesi és Kézdi részletesen bemutatja (Kertesi–Kézdi 2011). Az etnikai sztereotipizáló szélsőjobboldali nézetek cáfolatához ennek a mechanizmusnak a bemutatása szükségeltetett volna. A kevésbé az etnikumra fókuszáló, inkább a szegényeket felelőtlen-séggel vádoló konzervatív nézetek cáfolatához ugyanerre lett volna szükség. A magyar liberálisok gondolkodását meghatározó piaci fundamentalisták azonban nem voltak készen ezen cáfolat bemutatására, hiszen az ellenkezett volna világnézetük meghatározó elemével. Ők ugyanis mindvégig abban hittek – és egy kisebb, ámde vokális csoport még ma is abban hisz a cáfolatot egyértelműen nyújtó adatok tükrében is – hogy a piaci folyamatoknak elégségesnek kellett volna lenniük a társadalmi mobilitás megteremtésére. Az ő szemükben a jóléti állam nem kívánatos, pazarló, korrupcióra lehetőséget teremtő, a redistribúció minél kisebbre szorítandó. Ezen liberális szakemberek és véleményformáló értelmiségiek fiatalkori szocializációját az államszocialista rendszer gazdasági nehézségei határozták meg, egy életre elutasítást ültetve beléjük mindenfajta állami megoldással szemben. Ez még emberileg érthető is lenne, ám sajnos később is képtelenek voltak különbséget tenni az államosításra épülő szovjet típusú tervutasítás és a nyugat-európai jóléti rendszerek között. Ez viszont tájékozatlanságuk és intellektuális zártságuk számlájára írható. Ezek a szakértők és értelmiségiek tényleg és őszintén arra a piaci fundamentalista csodára vártak, hogy majd hosszú-hosszú évtizedek alatt a társadalom legalján élőkhez is lecsorog a társadalom tetején élők gazdagodásának eredménye. Mindezen

absztrakt elméleti várakozások látványos be nem teljesülése közben sajnos állampolgárok millió, családok százezrei éltek a fizikai nyomor szintjén, fokozatosan romló körülmények között... Az etnikai sztereotipizálásra illetve a felelőtlen szegények mítoszára alapuló megközelítések pedig érdemi cáfolat hiányában évről évre erősödtek, politikai reprezentációik teret nyertek. A meritokratikus piaci verseny liberális mítosza pedig előkészítette a terepet a neokonzervatív meggyőződésnek, mely szerint mindenki annyit ér, amennyit kapart magának.

A roma kisebbség drámaian hátrányos szocioökonómiai helyzetének javítását tehát alapvetően nem „romapolitikával”, hanem egy olyan jóléti állam érdemi megfinanszírozásával és működtetésével képes elérni az állam, amely mindenki számára univerzálisan elérhető, függetlenül a származásától. Erre a szegény nem romák felemelkedéséhez ugyanúgy szükség van, mint a szegény romák esetében. Mindez természetesen nem tagadja, hogy a társadalom tagjai között rasszizmus és etnikai alapú előítéletesség tapasztalható. Ennek csökkentésére az államnak, önkormányzatoknak és civil szervezeteknek érdemes jogvédő, toleranciát növelő és antidiszkriminációs programokat működtetnie, sok esetben a Harmadik Köztársaság évtizedeit meghaladó intenzitással is. A roma közösség társadalmi érvényesüléséhez és az interetnikus konfliktusok csökkentéséhez azonban szükségeltetik a „színvak” jóléti állam hatékony működése is. Ez annál is inkább így van, mert szemben az USA afroamerikai polgáraival, a magyar romák közössége messze nem válik el olyan élesen etnikailag és önazonosságban a társadalom többi tagjától, mint ahogy az a közvitákban gyakran feltételezik.⁷² A roma–nem roma házasságok a múltban is sűrűn előfordultak. A gazdaságilag sikeres, társadalmi státuszban és megbecsültségben felemelkedő romák éppen a folyamatosan létező társadalmi szakadék okán igen gyakran igyekeznek származásukat leplezni, egyes esetekben akár származási csoportjuk etnikai felhangú kritizálásának árán is. Ennek a sokszor megfigyelhető jelenségnek a következtében Magyarországon nem csak objektíve minimális

⁷² Észak-Amerikában hagyományosan elég egyértelműnek tűnik, hogy kit tekintenek feketének, és kit fehérnek. Az idegenek (például szociológiai felmérések kérdezőbiztosa) által mondott ítélet általában 90%-os pontossággal egyezik az egyén önbesorolásával. Ellenben például Brazíliában jóval esetlegesebb a fekete–fehér határ vonal, és a kérdezőbiztosi vélemény ritkábban egyezik az önbesorolással. Hazai kutatók a két szélső modell közé helyezik a magyarországi roma identitás határainak szilárdságát (Ladányi–Szelényi 2004).

az esélye, hogy sikeres roma ügyvédekkel, rendőrökkel, orvosokkal, tanárokkal találkozunk, mint ahogy ez az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában a fekete és bevándorló közösségek tagjai esetében gyakori. A szubjektív identitásváltás okán is gyakorlatilag a sikeres romák „magyar” (azaz már nem roma) önazonosságát nem csak a nem roma többség, de maga a roma közösség is visszajelzi, elfogadja. Ráadásul a kedvezőbb státusz elérésével jelentősen nő az esélye a vegyes házasság létrejöttének is, amely tovább csökkenti a „sikeres roma” identitás fennmaradását. Természetesen senkinek nincs joga megkérdőjelezni az egyén önazonossági döntéseit, azonban ennek a folyamatnak megvan az a káros következménye, hogy a roma közösség a többség és a kisebbség szemében is a sikertelen, szegény „underclass”-szal azonosítódik. Ez az oka annak a furcsa jelenségnek, hogy a származás szerint láthatóan nem roma nincstelenség is igen gyakran a „cigány” kategóriájába soroltnak. A „roma egyenlő underclass” átfedés pedig erősíti a társadalmi előítéleteket, és gyengíti azon törekvések esélyeit, amelyek a mobilitást teremtő állami alrendszerek érdemi megfinanszírozására törekednek.

A neoliberalizmus korszaka Magyarországon, 1989–2010

Ahogy azt Andor László (2010) és mások is megállapítják, a rendszerváltás alapvető logikája neoliberais volt Magyarországon. A jelző nélküli kapitalizmusnak gondolt új gazdasági modell helyett a valóságban a külföldi működőtőke-függő versenyállam alakult ki, amely neoliberais gazdaságfilozófiai alapokon állva nem működtetett érdemi, monitorozott, visszacsatoló szakpolitikai alrendszereket. A jóléti állami funkciók csak visszamaradtak voltak, névleges szerepet tölthettek be. Az állam a gazdasági fejlődést, a globális centrumhoz való felzárkózást ugyanúgy az absztrakt piaci folyamatoktól és külföldi befektetőktől várta, mint a társadalmi mobilitást.

A ténylegesen lezajló társadalmi folyamatok elemzése alapján elmondható azonban, hogy a Rawls és Sen által megfogalmazott igazságossági kritériumok nem teljesültek. Ehelyett társadalmi polarizáció következett be, egy nagyon széles szegény réteg súlyos leszakadása. Ennek elsődleges oka a jóléti redistribúció hiánya volt.

Az elvékonyodó középosztály miatt a politikai demokrácia is kiüresedett. Megerősödött a populizmus, a klientúra hálózatok, a korrupció. A közviták igen felszínes fogalmi készletre, illetve előre mutató javaslatok helyett kölcsönös démonizálásra szűkültek be.

A korszak katasztrofális kormányzásának következtében a magyar politikai liberális közép és az általa dominált baloldali mintegy másfél millió választót veszített el. Összeomlásából máig nem volt képes kiemelkedni.

A 2010-es választások után a kétharmados többséget szerző politikai jobboldal a piaci neokonzervativizmusra épülő politikai gazdaságtani modellet vezetett be, némi fejlesztőállami beütéssel.

Felhasznált irodalom

- ACEMOGLU, D. – ROBINSON, J. (2012): *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. Crown Business.
- ANDOR L. (2010): *Az eltévedt éllovas. Siker és kudarc a rendszerváltó gazdaságpolitikában*. Napvilág, Budapest.
- BÁGER G. (2008): *A magyarországi cigányság helyzetének javítására és felemelkedésére a rendszerváltás óta fordított támogatások mértékéről és hatékonyságáról*. Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézet, Budapest.
- BENEDEK D. – SCHARLE Á. – SZABÓ P. – RIGÓ M. (2007): *Minimálbér-emelések Magyarországon 2001–2006*. PM Füzetek, Budapest.
- BERG, J. (2015): *Labour Markets, Institutions and Inequality: Building Just Societies in the 21st Century*. International Labour Organisation / Edward Elgar, Cheltenham / Geneva.
- BURGIN, A. (2012): *The Great Persuasion: Reinventing Free Markets since the Depression*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- CALDWELL, B. (2004): *Hayek's Challenge: An Intellectual Biography of F.A. Hayek*. University of Chicago Press, Chicago and London.
- CAMPBELL, J. (2008): *Margaret Thatcher: The Iron Lady* (Vol. 2.). Vintage, London.
- CASSIDY, J. (2014): Is America an Oligarchy? *The New Yorker*.
- CASTELLS, M. (2004): Development and Crisis in the Asian Pacific. In: Castells, M.: *End of Milleneum*. 212–291.
- CSAPÓ B. – FEJES J. B. – KINYÓ, L. – TÓTH E. (2014): Az iskolai teljesítmények alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi T. – Tóth I. G.: *Társadalmi Riport 2014*. Társi, Budapest, 110–136.
- CSOBA J. (2010): A tisztas munka – A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópia? L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- EBENSTEIN, A. (2003): *Friedrich Hayek: A Biography*. University of Chicago Press, Chicago and London,
- EBENSTEIN, L. (2007): *Milton Friedman: A biography*. Palgrave Macmillan, New York.

- ÉBER, M. Á. – GAGYI, Á. (2015): Class and Social Structure in Hungarian Sociology. *East European Politics and Society*, 29 (3), 598–609.
- ESPING-ANDERSEN, G. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton New Jersey: Princeton University Press.
- EVANS, P. (1995): Predatory, Developmental and Other Apparatuses: a Comparative Political Economy Perspective on the Third World State', *Sociological Forum*, 1995./ 4(4): 561–87. *Sociological Forum*, 4 (4):561–87.
- FATTON, R. J. (1992): *Predatory Rule: State and Civil Society in Africa*. Lynne Rienner, Boulder, Colorado.
- FERGE ZS. (2000): Az államháztartás reformjának hatása a társadalmi ellátásokra civil nézőpontból. In *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- FRASER, A. (1995): *The Gypsies*. Wiley-Blackwell, London.
- FRIEDMAN, M. (1951): Neoliberalism and its Prospects. *Farmand*, 89–93.
- GALBRAITH, J. K. (2009): *The Predator State: How Conservatives have Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too*. Free Press.
- GIDDENS, A. (1999): *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Polity Press, London.
- GILENS, M. – PAGE, B. I. (2014): Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens. *Perspectives on Politics*, 12 (03), 564–581.
- HANTI E. (2011): *A bérek közterheinek alakulása 1989–2010*. MSzOSz, Budapest.
- HARVEY, D. (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press, Oxford.
- HERMANN Z. – MÓZER P. (2013): *Diagnózis-Vízió: Szociálpolitika*. Ökopolisz Alapítvány, Budapest.
- HOOVER, K. R. (2003): *Economics as Ideology: Keynes, Laski, Hayek and the Creation of Contemporary Politics*. Rowman and Littlefield, London.
- JONES, S. (2012): *Masters of the Universe: Hayek, Friedman and the Birth of Neoliberal Politics*. Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- KEMÉNY I. – JANKY B. – LENGYEL, G. (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat, Budapest.
- KEMÉNY, I. (1976): *Beszámoló a cigányok helyzetével foglalkozó 1971-es kutatásról*. MTA SzKI, Budapest.
- KERTESI G. – KÉZDI G. (2006): *A hátrányos helyzetű és roma fiatalok eljuttatása az érettségihez: egy különösen nagy hosszú távú nyereséget biztosító befektetés*. MTA KTI – Corvinus Egyetem, Budapest.
- KERTESI G. – KÉZDI G. (2011): *A roma és nem roma tanulók teszt eredményei közti különbségekről és e különbségek okairól*. MTA KTI – Corvinus Egyetem, Budapest.

- KLEIN, N. (2007): *The Shock Doctrine*. Penguin, London.
- KOLOSÍ, T., & KELLER, T. (2010): Kikristályosodó társadalomszerkezet. In: Kolosi T. – Tóth I. G.: *Társadalmi Riport 2010*. Budapest, 105–138.
- KÖLLŐ J. (2012): A minimálbér-szabályozás. In: Fazekas K. – Scharle Á.: *Nyugdíj, segély, közmunka: A foglalkoztatáspolitikai két évtizede 1990–2010*. Budapest Intézet, Budapest, 143–155.
- LINDNER, A. S. (2015): *Essays in Labour and Public Economics (Phd Dissertation)*. University of California, Berkeley. Unpublished.
- MIROWSKI, P. – PLEHWE, D. eds. (2009): *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Harvard University Press.
- MIROWSKI, P. (2014): *Never Let a Serious Crisis Go To Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*. Verso, London New York.
- MÓZER P. (2013): „Koraszülött jóléti állam” után korai vég? A jóléti állam helyzete Magyarországon. In: Lakner Z. – Bíró Nagy A. szerk.: *Az igazságos kormányzás felé: A jövő baloldala, a baloldal jövője*. Napvilág, Budapest, 146–169.
- MTA TK – GFK HUNGÁRIA (2014): *Osztálylétszám 2014*. MTA TK – GfK Hungária, Budapest.
- OECD (2013a): *PISA 2012 Results: Excellence through Equity - Giving every student the chance to succeed*. OECD, Paris.
- OECD (2013b): *PISA 2012 Results: Ready to Learn - Students' Engagement, Drive and Self-Beliefs (Vol. III.)*. OECD, Paris.
- OST, D. ed. (2015): Class After Communism: A Special Issue. *East European Politics and Societies*, 29 (3).
- PIKETTY, T. (2014): *Capital in the Twenty-first Century*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts / London.
- RAWLS, J. (1971): *A Theory of Justice*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- RAWLS, J. (2001): *Justice as Fairness: A Restatement*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- RIDDEL, P. (1989): *The Thatcher Era and its Legacy*. Blackwell, London.
- SEN, A. (1999): *Development as Freedom*. Oxford University Press, New York.
- SOLOW, R. M. (1956): A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70, 65–94.
- SOLOW, R. M. (2000): *Unemployment in the United States and in Europe: A Contrast and the Reasons*. Munich: CESifo Working Paper Series No. 231.
- SOROS, G. (1997): The Capitalist Threat. *The Atlantic*.
- STREECK, W. (2009): *Re-Forming Capitalism: Institutional Change in the German Political Economy*. Oxford University Press, Oxford.
- STREECK, W. (2014): *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. Verso Books, London.

- SZALAI J. (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl) elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris, Budapest.
- TOYNBEE, P. – WALKER, D. (2011): *The Verdict: Did Labour Change Britain?* Granta Books, London.
- TRIBE, K. (2009): Liberalism and Neoliberalism in Britain, 1930–1980. In: Plehwe, D. – Mirowski, P. Eds.: *The Road from Mont Pelerin – The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Harvard University Press, London, 68–97.
- VALDÉS, J. G. (2008): *Pinochet's Economists: The Chicago School of Economics in Chile*. Cambridge University Press, Cambridge.
- VIRÁG, T. (2006): A gettosodó térség. *Szociológiai Szemle* (1), 60–76.
- WALPEN, B. (2004): *Die offenen Feinde und ihre Gesellschaft. Eine hegemonie-theoretische Studie zur Mont Pelerin Society*. VSA Verlag, Hamburg.

Takács Zoltán: Kisebbségi felsőoktatás a Kárpát-medencében

A Kárpát-medence felsőoktatása sajátos módon szerveződött a rendszerváltást követő időszakban. Ebben Magyarország és a magyar felsőoktatás játszott kulcsfontosságú szerepet, de a határon túli régiók, kisebbségi magyarság felsőoktatás-fejlesztési szempontrendszerei is meghatározóak voltak.

A Kárpát-medencei magyar felsőoktatás több elemében is követi (a modern értelmezésű, „nyugati minták” átörökítésére alapuló) európai felsőoktatás szerkezeti dinamikáit (diverzifikálódás, homogenizálódás, nemzetköziesedés, denacionalizáció és új elemként a deterritorializáció), amelyek során a határon túli régiók különböző nemzetállami és nemzetiségi és kisebbségi érdekérvényesítési kontextusban kénytelenek alkalmazkodni, a „mintákat átvenni”. Két meghatározó irányzat mentén szerveződik a régió felsőoktatása, amely egyrészt egyéni (1.), másrészt intézményi (2.) szinten jut kifejezésre:

1. a nemzetköziesedés *mobilitási formája* (tanulmányi célú migráció, ösztöndíj-politika),
2. a nemzetköziesedés *nemzetmentési irányultsága* (*kihelyezett képzések, támogatáspolitikák, intézményalapítások*).

A tanulmányban⁷³ ezt a két meghatározó irányzatot elemzem primer⁷⁴ és szekunder adatok alapján.

A Kárpát-medencei felsőoktatás nemzetköziesedésének egyéni vonatkozása

Tanulmányi célú migráció

A Magyarországra irányuló tanulmányi célú migráció sajátossága az etnicitás szerepe a vándorlási folyamatban. Magyarország nem csak azért vonzza a szomszédos országok magyar hallgatóit, mert itt a képzés esetleg maga-

⁷³ A tanulmány a szerző „*Felsőoktatási Határ/helyzetek*” c. monográfia *Felsőoktatás európai és Kárpát-medencei kontextusban* fejezetének szerkesztett változata.

⁷⁴ 2009 és 2012 között szociológiai strukturált és félig-strukturált interjúk készültek intézményvezetőkkel Szlovákiában és Ukrajnában (új kisebbségi felsőoktatási intézményekben készült esettanulmányok), a helyi-regionális elit képviselőivel a Vajdaságban (magyar–szerb–horvát nyelven) a Szabadkai Egyetem alapítási lehetőségeit vizsgálva.

sabb színvonalú, illetve mert hosszabb távon tervezve magasabb életszínvonalat nyújthat az ország. Az etnikai, nyelvi, kulturális hasonlóság, az érzelmi kötődés és Magyarország, mint „anyaország” ugyancsak meghatározó vonzerők.

Ezek a migránsok *etnikai migránsok*, akik határon túli magyarként az „anyaországba” vándorolnak ki (Gödri 2004) tanulmányi célokkal, jelentősebb nyelvi, kulturális és identitásbeli különbségeket nem tapasztalnak, a magyar nyelvtudás számukra „konvertálható szimbolikus tőke” (Kiss 2004), származásuknak, etnicitásuknak köszönhetően kulturális és szociális tőkéiket tudják mobilizálni (Feischmidt–Zakariás 2010). Bár a vizsgált migráció átível a nemzetállami határokon, az említett hasonlóság, valamint a kis földrajzi távolságra irányuló migráció is közrejátszik abban, hogy egyes szerzők szerint a környező országokból Magyarországra irányuló migráció „valahol a belföldi és a nemzetközi migráció között helyezhető el” (Gödri 2005: 79.), egy légiesedő, határok nélküli Kárpát-medencében. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a fajta tanulmányi célú mobilitás egy időszakként kezelendő a határon túli hallgatók esetében. A tanulási célú migráció lényege, hogy a kivándorló nem hoz végleges döntést, hanem csak egy ideiglenes időszakra költözik el szülőhazájából azzal a szándékkal, hogy tanulmányai befejeztével visszatér oda. Ezzel a mobilitással a szellemi tőke növelhető, nyereség érhető el (L. Rédei 2009) a befogadó országban, ugyanakkor fontos szerepet játszik az egyén tudásának bővítésében is, ami a küldő ország/régió szempontjából fontos. A határon túli régiókból érkező hallgatók esetében *a magyar ösztöndíj- és támogatáspolitiká* meghatározó (és ösztönző) szerepet játszott az elmúlt húsz évben. „A határon túli magyar diákok Magyarországon való tanulása gyakorlatilag a migráció egyik eszközévé vált” (Csete et al. 2010: 145.; Epare 2008), ezzel pedig a szülőföldön maradás eszméje kérdésesnek és elavultnak minősíthető (Csete 2006; Erdei–Papp 2006).⁷⁵

⁷⁵ A magyarországi felsőoktatási intézményekben tanuló határon túli magyar diákok támogatásáról, a Kárpát-medencét érintő agyelszívás jelenségéről, lásd részletesebben: Kiss 2004; Erdei 2005; Gödri 2005 2010; Erdei–Papp 2006; Csete 2006; Epare 2008; Csete et al. 2010. Régióként: Szerbia esetében (Fercsik 2008; Gábrity Molnár 2008; Szügyi–Takács 2011; Erösset al. 2011; Takács–Kincses 2013), Ukrajna esetében (Kádár 2008) és Románia esetében (Gödri 2004) is beszámolnak a szerzők a növekvő agyelszívás problémájáról.

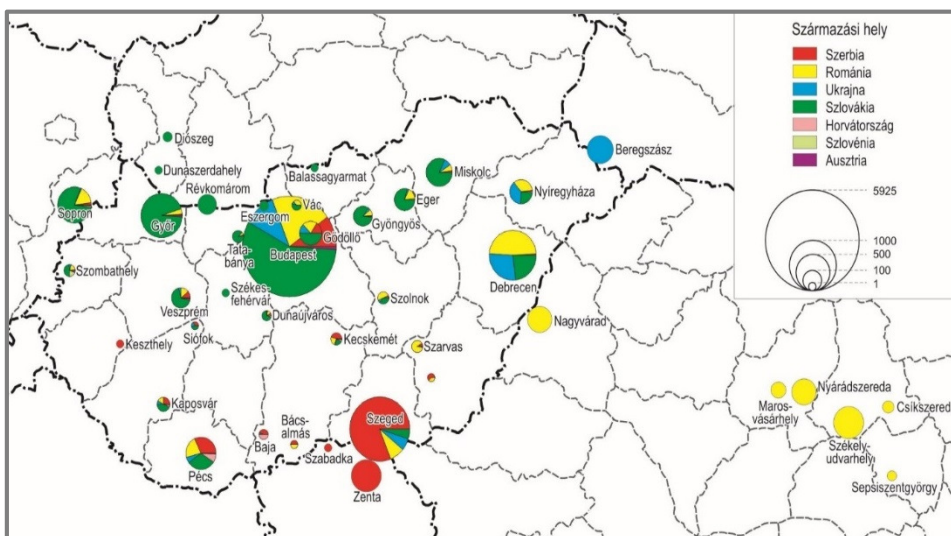
1. táblázat: Nappali tagozatos külföldi hallgatók Magyarországon, 1995–2010 (fő)

Évek	Szerbia	Románia	Ukrajna	Szlovákia	Ausztria	Szlovénia	Horvátország	Összes külföldi	Magyarországi hallgatók száma (teljes hallgatói létszám)
1995/1996	596	1 019	361	373	n. a.	16	n. a.	6 300	132 997
1996/1997	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	18	n. a.	n. a.	145 843
1997/1998	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	19	n. a.	n. a.	156 904
1998/1999	281	940	387	724	n. a.	23	104	7 111	168 183
1999/2000	843	1 146	495	875	n. a.	12	86	7 711	177 654
2000/2001	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	183 876
2001/2002	822	1 664	592	1 208	n. a.	26	91	8 556	192 974
2002/2003	796	1 549	590	1 467	n. a.	27	89	8 605	203 379
2003/2004	663	1 597	709	1 479	n. a.	29	197	9 371	216 296
2004/2005	714	1 580	788	1 430	n. a.	19	194	9 946	225 512
2005/2006	755	1 713	858	1 563	n. a.	19	167	10 974	231 482
2006/2007	765	1 732	892	1 574	n. a.	14	158	11 618	238 674
2007/2008	871	1 714	858	1 604	n. a.	12	136	12 212	242 893
2008/2009	868	1 816	829	1 827	n. a.	13	127	13 681	242 928
2009/2010	1 009	1 697	896	1 943	n. a.	18	128	15 035	242 701
2010/2011	1 136	1 436	862	2 034	n. a.	16	109	15 889	240 727

Forrás: Oktatási évkönyv 2010/2011. 2011.

A 2010/2011-es tanévben Magyarország 69 felsőoktatási intézményében (állami, egyházi, alapítványi), az összes képzési szinten és tanmenetben 361 347 hallgató tanult. A nappali képzésben résztvevők száma 240 727 volt. Ebből 15 889 külföldi hallgató, amelyből a határon túlról – Szerbiából, Romániából, Ukrajnából, Szlovákiából, Ausztriából, Szlovéniából és Horvátországból – 5 593 hallgató érkezett. A magyar felsőoktatásban 6,6% (nappali tagozat) a Magyarországon kívülről érkezők részesedése; ez azonban még mindig elmarad az OECD országok – 2010-ben 8%-os – felsőoktatási átlagától (OECD 2012). Ennek ellenére, a tanulási célú vándorlás legnagyobb befogadó országainak sorában Magyarország az előkelő 19. helyet foglalja el a világban (Takács–Kincses 2013), ahol a szomszédos országokból érkező hallgatók száma határozottan növekvő tendenciát mutat (L. Rédei 2009). Általánosságban a felsőoktatásban résztvevők száma és aránya dinamikusan nőtt az elmúlt időszakban, a külföldi hallgatók kontingense pedig követi a magyar felsőoktatás expanzióját (1. táblázat). A 2. táblázat

adataiból láthatjuk, hogy a szomszédos országokból érkező, Magyarországon tanuló hallgatók száma elsősorban a kibocsátó országok magyar közösségének nagyságától függ (tehát sorrendben Romániából, Szlovákiából, Ukrajnából [kis különbséggel és ellentmondással],⁷⁶ valamint Szerbiából, Horvátországból, Ausztriából és Szlovéniából érkezik a legtöbb hallgató).

Megjegyzés: A határon túli jelek a magyar felsőoktatási intézmények külföldi kihelyezett felsőoktatási intézményeit jelölik.

1. ábra: A magyar felsőoktatásba jelentkező határon túli állampolgárok az oktatás helyszíne szerint, 2005–2010 (fő)

Forrás: Az Educatio adatbázisa alapján saját szerkesztés; Kartográfia: Dr. Tátrai Patrik, MTA CSFK FTI, 2012.

A központi felvételi információs rendszer (Educatio 2012)⁷⁷ adatbázisát⁷⁸ alapul véve, területileg ábrázolom a tanulmányi célú migráció fogadó

⁷⁶ Az Ukrajnából érkezők körében a nappali tagozatosok részaránya (Romániához hasonlóan) 50% körül mozog, míg a többi országok esetében ez a részarány 70% feletti. Az említett 2009/2010-es évben, minden képzési programot figyelembe véve, Ukrajnából mintegy 100 hallgatóval érkezett több, mint Szerbiából.

⁷⁷ Az EDUCATIO Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. külföldi hallgatókat tartalmazó adatbázisát rendelkezésemre bocsátotta Dr. Veroszta Zsuzsanna és Fodor Szabolcs, amiért ezúton köszönetet mondok.

⁷⁸ A határon túli magyar hallgatók (N=14284) 89%-a alap (diplomát adó, illetve osztatlan) képzési szintre jelentkezik és nyer felvételt.

állomásait, Magyarország határon túli hallgatók által választott felsőoktatási helyszíneit, továbbá azt, hogy a felsőoktatásba jelentkező hallgatók honnan, a Kárpát-medence régióinak melyik területeiről érkeznek.

A teljes Kárpát-medencei határon túli hallgatói kontingenst vizsgálva, láthatjuk, hogy a legtöbb határon túli hallgató budapesti felsőoktatási intézményekbe jelentkezik (49,4%), a többi hallgató Szegedre (13,1%), Debrecenbe (9,3%), Győrbe (5,8%), Sopronba (3,9%) és Pécsre (3,0%) (1. ábra). Országos bontásban a legtöbb hallgató a következő magyarországi felsőoktatási intézményekben tesz felvételi vizsgát:

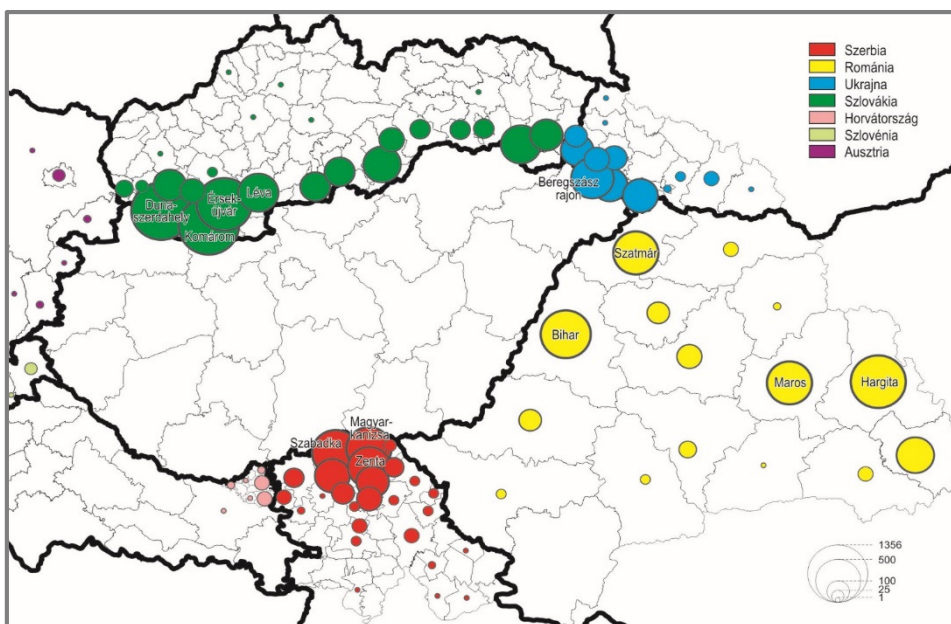
- Szlovákiából: Budapest (55%), Győr (13%), Sopron (7%);
- Romániából: Budapest (35%), Debrecen (14%), Szeged (4%);
- Szerbiából: Szeged (52%), Budapest (22%), Pécs (5%);
- Ukrajnából: Budapest (39%), Debrecen (19%), Szeged (7%);
- míg Horvátországból Pécsen (44%), Szlovéniából Budapesten (37%) és Ausztriából szintén Budapesten (57%) tesznek felvételt a legnagyobb számban a határon túli hallgatók.

Takács és Kincses (2013) tanulmányukban a felsőoktatási intézményekben jelentkező külföldi tanulók csoportját elemezve (szerbiai, romániai, szlovákiai és ukrajnai) karakteres kapcsolatokat mutatnak ki az elvándorlás és a célterületek között, azaz jellemző, hogy a Kárpát-medence melyik részéről Magyarországra hová, milyen tulajdonságú egyetemisták mozognak („*honnan hova mátrix alapján*”). A felsőoktatásba jelentkezők adatai alapján Szlovákia, Románia, Szerbia és Ukrajna számítanak a legnagyobb küldő országoknak. A külföldi diákok domináns része Budapest és Pest megye felsőoktatási intézményeit választja, míg kisebb hányaduk a határ menti térségekben felvételizik. Budapest globális célpontja a migránsoknak, ahol a nem szomszédos országokbeli hallgatók többsége is tanul. Minél messzebből érkeztek a hallgatók, arányukban annál inkább a főváros válik elsődleges célponttá. Ahogy Magyarország esetén Budapest centrumtér, úgy a határok mentén hasonló karakterisztikával rendelkező, lokális centrumterületek emelkednek ki. Nevezetesen Szeged, Pécs, Győr, Sopron, Miskolc, Debrecen és Nyíregyháza (Takács–Kincses 2013).

Általánosságban a határon túli régiók kibocsátó területei egybeesnek a magyar etnikai tömbök területeivel. Bár a szórványterületekről is érkeznek hallgatók Magyarországra, arányaiban sokkal kevesebben, mint az etnikai tömb területéről. A legnagyobb kibocsátó területek között a Kárpát-medencében Révkomárom (7,7%), Dunaszerdahely (7,2%), Érsekújvár (5,5%),

Szabadka (4,4%), Magyarkanizsa (3,7%) szerepelnek (2. ábra). Országokénti bontásban a helyzet a következő:

- Szlovákiából: Révkomárom (22%), Dunaszerdahely (21%), Érsekújvár (16%);
- Romániából: Hargita (28%), Bihar (20%), Szatmár (15%);
- Szerbiából: Szabadka (23%), Magyarkanizsa (20%), Zenta (17%);
- Ukrajnából: Beregszász rajon (30%), Beregszász (16%), Nagyszőlős (16%);
- míg Horvátországból Bellyéről (37%), Szlovéniából Lendváról (67%), továbbá Ausztriából, Bécsből (61%) érkeznek a határon túlról a legnagyobb számban hallgatók.

2. ábra: A magyarországi felsőoktatási intézményekbe jelentkező határon túliak a kibocsátó területek (állandó lakóhely) szerint, 2005–2010 (fő)

Forrás: Az Educatio adatbázisa alapján saját szerkesztés; Kartográfia: Dr. Tátrai Patrik, MTA CSFK FTI, 2012.

A magyarországi felsőoktatási intézmények szerepe a határon túli kisebbségi régiókban

Berács (2012) a magyar felsőoktatás nemzetköziesedési folyamataiban meghatározó elemként említi a szomszédos országokból érkező (magyar) hallgatókat. Az elmúlt évtizedben a Kárpát-medence minden régiójából több ezer hallgató tanult az anyaországban. Példaként a 2001/2002-es tanévben 7 437 határon túli (Szerbia: 1 229; Románia: 3 090; Ukrajna: 893; Szlovákia: 2 071; Ausztria: 25; Szlovénia: 35 és Horvátország: 94) tanuló folytatta tanulmányait valamely felsőoktatási intézményben Magyarország területén. Ők az összes külföldi hallgató (11 783) 63,1%-át tették ki. A 2009/2010-es tanévben a külföldi hallgatók (18 154) és a Kárpát-medencei hallgatók száma (8 668) egyaránt növekedett, míg a határon túli magyarok relatív részaránya 47,7%-ra csökkent a teljes külföldi hallgatói csoporton belül, amint azt a 2. táblázat is szemléltet.

2. táblázat: A Magyarországon tanuló külföldi hallgatók, származási ország szerint – minden képzési formában és szinten*, 2001–2009 (fő, %)

Évek	Szerbia	Románia	Ukrajna	Szlovákia	Ausztria	Szlovénia	Horvátország	Kárpát-medence	Összes külföldi
2001/2002	1 229	3 090	893	2 071	25	35	94	7 437	11 783
%	10,4	26,2	7,6	17,6	0,2	0,3	0,8	63,1	100,0
2002/2003	1 194	3 147	1 005	2 441	28	35	93	7 943	12 226
%	9,8	25,7	8,2	20,0	0,2	0,3	0,8	65,0	100,0
2003/2004	1 095	3 064	1 172	2 447	32	35	225	8 070	12 913
%	8,5	23,7	9,1	18,9	0,2	0,3	1,7	62,5	100,0
2004/2005	1 132	3 171	1 294	2 341	39	25	215	8 217	13 601
%	8,3	23,3	9,5	17,2	0,3	0,2	1,6	60,4	100,0
2005/2006	1 163	3 334	1 333	2 324	54	23	191	8 422	14 491
%	8,0	23,0	9,2	16,0	0,4	0,2	1,3	58,1	100,0
2006/2007	1 205	3 294	1 475	2 296	79	18	170	8 537	15 110
%	8,0	21,8	9,8	15,2	0,5	0,1	1,1	56,5	100,0
2007/2008	1 310	3 133	1 372	2 178	122	31	146	8 292	15 459
%	8,5	20,3	8,9	14,1	0,8	0,2	0,9	53,6	100,0
2008/2009	1 320	3 264	1 370	2 357	123	21	136	8 591	16 916
%	7,8	19,3	8,1	13,9	0,7	0,1	0,8	50,8	100,0
2009/2010	1 385	3 005	1 482	2 512	123	25	136	8 668	18 154
%	7,6	16,6	8,2	13,8	0,7	0,1	0,7	47,7	100,0

* Felsőfokú szakképzés, főiskolai szintű képzésben résztvevők, egyetemi szintű képzésben résztvevők, alapképzésben résztvevők (Bsc), Mesterképzésben résztvevők (MSc), osztatlan képzésben résztvevők, szakirányú továbbképzésben résztvevők, doktori képzésben résztvevők (PhD, DLA).

Forrás: KSH adatbázis alapján saját szerkesztés, 2012.

A táblázat adataiból látható, hogy időben és országonként jelentősen változik a kereslet a magyarországi oktatás iránt, ami mind a küldő, mind a fogadó ország társadalmi-gazdasági viszonyainak, valamint támogatási rendszereinek is függvénye. Előbbi behatárolja az oktatás minőségét, presztízsét, illetve az oktatás iránti igényeket, utóbbi pedig – ösztöndíjrendszereken, illetve különböző anyagi és nem anyagi támogatásokon keresztül – szabályozni, befolyásolni igyekszik a Kárpát-medencei magyar tanulmányi migrációt.

Az elemzett két időszak között a külföldi hallgatók száma mintegy 6 400 fővel növekedett, a 2001/2002-es tanévet alapul véve.⁷⁹ Így minden megfigyelt országból értelemszerűen több hallgató iratkozott magyar felsőoktatási intézményekbe a vizsgált kilenc évben (ami részben a felsőoktatási expanzió általános jelenségének tudható be). Ha azonban csak a Kárpát-medence régióit (illetve országait) figyeljük meg, ez a növekedés jóval alacsonyabb.⁸⁰ Összegezve a Kárpát-medence régióiból érkező hallgatók adatait, az elmúlt időszakban mintegy 15%-kal csökkent részarányuk a teljes külföldi hallgatói sokaságban. A Magyarországon tanuló külföldi hallgatók részarányához viszonyítva kifejezetten Románia és Szlovákia esetében csökken jelentősen a Magyarországon tanuló hallgatói arány. Az ukrán hallgatók esetében is csökkenő tendencia figyelhető meg, ami vélhetően a helyi egyetem- és intézményfejlesztéseknek tudható be. A határon túli intézményalapításokat követő néhány évben (az ezredforduló környékén) már pár ezer hallgató tanult ezekben az új felsőoktatási intézményekben (2 695 hallgató a Selye János Egyetemen, 934 főiskolai diák Kárpátalján, míg 1 940 hallgató a Sapientia Erdélyben).⁸¹ Markánsan ugyan nem csökkent (abszolút számban) az egyes küldő régiókból a Magyarországon tanulók száma, továbbá a teljes magyarországi hallgatói kontingenshez viszonyított határon túli hallgatói részarány csökkenése – a 2000-es éveket követő intézményalapítások tükrében – csak egy régió esetében (Erdély)⁸² követhető nyomon.

⁷⁹ Relatív számokban: 2001/2002=100 bázis alapján 2009/2010=154.

⁸⁰ Abszolút számokban, az elmúlt kilenc évben 2001/2002-höz viszonyítva mindössze mintegy 1 200 fővel növekedett a hallgatók száma (2001/2002=100 bázis alapján 2009/2010=117).

⁸¹ Albert (2009), Tonk (2012) és Orosz–Szikura (2011) munkái alapján. Csete és szerzőtársa (2010: 140.) a határon túli régiókban: Szlovákiában 5 887, Romániában 38 085, Szerbiában 3 298, míg Ukrajnában 1 923 hallgatóról tesznek említést. Mind a szlovák, mind az ukrán új intézmény a helybeli magyar hallgatók 45-50%-át tömöríti.

⁸² Berács (2012) román tanulók esetében a létszámcsökkenést két okra vezeti vissza: más nyugat-európai országban nőtt a számuk, illetve a helyi – romániai – magyar képzések szerepe felértékelődött, a hallgatók száma nőtt (például Babeş-Bolyai Egyetemen).

3. táblázat: A határon túlra helyezett képzések és hallgatók számának alakulása 2005–2010 között (fő)

	Szerbia		Románia		Ukrajna		Szlovákia	
	J*	F**	J	F	J	F	J	F
2005	80	80	260	260	62	62	60	60
2006	57	57	241	241	65	65	37	37
2007	66	66	99	99	22	22	10	10
2008	82	79	85	71	55	55	12	12
2009	65	65	170	155	82	82	16	16
2010	81	n.a.	270	n.a.	67	n.a.	5	n.a.
Összesen	431	347	1 125	826	353	286	140	135

* J – jelentkezők

** F – felvettek.

Forrás: Az Educatio adatbázisa alapján saját szerkesztés, 2012.

Az elmúlt hat évben továbbra is jelen volt az a tendencia, amely a határon túli intézményfejlesztések által, a felsőoktatási súlypontot Magyarország határain kívülre igyekezett helyezni.⁸³ Egyre több hallgató kapcsolódott be a felsőoktatási intézmények kihelyezett képzésébe a szülőföldjén. A vizsgált időszakban Szlovákiában a legalacsonyabb a hallgatók száma a kihelyezett képzéseken (csökkenő tendenciával), amiben szintén fontos szerepet játszott az új, önálló magyar egyetem megalapítása. A kihelyezett képzések fejlődése és stabilitása a vizsgált régiókban (az idősoros számadatok tükrében) valóban nem kielégítő, változtatásokat igényel. Azonban nagyban hozzájárult a meglévő felsőoktatási intézmények fejlődéséhez, a tapasztalati-

⁸³ A központi felvételi rendszer adataiból kiindulva, a 2005–2010-es időszakban még valósultak meg beiratkozások magyarországi, nem önálló intézményekbe. Ezek az intézmények Szerbiában a Budapesti Corvinus Egyetem Kertészettudományi Kara (Zenta) és a Gábor Dénes Főiskola (Szabadka). Romániában: Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kar (Marosvásárhely), Modern Üzleti Tudományok Főiskola (Székelyudvarhely), Szent István Egyetem Kertészettudományi Kara és a Budapesti Corvinus Egyetem Kertészettudományi Kara (Nyárádszereda, Csíkszereda és Székelyudvarhely), Debreceni Egyetem Mezőgazdaság-tudományi Kar (Nagyvárad), Gábor Dénes Főiskola (Székelyudvarhely, Nagyvárad és Sepsiszentgyörgy). Ukrajnában a Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara és a Budapesti Corvinus Egyetem Kertészettudományi Kara (Beregszász). Szlovákiában: Budapesti Corvinus Egyetem Kertészettudományi Kara (Királyhelmec), Gábor Dénes Főiskola (Diószeg), Kecskeméti Főiskola (Révkomárom) és a Modern Üzleti Tudományok Főiskola (Dunaszerdahely) – (FELVI 2010; Educatio 2012).

és tudásanyag átörökítéséhez, „megnyitva az utat” a „helyben tanulás” gyakorlata felé. A határon túli, magyarul (is) oktató felsőoktatási intézmények megléte fontos szerepet játszik a tanulmányi célú migráció mérséklésében, és szerepük tágabb értelmezést igényel, szerteágazó regionális feladatkörök ellátására fókuszálva a határon túli, kisebbségi közösségekben.

Határon túlra helyezkedő intézmények a Kárpát-medencében

A kihelyezett képzések a rendszerváltás időszakának eredményei. Kozma megfogalmazásában (2004: 80.), a kihelyezett képzés *politikai, kulturális és gazdasági körülmények szerencsés összjátékának eredménye*, amely fokozatosan önállósul, intézményesül, mígnem a befogadó ország integrálja azt saját felsőoktatási rendszerébe (Kozma 2004). Kozma (2004) az 1990-es éveket követő trendre, az európai térségben megjelenő nyugati intézményekre hívja fel a figyelmet, amelyekbe a magyarországi intézmények Kárpát-medencei kihelyezett képzései is illeszkednek. Jellemző, hogy ezen intézmények nyomon követik a gazdasági és a politikai viszonyok alakulását, kockázatvállalók, gyakorlatias képzéseket kínálnak (több formában: távoktatás), vállalkozói szelleműek, ugyanakkor támogatottságuk (anyagi és annál erősebb morális) van. Az önálló, kisebbségi felsőoktatási intézményalapítások előhírnökei (Kozma 2004; Fábri 2001). Összesen *13 helyen indultak kihelyezett képzések a Kárpát-medencében*, az elmúlt közel húsz évben (Szlovákiában Diószegen, Királyhelmeceen, Révkomáromban és Dunaszerdahelyen, Ukrajnában Beregszászon, Romániában Nyárádszeredán, Székelyudvarhelyen, Marosvásárhelyen, Nagyváradon, Csíkszeredán, Sepsiszentgyörgyön, míg Szerbiában Szabadkán és Zentán). Rechnitzer (2011) elemzése alapján a magyar felsőoktatás által felkínált képzési helyek 4,5%-át teszik ki a határon túli képzések.

A kihelyezett tagozatok, székhelyen kívüli képzések jogi helyzete – a Kárpát-medencei példák alapján – nem tisztázott, változó szervezési formákban jelennek meg: magánfőiskola, beiskolázást és oktatásszervezést működtető civil szervezet, konzultációs iroda/központ. Az önkormányzatoknak és a helyi-regionális elitnek (továbbá Magyarország támogatásának) volt meghatározó szerepük a telepítésben. Több helyi intézmény is „bese-gít” a szükséges infrastruktúra biztosításában (tantermek, gyakorlati oktatás, könyvtár stb.). A kiadott, európai uniós diplomák honosítása külön bürokratikus eljárás, amely országonként különböző. Az oklevelek munkaerőpiaci hasznosulása változó. Tekintettel arra, hogy a képzések kizárólag magyar nyelven folynak (továbbá domináns az agrár-kertészettudományi és

üzleti-gazdasági irányultság), a végzett hallgatók nem sajátítják el a környezetnyelvet (munkaerő-piaci elvárás), és inkább csak az önfoglalkoztatás, saját vállalkozások működtetése területén tudják a megszerzett gyakorlati tudásukat kamatoztatni. Gábrity Molnár (2005) tényként állapítja meg, hogy ezek az intézmények „vonzák” a magyar fiatalokat, de mégis újra kell gondolni a kihelyezett tagozatok működtetését. Az önálló felsőoktatási intézmények feladata a határon túli régiókban – az európai felsőoktatás szerkezeti elemeiből építkezve – törekedni a változatosságra (sokszínű képzési programok, szintek, médiumok, többnyelvű, rövidebb képzések, területileg decentralizált közegben), a nemzetköziesedés által pedig az új tudás, innovatív felsőoktatás- és tudományszervezés reflexív terjedését kell biztosítani, a határon átívelő kapcsolatok ösztönzésével.

A határon túli felsőoktatás a múltbeli tapasztalatok és a perspektívák mérlegén

Csete és szerzőtársai (2010) megállapítása szerint *a Kárpát-medencei felsőoktatás jellemzői*: figyelmen kívül marad a gazdasági szereplők érdeke, a jelentkezők igénye mindenek felett áll, a felszínen maradás intézményi kényszerei miatt szinte mindenki oktat mindent és mindenkit, a tömegképzés eredménye pedig, hogy a *végzettségek devalválódnak* (kényszerű át- és továbbképzések, felnőttképzéssel korrigálódnak). A finanszírozást illetően a „*függés és leválás*” folyamatos kérdésének tisztázása játszik fontos szerepet; a finansziális önállósodás (az anyaországi forrásoktól való leválás) jellemző egyrészt, másrészt a normatív támogatás határon túli felsőoktatásra történő kiterjesztése folyamatos igényként jelenik meg. A poszt-szocialista, örökölt rendszer tradíciói, valamint az európai igényeknek megfelelni vágyó, folyamatos változtatási kényszer között lavírozó rendszerben a felsőoktatási intézményrendszer „a hagyományörzők (bezárkózók) és a modernisták (befogadók) küzdelmi színterévé válik” (Csete et al. 2010: 160, 151.).

A *támogatáspolitiká*⁸⁴ kulcselemeként kell kezelni az oktatástámogatást (anyanyelven történő oktatás egyetemig, valamint egyéb kisebbségi nyelvi

⁸⁴ A magyar támogatáspolitiká (a 2007–2009-es időszak meghatározó intézményének) regionális elosztásával kapcsolatban, Papp Z. (2010) a Szülőföld Alap Oktatási és Szakképzési Kollégiuma által odaítélt, mintegy 3 milliárd Ft értékű támogatást említi (40% Románia, 22,1% Szerbia, 19,1% Ukrajna, 15,0% Szlovákia). A támogatáspolitiká alakulásáról, a támogatások hasznosulásáról több összegző tanulmány és gyűjteményes kötet is részletes bemutatás ad. Lásd részletesebben: Bárdi 2004, 2007; Papp Z. 2006, 2010; Gábrity Molnár 2005; Jávor–Fűrjné 2010.

és kulturális prioritások), fokozott hangsúlyt helyezve a színvonalra, minőségre, amely aztán indirekt módon az esélyegyenlőség, pozíciójavítás és azonosságtudat megerősítéséhez fog hozzájárulni (Bárdi–Misovicz 2010; Papp Z. 2010). A támogatáspolitiká mindenkor célja a kisebbségi értelmiségi elitformálás a Kárpát-medencében, változó (időben, térben, politikai erőviszonyokban, konfliktusközegben) intézményi és támogatói rendszerek működtetésével. A kisebbségi kibocsátó régiók igénye (amelyhez a támogatáspolitiká próbál kormányzattól függően idomulni „magyar–magyar párbeszéd” alapján [Bárdi 2007: 159.]) változatlan: szülőföldön erősíteni a kisebbségi közösségeket (*szülőföldön való boldogulás, munkaerő-piaci esélyek javítása*) megtartva az értelmiségi elitet (Papp Z. 2010), mérsékelve és megfékezve a magyar–magyar viszonylatban – mintegy két évtizede megnyilvánuló – agyelszívást. Fábri (2001) meglátása szerint, a szülőföldön való megmaradást segítő magyarországi támogatáspolitiká akkor lehet csak eredményes a jövőben, ha a felsőoktatással szemben megfogalmazott új kihívásokat is szem előtt tartja.

Csete és szerzőtársai (2010) szerint folyamatosan támogatni kell a hálózatépítést, a magyar–magyar intézményközi kapcsolatok fejlesztését, a fejlesztési koncepciók logikai rendszerébe be kell, hogy épüljön a határokat átívelő, több régiót felölelő együttműködések területi kohéziót segítő küldetése (Kozma 2005a; Horváth–Lelkes 2010; Papp Z. 2010).

Kisebbségek felsőoktatása és új felsőoktatási intézmények Európában és a Kárpát-medencében

Részen a rendszerváltás, gazdaságpolitikai átalakulás, a nemzetállamok létrejötte, de a felsőoktatás nemzetköziesedése is szerepet játszott az európai kisebbségek felsőoktatási, intézményszervezési törekvéseiben.

Az egyetem a nemzetépítés fontos eszköze, melynek egyik fő célja, „*a politikai-kulturális berendezkedés számára lojális elitet, illetve szakértői réteget képezni*”. Mivel a kisebbségek világszerte alulreprezentáltak az egyetemi képzésben,⁸⁵ ezért számukra a felsőoktatás, annak intézményi szerveződése nagyon fontos (Salat 2012).

⁸⁵ A Kárpát-medence régióiban élő kisebbségi közösségeknél a felsőfokú végzettséggel rendelkező kisebbségi lakosság részaránya, a többségihez viszonyítva (átlagosan 50%-kal) alacsonyabb, lásd részletesebben: Szabó 2006; Albert 2009; Orosz 2005; Kész 2010; Gábrity Molnár 2006; Csete et al. 2010. Csete és szerzőtársai (2010) a következő százalékarányokat mutatják be, régióként, a kisebbség–többség viszonylatában: Románia 7,8–10,0%, Szlovákia 5,4–9,8%, Szerbia 6,1–9,4%, Ukrajna 5,2–12,4%.

A kisebbségi oktatás

1. asszimilációs,
2. konszolidációs – önálló intézmények általi társadalmi integráció és
3. reformista – alternatív, a kisebbségi-többségi együttműködésekre alapozó, helyi társadalmi oktatáspolitikai

törekvések formái jelennek meg Európában (Kozma 2005a: 18.).

A kisebbségi oktatás világszerte problémát, konfliktustereket jelent (Kozma 2005a; Berényi 2005; Papp Z. 2012). A kulturálisan megosztott társadalmak, marginális, etnikai, nyelvi, vallási identitásjegyek alapján megkülönböztetett csoportok – feszültség-hordozók (Salat 2012: 49.). Kozma (2005a: 13-14.) „kockázati régiókként” említi meg Európában a skóciai-walesi, a Benelux államok (flamand-vallon, német, holland), a balti közösségek (német-orosz, litván-lengyel, vagy a problémamentes finn-svéd) kisebbségi oktatási ügyeit. Ugyanígy a mediterrán térségben a baszk, a dél-tiroli, az izraeli arab közösség, vagy a közép-európai kisebbségi német és szlovén közösségek oktatását is konfliktusjegyeket hordozó „területekként” határozza meg. Itt kell továbbá megemlíteni a Balkán térségén élő albán, macedón, bosnyák, bolgár-török, vagy a cigány/roma közösségeket is. Ezek a közösségek, a felsőoktatás szempontjából, változó intézményi megoldásokat tudtak közösségük számára kiharcolni, a történelem folyamán.⁸⁶

Kozma (2005a) az európai integrációról, mint a többségi közösség nyomásgyakorlási folyamatairól (közösségi jogi, politikai, igazgatási normák) számol be. Tény, hogy a kisebbségi felsőoktatás folyamatos „kontroll” alatt

⁸⁶ Spanyolországban Salat (2012) az európai kisebbségi felsőoktatás esetében kiemelkedő példaként említi a katalán, baszk és galego (galíciai) nyelven oktató intézmények létrejöttét. Katalóniában 12 egyetemen (katalán és kasztíliai [spanyol] nyelven), Galíciában 3 egyetemen (galego és kasztíliai [spanyol] nyelven), a Baszk Autonóm Közösségben egy egyetemen (spanyol és baszk nyelven) folyik az oktatás, amelyek közül néhány már a XV. században is létezett (Barcelonai Egyetem). Olaszországban, Dél-Tirolban két vegyes nyelvű felsőoktatási intézmény jött létre: Bolzanói Szabad Egyetem (1997) háromnyelvű (német [és landin], olasz, angol) interkulturális (ugyan kis létszámú: 3500 hallgató) intézmény és a Claudiana Egészségügyi Főiskola (2002) – (Salat 2012; Polonyi 2005; BSZE 2013). Polonyi (2005) a Bolzanói Szabad Egyetemen kapcsolatban egy fontos alapítási momentumot említ: a helyi-regionális elit érvelését a német 24 és 65 év közötti lakosság kirívóan alacsony, 5%-os felsőfokú végzettségű részarányára, továbbá a „saját elit” képzését szolgáló intézményi keret szükségességére alapozta. A Nyugat-Balkán országainak vonatkozásában, Horváth (2010) szintén a nyelvi és kulturális megosztottság alapjain kifejlődő, több új intézményt említ, a rendszerváltást (és háborús forrongásokat) követő időszakban (Tetovó, Štip, Mostar)..

áll (Mandel 2005, 2007; Papp Z. 2012), mégpedig a nemzetállam ellenőrzése alatt. Mandel (2005) a kisebbségi felsőoktatás állami fennhatóságtól történő „megszabadulását”, akadémiai autonómia érvényesítését, a *magán-szféra (alapítás)* irányába történő elmozdulással próbálja kompenzálni. A kisebbségi, illetve vegyes lakosságú régiók felsőoktatási-kulturális igényei eltérnek a homogén lakosságú térségektől (Tóth Pál 2005: 31.; Kozma 2004), a felsőoktatás területén kialakult intézményi modelljeik is eltérnek az egynyelvű, egykultúrájú egyetemektől.

Salat (2012: 50.) megfogalmazásában „a (...) nyelvi jelleg, a kulturális sajátosságokat tükröző tartalom és az intézmények fölött gyakorolt ellenőrzés – alkalmassá teszik ezeket az intézményeket arra, ami a marginális helyzetű közösségek számára a legnagyobb kihívás: a *kulturális reprodukció*” egy domináns kultúrán belül. A nyelv kérdése Papp Z. (2012: 10., 14.) megfogalmazásában „az állami és kisebbségi nacionalizmus között formálódó” jelenség. Túldimenzionált „*az anyanyelv fontossága*” (a határon túli magyar közösségek esetében), és más fejlesztéseket háttérbe szorít, „az oktatás” komplex igény- és követelményrendszerén is felülemelkedik. Polonyi (2005: 86.) megfogalmazásában – modern, európai intézményi példákra hivatkozva – „*a többségi elvű államnacionalizmusok felett eljárt az idő*”, a nemzeti identitás, globális, európai viszonylatban formálódik. A többnyelvű közösségek lépéselőnyben vannak, és sikeresen illeszkedtek az európai kommunikáció kontextusába is. A többnyelvű egyetem (kisebbségekkel tarkított, határ menti régiók esetében) jelenthet igazi és haladó szellemű alternatívát az uralkodó, egynyelvű felsőoktatási intézményekkel szemben.

Kozma (2005b: 35.) tanulmányában aláhúzza: a kisebbségi felsőoktatási kezdeményezések Európa keleti felében *egyszeri jelenségek*, a megfelelő idő, azaz *az 1989/90-et követő hatalmi vákuumok szülöttei*. Jellemző a spontaneitás, a koordinálatlanság. Másrészt az új keletű „piacosítás” szellemében a döntéshozók egyben a kisebbségi oktatás megoldását is remélték, egyébként tévesen. Figyelmen kívül hagyta továbbá a támogatáspolitikát a regionális kezdeményezéseket, köztük a változásmenedzserek személyes szerepét is a régiókban, valamint az egyházi érdekérvényesítés potenciális szerepkörét.

Nem nevezhető erősnek és egységesnek a „*fogadó fél*” sem (Kozma 2005b: 35.), a *helyi (regionális) elit* kisebbségi felsőoktatási és tudomány-szervezési kezdeményezései a nemzetpolitikai változások függvényében gyakran meggyengülnek. Elbizonytalanodnak abban, hogy tényleg képes-e a lokális társadalom kiharcolni, majd befogadni az intézményt. Intézmény-

alapításkor mindenképp szükség van: az önkormányzati-közigazgatási vezetőkre (polgármesterek, képviselők, nemzeti kisebbségi szervezetek stb.), a helyi értelmiségre (mint kritikus tömeg, szellemi potenciál), valamint a gazdasági elit képviselőire (vállalkozók, kisvállalatok mint munkaerő-piaci megrendelők), illetve a szakértelmiséggel kötött szövetségekre (Kozma 2003, 2004). Szükséges a komoly politikai akarat, majd a megegyezés az intézmény jogállását, létrehozási és fenntartási költségeit illetően (Polonyi 2005). Kozma (2003) a gazdasági vállalkozások, alapítványi konstrukciók és egyházi szervek alapítói – közösségformálói szerepét emeli ki, hangsúlyozva, hogy állami támogatottságra – kisebbségi közegben – szükség van. Egyébiránt az új intézmények komoly finanszírozási, infrastrukturális és emberi erőforrási nehézségekkel szembesülnek (Fábri 2001).

Szlovákiai és ukrainai kisebbségi magyar intézmények

A Kárpát-medencei kisebbségi magyar közösségek⁸⁷ a rendszerváltást követő időszakban megkezdtek az önálló kisebbségi felsőoktatási intézmények kiépítését. A magyar állam, a szomszédos országok kisebbségi magyar szervezeteivel együttműködve, támogatták ezeket a kezdeményezéseket. Így jött létre Ukrajnában a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola⁸⁸ (1996), Romániában a Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem (2001) és a Partiumi Keresztény Egyetem (2001), Szlovákiában a Selye János Egyetem (2003) – (Orosz–Szikura 2011; Salat et al. 2010; Albert 2009).⁸⁹

⁸⁷ A „kisebbségi magyar közösségek a Kárpát-medencében” fogalmat Papp Z. (2012: 3.; Szarka, 1999 és Bárdi, 2004 munkáira alapozva) az I. világháborút lezáró trianoni békekötést követő időszak eredményeként létrejövő „kényszerközösségként, maradványközösségként, vállalt akarati közösségként” értelmezi. Szinonimaként használandóak a „határon túli magyarok”, „külhoni magyarok”, „kisebbségi magyarok” megnevezések, amelyek a kötetben is, váltakozó jelleggel bukkannak fel.

⁸⁸ Jogelődje: Beregszászi Tanárképző Főiskola.

⁸⁹ A szerbiai/vajdasági helyi-regionális elittel készített interjúim során már egyértelművé vált, hogy önálló, államilag alapított intézményben gondolkodnak a felsőoktatás-változás menedzserei Szerbiában, amely egy – Kárpát-medencei viszonylatban – kisebb nemzeti közösség igényeit fogja majd kielégíteni. Lényegében esettanulmánynak ezért választottam egy önálló (nem magyar állami alapítású) kisebbségi intézményt (SJE, Révkomárom), és egy kisebb magyar nemzeti közösség (kárpátaljai magyarok) által alapított főiskolát (II. RFKMF, Beregszász), amelyek alapítási, működési feltételeit vizsgáltam, jövőbeli távlataikat értékeltem.

Az anyanyelvű művelés kiszélesítése céljából, a rendszerváltást követő szlovák nemzetállam-építési harcok közepette, sikerült *életre kelteni a magyar felsőoktatás csíráját*, amely a szlovákiai magyarság évtizedekre visszanyúló, alacsony iskolázottságának fejlesztését tűzi ki célul (Sidó 2002: 7.).

Az önálló magyar egyetem létrehozási kísérletei sorra kudarcba fulladtak.⁹⁰ 2002-ben azonban az önálló, magyar Selye János Egyetem alapításának igénye bekerült a kormányprogramba (szándéknyilatkozat, törvénytervezet). 2003 októberében, a Szlovák Parlament („történelmi igennel”) elfogadta az egyetemalapításra vonatkozó törvénytervezetet. A Magyar Koalíció Pártjának 20 képviselője vett részt a parlamenti szavazásban. Az 1998-tól tartó, két kormányzati cikluson keresztül, kisebbségi felsőoktatási koncepció politikai koalíciós tárgyalások eredménye volt ez. „Az egyetem egy politikai alku, egy politikai csata eredményeképpen született meg” (Albert 2009). A *Komáromi Városi Egyetem (Schola Comaromiensis)* a második generációs kisebbségi politikusok által, államilag megalapított egyetemnek adta át a helyét, biztosítva a legjobb feltételeket a szlovákiai magyar kisebbségi értelmiség kineveléséhez (Bordás 2010), küldetésnyilatkozatában célokként leszögezve a szlovákiai magyarság felsőfokú végzettségének növelését, munkaerő-piaci esélyegyenlőségét, a magyarok által lakott területek gazdasági fellendülését, a közösség irányába elkötelezett magyar értelmiségi réteg és nemzetközi tudományosságot művelő elit kinevelését (Albert 2009).

Ma Révkomáromban⁹¹ az egyetemen mintegy 3 000 hallgató tanul három karon: Gazdaságtudományi Kar, Tanárképző Kar, Református Teológiai Kar, a bolognai folyamatokkal összhangban, több szinten.

A beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolának értelmiségmegtartó, értelmiség-újraszervező küldetése van, hiszen a legtöbb magyar hallgató oktatásáért felelős Kárpátalján, Beregszászban (Kész 2010). A kárpátaljai felsőoktatás intézményesülésének szükségességével kapcsolatban Orosz (1997, 2005) hangsúlyozza a kárpátaljai magyar közösség hátrányos helyzetét: alulreprezentáltság a felsőoktatásban, ukrán nyelv

⁹⁰ Sidó (2002) kötetében részletesen beszámol a szlovákiai magyar egyetemalapítási tapasztalatokról.

⁹¹ Révkomárom a komáromi járás 34 349 fős települése, ahol a magyarok cca. 60%-os abszolút többségben élnek. A hallgatók száma az SJE-n (2008/09-ben) 2 695 fő volt. Szlovákiában a magyar hallgatók több egyetemen, karon is nagy számban tanulnak. Számuk a legnagyobb felsőoktatási intézményekben a következő: az SJE-t követően, a Nyitrai Konstantin Egyetemen 1 130 fő, a Pozsonyi Műszaki Egyetemen 961 fő, és a szintén pozsonyi Comenius Egyetemen 793 fő (Albert 2009).

ismeretének hiánya. Véleménye szerint, meg kell teremteni a kulturális reprodukció, identitásőrzés, esélyegyenlőség, a hátrányos megkülönböztetés leküzdésének, továbbá a közösség felzárkózásának feltételeit.

A kárpátaljai önálló felsőoktatási intézmény (a szlovákiai magyar intézményalapítási kezdeményezéshez hasonlóan) nehézkes történelmi változások és politikai harcok eredményeként jött létre 1996-ban. A végleges alapításhoz egy fondorlatos politikai alku kellett, egy megfelelő politikai dimenzióba helyezett „történet” (egyszerre két kisebbségpolitikai igény: vereckei emlékmű és a főiskolaprojekt), amely a meglepetés erejével hatott, de végül is, a többségi nemzet által elfogadásra került.

Ma a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán, Beregszászban⁹² 934 hallgató tanul (a kihelyezett képzésen tanuló hallgatókat is beleértve) a következő tanszékeken: Történelem és Társadalomtudományi Tanszék, Pedagógia és Pszichológia Tanszék, Filológiai Tanszék (magyar, ukrán, angol csoportok), Matematikai Tanszék, Biológiai Tanszék és Földtudományi Tanszék.

Szabadkai Egyetem – egy régi-új utópia?

Tekintettel Szabadka város⁹³ specifikus etnikai összetételére, nagyságára, a városban működő (nem önálló) felsőoktatási intézményekre⁹⁴, az elmúlt tíz évben többször is felvetődött az egyetemalapítás kérdése (2002-ben, 2006-ban, 2010-ben, 2012 és 2013-ban), magyar és szerb (elkülönülő) kezdeményezések formájában.

Az intézményalapítás helyi-regionális elit általi támogatottságát vizsgálva két elkülönülő csoport jelenik meg: a „támogatók” és „nem támogatók”. A

⁹² Beregszász járásban él Kárpátalján a legtöbb magyar (41 246 fő, 76,1%-os abszolút többségben). A hallgatók száma a főiskolán 1 021 fő (2006/07-ben), míg más felsőoktatási intézményekben a következő: Ungvári Nemzeti Egyetem 714 fő, Kárpátaljai Állami Egyetem 57 fő, Munkácsi Technológia Főiskola 41 fő, Munkácsi Humán Pedagógiai Főiskola 90 fő. Az értelmiség összetétele jellemzően egyoldalú, társadalomtudományi beállítottságú. Ennek oka, hogy a hallgatók az ukrán nyelv megfelelő ismerete nélkül, nem tudnak ukrán nyelvű felsőoktatási programokat sikeresen befejezni (Kész 2010).

⁹³ Szabadka tradicionálisan többnemzetiségű: magyar, szerb, horvát/bunyevác (35,7% magyar, 27,0% szerb, 10,0% horvát, 9,6% bunyevác) nemzeti közösségek által lakott, 100 000 fős város.

⁹⁴ A szabadkai állami intézményekben ÚE (Újvidéki Egyetem) Építőmérnöki Kar, ÚE Közgazdasági Kar, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadkai Műszaki Szakfőiskola, Óvóképző Szakfőiskola 1 282 magyar hallgató tanul. Az Újvidéki Egyetem kairai közül leg többen a Műszaki Tudományok Karán (547), a Természettudományi és Matematikai Karon (459), és a Bölcsészettudományi Karon (299) tanulnak. Teljes létszámuk a Vajdaságban 3 563 (TOMT VAT 2013).

szerb vezetőségű karok és a szerb akadémiai elit (újvidéki egyetemi elkötelezettsége, munkahelyük stabilitása, a potenciális intézménnyel szembeni bizalmatlanság miatt) nem támogatják a Szabadkai Egyetem koncepcióját, viszont jogi-, humán- és pénzügyi kondícióik megfelelőek. A vajdasági magyar akadémiai elit hozzáállása is bizonytalan. A magyar érdekeltségű felsőoktatási intézmények nem tesznek eleget az egyetem megalakításához szükséges, önálló kari szervezési forma jogi követelményeinek (legkevesebb három akkreditált képzési program, három szinten: alap, mester, doktori). A magánkarokat képviselő intézményvezetők és az akadémiai elit szeretne együttműködni (viszont mások nem szeretnék az állami-magán vegyes alapítást). Az egyház mérsékelt, elzárkózó magatartást mutat (viszont szeretné megtalálni helyét a jövőbeli intézményben, vallástudományi kar alapításával). A városvezetés támogatja az egyetem létrehozását, a Magyar Nemzeti Tanács 2014-ig (aktuális politikai vezetés) szintén támogatta az alapítást.

A felsőoktatási törvény által biztosított lehetőségek ismeretében, valamint a helyi intézményi kapacitások mérlegelésével középtávon egy „Szakstúdiumi Akadémia” („önálló, regionális felsőoktatási intézmény”) hozható létre Szabadkán. Egy ilyen intézmény független az újvidéki egyetemi struktúráktól (magyar érdekeltségű intézményvezetéssel), lehetőséget biztosítana egy regionális szinten szerveződő felsőoktatási intézmény megalapozásához. A (hiányzó) harmadik tudományterület lefedésére két megoldás létezik: természettudomány és matematika (korábbi munkaerő-piaci és gazdasági térszerkezeti indokoltsággal, kétszakos tanárképzés formájában is) és művészetek (többnemzetiségű közösség regionális, kulturális örökséget ápoló, művészi hagyományok és identitásörzés intézményeként, a városvezetés támogatásával). Fontos, hogy multidiszciplináris képzési profilok tegyék változatossá a kínálatot (környezetvédelem, agrár, jog-és műszaki tudományokat is ötvözve). A humánfeltételeket illetően a (multietnikus) közösség rendelkezik megfelelő kapacitásokkal (potenciális 150-200 felsőoktatási alkalmazott, cca. 6 500-7 000 hallgatóval). A finansziális feltételeket mérlegelve, az alapításban érdekelt szabadkai (még integrálatlan) intézmények pénzelése már megoldott (tartományi és magyarországi). Ezzel egy önálló, a Vajdaságban egyedülálló, multietnikus felsőoktatási intézmény jöhetne létre Szabadkán, európai értékeket képviselve (Korhecz 2014). A bázisintézmény alapot szolgáltathat azokhoz a CBC együttműködésekhez a szerb–magyar határ régióban (Takács 2009; Takács 2012; Takács 2013),

amelyek a felsőoktatás európai dimenziójában értelmezett nemzetköziesedést kiteljesíthetik, megakadályozhatják egy potenciális kisebbségi felsőoktatási intézmény elszigetelődését.

Összegzés

Kelet-Közép-Európa rendszerváltó országai egyszerre szembesülnek a nemzetköziesedés és nemzetépítés törekvéseivel, amely eredményeként új intézmények jönnek létre (az új politikai-kulturális és társadalmi-gazdasági berendezkedés számára lojális elit és szakértői réteg kinevelését megelőzve). Mivel a kisebbségek világszerte alulreprezentáltak az egyetemi képzésben, így a '89/90-es változások közepette, a megfelelő alkalmat megragadva, a kisebbségi helyi-regionális elitek is önálló intézmények alapításába kezdenek. A Kárpát-medence kisebbségi felsőoktatási intézményei (Selye János Egyetem – Révkomárom, Szlovákia) és a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola – Beregszász, Ukrajna) példáin látható, hogy ezek az intézmények illeszkednek a felsőoktatás nemzetköziesedési folyamataihoz (kihelyezett képzések, tanulmányi célú mobilitás). Ugyanakkor a diverzifikálódási feltételeknek nehezen tudnak eleget tenni (színes képzési programok, sokoldalú, regionális szolgáltatói készség, pénzügyi stabilitás, modern, európai multikulturalizmus és többnyelvűség).

A Kárpát-medencei felsőoktatás nemzetköziesedésének egyik sarkalatos pontja, a '90-es évektől egyre intenzívebbé váló *tanulmányi célú mobilitás/migráció*. A magyar felsőoktatás ösztöndíj- és támogatáspolitikája, valamint a kihelyezett képzések által vált részesévé a nemzetköziesedés folyamatainak. Az elmúlt közel húsz évben összesen 4 országban, 13 helyen indultak kihelyezett képzések a Kárpát-medencében (például: Révkomárom, Zenta, Beregszász stb.), ami ma a magyar felsőoktatás által felkínált képzési helyek 4,5%-át teszi ki. Szerepük az új, önálló intézmények létrejöttében volt meghatározó.

A határon túli (magyar kisebbségi) intézmények alapítása mérsékelte a tanulmányi célú migrációt a Kárpát-medencében, pozitívan hozzájárulva a kisebbségi közösségek elitmegtartási törekvéseihez. Másrészt, a határon túli intézményfejlesztések és kihelyezett képzések által, a felsőoktatási súlypont folyamatosan Magyarország határain kívülre helyezkedett. Egyre több hallgató kapcsolódott be a felsőoktatási intézmények kihelyezett képzésébe a szülőföldjén, majd az újonnan alapított intézményekbe (a szlovák és ukrán új, kisebbségi intézmények a helybeli magyar hallgatók 45-50%-át tömörítik), amelyek részben a kihelyezett képzések

„leválásával” jöttek létre. Így ezek az intézmények – azokban a régiókban, ahol a helyi-regionális elit meg tudta szervezni az önálló kisebbségi felsőoktatási képzést – pozitívan járultak hozzá a kisebbségi közösségek elitmegtartási törekvéseihez.

A *Kárpát-medencei (kisebbségi) intézmény- és elitformálási folyamatok* a felsőoktatási szereplők kemény harcával és a *változásmenedzserek hosszadalmas küzdelmével* jellemezhetők. Általában minden országban dominál az államnacionalizmussal szembeni, a „kisebbségvédelem” elvei mentén szerveződő intézményfejlesztés. A határon túli magyarság szellemi központja a felvidéki magyarok esetében Révkomárom, a kárpátaljai magyarok esetében Beregszász, a délvidéki magyarok esetében Szabadka. Az intézményalapítást megindító (nélkülözhetetlen) politikai akarat egysége megrendül, amennyiben az egyéni érdekek (politikai elit és akadémiai oligarchia) a kollektív érdek fölé helyezkednek (pl. Révkomárom–Nyitra, Beregszász–Ungvár, Szabadka–Újvidék akadémiai körök érdekellentéte). Az önálló magyar egyetemet a magyar anyanyelvű helybeli tanárok bizalmatlansági és egyéni érdekek miatt „nem fogadják el”. Alapítvány létrehozásával indulnak el a kezdeményezések, amelyekben a város is aktív szerepet vállal. A városvezetés nélkül nem lehet az alapítást véghezvinni. *Szövetségekre van szükség*, amelyek a politikai elit és „a kisebbségi felsőoktatás ügyét támogatók” (akadémiai elit, helyi értelmiség, egyházi és más érdekcsoportok) között köttetnek, a kölcsönös egymásrautaltság elve alapján. A többségi nemzettel kötött szövetség nem működik. Nem tudják a Kárpát-medencei (határon túli) új intézmények *a multikulturalizmus* mentén szerveződő (nyelvi elszigetelődést, ellenségeskedést megakadályozó), perspektivikus és modern, európai felsőoktatási mintákat átörökíteni. Az új, kisebbségi intézmény esetében cél, hogy magasan képzett magyar fiatalok diplomázzanak a szülőföldjükön (javuljon a közösség hátrányos, alulreprezentált helyzete, mérséklődjön a migráció), akik kulcskompetenciákkal rendelkeznek, elhelyezkedhetnek az állami szférában, vagy önfoglalkoztatásba kezdenek. Az önálló, kisebbségi felsőoktatási intézmények szerepe *a kisebbségi közösség kulturális reprodukciójában*, társadalmi pozíciójának erősítésében, helyben maradó kisebbségi értelmiség kinevelésében nyilvánul meg.

Irodalom

- ALBERT S. (2009): *5 éves a Selye János Egyetem*. Selye János Egyetem, Komárom.
BÁRDI N. (2004): *Tény és való. A budapesti kormányzatok magyarságpolitikája és a határon túli magyarok társadalomtörténete. Problémakatalógus*. Kalligram, Pozsony.

- BÁRDI N. (2007): Magyar–magyar párbeszéd a támogatáspolitikáról (2004–2007). *Regio*, 18. évf. 4. sz., 128–164.
- BÁRDI N. – MISOVICZ T. (2010): A kisebbségi magyar közösségek támogatásának politikája. In: Bitskey B. szerk.: *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia-sorozat a Sándor-palotában 2006–2008. Tanulmánykötet*. Köztársasági Elnöki Hivatal, Budapest, 199–232.
- BERÁCS J. (2012): Nemzetköziesedés: egy lehetséges kitörési pont a felsőoktatásban. In: Berács J. – Hrubos I. – Temesi J. szerk.: „*Magyar Felsőoktatás 2011*” *Hazai vitakérdések–nemzetközi trendek. Konferencia dokumentumok*. BCE KK, NFKK, Budapest, 110–131.
- BERÉNYI D. (2005): Eredmények, következtetések és javaslatok összefoglalása. In: Gábrity Molnár I. – Mirmics Zs. szerk.: *Támogatás és hasznosulás. Hatástanulmányok az anyaországi juttatásokról*. MTT, Szabadka, 13–23.
- BORDÁS A. (2010): A Komáromi Városi Egyetem. In: Kozma T. – Ceglédi T. szerk.: *Régió és oktatás: A Partium esete*. CHERD, Debrecen, 28–32.
- BSZE (2013): Bolzanói Szabadegyetem (<http://www.unibz.it/en/organisation/welcome/default.html> – 2013.10.01.)
- CSETE Ö. (2006): Javaslat a Magyariskola Program kimunkálására. *Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom*, 17. évf. 1. sz., 3–18.
- CSETE Ö. – PAPP Z. A. – SETÉNYI J. (2010): Kárpát-medencei magyar oktatás az ezredfordulón. In: Bitskey B. szerk.: *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia-sorozat a Sándor-palotában 2006–2008. Tanulmánykötet*. Köztársasági Elnöki Hivatal, Budapest, 125–165.
- EDUCATIO (2012): Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. (statisztikai adatbázis)
- EPARE, CH. (2008): A nemzet peremén. Külhoni magyar ösztöndíjasok a fővárosban. In: Szarka L. – Kötél E. szerk.: *Határhelyzetek. Külhoni magyar egyetemisták peregrinus stratégiái a 21. század elején*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 10–29.
- ERDEI I. (2005): Hallgatói mobilitás a Kárpát-medencében. *Educatio*, 2. sz., 334–359.
- ERDEI I. – PAPP Z. A. (2006): Közös pontok és konfliktusok a Magyariskola Program fogadtatásában. *Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom*, 17. évf. 1. sz., 19–43.
- ERŐSS Á. – FILEP B. – RÁCZ K. – VÁRADI M. M. – WASTL-WALTER, D. (2011): Tanulmányi célú migráció, migráns élethelyzetek: vajdasági diákok Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 25. évf. 4. sz., 3–19.
- FÁBRI I. (2001): Magyar nyelvű felsőoktatás és tudományosság a Kárpát-medencében. A kisebbségi oktatás, illetve tudományművelés és a szakmai presztízs összefüggései. *Regio*, 12. évf. 4. sz., 132–158.
- FEISCHMIDT M. – ZAKARIÁS I. (2010): *Hazatérő idegenek. Az etnikai migráció formái, okai és hatásai a Kárpát-medencében*: (<http://www.mtaki.hu/data/files/64.pdf> 57–86. – 2013.05.05.)

- FELVI (2010): http://www.felvi.hu/pub_bin/dload/FeMu/fuzet_01/oldal82_86_fuggelekV.pdf (2013.03.31.)
- FERCSIK R. (2008): Szülőföldről a hazába – és vissza? In: SZARKA L. – KÖTÉL E. szerk.: *Határhelyzetek. Külhoni magyar egyetemisták peregrinus stratégiai a 21. század elején.* Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 124–138.
- GÁBRITY MOLNÁR I. (2005): A kihelyezett tagozatok támogatásának hasznosulása. In: Gábrity Molnár I. – Mirmics Zs. szerk.: *Támogatás és hasznosulás. Hatástanulmányok az anyaországi juttatásokról.* MTT, Szabadka, 165–195.
- GÁBRITY MOLNÁR I. (2006): A vajdasági magyar felsőoktatás szerveződése. In: Juhász E. szerk.: *Régió és oktatás. A „Regionális egyetem” kutatás zárókonferenciájának tanulmánykötete.* Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, Debrecen, 105–113.
- GÁBRITY MOLNÁR I. (2008): *Oktatásunk láttelepe.* Fórum, Újvidéki Egyetem, MTTK, Újvidék–Szabadka.
- GÖDRI I. (2004): Etnikai vagy gazdasági migráció? Az erdélyi magyarok kivándorlását meghatározó tényezők az ezredfordulón. *Erdélyi Társadalom*, 2. évf. 1. sz., 37–54.
- GÖDRI I. (2005): A bevándorlók migrációs céljai, motivációi és ezek makro- és mikrostrukturális háttere. In: GÖDRI IRÉN–TÓTH PÁL PÉTER (szerk.): *Bevándorlás és beilleszkedés.* KSH NKI, Budapest, 69–131.
- GÖDRI I. (2010): *Migráció a kapcsolatok hálójában. A kapcsolati tőke és a kapcsolatháló jelenléte és szerepe az ezredvégi magyarországi bevándorlásban.* Kutatási Jelentések 89. KSH NKI, Budapest.
- HORVÁTH GY. (2010): Felsőoktatás, kutatás és fejlesztés. In: Horváth Gy. – Hajdú Z. szerk.: *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országokban.* MTA RKK, Pécs, 471–489.
- HORVÁTH GY. –LELKES G. (2010): Területi kohézió a Kárpát-medencében: Trendek és Teendők. In: Bitskey B. szerk.: *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia-sorozat a Sándor-palotában 2006–2008. Tanulmánykötet.* Köztársasági Elnöki Hivatal, Budapest, 233–262.
- JÁVOR A. – FÜRJNÉ RÁDI K. (2010): *Határon túli magyar nyelvű felsőoktatás a Kárpát-medencében.* Debreceni Egyetem, Debrecen, 111–124.
- KÁDÁR A. (2008): A „magyar–magyar agyelszívás” jelensége. In: Szarka L. – Köté E. szerk.: *Határhelyzetek. Külhoni magyar egyetemisták peregrinus stratégiai a 21. század elején.* Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 166–179.
- KÉSZ A. (2010): A kárpátaljai magyar kisebbség értelmiségének megújulását befolyásoló tényezők változása. In: Kozma T. – Ceglédi T. szerk.: *Régió és oktatás: A Partium esete.* CHERD, Debrecen, 59–68.

- KISS T. (2004): Áldás, népesség? – Sorskérdés a Kárpát-medencében. Konferencia előadás. Nagyvárad és Félix-fürdő, 2004. október 1–2. (<http://www.szpma.hu/node/90>)
- KORHECZ T. (2014): Tudósképzés és kutatás a Szabadkai Állami Egyetemen – Vízió. In: Takács Z. – Ricz A. szerk.: *Regionális kaleidoszkóp*. Regionális Tudományi Társaság, Szabadka, 221–231.
- KOZMA T. (2003): Változások hordozói. Kisebbségi felsőoktatási kezdeményezések Közép-Európában. *Educatio*, 1. sz., 65–78.
- KOZMA T. (2004): *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája*. ÚMK, Budapest.
- KOZMA T. szerk. (2005a): *Kisebbségi oktatás Közép-Európában*. ÚMK, Budapest, 170–178.
- KOZMA T. (2005b): Kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések Közép- és Kelet-Európában. In: Gábrity Molnár I. – Mirnics Zs. szerk.: *Támogatás és hasznosulás. Hatástanulmányok az anyaországi juttatásokról*. MTT, Szabadka, 35–39.
- KSH (2010, 2012): Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. (statisztikai adatbázis)
- LANGERNÉ RÉDEI M. (2009): *A tanulmányi célú mozgás*. Reg-Info Kft., Budapest.
- MANDEL K. (2005): Konszenzusos felsőoktatás-politika esélye Romániában. In: Pusztai G. szerk.: *Régió és oktatás. Európai dimenzióban*. Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, Debrecen, 52–63.
- MANDEL K. (2007): *A román felsőoktatás-politika változásai 1990–2003 között*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár.
- OECD (2012): *Education at a Glance 2012: Highlights*. OECD Publishing: (<http://www.oecd.org/edu/highlights.pdf> – 2013.02.20.)
- OKTATÁS-STATISZTIKAI ÉVKÖNYV: OÉ – 2001/2002, 2009/2010, 2010/2011. Nemzeti Erőforrás Minisztérium, Budapest. (Statisztikai Évkönyvek)
- OROSZ I. (1997): Esettanulmány a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola születéséről. *Magyar Kisebbség*, 3. évf. 3–4. (9–10.) sz., o.n.
- OROSZ I. (2005): A magyar nyelvű felsőoktatás jelentősége a kárpátaljai magyarok számára. In: Pusztai G. szerk.: *Régió és oktatás. Európai dimenzióban*. Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, Debrecen, 42–51.
- OROSZ I. – SZIKURA J. szerk. (2011): *Magyar főiskola Ukrajnában. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Évkönyve (1996–2011)*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Ungvár.
- PAPP Z. A. (2006): Határon túli magyar oktatástámogatások. *Educatio*, 1. sz., 130–146.
- PAPP Z. A. (2010): Határon túli magyar oktatási támogatások és hasznosulásuk 2006–2010 között. *Educatio, Mérleg 2006–2010*, 19. évf. 1. sz., 88–110.
- PAPP Z. A. (2012): Kisebbségi magyarok oktatási részvételének értelmezési lehetőségei. *Educatio, Magyar kisebbségek az oktatásban*, 21. évf. Tavasz, 3–23.

- POLONYI T. (2005): Dél-Tirol. In: Kozma T. szerk.: *Kisebbségi oktatás Közép-Európában*. Felsőoktatási Kutatóintézet, ÚMK, Budapest, 72–89.
- RECHNITZER J. (2011): A felsőoktatás tere, a tér felsőoktatása. In: Berács J. – Hrubos I. – Temesi J. szerk.: „*Magyar Felsőoktatás 2010*”. *Konferencia dokumentumok*. BCE KK, NFKK, Budapest, 70–86.
- SALAT L. – PAPP Z. A. – CSATA ZS. – PÉNTEK J. (2010): Az erdélyi magyar felsőoktatás helyzete és kilátásai. In: Szikszai M. szerk.: *Az erdélyi magyar felsőoktatás helyzete és kilátásai. Támpontok egy lehetséges stratégiához*. MTA Kolozsvári Területi Bizottság, Kolozsvár, 10–126.
- SALAT L. (2012): Kisebbségi egyetemek a világ néhány térségében. *Educatio, Magyar kisebbségek az oktatásban*, 21. évf. Tavasz, 49–66.
- SIDÓ Z. (2002): *Közügy. A Komáromi Városi Egyetem jubileumi évkönyve (1992–2002)*. Schola Comaromiensis, Komárom.
- SZABÓ I. (2006): Selye János Egyetem: Egy dinamikusan fejlődő felsőoktatási központ a Felvidéken. In: RÁCZ SZ. szerk.: *Regionális átalakulás a Kárpát-medencében*. MRTT, Pécs, 204–212.
- SZÜGYI É. – TAKÁCS Z. (2011): Menni vagy maradni? Esélylatolgatás szerbiai és magyarországi diplomával. In: Páger B. szerk.: *Évkönyv 2011. PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola*. PTE KTK, Pécs, 283–300.
- TAKÁCS Z. (2009): Egyetemalapítási helyzetkép a Délvidéken. In: Kötél E. – Szarka L. szerk.: *Határhelyzetek II. Kultúra – Oktatás – Nyelv – Politika*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest. 289–313.
- TAKÁCS Z. (2012): Regionális és határon átívelő felsőoktatási intézménykapcsolatok és együttműködések Észak-Vajdaságban. *Educatio, Magyar kisebbségek az oktatásban*, 21. évf. Tavasz, 104–122.
- TAKÁCS Z. (2013): *Felsőoktatási határ/helyzetek*. MTT 15. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 376.
(http://www.mtt.org.rs/publikaciok/mtt_konyvsorozatok/FelsooktatasiHatarhelyzetek2013.pdf)
- TAKÁCS Z. – KINCSES Á. (2013): A Magyarországra érkező külföldi hallgatók területi jellegzetességei. *Területi Statisztika*, 53. évf. 1. sz., 38–53.
- TOMT VAT (2013): Tartományi Oktatásügyi és Művelődési Titkárság. Vajdaság Autonóm Tartomány, Újvidék. (Statisztikai adatbázis)
- TONK M. (2012): Lehetőségek, modellek, kihívások a kisebbségi felsőoktatás-politikában. Az erdélyi magyar felsőoktatás és a Sapientia EMTE. *Pro MINORITATE*, 1. sz., 69–82.
- TÓTH P. P. (2005): A kutatás során alkalmazott módszerek. In: Gábrity Molnár I. – Mirnics Zs. szerk.: *Támogatás és hasznosulás. Hatástanulmányok az anyaországi juttatásokról*. MTT, Szabadka, 25–33.

Gál Zoltán: A magyarországi felsőoktatás regionális szerepének átalakulása⁹⁵

Bevezetés

A régiók egyetemeiket a tudásbázisuk alapjának tekintik – olyan szereplőknek, amelyek az innovációs rendszer kulcselemei, illetve a tudományra és innovációra alapozott regionális fejlődés támogatói (Huggins–Kitagawa 2009). Az egyetemeknek az úgynevezett regionális/helyi/közösségi/társadalmi elkötelezettsége egy hosszú fejlődési folyamat során alakult ki az elmúlt fél évszázadban, előbb Észak-Amerikában, majd később Nyugat-Európában. Noha az egyetemek a nemzetközi orientáltságukat hangsúlyozzák, a legtöbb egyetem a saját régiójában is be van ágyazva, és jelentős mértékben hozzájárul a régiója gazdasági és társadalmi fejlődéséhez, például a helyi munkahelyek megőrzése, a helyi gazdaság diverzifikálása és a külső befektetők vonzása révén. Erre kényszeríti az egyetemeket a külső környezet megváltozása, mint például a kutatás és az oktatás költségeinek megrághatósága, az állami támogatás visszaesése, ami jelentősen hozzájárul az egyetemek korábban jellemző, hagyományosan elszigetelt „elefántcsonttorony” pozíciójának oldásához. Egy régió gazdasági fejlődését, jólétét az egyetemek helyi elkötelezettsége számos formában fellendítheti, például a kutatás, az infrastruktúra-fejlesztés, az oktatás, az innováció, a hatékony egyetemi-üzleti partnerség, és a közösségfejlesztés által. Éppen ezért az egyetemek napjainkban az oktatás és a kutatás mellett a harmadik missziót, az ún. fejlesztő szerepet is felvállalják. Ez a tudástranszfer által valósul meg, és az egyetemek „regionális elkötelezettségének” és társadalmi felelősségvállalásának hangsúlyozásán keresztül a regionális/helyi gazdaságfejlesztéshez, illetve a „közösség szolgálatához” kapcsolódik (Gál 2010).

A tanulmány az egyetemek funkcióbővülésének kontextusában azt vizsgálja, hogy milyen szerepet töltenek be a kis és közepes méretű egyetemek a periférikus térségek fejlődésében. A vonatkozó szakirodalom rövid áttekintésével bemutatjuk az egyetemek négy funkcióját. Ismertetjük azokat a fő ismérveket, amelyekben a periférikus térségek kis és közepes méretű

⁹⁵ A tanulmány alapjául szolgáló empirikus kutatás az EDUCATIO Mérlegkutatás keretében készült 2013-ban.

egyetemei különböznek a főként nagyvárosi térségekben elhelyezkedő vezető egyetemektől. A magyarországi felsőoktatási szektor oktatási és innovációs funkciójának területi sajátosságait elemezve a tanulmány kitér azokra a fejlesztéspolitikai kezdeményezésekre, melyek az egyetemi szféra támogatásán keresztül hozzájárulhatnak a magas technológiai színvonalú ágazatok és a KKV-k fejlődésének beindulásához, valamint a regionális gazdasági előnyök kiaknázásához az egyetemek erősebb közösségi beágyazódásának, illetve térségi szolgáltató funkciójuk erősítése révén. A tanulmány kitér arra, hogy milyen igényeket támaszt az egyetemek regionális elkötelezettsége a képzési, illetve a kutatási profilok átalakításában. Milyen hatással van a gazdasági környezet a kutatási profilok kialakításában. Megvizsgáljuk, hogy kelet-európai makrokörnyezetben, illetve a periférián miért korlátozott a piaci finanszírozás lehetősége az állami szerepvállalással szemben.

Tudásalapú regionális fejlesztés – az egyetemek funkciói a regionális gazdaságban

A felsőoktatás szerepe egy térség (ország, megye, régió) fejlődésében több szempontból értelmezhető. Ezért fontos, hogy a nyugati felsőoktatás-irányítási modellekben alkalmazott megközelítés – különösen az egyetemek térségi szerepvállalása és elkötelezettsége és az együttműködésből generált szinergiák – is beépüljön a felsőoktatással, fejlesztéspolitikával, illetve az innovációval foglalkozó fejlesztéspolitikai dokumentumokba.

1. Az *egyetemek alapfunkciója a képzés (első funkció)*, annak érdekében, hogy versenyképes tudással kikerülő hallgatók a nemzetközi és a térségi munkaerő-piaci elvárásoknak/keresletnek megfelelő szakembereket képezzenek. A munkaerő-piaci előrejelzések bizonytalansága és a piaci igények gyors változása miatt a két rendszer között időbeli anomáliák vannak. Az egyetemek képzési profilja a hagyományos rendszerben nehezen változtatható, így a rendszer nem piacosítható teljes mértékben, illetve az állami szerepvállalás különösen fizetőképes háztartások és piaci szereplők hiányában nem pótolható. Ez a probléma azonban területileg differenciáltan jelentkezik: a fejlettebb, nagyvárosi térségekben a piac több szerepet tud vállalni, míg a periférikus térségekben az állam szerepvállalása jelentősebb kell, hogy maradjon.

2. Az egyetemek hagyományos feladata elsősorban az oktatás, másodszorban a kutatás. Az egyetemek *alap- és alkalmazott kutatásban játszott szerepe meghatározó (második funkció) a „Humbolt-i fordulat” óta*, ebben új tendencia az alap- és alkalmazott kutatások felől a kísérleti fejlesztés, illetve a nemzetközi kutatási hálózatokhoz való kapcsolódás egyre fontosabb szerepet játszik.
3. Napjainkban az oktatás és a kutatás mellett az egyetemek a harmadik missziót, az ún. fejlesztő szerepet is felvállalják. A felsőoktatás, *innováció- és gazdaságfejlesztésben játszott szerepe* egyre inkább felértékelődik (*harmadik funkció*). Az egyetemek térségi és társadalmi szerepvállalása szorosan következik az egyetemek és térségük (városuk) egyre szorosabbá és sokrétűbbé váló együttműködéséből. Az egyetemek – különösen a periférikus térségekben fekvő – egyetemi városok meghatározó gazdasági szereplői, gyakran legnagyobb foglalkoztatói, a hallgatói vásárlóerő odavonzói, így foglalkoztatási és fogyasztási hatásuk is megjelenik a közvetlen környezetük gazdaságában. Képzett munkaerő kibocsátásukkal térségük különböző szektorait egyaránt szolgálják. Az egyetemek térségi kötődése mellett a nemzetközi beágyazódásuk is elengedhetetlen. A K+F eredmények egy részének disszeminációja/részleges piacosítása csak a nemzetközi tudástérhez való szorosabb integrációval valósítható meg. Az egyetemek helyi és nemzetközi beágyazódásának elősegítése az összes érintett szereplő együttműködését feltételezi.

A gazdasági fejlődésnek egyre meghatározóbb eleme a tudás és az innováció, ezért a kormányzat, a vállalati szektor és a helyi közösségek felől egyre nagyobb nyomás nehezedik az egyetemekre avégett, hogy hozzák összhangba az alapvető tevékenységeiket a térség szükségleteivel (Chatterton–Goddard 2000). Florida (1999) hangsúlyozza, hogy az egyetem és a gazdasági szféra kapcsolata nem egyirányú, tehát az egyetemi kutatások eredményei nem jelennek meg azonnal a technológiai innovációban, illetve a térség gazdasági fejlődésében. Ehhez a helyi gazdasági rendszereknek megfelelő abszorpciós képességre van szüksége, mely azt jelenti, hogy egy térség fel tudja szívni az egyetemek által létrehozott tudományos eredményeket, technológiát és innovációt. Következésképpen a minőségi felsőoktatás jelenléte egy régióban csak szükséges, de nem elégséges feltétele a régió gazdasági fejlődésének, mivel az adott térségnek is be kell fogadnia

az egyetemek által létrehozott tudást. Az egyetemek gazdasági hatásait két csoportba sorolhatjuk: az egyik csoportba tartoznak a hosszú távú, kínálat oldali, aktív, előrecsatoló tudásgeneráló hatások, míg a másik csoportba a rövid távú, kereslet oldali, passzív, visszacsatoló, kiadási hatások (Rechnitzer–Smahó 2007; Bajmócy 2007). A helyi gazdaságfejlesztő képesség kiteljesedéséhez azonban feltétlenül szükség van az egyetemi-gazdasági kapcsolatok tudatos ösztönzésére egy helyi stratégia mentén (Lengyel 2007).

- Az innováció a nemzet- és a regionális gazdaság fejlődésének egyre fontosabb forrása, és az innováció folyamata – mint interaktív folyamat – különböző szektorok, s ebben kiemelten az egyetemek szereplőinek az együttműködését feltételezi (Srinivas–Viljamaa 2008). A szakirodalom az egyetem-gazdaság kapcsolat fő elméleti irányzatai között tartja számon a hagyományos modelleket, a „triple helix” (három csavar) modellt, és újonnan a kibővített változatát, a „négyes csavar” modellt, valamint a regionális elkötelezettség szolgáltató-egyetemi modelljét. A „triple helix” modell egy együttes fejlődésen alapuló interaktív viszonyt ír le: a kormányzat, az üzleti szféra és az egyetemek kapcsolatát vizsgálja a tudás piacosításának folyamatában. Etzkowitz (1983) szerint az egyetemek háromféle szerepet töltenek be a „triple helix” megállapodásokban: tanácsokat adnak a kormányzatnak; tudást és technológiákat nyújtanak az üzleti szektornak; és semleges közvetítőként intézményi megoldásokat kínálnak a kormányzat és az üzleti szektor között előforduló érdekütközések esetén.
4. Az egyetemek „tartósabb” térségi szereplők, s relatíve biztonságosabbak a vállalatoknál ezért aktív szerepvállalásuk nemcsak az oktatás és a kutatás színterén jelenik meg, *de a társadalomfejlesztésben is erősebb szerepvállalásra, illetve a helyi/térségi szereplőkkel való szorosabb hálózati/partneri együttműködésre kell ösztönözni őket (az egyetemek negyedik funkciója)*. Az elkötelezett egyetem szakirodalma (OECD 1999; Holland 2001; Chatterton–Goddard 2000) az előbbiekhöz hasonlóan az egyetemek fejlesztési (harmadik) misszióját vizsgálja, de ez esetben – eltérően a „triple helix” modelltől – a hangsúly az egyetemek regionális fókuszú oktatási és kutatási misszióján van, s az egyetemek „regionális elkötelezettségének” és társadalmi felelősségvállalásának hangsúlyozásán keresztül a regionális/helyi gazdaságfejlesztéshez *és a területi felzárkóztatáshoz*, illetve a „közösség szolgáltatóhoz” kapcsolódik (Holland 2001).

Míg a „triple helix” az egyetem–gazdaság–kormányzat kapcsolatokra koncentrálna, addig a Carayannis és Campbell (2009) által kidolgozott „quadruple helix” modell kibővíti ezt a civil szektor vagy a társadalom perspektívájával. A „quadruple helix” alapvető felismerése az, hogy a közérdek és a helyi kultúra is fontos tényezők az innováció folyamatában. E tekintetben a tudományos ismeretek értéke azok társadalmi szempontból vett időtállósága, létjogosultsága és beágyazhatósága alapján ítélni lehet, másfelől viszont a helyi kultúra hatással van a tudásmegosztásra és az innovációra, ezért fontos eleme az innovációs hálózatnak.

Az elkötelezett egyetem kialakulása a gazdaság regionalizálódásával, azaz „a régiók felemelkedésével” párhuzamosan ment végbe, mely jelenség arra utal, hogy a régiós szint jelentősége növekszik, és a nemzetállami szint-szabályozó kapacitása csökken (Arbo–Benneworth 2007). Az egyetem erősödő regionális beágyazódása mögött nem csupán az elégtelen állami finanszírozást kell keresnünk magyarázatként. A gazdaságnak ez a „regionalizálódása” szorosabbá teszi a kapcsolatot az egyetem és a vállalati szféra között (Gunasekara 2004). Lényegében az egyetem regionális elkötelezettsége azt jelenti, hogy kielégítik a szolgáltatásaikat igénybe vevő helyi, modern társadalom olyan igényeit, mint például a gyorsan változó szakmai igények által szükségessé vált rugalmas, élethosszig tartó tanulás, a helyileg jobban beágyazott oktatás (a csökkenő központi, tanulatszám alapú finanszírozás miatt), a kutatás és az oktatás közötti szorosabb kapcsolat és nagyobb elkötelezettség a kutatások végső felhasználóival szemben (Chatterton–Goddard 2000). Az egyetem tehát amellett, hogy gazdasági szereplők (technológia transzfer, szabadalmak, foglalkoztatók, piacosított eredmények) meghatározó térségi szereplőkké is váltak. A külső kényszerek: állami (támogatás csökkenése) és a társadalmi nyomás nemcsak az egyetem nemzetközi, de helyi-térségi szerepvállalását is kell, hogy ösztönözze. Ez egyrészt, a közvetlen helyi visszacsatolások révén erősítheti az oktatás és kutatás erősebb regionális orientációját, a helyi gazdaság igényeire szabott képzési (speciális képzések: pl. roma felzárkóztatás) fejlesztési programok (fejlesztési tanácsadás, fejlesztési projektek) közös megvalósítását. Másfelől az egyetem képviselői aktív/beágyazott partnerek lehetnek a helyi/megyei/térségi hálózatokban, amelyekben az irányítás (governance) szereplőivé válhatnak. Ezért is fontos az egyetem integrálása ezekbe a helyi együttműködésekbe, illetve ezzel párhuzamosan az egyetem is partnerként bevonják a helyi döntéshozókat saját szervezeti/döntéshozatali rendszerükbe.

A kis és közepes méretű egyetemek regionális beágyazottsága

A régiók vonzereje és versenyképessége nagymértékben függ az innovációba bekapcsolódó egyetemek és vállalatok térben kiegyensúlyozott hálózati együttműködésétől. A helyi tudásbázisok, az innovációs potenciál kihasználása és az egyetem–gazdaság együttműködés jelentősen hozzájárul nemcsak a vállalatok, de a régió teljesítményének a javításához. Ugyanakkor az egyetemek regionális fejlesztő szerepét és gazdasági hatásait vizsgáló tanulmányok, megállapítások nem szükségszerűen érvényesek minden egyetemre, különösen nem a kis és közepes méretű egyetemekre. Egy hazai kutatásunkban (Gál–Csonka 2007) kimutattuk, hogy a tudástermelési képesség nem növeli automatikusan a helyi üzleti szektor tudáshasznosítási képességét, sőt, a felsőoktatási szektor és a kevésbé fejlett helyi gazdaság egyaránt forrása lehet számos hátráltató tényezőnek az egyetemek és a gazdasági szférák közötti intraregionális tudástranszfer tekintetében. Másképpen fogalmazva az egyetemi kutatások növekedést serkentő hatása kimutatható a fejlett régiókban, de a kevésbé fejlettekben nem szükségszerűen szoros ez az összefüggés, ugyanis ez utóbbiakban hiányzik a megfelelő gazdasági bázis, ami jelentős korlátozó tényező.

Huggins és Johnston (2009) tanulmánya összehasonlította a különböző típusú egyetemek gazdasági hatását, és arra a következtetésre jutott, hogy jelentős különbségek vannak az egyetemek között a tekintetben, hogy hol helyezkednek el, és milyen típusúak az intézmények. Kimutatták, hogy az Egyesült Királyságban a versenyképesebb térségekben működő egyetemek produktívabbak, mint az elmaradottabb régiók egyetemei, és a tradicionális egyetemek produktívabbak, mint az újabbak. A régiók általános gazdasági és innovációs teljesítménye az Egyesült Királyságban alapvetően fordított arányban áll azzal, hogy milyen mértékben függenek a területükön működő egyetemektől. A fejletlenebb régiók általában nagyobb mértékben függenek az egyetemeiktől a jövedelem és az innováció tekintetében, azonban ezek az egyetemek gyakran kevésbé jól teljesítenek, mint a hasonló, de versenyképesebb régiókban lévő egyetemek.

A közepes nagyságú regionális egyetemek fő jellemzője az, hogy olyan kisebb városokban (nem nagyvárosi térségekben, másodlagos központokban) működnek, ahol az innováció iránti regionális kereslet mérsékelt; kicsi az esély a világszínvonalú kutatásokban való részvételre (Wright et al. 2008). A regionálisan elkötelezett és beágyazott egyetem modellje mindekelőtt az elmaradott régiókban alkalmazható, ahol közepes nagyságú, a

nemzetközi hálózatokban kevésbé beágyazott egyetemek működnek.⁹⁶ Ezek főképpen a regionális gazdaság speciális képzési igényeinek kielégítését szolgáló oktatási tevékenységre koncentrálnak, míg kutatási tevékenységük kisebb volumenű. A harmadik egyetemi funkció ernyője alá integrált területi szerepvállalás, szolgáltatásnyújtás az egyetemek részéről a gyakorlati alkalmazáshoz közeli területekre összpontosít, és elsősorban a helyi gazdasági szereplők igényeit elégíti ki (Gál–Ptáček 2011).

A cseh–magyar kis és közepes egyetemekre fókuszáló nemzetközi kutatásunk új eredménye, hogy a kis-közepes (mid-range) egyetemek tipológiáját először alkalmaztuk kelet-közép-európai kontextusban (Wright et al. 2008; Gál–Ptáček 2011). A történelmi útfüggőség következtében a kelet-közép-európai országokban a vezető egyetemek majdnem kizárólag a nagyvárosi/fővárosi térségekben koncentrálnak. A közepes méretű egyetemek többsége ezzel szemben a vidéki térségekben működik, vagyis a fővárosokon kívüli egyetemek többsége a közepes kategóriába tartozik, ahol a kutatás-fejlesztési potenciál, a kritikus tömeg és a „kapcsolatsűrűség” sokkal alacsonyabb, és a tovagyrúzó hatások ritkábban fordulnak elő. Ugyanakkor a közepes egyetemek a helyi, regionális innovációs rendszerek alappilléreit jelentik, és a regionális innovációs stratégiáknak gyakran meghatározó elemei (Gál–Ptáček 2011). Megállapítottuk, hogy Kelet-Közép-Európában az oktatási funkció öröklött dominanciája mellett az egyetemek finanszírozási rendszere nem motiválja a vállalkozási jellegű tevékenységeket, s a K+F kritikus tömege elmarad a fejlett országok egyetemeitől, s a lassú piacosodási folyamat is csak az ezredforduló után indult meg.

Ebben az időszakban a külföldi működőtőke-beruházások elmozdultak az alacsony munkaerő-költségű tevékenységektől a képzett és egyetemi végzettséggel rendelkező munkaerőre alapozott tevékenységek felé. Ebben az értelemben a multinacionális vállalatoknak úttörő szerepük volt az egyetemektől a gazdasági szférába történő tudásáramlás megvalósulásában (Ptáček 2009). E folyamatok a területi dimenzióban a kutatás-fejlesztési potenciál folyamatos polarizálódásához vezettek, ami még ma is folytatódik, ezért a területi különbségek tovább mélyülnek a nagyvárosi és a vidéki térségek között. A regionális innovációs irányítás szervezeti kapcsolatait és forrásszerzési lehetőségeit tekintve erősen kötődik a központi régióhoz,

⁹⁶ Az Egyesült Királyságban a közepes méretű egyetemek kategóriájába tartozik mind egyik egyetem, kivéve az élen járó egyetemeket és az új, 1992 után alapított intézményeket. Wright et al. (2008) mintájában például a 8-33 ezer hallgatót oktató és 700-2500 teljes munkaidőben foglalkoztatott kutatót alkalmazó egyetemek szerepelnek.

mert az endogén fejlődés feltételei gyengék regionális szinten (Gál 2005). Emiatt a kis és közepes méretű egyetemek a nagyvárosi térségektől távol továbbra is a regionális innovációs rendszerek alappillérei maradtak, sőt, a szerepük tovább nőtt. Az ágazati kutatóintézetek többségét (amelyek feltehetően a legalkalmasabban tudták összekapcsolni a K+F-et a gyakorlattal) bezárták az 1990-es évek elején, és a szerepüket a helyi egyetemeknek kellett volna átvenni.

Összességében a kis és közepes méretű egyetemek gazdasági hatása a kelet-közép-európai országokban gyengébb, mint az EU fejlettebb országaiban. Ennek oka egyrészt régióik eltérő gazdasági teljesítményében, az alacsonyabb kutatási ráfordításban keresendő, másrészt pedig abban, hogy az új társadalmi-gazdasági feltételekhez való alkalmazkodásuk sokkal később kezdődött, mint Nyugat-Európában (1. táblázat).

1. táblázat: A közepes nagyságú nyugat-európai és kelet-közép-európai egyetemek főbb mutatói

	Pécsi Tudomány-egyetem (Hu)	Palacky Egyetem, Olomouc (Cz)	Nottingham University	University of Karlsruhe	University of Ghent	University of Antwerp
Hallgatói létszám	28000	22000	33000	15686	21160	8029
Teljes munkaidős kutatói létszám	1051	1158	n. a.	2500	1401	846
Teljes munkaidős technológia-transzfer foglalkoztatott	6	7	4	1	3	4
Felsőoktatási K+F ráfordítás (m EUR)	14	19,4	150	83	122	45
Spin-off cégek száma	5	7	27	n. a.	12	2
Kutatástámogató iroda (RSBO)	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	23	4
Regionális GDP (Mrd EUR)	6,7	11,2	103,8	316,9	157,3	157,3
Egy főre jutó GDP (EUR)	6900	9600	24145	29694	26194	26194

Forrás: Gál–Ptáček 2011; Wright et al. 2008

Ugyanakkor a többnyire nagyvárosi régiókon kívül működő, közepes méretű egyetemeknek a problémái és hátrányai többnyire ugyanazok, mint a nyugati egyetemeké (lásd Gál–Ptáček 2011).

A nagyvárosi agglomerációk fejlett régiói és a legelmaradottabb régiók közötti különbségek az egyetemek és a térségük kapcsolatában mutatkoznak meg leginkább (Ács et al. 2000). A kelet-közép-európai, vidéki (nem nagyvárosi) régiók többségében a regionális innovációs rendszerek még jelenleg is gyengék, és az egyetemi-gazdasági kapcsolatok sajátos jellege miatt az egyetemeknek a helyi fejlesztésben játszott szerepét újra kell gondolni, ezért a nyugat-európai „egyetemi modelleket” nem lehet közvetlenül kiterjeszteni a rendszerváltó gazdaságokra. Egy hazai kutatás (Gál–Csonka 2007) kimutatta, hogy a tudástermelési képesség nem növeli automatikusan a helyi üzleti szektor tudáshasznosítási képességét, sőt, a felsőoktatási szektor és a kevésbé fejlett helyi gazdaság egyaránt forrása lehet számos hátráltató tényezőnek az egyetemek és a gazdasági szférák közötti intraregionális tudástranszfer tekintetében. Hasonlóan, Bajmóczy és Lukovics (2009) szerint a helyi gazdasági fejlődés szempontjából az egyetemi kutatások növekedést serkentő hatása kimutatható a fejlett régiókban, de a kevésbé fejlettekben nem szükségszerűen van közvetlen kapcsolat, ugyanis ez utóbbiakban hiányzik a megfelelő gazdasági bázis, ami jelentős korlátozó tényező. A szerzőpáros megvizsgálta, hogy az 1998 és 2004 közötti időszakban a magyarországi egyetemek milyen mértékben járultak hozzá a regionális gazdasági és innovációs teljesítményhez. Eredményeik igazolták, hogy az egyetemek jelenléte nem befolyásolja az egy főre jutó bruttó hozzáadott érték és az egy adófizetőre jutó bruttó adóalap növekedési rátáját. Ebből következően az egyetemek és a hozzájuk kapcsolódó K+F beruházások általános gazdasági hatásai nem mutathatóak ki a rendszerváltó kelet-közép-európai régiók többségében. Esetükben sokkal átfogóbb és komplexebb gazdaságpolitikai intézkedések szükségesek, amelyek nemcsak az egyetemi kutatások támogatását, de a helyi csúcstechnológiai ipar fejlődésének elindítását, az üzleti szolgáltató szervezetek letelepülésének segítését vagy a kisvállalkozások ösztönzését is magukban foglalják (Varga 2004).

A magyarországi felsőoktatás területi szerkezetének változásai

A magyar felsőoktatás a kelet-közép-európai trendekhez hasonlóan a rendszerváltás után a tömegoktatás fázisába lépett. Amíg 1990-ben a középiskolát végzettek 31,7%-át vették fel a felsőoktatási intézményekbe, ahol az adott tanévben százezer körül volt a hallgatói létszám, addig

2007-ben már az érettségizettek kétharmada jutott be valamilyen felsőoktatási intézménybe (Rechnizter 2009). A felsőoktatási expanzió hatásai elsősorban a felsőoktatásban megnövekedett hallgatói létszámban, illetve a vidéki egyetemi centrumok méretnövekedésében érhetők tetten leginkább. A nappali tagozaton tanulók száma 1990 és 2007 között megháromszorozódott. A felsőoktatásban a hallgatói létszám csúcsidőszaka 2005/2006-ban volt, ekkor 380 ezren tanultak az ország különböző felsőoktatási intézményeiben.

A csökkenés első hulláma az új típusú bolognai képzésre történő átállás időszakára esett. Ezután a gazdasági válság, a gyorsan romló demográfia trendek és a csökkenő állami finanszírozás, az elszegényedés, illetve a napjainkra felgyorsuló külföldi továbbtanulás együttesen magyarázzák a hallgatószám hosszútávra prognosztizálható csökkenését. A hallgatólétszám a 2009/10-es tanévben, már csak 328 ezer fő volt, ami a 2010/11-es tanévre 318 ezer főre, a 2013/14-es tanévre pedig 308 ezer főre csökkent. A 2011-es évhez viszonyítva a felsőoktatásba újonnan belépők száma 2013-ban 26%-al csökkent (Polónyi 2013).

A felsőoktatásban tanulók létszámának növelése összefügg az Európai Unió 2020 programjának azon prioritásával, hogy az európai állampolgárok 40%-a rendelkezzen diplomával. Magyarországon az elmúlt két évtizedben nemcsak a hallgatói létszámnak, de a felsőoktatási intézmények számának expanzióját figyelhettük meg. Az intézményi expanzió területi hatásai is leképezhetők. Az elmúlt két évtized változásai a felsőoktatás térszerkezetét is jelentősen befolyásolták. A vidéki térségekben, középvárosokban a felsőoktatás szerepe meghatározó. A települések számára komoly potenciális fejlődési lehetőséget jelent egy-egy felsőoktatási intézmény odavonzása, megtartása. Az egyetemi székhelyvárosok és térségek urbanizációs szintjét nagyban befolyásolja, hogy milyen az ott elérhető felsőoktatási kínálat és a képzési szerkezet. Az egyetemek jelenlétének területi hatásai kimutathatók az egyes térségek fejlődésében és megújulási képességében (Rechnizter 2009).

A rendszerváltás óta az intézmények konszolidációját és területi eloszlását jelentősen befolyásolta az ezredfordulón lezajló integrációs hullám, aminek következtében vidéken kismértékben csökkent, míg a fővárosban növekedett az intézmények száma. Az integráció eredményeként a nagyobb vidéki egyetemek hallgatói létszáma megnőtt, s a kisebb egyetemek, főiskolák is a 2000-es évek derekán érték el legnagyobb méretüket. Ennek következtében a nagy egyetemek székhelyükön kívüli képzési

helyeket integráltak hálózatukba, s csak két kisebb egyetemi központnak (Győr, Kaposvár) nincs székhelyen kívüli telephelye. Kiterjedt székhelyen kívüli hálózatot integráltak a korábban csak szűkebb diszciplináris bázison működő egyetemi központok is (Sopron, Gödöllő). Az integrációs hullám interregionálisan nem teljesedett ki, nem fejeződött be a vidéki felsőoktatási egységek szervezeti és diszciplináris integrációja, amit a földrajzilag egymáshoz közeli felsőoktatási intézmények párhuzamos képzéseinek fennmaradása is jelez (Rechnitzer 2009).

Az országban 2008-ban 34 településen 70 felsőoktatási intézmény működött, 2012-ben már 47 településen, 68 intézményben folyt felsőoktatás. Láthatjuk tehát, hogy amíg az intézmények száma csak kismértékű csökkenést mutat, addig a felsőoktatási képzési helyek településszintű expanziója tovább folytatódott a vizsgált időszakunkban is. Jelenleg minden megyeszékhelyen, illetve a középvárosaink jelentős részében jelen van a felsőoktatás.

Az intézményi expanzió koncentrálttsága továbbra is jelentős, a felsőoktatási intézmények 60%-a ma is Budapesten koncentrálódik. A Budapest–vidék szakadék mélysége a felsőoktatási szektorban gyorsabban csökkent, mint az innovációs területen. A fővárosnak a hallgatólétszámból való részaránya az 1990-es 45%-ról 2003-ra 37,4%-ra csökkent a nappali tagozatos hallgatók tekintetében, majd ezt követően újra növekedésnek indult. Az intézményi konszolidáció és a hallgatói létszámcsökkenés területi egyenlőtlenségei miatt Budapest súlya 2007-ben meghaladta a 40%-ot, 2012-ben pedig a 44%-ot (2013-ban átlépte az 50%-os bővös határt). Ennek fő oka, hogy a hallgatói létszámcsökkenés leg súlyosabban a vidéki egyetemeket és főiskolákat sújtja. A budapesti állami egyetemek esetében a 2013-ban felvett teljes hallgatói létszám 7%-kal, a vidéki intézmények esetében 30%-al esett vissza (Polónyi 2013).

Az országban a 2007-ben a fővároson kívül még 12 felsőoktatási regionális centrum működött (tízezer főt meghaladó hallgatói létszámmal), addig 2012-ben 7-re csökkent a számuk (Debrecen, Szeged, Pécs, Gödöllő, Miskolc, Sopron, Győr). Ez abban a tekintetben is vizsgálható, hogy magyar felsőoktatás jelenlegi területi szerkezetében a vidéki egyetemi központok mérete és súlya elmarad az európai átlagértékektől. A fővárost követő négy egyetemi központban a magyar hallgatói létszámnak csak a negyede található, míg a hasonló népességű európai országokban a harmada, illetve a fele.

A felsőoktatás területi átrendeződését elemezve a lényegében a 2007 és a 2012 közötti időszak statisztikai adatsorait vizsgáljuk. Ennek oka egyrészt, a korábbi *Educatio Mérleg* szám a 2007-es adatokkal zárta az elemzést, másrészt ez az az időszak, amelyben egyszerre jelentkeztek a világgazdasági válság, a magyar államháztartás adósságproblémái, ami a költségvetési hiány leszorításában vívott harcában a környező országokénál sokkal nagyobb terhet rakott a felsőoktatási szektorra (amelynek GDP arányos állami támogatása (0,4%) nagyságrendekkel a legalacsonyabb a visegrádi országok sorában). Ebben az időszakban egybecsúszott az állami támogatású képzések számának visszaszorulásához való alkalmazkodás és a demográfiai okokra visszavezethető hallgatói létszámcsökkenés.

A vizsgált időszakban az országosan is jelentősen visszaeső hallgatói létszám területi szóródása a Budapest–vidék szakadékot tovább mélyíti. Az ország minden régiójában csökkent a hallgatók száma, kivéve a központi régiót: Közép-Magyarországon a vizsgált időszakban lényegében stagnált a hallgatószám (2. táblázat). A nagytérségi bontásban a Dunántúl összességében nagyobb csökkenést mutat, mint a kelet-magyarországi régiók. A legnagyobb csökkenést a korábbi „túlfűtött” expanzió nyertese, a Közép-Dunántúl szenvedte el, ezután következik Észak-Magyarország, majd a Dél-Dunántúl. Az észak-alföldi, dél-alföldi régiók 11-12%-os visszaesése a legkisebb, de az országos átlag feletti. Megyei bontásban a hagyományosan erős kelet-magyarországi egyetemi központok (Debrecen, Szeged) megyei Hajdú-Bihar (DE) megye növelte kissé mértékben a nappali és egyéb felsőfokú képzésben résztvevő hallgatói létszámot, de emellett Csongrád (SZTE) és Győr-Sopron megye egyetemei (SZE, NYME) tapasztalhatták a legkisebb hallgatószám visszaesést. A kisebb méretű főiskolai és egyetemi központokat befogadó megyék (Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Komárom-Esztergom, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Békés, Fejér, Somogy) hallgatólétszám csökkenése a volt a legnagyobb mértékű.

2. táblázat: A felsőoktatás intézményeinek és hallgatólétszámának területi megoszlása, 2007–2012

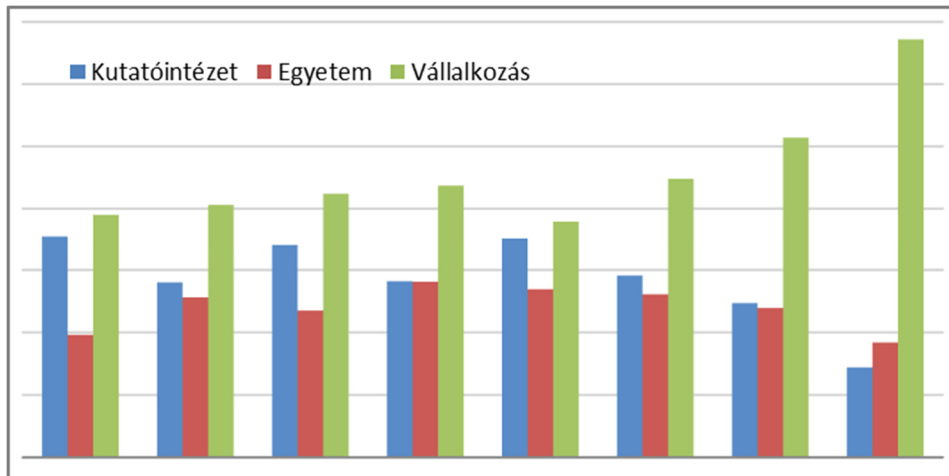
	Intézmények, 2012	Felsőokta- tási hallgató, 2007	Részarány, %	Felsőokta- tási hallgató, 2012	Részarány, %	Változás %
Budapest	42	160063	40,39	158404	44,2	-1,04
Pest	5	15568	3,93	14932	4,15	-4,09
Közép-Magyarország	47	175 631	44,32	173336	48,17	-1,31
Fejér	7	8824	2,23	6198	1,72	-29,76
Komárom-Esztergom	4	2790	0,70	1574	0,44	-43,58
Veszprém	4	9298	2,35	7290	2,03	-21,60
Közép-Dunántúl	15	20912	5,28	15062	4,19	-27,97
Győr-Moson-Sopron	3	22168	5,59	19934	5,54	-10,08
Vas	3	5734	1,45	4240	1,18	-26,06
Zala	5	4148	1,05	3104	0,86	-25,17
Nyugat-Dunántúl	11	32050	8,09	27278	7,58	-14,89
Baranya	4	28899	7,29	24517	6,81	-15,16
Somogy	6	5152	1,30	3702	1,03	-28,14
Tolna	1	1707	0,43	1150	0,32	-32,63
Dél-Dunántúl	11	35758	9,02	29369	8,16	-17,87
DUNÁNTÚL	37	88 720	22,39	71709	19,93	-19,17
Borsod-Abaúj-Zemplén	2	14285	3,60	13424	3,73	-6,0
Heves	3	25185	6,36	18140	5,04	-28,0
Nógrád	1	754	0,19	351	0,10	-53,4
Észak-Magyarország	6	40224	10,15	31915	8,87	-20,7
Hajdú-Bihar	2	27953	7,05	31256	8,69	+11,8
Jász-Nagykun-Szolnok	4	6968	1,76	3683	1,02	-47,1
Szabolcs-Szatmár-Bereg	4	14555	3,67	9273	2,58	-36,3
Észak-Alföld	10	49446	12,48	44212	12,29	-10,6
Bács-Kiskun	5	8361	2,11	6793	1,89	-18,8
Békés	2	4864	1,23	3436	0,95	-29,4
Csongrád	3	28987	7,32	27099	7,53	-6,5
Dél-Alföld	10	42212	10,65	37328	10,37	-11,6
KELET-MAGYARORSZÁG	26	131912	33,29	113455	31,53	-14,0
MAGYARORSZÁG	117	396 263	100,00	359824	100,00	-9,2

Forrás: KSH Területi Statisztikai Évkönyvek, Gál (2014)

A magyarországi felsőoktatási szektor innovációs szerepvállalása

Az 1990-es évek gazdasági átmenetének első szakaszában az egyetemek a mindenkori kormányzatok elvárásainak megfelelően az oktatási szerepüket helyezték előtérbe. A felsőoktatás finanszírozási rendszere ebben az időszakban egyáltalán nem motiválta az egyetemeken a kutatás-fejlesztést, s még kevésbé ösztökölte az egyetemeket arra, hogy új kutatási együttműködések alakítsanak ki a gazdasági szférával, mivel sokkal könnyebb volt fenntartani magukat a hallgatói létszám extenzív növelése által. A magas szintű alap kutatás a rendszerváltásig az MTA kutatóintézeti hálózatának privilégiuma volt, míg az alkalmazott kutatást a szocialista nagyvállalatok kutatóintézetei végezték. Az ezredfordulón lassan megindult a felsőoktatási K+F szektor piacosodása, illetve aktívabb innovációs szerepvállalása, ami az egyetemek innovációs infrastruktúrájának és szervezetrendszerének kiépülését is maga után vonta (tudástransfer-irodák, tudományos parkok, tudományos inkubátorok).

A felsőoktatási szektor Magyarországon tehát K+F generáló szektorrá vált, relatív pozíciója javult a rendszerváltás első évtizedében, de arányaiiban nemcsak elmarad a vállalkozások K+F ráfordításai tekintetében, de pozíciója jelentősen visszaesett a vállalati szektor – amúgy örömdetes – magasabb szerepvállalása miatt (1. ábra).

1. ábra: A K+F ráfordítás szektoronkénti megoszlása, 1990–2012

Forrás: KSH Kutatás-fejlesztés éves kiadványok, Gál (2014)

Az ország összes kutatóhelyének 44,5%-a működött valamely felsőoktatási intézményben, s a K+F számított létszámából csak mintegy 23%-kal részesedett a szektor. Ezzel összefüggésben, amíg a országos szinten a K+F területén dolgozók munkaidejük 63%-át fordították kutatásra, addig a felsőoktatásban csak 34%-át, éppen az oktatási tevékenységből adódó leterheltség, illetve a nem kellő motivációs és egyéb szakmai szempontok miatt. A felsőoktatási szektoron belül a K+F ráfordítás aránya és nominális értéke is folyamatos csökkenést mutat. 2007 és 2012 között összességében 5%-kal csökkent a felsőoktatási K+F ráfordítása, s azon belül is alacsony a vállalati együttműködésben megvalósított kísérleti fejlesztés részaránya (10,7%). Az egyetemek elmúlt két évtizedes fejlesztése, az egyetemek és főiskolák integrációjával létrejött vidéki egyetemi centrumok infrastruktúrájának fejlesztésével nagyobb részt a hallgatói létszám és az egyetemek képzési infrastruktúrája fejlődött az átlagot meghaladó mértékben. Ugyanakkor a kutatási ráfordítások vidéki egyetemi centrumokban csak az ezredforduló után indított kormányzati K+F, illetve EU programok hatására indultak növekedésnek. A felsőoktatási szféra lemaradása az innovációs alapmutatók tekintetében (K+F ráfordítás, beruházás, hazai és külföldi szabadalmak) tekintetében érzékelhető. A ráfordítások 18,7%-ának, a K+F beruházások 18,5%-ának, a hazai és külföldi szabadalmak 32 és 16%-ának koncentrációjával jelentősen elmarad a vállalati és a kutatóintézeti szféra ráfordításaitól. Az egyetemek részaránya az output indikátorok tekintetében azonban továbbra is kiemelkedő. A tudományos publikációk és a tudományos fokozattal rendelkezők négyötöde a felsőoktatási intézményekhez köthető (3. táblázat).

3. táblázat: A felsőoktatási kutatóhelyek részaránya az innovációs indikátorokon belül

Input indikátorok	2003	2007	2012	Output indikátorok	2003	2007	2012
K+F kutatóhelyek	70,0	52,7	44,5	Publikált könyvek	77,00	79	80
K+F ráfordítás	25,0	23,9	18,7	Folyóirat-publikációk	70,00	81	82
K+F alkalmazottak	57,0	52,4	41,9	PHD fokozattal rendelkezők	72,0	79,0	81,0
Kutatók száma (FTE)	38,0	33,5	24,9	Szabadalmak	32,00		
K+F beruházás	12,0	23,9	18,5				

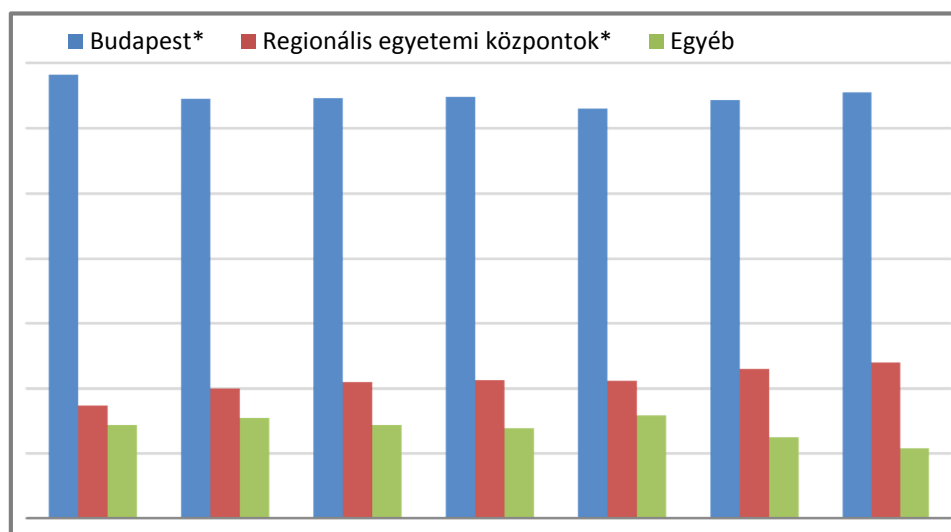
Forrás: KSH Kutatás-fejlesztés éves kiadványok

A felsőoktatásnak a K+F ráfordítások tekintetében mért részaránya nagyságrendjében hasonló a nyugat-európai átlagokhoz, az eltérés két mutató tekintetében figyelhető meg leginkább. Egyrészt az üzleti szféra által

működtetett kutatóhelyek igen alacsony aránya figyelhető meg a K+F ráfordítások tekintetében, valamint az egyetemi kutatás és a vállalati szféra K+F kapcsolatainak gyengesége szembevető.

A K+F mutatók területi eloszlása tekintetében megfigyelhető túlzott mértékű főváros koncentráció csak a hallgatói létszám tekintetében csökkent az elmúlt évtized vidéki egyetemfejlesztési konjunktúrája következtében.

A kutatási potenciál tekintetében még nagyobb Budapest dominanciája, illetve a vidéki egyetemi centrumok hátránya. A K+F ráfordítások területi megoszlása tekintetében a főváros részesedése a K+F ráfordításokból csak kismértékben csökkent a rendszerváltás óta, s, majd 2007 után újra növekedésnek indult. A vidéki egyetemi városok abszorpciós képessége azonban csak kismértékben nőtt. Amíg Budapest súlya a K+F ráfordításokban szinte alig csökkent a rendszerváltás óta, a kétharmados szint közelében stagnál, addig a hét vidéki egyetemi pólus város (Debrecen, Szeged, Pécs, Miskolc, Győr, Sopron, Veszprém) 1990 és 2005 között 17,4%-ról mindössze 21,2%-ra, majd 2012-ig is csak 24%-ra tudta arányát növelni a K+F ráfordításokból (2. ábra).

* 2007-2012-ben Gödöllővel (SZIE)

** Debrecen, Szeged, Pécs, Miskolc, Győr, Sopron, Veszprém

2. ábra: A K+F ráfordítások területi megoszlása Budapest és a legnagyobb regionális egyetemi központok között

Forrás: A szerző szerkesztése, Gál (2014)

Az egyetemi felsőoktatási centrumok (Budapest, Szeged, Debrecen, Miskolc, Pécs, Veszprém) változatlanul a K+F fő színterei, a többi vidéki felsőoktatási telephely csak jelentősen leszakadva képesek bekapcsolódni a kutatás-fejlesztési tevékenységekbe. Elérendő cél a vidéki felsőoktatási centrumok valódi *regionális innovációs centrumokká, regionális tudásbázisokká fejlesztése*, s az intenzív egyetem és gazdaság közötti transzferkapcsolatok kialakítása a régiókban is. Napjainkban a vidéki tudományos centrumok potenciálja nem éri el azt a kritikus tömeget, amelyre a tudásalapú gazdaság építhető, a Budapest központú tudás alapú gazdaság már nem lendíthet jelentősen az ország teljesítményén, hiszen az ipari termelés részaránya ebben a térségben fokozatosan csökken (Budapest az ország ipari termelésének már csak 16%-át adja).

A magyarországi innovációfejlesztés területi paradoxona, hogy amíg a gazdasági szerkezet megújítása az ország nyugati és északnyugati térségeiben gyorsabban és sikeresebben történt meg, addig ugyanezek a térségek kedvezőtlen pozícióból indultak a kutatás-fejlesztés és a felsőoktatás területén. Másfelől a gazdasági fejlődésben, a jövedelemtermelésben és a külföldi tőke vonzásában élenjáró nyugat- és közép-dunántúli megyékben kevésbé adottak a kutatási-fejlesztési lehetőségek – a tömegtermeléstől és bér munkától a tudásigényes fejlesztési tevékenységek irányába való elmozdulás intézményi és pénzügyi eszközei –, ami hosszabb távon jelenlegi versenyelőnyüket is veszélyezteti. Részarányuk a K+F ráfordításából kismértékben csökkent 2007 és 2012 között.

A K+F input és output indikátorai tekintetben a gazdaságilag fejletlen alföldi régiók K+F aktivitása nagyobb, köszönhetően a széles diszciplináris bázison szerveződő nagy múltú egyetemeinek (Debrecen, Szeged) (4. táblázat).

4. táblázat: Az innováció indikátorainak regionális megoszlása, 2012

Régiók	INPUT INDIKÁTOR					OUTPUT INDIKÁTOR	
	A K+F ráfordítás a regionális GDP	A K+F ráfordításból való részesedés	A K+F helyek	K+F foglalkoztatottak	A felsőoktatási hallgatók	A PhD fokozattal rendelkezők	A K+F helyek megjelent publikációinak
	%-ában	számaránya			számaránya		
Budapest	2	61,6	43,7	53,4	44,2	53,6	53,4
Budapesten kívül	0,7	38,4	56,3	46,6	55,8	46,3	46,6
Közép-Magyarország	1,6	65,1	50	57,8	48,2	57,1	53,7
Közép-Dunántúl	0,7	5,5	6,5	5,5	4,2	3,5	2,9
Nyugat-Dunántúl	0,6	5,4	8,1	6	7,6	5,4	5,3
Dél-Dunántúl	0,61	3,2	6,7	5,7	8,2	7,0	7,9
Észak-Magyarország	0,57	3,4	6,5	4,7	8,9	5	5,7
Észak-Alföld	1	8	9,7	9,3	12,3	10,6	11,3
Dél-Alföld	1	7,9	12,3	10,9	10,4	11,4	10,56

Forrás: saját számítás a KSH Területi Statisztikai Évkönyvek és a Kutatás-fejlesztés, 2012 alapján

A felsőoktatás részarányának területi szóródása a K+F ráfordításon belül két területi tendenciát jelez (5. táblázat). A vállalati szektor tényerésével párhuzamosan a felsőoktatási kutatóhelyek aránya jelentősen visszaesett (20% alá) a K+F ráfordításokon belül. A túl alacsony arányok a felsőoktatási K+F tevékenység hiányára vezethetők vissza, a túl magas részarány pedig a vállalati K+F hiánya miatt eredményezi a felsőoktatási szektor (PTE, SZTE) dominanciáját. Ez utóbbi térségekben az innovatív üzleti szféra hiánya is akadályozza az egyetemi kutatás felfutását, üzleti hasznosítását és piacosítását.

5. táblázat: A kutatás-fejlesztési ráfordítás és a felsőoktatási K+F területi megoszlása, 2012

	K+F ráfordítás (m Ft)	Ebből felsőoktatási K+F (m Ft)	Felsőoktatási szektor részaránya (%)
Budapest	207192	28453	13,7
Pest	12045	1572	13,1
Közép-Magyarország	219237	30 025	13,7
Fejér	6423	982	15,3
Komárom-Esztergom	2833	211	7,4
Veszprém	9381	1533	16,3
Közép-Dunántúl	18637	2726	14,6
Győr-Moson-Sopron	13554	5982	44,1
Vas	3298	349	10,6
Zala	1403	558	39,8
Nyugat-Dunántúl	18256	6889	37,7
Baranya	8134	5077	62,4
Somogy	2097	703	33,5
Tolna	576	346	60,1
Dél-Dunántúl	10807	6126	56,7
Borsod-Abaúj-Zemplén	7168	2387	33,3
Heves	3319	1081	32,6
Nógrád	1084	19	1,8
Észak-Magyarország	11571	3487	30,1
Hajdú-Bihar	21883	7845	35,8
Jász-Nagykun-Szolnok	3015	415	13,8
Szabolcs-Szatmár-Bereg	1962	992	50,6
Észak-Alföld	26862	9252	34,4
Bács-Kiskun	7523	761	10,1
Békés	1357	71	5,2
Csongrád	16780	8607	51,3
Dél-Alföld	25661	9439	36,8
MAGYARORSZÁG	336537	67 944	20,2

Forrás: KSH Területi Statisztikai Évkönyvek, KFI tükrök, 2013, Gál (2014)

Tudatos állami szerepvállalásra lenne szükség ahhoz, hogy a pótlólagos állami ráfordítások negyede a vidéki regionális központokba koncentrálódjon, így a fővárosnak a K+F ráfordításokból való részesedése 40%-ra csökkenjen, a vidéki tudáscentrumoké pedig 24%-ról 35%-ra növekedjen. Ezt célozta meg a 2006/07-ben csak a tervek szintjén körvonalazódó Pólus program (Horváth 2003).

Vidéken, de mindenekelőtt az elmaradott vidéki térségekben az innovációs központok egyértelműen az egyetemekhez kötődnek. Ezekon kívül a

hazai tulajdonú KKV-ék alacsony innovációs képessége alig támaszt keresletet az egyetemek kutatásai iránt. A jelentős innovációs teljesítménnyel rendelkező egyetemek innovációs transzferének állami támogatása továbbra is állami szerepvállalást igényel, abban az esetben, ha a helyi gazdaság hátrányos helyzetéből fakadóan (a perifériákon) az egyetemek K+F vállalati együttműködése akadályokba ütközik. Kihívás az amúgy is alacsony kritikus kutatási tömeg növelésének generálása, de ez nem a speciális területen versenyképes, kisméretű vidéki innovációs központok elsorvasztásával, hanem partneri alapon szerveződő innovációs hálózatba szervezésével oldandó meg. Országos léptékben is alacsony a magyar K+F kritikus tömege (2008-ban az Oxford University K+F ráfordításaival volt azonos méretű a teljes magyarországi vállalati/egyetemi/kutatóintézeti innovációs rendszer ráfordítása.

A külföldi tulajdonú vállalatoktól sem várható a magyar K+F ágazat komolyabb támogatása (a meglévő egységeik is a bér munkában generált K+F eredményeket lefölözik, a hozzáadott értéket repatriálják), így ez esetben a K+F+I szektor elmaradott duális gazdasági környezetben csak állami/EU-s szerepvállalással támogatható. Vannak olyan stratégiai kutatások, amelyeket versenyképes, hazai tulajdonú nagyvállalati szektorral rendelkező fejlett országokban is az állam finanszíroz.

Összegzés

A felsőoktatás, a K+F és az innováció kulcsszerepet játszik a jövőbe történő befektetés tekintetében. Ezen ágazatok fejlesztése költségigényes, a kérdés az, hogy ez a költség milyen arányban oszlik meg az állam, az egyén és a piaci szereplők között. Az arányokat jelentősen befolyásolja egy ország gazdaságának fejlettsége/teljesítőképesége és a társadalom jövedelmi szintje. Nehézséget okoz azonban, hogy a hatékonyság mérése, költségigény tervezése nem egyszerű, illetve a hosszabb időtáv miatt tudásszektorok közvetlen és közvetett hatásai nehezen prognosztizálhatók. A felsőoktatási ágazati fejlesztési irányok főbb prioritásait az OECD trendeknek megfelelően a Nemzeti Fejlesztés 2030 dokumentum (nemzetköziesedés, piacosodás, kiválósági hálózatok) tartalmazza. Emellett a negatív magyar keretfeltételek is definiálhatók (drasztikusan, csökkenő hallgatólétszám, a növekvő működési költségek, hatékonysági problémák, diplomás munkanélküliség, külföldi egyetemek elszívó hatása).

A magyar fejlesztéspolitika felsőoktatásra vonatkozó középtávú fejlesztési céljai helyesen jelölik ki a beavatkozási pontokat. Ugyanakkor a területi

anomáliák, így a Budapest–vidék dichotómia tekintetében nem differenciálnak kellőképpen a szakpolitikai anyagok és fejlesztési stratégiák. A dinamikus és kevésbé fejlett térségek sajátosságai más-más beavatkozási pontokat igényelnek, illetve a fejlesztési célok hatásai is eltérőek lesznek a különböző térségekben néhány területen. Ebből a szempontból:

- A felsőoktatás piacosítása komoly gazdasági potenciállal és vállalati szektorral nem rendelkező térségekben nem hoz megoldást, s ezekben az állami támogatás visszaszorulása és a felsőoktatás finanszírozásának átalakítása nem ugyanazokat az eredményeket fogja hozni, mint a fővárosban, vagy a nyugat-dunántúli régióban. Következésképpen a negatív hatások is erősebbek lesznek. A vidéki egyetemek kutatási-fejlesztési funkciójának piacosítása a helyben lévő, erős (innováció-orientált és fizetőképes) vállalati szektor nélkül nem elképzelhető, ez azonban több vidéki nagy és kis egyetem környezetében is hiányzik. A külföldi tulajdonú vállalatok a technológiát és a K+F-et továbbra is stratégia funkcióként anyaországukból szerzik be.
- Az egyetemi pólusok kialakításánál a partnerségi és hálózati szinergiákat kell erősíteni a koncentráció egyoldalú alkalmazása helyett, mert amíg ez a fejlett térségekben (Budapest) nagyobb valószínűséggel eredményez hatékonyságnövekedést, addig a vidéki térségek egy részében a felsőoktatás leépülésének tovaggyűrűző negatív gazdasági-társadalmi hatásai erősödnek fel.
- A felsőoktatási intézmények által ellátott speciális feladatkörök/funkciók meghatározásánál az intézmény által ellátott ágazati, illetve a helyi és térségi jelentőségű speciális, képzési (speciális szakképzés), fejlesztési (zöld gazdaság, környezetvédelmi tanácsadás) és társadalompolitikai feladatokat (pl. romaképzés, szociális munkásképzés) is egyaránt figyelembe kell venni. Ezen speciális feladatkörök ellátásában a megyei és városi önkormányzatoknak, valamint a területükön működő egyetemeknek szorosan együtt kell dolgozniuk.

Budapest nemzetközi felsőoktatási/innovációs szerepének erősítése mellett kevés szó esik a *főváros–vidék szakadék* mélyüléséről, a korábban is meglévő, de a válság hatására felerősödő erőforrás-elszívó hatásairól. A fővárosi felsőoktatás intézményi és hallgatói koncentrációja egyaránt erősödik párhuzamosan a vidéki központok meggyengülésével. Ez a felsőoktatás tekintetében leginkább Budapest és régiója népességelszívó, gazdasági erő-

forrás koncentráció (GDP 50%-a) hatásában, a K+F szektor (70%-a), a fejlesztési források (GDP források 53%-a), illetve a felsőoktatási hallgatók (45%-a), a kiemelt egyetemek nagyobb részének túlkoncentrációjában jelenik meg. Ennek kezelésére jelen gazdasági helyzetben sem a hagyományos, sem az új fejlesztéspolitikai modellek sem elegendőek. A cél, hogy a vidéken megszerzett, a jövő tudástársadalmába való befektetést is szolgáló funkciókat, különösen a periférikus térségek régióközpontjaiban, illetve kiemelt középvárosaiban (megyei jogú városokban) koncentrálókat ne engedjük leépülni. Ilyenek a felsőoktatási funkciók, melyek helyi szerepe ezekben a térségekben sokkal meghatározóbb.

Irodalom

- ACS, Z. – ANSELIN, L. – VARGA, A. (2000): Geographic and sectoral characteristics of academic knowledge externalities. *Papers in Regional Science* 79, 435–445.
- ARBO, P. – BENNEWORTH, P. (2007): Understanding the Regional Contribution of Higher Education Institutions: A Literature Review. OECD Education Working Papers, No. 9, OECD Publishing.
- BAJMÓCY Z. (2007): A technológiai inkubáció elmélete és alkalmazási lehetőségei hazánk elmaradott térségeiben. PhD dolgozat Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar
- BAJMÓCY, Z. – LUKOVICS, M. (2009): Subregional Economic and Innovation Contribution of Hungarian Universities. In: Bajmóczy, Z. – Lengyel, I. eds.: *Regional Competitiveness, Innovation and Environment*. JATE Press, Szeged, 142–161.
- CARAYANNIS, E. G. – CAMPBELL, D. F. J. (2009): 'Mode 3' and 'Quadruple Helix': toward a 21st century fractal innovation ecosystem. *International Journal of Technology Management* Volume 46, Number 3-4, 201–234.
- ETZKOWITZ, H. (1983): Entrepreneurial Scientists and Entrepreneurial Universities in American Academic Science. *Minerva*, Vol. 21 No. 2-3, 198–233.
- GÁL, Z. (2005): The New Tool for Economic Growth: Role of Innovation in the Transformation and Regional Development of Hungary, *Geographia Polonica*, 78, 2, 31–52.
- GÁL, Z. (2010): The role of research universities in regional innovation: The case of Southern Transdanubia, Hungary. In: Longworth, N. – Osborne, M. eds.: *Perspectives on Learning Cities and Regions: Policy Practice and Participation*. Leicester, 84–106.

- GÁL, Z. – CSONKA L. (2007): Specific analysis on the regional dimension of investment in research – case study report and database on the South Transdanubian region (Hungary). ERAWATCH, Brussels.
- GÁL, Z. – PTÁČEK, P. (2011): The role of mid-range universities in knowledge transfer: the case of non-metropolitan regions in Central Eastern Europe. *European Planning Studies*, forthcoming.
- GÁL Z. (2014): A felsőoktatás területi szerkezetének változásai. *EDUCATIO*, 23:(1), 108–120.
- GODDARD, J. B. – CHATTERTON, P. (2003): The response of universities to regional needs. In: Boekema, F. – Kuypers, E. – Rutten, R. eds.: *Economic Geography of Higher Education: Knowledge, Infrastructure and Learning Regions*. Routledge, London.
- GUNASEKARA, C. S. (2004): The Third Role of Australian Universities in Human Capital Formation. *Journal of Higher Education Policy and Management* 26(3), 329–343.
- HOLLAND, B. A. (2001): Toward a definition and characterization of the engaged university. *Metropolitan Universities*, vol. 2, no. 3, 20–29.
- HUGGINS, R. – JOHNSTON, A. (2009): The economic and innovation contribution of universities: a regional perspective. *Environment and Planning C: Government and Policy 2009*, volume 27, 1088–1106.
- HUGGINS, R. – KITAGAWA, F. (2009): Devolution and Knowledge Transfer from Universities: Perspectives from Scotland and Wales. Discussion Paper: Impact of Higher Education Institutions on Regional Economies Initiative.
- LENGYEL I. (2007): Fejlesztési pólusok, mint a tudásalapú gazdaság kapuvárosai. *Magyar Tudomány*, 2007/6. szám, 749–758.
- POLÓNYI I. (2013): Felvételi 2013. ()
- RECHNITZER J. – SMAHÓ M. szerk. (2007): Unirégió – Egyetemek a határ menti együttműködésben. MTA RKK, Pécs–Győr.
- RECHNITZER J. (2009): A felsőoktatás térszerkezetének változása és kapcsolata a regionális szerkezettel. *Educatio*. 18. évf. 1. 50–63.
- SRINIVAS, S. – VILJAMAA, K. (2008): Emergence of Economic Institutions: Analysing the Third Role of Universities in Turku, Finland. *Regional Studies*, Vol. 42.3, April 2008, 323–341.
- VARGA A. (2004): Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében. *Közgazdasági Szemle* 3., 259–275.
- WRIGHT, M. – CLARYSSE, B. – LOCKETT A. – KNOCKAERT, M. (2008): Mid-range universities' linkages with industry: Knowledge types and the role of intermediaries. *Research Policy*, Vol. 37 (2008), 1205–1223.

Gazdaságfejlesztés, gazdasági együttműködések

Péti Márton – Szabó Balázs:

A Kárpát-medence külhoni magyarságának gazdasági pozíciói

A vizsgálat tárgyköre és motivációi

A Nemzetstratégiai Kutatóintézet 2015-ben indított egy kutatást a külhoni magyarság gazdasági pozícióinak meghatározásának céljából. Napjainkra szerencsére már tudományosan jól feltárt tématerületnek számít a környező országok, és azok magyarok által lakott nagyrégióinak gazdasági struktúrája. Az NSKI kutatása egy kapcsolódó témakörrel, kifejezetten a magyarság gazdasági pozícióival foglalkozik, amely szűkebb terület már jóval kevésbé megkutatott. Az NSKI kutatásai alkalmazott jellegűek, és döntés-előkészítést szolgálnak, az intézet gazdasági kutatásainak elsődleges funkciója pedig a külhoni támogatáspolitikai beavatkozások előkészítése. E beavatkozások megfelelő célzása szempontjából lényeges, hogy kifejezetten a magyarság gazdasági helyzetéről legyenek hiteles és aktuális információk. A kutatás előfeltevése szerint azért is szükséges közvetlenül a határon túli magyarság gazdasági helyzetét megvizsgálni, mert a magyarok által is lakott nagytérségek gazdasági helyzetéből nem következik a külhoni magyarság gazdasági pozíciója.

E gyakorlatorientált kutatómunka a fejlesztéspolitikai tervezés helyzetértékelési módszerét követte, feltárta az érintett térségek belső térszerkezetét, pozícionálta azokat a többségi nemzethez és Magyarországhoz, azonosítva a térségfejlesztési potenciálokat. A primer vizsgálati eredmények mellett felkutatott és beépített minden elérhető releváns kutatási eredményt. Teljes körű vizsgálat azonban sajnos nem lehetséges még, annak következtében, hogy e témakörök adatellátottsága és feltárása erősen hiányos.

A külhoni magyarság gazdasági pozícióinak kutatását ezért a jövőben is folytatni kell. E témakör vélhetően még hosszú időre feladatot adhat. Már csak módszertani okokból kifolyólag is így van ez, hiszen nehézkes és időigényes e témában releváns adatokhoz jutni.

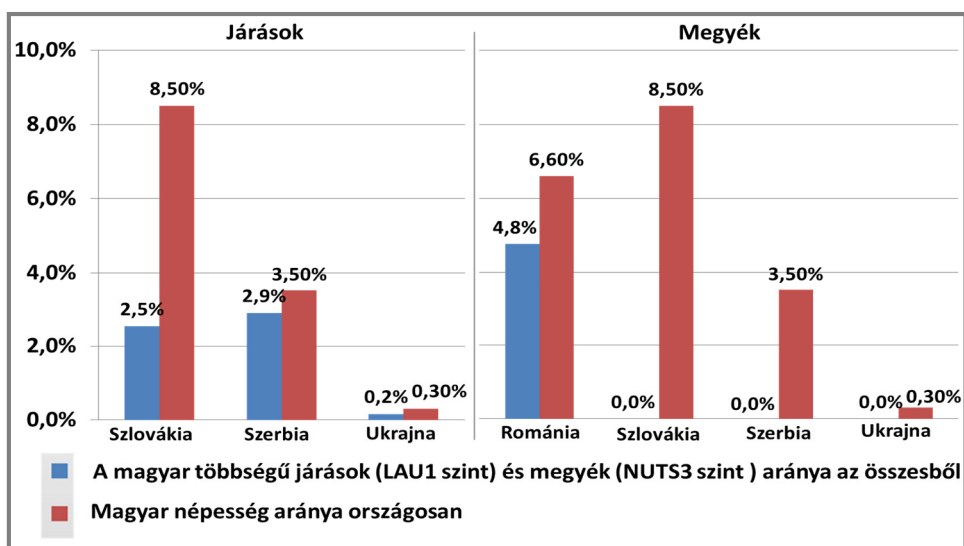
A vizsgálat módszertani kihívásai

Módszertani okokból kifolyólag nagyon nehéz egy társadalmi szegmens gazdasági potenciáljait vizsgálni, hiszen nehéz meghatározni mikor is mondható magyarnak egy gazdálkodó szervezet. Amennyiben sikerülne is ezt definiálni, még mindig nem lenne biztosított a kutatás adatellátása,

hiszen a statisztikai rendszerek nem gyűjtenek és nem szolgáltatnak ilyen bontásban adatokat.

A gazdaság vizsgálatában releváns humánerőforrás mutatók területén némileg kedvezőbb a helyzet. A népszámlálási adatoknak köszönhetően ugyanis beszerezhetők a magyar humánerőforrás mennyiségére és minőségére utaló paraméterek, akár a többségi nemzettel való összehasonlításban is. A censzusok időpontjai ugyanakkor a törekvések ellenére nem mindig ugyanarra az évre esnek, a tízéves gyakoriság sem kedvező, és például Ukrajnában 2001-ben volt utoljára népszámlálás. Szintén látni kell, hogy fontos makrogazdasági mutatók nem is vezethetők le ezekből a személyi adatokból.

A gazdasági mutatókat ezért célszerű területegységenként is vizsgálni. Ahhoz, hogy kellően reprezentatív legyen egy-egy mutató, amely a magyarság gazdasági pozícióira utal, szükség van arra, hogy a többségében magyarok által lakott térségekkel foglalkozzunk. A szomszédos országok közigazgatási határainak futása miatt viszont leginkább csak települési szinten lehet a többségében magyarok által lakott térségeket kijelölni. Egyes fontos makrogazdasági mutatók ugyanakkor ezen a szinten nem képezhetők, elég csak a legelterjedtebb GDP-re gondolni.

(Az ábra nem jelöli, hogy Szerbiában van két relatív magyar többségű megye.)

I. ábra: Magyar többségű közigazgatási egységek aránya

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

A Kárpát-medencei magyarságra irányuló területi elemzések során nagy problémát jelent a megfelelő adatok hiánya. A gazdasági adatok jelentős része csak regionális vagy megyei szinten érhető el, de ilyen területi bontásban a magyar lakosság aránya csak néhány kivételtől eltekintve (pl. Kovászna és Hargita megyék) haladja meg az 50%-ot. A többségében magyarlakta térségek csak a legkritikább esetben esnek egybe a regionális, vagy megyei közigazgatási határok által megrajzolt térségekkel (1. ábra).

Tetézi a problémát, hogy az egyes országok statisztikai hivatalai nem feltétlenül ugyanazon adatokat gyűjtik, és gyakran még a névre azonos mutatók sem összehasonlíthatók a különböző módszertan miatt.

A jelen írásban közölt kutatás számos adatelérési és adatrepresentativitási nehézséggel küzdött. Esetenként kényszerűen be kellett vonni a külhoni magyarság által többségében lakott terület egységeket (megyék vagy járások) mellett azok bennfoglaló nagyobb terület egységeit (régiók, megyék) is a vizsgálatba. E nagyobb terület egységek már nem többségében magyarok által lakottak, de általában ezekben is jelentős (húsz százalék feletti) arányú a magyar lakosságuk részesedése a teljes népességből. Az egyes kimutatások kapcsán pontosan közöljük, hogy adataik milyen terület egységeket reprezentálnak és népességükben milyen arányú a magyarság (a jelentős magyar lakosságú térségek a legalább 20%-os magyarság arányt jelentik, a magyar többségüként hivatkozott térségekben pedig legalább 50%-os a magyar lakosság aránya).

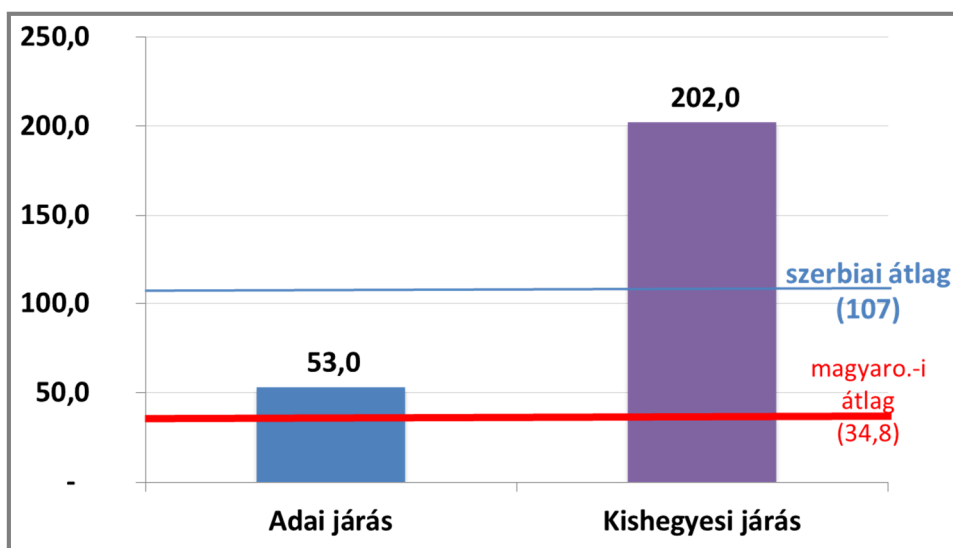
A módszertani tapasztalatok alapján megfontolandó egy a külhoni magyarság társadalmi-gazdasági helyzetéről tudósító adatokat szolgáltatni képes adatgyűjtő rendszer felállítása. E rendszer működésében a statisztikai adatok mellett fontos szerepet kellene kapniuk a rendszeres primer adatfelvételeknek is.

Átfogó gazdasági helyzetkép

Különbségek az egyes nemzetrészek között és nemzetrészekben belül

A kutatás eredményeként megállapítható, hogy nagyon **jelentős eltérések vannak az egyes külhoni nemzetrészek között** (az egyes környező országok magyarsága között) **a gazdasági fejlettség tekintetében**. A két végletet az egyes magyarországi fejlettségi mutatókat is meghaladó felvidéki (a Felvidék nyugati részén) és a mélyen magyarországi átlag alatti értékekkel rendelkező kárpátaljai magyar többségű térségek képviselik.

Az egyes **nemzetrészek**en belül is jelentős eltéréseket lehet megfigyelni a járási adatokat vizsgálva. Szlovákiában a déli, magyarok által nagyobb arányban lakott sávban például jól kirajzolódik egyfajta nyugat–keleti fejlettségi lejtő (hasonlóan Magyarországhoz, regionális kutatók körében jól ismert jelenség). Míg a nyugati térség relatív kedvező helyzetben van, dinamikus fejlődési gócpontok is találhatóak itt, addig a középső és keleti részek alapvetően perifériák, ahol nagyon magas a munkanélküliség és roma integrációs problémák is jelentkeznek. Jelentős belső területi különbségek vannak még a Vajdaságban is, itt azonban elsősorban a városias és falusias térségek között mutathatók ki az eltérések. Ez látható a 2. ábrán, amely a döntően az urbánus Adai járás és a vidékies Kishegyesi járás munkanélküliségi helyzetét mutatja be. Az Adai járásban a munkanélküliek ezer főre vetített száma a szerbiai országos átlagnak csak a felét éri el, ezzel szemben a Kishegyesi járásban a munkanélküliség az országos érték közel kétszerese.

2. ábra: Legmagasabb és legalacsonyabb munkanélküliséggel rendelkező magyar többségű járások a Vajdaságban (fő/ezzer fő), 2014

Forrás: Szerb Statisztikai Hivatal, saját szerkesztés

Az egyes nemzetrészek közös vonásai

A fentebb bemutatott eltérések mellett azonban közös vonásokat is fel lehet fedezni a Kárpát-medencei magyarlakta térségek esetében. Ezek a közös vonások egyes makromutatókban is kimutathatók, értékükben és tendenciájukban egyaránt. Mindez úgy foglалható össze, hogy a Kárpát-medence magyarok által lakott térségeiben a közép-európai vidékies térségekben általában megfigyelhető jelenségek (Sütő 2011) tapasztalhatók: gazdasági és társadalmi lemaradás, amely a legtöbb esetben nem jelent szélsőséges elmaradottságot (kivételt jelent Kárpátalja, Kelet-Felvidék), sőt a vizsgált időszakban egyértelmű gazdasági fejlődés mutatható ki e térségekben, bár ez a fejlődés azért messze nem teszi országuk dinamikus fejlődő övezetivé e térségeket. Megfigyelhető volt továbbá az elmúlt évtizedben a Magyarországhoz való felzárkózás, ami a vizsgált időszak sajátos makrogazdasági viszonyainak köszönhető, ugyanis ekkor Magyarország nem volt a legdinamikusabban fejlődő közép-európai államok között.

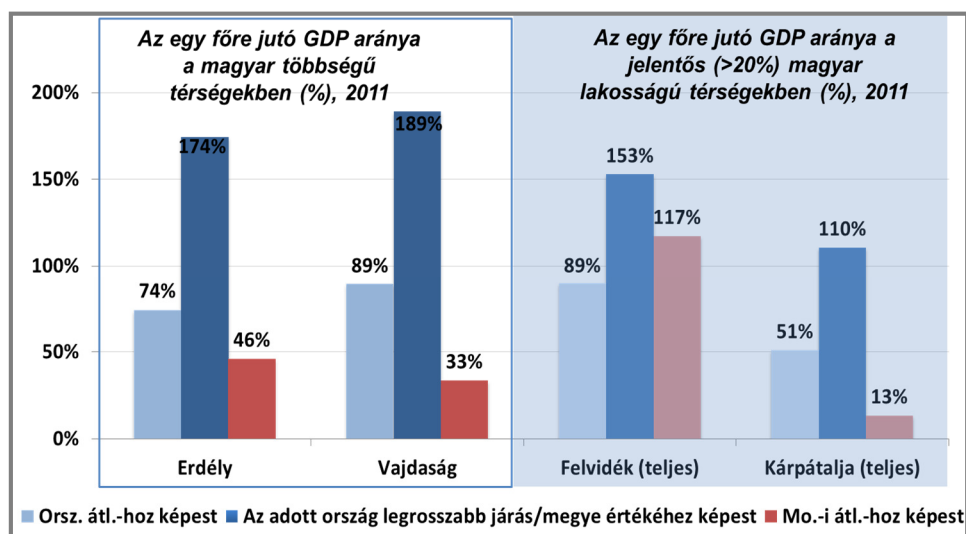
Ukrajna esetében pedig hangsúlyozni kell, hogy az elmúlt két évben nagy törés állt be az ország gazdasági fejlődésben az ukrán válság következtében, ami adatokkal egyelőre még nem reprezentálható.

Gazdasági teljesítmény

A gazdasági teljesítményt összességében reprezentáló GDP mutatókat sajnos csak NUTS3 (megyei) szinten lehet értelmezni, ez a magas területi szint azonban Kovászna és Hargita megye kivételével nem a magyarok által többségében lakott területegységeket reprezentál, csak jelentős számban magyar lakosságúakat.

A 2011-es egy főre jutó GDP adatok azt mutatják, hogy a vizsgált nemzetrészek közül Kárpátalja magyarok lakta térségei vannak a legrosszabb helyzetben az anyaország és a saját országon belüli térségek viszonylatában egyaránt (3. ábra). A jelentős magyar lakosságú kárpátaljai térségek a magyarországi GDP-nek csak 13%-át termelik meg, de az országos értéknek is csak az 51%-át produkálják. Az országon belüli periférikus helyzetet jól szemlélteti, hogy a legrosszabb mutatójú térség is mindössze 10%-kal teljesített a kárpátaljai jelentős magyar lakosságú térségek alatt. Az ellenpontot a felvidéki jelentős magyar lakosságú térségek képviselik, itt a magyarországi átlagot 17%-kal meghaladja az egy főre eső GDP, és az országos átlagtól is csak 11% az elmaradás (a gazdaságilag fejletlen kelet-felvidéki magyarok által lakott térségeket nem reprezentálják ezek az adatok, csak két relatíve fejlett nyugat-szlovákiai megyében éri el a magyar lakosság a 20%-os értéket). Erdély és a Vajdaság esetében az adatok lehetőséget adtak

a magyar többségű térségek vizsgálatára is (a Vajdaság esetében a többség csak relatív magyar többséget jelent). A két térség elég hasonló képet fest, a magyarországi átlagtól nagyon jelentős a lemaradás, de országos viszonylatban nem tartoznak a perifériák közé (a legrosszabb térségeknek közel a duplája itt az egy főre eső GDP értéke).

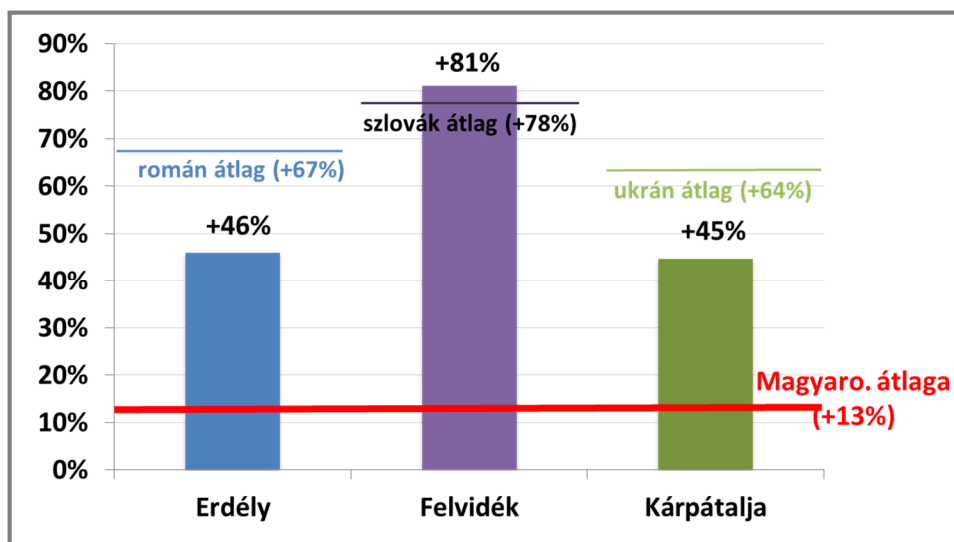

(A Vajdaság adatai relatív magyar többségű térségeket takarnak.)

3. ábra: Az egy főre jutó GDP aránya a magyar többségű (Erdély, Vajdaság – utóbbi relatív többséget jelöl) és a jelentős magyar lakosságú (Felvidék, Kárpátalja) térségekben

Forrás: Eurostat, Szerb Statisztikai Hivatal, Ukrán Statisztikai Hivatal, saját szerkesztés

Az elmúlt egy évtizedben Erdély és Kárpátalja jelentős magyar lakosságú térségeiben közel 50%-kal, a Felvidéken pedig több mint 80%-kal nőtt az egy főre jutó bruttó hozzáadott érték (GDP). Ez szignifikánsan meghaladja a Magyarországon mért 13%-os növekedést, viszont a Felvidék kivételével jelentősen elmarad az országos trendektől (4. ábra).

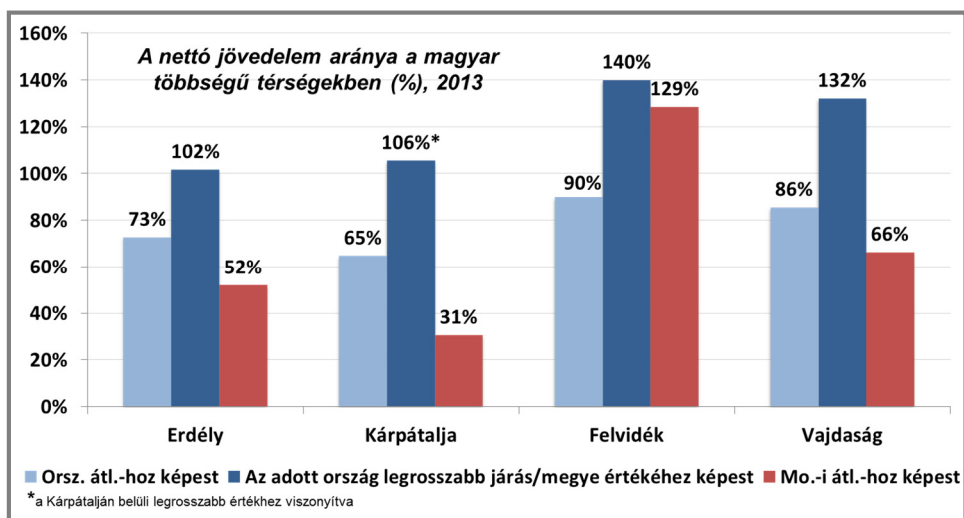
4. ábra: Az egy főre jutó GDP változása 2005 és 2011 között a jelentős (>20%) magyar lakosságú térségekben (%)

Forrás: Eurostat, Ukrán Statisztikai Hivatal, saját szerkesztés)

Jövedelmek

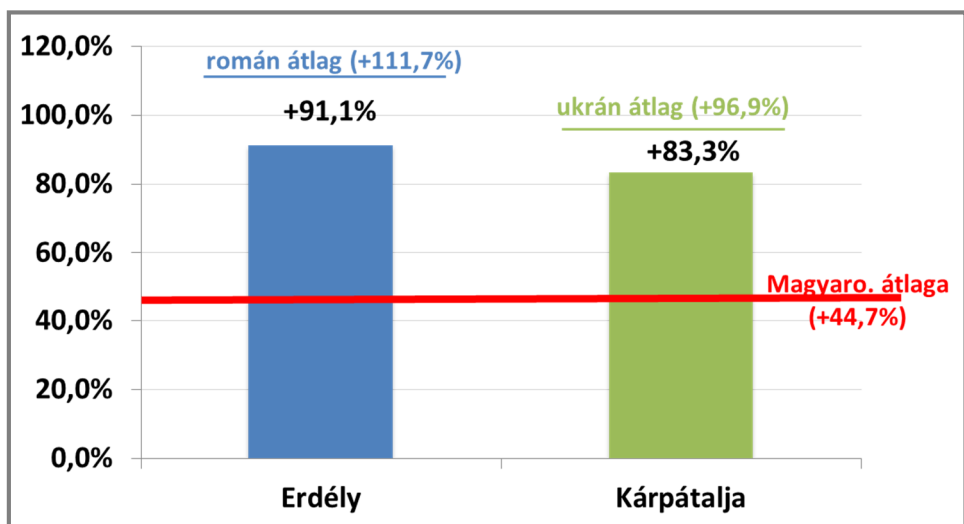
A jövedelemi adatok már járás szinten is rendelkezésre állnak, így több valóban olyan területegységet reprezentálhatnak, amelyeket többségében és nemcsak jelentős mértékben laknak magyarok.

A jövedelmek a GDP-hez hasonló mintázatot mutatnak. 2013-ban ezekben az erdélyi térségekben az országos szint 73%-a volt az egy főre eső átlagos havi jövedelem mértéke (5. ábra). Kárpátalja magyar többségű térségeinek értéke a kárpátaljai átlag 65%-a. Ennél valamivel kedvezőbb a helyzet a Vajdaságban és a Felvidéken, ahol „csak” 14%, illetve 10%-kal maradnak el a bérek az országostól. (A Felvidék esetében itt megint szükséges kiemelni, hogy az egyébként becsült adatok – ld. Réti, 2014 alapján – csak a két valóban magyar többségű járásra, a Dunaszerdahelyire és a Komáromira vonatkoznak, a fejletlenebb közép- és kelet szlovákiai magyarok által lakott térségek adatait nem tükrözik.)

5. ábra: A nettó jövedelem aránya a magyar többségű térségekben (%), 2013

Forrás: Eurostat, Szerb Statisztikai Hivatal, Ukrán Statisztikai Hivatal, saját szerkesztés, a Felvidék esetében becült adat Réti 2014 alapján; a legalább 20 főt foglalkoztató vállalkozások járási szintű béradatai alapján

6. ábra: A nettó jövedelem változása 2005 és 2013 között a magyar többségű térségekben (%)

Forrás: Román Statisztikai Hivatal, Ukrán Statisztikai Hivatal, saját szerkesztés

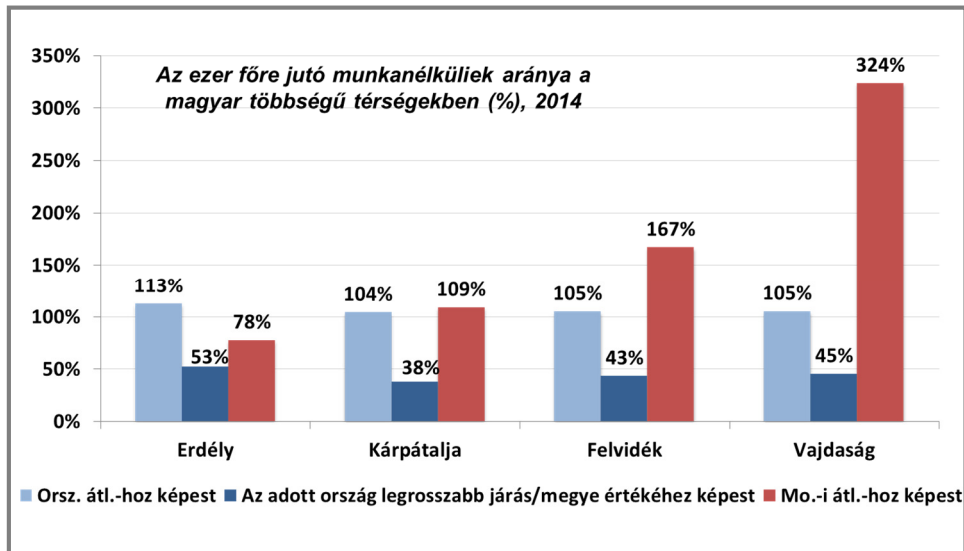
A GDP-hez nagyon hasonló tendenciák figyelhetők meg a jövedelmek esetében (6. ábra), bár megfelelő idősoros adatok csak két nemzetrészben érhetők el. Az erdélyi és kárpátaljai jövedelmek 2005 és 2013 között majdnem megduplázódtak, miközben Magyarországon csak közel 45%-os a növekedés (idősorok nem voltak elérhetők). Magyarországhoz tehát ebben az esetben is rohamosan zárkóznak fel a külhoni nemzetrészek, azonban jól látható az ábrán, hogy mindkét térség esetében az adott ország átlagánál alacsonyabb volt a növekedés üteme.

Munkanélküliség

A munkanélküliségi értékek jól reprezentálják a magyarok által többségében lakott térségeket, mert alacsony területi szinten, járásokban is elérhető ez a mutató.

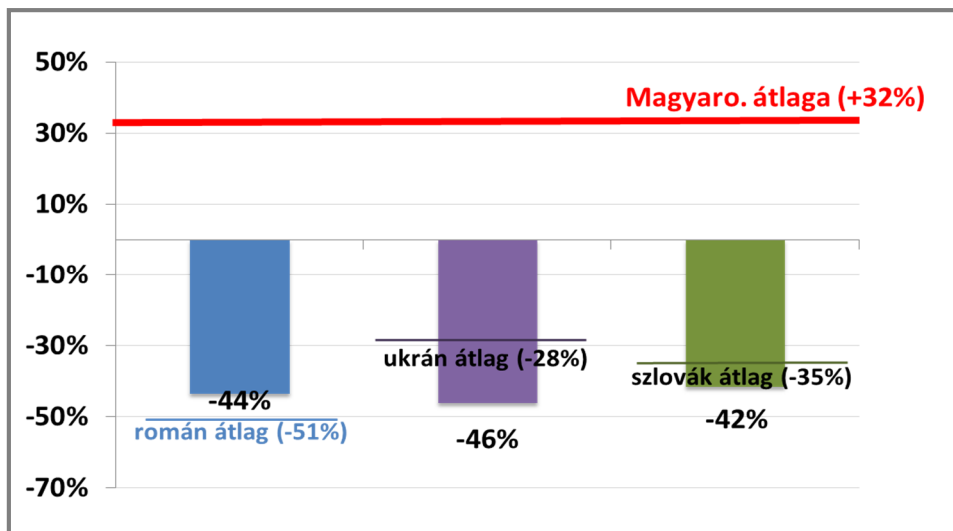
A munkanélküliségi adatok is némileg hasonlóak a többi makrogazdasági mutató esetében már megfigyelhető mintákhoz, de a munkanélküliségi helyzet viszonylag kedvezőnek mondható. A munkanélküliség minden nemzetrész esetében az országos átlag körül mozog, és Magyarországhoz viszonyítva is csak a Vajdaságban mutatnak kedvezőtlen állapotot az adatok. Ez is erősíti azt a fenti megállapítást, hogy nem ezek a térségek az ország igazi perifériái, ugyanakkor tudni kell, hogy a Kelet- és Közép-Szlovákia déli részének rendkívül kedvezőtlen munkanélküliségű mutatókkal rendelkező és jelentős magyar lakosságú (de nem magyar többségű) járásainak adatait nem reprezentálják ezek az adatok.

A 2014-es munkanélküliségi adatokat vizsgálva a legszembetűnőbb az, hogy Magyarországhoz viszonyítva milyen kiugróan magas az ezer főre jutó munkanélküliek száma a Vajdaság magyar többségű térségeiben (7. ábra). A diagramról leolvasható azonban az is, hogy ez egy országos szintű probléma, hiszen az országos átlagtól csak minimálisan magasabb itt a munkanélküliség. Az anyaországhoz képest még a Felvidéken magas a munkanélküliség, azonban Szerbiához hasonlóan ez ebben az országos sajátosság. Kárpátalja esetében a magyarországi és az ukrainai értékhez hasonló a kárpátaljai munkanélküliségi helyzet. Erdély magyar többségű megyéiben viszont az országos átlagnál valamivel rosszabb mutató magyarországi viszonylatban nagyon kedvező értéket takar.

7. ábra: Az ezer főre jutó munkanélküliek aránya a magyar többségű térségekben (%), 2014

Forrás: Eurostat, Szerb Statisztikai Hivatal, Ukrán Statisztikai Hivatal, saját szerkesztés

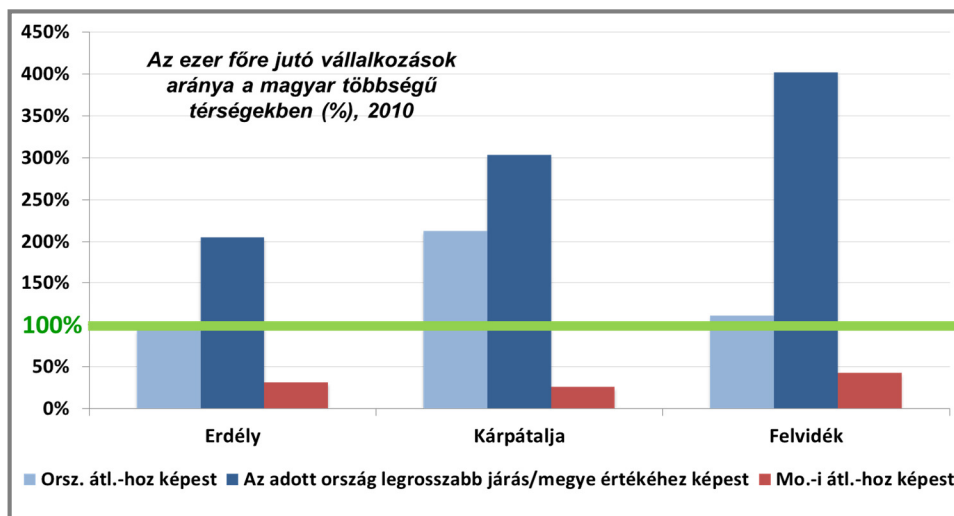
8. ábra: Az ezer főre jutó munkanélküliek számának változása 2001 és 2014 között a magyar többségű térségekben (%)

Forrás: Eurostat, Ukrán Statisztikai Hivatal, saját szerkesztés

Hosszú távon vizsgálva **mindenhol csökken a munkanélküliség** (8. ábra), ellentétben a csaknem másfél évtizedes időtávon adódó magyarországi trendekkel (bár az utóbbi időben itt is javuló tendenciák figyelhetők meg). A GDP és a jövedelmek terén tapasztaltaktól eltérően a munkanélküliség alakulásában már markánsabban kimutatható egyfajta felzárkózás az adott ország értékeihez. A három vizsgált nemzetrészt közül (a Vajdaságra nem álltak rendelkezésre ilyen hosszú távú adatok) Kárpátalján és a Felvidéken is az országosnál nagyobb mértékben csökkent a munkanélküliek száma, míg az erdélyi magyarok által többségében lakott térségeket is csak egy kicsivel jellemzik rosszabb trendek, mint egész Romániát.

Vállalkozási aktivitás

A munkanélküliség mellett a vállalkozási aktivitás tekintetében teljesítenek jól a határon túli, többségében magyarok lakta nemzetrészek, hiszen **az ezer főre jutó vállalkozások száma minden magyar többségű térség esetében eléri, illetve meghaladja az adott ország átlagát** (9. ábra). Érdemes külön is kiemelni Kárpátalját, ahol az országos átlagot kétszeresen meghaladja a vállalkozások fajlagos száma (Ukrán Statisztikai Hivatal 2010).

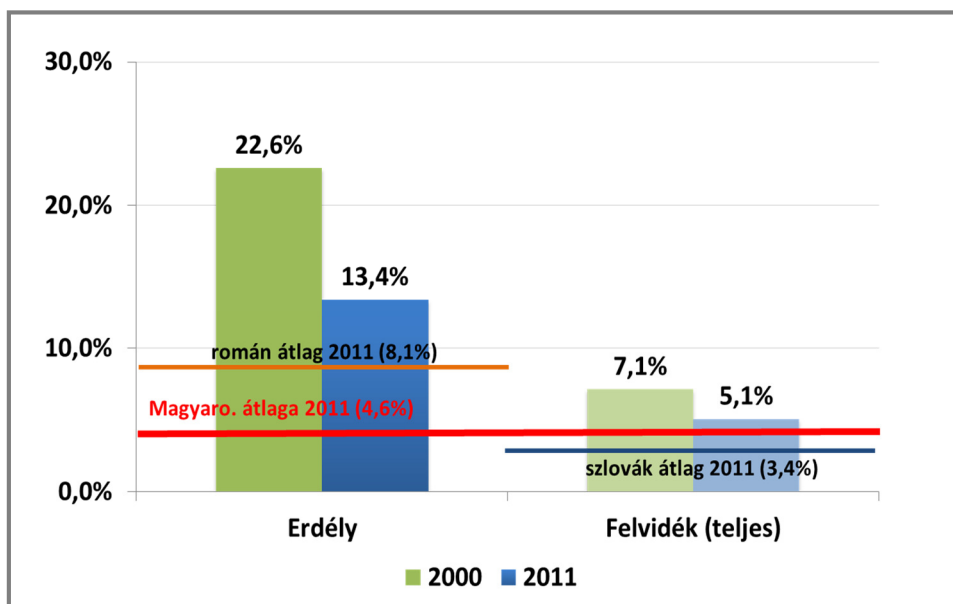
9. ábra: Az ezer főre jutó vállalkozások aránya a magyar többségű térségekben (%), 2010

Forrás: Román Statisztikai Hivatal, Ukrán Statisztikai Hivatal, Szlovák Statisztikai Hivatal, saját szerkesztés

A gazdaság ágazati szerkezete

A gazdasági szerkezet vizsgálatához szükséges adatok csak NUTS3 szinten érhetők el, és így sajnos nem csak kifejezetten többségében magyarok által lakott térségeket reprezentálnak. Ezen túl, tovább szűkítette a vizsgálat spektrumát az is, hogy csak Szlovákia és Románia esetében álltak rendelkezésre ágazati bontásban adatok (ez Erdély esetén a magyar többségű megyéket, míg Felvidék esetén a két jelentős magyar lakosságú megyét jelenti). A településszerkezeti és földrajzi adottságokból kiindulva a másik két nemzetrészen is feltételezhetően jelentős szerepet tölt be az agrárágazat.

Az imént tárgyalt makromutatókhoz hasonlóan szintén vidékies térségi karaktert jelöl, hogy e térségekben még mindig az adott ország átlagát meghaladó az agrárágazat szerepe. Az európai trendek azonban itt is érvényesülnek, tehát az agrárium gazdaságban betöltött súlya folyamatosan csökken (*10. ábra*), ahogyan a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma is fogyatkozó tendenciát mutat.

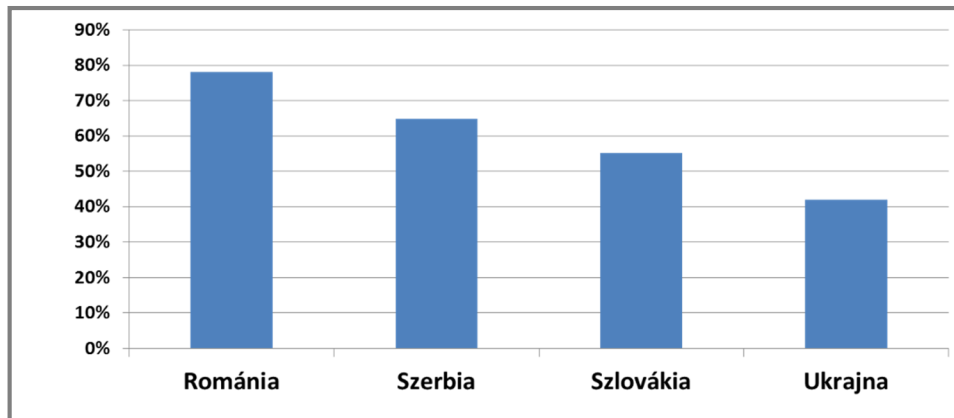
10. ábra: Az agrárágazat részesedése a bruttó hozzáadott értékből (%)

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

Külhoni magyar térségek humánerőforrása

A humánerőforrásra utaló adatok reprezentativitása a gazdasági mutatóknál kedvezőbb, mert ezek az adatok kifejezetten a külhoni magyar népességre vonatkozóan is rendelkezésre állnak, köszönhetően a népszámlálásoknak. Ez esetben tehát nem szükséges a magyarok által többségében lakott területegységek adatai után kutatni annak érdekében, hogy megfelelően reprezentatív kimutatásokat tehessünk a kisebbségi magyarságra vonatkozóan.

A külhoni magyarság képzettsége elmarad a magyarországi és az adott ország többségi társadalmának körében mért szinttől (11. ábra). A magyar kisebbségen belül minden nemzetiség esetében alacsonyabb volt a felsőfokú képzettséggel rendelkezők aránya, a többségi társadalomhoz viszonyítva. Az elmaradás Ukrajna esetén volt a legkisebb mértékű, de ez is több mint 40%-os eltérést jelent. A legrosszabb képzettségi helyzetet Romániában mutatják az adatok, itt közel 80%-kal alacsonyabb volt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők magyarok aránya a román lakossághoz képest. A másik két nemzetiség esetében se festenek sokkal jobb képet az adatok, hiszen Szlovákiában 55%, Szerbiában pedig 65% ez az arány.

11. ábra: A felsőfokú végzettségűek magyar kisebbségen belüli arányának elmaradása a többségi társadalom arányaitól (%), 2001

Forrás: Csete – Papp Z. – Setényi (2010) alapján saját szerkesztés

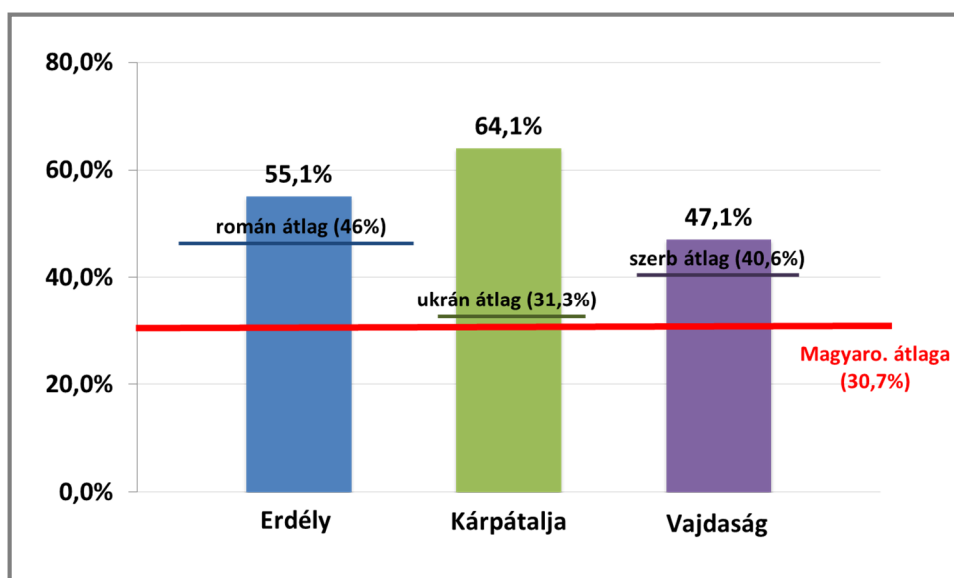
A külhoni magyarság által többségében lakott térségek mint vidékies térségek

A külhoni magyar térségek gazdasági pozíciójának közös vonásai az alábbiakban foglalhatók össze:

- Fejlettségük többnyire elmarad az adott ország átlagától, de általában nem jellemzi őket szélsőséges fejletlenség.
- Fejlődnek, de nem a fejlődés fő színterei. (Fontos, hogy van egyfajta felzárkózás Magyarországhoz, de az a vizsgált időszak sajátos nagytérségi makrogazdasági helyzetének köszönhető, Magyarország fejlődése ugyanis nem volt kiemelkedő.)
- Agrárágazatuk jelentős.
- Népségük képzetlenebb az adott ország átlagánál.

A fentiek megerősítik azt a közös jellemzők felvezetésében már hangsúlyozott összefüggést, hogy napjaink magyarok által többségében lakott külhoni térségei alapvetően a **kelet-közép-európai vidékies térségek típusos jegyeit mutatják** (Sütő 2011), annak minden pozitív és negatív jellemzőjével együtt.

Az előbbieken túl ennek alátámasztására még meg lehetne említeni az itt most nem hivatkozott, de néhány térség esetében statisztikai adatokkal is illusztrálható alacsony foglalkoztatási szintet és a gyenge kutatásfejlesztési és innovációs aktivitást, illetve egyes tanulmányok megállapításait a befektetések alacsony szintjéről, amely némely térségben szintén tapasztalható. Gyakran jellemzi továbbá e térségeket a rossz infrastruktúra-ellátottság és a gyenge elérhetőség. A közlekedési kapcsolatok minden szinten (belső, anyaországi és nemzetközi) fejlesztésre szorulnak, bár az anyaország elérhetősége az elmúlt évtizedben jelentősen javult a környező uniós és csatlakozásra váró tagállamok irányában, különösen a schengeni zónába tartozó Szlovákia esetében.

12. ábra: A vidéki népesség aránya a magyar többségű térségekben (%), 2011

Forrás: Román Statisztikai Hivatal, Ukrán Statisztikai Hivatal, Szerb Statisztikai Hivatal, saját szerkesztés

A vidékies jelleg tetten érhető a térségek településszerkezetében is. A 12. ábrán látható, hogy Erdély, Kárpátalja és a Vajdaság esetében is meghaladja a vidéki népesség aránya a nemzeti és a magyarországi átlagot is. Különösen nagy az eltérés Kárpátalja esetében, itt a magyar többségű térségekben a vidéki népesség az országos szintnek több mint kétszerese.

A külhoni magyarság gazdasági pozícióit a történelmi múltban vizsgáló elemzések hasonló következtetésekre jutottak (Bárdi 2015). A külhoni magyarság mindössze egy évtized alatt, 1930-ra jelentős városokban elvesztette a többségét, eltűnt kultúrfölénye, radikálisan csökkent a felülreprezentáltsága a szolgáltató és ipari szektorokban, a vidékies térségekbe szorult vissza. A nemzetrészek közötti differenciálódás is megkezdődött, csak a Felvidék nyugati része (Csallóköz) tudta tartani a lépést az anyaország fejlettebb dunántúli térségeinek fejlődésével, míg a többi nemzetrészt fejlődése elmaradt Magyarországtól. **A külhoni magyarság települési és fejlesztési mintázatának főbb vonásai már mintegy nyolcvan éve makacsul tartják magukat.** Érdeemes ezt fejlesztéspolitikai realitásként figyelembe venni a külhoni magyarság támogatásainak kialakítása során.

Irodalomjegyzék

- BÁRDI N. (2015): Kisebbségi magyar közösségek társadalmi jellemzői a két világháború között. In: Romániai magyar lexikon / szócikkek az erdélyi magyar társadalomismerethez
(<http://lexikon.adatbank.ro/tarsadalomismeret/szocikk.php?id=7> – 2015.11.03.)
- SÜTŐ A. szerk. (2011): Helyünk és jövőnk Európában – ESPON eredmények magyar szemmel. BM – VÁTI, Budapest, 106–109.

Kiss Éva: Közvetlen külföldi tőkebefektetések a Kárpát-medencében

Bevezetés

A világgazdaság nemzetköziesedésének egy magasabb minőségi szintje a globalizáció, aminek az elmúlt évtizedekben való felerősödésével párhuzamosan nemcsak a külföldi tőkeáramlás intenzitása fokozódott, hanem a desztinációk iránya is kibővült (Simai 2000). Az 1990-es évektől ugyanis Európa keleti fele, a poszt-szocialista országok is bekapcsolódtak a nemzetközi tőkemozgásokba. Közülük a Kárpát-medencei országok közvetlen külföldi tőkebefektetései (foreign direct investment – FDI) részletesebb vizsgálata a fő célunk ebben a tanulmányban. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen tényezők motiválják a tőkemozgásokat, és hogy melyek a befektetett tőke származási ország szerinti, ágazati és térségi sajátosságai. Mivel az ilyen jellegű elemzések szinte hiányoznak a szakirodalomból, ezért bizonyos fokig hiánypótló is ez az írás.

Előljáróban azt is meg kell jegyezni, hogy az elsősorban természetföldrajzi szempontból egységes vizsgált területet, a Kárpát-medencét Trianon óta országhatárok szabdalják fel (Dövényi 2012). Holott azt megelőzően, de még a két világháború között is szinonim fogalomként használták a Kárpát-medence és a történeti Magyarország fogalmát (Hajdú 2012). Jelenleg a Kárpát-medence területe nyolc országhoz (Magyarország, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Ausztria) tartozik kisebb vagy nagyobb hányadban, esetleg teljes mértékben. Ennek ellenére az egyes országokra rendelkezésre álló statisztikai adatok szolgáltatják az FDI-vel összefüggő vizsgálódások alapját, mivel a Kárpát-medencéhez sorolható országrészekre meglehetősen szűkösek a tőkemozgásokra vonatkozó adatok. A nyolc ország közül Ausztria pozíciója azért is különleges, mert a társadalmi, gazdasági fejlődése – még ha sok vonatkozásban kapcsolódott is a Kárpát-medencéhez a történelem során – a 20. század második felétől számottevően különbözik az ottani országokétól. Éppen ezért Ausztriának a térség külföldi tőkebefektetéseiben betöltött szerepe némi fenntartással kezelendő és nem szerencsés összevetni azt a többi országgal, amelyek ma, történelmi múltjukból fakadóan a poszt-szocialista országok táborához tartoznak. Az egyes országokra rendelkezésre álló statisztikai adatok összevetését az is nehezítette, hogy azok nem mindig ugyanazon időpontra

vagy nem azonos bontásban álltak rendelkezésre. Az adatok elsődleges forrásait az ENSZ és az egyes országok hivatalos statisztikai kiadványai képezték. Az elemzés másodlagos forrását az utóbbi időben egyre szélesebb, egy-egy Kárpát-medencei területre vagy országra, valamint az FDI-vel általánosságban foglalkozó szakirodalom képezte.

A tanulmány szerkezetileg három fő részből áll. A bevezetés után az első fejezetben a külföldi tőkebefektetések elméleti és módszertani kérdéseinek a vázlatos összegzésére kerül sor, ami azért sem elhanyagolható, mert hozzájárul a Kárpát-medencei tőkeáramlások pontosabb értelmezéséhez és a mögöttük meghúzódó folyamatok magyarázatához. A második fejezetben a Kárpát-medencei országokba befektetett külföldi működő tőke fontosabb jellemzőit mutatjuk be. A harmadik fő fejezetben pedig a Kárpát-medencei országok által kihelyezett tőke néhány sajátosságát tárjuk fel, megkülönböztetett figyelmet fordítva a magyarországi tőkeáramlásokra. S végül néhány lényeges következtetés, megállapítás következik.

A külföldi működőtőke-befektetések elméleti és módszertani háttere

Napjainkra már igen gazdag szakirodalmi bázis áll rendelkezésre a külföldi tőkebefektetésekről. Különösen örvendetes, hogy az utóbbi évtizedben megszorodtak a kelet-közép-európai országokban is a külföldi tőkebefektetéseket valamilyen aspektusból bemutató publikációk (Brada et al. 2004; Domanski 2003; Drahokoupil 2009; Hardy et al. 2011; Kiss 2007; Pavlinek 1998). Habár az 1990-es években még nagy hiány volt belőlük, többek között azért is, mert kevés adat állt rendelkezésre, és a begyűjtésük is nehézségekbe ütközött (Pavlinek 1998). Ez visszavezethető arra is, hogy a közvetlen külföldi tőkebefektetések fogalmáról is igen eltérően vélekedtek a szakemberek (Árva–Diczházi 1998). Ma már azonban a megfogalmazásokban tapasztalható kisebb differenciák ellenére határozottabb egyetértés mutatkozik, mint tíz-húsz évvel ezelőtt, hogy mit értenek közvetlen külföldi tőkebefektetésen vagy külföldi működőtőke-befektetésen, amely fogalmakat szinonimként használunk ebben a munkában is.

A közvetlen külföldi tőkebefektetések a nemzetközi tőkemozgások azon csoportjába tartoznak, amelyek tulajdonszerzéssel járnak, és a profitszerzés mellett az is a céljuk, hogy a külföldi vállalatban szerzett tulajdonjogot felhasználják az adott vállalat feletti részleges vagy teljes ellenőrzésre (Árva–Diczházi 1998). Dicken nagyon leegyszerűsítve úgy definiálta az FDI fogalmát, hogy „direct investment”, ami alatt azt a beruházást értette, amikor

az egyik vállalat egy másikba fektet be, hogy ellenőrzési jogot szerezzen az adott cég működése felett. A „foreign investmentet” pedig úgy értelmezte, hogy az olyan nemzeti határon átnyúló beruházás, amikor az egyik országból származó cég lényegében ellenőrzési jogot vásárol egy másik ország cégében, vagy létrehoz ott egy fióküzemet vagy leányvállalatot (Dicken 2006). Az OECD értelmezésében „Az FDI megmutatja a tartós részesedés tényét az egyik gazdaság rezidens jogi személye (közvetlen befektető) által egy, a befektetőtől különböző, azaz másik gazdaság rezidens jogi személyében” (OECD 1996; Bíró 2010). Az eltérő definiálások ellenére az a legelfogadottabb, hogy a tartós tulajdonosi jog mértékének legalább 10%-ot el kell érnie a közvetlen külföldi tőkebefektetéskor a törzstőkében vagy a szavazati jogokban (WIR 2004).

Az FDI volumenének és jelentőségének pontos megítélését nemcsak a tulajdonosi rész értékében meglevő esetleges különbségek bonyolíthatják, hanem az is fokozhatja a módszertani problémákat, hogy a közvetlen külföldi tőkebefektetéseknek több (három, négy) összetevője van. A komponensek számának meghatározása attól is függ, hogy pl. a zöldmezős beruházásokat külön csoportba sorolják-e vagy sem (Árva–Diczházi 1998). Az FDI alkotóelemei a következők: új vállalat alapítása külföldön, tulajdonrész vásárlása már létező külföldi vállalatban, külföldi vállalat nyereségének újra befektetése és vállalaton belüli – pl. anyavállalat és leányvállalat közötti – hitelezés, amelyek alaposabb vizsgálata teszi csak lehetővé a mélyebb összefüggések feltárását. További metodikai kérdéseket vehet fel az, ha az FDI értéke negatív előjelet kap. Tényleges tőke kivonásról viszont általában csak akkor beszélhetünk, ha a törzstőke negatív értékű. Ennek megállapításához, hogy tényleges tőke kivonás történt vagy csak az FDI alkotók eredője okozta a negatív értéket az adatok szintén részletes tanulmányozása szükséges. Például az anyavállalat által a leányvállalatnak nyújtott kölcsön növeli az FDI flow (áramlás) értékét az adott országban, ellenben a leányvállalat által az anyavállalatnak nyújtott hitel csökkentheti az adott évben az FDI flow értékét. Mivel az éves változásokat jóval látványosabban jelzik az FDI flow adatai, ezért a Kárpát-medencei közvetlen külföldi tőkebefektetések elemzésében is markánsabb szerepet játszottak, ám a teljesség érdekében az FDI stock (állomány) adatok sem hagyhatók figyelmen kívül.

A közvetlen külföldi tőkebefektetések magyarázatára, a főbb motivációk meghatározására számos kísérlet történt és több elmélet, illetve modell is született az elmúlt évtizedekben. Közülük az egyik leglényegesebb Dun-

ning eklektikus (Ownership, Location, Internationalization – OLI) paradigmája 1977-ből, miszerint az egy vállalatot külföldi beruházásra ösztönző tényezők három csoportba sorolhatók (tulajdonosi előnyök, lokációs előnyök, internacionalizációs előnyök) (Dunning 1979). Ezen előnyök alapján a befektetőket, illetve a beruházásokat is lehet csoportosítani attól függően, hogy milyen elsődleges cél vezérelte a beruházót, vagy milyen elsődleges céllal valósult meg a beruházás. Behrman szerint a közvetlen külföldi tőkebefektetések lehetnek erőforrás-orientáltak, piacorientáltak, hatékonyság-orientáltak és stratégiai előnyöket célzóak (Behrman 1972). Mindezek a nagyvállalatok telephelyválasztását számottevően és különbözőképpen befolyásolják (Fallon–Cook 2010). Sőt, a tőkeáramlás irányát is eltérően determinálják.

Az alacsonyabb munkabérű országokba irányuló tőkebefektetéseket, amelyek alapvetően hatékonyságorientáltak a Vernon-féle életciklus hipotézissel hozták összefüggésbe. Arról van szó ugyanis, hogy ha egy termék kezd elavulni az életciklusából fakadóan, akkor szükségessé válik a terméknek egy olcsóbb munkaerővel, kisebb bérért dolgozó országba való kihelyezése, hogy a versenyképességét fenn tudják tartani (Simai 2000). Ezáltal a tőkeáramlás a fejlett(ebb) országokból a kevésbé fejlettek irányába valósul meg. Ozawa fáziselmélete részben szintén hasonlóképp indokolja a tőkeáramlást a fejlett és a fejlődő országok között. Először a nyersanyag-hozzáférés, majd később az olcsó munkaerő miatt fektetnek be a fejlett országok tőkései a fejlődő országokba. Ugyanakkor a fejlett országok közötti hatalmas tőkemozgásokat a piackeresés motiválja (Ozawa 1992). A Kárpát-medence országaiba irányuló közvetlen külföldi tőkebefektetéseket szintén a különböző előnyökre törekvés indukálta, de a leggyakrabban a hatékonyság- és a piacorientált beruházások találhatók meg, amelyek jelentősége időben és ugyanazon lokáció esetében is változhat. Például Magyarországon az 1990-es évek elején főleg a piacszerzés motiválta a befektetőket, majd később a hatékonyságra törekvés (Kiss 2010).

A befektetési fejlődési pálya (Investment Development Path – IDP) paradigma kidolgozása is Dunning nevéhez fűződik, amit később Narulával együtt fejlesztett tovább (Dunning–Narula 1996). Szerintük egy országban a be- és kiáramló tőke nagyságának különbsége, illetve a külföldi működőtőke-befektetések beindulása az adott országban elsősorban a gazdasági fejlettségtől (az egy főre jutó GDP-től) függ. A modell alapján az országok öt fejlődési szakaszon mennek keresztül, amelyek elhatárolásának alapja az,

hogya a be- és a kiáramló tőkeállomány nagysága hogyan viszonyul egymáshoz. Az első szakaszban még mindkettő alacsony szinten van. A második szakaszban a beáramló tőke mennyisége növekszik, a harmadikban a beáramló külföldi tőke növekedési rátája csökken, és a kiáramlóé nő. A következő fázisban a ki- és beáramló FDI nagyjából azonos. Az ötödik szakaszban mindkét irányban folyamatosan gyarapszik az FDI, és a mennyiségük közel azonos. Tulajdonképpen a Kárpát-medencei országok – Ausztria kivételével, mely az ötödik szakaszt képviseli – alapvetően a második szakaszban vannak, annak különböző stádiumában: vannak országok, amelyek a szakasz elején tartanak (pl. Szerbia), és vannak, amelyek már a vége felé járnak (pl. Magyarország).

A külföldi működőtőke-befektetések a vállalatok nemzetközi szerepvállalásának mértékétől is függnnek. A vállalatok nemzetköziesedését leíró modellek között az életciklus- vagy fázismodellek a legelterjedtebbek. Az egyik legismertebb körükből a nemzetköziesedési folyamat modell, aminek lényege, hogy a vállalatok rendszerint fokozatosan növelik a külföldi szerepvállalásukat (Johanson–Vahlne 1977, 1990). Azaz, ahogy egyre nagyobb piacspecifikus tudásra, tapasztalatra tesznek szert a külföldi piacokon, úgy növelik a külföldi szerepvállalásukat is. A nemzetköziesedés a legtöbbször a kulturálisan hasonló és földrajzilag közeli piacokon indul meg, eleinte jobbra exporttal. Végül a nemzetköziesedés egymást követő szakaszai elvezetnek a végső fázishoz, a külföldön való termeléshez. Az empirikus kutatások azt mutatják, hogy a nemzetköziesedés mértékét a vállalat mérete is befolyásolja. A nagyobb vállalatok nemzetköziesedése jóval nagyobb mértékű és gyorsabb, mint a kisebb vállalkozásoké, amit a magyarországi vizsgálatok is igazoltak (Mikesy 2013).

A befektetett külföldi működő tőke néhány sajátossága

A közvetlen külföldi tőkebefektetéseknek számottevő történelmi előzményei vannak a Kárpát-medencében. A 19. század második felében a magyar gazdaság modernizációjában és a tőkés gyáripar kialakulásában kiemelkedő szerepet játszott a külföldi, főként osztrák tőke. A 20. század elején az osztrák tőkeexport 78-85%-a irányult Magyarországra (Berend–Szuhay 1973). A nagyarányú külföldi tőkebefektetések révén a századfordulón elért csúcsponton már a magyar gyáriparnak 42%-a közvetlenül, 18%-a pedig részben külföldi ellenőrzés alatt állt. Magyarország azonban a fejlettebb nyugati országokkal szemben nem vált az átmeneti tőkeimportálóból tőkeexportálóvá, és a tőkebehozatal és -kivitel egyensúlya sem alakult ki. A Magyarországra

behozott tőke alig 5%-át tette ki az onnan kivitt tőke, aminek az elsődleges célpontja a Balkán volt (Berend–Szuhay 1973).

A két világháború közötti időszakban a külföldi tőkebefektetések erőteljesen megcsappantak, ami a gazdasági fejlődés lelassulásával járt együtt. Majd a II. világháború utáni évtizedekben a Kárpát-medencei országok (Ausztriától eltekintve) teljesen kimaradtak a külföldi tőkeáramlásból a szocialista tervezetű gazdaság térhódítása miatt. Az 1970-es évek elejétől azonban ismét lehetőség nyílt közvetlen külföldi tőkebefektetésekre Kelet-Közép-Európa országaiba. Először három ország (Magyarország, Jugoszlávia, Románia) és később Lengyelország is engedélyezte vegyesvállalatok alapítását saját területén kisebbségi külföldi tulajdoni részesedés mellett, de ezek a befektetések különböző okok miatt nem jártak jelentős sikerrel. 1989 előtt a négy ország közül egyedül Magyarországra érkezett összesen 100 millió USA-dollárnál több külföldi tőke (Török 2007).

A rendszerváltozás előtt szerzett előnyét Magyarország az 1990-es évek első felében is megőrizte, mert a legvonzóbb befektetési célpont volt a medencei országok közül Ausztriát nem számítva. Összefüggött ez egyrészt azzal, hogy a gazdasági átalakulás igen gyorsan és viszonylag zökkenőmentesen zajlott, másrészt azzal, hogy kedvező volt a földrajzi fekvése, fejlett az infrastruktúrája és olcsó és képzett a munkaereje. Pavlinek úgy véli, hogy azért is Magyarország vonzotta a legtöbb tőkét ebben az időszakban, mert a többi kelet-közép-európai ország nem is törekedett az FDI vonzására (Pavlinek 1998). Akkor kizárólag Magyarországon dominált a külsőleg orientált fejlesztés, míg a többi országban a hazai tőkeakkumulációt ösztönözték (Drahokoupil 2009). Mindezek miatt abban az időszakban a magyar gazdaság egymaga determinálta a Kárpát-medence és tágabb térsége tőkevonzó képességét. 1991 és 1996 között átlagosan évente 2,2 milliárd USA-dollár áramlott be az országba, ami jóval magasabb, többszöröse a többi medencei országba befektetett tőkének. 1995-ben a Kárpát-medencébe érkezett összes külföldi tőke 78%-a jutott Magyarországra, ami közel 16 milliárd USA-dollárnak felelt meg. Az, hogy egy országba évente mennyi külföldi tőke érkezett jó néhány tényezőtől függött. Rendszerint egy vagy több jelentősebb szocialista nagyvállalat privatizációja vagy egy nagyobb zöldmezős beruházás ugrásszerű növekedést eredményezett az adott évben befektetett külföldi működő tőke nagyságában (*1. táblázat*).

1. táblázat: A közvetlen külföldi tőkebefektetések a Kárpát-medence országában, 1991–2014 (millió dollár)

Ország	1991–1996 közötti átlag	1994	1995	1996	1998	2000	2001	2002	2005	2008	2010	2014
Magyarország	2205	1146	4453	2275	2037	1646	2440	854	6699	6514	2193	4039
Szlovákia	201	245	195	251	684	1925	1579	4012	1908	3414	1770	479
Ukrajna	269	159	267	521	743	595	792	693	7808	10693	6495	410
Románia	206*	342	420	265	2031	1025	1157	1106	6388	13305	3041	3234
Szerbia	66				113	25	165	475	1481	2994	760	497
Horvátország	216**	117	115	506	932	1089	1561	981	1695	4383	1133	3451
Szlovénia	122	128	176	185	216	136	503	1865	496	1815	105	1564
Ausztria	1417	2103	1904	4426	4533	8840	5883	1523	8919	1351	2575	4675

* 1992–1996 közötti átlag.

** 1993–1996 közötti átlag

Forrás: WIR kötetei.

Magyarországhoz képest a szomszédos poszt-szocialista országok többé-kevésbé megkésve kapcsolódtak be a nemzetközi tőkemozgásokba, miáltal a működőtőke-vonzó képességük sokkal szerényebb méretet öltött. Ez a „késés” különféle okokra (új államok születése, belpolitikai feszültségek, háborús konfliktusok, gazdasági, társadalmi problémák stb.) vezethetőek vissza. A délszláv háború, amely az 1990-es évek első felében zajlott komoly akadályt képezett a Horvátországba, Szlovéniába és Szerbiába irányuló tőkebefektetések szempontjából. Szerbiát nemzetközi izoláció, hiperinfláció és különböző szankciók jellemezték a 20. század utolsó évtizedében, ami gátolta a tőkebefektetést (Ivanisevic et al. 2013). Szlovéniában és Szlovákiában az önállósodási, elszakadási törekvések és a vontatott gazdasági átalakulás miatt érkezett kevesebb külföldi tőke az 1990-es években. Ma már Szlovákia jelentős tőkeimportőr a térségben, amit például a jó földrajzi fekvése, képzett és olcsó munkaereje, uniós tagsága, valamint az adózás kedvező feltételei segítenek. Szlovénia az örökölt, fejlett gazdaság lassú szerkezetváltása miatt, valamint a drága munkaerő, a magas adók és a kicsi belső piac miatt ma sem tartozik a legfontosabb befektetési célpontok közé. Ukrajna esetében szintén a kései önállósodás, ráadásul a fontosabb befektetőktől való nagyobb távolság, a politikai instabilitás, a helyi viszonyok ismeretének hiánya, a nyelvi, kulturális különbségek, a kiterjedt korrupció stb. is belejátszott abba, hogy csak az utóbbi évtizedben nőtt meg a külföldi

befektetők érdeklődése az ország iránt (Imre 2014). A 2014-ben kirobbant kelet-ukrajnai háború viszont drámai zuhanást eredményezett a közvetlen külföldi tőkebefektetésekben. Például amíg 2013-ban közel 4,5 milliárd USA-dollár áramlott az országba, addig 2014-ben már csak töredéke, mindössze 410 millió dollár.

Az 1990-es évek második felében Magyarország vezető szerepe mérséklődött a tőkevonásban, mert a többi medencei poszt-szocialista ország egy részébe is kezdett több tőke áramlani. Az ezredfordulón hazánk az összes térségbe irányult éves működő tőkebefektetések 25%-át vonzotta és az addig befektetett tőkeállomány megközelítette a 23 milliárd USA-dollárt. Ezzel szemben a másik hat országban az addig befektetett tőkeállomány összege 1,3-6,5 milliárd dollár között változott. Az előbbi érték Szerbiára, az utóbbi Romániára vonatkozik, de mindkettő nagyon elmaradt a Magyarországra befektetett tőke összegétől (2. táblázat).

2. táblázat: A Kárpát-medence országaiba az adott évig befektetett összes külföldi tőkeállomány (millió dollár)

Ország	1990	1995	2000	2005	2010	2014
Magyarország	569	15862	22870	61221	91933	98360
Szlovákia	87	1248	3733	15324	50678	53216
Ukrajna	–	910	3875	17209	57985	63825
Románia	0	1150	6480	23818	70012	74732
Szerbia	–	–	1319*	5428	20584	29564
Horvátország	–	482	3523	12516	34374	29761
Szlovénia	666	1759	2894	8064	15022	12743
Ausztria	9884	17532	30431	61344	154999	180824

* Montenegróval együtt.

– A megfigyelt statisztikai jelenség nem fordult elő.

0 A mutató értéke olyan kicsi, hogy kerekítve zérust ad.

Forrás: WIR kötetei.

A 2000-es évektől felgyorsult a tőkebefektetés – Magyarország kivételével – mindegyik medencei országban, amit a 2001-es USA elleni terrortámadás átmenetileg, ellenben a 2008-ban kirobbant gazdasági válság tartósabban tört meg. Azóta sokkal megfontoltabbá váltak a befektetők, és többnyire kevesebbet is fektetnek be. Ezzel egyidejűleg és ennek ellenére az egyes országokba befektetett működő tőke szinte folyamatosan gyarapodott. 2014-ben a magyarországi közvetlen külföldi tőkeállomány még mindig a legnagyobb szeletet (27%) hasította ki a poszt-szocialista medencei

országok összes tőkeállományából, bár a 2000-es értékhez (51%) képest drasztikus zsugorodás ment végbe. Ezzel párhuzamosan a többi ország részesedése növekedett: Szlovákiáé 9%-ról 15%-ra, Romániáé 14%-ról 21%-ra, Ukrajnáé 9%-ról 18%-ra. Horvátországban és Szlovéniában szintén megsokszorozódott a külföldi tőkeállomány 2014-re, még ha 2010 és 2014 között némiképp meg is fogyatkozott. Egészében véve Horvátország megőrizte 8%-os részesedését, Szlovénia esetében viszont 6%-ról 3%-ra esett vissza az addig befektetett tőkeállomány részesedése.

Az egy főre jutó befektetett működő tőke összegében markáns különbségek vannak a medencei országok között, amit a szélsőértékek is jeleznek. Az ezredfordulón – Ausztriától eltekintve – 2242 és 78 USA-dollár között változott, míg 2014-ben 9945 és 1409 USA-dollár között. Mindkét időpontban Magyarországon jutott a legtöbb és Ukrajnában a legkevesebb tőke egy főre, ami az utóbbi országban feltehetően számos, a külföldi befektetés szempontjából most is kedvezőtlen tényezőnek (pl. belpolitikai válság, fejletlen infrastruktúra, bizonytalan gazdasági, üzleti környezet, nem előnyös földrajzi fekvés stb.) tulajdonítható. Magyarország tartósan kedvező pozíciója pedig a már említett előnyös adottságokkal magyarázható. 2010-ben Magyarországot megelőzte Szlovákia 139 dollárral az egy főre jutó FDI összegében, és azóta nagyon szoros a verseny köztük. Másfelől ez azt is jelenti, hogy ezek a legvonzóbb befektetési célpontok a Kárpát-medencei térségben. Különösen az autóipari vállalatok odavonzásában értek el kimagasló eredményeket (Pál et al. 2011). Az is kétségtelen azonban, hogy az utóbbi években az idehaza bevezetett külföldi érdekeltségű vállalkozásokat sújtó „speciális adók” nem kedveztek a tőkevonásnak.

A Kárpát-medencei poszt-szocialista országok fontosabb befektetőinek köre egyrészt a tradíciókból táplálkozik. Többnyire azon országokból kerülnek ki a medencei terület főbb befektetői, amelyek már a 20. század első fele előtt is releváns befektetők voltak a térségben. Nem véletlen tehát, hogy a mai befektetők között a németek, az osztrákok és a franciák jelentős hányadot képeznek (Árva–Diczházi 1998). Másrészt az utóbbi évtizedekben az EU-hoz való csatlakozás és szorosabb kötődés miatt még a fejlettebb uniós tagállamok (pl. Hollandia, Olaszország, Luxemburg, Egyesült Királyság, Dánia, Svédország) – az előbb említetteken túl – azok, amelyek gyakoribb tőkebefektetők a Kárpát-medencében. Az európai, de nem uniós tagállamok közül Svájc a legsűrűbben befektető, míg az Európán kívüli országok közül az USA, amely teljesen új, történelmi előzmény nélkül befektető a térségben (Árva–Diczházi 1998). Általános tapasztalat, hogy napjainkban

az EU-tagállamokból származik a befektetések döntő hányada a Kárpát-medencében, kb. 10-20%-a a nem-uniós európai országokból és csak néhány százaléka az Európán kívüli országokból. S e tekintetben nincs markáns változás az 1990-es évekhez viszonyítva (Pavlinek 1998). Az, hogy az egyes országokban ténylegesen hogyan alakul a befektetők ország szerinti tagozódása és rangsora az egyes években nagyon sok tényező függvénye (pl. melyik ágazatba fektetnek be, milyenek a korábbi történelmi, politikai, gazdasági, társadalmi kapcsolatok, milyen az egymáshoz viszonyított földrajzi fekvése a befektetőnek és a fogadó országnak stb.). Így csak ezek tükrében értékelhetők és fenntartással fogadhatók el az egyes országokra rendelkezésre álló adatok (3. táblázat).

3. táblázat: A fontosabb külföldi befektetők a Kárpát-medence országaiban az adott időpontban

Ország	A jelentősebb külföldi befektetők fontossági sorrendben							
Magyarország (2012)	Németország 25%	Luxemburg 14%	Hollandia 12%	Ausztria 11,5%	Franciaország 4,3%	Svájc 3%	Egyesült Királyság 3,6%	USA 2,5%
Szlovákia (2010)	Hollandia 24%	Németország 19%	Ausztria 14%	Olaszország 7,5%	Dánia 6,2%	Malaysia 5,1%	Ciprus 4,8%	USA 4%
Ukrajna (2010)	Ciprus 25%	Németország 17%	Hollandia 12%	Ausztria 7%	Franciaország 5,8%	Egyesült Királyság 5,7%	Svédország 4,2%	USA 2,9%
Románia (2012)	Hollandia 22%	Ausztria 18,5%	Németország 11%	Franciaország 9%	Olaszország 5%	Ciprus 4,5%	Görögország 4,3%	Svájc 3,7%
Szerbia (2013)	Hollandia 22%	Olaszország 10%	Ausztria 7%	Dánia 6%	Horvátország 6%	Ciprus 5%	Görögország 4,5%	Luxemburg 4,2%
Horvátország (2011)	Ausztria 29,4%	Magyarország 13,8%	Németország 13,7%	Luxemburg 5,5%	Szlovénia 4,2%	Olaszország 3,7%	Egyesült Királyság 3,4%	Franciaország 2,3%
Szlovénia (2012)	Németország	Ausztria	Olaszország	Franciaország	Svájc	Oroszország	Horvátország	Szlovénia
	EU-tagállamok 82,7%				Nem EU-tagállamok 11,8%		Ex-jugoszláv államok 5,5%	
Ausztria (2012)	Németország 29,3%	Olaszország 11,5%	USA 10,6%	Oroszország 7,6%	Svájc 5,4%	Hollandia 4,8%	Egyesült Királyság 2,6%	Franciaország 2,3%

Megjegyzés: a százalékok az adott ország részesedéseit jelzik a befektetett FDI-ből.

Forrás: UNCTAD Investment country profiles (<http://en.santandertrade.com>)

Érdekes, meglepőnek azonban mégsem mondható, hogy az egyáltalán nem gyakori, hogy egy Kárpát-medencei ország egy másik Kárpát-medencei ország jelentős befektetője lenne Ausztria kivételével, amely szinte mindegyik országban releváns befektető. Ennek valószínűleg az a legfőbb magyarázata, hogy ezek az országok még ma is tetemes tőkehiánnyal küszködnek. De minden bizonnyal más okok (történelmi, politikai, etnikai stb.) sem zárhatók ki teljes határozottsággal.

A gazdaság szektorai közül a mezőgazdaság mindegyik vizsgált országban alárendelt szerepet játszott a tőkevonzásban, nem úgy, mint a tercier szektor, amely mindenhol vezetett. Kiváltképp magas volt a részesedése Ausztriában, ahol a tudományos és a technikai szolgáltatások hatalmas összegeket vonzottak. Magyarországon és a még szomszédos hat országban viszont a pénzügyi szolgáltatások, a bank és biztosítás vonzotta a legtöbb külföldi működő tőkét. Ezekon kívül említést érdemlő még a kereskedelem, a közlekedés és a telekommunikáció tőkevonzása. Az iparba általában a befektetett működő tőke 30-40%-a jutott Ausztriától eltekintve, ahol a feldolgozóipar jóval kisebb súlyt képviselt. A poszt-szocialista országokban az iparon belül a gépipar (autógyártás, elektronika), a vegyipar, az élelmiszeripar és az energiatermelés volt a legnépszerűbb a befektetők körében. A külföldi működő tőkebefektetések révén számos zöldmezős ipari beruházás valósult meg, és az ipari tér is átalakult (Kiss 2010; Lux 2013). Új iparágak is megjelentek (pl. Magyarországon az autógyártás) a külföldi működő tőkének köszönhetően. Az autóipar és elektronika nagyon dinamikusan fejlődött hazánkban és Szlovákiában, ahol jó néhány neves vállalat (pl. Suzuki, Opel, Audi, Mercedes, Philips, Samsung – Volkswagen, Peugeot, Kia Motors, Sony, Samsung) telepedett le az elmúlt évtizedekben, magukkal hozva sokszor a beszállítóikat is. A telephelyválasztásukat többnyire a felvevő piacokhoz közeli fekvés, uniós tagság, stabil és kiszámítható gazdaság és belpolitika, a belső piaci igények, az országon belüli, kedvező infrastruktúrájú sikeres területek, olcsó és képzett munkaerő stb.) motiválták (Pál et al. 2011). Ukrajnában, Szerbiában és Romániában a fémipar, az élelmiszeripar és a faipar a legvonzóbbak a befektetők számára, amelyek még kevésbé kvalifikált munkaerőt igényelnek.

A szocializmusban a földrajzi fekvésnek, a helynek csekély befolyása volt az ipartelepítésre, illetve a telephelyválasztásra (Enyedi 1978). A rendszerváltozás után viszont felértékelődött a szerepük (Ian Hamilton 1995), s az egyes helyek „értékétől” függően (amit a lokális adottságok képeznek) váltak vagy többé, vagy kevésbé vonzóvá a külföldiek számára. A külföldi

tőkebefektetések térbeli megoszlásában a különbségek ellenére néhány közös vonás is felfedhető. Nevezetesen az elsődleges célpontok mindegyik Kárpát-medencei országban a fővárosok és tágabb környezetük, ahol főleg pénzügyi és üzleti szolgáltatások és egyéb tercier szektorai vállalkozások létesültek. Ugyanakkor az ipari beruházások túlnyomórészt az országok nyugati, északnyugati felében jöttek létre.

Magyarországon a külföldi működőtőke-befektetések 61%-a jutott a központi régióra és 25%-a az Észak-Dunántúlra, ahol számos új ipari létesítményt hoztak létre. Így az ipar térszerkezete is átrendeződött (Kiss 2010). Az, hogy a rendszerváltozás után az ország nyugati felét preferálták a külföldi befektetők, a következőkkel magyarázható: a főbb nyugati befektetők-höz való közelség, fejlett(ebb) infrastruktúra, autópálya-kapcsolat Budapest és Bécs között, képzett munkaerő, nyugati munkakultúrában való jártasság, német nyelvtudás, jobb épített környezet stb. A határ közeli földrajzi fekvés különösen eleinte volt fontos, mert akkor a külföldi befektetők még tartottak az esetleges politikai instabilitástól és a visszarendeződéstől. Később azonban már az ország távolabbi térségeiben is egyre több külföldi érdekeltségű vállalkozás valósult meg.

Romániában az 1990-es években a főváros vonzotta a legtöbb külföldi tőkét, ami az ezredforduló után már egyre jobban dekoncentrálódott a térségben, s napjainkban az országon belül egy ÉK-DNy-i sávban a legnagyobb a külföldi befektetés mértéke (Ianoş 2010; Kurkó 2006; Popescu 2012). A külföldi tőkének az országba vonzásában – egyebek mellett – a relatíve nagy (kb. 21 milliós) belső piac, a nyersanyagokban való gazdagság és az ipari tradíciók, valamint különféle állami kedvezmények működtek közre. Az országon belüli letelepedésükben igen nagy jelentőségre tettek szert az infrastrukturális adottságok és az egyéb helyi tényezők. Az utóbbi időben Románia kezdi elveszíteni az előnyét az olcsó munkaerő terén és eltolódás tapasztalható a magasabb hozzáadott értéket előállító ágazatok felé (Popescu 2012). A regionális különbségek mérséklésében a külföldi tőke megoszlását illetően az infrastruktúra, azon belül is a közlekedés fejlesztésével érhetők el jelentős eredmények (Kurkó 2006).

Szlovákiában szintén az ország nyugati felében tömörülnek a fontosabb külföldi beruházások, ahol az ipar leggyorsabban fejlődő szegmensének, az autóiparnak a centrumai (Pozsony, Zsolna, Nagyszombat) is megtalálhatók. A Liptószentmiklós–Korpona vonaltól keletre már csak szórványosabban fordulnak elő jelentős külföldi cégek (Mezei 2008). Például Kassa is csak

néhány nagyobb ipari üzemnek (pl. US. Steel) ad otthont és a főbb szolgáltató cégek telephelyválasztásában is csak mint másodlagos lehetőség jön számításba a főváros után (Mezei 2008).

Az ezredforduló óta az Ukrajnához tartozó Kárpátalja is fontos célpontja az országba érkező külföldi működő tőkének, ami kedvezően hatott a régió iparára is (Fodor 2006; Imre 2014). A térbeli megoszlása erősen koncentrált. A legtöbb ipari üzem a nagyobb városokban van (pl. Ungvár, Munkács, Nagyszőlős, Beregszász), amelyek iparágazati struktúrája ezért igen sokszínű. De vannak olyan kisebb városok is, amelyekben csak egy-két iparág dominál (pl. Nagybecskó – vegyipar, Kölcsey – szerszámgépgyártás). A zömük viszonylag közel helyezkedik el a magyar határhoz, vagyis Kárpátalján belül is inkább az országész nyugati fele iparosodott a külföldi tőkének köszönhetően, ami ma már jóval nagyobb hányadban „valódi” külföldi tőke és nem körbeáramló tőke (Imre 2014). Másképpen mondva nem a korábban külföldre kivitt orosz vagy ukrán tőke visszaáramoltatása.

A Szerbiába befektetett külföldi működő tőke túlnyomórészt a már meglévő (pénzügyi és egyéb élelmiszeripari, autóipari, dohányipari, építőipari) vállalatok privatizációjához kapcsolódott. A zöldmezős beruházások elmaradtak (Ivanisevic et al. 2013). Ennélfogva a gazdaság és különösen az ipar térszerkezetére nem fejtettek ki olyan markáns hatást, mint a Kárpát-medence északabbi területein. Mivel a külföldi működő tőke döntő hányada a fejlettebb térségekben (Belgrád és Bácska) koncentrálódik, ezért ott a legmagasabb a foglalkoztatottak száma, ott a legtöbb a vállalkozás és legnagyobb a hozzáadott érték előállítás is. Az FDI egyenlőtlen térbeli megoszlása számottevően hozzájárult a regionális különbségek elmélyüléséhez is (Aničić et al. 2011). Tovább fokozza ezt az is, hogy az ország legnagyobb zöldmezős beruházását, egy technológiai parkot is a főváros közelében hozzák létre indiai tőkéből.

Horvátországban is az ország nyugati határvidéke a legvonzóbb a külföldi működő tőke számára, aminek a határát a fővárostól Rijekáig húzó tengely jelöli ki. Következésképp a magyar határvidék települései nem tartoznak az ország jelentősebb ipari, gazdasági központjai közé (Hajdú 2009). Elmondható ez a szlovén határ menti területekről is, amelyek a külföldi tőkebefektetésekből szintén csak csekély mértékben részesednek. Hiszen Szlovéniában is az ország központi része (Ljubljana térsége) és a nyugati partvidéki területek, valamint az északnyugati Gorenjska, illetve a keletre fekvő Podravska részesültek a leginkább a külföldi működő tőkéből.

A kihelyezett tőke fontosabb jellemzői

A Kárpát-medence országában a tőkeimport még jóval felülmúlja a tőkeexportot Ausztria kivételével, ahol a tőkeexport dominál már az utóbbi évtizedben. Ez azt jelenti, hogy a kihelyezett tőke nagysága meghaladja az oda befektetett. Meg kell azonban jegyezni, hogy abból a tényből kiindulva, hogy Burgenland, mint Ausztria Kárpát-medencéhez tartozó szegmense és legkevésbé fejlett területe, feltételezhető, hogy elenyésző szerepet játszik az osztrák tőkeimportban és a tőkeexportban egyaránt. Ugyanakkor a többi Kárpát-medencei országban, illetve országrészben sok egyéb feltétel hiánya vagy nem megfelelő volta is késleltette vagy akadályozta a tőkeexportot. Mindenekelőtt a belső erőforrások szűkössége tekinthető a legfőbb oknak, amelyekhez más okok (pl. politikai, etnikai feszültségek, katonai konfliktusok, gazdasági problémák) is kapcsolódtak. A tőkeexportálók táborába a legkésőbb Szerbia lépett be, ami részben a délszláv válság elhúzódásának a következménye (4. táblázat).

4. táblázat: A közvetlen külföldi tőke kihelyezések a Kárpát-medence országaiból, 1991–2014

Megnevezés	1991–1996 közötti átlag	1994	1995	1996	1998	2000	2001	2002	2005	2008	2010	2014
Magyarország	21	49	43	-3	476	532	337	264	1346	1661	1172	3381
Szlovákia	20*	14	8	52	147	21	37	5	146	258	946	-123
Ukrajna	4**	8	10	-5	-4	1	23	-5	275	1010	736	111
Románia	3	1	3	2	-9	-11	17	16	-13	-272	6	-77
Szerbia	-	277	29	27
Horvátország	14***	7	6	24	98	47	4	95	187	170	-91	1886
Szlovénia	-3	-3	6	8	-5	65	133	117	568	1440	-18	-9
Ausztria	1417	1257	1131	1934	2745	5740	3137	5670	9293	28214	9585	7690

* 1992–1996 közötti átlag.

** 1994–1996 közötti átlag.

*** 1993–1996 közötti átlag.

- A megfigyelt statisztikai jelenség nem fordult elő.

.. Az adat nem ismeretes.

Forrás: WIR kötetek.

A tőkekihelyezés országonként és évenként is igen különböző. A tőkeexport az ezredfordulótól vált intenzívebbé, ami abból fakad, hogy a belső

tőkefelhalmozás volumene akkorra érte el azt a mértéket, ami lehetővé tette a külföldi befektetéseket, másképp mondva addigra erősödtek meg a külföldön terjeszkedni szándékozó vállalatok. Amíg 1995-ig (Ausztriát nem számítva) alig 2,2 milliárd USA-dollárt helyeztek ki a vizsgált országok és 2000-ig is csak kb. 3,5 milliárdot, addig – 2005-ig – már majdnem a négy-szeresét. A kihelyezett tőkeállomány gyarapodásának intenzitása a 2008-as gazdasági válság dacára is gyors volt. Ennek ellenére a hét ország által 2014-ig exportált tőkeállomány (68 milliárd USA-dollár) csak kb. az egy-harmadát érte el az Ausztria által kihelyezettnek (5. táblázat).

5. táblázat: A Kárpát-medence országaiból az adott évig kihelyezett összes külföldi tőkeállomány (millió dollár)

Ország	1990	1995	1998	2000	2005	2010	2014
Magyarország	159	383	1101	1280	6604	20685	39641
Szlovákia	-	374	668	325	538	2830	2975
Ukrajna	-	87	98	170	466	7966	9705
Románia	66	121	122	136	242	1486	696
Szerbia	3928	2819
Horvátország	-	703	992	760	2127	4154	5444
Szlovénia	560	504	563	768	3607	7603	6193
Ausztria	5021	11702	17451	24821	67243	169697	223246

- A megfigyelt statisztikai jelenség nem fordult elő.

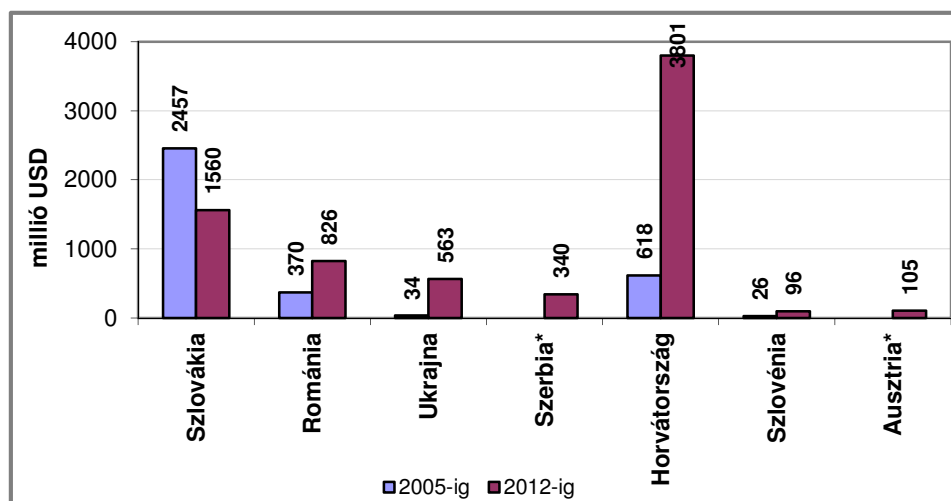
.. Az adat nem ismeretes.

Forrás: WIR kötetek.

A Kárpát-medencei poszt-szocialista országok közül Magyarország a legnagyobb tőkeexportőr. A medencei térségből kihelyezett tőkének ugyanis mindig tetemes és növekvő hányada származott innen: például 1995-ben 18%-a, 2000-ben 37%-a, 2010-ben 43 és 2014-ben 59%-a. Ezeknek a tetemes részesedéseknek azonban csak egy része irányult a szomszédos országokba: 2005-ben a magyar tőkeexport-állomány 53%-a, ellenben 2012-ben már csak 18%-a. Ez arra utal, hogy a „pszichológiai távolság” érvényesült a magyarországi befektetőknél is. Kezdetben, az ezredforduló táján többnyire a szomszédos országokba, a határ közeli területekre fektettek be, amibe az ottani magyarság mint „közvetítő” markáns szerepet játszott helyismerete és kapcsolatai révén. Később viszont, ahogy megerősödtek és egyre több tapasztalatot szereztek, úgy egyre „merészebbek” lettek, és az országhatároktól távolabbi területekre is befektettek, illetve más, a Kárpát-medencén kívüli, nem szomszédos országokba is helyeztek ki tőkét.

Például az 1990-es években az ukrain befektetések zöme került az ukrán határ menti térségbe Kárpátalján, ám 2010-ben már csak néhány százaléka (Imre 2014). Ma már a fejlettebb iparral rendelkező belső területek a fő célpontok az Ukrajnába irányuló magyar tőke kivitelnek, kiváltképp a nagyobb és tőkeerősebb vállalatok esetében. Romániában is a határhoz közeli nagyvárosokban a legtöbb a magyar befektető (Hajdú 2009).

A magyarországi tőkeexportnak alapvetően két fő desztinációja van a medencei országok körében. Az egyik Szlovákia, a másik pedig Horvátország. Lényegében mindkét országba az uniós csatlakozásuk után ugrott meg a magyar tőke kivitel (1. ábra).

* Szerbia és Ausztria esetében a megfigyelt statisztikai jelenség nem fordult elő 2005-ig.

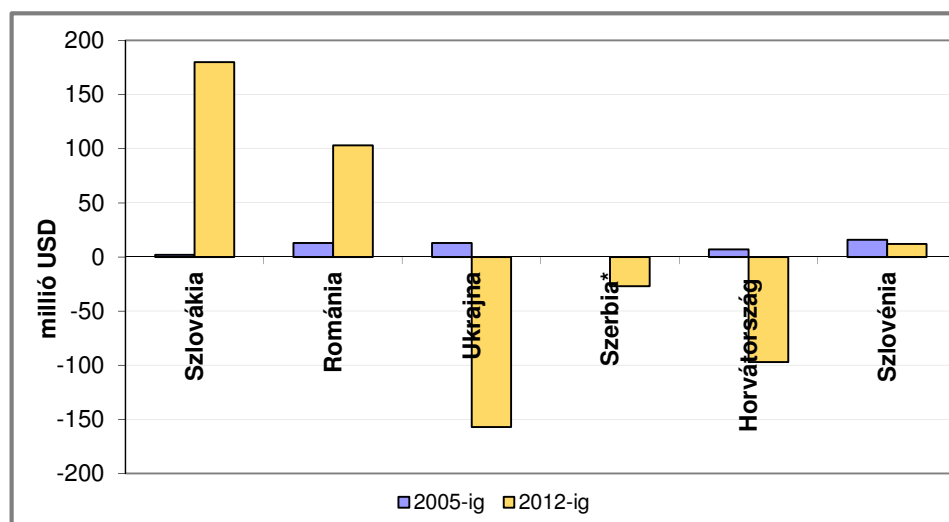
1. ábra: A szomszédos országokba 2005-ig, illetve 2012-ig Magyarországról kihelyezett tőkeállomány

Forrás: WIR kötetek.

2010-ben Horvátországban a legnagyobb magyar befektetők közé a Tifon nevű nagykereskedéssel foglalkozó cég és a pénzügyi szektorban tevékenykedő OTP bank tartozott. Az előbbi több mint ötszáz, az utóbbi közel ezer főt alkalmazott. Szlovákiában a MOL az egyik legnagyobb magyarországi befektető, amelyen kívül még az OTP Bank, a Trigránit, az EGIS és a Transelektro neve említhető meg, mint fontos befektető.

A szomszédos országok közül Ausztriából érkezik a legtöbb FDI házáánkba, amihez viszonyítva a többi országból származó tőke összege szinte

elhanyagolható, mert csak néhány vagy csak néhány tízmillió USA-dollárt tett ki 2005-ig, illetve 2012-ig (2. ábra).

* Szerbia esetében a megfigyelt statisztikai jelenség nem fordult elő 2005-ig.

Megjegyzés: Ausztriából 2005-ig 6134 millió dollárt, 2012-ig 11840 millió dollárt fektettek be hazánkba. Ezen adatok ábrázolása nem tette volna lehetővé a többi szemléletes bemutatását.

2. ábra: A szomszédos országokból 2005-ig, illetve 2012-ig Magyarországra befektetett tőkeállomány

Forrás: WIR kötetei.

A szomszédos poszt-szocialista országokból hazánkba érkezett alacsony tőkeállománynak különböző okai lehetnek. Mindenekelőtt a tőkehiány, habár a történelmi múlt viszontagságai, az etnikai alapon terhelt örökségek, az üzleti környezet milyensége, a magas adók vagy akár a finnugor és a szláv nyelvek közötti éles különbségek stb. is közrejátszhattak benne. Ausztria tőkeexportja tartósan kb. 10%-át teszi ki az összes Magyarországra befektetett tőkének, így a legfontosabb tőkeexportálója hazánkban a szomszédos országok közül. Többnyire a magyar feldolgozóiparba, a pénzügyi szektorba és az ingatlanügyletekbe, gazdasági szolgáltatásokba fektettek be az osztrákok. A vállalkozások eleinte a nyugati határhoz közeli területeket preferálták, ám az utóbbi évtizedben már az ország egésze befektetési terepként jöhet számításba számukra. S az, hogy ténylegesen hol hozzák létre vállalkozásaikat, abban a lokális adottságok foglalnak el kiemelt helyet.

Összefoglalás

A rendszerváltozás után új fejezet kezdődött a Kárpát-medence történetében, mert több évtizednyi szünet után ez a térség ismét felkerülhetett a befektetők térképére. Lehetőség nyílt, hogy a korábbi történelmi kapcsolatok újraéledjenek, illetve szorosabbra fűződjenek a közvetlen külföldi tőkebefektetéseknek köszönhetően. A természeti adottságaiban egységes táj azonban politikailag erősen tagolt és az itteni országok, országrészek a nemzetközi tőkemozgásokban eltérő mértékben vesznek részt. Kétségtelen, hogy a Kárpát-medencei tőkeáramlásokban hazánk meghatározó szerepet játszik: egyfelől a térségbe irányuló FDI legfontosabb desztinációja, még ha kissé megkopott is a vonzása az utóbbi évtizedben, másfelől a legjelentősebb tőkeexportáló is egyben. Mivel az egyes országok főbb befektetői között elvélve vannak a medencei térség más országaiból (Ausztriát nem számítva), ezért úgy tűnik, hogy ezek az országok sokkal erősebben kötődnek az FDI vonatkozásában a Kárpát-medencén kívüli országokhoz, főleg a fejlett EU-tagállamokhoz, mint egymáshoz. Még akkor is igaz ez, ha közvetlenül a határ közeli térségekben némiképp élénkebbek – a kevés rendelkezésre álló szakirodalmi tapasztalatok alapján is – a napi gazdasági, társadalmi és egyéb kapcsolatok, amelyek többnyire etnikai alapon szerveződnek a magyarországi és a határon túli magyarság között. Összességében véve tehát az eddigi külföldi tőkebefektetések – néhány kivételtől eltekintve – csekély mértékben szolgálták a Kárpát-medencében szomszédos, poszt-szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok és együttműködések térbeli kiterjedését és vertikális elmélyülését.

Irodalom

- ANIČIČ, J. – LAKETA, M. – VUKOTIČ, S. (2011): The investment policy and regional development of Serbia in the transition period. *Journal of Geographical Institute „Jovan Cvijić” SASA*, 61.3., 47–63.
- ÁRVA L. – DICZHÁZI B. (1998): Globalizáció és külföldi tőkeberuházások Magyarországon. Kairosz Kiadó, Budapest.
- BEHRMAN, J. R. (1972): Sectoral investment determination in a developing economy. *American Economic Review*, 62. 12., 825–841.
- BEREND T. I. – SZUHAY M. (1973): A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BÍRÓ A. (2010): A Romániába irányuló magyar tőke kivitelről röviden. *Pro Minoritate. Ősz*, 43–70.

- BRADA, J. C. – KUTAN, A. M. – YIGIT, T. M. (2004): The Effects of Transition and Political Instability on Foreign Direct Investment Inflows: Central Europe and the Balkans. William Davidson Institute, Working Paper, No. 729.
- DICKEN, P. (2006): Global shift. Reshaping the global economic map in the 21st century. The Cromwell Press, Trowbridge.
- DOMANSKI, B. (2003): Industrial Change and Foreign Direct Investment in the Postsocialist Economy. The case of Poland. *European Urban and Regional Studies*, 10. 2., 99–118.
- DÖVÉNYI Z. szerk. (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DRAHOKOUPIL, J. (2009): Globalization and the State in Central and Eastern Europe. The politics of foreign direct investment. BASEES/Routledge Series on Russian and East European Studies, London and New York.
- DUNNING, J. H. (1979): Explaining Patterns of International Production: In Defence of the Eclectic Theory. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 19. 1., 1–29.
- DUNNING, J. H. – NARULA, R. (1996): Foreign direct investment and governments: Catalysts for economic Restructuring. Routledge, London.
- ENYEDI GY. (1978): Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- FALLON, G. – COOK, M. (2010): Exploring the Regional Distribution of Inbound Foreign Direct investment in the UK in Theory and Practice. Evidence from a Five-Region Study. *Regional Studies*, 44. 3., 337–353.
- FODOR GY. (2006): Kárpátalja iparföldrajzának változásai az ezredforduló óta eltelt időszakban. In: Rácz Sz. szerk. Regionális átalakulás a Kárpát-medencében. MRTT, Pécs, 110–124.
- HAJDÚ Z. (2009): Államhatár-változások és városfejlődés a mai magyar-horvát és magyar-szlovén határ térségében. In: Hardi T. – Hajdú Z. – Mezei I. szerk. Határok és városok a Kárpát-medencében. MTA RKK, Győr–Pécs, 267–309.
- HAJDÚ Z. (2012): A Kárpát-medence államföldrajzi képének változásai. In: Dövényi Z. szerk. A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 396–420.
- HARDY, J. – MICEK, G. – CAPIK, P. (2011): Upgrading Local Economies in Central and Eastern Europe? The Role of Business Service Foreign Direct Investment in the Knowledge Economy. *European Planning Studies*, 19. 9., 1581–1591.
- IAN HAMILTON, F. E. (1995): Re-evaluating space: locational change and adjustment in Central and eastern Europe. *Geographische Zeitschrift*, 83.2., 67–86.
- IANOȘ, I. (2010): About recent dynamics of the foreign direct investments in Romania. *Geographia*, 55. 2., 139–146.

- Imre G. (2014): Új szakaszba léptek a magyar tőkebefektetések Kárpátalján? Tér és Társadalom, 28. 3., 110–125.
- IVANISEVIC, A. – IVANISEVIC, N. – ALPAR, L. – GORDANA, J. (2013): Current tendencies of foreign direct investments in the world and an overview of situation in Serbia. *Advanced Research in Scientific Areas*, 2.6., 130–134.
- JOHANSON, J. – VAHLNE, J-E. (1977): The internationalization process of the firm – a model of knowledge development and increasing foreign market commitments. *Journal of International Business Studies*, 8.1. 23–31.
- JOHANSON, J. – VAHLNE, J-E. (1990): The mechanism of internationalization. *International Marketing Review*, 7.4., 11–24.
- KISS, E. (2007): Foreign direct investment in Hungary: industry and its spatial effects. *Eastern European Economics*, 45. 1., 6–28.
- KISS É. (2010): Területi szerkezetváltás a magyar iparban 1989 után. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- KURKÓ I. (2006): The regional disparities foreign direct investment in Romania. *Romanian Review of Regional Studies*, 2.2., 170–174.
- LUX G. (2013): Az ipar versenyképességi tényezőinek átalakulása a közép-európai gazdaságokban. *Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatásra Közleményei*, 5. 1., 195–201.
- MEZEI I. (2008): Városok Szlovákiában és a magyar határ mentén. Fórum Ki-sebbségkutató Intézet-MTA RKK, Somorja-Pécs.
- MIKESY Á. (2013): A magyarországi mikro-, kis- és középvállalatok nemzetköziesedése és a külföldi értékesítést nehezítő akadályok. *Külgazdaság*, 57. 1-2., 92–120.
- OECD (1996): *Benchmark Definition of Foreign Direct Investment*. Third Edition, OECD Publication, Paris.
- OZAWA, T. (1992): Foreign direct investment and economic development. *Transnational Corporations*, 1.1., 27–54.
- PAVLINEK, P. (1998): Foreign Direct Investment in the Czech Republic. *Professional Geographer*, 50. 1., 171–185.
- PÁL V. – BOROS L. – DUDÁS G. (2011): Az autógyártás húzóágazattá válása és sajátos földrajzi kérdései. In: Boros L. – Szelesi T. – Tésits R. szerk.: *Dimenziók térben és időben*. Publikon Kiadó, Pécs, 87–101.
- POPESCU, C. (2012): Foreign direct investments and regional development in Romania. *Romanian Journal of Geography*, 56.1., 61–71.
- SIMAI M. (2000): A globalizáció főbb tendenciái és kérdőjelei a XX. század végén. *Tudományos Közlemények/Általános Vállalkozási Főiskola*, 1., 9–18.
- TÖRÖK Á. (2007): *Gazdaság Kelet-Közép-Európában, 1990-2006*. História, 29. 4., 3–9.
- World Investment Report, 2004. United Nations, New York–Geneva.

Lengyel Imre – Mozsár Ferenc:
**A magyar megyék gazdasági növekedése az Európai
Unióhoz történt csatlakozás után**

A gazdasági növekedés értelmezése, mérése és elemzése napjainkban élénk viták tárgya (EC 2010; Stiglitz et al 2010). Abban viszont egyetértés van, amit a kialakult statisztikai gyakorlat is nagyban erősít, hogy a szűken vett gazdasági növekedés méréséhez a bruttó hazai terméket (GDP) célszerű elsősorban alapul venni. A GDP számolása térben nehézségeket okoz, a tevékenységek egy része nehezen lokalizálható, emiatt a statisztikai gyakorlatban a NUTS3-as, azaz megyei szint az a legkisebb területi egység, amelyre még elfogadható torzítással kiszámolhatók, megbecsülhetők a kibocsátási adatok. Mivel általában nincs részletes területi adatgyűjtés, így Magyarországon sem pl. területi árindexekre, emiatt az egyes megyék kibocsátásának időbeli összevetése is gondokat okoz (Nemes Nagy 2009). De véleményünk szerint az országos volumenindexek a tendenciák és egyenlőtlenségek becslésére alkalmasak.

A tanulmányban⁹⁷ először a magyar megyék gazdasági növekedését elemezzük 2004-től 2013-ig, fő kérdésünk, hogy az egyes megyék hogyan járultak hozzá az országos kibocsátáshoz. Ezt követően az Európai Uniótól érkező támogatások területi, megyei eloszlását elemezzük és kapcsolatát a gazdasági növekedéssel. A fejezet végén összegezzük a megyék típusait az eltérő növekedési pályák szerint.

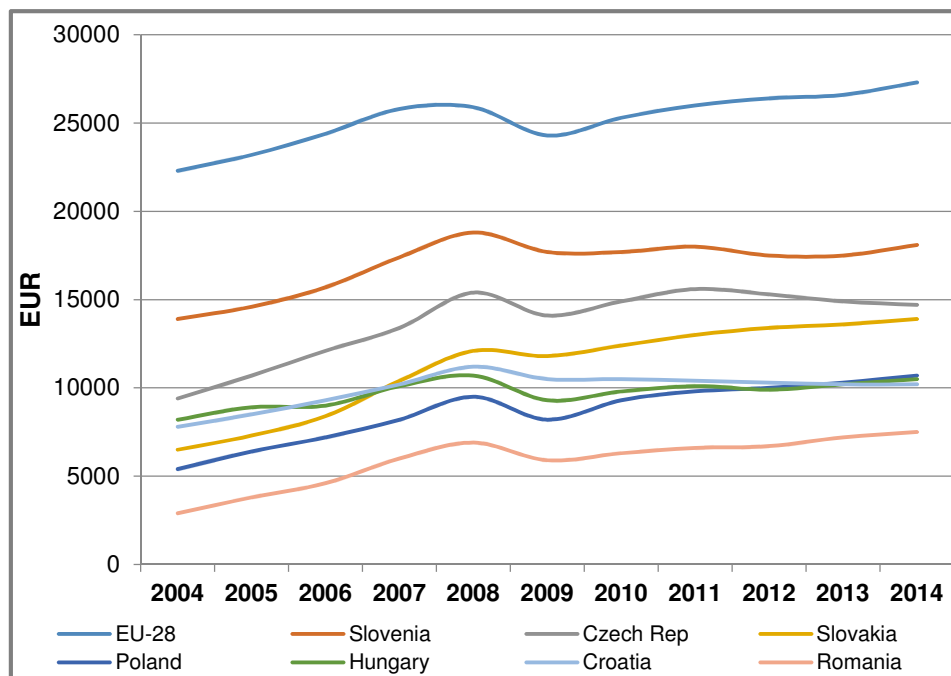
**A magyar megyék gazdasági növekedése nemzetközi
összehasonlításban**

A magyar megyék gazdasági növekedése nyilván nem független az országtól. A reális helyzetmegítéléshez célszerű a velünk hasonló helyzetből indult volt szocialista országokéval összevetni a magyar gazdasági növekedést. Nehézséget okoz, hogy mindegyik ország saját pénznemében számolja ki a kibocsátást, amit többféle módon lehet nemzetközileg is összemérhe-

⁹⁷ A tanulmány megírását a TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002 azonosító számú, „Tudás-ipar igényeit kiszolgáló felsőoktatási szolgáltatások megalapozása a Dél-Alföldi régióban” projekt tette lehetővé.

tővé tenni. Tanulmányunkban elsősorban az EUROSTAT által közölt országos adatokat elemezzük, amelyek euróban, illetve vásárlóerő-egységben (PPS) szerepelnek.

A témakörben a térségek gazdasági növekedésével kiváló kézikönyvek és tanulmánykötetek sora foglalkozik (Capello–Nijkamp 2009; Fischer–Nijkamp 2014; Pike–Rodríguez-Pose–Tomaney 2011; Todaro–Smith 2009; Varga 2009), de a területi politika, a területfejlesztés egyes részkérdéseit szintén alapvető munkák ismertetik (Fábián 2010; Rechnitzer–Smahó 2011).

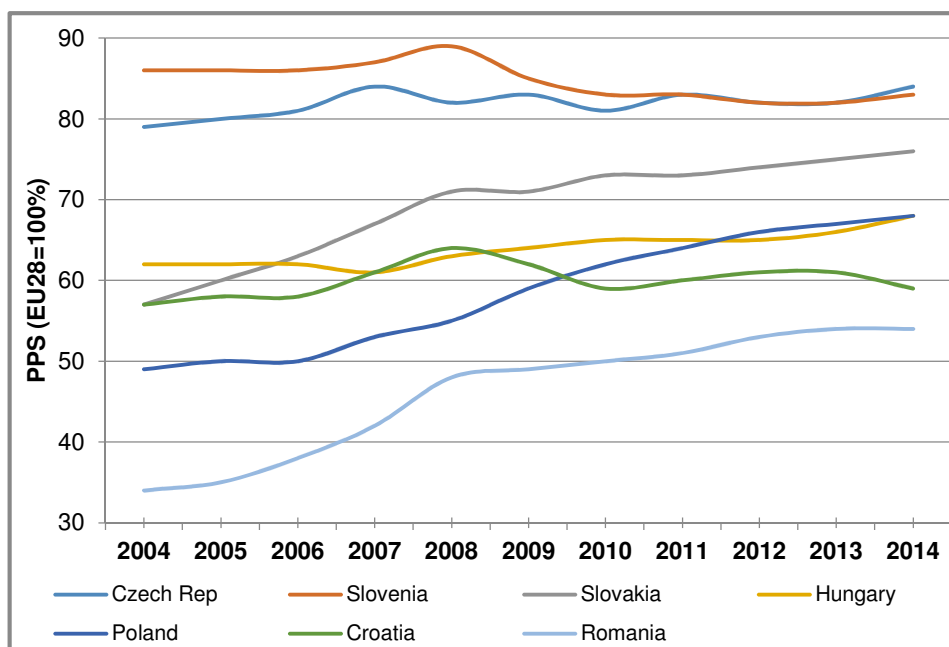

I. ábra: Egy főre jutó bruttó hazai termék piaci beszerzési áron

Forrás: EUROSTAT Gross domestic product at market prices (tec00001)

A magyar gazdaság növekedésében 2004 után három szakasz különíthető el: 2008-ig viszonylag egyenletes ütemű volt, amely azonban elmaradt a szlovén, cseh és szlovák gazdaságé mögött (*I. ábra*). A második szakasz, a 2009-ben megfigyelhető visszaesés a 2008-as globális válsághoz köthető, amit felerősítettek egyéb hazai problémák is. Ez a visszaesés mindegyik poszt-szocialista országban megfigyelhető, habár eltérő intenzitással, nyilván a fő piaci partnerországok keresletének visszaesése kihatott mindenhol.

A 2009-es mélypont utáni harmadik szakaszban a figyelembe vett országokban mindenütt egy lassú növekedés bontakozott ki, kivéve Szlovákiát, amelynek gazdasága mindvégig dinamikus maradt. Az adatok alapján a magyar gazdaság 2010-et követően lényegében stagnál, hasonlóan a szlovén, cseh és horvát gazdasághoz, csak 2014-ben figyelhető meg érdemi, 3%-os növekedés, de a kibocsátás reálértéken még így sem érte el a 2008-as szintet. Megjegyezzük, hogy az EUROSTAT által közölt adatokban nagy a kerekítés, ennek ellenére a nemzetközi pozíciókat és trendeket jól jelzik.

2. ábra: Egy főre jutó bruttó hazai termék PPS-ben

Forrás: EUROSTAT GDP per capitain PPS (tec00114)

Az euróban közölt adatok mellett a gazdasági növekedés, pontosabban felzárkózás megítéléséhez célszerű figyelembe venni a vásárlóerő-egységben megadott, jelen esetben PPS-ben közölt adatokat is (2. ábra). Az adatok alapján a magyar gazdaság felzárkózása az EU-átlaghoz lassú, 2004 és 2014 között mindössze 6 százalékpontot javított helyzetén, 62%-ról 68%-ra nőtt, hasonlóan erősödött a cseh gazdaság is (79%-ról 84%-ra), míg a szlovén gazdaság 3%-ot visszaesett. De ebben az időszakban a román (20 százalékpont), a szlovák (19 százalékpont) és a lengyel (19 százalékpont) gazdaság

dinamikusan bővült, ki tudták használni az EU tagság nyújtotta előnyöket, Szlovákia már 2007-ben, míg Lengyelország 2013-ban érte utol és hagyta le Magyarországot. A négy visegrádi ország között Magyarország a rendszerváltástól sokáig a 2. volt, most pedig utolsó.

A fenti adatokból egyértelműen kiderül, hogy a magyar gazdaság 2010-től lényegében stagnál, lassú a gazdasági növekedés, az EU-s átlaghoz való közeledés minimális, és csak 2013-tól érzékelhető egy pozitív elmozdulás (*1. táblázat*). A magyar gazdaság növekedésében már 2007-ben történt egy megtorpanás, előtte 2000-től évente 3,8–4,9% között volt mindvégig a növekedés, ami már 2007-ben és 2008-ban is lefékeződött és bekövetkezett 2009-ben egy drasztikus, 6,6%-os visszaesés, majd 2012-ben egy újabb, 1,7%-os csökkenés. Egy évtized alatt, dacára az EU-tagság különböző előnyeinek, reálértéken csupán 9,1%-kal nőtt a magyar gazdaság, azaz éves átlagban 1% alatt maradt.

1. táblázat: A bruttó hazai termék értéke és volumenindexe

Év	A bruttó hazai termék		
	értéke, folyó áron, Mrd Ft	volumenindexe	
		előző év = 100,0	2000=100,0
2004	21 012,8	104,9	100,0
2005	22 459,2	104,4	104,4
2006	24 138,8	103,8	108,4
2007	25 538,6	100,4	108,8
2008	27 038,1	100,8	109,7
2009	26 258,7	93,4	102,4
2010	27 051,7	100,7	103,1
2011	28 133,8	101,8	105,0
2012	28 627,9	98,3	103,2
2013	30 065,0	101,9	105,2
2014	32 179,7	103,7	109,1

Forrás: KSH STADAT 3.1.1. A bruttó hazai termék (GDP) értéke és volumenindexei – ESA2010 (1995–)

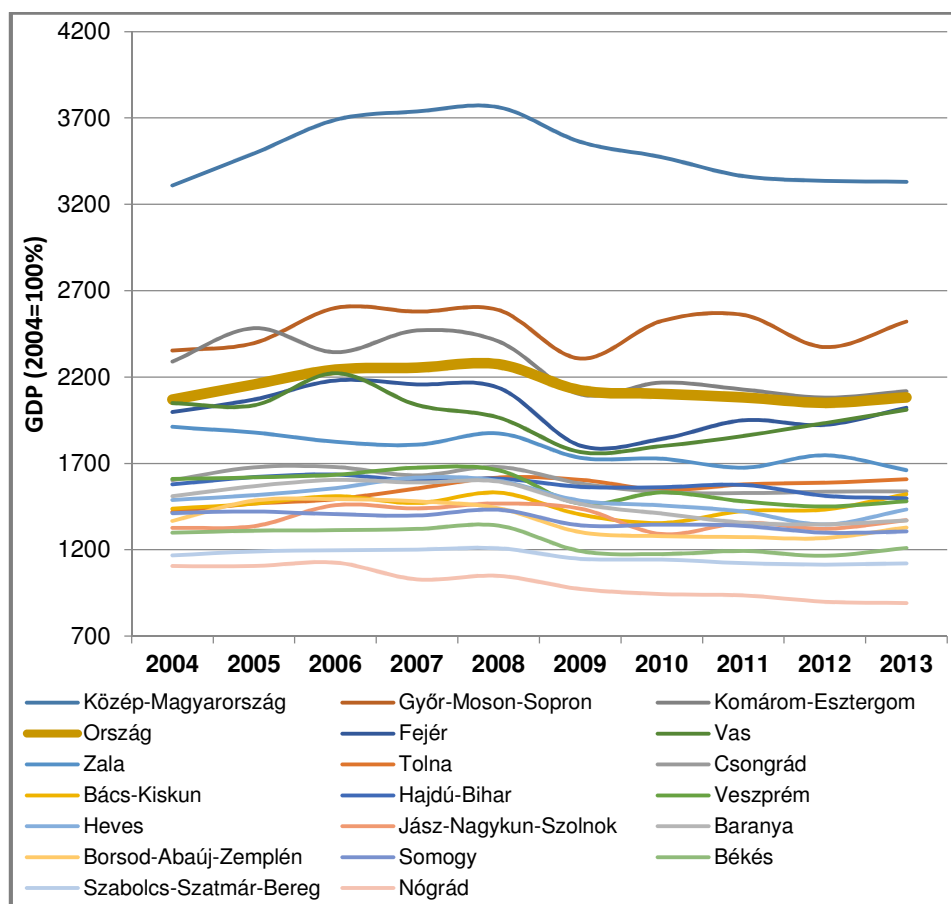
Az adatokból kiderül, hogy a mélypont a figyelembe vett poszt-szocialista országokban 2009 volt, amelyet követően eltérő növekedési pályák figyelhetők meg. A fejlett cseh és szlovén gazdaság alig növekedett (euróban mérve a szlovén gazdaság erősebb, de PPS-ben már a cseh gazdaság áll előrébb), a kevésbé fejlett szlovák, lengyel és román gazdaság dinamikusan bővült, de eközben a magyar és horvát gazdaság stagnált. Amíg 2004-ben

35–85% között szóródtak az értékek (2. ábra), addig 2014-ben jóval kisebb sávban található az országok, azaz bizonyos kiegyenlítődés figyelhető meg. Azt majd a jövő dönti el, hogy a poszt-szocialista országok tartósan maradnak-e ebben a sávban, avagy képesek közeledni az EU-átlaghoz.

A magyar megyék gazdasági növekedése és összetevőik

A magyar megyék gazdasági növekedésének vizsgálatakor, célszerű Budapestet és Pest megyét összevontan kezelni, azaz a Közép-magyarországi régiót alapul venni, mivel a főváros vonzáskörzete, a nagyvárosi településeggyüttes teszi ki a régió lakosságának 86%-át. De ez az összevonás sem tökéletes, hiszen Pest megye több települése és térségeik csak lazán kötődnek a fővárosi gazdasághoz.

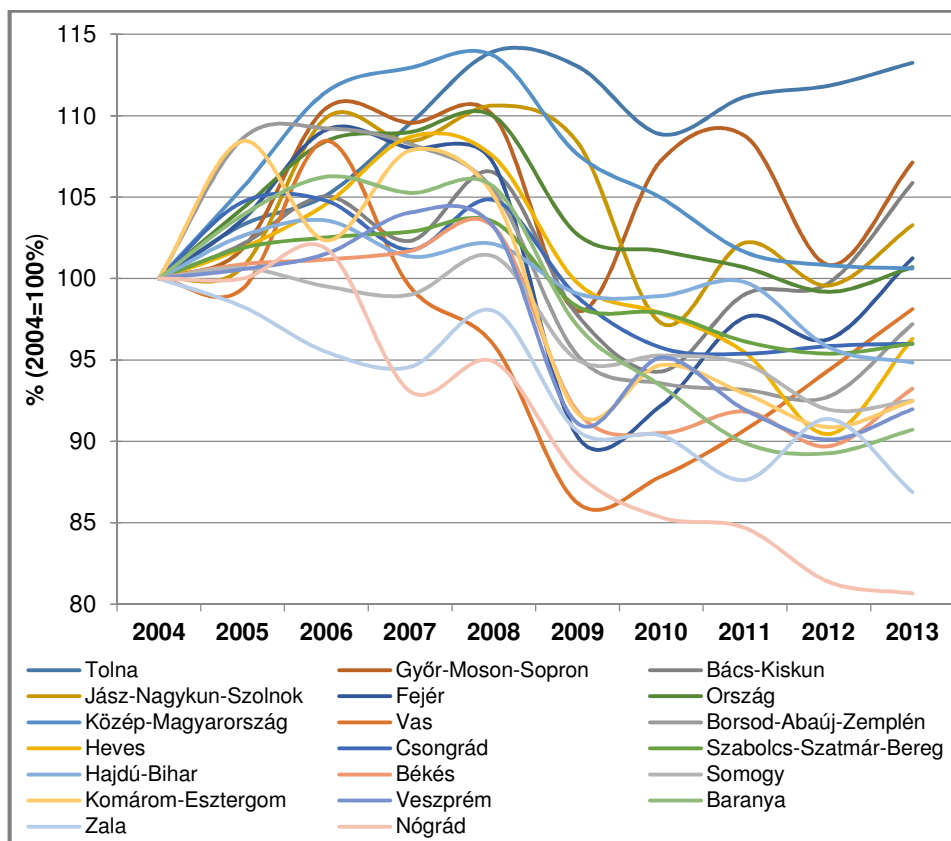
A megyék többségének egy főre jutó GDP-je 2004-től 2008-ig növekedett, összhangban az országos növekedéssel, még ha eltérő ütemben is (3. ábra). Kiemelkedik Közép-Magyarország és Győr-Moson-Sopron, továbbá idesorolódik Komárom-Esztergom, Fejér és Vas megye is. Az is látható, hogy egy-egy jelentős beruházás, pl. az Audié Győr-Moson-Sopron megyében, csak rövid távon növeli a GDP-t, csak egyszeri növekedési hatással bír, nem látszódnak a regionális multiplikátorhatások, valószínűleg kevés a helyi beszállító, helyi üzleti partner. Azaz egy-egy lépcsőt képes a megye a külföldi működő tőke segítségével meglépni, de ezt követően lelassul a gazdasági növekedés. A többi 13 megye gazdasági növekedése közel hasonló, szinte „egy csapatban” mozognak. Az EU 28 tagállamának megyéi között az utolsó 10%-ban található a magyar megyék közel fele (ERY 2014). Szembetűnően lemarad Nógrád megye, lassan fejlődik Szabolcs-Szatmár-Bereg és Békés is.

3. ábra: A megyék egy lakosra jutó bruttó hazai terméke 2004-es árakon

Forrás: A STADAT 6.3.1.2. és 3.1.1. alapján a szerzők számítása

Az Európai Unióhoz történt csatlakozás évéhez, 2004-hez mint bázisévhez viszonyítva a csatlakozás nyertesének nevezhetjük azt a térséget, megyét, ahol növekedett az egy főre jutó GDP, és vesztesének, ahol csökkent (4. ábra). Csak 5 olyan megye van, ahol 2004-hez képest érezhetően nőtt az egy főre jutó GDP: Tolna, Győr-Moson-Sopron, Bács-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok, és Fejér megye. Nyolc olyan megye van, ahol legalább 5%-kal csökkent az egy főre jutó GDP: Nógrád, Zala, Baranya, Veszprém, Komárom-Esztergom, Somogy, Békés és Hajdú-Bihar. A maradék öt megyében pedig nem változott érdemben, köztük a közép-magyarországi régióban sem.

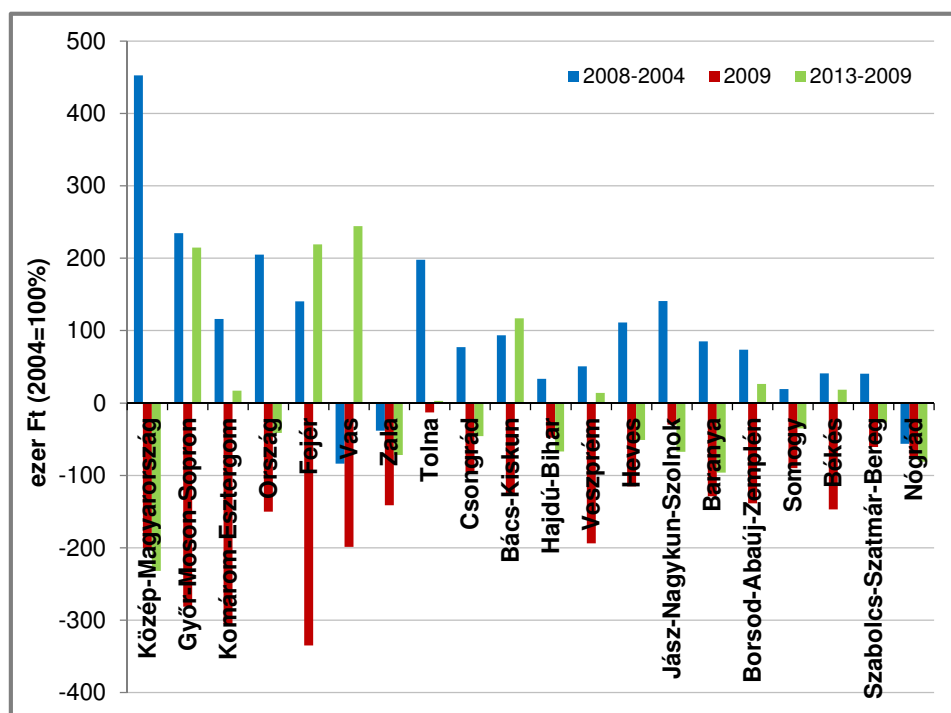
4. ábra: A megyék egy lakosra jutó bruttó hazai terméke 2004-es árakon

Forrás: A STADAT 6.3.1.2. és 3.1.1. alapján a szerzők számítása

Az adatokból kiderül, hogy a megyék gazdasági növekedése igen eltérő ütemű, továbbá évente erőteljesen ingadozik, egy-egy nagyobb beruházás, avagy egy-egy jelentősebb cég kivonulása módosít a trendeken (nyilván ilyen kis munkaerőpiacon, ami a megyékben van, felerősödnek a kis változások hatásai). Kérdés, hogyan járultak hozzá az egyes megyék az ország gazdasági növekedéséhez? Melyik megye mikor erősítette, avagy fogta vissza az ország gazdasági növekedését?

Az országos gazdasági növekedés alapján három szakaszt különíthetünk el (1. táblázat). Az első szakasz a 2004–2008 közötti időszakra tehető, amikor a megyék többségében nőtt a hozzáadott érték, azaz a megyék többsége hozzájárult az országos növekedéshez, kivéve Vas, Nógrád és Zala megyét (5. ábra). Ebben az időszakban kiemelkedett a közép-magyarországi régió,

Győr-Moson-Sopron és Tolna megye. 2009-ben mindegyik megyében jelentős visszaesés történt, a legnagyobb mértékű a feldolgozóipari exportot előállító Fejér, Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron és Vas megyékben, valamint a közép-magyarországi régióban, legkevésbé Tolna, Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú-Bihar megyékben.

5. ábra: A megyékben az egy lakosra jutó GDP értékének éves átlagos változása 2004-es árakon számolva

Forrás: a szerzők számítása

A megyék válság utáni, 2009–2013 közötti GDP-jének éves változását reálértéken véve ebben az időszakban négy megye áll az élen, Vas, Fejér, Győr-Moson-Sopron és Bács-Kiskun. További 4 megyében volt még némi gazdasági növekedés, míg a többi 11-ben visszaesés történt, lényegében a megyék három csoportra szakadtak. A reálértéken mért GDP jelentősen csökkent a közép-magyarországi régióban, Baranya, Nógrád, Zala és Hajdú-Bihar megyékben. Így az ország gazdasági növekedésének 2009

utáni stagnálása részben a fővárosi térség gyenge gazdasági teljesítményének, részben a megyék többségének tudható be, mivel csak 4 megye volt képes a hozzáadott érték növelésére ebben az időszakban.

Az EU-s támogatások felhasználásának térbelisége

A különböző időszakokban felhasználható EU-s forrásokat a pályázó székhelye és a projekt helyszíne szerint is összegzik, utóbbi esetben megyénként elérhetők az adatok az EMIR adatbázisból. Ezek a támogatások igen sokféle célra felhasználhatók, amit az EU-val egyeztetett dokumentumok rögzítenek, így a közlekedésfejlesztéstől a képzési projektekig, a vállalkozásfejlesztéstől a környezetvédelemig stb. Nagy összegről van szó, 2015. augusztus 7-ig közel 8 ezer milliárd Ft került kifizetésre a 2007–2013-as keretből.

Kérdés, mire vezethető vissza, hogy az EU-s támogatási forrásokat felhasználjuk, de nem érzékelhetők ennek a jelentős összegű támogatásnak a hatásai a magyar gazdasági növekedésre? Erre a kérdésre nagyon összetett válasz adható, komoly empirikus vizsgálatok szükségesek az egyes hipotézisek teszteléséhez. Mi csak egyet emelünk ki: véleményünk szerint a források felhasználása elsősorban nem a gazdasági növekedés, nem a gazdaságfejlesztés, hanem a hiányos közszolgáltatások, elmaradott infrastruktúra kiépítésére, azaz terület- és településfejlesztésre szolgál. Továbbá a kevésbé fejlett térségek vállalatai kiszorulnak a forrásokból, így ezekben a magas munkanélküliséggel bíró térségekben alig jönnek lére a versenyszférában új munkahelyek.

Az EU-s csatlakozást követően 2004–2007 között a Nemzeti Fejlesztési Terv, 2007–2013 között először az Új Magyarország Fejlesztési Terv, majd az Új Széchenyi Terv szolgált a támogatások felhasználásának keretével. A 2004-től kifizetett EU-s források egy lakosra jutó összes értékét a projekt helyszíne alapján vizsgálva az látható, hogy valószínűleg nem a fejlettség/fejletlenség volt a pénzek elosztásának irányelve (2. táblázat). Igaz, hogy ebben az időszakban mindegyik vidéki régió, így mindegyik megye konvergencia térségnek számított, azaz jogosult volt a forrásokra. De Fejér, Győr-Moson-Sopron, Csongrád és Hajdú-Bihar megyék is többet kaptak az országos átlagnál, miközben pl. Nógrád és Somogy megyék alig jutottak forrásokhoz. De az is érzékelhető, hogy néhány kevésbé fejlett megyébe, így Szabolcs-Szatmár-Bereg, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén megyékbe is jutott a forrásokból. Azaz nem a gazdasági növekedés élénkítése, hanem egyéb szempontok játszottak szerepet a pályázatok elbírálásakor, természetesen már a tervek szerint is az összes forrásnak csak egy része szolgált gazdaság- és vállalkozásfejlesztésre.

2. táblázat: Az EU-s források egy lakosra jutó kifizetett értéke folyó áron, a projekt helyszíne alapján

	NFT	ÚMFT	ÚSZT	NFT	ÚMFT	ÚSZT	Össz.
	eFt, egy lakosra			%, országshoz			
Bács-Kiskun	50,4	316,3	234,1	104,5	73,4	92,5	82,1
Baranya	70,3	415,0	248,0	145,8	96,3	98,0	100,2
Békés	63,2	334,0	304,8	130,9	77,5	120,5	95,9
Borsod-Abaúj-Zemplén	59,7	365,4	258,1	123,9	84,8	102,0	93,3
Csongrád	62,1	707,1	326,1	128,8	164,1	128,9	149,6
Fejér	51,0	572,1	201,7	105,8	132,8	79,7	112,7
Győr-Moson-Sopron	36,5	554,1	185,7	75,7	128,6	73,4	106,1
Hajdú-Bihar	60,6	645,8	274,9	125,6	149,9	108,6	134,1
Heves	79,2	355,9	232,0	164,3	82,6	91,7	91,1
Jász-Nagykun-Szolnok	56,0	382,5	213,6	116,1	88,8	84,4	89,1
Komárom-Esztergom	42,5	189,6	241,4	88,1	44,0	95,4	64,7
Közép-Magyarország	32,0	453,9	283,8	66,4	105,4	112,2	105,2
Nógrád	39,3	223,9	231,1	81,4	52,0	91,3	67,5
Somogy	52,0	351,1	230,8	107,8	81,5	91,2	86,6
Szabolcs-Szatmár-Bereg	59,9	569,3	235,5	124,3	132,2	93,1	118,1
Tolna	64,2	233,7	185,7	133,2	54,3	73,4	66,1
Vas	46,3	282,4	178,3	96,0	65,6	70,5	69,3
Veszprém	41,5	277,4	291,3	86,1	64,4	115,1	83,4
Zala	45,2	342,9	166,3	93,7	79,6	65,7	75,7
Ország	48,2	430,8	253,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: EMIR (Letöltve: 2015. 08. 12.)

A gazdaságfejlesztés igen komplex témakör, szinte mindegyik fejlesztés, legyen az oktatás, épület felújítás, útszélesítés stb. közvetve-közvetlenül kapcsolódik a gazdasághoz (Lengyel 2010a). A szűken vett gazdaságfejlesztésen azt értjük, ha az üzleti szférához kerülnek a források, ha mérhetően javul a vállalatok termelékenysége, és nő a foglalkoztatás a versenyszférában, ezáltal a gazdasági növekedésben tetten érhető a támogatások hatása. A különböző időszakok terveiben egyaránt szerepel olyan operatív

program (OP), amelynek fő célja a közvetlen gazdaság- és vállalkozásfejlesztés volt. A Nemzeti Fejlesztési Terv keretében a Gazdasági Versenyképességi OP (GVOP), az Új Magyarország Fejlesztési Tervben a Gazdaságfejlesztési OP (GOP), az Új Széchenyi Tervben a Vállalkozásfejlesztési OP (VOP) volt az, amelynek pályázataitól elvárható, hogy jótékonyan hatnak a gazdasági növekedésre.

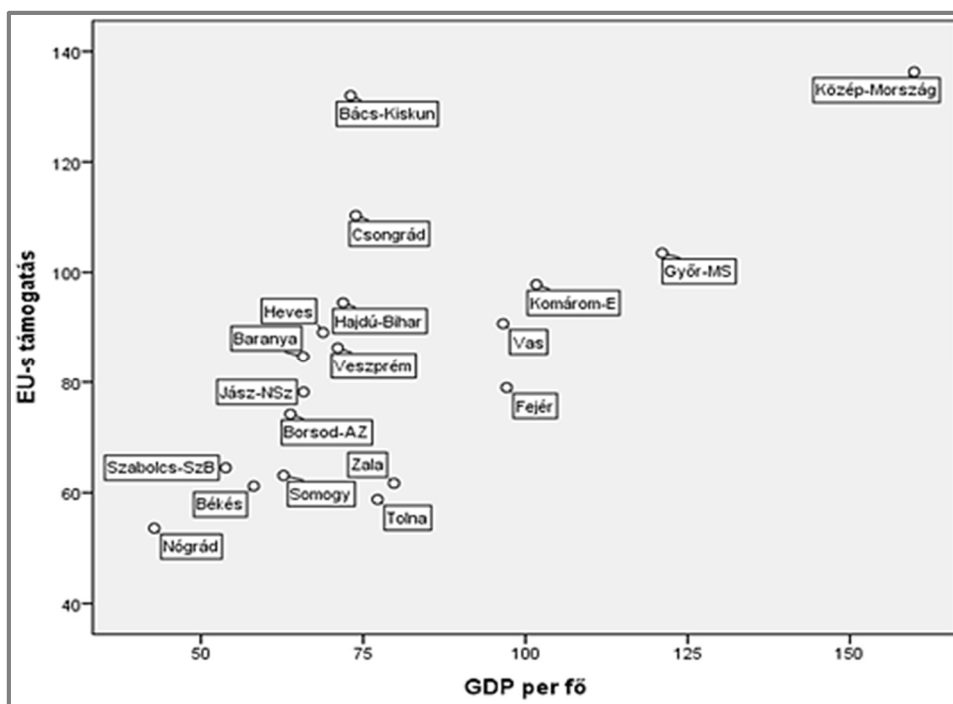
3. táblázat: Az EU-s gazdaság- és vállalkozásfejlesztési források egy lakosra jutó, kifizetett értéke folyó áron, a projekt helyszíne alapján

	NFT	ÚMFT	ÚSZT	NFT	ÚMFT	ÚSZT	Össz.
	eFt, egy lakosra			%, országoshoz			
Bács-Kiskun	50,4	32,2	57,2	322,3	94,7	101,7	132,0
Baranya	18,1	30,3	41,2	115,8	89,2	73,2	84,7
Békés	9,2	18,6	36,9	59,1	54,9	65,7	61,2
Borsod-Abaúj-Zemplén	11,4	25,2	41,9	72,9	74,3	74,5	74,2
Csongrád	21,4	41,4	53,9	137,1	121,8	95,9	110,3
Fejér	12,2	25,9	45,6	77,9	76,1	81,0	79,0
Győr-Moson-Sopron	13,6	42,8	53,2	86,8	126,0	94,7	103,5
Hajdú-Bihar	15,1	39,6	45,3	96,7	116,5	80,6	94,5
Heves	14,2	33,5	46,6	90,9	98,6	82,9	89,1
Jász-Nagykun-Szolnok	11,8	21,5	49,5	75,6	63,2	88,1	78,2
Komárom-Esztergom	15,8	38,8	48,9	101,2	114,1	87,0	97,8
Közép-Magyarország	15,8	47,2	81,3	100,8	139,0	144,6	136,3
Nógrád	5,1	22,2	29,5	32,5	65,3	52,5	53,6
Somogy	8,7	20,5	37,6	55,9	60,4	66,8	63,1
Szabolcs-Szatmár-Bereg	9,6	21,0	37,7	61,4	61,8	67,1	64,5
Tolna	12,6	15,0	34,7	80,8	44,1	61,6	58,8
Vas	10,4	23,8	61,8	66,5	70,0	110,0	90,7
Veszprém	14,7	26,2	50,5	94,0	77,0	89,8	86,3
Zala	7,9	16,8	40,6	50,5	49,6	72,1	61,7
Ország	15,6	34,0	56,2	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: EMIR (Letöltve: 2015. 08. 12.)

Az EU-s gazdaság- és vállalkozásfejlesztési források, a GVOP, GOP és VOP pályázataiból egy lakosra jutó, kifizetett összegeket a projekt helyszíne alapján tekintve sajátos kép bontakozik ki (3. táblázat). A kevésbé fejlett megyék általában kisebb forrásokhoz jutottak, pl. Nógrád az országos átlag alig felét, Szabolcs-Szatmár-Bereg kétharmadát, Békés 61%-át kapta

stb., azaz háttérbe szorultak az elmaradottabb térségek vállalatai a gazdaságfejlesztési források pályázatainál. Miközben a fejlettebb térségek, Közép-Magyarország, Bács-Kiskun, Csongrád, Győr-Moson-Sopron támogatásai jóval meghaladják az országos átlagot.

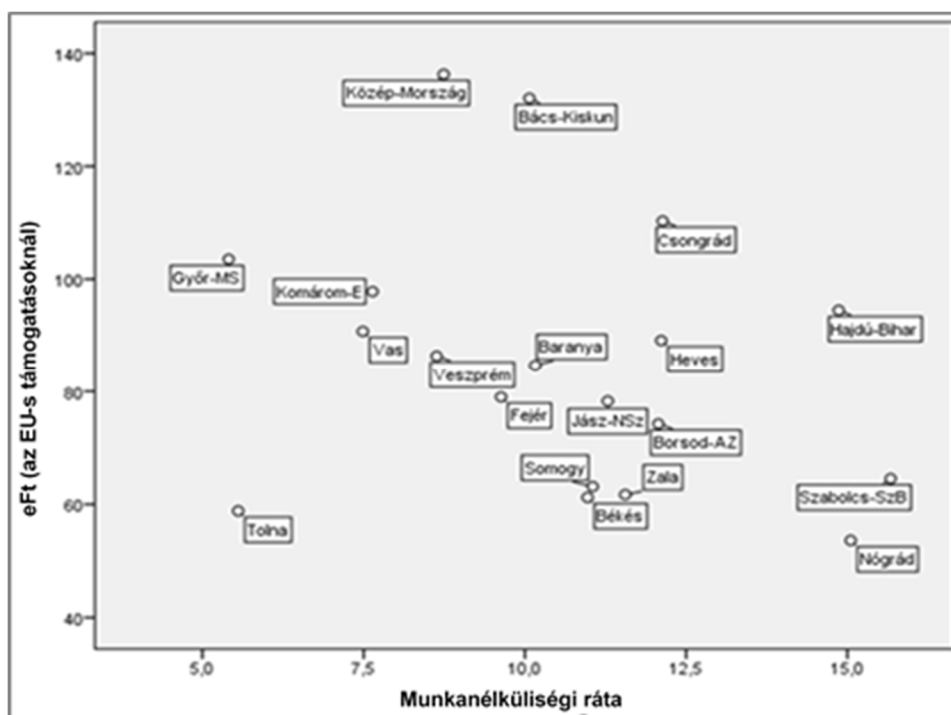

6. ábra: Az egy lakosra jutó, kifizetett EU-s GVOP, GOP, VOP pályázati összegek (2004–2015) és az egy lakosra jutó GDP (2013) az országos átlag %-ában (Letöltve: 2015. 08. 12.)

Forrás: EMIR

Régóta folyó vita a gazdaságfejlesztéssel foglalkozók körében, hogy a fejlettet kell-e támogatni, amely a támogatást jobban tudja hasznosítani és így többet ad majd vissza a közösségnek, avagy a kevésbé fejlettet, amely így fel tud zárkózni, és később már nem szorul a támogatásra. Ha a megyéknek jutott GVOP, GOP és VOP összegzett támogatást összevetjük a gazdasági növekedésükkel, akkor kiderül, hogy vannak olyan fejlett megyék, ahol ezek a források az ország javára is hasznosulnak, élénk a gazdasági növekedés, pl. Győr-Moson-Sopron, Bács-Kiskun és Komárom-Esztergom, és vannak olyanok,

ahol nem látszik a támogatások hatása, pl. Közép-Magyarország, avagy Csongrád megye esetében (6. ábra). Ha a támogatások és a fejlettség (egy lakosra jutó GDP) közti összefüggést nézzük, akkor közepes erősségű a kapcsolat, inkább „kapjon minden megye valamit” szemlélet érvényesülhetett, ami az ország gazdasági növekedése szempontjából nem bizonyult elég hatékonynak.

7. ábra: Az egy lakosra jutó, kifizetett EU-s GVOP, GOP, VOP pályázati összegek az országos átlag %-ában és a munkanélküliségi ráta 2013-ban, %

Forrás: Lásd 6. ábra és STADAT 6.2.1.11. táblázat

Ezen GVOP, GOP és VOP források egyik fontos és az EU által deklarált célja, hogy versenyképes, tartós munkahelyek jöjjenek létre. Ha összevetjük a megyéknek jutott GVOP, GOP és VOP összegzett támogatást a 2013-as munkanélküliségi rátával, akkor kijelenthető, hogy az országos átlagnál (10,2%) kedvezőtlenebb munkanélküliséggel bíró 10 megyéből 9 háttérbe szorul a gazdaság- és vállalkozásfejlesztési forrásoknál (7. ábra). Ezen forrásokból való gyenge részesedés is vélhetően hozzájárult a kevésbé fejlett

megyék gyenge gazdasági teljesítményéhez. Megfordítva, az EU-s támogatások valószínűleg hozzájárultak a fejlettebb megyékben a foglalkoztatás javulásához, így a munkanélküliség csökkenéséhez.

Az EU-s forrásokról írottakat és tapasztalatainkat összegezve az a véleményünk, hogy a források felhasználása eklektikusnak tűnik, a felhasználás nem program, hanem projektek alapján történik, amelyek egymást is gyengíthetik, így emiatt a gazdasági növekedésre vagy a munkahelyteremtésre gyakorolt hatásuk alig érzékelhető. Amint az EU 2013–2020 közötti regionális politikája is rögzíti, integrált, a térség sajátos helyzetéhez igazodó és programok alapján szerveződő fejlesztéseket kell támogatni, amelyekről előzetes hatástanulmányok készülnek. Nyilván olyan programokról lehet szó, amelyekről ellenőrizhető módon elvárható a gazdasági növekedés és tartós munkahelyteremtés.

A megyék eltérő fejlődési pályái a gazdasági növekedés szerint

Véleményünk szerint a gazdasági növekedés megyei mutatói alapján Magyarországon háromféle eltérő fejlődési pálya rajzolódik ki. A hazai térségek három fő ideáltípusa, felhasználva a megyék és városi kistérségek vizsgálatának további eredményeit is (Lengyel 2012; Lengyel–Szakálné Kanó 2012; Vas–Lengyel–Szakálné Kanó 2015):

- *Budapest és vonzáskörzete* (ingázási övezete, amely több esetben átnyúlik a régiós és megyei határokon): integrálódott a globális gazdaságba, a válság előtt, 2008-ig dinamikusan növekedett, a magyar GDP növekményének jelentős részét (60%-át) állította elő. De a válság alatt és után visszafogottá vált a növekedése, a fajlagos adatok alapján már hátrább sorolódott a megyék között. Ez a térség pedig újra az ország „motorja” lehetne, közel 2,6 milliós képzett lakosságával, színvonalas infrastruktúrájával, mivel a főváros gazdaságának stagnálása az egész országot visszaveti.
- *FDI-vezérelt feldolgozóipari térségek* (Győr-Moson-Sopron, Fejér, Vas és újabban Bács-Kiskun): a feldolgozóipari multinacionális cégek részlegei révén integrálódott az európai gazdaságba, 2011-től a hazai gazdasági növekedés főleg tőlük függ. De ezen térségek gazdasági növekedése „átmeneti”, egy-egy új beruházás csak egyszer lendít a növekedésen, ami ezt követően lelassul. Jelzi, hogy a multinacionális cégek részlegei nem ágyazódtak be, a kezdeti „push” hatást nem követi újabb, azaz minimálisak a helyi multiplikatív hatások. Ez annak is betudható, hogy egyrészt kicsi a térségek lakossága (a munkaerőpiac és a modern

üzleti szolgáltatások piaca is szűkös), másrészt a helyi cégek nem képesek bekapcsolódni az FDI-értékláncokba (pl. üzleti szolgáltatásokat nyújtva). Ezekben a térségekben a gazdasági növekedés a multinacionális cégektől függ, emiatt a GDP további növekedése valószínű, de egyrészt ez a helyi munkajövedelmekben kevésbé jelenik meg, másrészt ezen megyék összlakossága 1,5-2 millió fő, azaz csak kis részben képesek hatni az ország gazdasági növekedésére.

- *Többi térség:* főleg hazai piacra termelő, szolgáltató vállalatokkal rendelkeznek, egyes vállalatok termelékenységének javulása elsősorban a hazai versenytársak kiszorításával jár együtt, emiatt nem nő helyben a foglalkoztatás és lassú a gazdasági növekedés. Ezen térségek köre heterogén, a nagyobb egyetemi városokkal bíró megyékben (Debrecen, Pécs, Szeged) a munkaerő képzettsége az EU-átlaghoz közeli, habár a diplomások jelentős része a közszférában dolgozik, ennek ellenére az egyetemekhez kapcsolódva kialakulhatnak potenciális innovatív klaszterek. A kisvárosi és rurális térségek nem rendelkeznek versenyképes gazdasággal, elvértve vannak versenyképes vállalkozásaik, a munkaerő képzettsége és a vállalati menedzsment színvonala is általában alacsony.

Az ország 2004 utáni gazdasági növekedését a visegrádi országokkal összevetve kiderült, hogy egyre inkább lemaradunk. A hazai megyék többsége 2008-ig képes volt GDP-jét javítani, de 2009-ben komoly visszaesés következett be. 2009 után csak 3-4 FDI-vezérelt feldolgozóipari térség volt képes dinamikusabb növekedésre, a többi térség növekedése igen lassú. Főleg a főváros és térsége gazdaságának stagnálása miatt lassú a hazai gazdasági növekedés, holott az ország innovatív erőforrásai Budapesten összpontosulnak.

Az Európai Unió támogatások megyei felhasználásának adataiból az derült ki, hogy inkább a fejlett megyékbe áramlottak ezek a források, a kevésbé fejlett megyék közül is többen részesedtek belőlük, de nem mutatható ki szoros összefüggés a gazdasági növekedés és az EU-s források nagysága között. A munkanélküliségi ráta esetében viszont már látható, hogy ott alacsonyabb ez a ráta, ahol magasabbak voltak a támogatások. Természetesen ezt az összefüggést egyéb folyamatok is erőteljesen befolyásolják. De egyértelműen kijelenthető, hogy az EU-s források alig hasznosultak a gazdaság- és vállalkozásfejlesztésben, nem mutatható ki tartós hatásuk.

Egyet lehet érteni Enyedi György (2010, 400) megállapításával, aki a terület- és településfejlesztésben „első feladatként egy új paradigma koncepcionális kimunkálását” tartja, amely a globalizációs folyamatok átfogó

értelmezésén alapszik. A Magyarországon alkalmazott területi politikát, területfejlesztést is újra kell gondolni, mert úgy tűnik, az eddigi gyakorlat nem járult hozzá a megyék gazdasági növekedéséhez.

Felhasznált irodalom

- CAPELLO, R. – NIJKAMP, P. eds. (2009): *Handbook of regional growth and development theories*. Edward Elgar, Cheltenham.
- EC (2010): *A GDP-n innen és túl – A haladás mérése változó világunkban*. European Commission, Brussels.
- ERY (2014): *Eurostat Regional Yearbook, 2014*. Eurostat, Luxembourg.
- ENYEDI GY. (2010): Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. *Területi Statisztika*, 4., 398–405.
- FÁBIÁN A. szerk. (2010): *Párbeszéd és együttműködés. Területfejlesztési szabadegyetem 2006-2010*. Nyugat-Magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron.
- FISCHER, M. M. – NIJKAMP, P. eds. (2014): *Handbook of Regional Science*. Springer, Heidelberg.
- LENGYEL B. (2012): *Tudásalapú regionális fejlődés*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- LENGYEL I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LENGYEL I. – SZAKÁLNÉ KANÓ I. (2012): Competitiveness of Hungarian Urban Microregions: Localization Agglomeration Economies and Regional Competitiveness Function. *Regional Statistics*, vol. 52., special issue 2., 27–44.
- NEMES NAGY J (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PIKE, A. – RODRÍGUES-POSE, A. – TOMANEY, J. eds. (2011): *Handbook of local and regional development*. Routledge, London–New York.
- RECHNITZER J. – SMAHÓ M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- STIGLITZ, J. E. – SEN, A. – FITOUSSI, J. P. (szerk.) (2010): A Bizottság jelentése a gazdasági teljesítmény és a társadalmi fejlődés méréséről. *Statisztikai Szemle*, 3., 305–320.
- TODARO, M. P. – SMITH, S. C. (2009): *Economic development*. (10thed) Addison-Wesley, Harlow.
- VARGA A. (2009): *Térszerkezet és gazdasági növekedés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VAS ZS. – LENGYEL I. – SZAKÁLNÉ KANÓ I. (2015): Regionális klaszterek és agglomerációs előnyök: feldolgozóipar a magyar városrégiókban. *Tér és Társadalom*, 3., 49–72.

G. Fekete Éva: Helyi fejlesztés a Kárpát-medencében

A helyi fejlesztés évtizedekig nem tudott érvényesülni a Kárpát-medence volt szocialista országaiban. Ennek okait, üdítő kivételeit áttekintve a rendszerváltást követő időszak szétágazó, majd az európai uniós csatlakozást követően ismét összetartó folyamatait villantom fel. Hangsúlyt kap a közel minden Kárpát-medencei országban a helyi fejlesztés intézményesített programjának tekinthető LEADER program hasonlóságainak és eltéréseinek értékelése. Ennek alapján is igazolhatók a közös múlt örökségeként máig élő, a jelenlegi folyamatok közös vonásait kiemelő sajátosságok.

A helyi fejlesztés értelmezése és tényezői

A helyi fejlesztés lényegének megértéséhez a lokalitás fogalmának értelmezése és a lokalitás területi fejlesztésben játszott szerepének megértése elengedhetetlen. Itt és most eltekintek a fogalom szociológiai, politológiai, közgazdasági és földrajzi értelmezésének összevetésétől (megtettem már máshol⁹⁸), csupán – mintegy szintézisként – közlöm, hogy mit értek fejlesztési szempontból lokalitásnak. A fejlesztés lokális szintjét „a földrajzi tér azon, az ott élő népesség mind szélesebb csoportjai számára átlátható és személyesen megélt, területileg összefüggő darabja képezi, melyen belül a települési közösségeket szoros, a közös múlt, az abból felépülő kultúra közös vonásain, a gazdasági és társadalmi tevékenységüknek keretet adó ugyanazon földrajzi tájhoz való tartozáson, a funkcionális (gazdasági, humán szolgáltatási, infrastrukturális, közösségi) egymásrautaltságon és intenzív kommunikáción alapuló horizontális kapcsolatok, az ezek tudatosulásaként jelentkező közös érdek és regionális identitástudat fűzik össze és különítik el környezetüktől, azaz ugyanezen alapon más település már nem köthető hozzájuk. Ez a terület a kistáj vagy kistérség”. (G. Fekete 1998)

A tér lokalitásként értelmezett darabjának fejlődéseként (megint csak hosszabb levezetés nélkül), azokat a változásokat érthetjük, melyek nyomán az ott élők életlehetőségei bővülnek, azaz a lakosok bővülő csoportja számára válik lehetővé szükségleteik egyre szélesebb körének kielégítése úgy, hogy közben mások életlehetőségeit nem gátolják (G. Fekete 1998)⁹⁹. A

⁹⁸ Részletes levezetés található a G. Fekete 1998 és G. Fekete 2014 művekben.

⁹⁹ A szükségletek kielégítéséből kiinduló területi fejlődésfogalom nagyon közel áll az Amartya Sen által bevezetett képességszemlélet jól-lét koncepciójához (Sen 1999).

helyben élők szükségleteinek kielégítéséhez a szociálgeográfia jellemzően hét területi funkciót azonosít be. Ezek a lakás, a munkavégzés/jövedelemszerzés, a tanulás, a fogyasztás, a kommunikáció (benne közlekedés), a szabadidő eltöltése és a közösségben élés (Partzsch in Berényi 1987). A helyi fejlődési folyamatok ezen funkciók mentén jól nyomon követhetők.

A területi fejlődés lokális szintjén zajló folyamataiba a fejlődés előmozdítása érdekében történő tudatos beavatkozásként tekintett fejlesztés bár minden esetben kötődik valamely földrajzi helyhez, nem feltétlenül „helyi”, még akkor sem, ha az valamely lokális társadalom jól-létének növekedését szolgálja. A helyi fejlesztés minden értelmezés szerint hangsúlyosan „bottom-up” jellegű, szemben a hatalom felsőbb szintjeiről indított „top-down” fejlesztéssel. A bottom-up jelleg érvényesülése (1) a helyi szereplők részvételét, (2) a helyi erőforrások bevonását és (3) a helyi kontroll érvényesülését feltételezi.

(1) A lokális társadalom, mint kezdeményező és ellenőrző erő részvétele jellemzően a helyi önkormányzatok hatalmi térben való elhelyezkedésétől, a kormányzásban a decentralizáció érvényesülésétől, a civil társadalom önszerveződő képességétől és a kormányzat civil társadalomhoz való viszonyulásától függ. Ezek rajzolják ki a helyi fejlesztéshez nélkülözhetetlen, a nemzeti, illetve a lokálisnál magasabb szintről eredő fejlesztéshez viszonyított „saját mozgásteret”. A részvételi alapú helyi fejlesztés alapfeltétele, hogy a helyi közösségek autonóm módon határozhassák meg céljaikat, a megvalósításhoz vezető utakat és a külvilág változásaihoz való alkalmazkodásuk módját.¹⁰⁰

A helyi fejlesztésben érdekelt szereplők nem létezhetnek, ha nem létezik a lokalitáshoz kötődő *lokális identitás*. A helyi kezdeményezések megszületéséhez *fejlett helyi közösségre*, a megvalósuláshoz pedig helyi döntési kompetenciákra, *önigazgatásra* és felkészült helyi menedzsmentre van szükség. A helyi fejlesztés ugyanakkor szakma, melyhez – éppen a dolog

¹⁰⁰ Abban azonban már megoszlanak a vélemények, hogy a lokális társadalmon belül a civil társadalom vagy a helyi hatalom fejlesztő tevékenységét tekintsük-e a helyi fejlesztésnek, ill. abban meghatározó elemnek. Vannak, akik az „alulról” fogalmon nem csupán térségi szintet, de társadalmi tagozódást is értenek, és ebben az értelemben is „from below” fejlesztésről beszélnek. Vannak, akik helyi fejlesztésként a helyi társadalom hátrányos helyzetű csoportjainak önszervező (self-help) tevékenységét tekintik, vannak, akik a fejlesztési kezdeményezéseket közvetlenül az egyénektől, családoktól (grass roots) várják, és vannak, akik csakis a helyi önkormányzati testületek, ill. a helyi elit fejlesztő munkájára és annak eredményeire koncentrálnak és főként a központi fejlesztési törekvésektől való különbözőséget hangsúlyozzák (local development) (Galtung 1980).

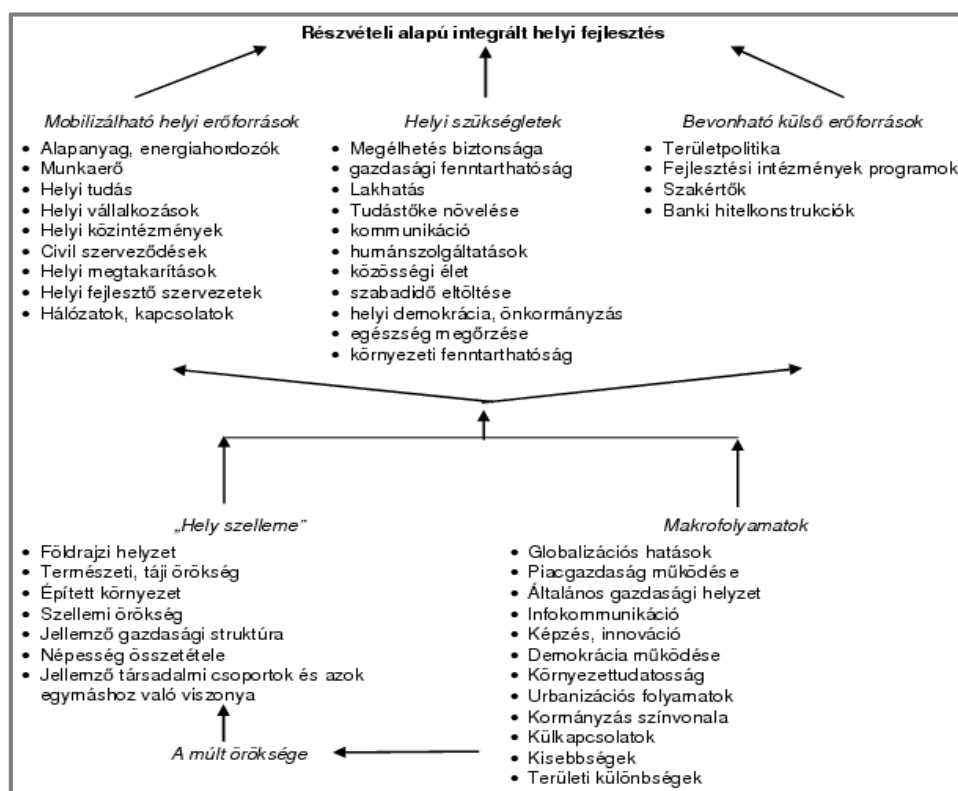
jellegéből és az adott hely egyedi sajátosságaihoz való kötődéséből adódóan – kész receptek nem adhatók. A helyes döntések a belső összefüggések ismeretében és számtalan példa, korábbi tapasztalat birtokában hozhatók meg. A helyi fejlesztéseket támogató *szakmai módszertani, információs háttér* jelentős mértékben növelheti a helyi beavatkozások sikerét.

- (2) A helyi fejlesztésben domináns lokális szereplők és a helyi tudás mellett a fejlesztésbe bevont helyi és külső erőforrások aránya a helyi fejlesztés értelmezésében a következő választóvonal. A helyi közösségek számára ugyanis saját jólétük fokozása érdekében két mód adódik: a saját erőforrásaik mind teljesebb kihasználása és a külső források mind nagyobb arányú bevonása. Az előbbire az ad lehetőséget, hogy „a piacgazdaság keretei között az erőforrások megítélése is a piaci viszonyoktól függ. A helyi erőforrások kisebb-nagyobb része a kereslet hiánya miatt a piacgazdaság fő áramában kihasználatlanul maradhat. A helyi közösség, illetve annak választott vezetői azonban feltárhatják az alternatív hasznosítási lehetőségeket, menedzselhetik a helyi érdekeket (Faragó 1992: 27.)”. A külső erőforrások bevonása azonban egyes térségekben a fejlődés elindításához – a belső erőforrások elégtelensége miatt – elkerülhetetlen.¹⁰¹ A helyi erőforrások fejlődést eredményező hasznosítása az önerős fejlesztési stratégiákban a helyi piac erősítésével egyenlő. A helyi piac bővítésének kulcsa a diverzifikáció, ami ma már nem csupán a helyi kisgazdaságok kiszolgálását célozza, hanem a település, vagy térség beilleszkedését a nagyobb területre kiterjedő rendszerekbe. A helyi piac erősödése a piacra lépők erőforrásainak a bővülését részint előfeltételezi, részint elősegíti. A helyi piac egyik legfontosabb kritériuma, hogy az erőforrások – a munkaerő, a föld és a tőke – tulajdonosai a lehető legnagyobb mértékben helybeliek legyenek (Miklóssy 1999).
- (3) A helyi kontroll érvényesülése esetén lehet külső erőforrások bevonása és külső szereplők megjelenése esetén is biztosítani a lokális érdekek érvényesítését. A helyi erőforrások és hasznosításuk feletti kontroll legerősebb biztosítója a tulajdonjog. Sokkal gyakoribb azonban a kontroll közvetett, a helyi jó kormányzáson keresztül megvalósuló gyakorlata.

¹⁰¹ Vannak, akik a helyi erők mellett számottevő külső erőforrás bevonása esetén is még helyinek tartják a fejlesztést (local development, development from below), és vannak akik, csak az alapvetően helyi erőforrásból való építkezést tartják „helyinek” (self-sufficient, endogenous development) (Cappelin 1992; Coffey-Polese 1984).

Az említett kritériumok teljesülése adja meg az esélyt a fejlesztés önállóságára, az alulról vezérelt fejlődésre. Hiányukban helyi fejlesztésről nem beszélhetünk.

A részvételi alapú integrált helyi fejlesztés adott térségben való megjelenését és sajátosságait tehát a helyi fejlesztési szükségletek, a mozgósítható belső és külső erőforrások alakítják. Ezek azonban korántsem függetlenek a regionális és makrofolyamatoktól (1. ábra).

1. ábra: A (részvételi alapú integrált) helyi fejlesztés tényezői

Forrás: Saját szerkesztés

A helyi szükségletek jellemzően a megfelelő jövedelmet biztosító munkahelyekhez, a lakhatáshoz, a kommunikációhoz (beleértve a közlekedést), az anyagi és kulturális javak megszerzhetőségére lehetőséget adó kereskedelmi ellátások és szolgáltatásokhoz, a közösségi élethez, a szabadidős tevékenységekhez, a környezet védelméhez, az egészség megőrzéséhez és a társadalmi szolidaritáshoz kapcsolódnak.

Adott térségben eme szükségletek ereje és koncentrációja függ a vállalkozói és a közsféra helyzetétől, a kínálat ebből adódó jelenlegi kiépültségétől, annak területi különbségeitől és a keresletet meghatározó értékrendtől, szokásoktól, informáltságtól és lakossági jövedelmi helyzettől. Ez utóbbiak természetesen nemcsak mint a területi funkciók működésének alakítói, hanem mint következményei is megjelennek.

A *mobilizálható helyi erőforrások* körébe a nyersanyagok csakúgy beletartoznak, mint a munkaerő, az önkéntesség, a helyi tudás, a helyi vállalkozói háttér, vagy a rendelkezésre álló pénzügyi források. Emellett a helyi intézményi struktúra, a közösség tagjai közötti hálózatok, az ezeket éltető társadalmi tőke bír meghatározó jelentőséggel.

A *megszerezhető külső források* mennyiségét és elérhetőségét közvetlenül a fejlesztési intézmények és azok programjai határozzák meg. A fejlesztés intézményeivel, a potenciális támogatókkal kialakított kapcsolatok, a helyi céloknak és intézményeknek a támogató struktúrákhoz való illeszkedése alapvetően befolyásolja a külső forrásokhoz való hozzájutást.

Végül soron mindhárom tényezőt olyan *makrotényezők* befolyásolják, mint a globalizáció, a piacgazdaság kiépültsége, a gazdaság általános helyzete, a környezettudatosság, a demokrácia jellege és foka, a kormányzás jellege, az urbanizációs folyamatok, az európai integráció, valamint az országon belüli területi különbségek. A makrofolyamatok mellett a másik hangsúlyos feltételrendszer a „*hely szellemét*” formáló táji-természeti, építészeti és a múltból gyökerező kulturális és társadalmi tényezők alakítják. A korábbi folyamatok hatására kialakult „*múlt öröksége*” beépül a lokalitás belső tényezői közé.

A Kárpát-medencében a helyi fejlesztés állapotát a fenti tényezőrendszer egyes elemeinek megjelenési sajátosságaira rávilágítva kísérik végig.

A helyi fejlesztés feltételeinek alakulása a Kárpát-medencében

Az eurázsiai hegységrendszer részét képező Kárpátok, Alpok, Dinári-hegység által határolt, jellemzően a Duna vízgyűjtő területét alkotó földrajzi tájon jelenleg nyolc ország osztozik: a központi területet elfoglaló és teljes területével a tájegységhez tartozó Magyarország, valamint Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország és Szlovénia. Közülük hét poszt-szocialista ország, mára egy kivételével az Európai Unió teljes jogú tagja.

A tájegység természeti és kulturális összetartozását a múlt örökségét beépítő „*hely szelleme*” mutatja, melynek elemei Illés Iván (2008) szempontjait segítségül hívva:

- a változatos táj, a változó, de egymást kiegészítő környezeti minőség – kiterjedt erdőségek, természeti ritkaságok fürdőhelyek, alternatív energiaforrások, rozsdáövezetek;
- a geopolitikai tagoltság és kapcsolódás – történelmi viharok, határmentiség mint jellemző állapot;
- a sajátos építészeti arculat – agyagból, kőből, fából készített földszintes hagyományos vidéki épületek, történelmi kisvárosok, az Osztrák–Magyar Monarchiát idéző középületek;
- a hagyományos perifériálétből, a megkésett modernizációból eredő biztos hátrányok és remélt előnyök;
- a hagyományos gazdálkodás kényszerű tovább-, illetve újraéledéséből adódó kényszer és lehetőség;
- a szélsőséges ipari hagyományok – nehézipari, bányászati hagyományok, saját erőforrásokra alapozott kis- és kézműipar;
- a sajátos demográfiai összetétel – magasabb születési arány, alacsonyabb népsűrűség, alacsonyabb iskolai végzettség;
- az etnikai és vallási sokszínűség – kulturális diverzitás, politikai színezetet öltő etnikai konfliktusok;
- a romák magas aránya – mélyszegénységben élők, társadalmi kirekesztettség.

Az egységet alkotó, bár rendkívül változatos földrajzi tájegységhez tartozás és a korábbi államszocialista társadalmi rendszerből, annak átalakításából, majd az uniós tagságból adódó hasonlóságok a helyi fejlesztésben is hasonlóságokat vetítenek előre. Ugyanakkor az eltérő térszerkezetből, az eltérő identitású, az átmenet különböző útjait választó államszerveződésből adódóan különbségeket is feltételezhetünk. A hasonlóságok és különbségek időben is eltérő dinamika szerint érvényesülnek.

Előzmények és kiinduló állapot

A kelet-közép-európai országok közelmúltbeli történelmét meghatározó államszocializmus időszakában a helyi fejlesztés feltételei és így maga a helyi fejlesztés jószerivel nem léteztek. A *piaci viszonyok korlátozottsága*, a piac állami kontroll alatt tartása eleve gátat szabott a helyi piac kialakulásának. Emellett a helyi erőforrások akkumulációját és fejlesztési célokra való mobilizálhatóságát a fejlesztési források központi újraelosztási folyamaton keresztül allokációja tette lehetetlenné. A *központi újraelosztás* a tervgazdaság szabályai szerint *központi tervezésen*, ezen belül a gazdasági tevékenységek telephelyeinek központi kijelölésén nyugodott. Területpolitikáról sokáig csak

az iparpolitika alárendeltjeként beszélhettünk. A centralizált hatalom számára a regionális identitás nem kívánatos jelenség volt. Megerősödésére a térséghez, helyhez kötött autonómia, a térségi szereplők kiterjedt köre hiányában nem is volt lehetőség. A *fejlesztési döntések totális centralizációja*, a döntéshozást uraló *hivatali szemlélet* miatt a helyi kezdeményezéseknek egyáltalán nem jutott terep. A totalitárius állam *monolitikus fejlődésfelfogása* és *diktatórikus berendezkedése* nem tűrte, sőt kimondottan gátolta a helyi közösségek megerősödését. Ezek mellett a kisebb térségeken belüli megosztottságot növelte és a legkisebb települések mozgásterét nullára szűkítette a települések körzetesítése, a *települések közötti kapcsolatok felülről szervezése*. A helyi fejlesztés humánoldalának megerősödését, az érlelődő változásokra való felkészülést pedig az ideológiai homogenitás, a külföldi példák és modellek elterjedését akadályozó *információs zártság* is akadályozta.

Az *államszocialista rendszer keretei között* a központilag vezérelt területpolitikában csak kisebb hangsúlyeltolódások következhetek be. A diktatúra puhulása, a felülről vezérelt fejlesztések anyagi bázisának kimerülése, a korábbi fejlesztések kedvezőtlen hatásainak ismertté válása és ezekkel párhuzamosan a demokrácia iránti igények egyre hangosabb és harcosabb megjelenése a Magyarországon és Szlovákiában is elindított néhány, a helyi fejlesztés feltételrendszerének kedvező folyamatot. A magyarországi fokozatosan puhuló diktatúrában a központi kormányzat a fejlesztési döntések helyi legitimálásának formális megköveteléséig, majd a 80-as évek társadalmi vitái és az állami fejlesztési források rohamos csökkenése nyomán a helyi közösségi kezdeményezések fontosságának kimondásáig jutott el. Ez is elég volt azonban ahhoz, hogy helyi csoportok – gyakran külső értelmiségi támogatással¹⁰² – összeszerveződjenek és megfogalmazzák saját fejlesztési céljaikat. Anyagi források hiányában ezen célok megvalósításáért sokat tenni azonban nem tudtak, tevékenységüket kénytelenek voltak a kulturális rendezvényekre, a népi hagyományok őrzésére korlátozni, illetve ezekbe burkolni. A magyar példa az országhatárokon túl is követőkre akadt, Csehszlovákiában, Szerbiában a magyar kulturális csoportok kezdtek helyi fejlesztési célokat és feladatokat megfogalmazni. A felülről irányított tanácsrendszer ugyan nem engedte az életkörülmények és főként a gazdaság

¹⁰² Közép-Európa társadalmában, ahol a 19. sz. polgári forradalmának megkésettége gyarmati elnyomással is párosult, az értelmiségnek sajátos szerepe van. Az értelmiséghez tartozni nem csupán magasabb iskolai végzettséget jelent, de a fogalom a nemzeti küldetésstudattal is átszíneződött.

fejlesztésébe a helyi kezdeményezéseket beépíteni¹⁰³, de a településen belül megvívott csaták jó felkészülést jelentettek a rendszerváltás utáni időkre, amikor ezek a csoportok legitim civil szerveződéseké alakulhattak.

A rendszerváltás előtti, helyenként jelentkező helyi fejlesztő kezdeményezéseket a *települési bázis*, az ebből következő *területi elszigeteltség*, a *kulturális szférával való erős kapcsolat* és a *hivatalos fejlesztő politikán való kívüli rekesztettség* jellemezte. A Kárpát-medence Magyarországon kívüli magyarlakta területein még az etnikai ellentétek is az együttműködés ellenében hatottak.

A rendszerváltást követően a helyi fejlesztő kezdeményezéseket már nem a tiltás és nem a rendszerbe beépített közvetlen akadályok gátolták, hanem a negyvenéves működés során kialakult közvetett fékek is. Ezek közül a legfontosabb a paternalista hatalomgyakorlás és a polgári értékek megnyilvánulásának üldözése következtében az önállóság, az *egyéni kezdeményező készség elvesztése*. A negyven év alatt sikerült elérni, hogy az emberek tömegei leszokjanak az önálló gondolkodásról, a saját erejükre építő stratégiák felállításáról.¹⁰⁴ Másrészt súlyos örökségnek bizonyult a hiánygazdálkodás keretei között megvalósuló település- és területfejlesztési gyakorlat következtében a városok és vidékük, a központi és társközségek, a települések és a megyei tanácsok között *kialakult ellentétek* létezése. Az államszocializmus a határokon innen és túl élő embereket, a nemzetiségeket is elidegenítette egymástól (Törzsök in Réti 2004). Az örökség harmadik elemét pedig a korábbi területpolitika hatására kialakult, meglehetősen *nagy területi különbségekkel* és alapvető infrastrukturális hiányosságokkal rendelkező településrendszer adta. Mindemellett a rendszerváltás teremtette új helyzetben országoként eltérő módon alakult a helyi fejlesztés makrostrukturális feltételrendszere. A kereteket az alábbi folyamatokban jelentkező eltérések szabták meg.

Saját utak

A rendszerváltozás után, a korábbi kötelek szétbomlását követően a térségben mindenütt érvényesülő új kihívásokra az országok eltérő módon válaszoltak. Ilyen új, a helyi fejlesztés kereteit meghatározó folyamatok voltak az alábbiak:

- a) piacosítás – piaccgazdasági keretek kialakítása, az állam kivonulása a gazdaságból, az együttműködést és szolidaritást elnyomó „vadkapitalizmus”;

¹⁰³ A fejlesztés logikáját az iparosítás primátusa és a lakossági közszolgáltatásoknak az ipartelepítésekhez, valamint a településhierarchiában elfoglalt pozícióhoz való kötése jellemezte (Enyedi 1998).

¹⁰⁴ Ez a jelenség nem szocialista „vívmány”, az angol közösségfejlesztők is gyakran panaszkodnak a paternalizmus eme következményére (Gilchrist 2000).

- b) privatizáció és vállalkozások – új tulajdonosi réteg kialakulása, vállalkozások;
- c) gazdasági és társadalmi nyitás – információk szabad áramlása, piacvesztés, külföldi működő tőke beáramlása, migráció;
- d) demokratizálás, kormányzás átalakítása – a demokrácia jogi kereteinek, a kormányzás átalakítása – közigazgatási reformok, helyi önkormányzatok kialakulása, megerősödése;
- e) gazdasági szerkezetváltás – új ágazatok előtérbe kerülése;
- f) az általános gazdasági helyzet és szociális következményei – munkanélküliség, elszegényedés, magas állami költségvetési arány, de mégis gúzsba kötött közszféra;
- g) tudástársadalom – képzettség, egész életen át tartó tanulás, infokommunikáció, innováció felértékelődése;
- h) urbanizációs folyamatok – városodás, települési infrastruktúra fejlődése, szuburbanizáció – átalakuló város-falu kapcsolatok, térségi hálózatosodás kezdete;
- i) részvételi demokrácia – növekvő számú, az államtól függetlenedő civil szervezetek, a részvételi demokráciát erősítő jogszabályok, a civil életben erős befolyással bíró egyházak szerepe;
- j) fenntartható fejlődés, környezettudatosság – környezetvédelmi szempontok előtérbe kerülése, környezeti értékek erőforrásként való megjelenése.

A rendszerváltás folyamatainak elemzése rámutatott a Kárpát-medencét alkotó négy nagy tájegység eltérő fejlettségére és fejlődési folyamataira. Ezen belül a jelentős területi különbségekre, de fejlődési potenciálokra is (Réti 2004; Kuttor 2005).

A Kárpát-medence négy országára, illetve azoknak a régióhoz tartozó részeire elvégzett elemzés (G. Fekete 2009) alapján megállapítható, hogy a közép-kelet-európai átalakuló társadalmak általános gazdasági és társadalmi feltételei közül a helyi demokrácia kereteinek kialakulása, a helyi önkormányzatok autonómiájának növekedése, a civil szektor kialakulása és a helyi gazdaság és a helyi szolgáltatások erőtlensége miatti helyi cselekvési kényszer kedveztek a részvételi alapú helyi fejlesztésnek.

Az akadályozó tényezők listája már hosszabb. A privatizációs folyamatok eredményeként kialakult tulajdonviszonyok szélsőségei, azaz a helyi közönségen kívülre került helyi erőforrások, a túlzott tulajdonkoncentráció és a másik végletként az elaprózott tulajdonlás; a nemzetgazdaságok gyengesége mi-

atti szolidaritáshiány, szűkös nemzeti fejlesztési források, az innovációs infrastruktúra fejletlensége; a helyi társadalmakban a közömbösség és rezisztencia, az etnikai és/vagy vallási konfliktusok, a kooperációs képességek gyengesége; a külső támogatói hálózat gyengesége csökkentették a helyi fejlesztés iránti motivációkat és egyben a sikeres helyi fejlesztés esélyeit is.

A fejlesztés témáit és módszereit a régió kedvező, de erős környezeti veszélyekkel kísért természeti adottságai, a romák magas aránya, a más régióknál alacsonyabb iskolai végzettség és nagyobb szegénység alakították.

A felsorolt tényezők országoként eltérő módon és mértékben voltak jelen. Összességében a rendszerváltást követő éveket a helyi fejlesztés országoként eltérő utjai jellemezték. Szlovákia és a jugoszláv utódállamok saját nemzeti identitásuk keresésével, az utóbbiak háborús konfliktussal küzdöttek. Ahol ilyen nem volt, ott is a gazdasági liberalizálódás, a külső tőke felé fordulás, a vállalkozáskényszer kevés terepet hagytak a lokalitások számára. Ha mégis, úgy a helyi gazdaságfejlesztés hagyományos, versenyközpontú technikáit hívták életre. A 90-es évek második felétől megszorodtak az ipari parkok, a külső befektetők megnyerése érdekében tett lokális erőfeszítések. A helyi fejlesztés témáit a támogatások – nemzeti célok által vezérelt – irányai határozták meg.

A támogatásokban új szint hoztak az egyes országokba különböző években bevezetett PHARE programok. Az Európai Unió strukturális és kohéziós politikájához való közeledést célzó uniós támogatás a Kárpát-medence országai közül legelőször (1989-ben) Magyarországon indult, mint ahogyan a kimondottan helyi/kistérségi gazdaságfejlesztés is először (1993-ban) itt jelent meg célként, majd a határon átnyúló CBC programokon keresztül a helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezések ösztönzése, a tapasztalatok átadása (1995-től) az országhatáron túlra is hatással volt.¹⁰⁵ Prioritásként 2001 után már mindenütt bekerült a PHARE programokba a helyi gazdaságfejlesztés ösztönzése. A 2003-as CBC Kisprojekt Alap fókuszában pedig egyértelműen a helyi gazdaságfejlesztés állt. A PHARE forrásokból megvalósult helyi fejlesztési projektek azonban csak pilot jellegűek voltak, néhány térséget érintettek. A korábbi magyarországi indulásnak és a CBC programoknak köszönhetően a szomszédos országokon belül a Kárpát-medencei határ menti régiók aktivitásukkal kiemelkedtek és bizonyos tartalmi-módszertani hasonlóságot is mutattak.

¹⁰⁵ A PHARE forrásai Románia, Csehszlovákia számára 1990-ben, Szlovénia számára 1992-ben, a már önálló Szlovákia számára 1993-ban váltak elérhetővé.

Ebben az időszakban a helyi fejlesztés integrált támogatása helyett a szereplők és témák szerint megosztott támogatás a jellemző. A kormányzati, illetve az egyre nagyobb méretekben megjelenő uniós támogatások között voltak a KKV-kat, a helyi önkormányzatok feladataként megjelenő településfejlesztést és kisebb részben a civil kezdeményezéseket támogató programok. A megosztottság a témákban is jellemző, azaz közösségfejlesztésre, vidékfejlesztésre, településfejlesztésre, térségi infrastruktúra fejlesztésre, foglalkoztatásra vagy éppen kulturális fejlesztésekre, képzésekre más-más alaphoz lehetett pályázni. Az alapelveként megfogalmazott koncentráció a kisléptékű projekteket kizárta a rendszerből. A kormányzattól független, jellemzően nemzetközi alapítványi támogatások az integrált megközelítésnek már jobban kedveztek. Preferálták a különböző szektorokhoz tartozó szereplők partnerségét és főként a környezeti, kulturális, társadalmi témának adtak elsőbbséget. A befogadott projektek mérete is kisebb, láthatóan a civil és közszféra számára nyújtottak hathatós segítséget.

Mind a kormányzati, mind az alapítványi forrásból támogatott projektek esetében a fenntarthatóság, azaz a célcsoport számára kialakított előnyöknek a projekt zárása utáni biztosítása általános gondot jelentett.

Együtt az EU-ban

Ausztria 1995-ben, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia 2004-ben, Románia 2007-ben, Horvátország 2013-ban csatlakozott az Európai Unióhoz. Szerbia csatlakozási folyamata is elindult. Ezzel újabb fejlesztési források nyíltak meg számukra, ugyanakkor a közös politikákhoz való igazodás a fejlődésről és fejlesztésről alkotott fogalmakat is és a fejlesztési technikákat is közelítették egymáshoz. Ez a helyi fejlesztésre is kiterjedt, az ilyen célra döntően az Unióból érkező támogatások a megvalósulási tartalmakat és formákat is alakítják.

Az uniós programok közül célzottan alulról építkező helyi fejlesztésről az 1991-ben, a Közösségi Kezdeményezések keretében, kísérleti programként indított LEADER Program esetében beszélhetünk. A program fő jellemzőiként a helyi szintű partnerség, átláthatóság, szubszidiaritás, elszámoltathatóság és helyi kezdeményezések ösztönzése határozható meg. Alkalmazott módszerének lényege, hogy támogatja a helyi lakosságot abban, hogy a helyi erőforrások bevonásával képes legyen kialakítani és megvalósítani saját térségének fejlesztési stratégiáját. A LEADER program nagyon alacsony költségvetéssel és kis léptékekben indult el. Fő célként innovatív modellek kifejlesztését és kipróbálását, partnerségen alapuló helyi fejlesztések támogatását és a helyi kezdeményezésű fejlesztések hálózatának kiépítését határozták meg. A program második szakaszában (1994–1999), a

LEADER II keretében a korábbi időszakhoz képest mintegy négyszeresére emelkedett a támogatott projektek száma, a felhasznált források mennyisége és a lefedett földrajzi terület nagysága. Az alapelvek változatlanok maradtak, de a fő célok között kiemeltebb szerepet kapott az innováció, a nemzetközi kooperáció és a környezetvédelem. A LEADER jóval nagyobb hangsúlyt fektetett a helyi közösségek aktivizálására.

A Kárpát-medence keleti országai számára a 2000–2006-os ciklus LEADER+ Közösségi Kezdeményezéshez való csatlakozásra kísérleti jelleggel már az előcsatlakozás, majd 2004-től tagállami joggal nyílt meg a lehetőség. Ebben az időszakban lényeges változás volt a kilencvenes évekhez képest, hogy az Európai Unió minden vidéki térsége jogosult a LEADER+ támogatására. A Kezdeményezés három célja:

1. horizontális partnerségen és alulról jövő kezdeményezéseken alapuló kísérleti jellegű integrált fejlesztési stratégiák létrehozása vidéki térségek fejlesztésére;
2. vidéki térségek közötti együttműködések fejlesztése országon belül és határokon túl;
3. a szereplők közötti kapcsolatrendszer fejlesztése.

Továbbra is jellemző vonás a térségi alapú, multiszektoriális, integrált fejlesztési stratégiák kidolgozásának támogatása, az alulról jövő kezdeményezések felkarolása, a helyi lakosság aktivizálása, a kapcsolati háló és az innováció erősítése, a helyi kezdeményezések támogatása (*EU honlap LEADER+*).

2007-től a LEADER megközelítés beépült az EU általános vidékfejlesztési politikájába. Ez azt jelenti, hogy a LEADER az EU támogatta nemzeti és regionális általános vidékfejlesztési programok részét képezi egy sor egyéb vidékfejlesztési tengely mellett. A LEADER finanszírozása 2007-től az EMVA-ból valósul meg és ez a 2014-től kezdődő ciklusba is folytatódik.

A Kárpát-medencében a LEADER programok azért is nagy jelentőséggel bírnak, mert az érintett országokban a vidéki népesség száma és aránya is jelentős (*1. táblázat*), valamint területpolitikáikban a részvételi alapú helyi fejlesztés szinte csak ezekben a programokban, illetve – változó erősséggel – a helyi közösségek tervezési folyamatokba való bekapcsolásával jelenik meg. A helyi partnerségen alapuló fejlesztő szervezetek a területfejlesztés intézményrendszerébe nem épültek be, a döntések (kelet-közép-európai sajátosságként beleértve a LEADER programot is) magasabb szinten születnek.

1. táblázat: Vidéki népesség száma és aránya a Kárpát-medencéhez kapcsolódó országokban (2015)

	Románia	Szlovénia	Szlovákia	Horvátország	Magyarország	Ausztria
A vidéki népesség száma (ezer fő)	9804,7	1046,8	2532,5	1746,2	2851,8	2912,4
A vidéki népesség aránya (%)	45,4	50,4	46,4	41,0	28,8	33,0

Forrás: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2014), World Urbanization Prospects: The 2014.

A LEADER programok általi lefedettség országonként eltérő mértékű. A helyi stratégián alapuló program a vidéki népesség¹⁰⁶ 13-80%-át érintette a vizsgált országokban 2007–2013 között. A legnagyobb területi koncentráció Szlovákiát és Romániát jellemezte (2. táblázat).

2. táblázat: LEADER lefedettség 2007–2013 között a Kárpát-medencéhez kapcsolódó országokban

	Románia	Szlovénia	Szlovákia	Horvátország	Magyarország	Ausztria
Népesség (1000 fő)	21848,5	1996,7	5483,1		9958,5	8219,7
A vidéki népesség aránya a NUTS3 térségekben (%)	89,5	74,3	88,6	-	82,9	65,7
LEADER HACS-ok által lefedett vidéki népesség aránya (%)	18,3	61,9	12,9		54,7	79,4
HACS-ok száma (db)	163	33	29	42	96	86
HACS átlagos népességszáma (ezer fő)	22,0	27,8	21,6		47,0	49,9

Forrás: Rural Development in the European Union. Statistical and Economic Information Report 2012. European Commission DG for Agriculture and Rural Development.

¹⁰⁶ Vidéki népességként a NUTS3 térségek besorolása szerinti dominánsan rurális és intermediate térségeket vették figyelembe, ami együtt magasabb, mint az ENSZ szerinti rurális népesség aránya.

A célokban – a közösségi politika szerint – szinte teljes azonosság alakult ki. A szabályoknak megfelelően a LEADER programok is a CARP három másik tengelye szerint szerveződtek, valamint a helyi akciócsoportok (HACS) működésére biztosítottak még forrásokat. (Finta 2011; Brokovic–Hamada 2013, Turek Rahoveanu 2013) A közösségi fejlesztésekre allokált források nagyságában és a források belső elosztásában viszont markáns különbségek mutatkoznak (3. táblázat). Eszerint a helyi fejlesztést a tervezési időszakban a leginkább az egyébként urbanizáltabb Ausztriában és Magyarországon vették számításba. Magyarország szintén kiemelkedett az együttműködésre szánt források többiekénél nagyobb arányával, míg Romániában a hagyományos vidéki tevékenységekhez kapcsolható gazdaságfejlesztés, Szlovákiában és Ausztriában pedig az életminőség fejlesztése és a diverzifikáció erősítése volt a hangsúlyosabb. Horvátországban csak később, kisebb intenzitással indult a program (Finta 2011).

3. táblázat: LEADER források felhasználása 2007–2013 között a Kárpát-medencéhez kapcsolódó országokban

	Románia	Szlovénia	Szlovákia	Magyarország	Ausztria
LEADER források aránya vidékfejlesztési eszközökből (%)	4,27	2,95	3,13	5,42	5,87
LEADER források célkitűzések szerinti belső megoszlása:					
• versenyképesség (%)	27,08	21	0	18,75	15,7
• környezet menedzsment (%)	10,5	7	0	7,5	2,57
• életminőség, diverzifikáció (%)	43,11	49,5	79,77	48,75	70,43
• együttműködés (%)	2,09	2,5	4,76	10	2,77
• HACS-ok működése (%)	17,21	20	15,47	15	8,53
HACS-ok átlagos működési költsége (1000 EUR)	365,9	163,7	333,9	327,1	234,4
HACS 1 lakosra jutó támogatási összeg (EUR)	96,85	29,41	99,86	46,35	55,13

Forrás: Rural Development in the European Union. Statistical and Economic Information Report 2012. European Commission DG for Agriculture and Rural Development.

A módszerek erőteljes különbözősége a konkrét projektekből szerezhető tapasztalatok alapján rajzolható ki, de erre utal a forráselosztáson belül a HACS-ok működésére fordítható összegek arányának különbözősége is. A szervezeti feltételek biztosítása – az összes LEADER forrásból való részesedés és az egy HACS-ra jutó összeg alapján – különösen Romániában hangsúlyos. A romániai vizsgálatok rámutattak, hogy a HACS-ok közötti belső elosztásban a térségek fejletlensége a meghatározó, a népességszám nagysága viszont nem (Mosora 2012). A technikákban, a határ menti együttműködéseknek köszönhetően, megfigyelhető bizonyos hasonulás. Az eltérő országos stratégiák mellett is kialakult a módszerek hasonlósága a szomszédos térségekben.

A LEADER alapelvek érvényesülése – a múlt örökségéért – szinte mindegyik korábbi államszocialista országban kívánni valót hagy maga mögött. Ennek tulajdonítható a lebonyolításban, a több elemzésből visszaköszönő centralizált, a LEADER alapelveknek ellentmondó döntéshozás, a bonyolult pénzügyi rendszer, a kormányzati szervek felkészületlensége, a vállalkozói szféra kisebb súlya, a helyiek együttműködésben való gyakorlatlansága, a hiányos tájékoztatás (Finta 2011; Brokovic–Hamada 2013).

Az új programozási időszakban a LEADER módszer és ezzel a vidéki térségek EU által erősített helyi fejlesztésének jelentősége még inkább erősödött. A célok – az adott keretrendszerben – kicsit változatosabbak, a belső forrásfelosztás pedig a korábbinál is diverzebb. A helyi gazdaságfejlesztési célokra szánt vidékfejlesztési források aránya, nagysága és egy vidéki lakosra jutó összege is Romániában a legmagasabb. Az alapszolgáltatásokra fordítandó források kimagasló aránya azonban utal az innovatív jelleg viszonylagos háttérbe kerülésére, a stratégia hiányok pótlására koncentrálni jellegré. A helyi fejlesztés értelmezésének leginkább megfelelő LEADER programok tere a helyi és vállalkozásfejlesztésen (6. prioritáson) belüli részesedés alapján Szlovákiában és Ausztriában a legszélesebb, relatíve itt fordítanak a legtöbbet erre a típusú fejlesztésre. A foglalkoztatási helyzet javítása mindenhol a helyi fejlesztés kiemelt célja. Az egyes országokban egy millió euró helyi gazdaságfejlesztési és vidékfejlesztési forrásból 5-7 új munkahelyet hoznak létre, kivéve Ausztriát és Szlovéniát, ahol az új munkahelyek létrehozása kisebb súllyal szerepel. A helyi gazdaságfejlesztési stratégiák által lefedett vidéki népesség aránya pedig Szlovákiában és Horvátországban marad el a többi országtól.

4. táblázat: Helyi fejlesztési célok megjelenése a Kárpát-medencéhez kapcsolódó tagországok 2014–2020-ra vonatkozó vidékfejlesztési terveiben

	Románia		Szlovénia		Szlovákia		Horvátország		Magyarország		Ausztria	
	M€	%	M€	%	M€	%	M€	%	M€	%	M€	%
6. EGYÜTT	3861,5	40,76	168	15,16	310,1	14,91	468,17	19,67	753,13	18,11	828	10,94
6A. Kisvállalkozások	1927,7	20,35	105,6	9,53	85,4	4,1	134,77	5,67	282,53	6,79	111,5	1,47
Képzés					1,5	0,07					13,3	0,18
Tanácsadás	5	0,05									4,6	0,06
Befektetések	332,3	3,51							66	1,59		
Vállalkozásfejlesztés	292,5	3,09	64,7	5,84	80,9	3,89	132,9	5,6	160,6	3,86	53,8	0,71
Alapszolgáltatások	1297,9	13,7										
Erdészeti beruházások			39	3,52			1,87	0,07	42,18	1,01		
Szövetkezés			1,9	0,17	3	0,14			13,75	0,33	39,8	0,52
6B. Helyi fejlesztés megerősítése	1933,8	20,41	52,4	4,73	197,3	9,49	333,4	14	470,6	11,32	662,7	8,76
Alapszolgáltatások	1297,9	13,7			92,5	4,45	265,9	11,2	278,8	6,71	416,2	5,49
Együttműködés											0,3	0
LEADER (és CLLD)	635,9	6,71	52,4	4,73	104,8	5,04	67,5	2,8	191,8	4,61	246,2	3,27
6C. ICT	0	0	10	0,9	27,4	1,32	0	0	0	0	53,8	0,71
Képzés					0,4	0,02					0,6	0,01
Alapszolgáltatások			10	0,9	27	1,3					53,2	0,7
Indikátorok												
új munkahelyek	24474+2055=26529		500+66=566		900+1100=2000		2014+180=2194		4000+500=4500		310+490=800	
jobb életkörülmények közé kerülő vidéki népesség	26,63%		1,70%		3,67%		29,78%		68,03%		54,46%	
helyi fejlesztési stratégiák által érintett vidéki népesség	100%		65,57%		20,84%		39,60%		68,03%		74,88%	

Forrás: Factsheets on 2014-2020 Rural Development Programmes
(<http://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020/country-files/>)

A 2014-től kezdődő periódusban a LEADER módszertant az EU Kohéziós és Strukturális Politikájának egészére kiterjesztették. A CLLD (Community Led Local Development) keretében a LEADER alapelveit és kialakult eljárását nemcsak vidéki térségekre és a vidéki térségekben, hanem az EMVA keretein túl is alkalmazzák. A CLLD alkalmazásának indokaiként a kihívásokat közvetlenül érzékelő emberek döntési szerepbe helyezésével a szükség-

leteknek való jobb megfelelést, a fokozódó sokféleségre és összetettségre adható rugalmasabb válaszadást, az eddig csak vidéki témák kibővítését, a helyi fejlesztésre gyakorolt multiplikátor hatást, az innováció társadalmisítását, az európai jó gyakorlatokat elérhetővé tevő hálózat működését, a folyamatként való finanszírozást jelölik meg (Soto–Ramsden 2014).

Vizsgált országaink közül Szlovákia és Románia is tartózkodik a bevezetéstől, de a többi országban is nehézkesen indul a folyamat. A szlovákiai politikusok ellenérzése 2013-ban még leginkább a helyi hatóságokkal szembeni bizalmatlanságból, a fejlesztési politika dominánsan szektorális jellegéből, a helyi és regionális szereplők közötti konfliktusokból és általában a bottom-up eszközök programmegvalósításban játszott szerepének fel nem ismeréséből fakadt. A főként a helyi önkormányzatok költségvetési hiányait betömő LEADER források felhasználásának tapasztalatai ezeken a területeken nem hoztak előrelépést (Mojzis 2013).

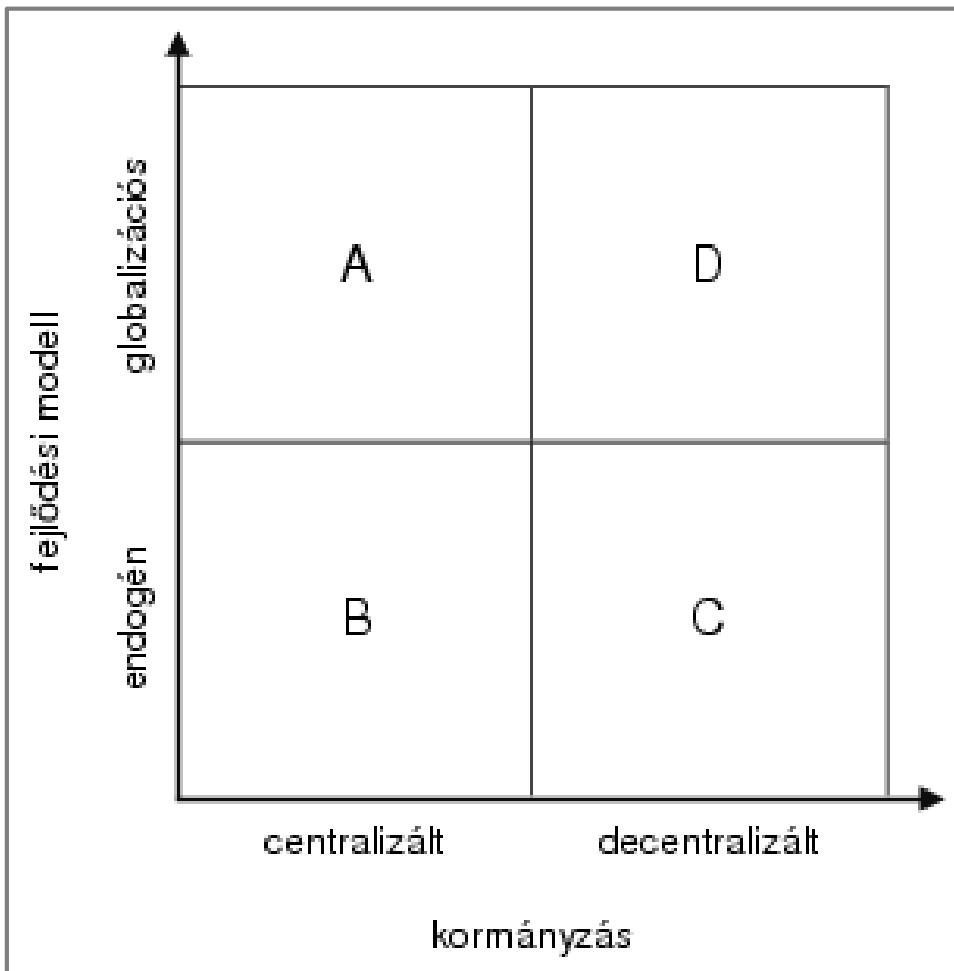
A jövő helyi fejlesztési forgatókönyvei a Kárpát-medencében

A helyi fejlesztés feltételrendszerét alakító helyi és központi tényezők modellje (1. ábra) alapján a jövő forgatókönyveit a következő kérdésekre adott válaszok változó kimenetei formálják:

- (1) A helyi szereplők érzik-e, belátják-e az együttműködés szükségességét, felismerik-e a közös cselekvés stratégiai területeit és találnak-e a közös ügyhöz karizmatikus vezetőt?
- (2) Feléled-e a civil, a központi és a helyi kormányzattól független szféra és képessé válik-e a társadalmi tőkét hasznosítva önálló stratégiákat megfogalmazni és megvalósítani és hozzájárulni ahhoz, hogy legyen helyben az elhatározások végig viteléhez elegendő szellemi, anyagi, társadalmi tőkeforrás? Amit jelentős mértékben befolyásol az is, hogy
- (3) a kormányzatok milyen belső irányítási modellt követnek és mekkora teret engednek a helyi önkormányzatoknak (folytatódik-e az „államosítás”), illetve hogyan viszonyulnak az államok a civil szektorhoz, sikerül-e a több ponton tetten érhető bizalmatlanságot leküzdeni?
- (4) A kormányzatok hogyan alakítják viszonyukat az Európai Unióhoz és ezen belül a globalizációs (kifelé orientált) és az endogén (befelé orientált) helyi fejlesztési alapstratégiák közül melyiket támogatják?

Az államszocializmusból öröklött paternalizmus és az erőforrások hiányával indokolt centralizáció következtében a helyi fejlesztés kereteinek formálásában – a rendszerváltás ellenére – a központi kormányzati akarat

meghatározó szerepet játszik. Ezen belül is két változó az, melynek értékei mentén a jövő forgatókönyvei kirajzolhatók. Az egyik a centralizálttól a decentralizált felé mozgó „kormányzási mód”, a másik az endogéntól a globalizált világban való teljes feloldódásig, a gazdasági bezárkózástól a teljes nyitottságig terjedő „preferált fejlődési modell”.

3. ábra: A helyi fejlesztés forgatókönyvei a központi kormányzati akarat változása szerint

Forrás: Saját szerkesztés

A két tengely mentén négy lehetséges forgatókönyv adódik.

- „A”/”Kiszorító” forgatókönyv szerint: Továbbra is csak központi fejlesztési programokhoz kötött, az állam által erősen determinált helyi fejlesztési törekvésekkel találkozhatunk. Ezek céljait és feladatait a központi, a gazdasági nyitást és az unión belüli alkalmazkodást erősítő programok vezérlik. A stratégiák uniformizáltak és bürokratikusak, következképp kevésbé innovatívok. A centralizált irányítás és az általa fenntartott paternalizmus a térségek önállóságát csökkentik, az erős helyi közösségeket nem föltétlenül igénylik. A központ által preferált közösségek kiemelkedhetnek, a kevésbé kedveltek lemaradnak. A lemaradók számára a versenyelőnybe kerülőkkel való együttműködés jelenthet esélyt a felzárkózásra, de abban az utóbbiak nem érdekeltek, legfeljebb központi nyomásra készek kapcsolataikat a perifériák felé építeni. A települési közösségek közötti együttműködések vertikális (város és vidéke, centrum és periféria) rendszerben, alá-fölérendeltségi viszonyt létrehozva és konzerválva alakulnak ki. A centralizáció azonban a versenykényszer érzékelésével együtt a helyi szereplőkből ellenállást is kiválthat. A számukra előnyösnek tartott keretek, a településközi kapcsolatok építésére – a 90-es évek elejét jellemző állapothoz visszatérve – elindulhat egy újabb spontán, végső soron a decentralizáció erősítését követelő szerveződési folyamat.
- „B” / „Hamis LEADER” forgatókönyv szerint: Az erős központi irányítás az endogén fejlődésnek ad prioritást, az általa irányított helyi fejlesztési folyamatokat ennek rendeli alá, illetve ebbe a mezőbe tereli be. A helyi erőforrások maximális hasznosítása érdekében az erős, az ország teljes területét lefedő csoportokban együttműködő helyi közösségekre szüksége van. A befelé, az európai integrációtól és az abból adódó fejlesztési forrásoktól elforduló központi politika azonban a települési közösségek közötti együttműködések jelenlegi fő motivációs alapját, a fejlesztési forrásokhoz való hozzáférést, alapjaiban ingathatja meg, gyengítve ezzel az együttműködések. Erős motiváció lehet viszont az adminisztratív kényszer. A nemzeti és nemzetközi források bevonásával megerősített helyi közösségek azonban nem sokáig tűrik a centralizált irányítást, más forgatókönyvre térhetnek át.
- „C” / „LEADER” forgatókönyv szerint: A lokális közösségek maguk is az endogén fejlődés mellett teszik le a voksukat, kialakíthatják saját stratégiájukat. Vélhetően hamarosan felismerik, hogy a belső erőfor-

rásokra alapozott fejlődés feltételei települési méretekben nem biztosítottak, és maguk eldöntik, hogy mely más települési közösségekkel kívánnak együttműködni. A központi kormányzat magát az együttműködést ösztönzi, de nem szabja meg annak földrajzi területét és részletes szabályait. A települések közötti együttműködés horizontális rendszerben, partnerségi alapon, a kormányzattal együttműködve, de általa nem uralva történik.

- „D” / „Versenyorientált CLLD” forgatókönyv szerint: A lokális közösségek maguk is versenyképességük növelésén dolgoznak, ehhez keresik a lehetséges partnereket. A verseny megakadályozhatja, vagy meg is mérgezheti a települések közötti együttműködések, felértékeli a vertikális kapcsolatokat. Előtérbe kerülhetnek a város és vidéke típusú, a tágabb térbe való integrálódást elősegítő együttműködések.

A politikai irányok eddig tapasztalt forgandósága miatt egyik forgatókönyv valószínűsége sem nagyobb a másikinál, bár a Kárpát-medencei országok most talán a „B” változathoz állnak közelebb. Az idő eldönti, hogy melyik országban melyik forgatókönyv, illetve ezek milyen időrendi sorrendben érvényesülnek.

Összegzés

A helyi fejlesztés a Kárpát-medencében a közös múlt (Osztrák–Magyar Monarchia, majd államszocializmus) következtében közös, meglehetősen gyenge gyökerekből indult. A rendszerváltás után az országok saját, egymástól több ponton eltérő útra léptek, melyek a határ menti együttműködésekben találkoztak. Az európai integráció útján hamarabb elindult országok tapasztalataikat, jó gyakorlataikat leginkább a szomszédos területekkel osztották meg. A helyi fejlesztésnek ösztönzést adó PHARE és a PHARE CBC programok úttörő szerepet töltek be a helyi fejlesztési tapasztalatok megszerzésében mind a helyi, mind a központi kormányzati szereplők számára. Egyben a helyi fejlesztési technikák hasonulásához is hozzájárultak.

A helyi fejlesztés hasonulása az Európai Unióhoz való csatlakozással teljesült be. A csatlakozást követően az EU célokat és irányelveket vették át az országok, mely rendszerben a helyi erőforrások bevonásával, helyi szereplőkkel, helyi kezdeményezésre és helyi kontroll alatt megvalósuló fejlesztések a LEADER Programban érvényesülhettek. Szerencsétlen módon a Kárpát-medencei országok uniós belépésétől – nem miattuk – a LEADER program folyamatosan vesztett innovativitásából és rugalmasságából. Ez

korántsem volt idegen az erős központi irányításhoz hozzászokott volt szocialista országoktól, azonban nem is inspirálta azokat az ezen hagyományral való szakításra. A számos értékes egyedi példa ellenére, a helyi szereplők korlátozott autonómiája, a fejlesztések szektorális jellege és a mindkét oldalról továbbélő paternalizmus miatt szinte minden országban megmaradt a helyi fejlesztés felülről irányítása.

A civil szereplőkkel szembeni bizalmatlanság, az etnikai konfliktusok, valamint a rászorultságot és az innovativitást jellemző területi különbségek ellentétes alakulása további kockázatot jelentenek a 2014-20-as európai uniós programozási ciklusban elvekben kiemelten kezelt CLLD bevezetésében.

A helyi fejlesztés jövőbeni forgatókönyveit a helyi (pénzügyi források feletti rendelkezésben is megnyilvánuló) autonómia, valamint a követendőnek tartott fejlődési modell rajzolják ki. A rendszerváltást követő divergens megoldások után a helyi fejlesztés feltételeiben a Kárpát-medencében ismét konvergencia érvényesül és ez továbbra is várható. A külső feltételrendszer hasonlóná válása mellett a határ menti együttműködéseknek, a kialakuló hálózatoknak köszönhetően a helyi feltételek is hasonulnak. A társadalmi innováció nem ismer határokat.

Irodalomjegyzék

- BERÉNYI I. (1997): A szociálgeográfia értelmezése. Eötvös Kiadó, Budapest.
- BRKOVIC, D. – HAMADA, M. (2013): Evaluation of LEADER Program in Slovak Republic – Study of LAG „Vrsatec” Case. *Agroznamje*, 14. 2., 251–259.
- CAPPELLIN, R. (1992): Theories of local endogenous development and international co-operation, in M. Tykkylainen (ed.), *Development issues and strategies in the new Europe*. Avebury, Aldershot, 1–19.
- COFFEY, W. – POLESE, M. (1984): The concept of local development: A stages model of endogenous regional growth. *Papers of the Regional Science Association* 1984, Volume 55, Issue 1, 1–12.
- ENYEDI GY. (1996): Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. *Ember–Település–Régió*. Budapest.
- EU honlap LEADER+
- FARAGÓ LÁSZLÓ (1992): A területfejlesztés helye, szerepe formálódó új rendszerünkben In: Horváth Gy. – Hrubí L. – Ivancsics I. – Kiss L. – Kovács K. – Pálné Kovács I. szerk.: *Európába megy-e a megye? Előadások és hozzászólások az 1991. október 24–26-i harkányi konferencián*. Konferencia helye, ideje: Harkány, Magyarország, 1991.10.24–1991.10.26. Baranya Megyei Közgyűlés, Pécs, 57–63.

- FINTA I. szerk. (2011): Az uniós vidékfejlesztési politika horvát-magyar határ menti együttműködésre gyakorolt hatása és perspektívái a Leader program tükrében. Kaposvári Egyetem, Kaposvár.
- G. FEKETE É. (2014): A lokalitás értelmezése és a helyi fejlesztés elméletei. Kézirat. NSKI, Budapest.
- G. FEKETE É. szerk. (2009): Részvételi alapú integrált helyi fejlesztés a Kárpátok Eurorégióban. Kézirat. Charles Mott Alapítvány.
- G. FEKETE É. (1998): Bevezetés az alulról vezérelt (bottom-up) vidékfejlesztés elméletébe és módszertanába. (Térségfejlesztési ismeretek felsőfokon 6.) Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, Szolok.
- GALTUNG, J. AT AL. eds. (1980): Self-Reliance: A New Development Strategy. L'Ouverture, London.
- GILCHRIST, A. (2000): Community work in the UK – an overview. ACW Talking Point No. 19
- ILLÉS I. (2008): Visions and Strategies in the Carpathian Area (VASICA). (Discussion Papers Special.) Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs, 1–118.
- KUTTOR D. (2005): Regionalizáció és regionális versenyképesség a Kárpát-medencében, In: Buday-Sántha A. – Erdősi F. – Horváth Gy. szerk.: Évkönyv. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 26–35.
- MIKLÓSSY E. (1999): A regionális tervezésről, a szubszidiaritásról és a helyi gazdaságról. A falu, 2. szám, 5–22.
- MOJZIS, M. (2013): Democratisind Cohesion Policy – Slovakia not ready to put EU funds spending in citizens' hands. CEE Bankwatch Network (<http://bankwatc.org/news-media/blog> – 2015.09.10.)
- MOSORA, L. C. (2012): The Local Development Initiatives in the Rural Development Context. Theoretical and Applied Economics, 19. 6., 75–84.
- RÉTI T. szerk. (2004): Közeledő régiók a Kárpát-medencében. Dél-Szlovákia, Erdély és a Vajdaság átalakulása. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatók Közalapítvány, Budapest.
- SEN, A. K. (1999): Development as Freedom. Oxford University Press, Oxford.
- SOTO, P. – RAMSDEN, P. (2014): Iránymutatás a közösségvezérelt helyi fejlesztésről helyi szereplők számára. Európai Bizottság, Brüsszel.
- TUREK RAHOVEANU, A. – TUREK RAHOVEANU, M. M. (2013): Socio-economic development prospects of rural areas in context of application of LEADER Program in Romania. Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development, 13.4., 295–302.

Ricz András - Nagy Imre - Juhász Bálint:

A Vajdaságban elérhető gazdaságfejlesztési eszközök és az azok által elért eredmények

A munkában elemzésre kerülnek a Vajdaság, Szerbia magyarok által is lakott északi korlátozott autonómiával rendelkező tartományának gazdaságfejlesztési eszközei. A Vajdaság különleges helyzetben van Szerbia többi térségéhez viszonyítva, mivel az autonómiának köszönhetően jóval nagyobb mozgásteret van számos, így a gazdaságfejlesztési területen is. Külön ki kell emelni az uniós határ menti programokat, amelyek lefedik az egész tartomány területét, és amelyek mindegyike jelentős gazdaságfejlesztési prioritásokkal is rendelkezik. A munkában bemutatásra kerül a térség gazdasága, a külföldi működő tőke beáramlásának folyamata, a szerbiai, a magyarországi és az uniós gazdaságfejlesztési programok valamint azok hatásai, viszont terjedelmi okokból nem foglalkozunk a befektetési és kereskedelmi bankok gazdaságfejlesztési forrásaival.

Bevezetés, a régió gazdasági jellemzése

A Vajdaság jelenleg az ország egyik húzó régiója gazdasági tekintetben. Ezt köszönheti elsősorban a többi régió elmaradottságának, de emellett az évszázados gazdasági hagyományoknak is, amelyeket az elmúlt száz év restriktív politikája sem tudott lerombolni, illetve a jó termőföldnek, ami nyersanyagot biztosít a feldolgozó ipar számára és nem szabad megfelelkezni a jó földrajzi helyzetről sem.

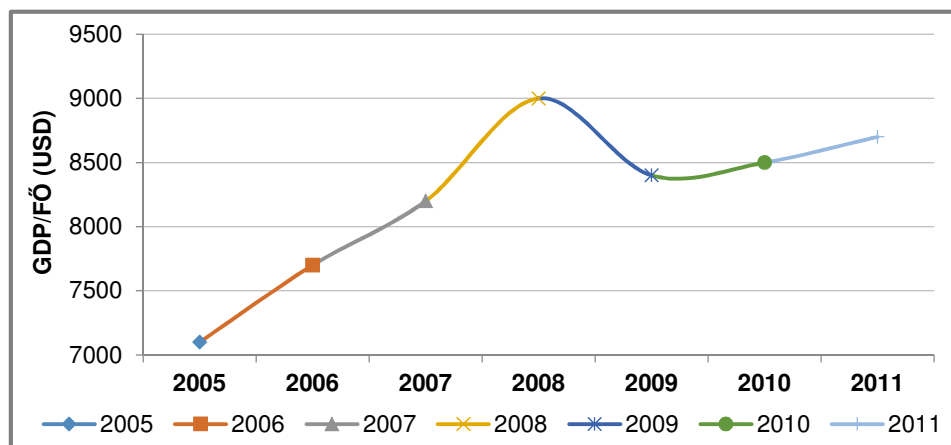
A Vajdaság gazdaságában vezető szerepet játszanak a mikro és kisvállalkozások illetve a sikeresen privatizált vállalatok, amellett, hogy jelentős külföldi befektetések is érkeztek az elmúlt évtizedben. A foglalkoztatottság nagyban elmarad az uniós átlagtól, és a munkanélküliség is közel kétszer akkora, mint Európa nyugati részében. Az alacsony számú termelővállalat miatt a térség bruttó hozzáadott értéke alacsony, de még így is 8 község/város az országos átlag feletti fejlettségű.

A Vajdaság alacsony energia-önellátottságú terület, két nagy vízhozamú folyója ellenére kifejezetten vízszegény térség, csekély és csupán helyi jelentőségű a kőolaj- és földgáztartaléka, kevés az alacsony fűtőértékű széntartaléka és a terciális üledékaltalajból nyerhető alacsony hőmérsékletű ter-

málvize. Az agyagon és homokon kívül szinte semmilyen szűkebb értelemben vett bányakincessel nem rendelkezik. Előnyös földrajzi fekvése mellett csupán egyetlen európai léptékben is tényleges komparatív előnyt képező természeti adottsága van: nagy termőerejű termőföldjei. Ennek ellenére a régió területén a kiegyezés után, a 19. századvég és századforduló időszakában az akkori Délvidéken szinte példátlan ütemű városiasodás és igen erős spontán iparosodás kezdődött, amelyet azonban sajnos, derékba tört a világháborús megtorpanás és politikai átrendeződések időszaka.

Az elmúlt közel huszonöt éves krízisidőszakban újabb súlyos károsodásokat szenvedett el: háborús terhek, gazdasági szankciók, piacvesztés, felhalmozódó veszteségek, piacképtelen termékválaszték, elavult termelőeszközök és technológiák, megkövesedett szervezési, fellépési struktúrák, érdektelenség és motivációnélküliség, szakember-elvándorlás, elosztás-központúság, és a világgazdasági válság hatására. A privatizáció mindezt még jobban elmélyítette, olyannyira, hogy azokat – saját erőforrásaira szorítkozva – ez a gazdasági struktúra többé már nem igazán tudja semlegesíteni, sem kiheverni.

Szerbia bruttó nemzeti összterméke (GDP) 2005 óta folyamatos növekedést mutat, amelyet csak a világgazdasági válság tört meg a 2009-es évben, de 2011-re újra elérte, sőt meg is haladta a GDP a válság előtti értékeket (1. ábra).

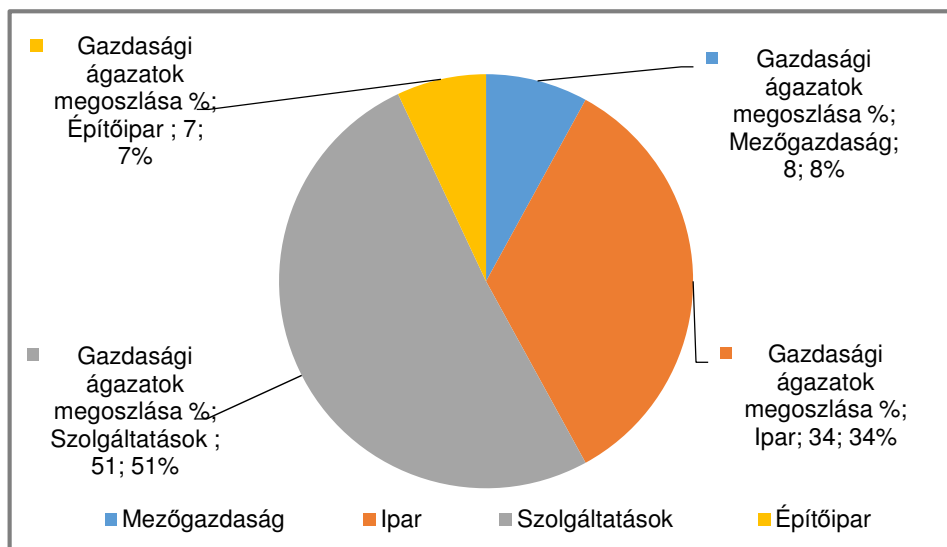

1. ábra: Szerbia GDP-je

Forrás: Saját szerkesztés

Hasonló értékeket találhatunk, ha a Vajdaság GDP-jét vizsgáljuk. Ha a Vajdaság GDP-jét az Unió átlagához viszonyítjuk, (EU-27) akkor láthatjuk, hogy ez az érték csak 35%, ami azt jelzi, hogy jelenleg a Vajdaság gazdaságilag legelmaradottabb térség, hiszen minden szomszédos régió Horvátországban, Magyarországon és Romániában is megelőzi, de ez a helyzet predestinálja is a Vajdaságot a gazdasági fejlődésre, annak érdekében, hogy utolérje a szomszédjait.

A tudatosan folytatott sok évtizedes restriktív gazdaságpolitika és az örökölt szerkezeti hiányosságok ellenére is, mindenképp a lakosság magasabb képesítési szintje, munkakultúrája és mobilitása eredményeként, a Vajdaság – noha az elmúlt időszakban igen sokat veszített viszonylagos magasabb gazdasági súlyából és hatékonyságából – jelenleg is az ország legfejlettebb részének számít, bár ezt a GDP adatok már nem így mutatják, a Vajdaságot Belgrád már megelőzte ezen a téren az elmúlt 4 évben. Sajnos, a szerbiai terület- és gazdaságfejlesztési koncepció e tekintetben mit sem változott, mert bár elismeri, és számba veszi a Vajdaság, mindenképp pedig az Újvidék–Szabadka–Nagybecskerek háromszög elsőrendű iparfejlesztési potenciáljait, a régiót iparfejlesztési szempontból nem tekinti kiemelt területnek.

2. ábra: GDP belső szerkezeti megoszlása a Vajdaságban

Forrás: Saját szerkesztés

A GDP belső szerkezeti megoszlása (2. ábra) a Vajdaság területén viszonylag stabil; és ugyan statisztikailag csupán alig kimutatható, igen lassú, de egyértelmű pozitív elmozdulást mutat a szolgáltatási szféra növekedése és a mezőgazdaság részarányának csökkenése irányába (mindenekelőtt a feldolgozóipar súlyos krízishelyzete miatt) – mégis elavultnak, sőt archaikusnak tekinthető. Mindezek ellenére a Vajdaság Szerbia legiparosodottabb területe, köszönhetően elsősorban a mezőgazdasági feldolgozó iparnak és az élelmiszer iparnak, vegyiparnak, olaj és gáziparnak valamint a fémiparnak.

Mivel az elmúlt kb. 20 év folyamán gyakorlatilag összeomlott az ország gazdaságában korábban uralkodó nagyvállalati struktúra, azok részegységeiből teljesen új kezdeményezéssel a régió területén is egy alapjaiban megváltozott, messzemenően dinamikusabb és rugalmasabb mikro- és kisvállalati dominanciájú gazdasági szerkezet épült ki, amelyet kiegészítettek az elmúlt években érkezett külföldi termelő beruházások így e vegyes struktúra fokozatosan átvette a foglalkoztatottság és a jövedelemtermelés terheinek meghatározó részét.

A Vajdaságban 2011-ben közel 24 ezer vállalat működött, melyek 240 000 munkavállalót foglalkoztatottak, míg összesen több mint 60 000 egyéni vállalkozó 56 000 személyt foglalkoztatott. A közel 85 000 gazdasági szubjektum Szerbia összes vállalkozásának közel negyedét tette ki (26,4%). Az ezer főre jutó vállalkozások száma a Vajdaságban 12,7, ami nagyban hasonlít a szerbiai átlaghoz, de nagyon messze van az uniós átlagértéktől. Ha megvizsgáljuk, az egyes vállalkozások fő tevékenységét, akkor kijelenthetjük, hogy legjobban a kereskedelmi vállalkozások terjedtek el, (hózzávetőlegesen 1/3-a, az összes vállalkozásnak), ami a hozzáadott érték alacsony volumenét jelzi (1. táblázat).

A régió gazdasági teljesítményének korábban gerincét képező feldolgozóipar hagyományosan erősen diverzifikált, több lábbon álló volt és maradt. Ezért is tudta súlyosabb megrázkódtatások nélkül elviselni villamosági, gépipari és vegyipari nagyvállalatai sorozatos tranzíciós összeomlását, hiszen a kríziskörnyezetben is változatlanul fennálló lakossági igények kielégítése (élelmiszer- és könnyűipar, szolgáltatások, ill. az időszakosan igen jelentős teret nyerő árnyékgazdaság is) és a kis- és középvállalati struktúra viszonylag gyors kiépülése bizonyos mértékben amortizálta, sőt ellensúlyozta is annak terheit.

1. táblázat: A vajdasági egyéni vállalkozások által megtermelt bruttó hozzáadott érték

	2010 (millió dinár)
Vajdaság	50 350
Mezőgazdaság, erdészet és halászat	482
Bányászat	8
Feldolgozóipar	11 487
Villamosenergia-, gáz-, gőzellátás	1
Vízellátás, szennyvíz gyűjtése, kezelése	440
Építőipar	3 999
Kereskedelem, gépjárműjavítás	14 489
Szállítás, raktározás	3 606
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	4 246
Információ, kommunikáció	604
Pénzügyi, biztosítási tevékenység	507
Ingatlanügyletek	126
Szakmai, tudományos, műszaki tevékenység	4 793
Adminisztratív és szolgáltatást támogató tevékenység	912
Közigazgatás és kötelező társadalombiztosítás	-
Oktatás	257
Humán-egészségügyi, szociális ellátás	959
Művészet, szórakoztatás, szabadidő	215
Egyéb szolgáltatás	3 216

Forrás: Saját szerkesztés

Közvetve a régió gazdaságának újabb fokozatos leépülésére utal a lakosság foglalkoztatottsági mutatóinak romlása is. A folyamatot alább igen szemléletesen illusztrálja az egyes községek foglalkoztatottsági adatainak vizsgálata (2. táblázat), melyben jól látható, hogy a válság kitöréséig folyamatosan növekedett a foglalkoztatottság, azóta viszont évről évre csökken.

A foglalkoztatottság mintegy 2%-kal alatta van a szerbiai átlagnak és mintegy 16%-kal kisebb az uniós átlagnál. Megfigyelhető, hogy 2011-ben a Vajdaságban három fő foglalkoztatási terület volt kimutatható, az ipar, a kis és nagykereskedelem, valamint a jogi személyiséggel nem rendelkező vállalkozások és azok alkalmazottjai. A legfőbb foglalkoztatók a mikro- és kisvállalkozások a közszféra mellett, tehát ezek azok a szubjektumok, melyek fejlesztésével a gazdaság egésze fejlődhet.

2. táblázat: A vizsgált régió községeinek foglalkoztatottsági adatai

Vajdaság községei	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Vajdaság	513 482	505 221	493 898	482 241	537 146	544 766	528 096	529 391	533 343	497 910	472 441	460 588
Észak-Bácska	51 090	51 154	50 820	50 725	57 226	57 039	55 450	55 423	56 252	52 293	49 103	47 911
Topolya	9 136	9 000	8 634	8 198	8 928	8 225	8 067	7 969	8 021	7 443	6 685	6 911
Kishegyes	1 820	1 869	1 871	1 946	2 081	2 324	2 002	1 959	1 975	1 956	1 831	1 782
Szabadka	40 134	40 285	40 315	40 581	46 216	46 490	45 381	45 496	46 529	42 893	40 587	39 216
Észak-Bánság	42 857	42 205	39 061	37 011	38 904	37 536	36 448	36 300	36 304	34 284	32 717	32 003
Ada	4 216	4 509	4 491	4 426	4 639	4 479	4 389	4 370	4 456	4 106	3 815	3 599
Magyarkanisza	6 290	6 320	6 184	5 940	6 086	5 857	5 446	5 145	5 252	5 149	4 722	4 676
Nagykiskinda	18 769	18 766	17 496	16 553	17 371	16 871	16 577	16 583	16 626	15 727	15 237	15 186
Törökkanisza	3 134	2 968	2 747	2 624	2 675	2 560	2 411	2 419	2 330	2 118	1 917	1 808
Zenta	6 722	6 635	5 998	5 478	6 223	6 101	6 022	6 156	6 098	5 760	5 429	5 178
Csóka	3 426	3 007	2 145	1 990	1 912	1 668	1 604	1 629	1 543	1 423	1 602	1 555
Nyugat-Bácska	51 833	51 595	49 827	46 927	50 013	49 022	47 971	45 657	45 119	41 064	39 029	38 546
Apatin	7 000	6 973	6 867	6 464	6 960	6 901	6 553	6 106	6 165	5 724	5 816	5 851
Kúla	10 791	10 514	10 262	9 850	10 592	10 383	10 195	9 288	9 363	8 366	7 904	7 747
Hódság	7 916	8 109	7 992	7 519	8 431	7 823	7 464	6 689	6 196	5 409	5 122	4 941
Zombor	26 126	25 999	24 706	23 094	24 029	23 916	23 760	23 575	23 395	21 565	20 188	20 007
Dél-Bácska	168 727	164 143	163 484	165 502	200 708	209 525	211 815	213 449	215 873	202 114	192 490	188 259
Bács	2 786	2 916	2 978	2 994	3 379	3 433	3 445	3 579	3 620	3 206	3 043	2 246
Palánka	14 228	14 352	14 112	13 526	15 565	15 753	13 522	13 920	14 084	13 198	12 450	12 112
Petróc	3 091	3 122	3 136	3 127	3 615	3 219	2 909	2 922	2 934	2 784	2 664	2 754
Belcsény	4 312	4 062	4 344	3 471	3 603	3 658	3 587	3 336	3 287	3 087	2 889	2 801
Óbecse	10 858	10 545	10 452	10 123	10 727	10 265	9 958	9 661	9 210	8 737	7 979	7 459
Verbász	12 960	13 244	13 023	13 366	14 130	14 499	15 332	15 142	15 150	13 626	12 986	11 920
Zsablya	4 275	4 002	4 392	4 400	4 905	4 878	4 253	4 144	4 131	3 853	3 473	3 349
Újvidék	105 558	101 282	100 064	103 526	132 578	141 563	146 712	148 585	151 369	142 479	136 270	135 027
Szenttamás	3 119	2 926	2 880	3 001	3 329	3 235	2 839	2 829	2 503	2 273	2 166	2 239
Karlóca	756	734	710	660	810	792	798	790	835	896	893	1 029
Temerin	4 554	4 772	5 194	5 210	5 788	6 070	6 447	6 831	7 078	6 376	6 045	5 663
Titel	2 230	2 186	2 199	2 098	2 281	2 160	2 012	1 712	1 673	1 599	1 640	1 659

Forrás: Saját szerkesztés

3. táblázat: A Vajdaság foglalkoztatottsági struktúrája (%)

Mezőgazdaság	4,5
Ipar	19,7
Építőipar	3,9
Kis és nagykereskedelem	10,2
Szállítás és raktározás	4,4
Ingatlanok	0,1
Közigazgatás	3,7
Oktatás	8,3
Egészségügy	8,8
Jogi személyiség nélküli vállalkozások és azok foglalkoztatottjai	23,1

Forrás: Saját szerkesztés

A munkanélküliség Szerbiában a válság kitörése óta folyamatosan növekszik, és ebből a Vajdaság sem marad ki. 2011-ben a munkanélküliségi ráta 23,9%-os volt. Kiemelten riasztó az a tény, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők száma is egyre növekszik a munkahelyet keresők között, tehát azok, akik az egyetemről kikerülnek egyre hosszabb ideig keresik az első munkahelyüket. Ha a munka árát vizsgáljuk, akkor kijelenthetjük, hogy a bruttó átlagkereset a Vajdaságban mintegy 274 eurót tesz ki.

A vajdasági községek fejlettségbeli besorolása

A szerbiai regionális fejlesztési és önkormányzati minisztérium állapítja meg minden évben az egyes községek fejlettségének szintjét, meghatározott gazdasági, demográfiai, és szociális statisztikai mutatók, alapján. Ezt a besorolást használja minden állami szerv a munkájához, ennek alapján a Vajdaság községeinek/városainak fejlettségi szintjei a következők:

- *Köztársasági átlag feletti fejlettségűek:*
 - Szabadka, Újvidék, Nagybecskerek, Magyarkanizsa, Zenta, Karlóca, Versec, Pancsova.
- *Köztársasági átlag 80–100%-a közötti fejlettségűek:*
 - Apatin, Ada, Topolya, Bácspalánka, Óbecse, Verbász, Nagykinda, Ruma, Zombor, Sremska Mitrovica, Temerin.
- *Köztársasági átlag 60–80%-a között található a fejlettségük:*
 - Alibunár, Bácspetróc, Fehértemplom, Kishegyes, Törökkanizsa, Hódság, Szenttamás, Magyarcsernye.
- *Köztársasági átlag 60%-a alatt van a fejlettségük:*
 - Csóka, Zichyfalva.

Ipartelepítés, logisztika

A Vajdaságban Szabadkán, Nagybecskereken, Kishegyesen, Indjiján Versecen található klasszikus ipari parkok, amelyek az elmúlt 10 évben jöttek létre. Ezek közül a verseci már nem is jellegzetes ipari park mivel az önkormányzat a városban található szabad telkeket értékesítette és azokon szétosztan telepedtek meg a befektetők. Sok nagyobb városban hasonló a helyzet, ezért csak a jelentősebbeket soroltuk fel. Horgoson a magyar határ közelében készül szintén egy ipari park, amelynek a tervezési szakasza megtörtént, az alap infrastruktúra is kiépült, de még nincs betelepült vállalkozás.

Szabadkán az elmúlt négy évben hat vállalkozás telepedett meg (Siemens nagy teljesítményű generátorok, Swarovski kristály, Dunkenmotoren, Norma Group, Continental, mindhárom autóiipari beszállító, Calzedonia fehérnemű), Kishegyesen a most alakuló ipari parkban a Júlia Malom telepedett meg. Indjiján Belgrád, Újvidék és a fő közlekedési utak közelségének köszönhetően három ipari zóna jött létre az északnyugati, a délnyugati és az olasz. Ezekben megtelepedett vállalkozások: Henkel, MK Komerc – élelmiszeripar, Izoterm Plama – csomagolóanyag, Terra Production – üdítők, Martini – építőipar, Thyssenkrupp – fémgyártás, Aha plastik – műanyagipar, Farmina – takarmány, Tradeunique-Galenika – gyógyszeripar, Grundfoss – szerelvények, Microsoft, Alpina – mélyépítés, Monbat – akkumulátorgyártás stb. Nagybecskereken két ipari park működik az Écska délkeleti és a baglyas-eleméri. Az écskaiban autóiipari beszállítók, vegyipari vállalkozások és szofvercégek működnek, míg a másikon szintén autóiipari beszállítók, épületanyaggyár és élelmiszeripari feldolgozók működnek. Versecen elsősorban élelmiszeripari (Bambi, Swisslion, Moja Voda) és gyógy-, valamint egészségipari beruházók telepedtek meg (Hemofarm, Stada, Vetmedic, Fresenius).

A Vajdaságban hat üzleti inkubátor ház van: Szabadkán, Újvidéken, Magyarkanizsán, Zentán, Nagybecskereken és Bácspetrócön, melyeket a helyi önkormányzatok alakítottak ki a tartományi gazdasági titkárság segítségével. Néhány esetben magánszektort, egyetemeket és civil szervezeteket is találunk az alapítók között. Az inkubátorok alapítása és működtetése a tartományi gazdasági stratégia elemei.

A Vajdaságban 2011-ben 27 megalapított klaszter működött. Ezek közül kiemelkednek a mezőgazdasággal, turizmussal, ITC-vel és fémiparral foglalkozó klaszterek. Székhelyük főleg Újvidéken és Szabadkán van.

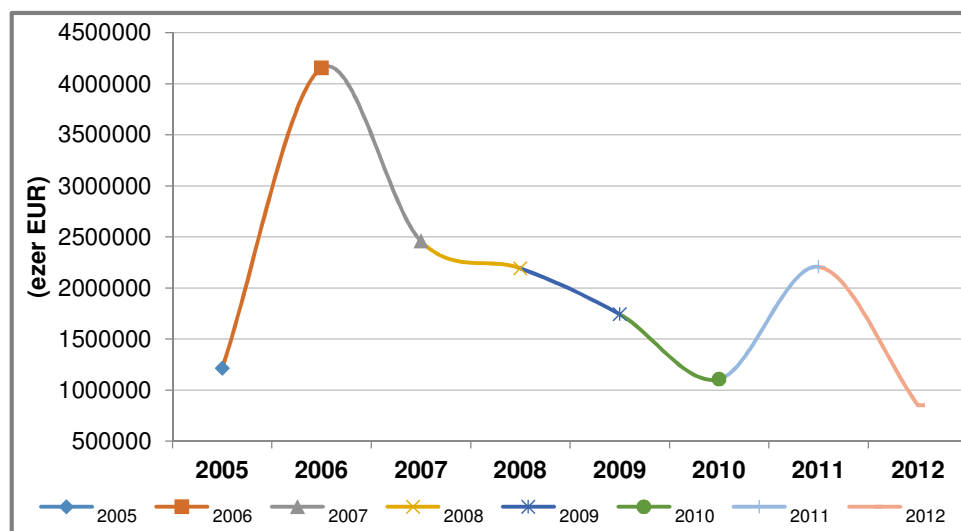
Logisztikai kapacitások elsősorban a nagyvárosokban érhetőek el, ahol a megfelelő közlekedési feltételek ezt lehetővé teszik, illetve kiemelt helyek

még a határátkelők. Nincs egy olyan kiépült logisztikai háttér, ami funkcionálisan csak a logisztikai igények kielégítésére jött volna létre, hanem inkább elszórtan az ipari zónákban vagy azok perifériáján, illetve a vasutak és folyami kikötők mellett alakultak ki logisztikai kapacitások.

Nagy raktárbázissal és modern logisztikai rendszerekkel működő logisztikai központok csak korlátozottan léteznek, ilyen Szabadkán a Phiwa német cég épített ki saját magának, illetve más megrendelők számára, illetve Újvidéken, Versecen, Zomborban, Nagyikindán, Nagybecskereken, Indjiján, Pancsován. Ezek közül nagyon kevés az újonnan épült, inkább régi meglévő infrastruktúra felhasználása történt, jobb esetben barnamezős beruházással, rosszabb esetben pedig a több tíz éves rendszerek használata történik folyamatosan. A fő logisztikai központ Belgrád és környezete, amelyhez a Vajdaságból Indjija és Pancsova tartozik.

Külföldi befektetések Szerbiában, a Vajdaságban

Szerbiába az elmúlt években folyamatosan érkeztek külföldi befektetések a 2005-től 2012-ig terjedő időszakban az összes külföldi befektetés 76%-a érkezett az Európai Unió tagországaiból így ezzel az Uniós vállalatok a legnagyobb külföldi befektetők az országban.

3. ábra: A Szerbiába érkezett közvetlen külföldi befektetések

Forrás: Saját szerkesztés

A befektetések 2005-től 2009-ig privatizációs befektetések és zöldmezős beruházások voltak, 2009-től viszont szinte kivétel nélkül zöld- vagy barnamezős (összességében a beruházások 15%-a) beruházásokról beszélhetünk. A Vajdaságban jelenleg 240 külföldi tulajdonú cég működik, amelyek összesen 6,7 milliárd eurót fektettek be az elmúlt évtizedben és összesen 67 600 embernek adnak munkát. A legnagyobb befektető országok listáját a 4. táblázat, a szektorok szerinti beruházásokat pedig az 5. táblázat mutatja.

4. táblázat: Legnagyobb befektető országok a Vajdaságban

Származási ország	Vállalatok száma	Beruházások száma	Beruházások összege (millió euró)	Foglalkoztatottak száma
Németország	30	64	874,5	9 110
Franciaország	17	23	742,2	4 346
Olaszország	36	45	635	8 339
Szlovénia	37	54	581,4	8 268
Belgium	4	4	558	222

Forrás: Saját szerkesztés

5. táblázat: Legnagyobb beruházások a Vajdaságban szektorok szerint

Szektor	Vállalatok száma	Beruházások összege (millió euró)	Foglalkoztatottak száma
Mezőgazdaság	76	2 085	11 731
Pénzügy	8	1 349,7	8 691
Építőipar	56	818,4	6 274
Fémipar	97	528,6	12 868
Energetika és kőolajipar	12	518,6	11 020

Forrás: saját szerkesztés

A Vajdaságban elérhető gazdaságfejlesztési eszközök

A szerb Befektetés és Export Ösztönző Kormány Ügynökség (SIEPA) alaptevékenységéhez tartozik a szerb vállalatok külföldi piacokon való megjelenésének támogatása, elsősorban közös vásári megjelenések szervezésével és támogatásával, valamint támogatási pályázatokon keresztül. Másik fő tevékenysége a működő tőke szerbiai importja. Az ügynökségen keresztül történik Szerbia mint a beruházásra ajánlott ország promóciója, valamint a

külföldi befektetők ezen az ügynökségen keresztül kaphatnak anyagi támogatást vagy adókedvezményt a beruházásukhoz, aminek minden esetben feltétele az új munkahelyek teremtése.

Kis és közepes vállalkozásokat fejlesztő programok: A szerb Nemzeti Regionális Fejlesztési Ügynökségnek (NARR) van külön kis és közepes vállalkozásokat fejlesztő programja, amelyet a vajdasági vállalkozások is elérhetnek. A programok két fő területen támogatják a vállalkozásokat ez a képzés illetve a közvetlen anyagi támogatás pályázatok útján. Az ügynökség kapcsolatban áll a vajdasági és a területi regionális fejlesztési ügynökségekkel, amelyből jelenleg 14 működik Szerbia szerte és ezeken keresztül szervezi meg a képzéseket, az éves tervei alapján. A pályázati támogatások elsősorban különböző innovációkhoz kötődő programokra vannak előirányozva, illetve a női és a hátrányos helyzetben lévő vállalkozók támogatása a prioritásuk.

A Vajdaság létrehozta a Vajdasági Befektetés Ösztönző Alapot (VIP) melynek feladata, hogy a Vajdaság területén befektetni kívánó cégek számára információt és logisztikai segítséget nyújtson.

A Tartományi Technológiai és Tudományügyi Titkárság új technológiák bevezetésére ad kedvezményes hitelt olyan vállalkozások számára, amelyek vállalják, hogy minimum 20 munkahelyet hoznak létre, és olyan technológiát vezetnek be, amely Szerbiában még nem érhető el. A kapott támogatást a beszerzett technológiával gyártott áruban kell visszafizetni négy év alatt kamatmentesen.

A Tartományi Gazdasági, Munkaügyi és Nemi egyenjogúsági Titkárság a mikro- és kisvállalkozások számára ad vissza nem térítendő forrásokat, elsősorban a termelés bővítésére, minden esetben feltétel az új munkahelyek teremtése. Ezek mellett önfoglalkoztatásra is adnak támogatást, munkanélküli személyek számára.

A Tartományi Gazdaságfejlesztési Alap – Vajdasági Fejlesztési Bank, ez az eszköz 2001-től élt 2013-ig, jelentős támogatási összegek kerültek a vajdasági gazdaságba kedvezményes hitel formájában, amelyek előfeltétele szintén a munkahely teremtés volt.

A Tartományi Mezőgazdaság Fejlesztési Alap 2002-óta folyamatosan ír ki pályázatokat szintén kedvezményes hitelek folyósítására mezőgazdasági termelők részére, akik elsősorban intenzív, munkaigényes termeléshez tudnak magunknak alapeszközöket vásárolni.

Corvinus Támogatásközvetítő Zrt. és annak elődje az Új Kézfogás Közalapítvány magyarországi költségvetési forrásokat biztosított a vajdasági

magyar vállalkozók számára, elsősorban kamattámogatás formájában, de egyéb más vissza nem térítendő pályázati forrásokat is biztosított vállalkozások indítására illetve meglévő vállalkozások fejlesztésére, munkahelyteremtésre. A rendszer 1995-ben állt fel vállalkozásfejlesztési központok létrehozásával az egész Kárpát-medencében. A Vajdaságban 5-7 vállalkozás fejlesztési központ működött egészen 2011-ig, amikor is a magyar kormány megszüntette ezt a támogatási formát.

A vajdasági magyar közösségek terület- és gazdaságfejlesztési stratégiáját a Vajdasági Magyar Szövetség által megbízott szakemberek dolgozták ki 2013 és 2015 között. A stratégia társadalmi vitája 2015 szeptemberében zárult le, hátra van még az észrevételek beépítése és a végleges stratégia elfogadása. A stratégia a technikai segítségnyújtás mellett egy általános és négy ágazati akcióterv felhasználásával (mezőgazdaság, turizmus, gazdaság és munkaerőpiac) képzelel el a vajdasági magyar gazdasági fellendítését.

Az európai uniós határon átnyúló támogatások hasznosulása a gazdaságfejlesztésben

A szerbiai rendszerváltás után az Európai Unió még a 2003-as programozási évben megadta a lehetőséget a tartomány számára, hogy 2004 és 2005 folyamán a Phare CBC program keretében fejlesztési forrásokat hívjon le szomszédsági programok keretében, majd pedig 2006-tól 2009-ig az Interreg programok segítségével további felzárkóztató támogatásokhoz jutottak a Magyarországgal és Romániával határos régiók.

A 2007–2013-as programozási periódusban Szerbia számára az IPA program keretében irányoztak elő fejlesztési forrásokat. E források már nem csak a Vajdaság számára, hanem Szerbia és minden szomszédja számára irányoz elő határon átívelő programokat, illetve országon belüli fejlesztéseket is lehetővé tesz. A Vajdaság esetében ez a program még nagyobb jelentőséggel bír, hiszen nyugatról Horvátországgal is megkezdődhet e program keretében a projektek végrehajtása, valamint délen egy kis határszakaszon Bosznia Hercegovinával is.

Az első elérhető uniós források a Vajdaság számára

2004-től 2009-ig szerb–magyar és szerb–román viszonylatban a Phare CBC majd pedig az Interreg programok voltak elérhetőek a pályázók számára. A Phare CBC esetében kijelenthetjük, hogy a programok elsősorban felkészülési lehetőséget adtak a későbbi uniós programok fogadására, mivel ezek esetében a szerbiai fél korlátozott mozgástérrel vehetett részt a programokban.

A Phare Magyar–Szerb Kísérleti Kisprojekt Alap (PSPF – Pilot Small Projects Fund) átfogó célja a kisméretű, „emberek közötti”, határon átnyúló természetű, helyi közösségi fejlesztések támogatása volt, a határrégiók szereplőinek bevonásával. A programban csak magyarországi (Csongrád vagy Bács-Kiskun megyében székhellyel rendelkező) non-profit vagy profit-orientált szervezetek pályázhattak, viszont kötelesek voltak egy vajdasági partner-szervezettel rendelkezni. A projekt pénzügyi forrásával egyedül a magyarországi pályázó rendelkezhetett, viszont a projekt tevékenysége a Vajdaságban is megvalósulhatott.

A program fő támogatási területei a következők voltak: területfejlesztés, gazdaságfejlesztés, turizmus, humán erőforrás-fejlesztés (képzés, kulturális csereprogramok), természet- és környezetvédelem. A támogatott projektek témái jól tükrözik a határon átnyúló együttműködés széles skáláját, hiszen találhatók közöttük többek között oktatási és kutatási programok az agrár-gazdaságban és az élelmiszeriparban dolgozók részére, kulturális csereprogramok, kétnyelvű (szerb–magyar) civil információs háló létrehozása, határon átnyúló kerékpárút építéséhez kiviteli tervek készítése, tapasztalatcsere a határrégió gazdasági együttműködésének megerősítésére, tanulmány készítése az ivóvízminőség javításáról, valamint tehetséggondozás az iskolákban és cserekirándulások.

A programot elsősorban kis költségvetésű projektek lebonyolítására írták ki, ennek megfelelően, az összes támogatási keret: 600 000 Euró, míg a támogatott projektek száma: 17 volt. A program által elért főbb eredmények közül kiemelhető, hogy megvalósult az új típusú pályázati rendszer megismerése, új kapcsolati csatornákat építettek ki a pályázók, illetve a régi csatornák megerősítésre kerültek. Létrejött az együttműködés lehetőségeinek a feltárása, amely megalapozta az Interreg programban való sikeres részvételt, illetve megkezdődhetett a nagyobb költségvetésű projektek előkészítése.

Az Interreg szomszéd-sági programban, amely ebben az esetben trilaterális Magyarország–Szerbia–Románia programként került definiálásra, a partner országok potenciális pályázói már egyenjogúan vettek részt a fejlesztési elképzelések végrehajtásában. Ez volt az első olyan uniós program, amelyben a szerb felek is saját jogon pályázhattak uniós források lehívására, így mind a brüsszeli, mind a nemzeti irányító hatóságok számára, mind pedig a pályázók számára nagy kihívás volt a program végrehajtása.

Az Interreg IIIa Magyarország–Szerbia és Montenegró Szomszéd-sági programban Magyarország területéről a Bács-Kiskun, Csongrád, Békés megyék egyikében, míg Szerbiában a Vajdaság és Belgrád városának területén

székhellyel rendelkező szervezetek vehettek részt. A pályázók kötelesek voltak egy partnerszervezettel rendelkezni a határ másik oldaláról. A program keretében az együttműködés mértékét figyelembe véve lehetőség volt közös, tükör- vagy különálló projektekkel pályázni, bármely projekt típus esetében a vezető partner mindig csak az egyik országból lehetett kijelölve.

A program fő támogatási területei a következők voltak: infrastruktúra-fejlesztés, környezetvédelem, üzleti infrastruktúra-fejlesztés, vállalkozás-fejlesztés, intézmények és közösségek közötti együttműködés, kutatási együttműködés.

Az Interreg (IIIA) Szomszédsági program keretében három pályázat kiírására került sor, ebből kettő a fenti programozásnak felelt meg, a harmadikat viszont 2008-ban már csak szerb önkormányzati pályázók részére írták ki, amelyeknek csak névlegesen kellett bevonniuk magyar partnert.

A 2005-ös első kiírásban összesen 2 millió euró allokálásával 19 projektet támogatott a program Szerbiából, és 8 millió euró allokálásával 16 nyertes projekt valósult meg Magyarországon. A 2006-os második kiírásban ugyanazon a jogosultsági területen 4,3 millió euró finanszírozással, összesen 34 nyertest hirdettek a két országban.

A projekt tevékenységek elemzését figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a „soft” projektek vannak túlsúlyban. A „hard” projektek aránya 40%, ebből infrastruktúra építés 18%, tervezés 13% egyéb építés 9%. A soft projektek aránya 60% amelyek képzéseket, felméréseket, tanulmányok készítését, turisztikai projekteket, gazdasági együttműködést, környezetvédelmet, sporttevékenységeket takarnak. A nyertes projektek közül az 1. prioritás keretében, ami az infrastruktúra fejlesztést jelentette, a források több mint 70%-a került lekötésre, ami jól mutatja, hogy milyen mértékben volt szükség a határmenti infrastruktúra javítására.

Az Interreg Szomszédsági program volt az első olyan forrás a szerbiai pályázók számára, amelyben ha partnerségben is, de uniós forrásokra pályázhattak. A projekt keretében a szerbiai fél is megtanulhatta azokat a pályázási szabályokat, tudnivalókat és lehetőségeket, amelyeket a magyar fél már jóval előbb tudott. Nagy jelentőséget tulajdoníthatunk ugyanakkor a tapasztalatátadásnak is, illetve ez a program nagy szerepet játszott az egyedi kapcsolatok kialakulásában és elmélyülésében is.

A megvalósítás során egyértelművé vált, hogy a program prioritásai létező, valós problémák megoldására kerültek kiírásra. A pályázatok beérkezése után az egyes intézkedésekben átlagosan ötszörös túljelentkezés volt tapasztalható, legnagyobb túlpályázás az „Üzleti infrastruktúra és közös üzleti

szolgáltatások fejlesztése” (tizenegyszeres), illetve az „Együttműködés elősegítése a K+F és az oktatás területén” (hatszoros) című prioritásokban volt!

Szerbia és Románia 2004-től kapcsolódott be a PHARE szomszédsági programjába. Az első kis projekteket támogató pénzügyi keret 4 millió eurót tett ki, amelyhez 1,27 millió euró nemzeti hozzájárulást allokáltak. A program célja a gazdasági és társadalmi fejlődés és kohézió megteremtése volt. A jogosult terület Romániában Temes, Krassó-Szörény, Mehedinca megyék, míg Szerbiában a kelet-szerbiai bori és branicsevoi körzet illetve a vajdasági észak- dél- és közép-bánáti körzet. A pályázati kiírásra összesen 228 projektet nyújtottak be, ebből 58 került finanszírozásra a PHARE CBC és a román kormány által, míg 20 pályázatot a CARDS alap finanszírozott a szerbiai pályázók számára.

E program második pályázati felhívásában már csak helyi köztársaságok és turisztikai szervezetek nyújthattak be pályázatokat, helyi gazdaságfejlesztési és szociális program keretében. Két közös projekt került elfogadásra.

A Románia–Szerbia és Montenegró Szomszédsági Program (2004–2006) hosszú előkészítés után csak 2006 nyarán jelentette meg az első, a 2004. évre vonatkozó pályázati felhívását. A program általános célja a két ország közötti gazdasági-társadalmi fejlődés kiegyenlítése és a határon átívelő együttműködés erősítése volt. Ezen belül két nagy prioritási területet jelöltek meg: a lokális gazdasági és társadalmi fejlődés (szerbiai forrás: 2,23 millió euró) valamint a „People to people” akciók – az ún. kisprojekt alap (szerbiai forrás: 0,50 millió euró).

Ezek a projektek elsősorban négy témakört foglaltak magukba: a kulturális együttműködést, a KKV-k közötti együttműködést, az idegenforgalom, valamint a környezetvédelem fejlesztését.

A projektek elemzése során megállapításra került, hogy a határon átívelő programok elsődlegesen a soft, tehát humán erőforrás, kapcsolatépítő, és gazdasági jellegű projekteket támogatják, míg az infrastrukturális fejlesztések a háttérbe szorúlnak. Az egyes megvalósított projektek elsősorban a lokális mikroközösségek előrehaladását segítik, ezen belül is a vidéki humán erőforrás-fejlesztésre helyeznek kiemelten hangsúlyt.

Az eddig megvalósult projektek kiváló alapot teremtettek arra, hogy a 2007–2013-as programozási időszakban lehívható IPA források számára megfelelő háttér legyenek, mind humán erőforrás, mind projektgenerálás, mind pedig tapasztalat terén, mivel a Vajdaság csak akkor tud felzárkózni a

körülötte lévő országok fejlettségi szintjéhez, ha ezeket a forrásokat megfelelő hatékonysággal használja ki.

Magyarország–Szerbia IPA Határon Átnyúló Együttműködési Program

Magyarország és Szerbia határ menti kapcsolatainak erősítését a 2004–2006 időszakban működő háromoldalú (magyar–román–szerb) INTERREG IIIA programot követően 2007 és 2013 között a bilaterális Magyarország–Szerbia IPA Határon Átnyúló Együttműködési Program segítette. A támogatás egyik fő célja, hogy a tagállamok (Magyarország) és a potenciális tagjelölt országok (Szerbia) határon átnyúló együttműködése, a Programban támogatásra jogosult területek fokozatos gazdasági-társadalmi integrációja erősödjön.

A Program hosszú távú általános célja egy fenntartható és biztonságos környezetvédelemben együttműködő régió létrehozása. Az együttműködés keretében a közös kulturális és természeti örökség megőrzése, a gazdasági lehetőségek kiaknázásának erősítése, közös oktatási, kutatási tevékenységek erősítése a fő cél, elősegítve a munkahelyteremtést, valamint csökkentve a schengeni külső határon való elhelyezkedés negatív hatásait. A stratégiai cél eléréséhez az alábbi öt specifikus célnak kell teljesülnie: a határvidék elszigeteltségének csökkentése a határ elérhetőségének növelésével, környezeti fenntarthatóság és biztonság a határzónában, szinergiák és együttműködések elősegítése a gazdasági életben, a közös kulturális örökség megőrzése a kulturális értékek, hagyományok bemutatásával és a turizmus fejlesztésével, kulturális, oktatási és kutatási együttműködések elősegítése. A fenti célok eléréséhez további prioritások és beavatkozási területek kerültek megfogalmazásra.

Románia–Szerbia IPA Határon Átnyúló Együttműködési Program

A Románia–Szerbia Határon Átnyúló Együttműködési Programot az Európai Unió előcsatlakozási alapjának határon átnyúló együttműködések komponenséből finanszírozzák a kedvezményezett országok társfinanszírozásával. A program célja a gazdaság versenyképességének növelése a határ menti övezetben és a közösségek életfeltételeinek javítása a határ mindkét oldalán. Mivel a határ menti programok alapjai már lehelyezésre kerültek az IPA program a saját stratégiai célkitűzései felé irányul: a szerb–román határtérség egyenletes gazdasági és társadalmi fejlődésének támogatására.

A 546 kilométer hosszú szerb–román határt körülbelül 230 kilométer hosszan a Duna folyam mint természetes határvonal képezi. A jogosultsági terület e határvonal mentén NUTS 3 szinten került meghatározásra román

résről és NUTS 2 szinten szerb részről. A jogosult területek Romániában Temes, Krassó-Szörény és Mehedinci megye, míg Szerbiában az észak-, a közép- és a dél-bánáti körzet a Vajdaságban, valamint a bori és a branicsevói körzet a szűkebb Szerbiában.

A program 3 fő prioritásból áll, amelyek további intézkedésekre oszlotnak. A prioritások a gazdasági és társadalmi fejlődés, a környezetvédelem és az árvízi felkészültség növelése, valamint a people-to-people (emberek közötti kapcsolatok) fejlesztése.

Horvátország– Szerbia IPA Határon Átnyúló Együttműködési Program

Ez a program előzmény nélküli, Szerbia és Horvátország között sem Phare, sem Szomszédsági program nem volt folyamatban az elmúlt években, így ez a régió jó öt éves lemaradásban van a másik eddig vizsgált két határregiónál szemben. Ennek két oka van, amelyek egymással összefüggenek. Horvátország kiválása Jugoszláviából csak véres háború árán történt meg, ami miatt az ország gazdasága nem volt kész az uniós integrációra, illetve a háborús feszültség még jó néhány évig érezhető volt a határtérségben is. A 2007–2013-as uniós programozási időszakban már ezeket a problémákat hátrahagyva az integrációban hosszú utat megtett Horvátország számára is megnyíltak a határ menti források a szerb határ mentén.

A program jogosult területe a Duna két oldala a Vajdaságban, a nyugat- és észak- és dél-bácskai körzet valamint a Szerémség illetve kapcsolódó területeként a 20%-os szabálynak megfelelően a szerbiai Mácsva. Horvát részről a Duna nyugati partján az Eszék-Baranyai, a Vukovár-Szerémi megye, illetve kapcsolódó területeként a Pozsega-Szlavonia, és a Brod-Posavina megye vesz részt a programban.

A program két prioritásból áll, az első a fenntartható társadalmi és gazdasági fejlődés, a második pedig a technikai segítségnyújtás, vagyis a program megvalósítása. A fenntartható társadalmi és gazdasági fejlődés prioritásnak három intézkedése van: a gazdasági fejlődés, a környezetvédelem és a people-to-people emberek közötti programok.

Az intézkedések általános célja, a gazdasági együttműködés elősegítése, a határon átmenő kereskedelmi forgalom növelése, a munkaerő-piaci mobilitás fejlesztése, és közös gazdasági tervezés, továbbá a turizmus fejlesztése a határ menti regionális identitásra és a természeti erőforrásokra alapozva. valamint a határ menti régió környezetének védelme közös intézkedések és a környezettudatos életforma kialakításával, és a jószomszédi kapcsolatok kialakítása a helyi közösségek között.

Az eddig lezajlott IPA projektek vizsgálata

Mint láthattuk, a programok rövid bemutatásából, mindhárom programterületen prioritás volt a gazdasági fejlődés. Sajnos ez sokszor megmaradt papíron, ezért az elemzésben a területfejlesztésre koncentrálunk, amelynek egy része a gazdaságfejlesztés.

2013 áprilisáig a három programterületen összesen hét pályázati kiírásra került sor. Szerb–magyar viszonylatban 3 alkalommal volt lehetőségük a pályázóknak projekt terveket beadni, 2009-ben, 2011-ben, és 2012-ben. A három kiírásban több mint 750 projekt terv érkezett be támogatási kérelemként, amelyből az első körben 70, a második körben 67 pályázóval kötöttek támogatási szerződést, míg a harmadik körben 61 projektet választottak ki. A fennmaradt támogatási összeget a harmadik kör tartalék listájára került projektek között osztották szét.

Az első körben összesen 18 millió euró allokálására került sor, a hangsúly az emberek közötti kapcsolatokra helyeződött, a második körben 12 millió euró szétosztásával a hangsúly a gazdaságfejlesztésre terelődött, míg a harmadik körben 16 millió eurót költenek elsősorban nagyobb infrastrukturális projektek támogatására

A román–szerb viszonylatban a két kiírás során mintegy 500 pályázat került beadásra, és összesen a két körben 61 szerződött pályázatra 26,6 millió euró támogatást ítélt meg a megvalósítók számára. A fő fejlesztési témák a gazdasági és társadalmi együttműködés, környezetvédelem valamint emberek közötti együttműködés voltak.

A horvát szerb viszonylatban először került sor együttműködési program meghirdetésére mintegy pilot projektként a 2010-es első körben összesen 2,7 millió eurót osztottak szét 11 pályázat számára, a 2012-ben meghirdetett második körben pedig 5,6 millió euró forrás felhasználásával 11 szerződött projekt célja a határtérség fejlesztése. 2015 áprilisában volt még egy pályázati kiírás, a fennmaradt eszközökre, amelyek eredménye még nem ismert, de a két ország és az unió képviselőinek megegyezése alapján elsősorban árvízi védekezés és a 2014-es árvíz kármentesítésére irányuló projektek élveznek elsőbbséget.

Ha a projektek tevékenységeit vesszük figyelembe a területi fejlődés szempontjából, akkor megállapíthatjuk, hogy elsősorban az infrastrukturális, a tervezési, a gazdaságfejlesztési valamint az oktatási jellegű projekteket vizsgálhatjuk. Sajnos a kulturális utak fejlesztését és az emberek közötti

együttműködést előtérbe helyező projektek csak nagyon korlátozottan rejtenek magukban területfejlesztési elemeket, inkább csak az emberek közötti együttműködéseket helyezik előtérbe.

Mivel kifejezett infrastrukturális projektek (úttervezés és -építés, vízügyi tervezés és építés, fejlesztési tervek elkészítése) csak a magyar–szerb programban voltak előirányozva, elsősorban e projekteket kerültek elemzésre, illetve a gazdasági és környezetvédelmi projektek a másik két programozási területen.

Az infrastrukturális projektek keretében a magyar–szerb területen összesen az első kiírásban 5 útépitési és tervezési projekt került kiválasztásra és végrehajtásra, valamint 5 árvízvédelmi és más vízügyi jellegű projekt, illetve egy vasúti tervezés. A második körben egy útépités négy tervezés, valamint 4 vízügyi jellegű projekt, a harmadik körben 7 útépités projekt, 1 tervezés és 6 vízügyi pályázat került kiválasztásra. Az útépitési és tervezési projektek fő tevékenysége a határon átmenő vagy a határhoz közeli utak felújítása vagy újak építése, új kerékpárutak építése, illetve ugyanazok tervezése. Jó példaként lehet megemlíteni az Ásotthalom–Királyhalom új határátkelő teljes út-infrastruktúrájának tervezését és kiépítését, az Újszentiván–Tiszasziget–Törökkanizsa kerékpárút fejlesztését, ugyanúgy a tervezési projektek közül a Szabadkán áthaladó Szeged–Baja vasútvonal tervezésének két fázisát. Rossz példaként említhetjük, hogy olyan kerékpárutak tervezése és építése is támogatásra került, amelyek két elkészült szakasza több mint 100 kilométer távolságra van egymástól.

A vízügyi projektek tekintetében elsősorban a Dunához és a Tiszához kötődő árvízvédelmi beruházások, valamint a határtérség belvizeinek a szabályozásához, illetve a szennyvízkezeléshez kötődő projektek a jellemzők. Itt is találunk jó példákat, mint csatornák és töltések tervezését és építését, de olyat is, hogy egymástól több mint 100 kilométerre lévő települések egyikén víztisztító és csatornahálózat épül, a másikon pedig szennyvízszárlító autó kerül megvásárlásra.

A gazdaságfejlesztési projektek közül legjellemzőbbek a kamarák, érdekképviselések, egyetemek, illetve civil szervezetek által szervezett üzletember találkozók, képzések, vásári megjelenések, amelyek lehetnek egy téma köré fókuszálva, vagy pedig általánosságban foglalkoznak a témával, a határ két oldalán működő vállalkozások megszólításával. Magyar–szerb viszonylatban az első két kiírásban 8-8 projektet találhatunk, míg a harmadik kiírásban csak hármat. A román programterületen négy projekt szerepel

az első kiírásban és három projekt a második kiírásban, de meg kell jegyezni, hogy ebben a programban a turisztikai projektek száma igen nagy, összesen öt a két kiírásban, ami szintén a gazdaságfejlesztés egyik ágazata.

A horvát programterületen találhatunk példákat mind kerékpárút építésére, mind vízgazdálkodási projektekre, mind gazdaságfejlesztési és turisztikai, elsősorban a falusi turizmus fejlesztésére irányuló projektekre, de ezek a projektek a volumenük nagysága miatt csak korlátozottan vannak hatással a területi fejlődésre.

A magyar–szerb viszonylatban külön prioritásként emelendők ki a területi tervek készítésére allokált források. Ez a másik két programban nem érhető el, így még nagyobb jelentősége van, mivel a program által finanszírozott és elkészített tervek a következő évek fejlesztéseit indukálják. Mindhárom kiírásban lehetett pályázni fejlesztési tervek elkészítésére, amelyek közül kiemelendők a határtérség gazdasági fejlesztését tervező, a logisztikai együttműködések, az agglomeráció kérdését szabályozó, és a határátelők helyzetét előrelátó projektek.

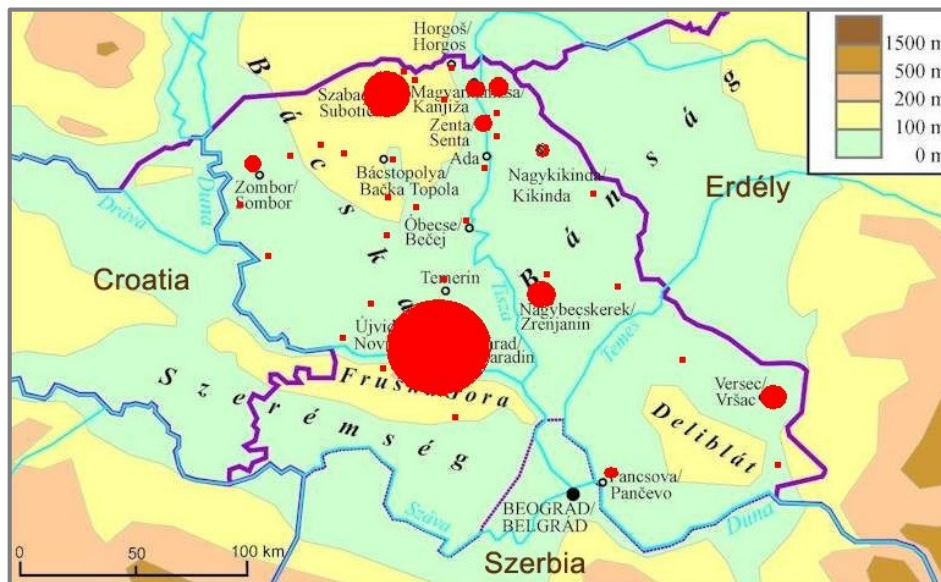
Ha a projektek pénzügyi oldalát vizsgáljuk, akkor kijelenthetjük, hogy a szerbiai oldalra a területi fejlődésre hatással lévő projektek által mintegy 16,8 millió euró került allokálásra, amelynek a megoszlását a 6. táblázat mutatja.

6. táblázat: Az egyes fejlesztési területek és programterületek által lekötött források

	HUSRB (ezer EUR)	ROSRB (ezer EUR)	CROSRB (ezer EUR)	Összesen (ezer EUR)
Útépités	6175		502	6677
Infrastrukturális tervezés	1678		72	1750
Vízügy	4362			4362
Gazdaságfejlesztés	1172	1394	321	2887
Területi tervezés	1146			1146
Mindösszesen				16882

Forrás: Saját szerkesztés

A projekteket földrajzi szempontból vizsgálva megállapíthatjuk, hogy összesen 43 településen székelnék a nyertes projekt-végrehajtók az egész Vajdaságból. Vannak nyertes pályázók a legnagyobb településektől mint Szabadka és Újvidék egészen a legkisebbekig mint Kavilló és Ludas (4. ábra).

4. ábra: A vizsgált projektek területi megoszlása

Forrás: Saját szerkesztés.

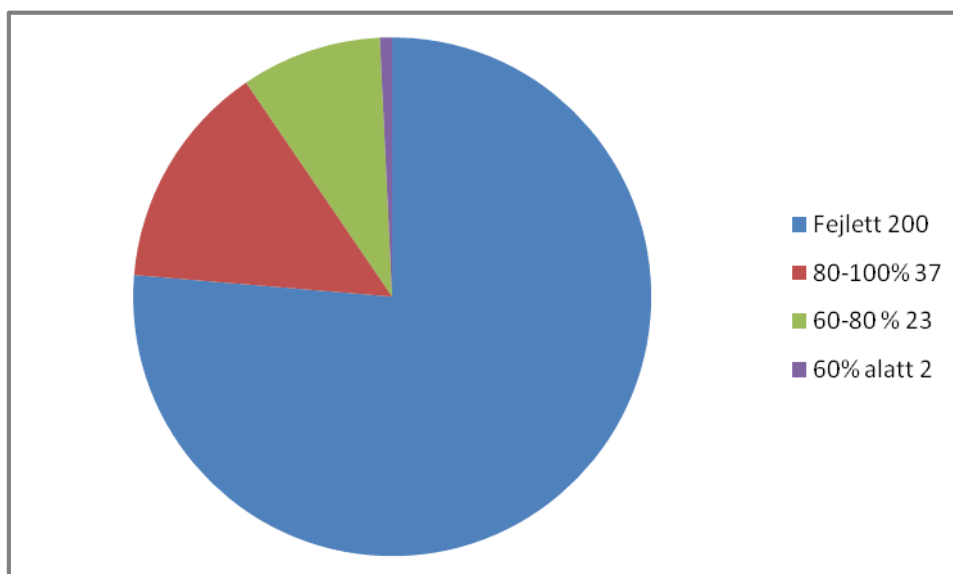
Ettől függetlenül a két nagyváros, Újvidék és Szabadka dominál a projektek megvalósítóinak székhelye szerint. Az újvidéki jelentős dominancia elsősorban annak köszönhető, hogy az infrastrukturális projekteket, valójában meg azok bárhol is a tartomány területén, Újvidéki székhelyű közvállalatok (Utak Közvállalat, Vajdaság Vizei Közvállalat) vagy a tartományi adminisztráció titkárságai (Gazdasági, Regionális, Tervezés stb. titkárság) valósították meg. Szabadka dominanciája elsősorban a határ közelségének tudható be, számos olyan projekt van, amelyet szabadkai intézmények vagy az önkormányzat valósított meg, és amelyeknek valós hatásuk van a területi fejlődésre. A többi projekt elsősorban középvárosokban valósult meg, ezek közül is kiemelkedik Nagybecskerek, Törökkanizsa Zenta, Magyarkanizsa és Zombor, amelyek hagyományosan jól szerepelnek a határon átívelő programokon, a határközelségnek, a jó partneri viszonyoknak és nem utolsósorban a hosszú távra tervezett jól átgondolt fejlesztési irányvonalaknak köszönhetően.

7. táblázat: A legtöbb nyertes pályázóval rendelkező települések

Újvidék	86
Szabadka	61
Nagybecskerek	13
Törökkanizsa	12
Zenta	9
Magyarkanizsa	7
Zombor	7

Forrás: Saját szerkesztés

Ha megvizsgáljuk, azt, hogy a források milyen fejlettségű községekbe érkeztek a nyertes pályázók székhelye szerint, akkor kijelenthetjük, (5. ábra) hogy a fejlesztések nem csökkentik a hátrányos helyzetű régiók leszakadását, inkább növelik a különbségeket, illetve kijelenthető, hogy a kis-települések hátrányos helyzetben vannak – nincs elég erőforrás a pályázatok lehívására.

5. ábra: A községek fejlettsége szerinti projekt székhelyek

Forrás: Saját szerkesztés

A projektek által elért eredmények

Ha a területfejlesztés és gazdaságfejlesztés szemszögéből nézzük az elért eredményeket, ki lehet jelteni, hogy ezek a támogatási források jelen pillanatban az egyedüliek, amelyek jelentős külső fejlesztési forrásokat vonnak be a Vajdaság területi fejlődésébe. Az infrastrukturális projektek végrehajtásával olyan fejlesztések valósulhattak meg, amelyeket az ország a saját erejéből csak nagyon sok év múlva tudott volna megoldani, elsősorban a perifériás jelleg miatt. A szerb területi tervezés egyáltalán nem számol a határ menti területekkel, mindenekelőtt a magterületek azok, amelyekre fejlesztési forrásokat szán a területi tervek alapján.

A határátkelők, a határookra vezető utak, a határ menti utak, a kerékpárutak tervezése és építése, a vasutak tervezése, a vízügyi beruházások mind olyan tevékenységek, amelyek elsősorban a határ szerbiai oldalán élők számára teszik a mindennapi életet könnyebbé, illetve indukálnak további fejlesztéseket. A jó megközelíthetőség, a turisztikai attrakcióként használható kerékpárutak tőkebefektetéseket vonzanak a térségbe, amelyek új vállalkozások indítását jelentik, amelyek maguktól értetődően új munkahelyek megnyitásával járnak, ami a helyi lakosság számára életszínvonal-emelkedést jelent.

A vízügyi beruházásokat két részre lehet osztani. Az egyik az árvizek és belvizek elleni védekezés, ami több esetben fizikai védelmi rendszerek kiépítését jelenti, ezzel növelve az adott térség valamint a lakosság biztonságát, így csökkentve azokat a kockázati elemeket, amelyek a fejlődést gátolhatják. Más jellegű projektek azok, amelyek a tiszta és biztonságos ivóvízzel való ellátást növelik a térségben. Ezek a fejlesztések is a jövőbeni fejlődést hordozzák magukban, mivel a lakosság számára olyan kockázati forrásokat csökkentenek, amelyek évszázadok óta fennállnak.

A határ menti fejlesztési terveket előkészítő projektek talán még nagyobb jelentőséggel bírnak, mint az infrastrukturális fejlesztések. A tervezés során olyan dokumentumok összessége jött létre, amelyeket bármikor elő lehet venni és felhasználni őket. Elsősorban ebben az esetben a jövőben megnyíló uniós források lekötésében lesz szerepük a terveknek, mivel csak akkor lehet a remélhetőleg egyre bővülő fejlesztési forrásokat lehívni, ha megfelelő minőségű és az adott térségre valamint ágazatra kidolgozott fejlesztési tervvel rendelkezünk.

A gazdasági fejlődést elősegítő projektek elsődleges eredménye, hogy a vajdasági vállalkozások megismerték egyrészt az uniós szabályozási, támogatási gyakorlatot, a specifikus működési környezetet, és új kapcsolatokat

építettek ki a szomszéd országokkal, amelyekkel a jövőben együttműködve képesek lesznek a működő tőkeberuházásokat a térségbe vonzani, ezzel is növelve a régió által kibocsátott összterméket.

Következtetések

Szerbia gazdasága az elmúlt 25 évben több megrázkódtatáson ment keresztül, gondolunk itt a kilencvenes évek elején érvényben volt nemzetközi embargóra, az azt kísérő hiperinflációra a kilencvenes évek végén történt katonai beavatkozásra, illetve a 2000-es évek nemzetközi gazdasági válságának Szerbiába begyűrűző hatásaira.

A Vajdaság mint az ország legfejlettebb régiója minden megrázkódtatás enyhítéséből erőn felül vette ki a részét: a legtöbb adót minden esetben itt fizették, az olcsó mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeket innen vitték a déli országrészekbe, és még sorolni lehetne a további eseteket, amelyek mind bizonyítják a nem egyenlő teherviselést az országrészek viszonylatában. Ennek a folyamatnak meg is lett az eredménye, a gazdasági világválság utáni évekre Belgrád után már Közép-Szerbia is megelőzte a Vajdaságot gazdasági teljesítményben.

Mindez annak ellenére történt, hogy mint a tanulmányból látható, több gazdaságfejlesztési forrás is rendelkezésre állt az elmúlt évtizedekben. Ha a forrásokat megvizsgáljuk, akkor ki lehet jelteni, hogy egy részük a szerb köztársasági költségvetésből ered, másik, nagyobbik része a Vajdasági Autonóm Tartomány költségvetéséből (amely források szintén a szerb költségvetésből érkeznek közvetlenül). Kisebb, de egyre növekvő részük uniós forrás, míg egy nagyon kis szelet Magyarország költségvetéséből érkezett, ami 2013-ra szinte teljesen megszűnt, és ami csak a vajdasági magyar kisebbség számára volt elérhető. Ezt a forrást kellene, hogy pótolja a vajdasági magyar közösségek terület- és gazdaságfejlesztési stratégiája, amelynek viszont jelent pillanatban a forrásai még nem ismertek.

A munkában nem nyílt rá lehetőség, hogy számba vegyünk kisebb gazdaságfejlesztési forrásokat, amelyeket elsősorban beruházási és egyéb külföldi bankok vagy kormányok nyújtanak a szerb és ezáltal a vajdasági gazdaság számára is. Szintén nem kerültek a látókörbe a kereskedelmi bankok hitelezési programjai, amelyek jelentős forrást biztosítanak a gazdaság felpörgetéséhez.

Összefoglalásként elmondható, hogy hiába kerültek jelentős összegek a fenti forrásokból a vajdasági gazdaság fejlesztésébe, a fő mutató, a GDP

csak nagyon kis mértékben növekszik, a munkanélküliség is csak kis lépésekben csökken. Az általános gazdasági helyzetben a munkanélküliséget elsősorban az elvándorlás csökkenti, amelyből a vajdasági magyar közösség létszamarányán felül veszi ki a részét, csökkentve az elvándorlással a közösség gazdasági erejét is.

Hiába készült el számos stratégia országos, tartományi és községi szinteken is, ha azokban hiányzik az összhang és a megfelelő források biztosítása, a józan és egységes gazdasági vízió. Sajnos a köztársasági, a tartományi és a községi vezetések között egyáltalán nincs olyan politikai összhang, ami egy egységes gazdaságfejlesztési politikát tudna kivitelezni, aminek az eredménye a jelenlegi lassú gazdasági növekedés.

Az uniós programok is úgy kerültek kidolgozásra, hogy a gazdaságfejlesztés kiemelt prioritásként kerüljön meghatározásra, de a gyakorlat nem azt mutatta, hogy jelentős gazdasági fejlődés lett volna az eredménye a befektetett uniós euróknak. A nyertes projektek számos esetben rendben lezajlottak, de a rövid távú hatás mellett már nem lehet kimutatni hosszú távú hatásokat, annak következtében, hogy sok esetben csak soft projektekről beszélünk. Az infrastrukturális jellegű projektek esetében is csak évek múltán tudjuk kimutatni a gazdasági hatásokat, egyelőre elégedjük meg annyival, hogy példának okáért az újonnan megnyílt Királyhalom–Ásotthalom határátkelő mellett a helyi termelők árulják friss portékáikat. Végül is ez is a gazdasági fejlődés egyik eredménye...

Irodalomjegyzék

- GÁBRITY MOLNÁR I. – RICZ A. szerk. (2006): Kistérségek életerejéje – Délvidéki Fejlesztési lehetőségek. Regionális Tudományi Társaság, Szabadka.
- Határok Nélkül (2008): Az INTERREG IIIA Községi Kezdeményezés, Magyarország–Szerbia–Montenegró Határ menti Együttműködési Program keretében megvalósult fejlesztések – 2004–2006. VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Közhasznú Társaság, Budapest.
- Izveštaj o međunarodnoj pomoći Republici Srbiji u 2006 godini. Ministarstvo za ekonomske odnose sa inostranstvom, Beograd.
- Izveštaj o međunarodnoj pomoći Republici Srbiji u 2007 godini. Ministarstvo finansija, Beograd.
- Izveštaj o međunarodnoj pomoći Republici Srbiji u 2008 godini. Ministarstvo finansija, Beograd.
- Izveštaj o međunarodnoj pomoći Republici Srbiji u 2010 godini, Ministarstvo za ekonomske odnose sa inostranstvom, Beograd, 2011.

- Izvestaj o medjunarodnoj pomoći Republici Srbiji u 2011 godini, Ministarstvo finansija, Beograd, 2012.
- Instrument pretprištupne pomoći (IPA) Prekogranični program Hrvatska–Srbija 2007–2013. Programski Dokument, 2008.
- Magyar–magyar célok a határ menti együttműködési programokban I. Adaptatio-M Kft., Budapest, 2006.
- Magyar–magyar célok a határ menti együttműködési programokban I. Mellékletek, Adaptatio-M Kft, Budapest, 2006.
- Magyarország–Szerbia IPA Határon átnyúló együttműködési Program, A 2007–2013-as programozási időszakra vonatkozó programdokumentum, 2008.
- NAGY I. szerk. (2007): A Kárpát-medence régiói – Vajdaság. MTA RKK, Pécs.
- Program razvoja AP Vojvodine 2014–2020. ARR V, Novi Sad, 2014.
- RICZ A. (2009): Egy határon átívelő régió (EGTC) kialakításának lehetőségei a szerb–magyar határtérségben. *Central European Journal of Regional Development and Tourism*, 2009/1.
- RICZ A. (2011): A határon átívelő Európai uniós programok hatásai a vajdasági magyarság helyzetére. In: Gábrity Molnár I. szerk.: *Magyarságkutatás a Vajdaságban*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka.
- RICZ A. (2012): A határon átívelő programok hatásai a Vajdaság területi fejlődésére – az ezeken alapuló területi együttműködések továbbfejlesztésének lehetőségei. In: *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 2012. IX. évfolyam 1. szám, Miskolc.
- Romania–Serbia IPA Cross-Border Cooperation Programme Programming Document, 2008.
- <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=82> – 2015.09.27.
- http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/18/18_3/prezentacija_invest.pdf – 2015.09.27.
- <http://siepa.gov.rs/sr/index/nase-publikacije/siepa-publikacije.html> – 2015.09.28.
- <http://www.pks.rs/SADRZAJ/Files/CMIP/Brosura%20PKS%20sr%281%29.pdf> – 2015.09.28.
- <http://www.asz.hu/jelentes/0136/jelentes-az-uj-kezfogas-kozalapitvany-gazdalkodasanak-ellenorzeserol/0136j000.pdf> – 2015.09.30.
- <http://narr.gov.rs/index.php/Projekti> – 2015.09.30.

Nagy Benedek: Turizmus, ami elválaszt és összeköt: a székelyföldi turisztikai kínálat továbbgondolási kísérlete

Bevezető gondolatok

Jelen írásunk nem csupán a már jól feldolgozott székelyföldi turizmus jelenségét akarja pozitivista módon leírni vagy újratálcálni, hanem annak kínálatát és bizonyos keresleti aspektusait vizsgálja elsősorban a tartalom-elemzés módszereivel, új minőségi megvilágítások keresésének és találásának reményében. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy lehetséges-e egy új, posztmodern jelleget megtalálni a székelyföldi turizmus mai jelenségében, vagyis a többségében nemzeti identitáskérdés köré rendeződő turisztikai gyakorlat (Horváth 2014) tartalmaz-e már ösztönösen vagy tudatosan megalkotott posztmodern inautentikus vagy a Wang-féle egzisztenciális autentikussághoz közelítő élményt (Wang 2012). Sok olyan tömegturizmusra emlékeztető termék látható manapság Székelyföldön, amely arra késztet, hogy összehasonlítsuk az itteni trendeket a nemzetközi piacokon zajló folyamatokkal. Mégis, van egy kérdés, amely nyugtalanító: a legfrissebb adatok szerint a legfontosabb küldőpiac – a magyarországi – (mely egykor szinte kizárólagos volt és a kezdeti lökést adta a székelyföldi turisztikai jelenségnek) igencsak jelentős csökkenést mutat: miért egyre kevesebb a magyarországiak száma és aránya a székelyföldi szálláshelyeken, illetve ez a jelenség milyen irányba fogja megváltoztatni a nemzeti identitásépítés és a kulturális ipar termékeit a két és fél megyében? Bár vannak, akik ezt a csökkenő trendet megkérdőjelezzik (Horváth 2014), de itt nemcsak a szálláshelyek vezetőinek jelzésére kell már hagyatkozni, hanem a Kiss és társai által konkrét mérésekkel igazolt zsugorodási trendről van szó (Kiss–Deák–Barna 2013): az utóbbi tíz évben közel 9%-nyit csökkent a magyarországi turisták részaránya a romániai nemzetközi turizmusból (és a két megye turizmusában ez a csökkenés sokkal nagyobb arányú. A trend persze az abszolút értékek terén is megmutatkozik, hiszen míg 2008-ban közel kétfélmillió magyar turista érkezett Romániába, 2014-ben ez a szám másfél millió alá esett (OSI 2015). Kimerülőben volna a nemzeti diskurzus mozgósító ereje, vagy csupán ennek rítusai avultak el, vagy váltak tökéletlenné az amúgy szakrális dimenzióknak tekintett nemzeti identitás templomában?

A téma relevanciája lokális jellegű, azonban bízunk abban, hogy eredményeink olyan nemzeti jelentőségű kérdéseket is érintenek, melyek további megválaszolása akár hasznos is lehet a Kárpát-medencei magyarság közösségi tudatának alakulásában és önmegismerési folyamatában. A turizmus egyre fontosabb terep az egyének és a közösségek életében: nemcsak a szabadulás vágya és a felfedezés örömeinek illúziója irányítja, hanem szakrális helyek iránti vágy, egyfajta lelki-szellemi kielégülés, mely manapság természetesen nem csak vallási összetételű lehet, hanem nemzeti vagy etnocentrikus tér által megszentelt tapasztalat is. Ugyanakkor fenntarthat vagy elsimíthat olyan belső kulturális különbségeket, melyek a regionális nyelvi-etnikai és történelmi-földrajzi strukturálódásából erednek. Amint Horváth Alpár megjegyzi, az idegenvezető, mint „kulturbróker” dönthet az interpretáció milyenségéről: *„beszélhetünk etnocentrist must erősítő vagy éppen kulturálisan pluralista identitás-turisztikai orientációról”* (Horváth 2014: 2.). Igen, de amennyiben a realitáshoz jobban közelítő pluralista képet „adunk el” Erdélyről (és implicit módon Székelyföldről is, hisz mint látni fogjuk e két termék elkerülhetetlenül összekapcsolódik), a magyarországi és a más magyar küldő piacok fele, vajon ez milyen módon fogja betölteni az autentikus iránti vágy, a nemzeti mentevár, az ősiség megtapasztalásának belső orientalista szellemi igényét? Ha viszont maradunk az etnocentrikus irányzatnál, ez az idealisztikus belső őshaza mítosz meddig tartható fenn gazdasági értelemben is, a jelen végtelenül jól összekapcsolt és jól tájékozott világában? Nem retorikus kérdésnek szántuk, nem tudjuk a választ.

Sebestyén Adrienné ezelőtt tíz évvel szinte éppen ezt a munkát végezte el, amire most készülünk, azzal a különbséggel, hogy az elektronikus felületek és írások súlya a nyomtatott beszámolókhöz és ajánlatokhoz képest mára még nagyobb lett (Sebestyén 2005). „Erdélybe utazni más” volt a tanulmány címe, melyet most is újraolvasunk, hogy megvan-e még ez a másság és tíz év alatt látható-e valamilyen elváltozás rajta. Hasonlóképpen elemezzük az egyes narratívákat, bár az útikönyveknek már nem szánunk akkora figyelmet, hanem kiegészítjük (szembeállítjuk) ezeket a mára divatosá vált blogokkal, online élménybeszámolók feldolgozásával, valamint a magyarországi és a lokális turisztikai kínálat látható elemeivel. Továbbá kiegészítjük ezeket az idegenvezetők tapasztalataival, melyeket e-mailés interjúkból tudunk meg. Tanulmányunk tehát egy korábbi munka megismétlése, illetve folytatása és az újszerűség (lehetőségének) keresése egy regionális turisztikai piacon, melynek fejlődési kérdései állandóan

foglalkoztatják a helyi közvéleményt. Ez utóbbi problémáról röviden csak annyit állítunk, hogy a székelyföldi turizmus valóban nem lehet sem „húzóágazat”, amint azt sokan állítják, de nem is mellőzhető tevékenység már most sem. Nem teljesen utópisztikus a régió turisztikai fejlesztése, hiszen közismert a térség ásványvizekben és más természeti erőforrásokban gazdag tárháza, a kiaknázható etnikai-történelmi telítettség, mely a kultúragazdaság ma is jól működő tökeállományának számít. Ugyanakkor a földrajzi elhelyezkedése, jelenleg is előnytelen gazdaságszerkezete (lásd Horváth 2003, Nagy 2015 stb.) is predestinálja a régiót egy hangsúlyosabb terciér szektorban való megnyilvánulásra, ugyanis a klasszikus primér és szekundér gazdasági fejlesztési tényezők, az urbanizáció alacsony szintje és a már hagyományossá váló tökeszegénység sok más lehetőséget valóban nem körvonalaz a még itt maradt lakosság számára.

A székelyföldi turizmus néhány tényszerű állapotjelzőjét is bemutatjuk a fenti állításunk alátámasztásának érdekében, ez alábbi összefoglalók korábbi, részletesebb saját és más felmérések állításaira támaszkodnak (Nagy 2013, 2015; Kiss–Deák–Barna 2013 stb.). Először is, a fogadókapa-
citás mérései szerint a kilencvenes években jelentős visszaesés, majd a következő másfél évtizedben egy megközelítőleg hasonló nagyságrendű növekedés látható. Érdekesebb ennél a fogadókapa-
citás szerkezeti átrendeződése: a nagy szállodai struktúrák helyett a falusi turizmus panziói lesznek az új korszak jellemző szálláshelyei, a komfortzónák viszont nem emelkednek a kor (és a gyógy- és wellness-turizmus) által megkövetelt három- és négycsillagos szintekre. Összességében azonban a fogadókapa-
citás méretei a két vagy három székely megyében a romániai átlag körül-
nek vagy esetenként afelettinek mondható, különösen ha az egyes mutatókat a lakosság számához is arányítjuk. Sajnos a romániai átlag sem mennyiségi, sem minőségi tekintetben nem jelent elégséges referenciapontot a nemzetközi turizmus piacán.

A keresletet vizsgálva már ennyire sem jók az eredmények. Bár a romániai megyeátlagokhoz képest a vendégéjszakák tekintetében középmezőnyben vagy afelett helyezkedik el Hargita és Kovászna megye, az 1990-ben mért forgalmi eredményeket azóta sem tudják elérni (persze a forgalom mérése nem tekinthető megbízhatónak a jelentős be nem vallott vendégéjszakák aránya miatt). Az tény, hogy az 587 ezer szállodai és a 226 ezer nem szállodai regisztrált vendégéjszaka a két megyében nem nevezhető nagyoknak; még akkor sem, ha ezek két- vagy háromszorosát tekintjük valósnak, hiszen Magyarországon vagy más jelentősebb alpesi

üdülőhelyeken 1,5 millió vendégéjszaka egyetlen településen és szűk gravitációs környezetben megvalósul egy év alatt. A kereslet belső szerkezete is sokatmondó: mint már említettük, az utóbbi 7-8 évben kb. 25%-kal csökkent a Romániába látogató magyarországi turisták száma, nyilván ezek döntő hányada ma is és korábban is Erdélyt, és ezen belül, amint ezt még bizonyítani fogjuk, szinte kivétel nélkül Székelyföldet is látogatják. A magyar turisták aránya is csökken az országba látogató külföldi turisták körében, akár csak a két megyében, ahol a belföldi, romániai (román?) turisták aránya és száma növekedést mutatott az elmúlt évtizedben. Miért? A kézenfekvő árhasznosság összefüggésen túl léteznie kell egy interetnikai viszonyulásokat és nemzeti metanarratívákat nem nélkülöző magyarázatnak is.

Autentikusság, nemzeti identitáskeresés és Erdély – korábbi olvasatok

Az alcímben használt Erdély helynév nem tévedés. Székelyföld és Erdély imázsa a turizmus gyakorlatában elválaszthatatlanul összefonódott, szinte annyira, amennyire összemosódik (egyres) magyarországi turisták fejében a két különböző léptékű történelmi régió. Sőt, a szakirodalom is – bár immár tudatosan, de kényszerűen – kénytelen a két kategóriát együtt vizsgálni, hiszen maga a turista sem tudja igazából, mit keres. Ahogy Horváth Alpár (2015) fogalmaz: „Az autentikus erdélyiség az utazás végére lehetséges, hogy székelyföldiséggé válik”. Ennek okai többrétűek, a pusztai tájékozatlanságon túl meglepő, hogy bár eredetileg (?) mindkét helytől ugyanazt az egzotikumot várták/várják el, de egyre inkább kiderül – bár erre nincs közvetlen bizonyíték –, hogy a keresett autentikus mimézist már csak Székelyföldön (és részben Torockón, Csernakeresztúron) kapják meg. Vagy talán ma már ott sem, az igazi „jártas” turisták ugyanis Gyimesben keresik az őshaza és a nemzeti tér vélhetően autentikus dimenzióit.

De – hogy lássuk, ez nem egy új divat, hanem korábbi gyökerei is vannak – elég, ha bepillantunk a 19. században született erdélyi utazók útleírásiba: nekik Székelyföld tűnik távoli, de mindenképp archaikus és egyben valamilyen idegen, ősi világnak (ld. Egyed 1973). Bár az erdélyi Ürögdi Nagy Ferenc a kor szellemétől némelyest eltérve igen higgadt pozitivisták kritikái társadalmelemzést hajt végre útinaplóiban, itt is kitüremkednek a (pozitív?) előítéletek korabeli formái: „A szentgyörgyi népesség társalkodásában sok van az eredeti nyíltságból, mely a székely ivadékokat kitűnőleg bélyegzi.

Vendégszerető, barátságos s igaz róla, mit a székelyekről általában mondanak, hogy „megölik az embert becsülettel” (Ü. Nagy 1834: 81.). „A szolgálat restül megy. A székely csak kinek tartozik vele, másnak készpénzért sem tűri a parancsot, hiába, neki véreben van a szabadság” (Ü. Nagy 1834: 97.) stb. De a budapesti Vasárnapi Újság 19. századi lapjai között tallózva is igen romantikus Székelyföld és székelység (e két kategória biogeográfiai és szemiotikai kapcsolata külön antropológiai kutatást érdemelne) képekkel találkozunk, többnyire a fürdőélet köré építve a leírásokat: „Hiába! Széles e kerek földön nincs vendégszeretőbb nép, mint e kis székely országban” (Csanády 1864: 382). „Itt még ősi állapotban levő vadon, lakatlan tájak, a hová eddig még kevés forgalmat hozott a ... gőzmasina” (M. Hrabovszky. 1906: 634.) stb.

A bevezetőben körülírt témát tehát legalább három oldalról érdemes tárgyalni: az autentikusság, a nemzeti turizmus és ennek derivátumai, illetve a posztmodern élmény újabb és régebbi írásai között „turkálva”. Az autentikusság irodalma nem fér bele ebbe a tanulmányba. Valahol Cohen-nel lehetne kezdeni a probléma turisztikai vetületét, aki még az otthonosság-idegenség kapcsolatával létrehozza a *más* iránti kisebb-nagyobb vágyakozást (Cohen 1972). Az elsők között van MacCannell is, aki szerint minden turista keresi az eredetiséget, ez egy ösztön, mely a szakralitás utáni egyetemes vágyakozásra vezethető vissza. A vallási zarándoklattól eltérően a turista az utazása során talált minden (autentikus?) látványosság előtt tiszteleg. De a modern turizmus egyik elképzelése szerint – írja MacCannell – az autentikusság a nyugati világban már nem létezik, csak a múltban vagy távoli helyeken. (MacCannell 1976). Urry azonban már nem az autenticitást tartja a turizmus legfontosabb kérdésének, illetve nem az eredetiség keresése jelenti a turizmus kiindulópontját: „Az általunk autentikusnak tekintett elemek kutatása egy fontos összetevő, de csupán azért mert bizonyos értelemben szemben áll a mindennapi élet tapasztalataival. Ezenfelül az utóbbi időben az a vélemény alakult ki, hogy néhány látogató, akiket Feifer »poszturistának« nevez, örömet leli a közönséges turistaélmény eredetietlenségében”. (Urry 2012: 54.). Culler szemiotikai módszerrel közelít az autentikushoz, szerinte jelölő nélkül nincs eredeti. Valaki „meg kell mondja”, hogy mi eredeti és mi nem. De a jelölőknek nagy szerepe van abban is, hogy valami turistalátványossággá váljon: minél több jelölő van, annál valószínűbb, hogy az „eredetivé” válik. Sőt, egy idő után a jelölők maguk is látványossággá válhatnak (múzeumok, kézműves termékeket áruló boltok stb.). Arról is beszél, hogy maguk a látnivalók és az

utazás módja, célpontjai különbséget tesznek eredeti és kevésbé eredeti turisták között. Culler azonban rájön, hogy emiatt nem létezik tényleges autentikusság. Walker Percy eredetmítoszával példázódva meséli el, hogyan lehetne a Grand Canyon vagy egy bennszülött falu igazán eredeti: ha nélkülözne bármilyen szemiotikai közvetítést, beleértve a turisztikai jelöléseket is. *„Egy paradoxonnal állunk szemben, az autentikusság dilemmájával: ahhoz, hogy autentikusnak lássunk valamit, azt autentikusként kell megjelölni, de ha már autentikusként van megjelölve, akkor az autentikusság közvetített, saját magának a jele, ennél fogva hiányzik a romlatlan, közvetítő kulturális kódoktól érintetlen autentikusság”* (Culler 2012: 35.). Jansson a szimbolikus autentikusságról beszél (Jansson 2012), mely létrehozza a „hiperturizmust”: egy elmozdulás a realiztikus hedonizmustól az elképzelt hedonizmus felé, melyben nagy szerepe van a mediatizációnak, illetve mindez inkább a reprezentációk tartományában alakul ki. A hiperturista számára a mások által érzékelt valóság lényegesebb, de ugyanakkor a domináns tekintetből kizárt helyek és artefaktumok is érdeklik (megtalálni „a legunalmasabb és legrondább környezeteket”). A legérdekesebben mégis Wang rendszerezi az autentikusság turizmusban megjelenő formáit (2012). *A turisztikai élmény autentikusságának újrágondolása* c. tanulmányában Wang háromféle autentikusságról beszél. Először az objektív autentikusságról, mely egyetlen eredeti tárgy eredetiségének a megtapasztalásáról szól. A második a konstruktivista autentikusság, miszerint az eredeti jelenség vagy tárgy egzakt módon reprodukált vagy hitelesített változatait tekintjük autentikusnak. A harmadik változatban a filozófiai gyökerű egzisztenciális autentikusságot határolja körül, ami nem a tárgyakhoz, hanem tevékenységekhez köthető és itt nem úti célok vagy tárgyak eredetisége fog autentikus élményt szülni, hanem bizonyos turista tevékenységek terelik a turistát a Lét olyan liminális (önfeledt?) állapotába, amikor az „egyén igaz önmagához” vagy legalábbis liminális folyamatokat indít be a turistában. Ezen belül Wang megkülönböztet intraperszonális (belső?) autentikusságot és interperszonális autentikusságot, illetve ezeket még tovább bontja alstruktúrákra is (Wang 2012). Azt is megjegyzi, hogy a posztmodern dekonstruálja az autentikusságot (Wang 2012: 98.), elfogadja az inautentikust, a posztmodern elkeni a választóvonalakat a kitalált, a másolat és az utánzat között, mert egyszerűen nem érdekli az autentikus – legalábbis nem olyan mértékben, mint a modern turistát (Wang 2012: 101.). A posztmodernben értelmet kap Cohen színre vitt autentikussága, amely a helyi közösségeket védi a

kommodifikálódó kultúrától, hiszen a posztmodern turista sokkal tudatosabb, és implicit érzékenyebb is a helyi értékek védelmére, mint a posztkoloniális helyszíneken kószáló, felsőbbrendűséget és kényelmet, de eredeti élményeket *is kereső* modern turista.

Mindenképp érdemes néhány további, posztmodernnel foglalkozó tanulmányt érinteni, a teljesség igénye nélkül. Mitev A. és Horváth D. (2008) például érdekes (és formabontó) tanulmányt közöl a posztmodern marketingről, jelezve, hogy mindezt problematikus pontosan körülírni, még a modern segítségével sem egyértelmű (bár azt jelzik, hogy ezt éppen a modern hozza létre a saját szabadsági paradoxona révén – Mitev–Horváth 2008: 2.). Miután több terület (irodalom, építészet, művészetek, filozófia stb.) érintettségét tárgyalják, a pontos definícióktól is elzárkózva jelzik, hogy Lyotard megközelítését tartják a leginkább helyénvalónak, miszerint a posztmodern a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanság (Mitev–Horváth 2008: 7.). A „posztmodern rózsájuk” a következő „szirmokat” tartalmazza:

- hiperrealitás: szimuláció, konstruálás, jelek jelentősége, fantazmagória, szimulákrumok;
- fragmentáció: bricolage, rizomatikus állapot, gyorsaság, navigálás, összefüggéstelenség, enklavizáció;
- decentralált szubjektum: különbözőség, rendetlenség, tárgyiasítás, sokszerűség, megfordulás;
- egymásmelletiség: paradoxon, ellentét, komplementaritás, elkötelezettség hiánya;
- difference (különbség): nyíltság, tolerancia, alkalmazkodás, pluralitás, diverzitás (Mitev–Horváth 2008: 20–22.).

Árva L. egy tanulmányban a modern kor turizmusát a hatékony, kalkulált és merev McDonald's-hoz hasonlítja, míg a posztmodern korra a Disneyland jellemző a leginkább („a turizmus termékek Disneyzációja”), ami végeredményben a turisztikai termékek élményközpontúságát, emocionálizálását jelenti, melyek „*egyre inkább a fantázia, az álom és a virtuális valóság díszletei közt zajlanak*” (Árva 2012: 38.). Szerinte a posztmodern utazás inkább egyéni, több szórakozási lehetőséget tartalmaz, aktív részvételt feltételez, és egyénre szabott szolgáltatásokból áll össze (Árva 2012: 41.). Egy másik tanulmányban kiegészíti ezeket a jellemzőket, így a poszt-indusztriális kor turizmusában a szabadidős és a nem-szabadidős tevékenységek összemosódnak, a látogatókat más motivációk is mozgathatják

(üzlet, tanulás, vásárlás), az egyedi és egyéni szolgáltatások keresése, illetve jellemző, hogy nem kell mindig fizetni az egyes szolgáltatások ellenében (Árva–Sipos 2011: 34.). Roppant provokatív felvetések, ha arra gondolunk, hogy a turizmus nagyobb része manapság még a „modern örököknek” adózik, de az is valószínű, hogy képtelen lenne egyéni szolgáltatáscsomagot kitalálni az évi közel egy milliárd nemzetközi utazó számára. Másrészt felmerül az is, hogy nincsenek-e ellentmondásban a fenti állítások, legalábbis a turizmusban: Árva ugyanis egyéni és egyedi szolgáltatásokban látja a posztmodern turisztikai terméket, amelynek célja bizonyos ponton autentikus termékformálás, míg Mitev és Horváth (és bizonyos fokig Wang is) csupán a sokszerűséget, de ugyanakkor a szimulákrumot, a fantazmagóriát vagy a toleranciát is értéknek tartja. Erdélyre vetítve érdekes lesz megvizsgálni, hogy ezen posztmodern elemek megtalálhatók-e már a turisztikai kínálatban (vagy azon túl), hiszen Erdély „tündérországi” küldetése rengeteg imaginárius és hiperrealisztikus lehetőséget rejteget, akárcsak egyébként Székelyföld is.

Szijártó (2003) felhívja a figyelmet, hogy a posztmodern társadalmakban erőteljesebb a mediatizáltság, a kultúra növekvő vizualizálódása, a tér és idő vizuális fogyasztásának felgyorsulása. *„A hely kvázi-természetadta bizonyosságainak elvesztésével imaginárius geográfiák jönnek létre, új határhúzódsok történnek, az elbeszélések, narratív struktúrák – az immateriális tartalmat materiálissá változtatva – újraszabják és definiálják a földrajzi teret. Mindez döntő befolyással bír a turisztikai gyakorlat egészére nézve, hiszen a turisták azt akarják megnézni, átélni, megtapasztalni, amit korábban „reális” jelenségként már láttak valahol, talán a televízióban vagy éppen az interneten keresztül, s nincs visszaút: hirtelen a vizuális fogyasztás álomvidékén találjuk magunkat”* (Szijártó 2003: 30.). De vajon ez a megnövekedett vizualitás fenn tud-e maradni az egyre gyarapodó expozíciók világában? Amikor a fényképezés a mindennapokba is bekérezkedik, naponta milliárdnyi kép készül és válik láthatóvá, milyen esélyeik vannak a képi világgal dolgozó dizájnereknek és más szakembereknek, hogy újat, hatásost produkáljanak? Kipukkanhat-e valaha a vizuális lufi, amikor nem tud többet befogadni a posztfogyasztó, vagy a jelek fognak evoluálni és „önálló életet élni”, ahogy egyik szerző állítja? Ez már egy másik kérdéskör, amelyre nem tudunk most részletesen kitérni.

Ami a nemzeti turizmust – és annak rokonfogalmait, lásd nemzeti identitásturizmus, etnikai turizmus, honvágaturizmus stb. – illeti, óriási szak-

irodalmat találunk, amely leginkább a nacionalizmus még kiterjedtebb irodalmára támaszkodik. Mindebből most csak az Erdéllyel és Székelyfölddel foglalkozó írásokból tallózunk, főleg a már tárgyalt autentikusság és posztmodern olvasatok mentén keresve a megnyilvánulási formák értelmezését. Horváth A. 2010-ben az Erdélybe, Székelyföldre irányuló magyarországi turistaforgalmat még az etnikai turizmus körébe kategorizálja (Horváth 2010: 157.). Ellentmondásos a feltevése, hiszen ugyanott kijelenti, hogy szerinte alapvetően nem csak a történelmi-kulturális sajátosságok miatt utaznak e két (egymásba illeszthető) célterületre a magyarországiak, hanem ez egyféle erkölcsi parancs is, ez része a magyar kulturális örökségnek – tehát nem pusztán (távoli) etnikai egzotikumról van szó. Horváth A. egy később megjelent könyvében (2013) felhívja a figyelmet arra, hogy a döntően etnicitásra (vagy inkább a nemzeti veszteségérzésre) fókuszáló turizmus Székelyföldön nemcsak erősség, hanem ugyanakkor gyengeség is, mert más kultúrák számára ebben a formában nem jelent vonzerőt, így korlátozó jellege van. Az egy piacra és egy termékre alapozódó turizmuspolitika komoly kockázatot jelent az ágazatban dolgozók számára (Horváth 2013: 250.). Szerinte a statisztikák (és az egyéb mérések) ellenére – melyek a magyarországi forgalom csökkenését jelzik – a magyarországi eredetű, döntően a helyi nemzeti-etnikai kuriózumokra és ezek történelmi-kulturális gyökereire fókuszáló vendégforgalom még mindig a legjelentősebb a régió turisztikai forgalmában, de ezt a hiányos nyilvántartási rendszer nem képes megjeleníteni (Horváth 2013: 248.). Az is érdekes meglátás, hogy eme küldő terület turistái nem kizárólag az erre hivatott marketingkommunikációs eszközökből, hanem más személyes és kulturális, közvetett és közvetlen csatornák révén is szereznek információkat (Horváth 2013: 249.). Egy egészen friss írásában Horváth A. a Magyarországról érkező erdélyi turisztikai jelenséget az otthonosság és idegenség, a patriotizmus/sovinizmus – nemzeti elkötelezettség dimenzióiban kell keresni (Horváth 2015), de ez vélhetően kiegészíthető a természeti és kulturális örökségre fókuszáló, a realista (transzilvanista?) kép és a nemzeti rítusokba öltöztetett egyoldalú történelmi interpretáció verzióinak, valamint a szakrális és nemzeti ünneplések dichotómiáival is. De valószínűleg ezek a kétpólusú skálák éppen olyannyira pontatlanul fejeznék ki az erdélyi turisztikai valóságot, mint Feischmidt kétféle erdélyi-képe (Feischmidt 2005: 7.): szerinte az egyik Erdély-kép a magyarországgal azonos, hasonló, de mégis magyarabb, ősi autentikus kultuszhely víziója,

a másik a távoli, különböző, idegen vagy elmaradott, de idilli paraszti társadalom megjelenítése. Ez a kettő nem csak kettő, hanem valójában (a turisztikai gyakorlatban) több kép (de sok helyen érintkező, hiszen az ősi rendszerint paraszti, de legalábbis civilizálatlan is, a „magyarabb” az más-ságot is tükröz stb.), és nem egy skála két végpontja, hanem ezen elhelyezkedő pontok, melyek egymástól való „távolságát”, viszonyát elég nehéz meghatározni. De a felsorolt jelzők valóban mind megjelennek az Erdélyről szóló turisztikai és azon túli narratívákban, sőt egyre inkább a székellyföldi és a gyimesi narratívákban is. Úgy tűnik a kisebb, jobban felfogható területi egység mindig kisajátítja az egyes megkülönböztető nemzeti-etnikai dimenziókat, rendszerint a nagyobb területesség kárára. Ahogy MacCannell érzékelteti: „Az Amerikai Egyesült Államok a világ többi részét teszi autentikussá. Kalifornia az Amerikai Egyesült Államok többi részét teszi autentikussá” (MacCannell in Culler 2012: 31.). És ugyanott Culler hozzáteszi, hogy természetesen Los Angeles Kalifornia többi részét teszi autentikussá. Ezt ha lefordítjuk a mi kis világunkra, akkor észrevehető a fordított párhuzam: Magyarország Erdélyt teszi autentikussá, Erdély pedig Székelyföldet, és Gyimes ezen belül talán a legújabban felfedezett és leginkább „autentikus” célpont. Nyilván nálunk az autentikus része az egésznek, míg a fenti Amerikát idéző képletben az inautentikus rész teszi a többit autentikussá.

Nagyon találóan veszi észre Horváth A., hogy a Trianon-szindrómából vagy kultuszból származó áldozatiság diskurzusa és az ebből származó sérthetlenség és felsőbbrendűség rendkívüli ügyességgel épült be az erdélyi turisztikai rítusokba és narratívákba (Horváth 2014: 6.). Ezen belül pedig nem annyira a székellyföldi, hanem inkább a gyimesi jelenség tud legjobban felmutatni áldozatiságra utaló performanszokat, olyan, a múlt igazságtalanságait tetőző, a jelenkori elnyomásból fakadó történeteket, melyek igazolják, sőt misztifikálják a *határ közeli*, kulturális kontaktzóna jellegből fakadó egyébként természetesnek mondható interkulturális elváltozásokat (Illyés 2014). Mindezeknek egy bizonyos (mennyiségi?) ponton túl a szimbolikus térfoglalásban, a nemzeti szimbólumok kommodifikálásában, de akár a vallási szakralitást nemzetivé változtató jelenségek felszaporodásában is szerepük van. A nemzeti sérthetlenség diskurzusa nem kezdhető ki akkor sem, ha az éppen a nemzeti értékeket hígítja fel vagy áruvá változtatja őket.

Érdemes a nemzetiesítő diskurzus turisztikai térnyerését az Ilyés Z. mélyebre tekintő tanulmányai révén is megfigyelni. A tíz évvel ezelőtt megjelent tanulmányában már megjegyzi (Ilyés 2005), hogy Gyimes egy sűrűsödési pont, amely mindenekelőtt a (nagy)magyar nemzeti narratívák koncentrált megnyilvánulási tere. Hiszen itt az etnofolklorisztikus és ősiséget konzerváló elemek (gyimesi tánc tábor, gyimesbükki falumúzeum, a helyiek egyszerű életmódja), a nemzeti emlékeztető technikák és más nemzeti relikviumok (háborús események, határjelek, vasútállomás, őrház), valamint a magyar nemzeti értéktárhoz szervesen kapcsolódó (de néhol mégis divergens) vallási-szagrális kultusz reprezentációi (a Kontumácia kápolna, a Dani Gergely helyi plébános által 1974-ben épített római-katolikus templom, az Árpád-házi Szent Erzsébet Zarándokház és Gimnázium, a Szent László legendák) is szép számmal jelen vannak. Egy kicsit merészebben azt is mondhatnánk, hogy ez a magyar nemzeti diskurzus (Árvaféle, posztmodern?) Disneylandje, és ez nem feltétlenül pejoratív értelmezés, hiszen a Disneyland is a fantáziavilág, a közösségi élménytechnikák előállítására és a változó, folyamatosan megújuló kínálat turisztikai fellegvára, akárcsak Gyimes (a két dimenzió közötti különbségekre még visszatérünk). Mindenesetre Gyimesben a „mainstream” örökségi diskurzus meglehetősen szelektív, a multietnikus olvasatok, a vallási különbségek és a nyelvi elváltozások gyökerei, mindezek mélyebb magyarázatai a háttérbe szorulnak, ahogyan az ökológiai értékek, a kaszálók-legelők tájökölógiai megjelenítése is csak egy viszonylag szűk réteg által kedvelt turisztikai produktum. Egy későbbi, 2014-es tanulmányban Ilyés tovább megy: az amnézia intézményesülését látja a gyimesbükki performanszokban (Ilyés 2014: 339.). A leghitelesebb nemzeti attribútumokkal leginkább a magyar nyelvterület keleti része lett felruházva már a 19. századtól kezdve. Miért – kérdezhetnénk? Egyrészt, mert ez divat volt a modernizálódó turizmusban, különösen a Közép- és a Kelet-Európai változatokban (a kontaktzónák szimbolikus térfoglalása, különösen az osztrák és a német

keleti határvonalak mentén¹⁰⁷. De Gyimes kisajátítja az „ezeréves” határt, Vereckétől Délvidékig bár több ilyen látogatható pontot lehetne kiemelni, mégis Gyimes marad az egyetlen autentikus célpont (még Székelyföldön is, pedig itt is több „ezeréves” határátjáró pont létezik). És ez nem véletlen, hiszen a helyi és magyarországi nemzeti diskurzust követő politikai elit által is szentesített rítusok, valamint az egyéb Gyimes-központú performanszok évente megújítják, életben tartják ezt a posztmodern nemzeti élményfogyasztási (Ilyés 2014) helyszínt. Ezek egy része már premodern objektum, mely át lett konvertálva a kultúragazdaság és azon belül a turizmus eszközévé (Rákóczi-vár, a vasúti őrház-múzeum, a néha határkőnek nézett géppuskafészek, a vasútállomás épülete stb.), másik része kimondottan a látogatói igényekhez igazodó, újonnan létrejött emlékezés-objektum (a Kontumáci kápolna mellett létesült „Hit kapuja és megmaradásunk oszlopai” vagy a szekuláris-nemzeti zarándokhelyként is működő Deáky-panzió stb.), egy harmadik csoportja pedig a nemzeti vagy vallási gyökerű (de nem egyedülállóan vallási tartalmú) performanszok. Ilyenek a pünkösdvásárnapi zarándokvonatok érkezése, fogadása (mint a szimbolikus reterritorializáció pillanatnyi játéka), a különböző világháborús útvonalakat, eseményeket felelevenítő gyalogtúrák, a Mária-út zarándoklatok (útvonalak), a Deáky András „rendhagyó történelem órája” vagy a „csángó népi mulatóprogram” (ahová becsúsznak a magyar népies műdalkincsek is a jobb fogyaszthatóság céljából) stb. A gyimesi etnotáj felelevenítésének „mainstream” változata tehát nem a jelenkori valóságról szól (legalábbis a turisztikai tálalásban), nem beszél a nyelvi, kulturális, vallási sokszínűségről és a bonyolult identitás-metamorfózisokról, vagy az ökológiai tájgazdálkodás értékéről, de kiszorítja a kevésbé agresszív, határ- és nemzetiesítő retorikát kevésbé megjelenítő folklór-aktorokat is a főhullámból. A gyimesi jelenség sokat köszönhet a közeli csíksomlyói pünkösdi zarándoklatnak, különösen ennek az utóbbi 25 évben megszervezett változatának. Bizonyos vélemények szerint (Ilyés 2005, Vörös

¹⁰⁷ Csakhogy – tegyük hozzá Ilyés gondolatához – ezek 1989 utáni újjáéledése és a határ-imaginációk turisztikai produktummá való metamorfózisai némelyest eltérnek a gyimesi esettől: amíg Közép-Európában a határ maga jelentette a feszültséget (a szülőföldre való hozzá nem férés negatív érzéseit), jelenleg pedig a határok eltűnével békés turisztikai produkciókat lehet előállítani. Itt pedig a határ eltűnése jelent ma is feszültséget és kreál egy visszatérő fájdalom- és veszélyérzet által vezérelt turisztikai és politikai diskurzust (a fájdalom, a szomorúság és a veszteségérzés egyébként az egész magyar kultúra nélkülözhetetlen, már-már örömet okozó, de mindenképp az áldozatiság felsőbbrendű sérthetlenségét megjelenítő karakterisztikája).

2005) a Csíksomlyói Búcsú is nemzeti seregszemlévé alakult át az utóbbi évtizedekben, és, bár a szervező ferencrendiek ápolják szakrális jellegét, de valamilyen, a magyar (erdélyi és magyarországi) tömegtudatban mélyen működő érzelmi és lelki vágyak folyamatosan formázzák, alakítják ennek a formázható kínálati oldalát. A viszonylag szolid szakrális kínálati mag (az ökumenizálódó katolikus búcsú) viszont eltolta ezt a tömeget egy új helyszínre, egy új, immár sokkal szabadabb szakrális-nemzeti-politikai nyitású performansz irányába, mondhatni létrehozta azt: a gyimesi pünkösdvasárnapi zarándokvonat-dráma csak egy nappal később játszódik és légvonalban mintegy 25 kilométerrel keletebbre (ez további orientalista egzotikusságot kölcsönöz neki). Az Ilyés által jól feldolgozott gyimesi jelenség mellé természetesen több más emlékezhely társul a mai látogató-programokban, kiegészítve a főhelyszínt vagy előkészítve ezt, mint fő eseményt: a farkaslakai Tamási Áron- vagy a szejkefürdői Orbán Balázs-sírhelyek, a marosvécsi kastély Wass Albert síremléke, a Nyerges-tető, a Tolvajos-tető, a székelyudvarhelyi Emlékezés-szoborpark, újabban a maksai Pince-tető és a nemzeti beszéd turisztikai színpadának sok más személyhez vagy eseményhez köthető darabja. Erdélyi viszonylatban bizonyára Székelyföldön találhatóak ezek a sajátos helyszínek a legnagyobb számban, sűrűségben is, akár a már magyar köztudatban kanonizálódott nevekre és történelmi helyszínekre gondolunk, akár az utóbbi években „újjáélesztett” vagy újonnan kreált szimbólumokra és szimulákrumokra gondolunk (Attila király és Csaba királyfi szobrok, turulmadarak, Madarasi-Hargitán kopjafák stb.).

Nagyon érdekes és tanulmányunk szempontjából hasznos is a már említett Sebestyén A. tíz évvel ezelőtt napvilágot látott írása (Sebestyén 2005). Az utóbbi két évszázadban megjelent útikönyvek szövegeinek elemzése révén megjegyzi, hogy az erdélyi természeti tájnak már a 19. században volt egy túlértékelt lenyomata, ami azért is érthető, mert akkor még az ásványvizeket és üdülőhelyeket tekintették a fő vonzerőnek, amelyhez fontos kelékként egy nem-rationális, nem-hasznossági motívum is társul, az erdőshegyes, távoli (mégis elérhető) transzilván táj. Az 1940-es évek eleji (a „kis magyar világ”) diskurzusok erősítik fel a visszatért magyar föld svájci hasonlatosságait, de immár főleg székelységre és a kulturális sajátosságaira tevődik át a hangsúly (és egyúttal megfosztják az erdélyi románságot a történelmi legitimitációtól (Sebestyén 2005). A szocializmus évtizedeiben viszonylag kevés útikönyv jelenik meg, amelyek általában nagyon visszafo-

gott hangvétellük, majd 1990 után újjáélednek a különböző „érzelemmunkák” (kifejezés innen: Horváth 2014). Sebestyén nemcsak az útikönyveket, hanem az interneten elérhető honlapok tartalmát is vizsgálja (akkoriban még elég fejletlen települési és más honlapok vannak, lásd még Nagy 2005) és a turisztikai irodák kínálatát is (melyet mi is hamarosan felújítunk). Az akkori útvonalak, úgy tűnik, nem nélkülözik Székelyföldet, mondhatni ez minden termék része, de vannak bizonyos célpontok, amelyek nélkül nem lehet eladni a csomagokat: Szent Anna-tó, Békási-szoros stb. (Sebestyén 2005: 62.). Ebben az olvasatban az erdélyi „másság” nem egyértelműen a nemzeti szimbólumokról és diskurzusról szól(t), bár kétségtelen, hogy ez valamilyen misztikum, egzotikum köré épül. Úgy tűnik, hogy az új turisztikai narratívákban a díszítő motívumok kettéválnak: néhány a misztikus egzotikumot próbálja megjeleníteni (sokszor nem tudatosan), a többi pedig a nemzeti örökség súlyát, ennek fájdalmas múltját terheli rá a magyarországi látogatóra (Sebestyén 2005: 64.). A továbbiakban hasonló tartalom-elemzést alkalmazva próbáljuk megvizsgálni, hogy 2015-ben ez a kérdés még mindig így tevődik-e fel.

A székely turisztikai kínálat néhány aktuális termék segítségével

A beutazást szervező magyarországi irodák kínálata

A turisztikai kínálatot első körben az utazási irodák Erdély és Székelyföld célpontú termékein keresztül elemezzük, azoknak a világhálón elérhető programkínálatát és ezek leírását értékelve. Természetesen még a buszos kínálatot sem tudjuk így teljes mértékben átfogni, és ezenkívül is egészen biztos jelentős mennyiségű magánszervezésű utazás és program létezik, akár erdélyi, akár magyarországi kezdeményezéssel.

Az első program (medicitravel.hu) egy klasszikusnak is mondható, emocionális hatásokra vadászó jelmonddal hívogat: „*Szívhez szóló Székelyföld*”. A program beajánlásában az előbb lefestett nosztalgia és emlékezet narratívák jelennek meg: „*100 éve még együtt voltunk... Randevú arisztokrata családokkal, a XX. századi történelem tanúival, a megközelítő igazságról. Most visszkapva, visszavéve jogos tulajdonukat, igyekeznek a rajtuk esett sebeket begyógyítani, s rekonstruálni azok régi fényét. Velük való rövid találkozás is része a programunknak. Ha már járt Székelyföldön, akkor is tartson velünk, mert teljesen más élmények várják! Ha még nem, akkor pedig szinte kötelező, hogy velünk tartson.*” A megszokott ebben az áldozati, jogfosztott sors felmutatása, a történelmi idők felé való fordulás, valamint a kö-

telező, Medina-jelleg. „Egyszer az életben kötelező eljutni. Ha már volt velünk, akkor meg teljesen más élményeket biztosítunk” – (véltetően az arisztokrata családokkal való exkluzív találkozások révén – bár ilyent csak egyet véltünk a programleírásban felfedezni), „ha nem, akkor ideje ezt a »nemzeti mulasztást«, mintegy bünt jóvátenni”. A program hétnapos és zsúfoltnak mondható, a következő útvonalon halad (a szálláshelyek településeit és a megemlített látnivalókat nem említve külön): Nagyvárad – Bánffyhunjad – Körösfő – Kolozsvár – Marosvásárhely – Gyergyóditró – Gyergyószárhegy – Gyilkos-tó – Békás-szoros – Madéfalva – Csíksomlyó – Csíkszereda – Gyimesbükk – Kisbacon – Vargyas – Miklósvár – Nyerges-tető – Kézdivásárhely – Zabola – Csomakőrös – Zágon – Csernáton – Somkerék – Dés – Szamosújvár – Válaszút – Budapest.

„*Felemelő lelki élményekkel gazdagodva érkezés Budapestre az esti órákban*”. A program egyébként többnyire templom-, szobor-, sírhely- és múzeumlátogatást foglal magába, egy este van zenés-táncos mulatozás (Gyimesben, valószínű a Deáky-panzióban), de a szabadprogramok, nézelődések teljességgel hiányoznak. A tárgyi tévedések, hibák nem hiányoznak: a települések helytelen névhasználata, de találunk olyan magyarázó szövegeket, mint: „*Pünkösdi szombatján grandiózus zarándoklatot tartanak a vallásháborúban, a reformátusok (sic!) felett aratott győzelem emlékére*”.¹⁰⁸ vagy „*Székelyudvarhely, a Hargitán túli székelység központja*”¹⁰⁹. De vannak kecsegtető, mondhatni újszerű programpontok is: kávézás gróf Kálnoky Tiborral (remélhetőleg erről ő is tud), borvízkóstolás (ez is egy fel nem fedezett/rég elfelejtett rituális cselekedet), találkozás a nagy mesemondó Benedek Elek dédunokájával és „*kirándulás a turisták által elfelejtett gyönyörűséges Erdővidéken*” (a felfedezés öröme vagy ennek illúziója).

¹⁰⁸ A Pünkösdi Búcsú az 1567-es vélt vagy valós ütközetre való visszavezetése, mely ütközet János Zsigmond erdélyi fejedelem – aki állítólagosan erőszakosan akarta áttéríteni a csíki és gyergyói székelyeket az unitárius és nem a református vallásra – és a székelyek között történhetett, még nem egy elfogadott nézet a történelemtudományban. Egyetlen történeti műben sem találunk erről leírást, a források hiányában ezt nem tekintik ténynek, bár néha vannak heves viták e tekintetben a tudományművelők körében és azon kívül is. Mindenesetre a legtöbb vélemény, helyi közvélekedés azt a nézetet támogatja, hogy erre a vélt vagy valós – megosztó jellegű – eredetre nem ildomos visszavezetni a Szentlélek ünnepét.

¹⁰⁹ Ez is egy érdekes hivatkozás, hiszen ilyen helymeghatározás nem létezik Székelyföldön, a Hargitán túltság mint lokációs egyáltalán nem létezik a közbeszédben, köztudatban, úgy mint a Dunántúl vagy a Tiszántúl, és mellel Magyarországról nézve Székelyudvarhely a Hargitán „innen” van és nem „túl”.

A következő vizsgált program (nirvatoours.hu) szintén összezavarhat egy kevésbé tájékozott turistát, hiszen a címe ugyan Székelyföldet ígéri (*Körutazás Székelyföldön*), de a hatnapos utazásból kettő tulajdonképpen Erdélyről szól. Egyébként ennek leírása sokkal szolidabb, rövidebb és tárgyilagosabb, két jelzőt találunk összesen az egész ajánlásban: „*Gazdag programokkal*” és „*jó idő esetén izgalmas séta a Lápos tó padozatán*” – ez utóbbi szintén hibás¹¹⁰. A négynapos székelyföldi program kizárólag a kanonizálódott célpontokat ejti útba, azok közül is a legmegszokottabbakat: Gyilkostó, Békás-szoros, Szováta, Csíksomlyó, Szent Anna-tó, Parajd, Korond, Szejkefürdő, Farkaslaka.

A harmadik program (vista.hu: *Székelyföld legszebb tájain*) kissé ötletesebb, igyekszik kiemelni az ajánlatot a többi közül a székelyek „igazi” vendégszeretetével, az ízes magyar beszéddel, és rugalmassá teszi azáltal, hogy választani lehet egyes napokon a programopciók közül. A program leírása objektív, de ez esetben is az öt naphoz csak három érinti ténylegesen a Székelyföldet. Érdekessége, hogy a végén egy rövid leírást is tartalmaz a „területről” vagyis Székelyföldről. Ez kezdetben egy viszonylag pontos és tárgyilagos földrajzi behatárolás, a vége pedig a Csaba-királyfi eredetmondát említi, illetve a rovásírást, melyet „*napjainkban is használ a székelység*”. Jelenkori mítosztermelésnek és archaizáló képzeletjátéknak vagyunk tanúi.

A negyedik (lovaszbusz.hu: *Körutazás Székelyföldön*) egy hétnapos utazás, mely szintén csak kb. öt napban érinti Székelyföldet (gyakorlatilag ezzel enyhítve az egész napos beutazás kényelmetlen terhét). Valamivel érdekesebb program ez, legalábbis a tálalás szintjén: a program leírása mellett videó felvételek megnézését is lehetővé teszi, és egyik nap a programba beilleszt egy cigányzenés-táborfüzes vacsorát is a „tanyán” (?)¹¹¹. Az érintett látnivalók tekintetében nem jelent újdonságot a program, a megszokott látványosságokat érinti, itt is elég zsúfoltra sikeredett beosztással.

Az ötödik program (két weboldalon is elérhető: karpataha.hu és felfedező.hu) esetében megfordul a helyzet, hiszen erdélyi utazást ígérnek

¹¹⁰ Lápos tó toponímia nem létezik, ez a Mohos tőzegláp lehet, melyen tanösvény vezet át. A megfogalmazás sem jó, hiszen egy tó padozatát nehezen lehet elképzelni, bár ha ez sikerül, az ezen való séta kétségkívül izgalmas lehet.

¹¹¹ A „tanya” Székelyföldön elég ritka szóhasználat, helyi életformákra nem jellemző jelölő – kérdés, hogy jelen esetben milyen (és melyik) „tanyáról” lehet szó?

(*Körutazás Erdélyben*), de ez esetben a hétnapos körút három napja Székelyföldet célozza meg¹¹². A program szövege kissé lírai, és a felvezetőben is már a történelmi feszültségekkel próbálja a nyitányt érdekessé tenni: „Erdély a magyar honfoglalások kora óta hosszú századokon át Magyarország szerves része volt, hovatarozását senki sem vitatta. Zaklatott története és az időközben felmerült kérdőjelek az ország kettő, majd három részre szakadásával kezdődtek és a mai napig sem született megnyugtató megoldás”. Jópofa az a szándékos vagy nem tudatos hiba, miszerint „Székelyföldön viszont 100 emberből mindmáig csaknem 100 magyar” – ez a torzítás a magyar nemzetieskedő kisajátítás jellemző verziója, amelynek lényege a bonyolult, nehezen érthető multikulturális értelmezések szándékos kikerülése. Érdekes, ahogyan Erdély földrajzi behatárolását megkísérelti: „Erdély, az egykor volt Transylvania (??), Európa egyik legszebb és Svájc-hoz hasonlóan az egyik legegységesebb (??) területe. A magyar krónikák szerint a honfoglaláskor Töhötöm népe szállta meg...”. Szintén egy mitizáló történelmi elem, amelynek jelentősége a tömör turisztikai kontextusban nehezen érthető, de talán célja van a megkülönböztetés folyamatában.

A hatodik igazi ingyencsésnek számít (hontours.hu), hiszen végre nem csak muzeális látnivalókkal fárasztja a buszos turistákat, hanem „igazi” székely mulatsággal kecsegtet: „Szilveszter a székely góbéknál”. Első alkalommal jelenik meg a székely ember, mint aktív szereplője és fő vonzereje a turisztikai performansznak, legalábbis a címben ez az ígéret érezhető. Sajnos a program nem biztosítja a helyiekkel való találkozást, úgyhogy ez rejtély marad. Persze azért a programban szerepel a városnézés (Segesvár) és más szokásos látványosságok látogatása is, de a fő attrakció valószínűleg az első nap disznóvágása marad, illetve a szilveszteri élőzenés multság. Ötnapos program (ebből kettő a be- és visszautazás), amely egyedülálló direkt módon Székelyföldet célozza.

A hetedik kissé újítóan hat a látnivalók összeválogatásában (ez is a hontours.hu oldalon található), címe is új élményekre utal: „Rejtett értékek Erdélyben”. Szerkezetében ugyan hasonló (az ötnapos út kb. fele Székelyföldről szól, a többi Erdély – többségében csak a magyar – örökségéről), de új háromszéki célpontok is bekerülnek: Vargyas, Nagyajta, Zágon, Gelence. Érdekes az Ojtozi-szoros felkeresése, ahol nem titkoltnak, egy újabb ezeréves-határ szellemet akarnak előidézni, bár kérdéses, hogy az

¹¹² Ez nagyjából a magyar lakosság területi arányait követi, vagy a magyar nyelvterület magyar látványosságaihoz is nagyjából arányos eloszlás, de Erdély összes látnivalóihoz képest semmiképp nem arányos, inkább Székelyföld-centrikusnak mondható.

íteni világháborús sírok elégséges kelléket jelentek-e ehhez (hiányzik ugyanis a helyi Deáky András, az „ezeréves határ őre” és még sok más hozzávaló). A program zsúfolt, mint a legtöbb körutazás, nincs benne igazi kontempláció, átszellemülés, találkozás a helyiekkel és ismerkedés. Székelyföld igazi arca (és Erdélyé különösképp) – az ígérettel ellentétben – ezúttal is (félig) rejtve marad.

És végül a nyolcadik, egyben utolsó program, szinte kizárólagosan Székelyföldről szól (hontours.hu): „*Csíksomlyói búcsú*”. Az ötnapos program két napja tulajdonképpen az utazás erdélyi megállókkal oldva az utazás fáradalmait, ezek azonban csak pihenők, rövid nézelődések és három nap a búcsúra való felkészülés és részvétel. Az első nap a gyergyói örmény katolikus templom és a karcfalvi erődtemplom, majd a madéfalvi „Székelyvész” (sic!) emlékmű megtekintésével hangol rá a szakrális processzió fizikai és lelki transzformációjára. A búcsú utáni napon pedig Parajdra, Korondra, Szovátára visznek a szervezők (nem Gyimesbükkbe!), ezáltal mintegy oldva az erősen vallásos töltetű és tömeges mivolta miatt valószínűleg fáradtságos napot. A program egyébként igazi székely terméknek tekinthető, ezt a rövid leírásban előforduló gyakori „székely” toponímia vagy jelző is megerősíti. Másként pedig átlagos, megszokott színhelyekre visz és tevékenységekbe kapcsol be, akárcsak az előző programok többsége.

Összesítve elmondható, hogy a megtalált utazási irodák által interneten is kínált erdélyi és székelyföldi programok sokban nem különböznek egymástól: mindegyik többnyire kismértékű erdélyi ízelítőt ad, leginkább a magyar (esetleg a szász) kulturális örökségből, de többségében székelyföldi kanonizált helyszínek látogatásáról szól, ritkábban mulatság, élőzene vagy netán vásárlási lehetőség töri meg az egyhangú „műemléknéző futamot”. A háttér – bár próbálkozások vannak a belépésre – továbbra is elzárt marad a misztikum fátyla, a székely archaikus imagináció és a magyar veszteségfájdalom által generált illúziók miatt.

A székely vendéglátás a szállásadóknál

Néhány kínálati elemet a „forrásánál” is megvizsgáltunk. Húsz forgalmasabb település kb. 25 szálláshelyi kínálatát néztük át, legalábbis azokat az online elérhető tartalmakat, amelyek a turisták szórakoztatására, csalogatására szolgálnak. Hozzá kell tennünk, hogy ami nincs benne az interneten elérhető változatban, az manapság nem is igazán része a kínálatnak. Igyekeztünk csak az igazán különleges szolgáltatásokat, programajánlatokat megtalálni, ezért a szálláshelyeket is a jobbak, a tehetősebbek közül válo-

gattuk, azokat, amelyek az illető településen és környéken mindenképp ismertek, elismertek. Eszerint a következő 20 település – valóban, kissé önkényesen kiválasztott – szálláshelyeit vizsgáltuk meg (a panziókat, szállodákat nem fogjuk megnevezni): Gyimesközéplek, Olasztelek, Miklósvár, Homoródfürdő, Madarasi-Hargita, Csíkszereda, Borzont, Szováta, Parajd, Csíkmadaras, Bálványosfürdő, Gyilkos-tó, Nyárádszentlászló, Tusnádfürdő, Sugásfürdő, Borszék, Székelyudvarhely, Farkaslaka, Gyergyócsomafalva, Szárhegy. A településválasztás úgy történt, hogy nagyjából Székelyföld főbb elszállásolási pontjait érintse. A szálláshelyek nagy rész rendelkezik saját konyhával, bár egy részük még nem tud a széles közönségnek à la carte módon működni, csupán a szállóvendégek és a rendezvények számára nyitott. Meglepő módon a legtöbb szálláshely nem nyújt saját egyedi szolgáltatásokat: többnyire a szállás és az étkezés jobb vagy egyszerűbb körülményeire fókuszálnak, amely mellé buszos („csillagtúrák”) vagy gyalogos kirándulási lehetőségeket ajánlanak, ritkábban szerveznek is. A városokban található szállodák (és nemcsak) természetesen a rendezvényszervezést (üzleti, családi, ünnepi) tartják egy kiemelkedő szolgáltatásnak, falun a kerti grillezés, esetleg fitneszterem (konditeremnek is nevezve), közeli síelés van felkínálva. Olyat is láttunk a „lehetőségek” között, hogy: „sétálhat a kertben” – de a kert egyáltalán nem volt szép. Érdekes párosításokat is találtunk, mint a disznóvágás és a motoros szánozás, a paintball és szekerezés, bár az is ritka, aki ilyen sokszínű palettát kínál fel. Igazából 4-5 olyan helyszínt találtunk, mely vonzó lehet egy külföldi, magyarországi számára: a gourmet konyha vagy a különleges belső berendezés miatt, a kulturális kirándulások Szászföldön vagy a madármegfigyelések, gombászat, juhász, cigányprogramok érdekessége miatt, esetleg lovassportok – egész napos túrázás is van egy helyen, vasalt mászó-ösvény ajánlás és felszerelés (ún. via ferrata), netán széleskörű gyógyászat, wellness vagy speciális geriátriai kúra is van 1-2 helyen, egy-egy panzióban pedig találtunk borkóstolót, vadvízi evezést is. Úgy tűnik, a szállásadók mintegy negyede-harmada ismerte fel az újítás kényszerét, a személyre szabottság illúziójának és az újszerűségnek az elvárás-rendszerét, melyeket az új korok megkövetelnek. Ugyanakkor egyre több tapasztalt turista érkezik Erdélybe, Székelyföldre, akik többet szeretnének tudni a kliséknél, be akarnak látni a kulisszák mögé, sejtve azt, hogy az erdélyi valóság vélhetően jóval összetettebb – ugyanakkor jóval érdekesebb is –, mint az egyszínű, egyoldalú magyarázatok. Még akkor is, ha az

nemzeti narratívákkal sokkal drámaiabb pillanatnyi hangulatot lehet teremteni, mint a bonyolult, több nemzetiséget és kultúrát is ismerő, részben tudományos magyarázatokkal.

A kínálat a keresleti visszajelzések tükrében

A következő vizsgált kategória az interneten elérhető utazási naplók, blogok, cikkek vagy ajánlók bemutatásáról szól. Természetesen nem szedtük össze az utóbbi évek összes megjelent írásait, hiszen ez több százra is rúghat, csak néhány könnyen elérhető írást vettünk alapul (a Google keresőprogram által megtalált első írásokat elemezzük, tekintettel, hogy ennél mélyebbre vagy messzebbre rendszerint egy potenciális utazó sem szokott „menni”). Nyilvánvaló lett az is már az első találatoknál, hogy ezek egy része valamilyen megbízásból vagy felkérésből születhetett, nem teljesen szabad kezdeményezésből. Ennek ellenére fontosnak tartjuk, mivel ezek is – habár a keresleti oldalon lecsapódott benyomást hivatottak bemutatni, éppen legtöbbször a szerkesztett, irányított mivoltuk miatt – részei a turisztikai kínálatnak.

Az első ilyen szemügyre vett írás egy vélhetően független indíttatású cikk (nlcafe.hu: *5 kihagyhatatlan látnivaló Erdélyben*), melynek szerzője öt helyszínt ajánl – egyébként teljesen kiszámítható módon az öt legismertebbet –, de előtte egy bevezetőben hívja fel a figyelmet, hogy miért is „kell” Erdélybe látogatni. Az írás első mondata a már ismert magyarsági belső kódra, parancsra, Erdély kötelező látnivaló-jellegére utal: „...mert mi, magyarok valahogy ösztönösen vágyunk rá, hogy megismerjük egykori történelmünk e csodálatos darabját”. A cikk előzetese is gazdag jelzőkben, melyek mind, a később ki is mondott misztikus Tündérország gondolata körül gravitálnak: „Varázslatos tájak, történelmi emlékek, zordon havasok, kísérteties várromok, apró házikók, székely népviselet, barátságos vendéglátás, áfonyapálinka és még sok más különlegesség. Ez mind Erdély. Azt mondják, aki már járt itt, újra visszavágyik.” Az ajánlott öt célpont egyébként olyan „felkapott” helyszínek, melyek valóban ezt a rejtelmes, különleges hangulatot valamilyen mértékben át tudják adni: Gyilkos-tó, Békási-szoros, Szent Anna-tó, parajdi sóbánya és Töröcsvár. Észrevehető, hogy az ajánlás főleg Székelyföldet foglalja magába, hiszen az öt helyszínből négy Székelyföldön van (az ötödik Töröcsvár).

A következő egy visszafogottabb írás, amely több képpel gazdagítja a hatnapos erdélyi (de itt is többségében Székelyföldre irányuló) csillagtúrázós élménybeszámolót (tarsaskorutazas.hu: *6 napos erdélyi körutazás*). A

csoport Szentegyházáról látogatja – naponta viszonylag nagy körök megtelével – a már megszokott célpontokat és a történeteket meglepően részletesen adja vissza a szerző. A látnivalók leírása mellett a szövegben helyet kap a közlekedési körülmények leírása is, az egyes helyszínek magyar jellege, de legfőképpen az enni- és innivalókra fektet nagy hangsúlyt általában elégedetten nyugtázva a minőséget, mennyiséget és a felszolgálatot is („*Székely népviseletbe öltözött lányok fürge léptekkel kihordják a levesestálakat...*”), ami egy idilli ruralitást idéz. Visszatér ez esetben is az Alpokkal való hasonlat, úgy látszik ez egy létező viszonyítási pont a magyarországi utazó szemében.

A harmadik írás egy teljesen egyéni szervezésű kirándulás lenyomata, egy olyan kisebb csoport beszámolója lehet, amelyik vélhetően már többször járt Erdélyben (utikalauz.hu: *Erdélyi körút – Románia – 2011*). Inkább Erdély nem székelyföldi tájairól (Fogarás, Brassó, Hétfalu, Szászrégen) szól és kisebb mértékben Székelyföldről – két éjszakát az ötből Vármezőn töltöttek el. A kiválasztott úti célok nem a megszokottak (bár van ilyen is), és a szerző meglepődve konstatálja, hogy mennyi szép látnivaló van Erdélyben, amit még a „nem-ismerők” nem fedezhettek fel: „*Bátran merem ajánlani azoknak, akik Erdélyt már »annyira jól ismerik« ... aztán egyszerre csak kiderül, hogy mégsem igazán. (A legtöbben csak Madarasi-Hargitában és »ezeréves határban« ismerősek). Itt a Baleánál többnyire csak románok voltak, mi voltunk egyedül két kocsival magyarok – hogy mások ezt miért hagyják ki? Pedig csodás!*”. Az expedíciós, egyedi úti célokat önmagának meghatározó, majd ilyen sikerélménnyel gazdagodó turista profilját véljük felfedezni ezen sorok közt.

A következő cikk ugyanezen az oldalon van (utikalauz.hu: *Székelyföld – másodsorra – Románia – 2008*) és szintén az „ismerő”, a jártas (és nem az álmélkodó) turista hangvételét választja beszámolójában. Bár csak Székelyföldet ígér, de a Fogarasi-havasokban található Balea-tó itt is hasonlóképp bekerül. A székelyföldi látnivalók viszont valóban többnyire egyedi, háttérhelyek: Nagyalambfalva, Bögöz, Székelydália is benne van az ajánlásban. A felvezető egészen mély szakrális-lelki szálakat próbál megpendíteni az olvasóban, mondhatni azt az egzisztenciális autentikusságot hívja segítségül, amit Wang (lásd fentebb) jól definiál: „*Székelyföld magáért beszél. Látni kell annak is, akinek nincsenek itt ismert gyökerei, hisz mélyen, belül – ha erre járunk, és jól figyelünk – mindnyájunknak vannak szálai, melyek ide kötnek. A táj, a hegyek, az emberek segítenek megtalálni Magunkat, azt, ami valójában fontos. Közelebb kerülsz itt a Teremtőhöz.*”

Egy másik beszámoló (utikalauz.hu: *Búcsújáráson Erdélyben – Románia – 2011*), részletesen számol be a főleg Székelyföldre irányuló „erdélyi” utazásáról, tárgyilagosan konstatálva azokat az elemeket, melyeket meglátogatott, így szinte „abszolváló” hangulata van a beszámolónak. Érdekes, ahogyan a nemzeti és vallásos érzelmek szétválaszthatatlanul összekuszálódnak a látogatóban: „*E helyen is (megj.: Csíksomlyón, Búcsú) éreztem, milyen szép és felemelő dolog magyarnak lenni. Erdélyben az árpásávós zászlót együtt lobogtatják a magyar nemzeti zászlóval, hiszen ez is ősi jelképünk. Máriának valószínűleg tetszett ez a nagy magyar összetartás, mert a magyar és a székely himnusz után »könnyeivel jelezte«, hogy elégedett a résztvevőkkel és a misével*” – de vélhetően (itt is) a nemzeti motiváció és küldetéstudat erősebb a vallásosnál.

A következő cikk azért különleges, mert egy kilenc napos útról számol be (utikalauz.hu: *Utazás Erdélybe, Székelyföldre kis kitérőkkel – Románia – 2013*). Az út körülbelül fele Székelyföldről szól, a szokásos úti célokkal, de az erdélyi úti célok között újítást is észlelünk: Biharrósa, Brád, Herkulesfürdő vagy Marosugra általában nem tartoznak a leggyakoribb megállók közé. Az út viszonylag hosszú, de a kilenc napos időtartamra itt szükség van, és még így is viszonylag feszesnek látszik a program, rendszerint 3-4-5 megálló van naponta betervezve, és talán kétszer adódik alkalom hosszabb délutáni vagy esti programra, ismerkedésre, átszellemülésre: Csernakeresztúron és Torockón. Itt is megjelenik a román kultúra szembevető mellőzése, ami a magyar hegemon kisajátítás már ismert turisztikai trükkje: „*[Marosvásárhelyen, Kultúrpalota] a 3. emeleten román festők galériája nyílt, de csoportunkat a múzeumi felügyelőnk átkísérte a másik oldalra, ahol híres magyar festők művei szerepelnek, magyar nyelvű hangos tájékoztatóval*”.

A hetedik beszámoló (erdelyivendeghazak.ro: *Ízelítő egy erdélyi utazásból!*) igazi eksztatikus állapotról árulkodik. Bár itt is erdélyi utazás a címe, de az utazás teljes egészében a Zetelaki-tó környékén zajlik. Ezen kívül még egy sajátossága van az eddigiekhez képest: noha első kiutazása Erdélybe, a kis család nagyjából végig egy szálláshelyen tartózkodik és saját szervezésű, saját ritmusú kisebb kirándulásokkal tarkítja ezt a tartózkodást. Az eredmény láthatóan jobb, mint előző esetekben, gyakran liminális mezőben találja magát a szerző – amennyiben lehet hinni a beszámolónak. A gyakori szuperlatívuszok mellett – melyek használata alkati kérdés is – gyakran a posztmodern turizmusra jellemző testi, lelki és szellemi transzformációkkal találkozunk: „*ettől kezdve, már minden,*

mintha a felhők között történt volna, mennyeivé változott”, „Bőrünkön éreztük azt a remegést, a finom fodrok rengetege elragadta tekintetünket, és nem engedett megmozdulni”, „Most is ott szeretnék ülni a filagória padján: eszünk, beszélgetünk, sörözüink, és teljesen nyitottakká válunk”, „Soha ilyen jól nem esett a vacsora a gyerekeknek. Nem kellett már unszolni őket, hogy »egyél kisfiam«. A hegyi levegő és a sós víz megtette a hatását” stb. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy nem a látottak, hanem a találkozások váltják ki a legnagyobb érzelmi élményt ebből a szerzőből: „...de az a nap, amikor a házigazdánk ajánlatára Venci bácsival szekértúrán vettünk részt, annak egyetlen perce, egyetlen mozzanata se esik ki az emlékezetből. »Nna, pálinkás jó reggelt«, kiáltott be a bácsi a kerítésen, amikor megérkezett a lovas szekérrrel”. Ez a kis hétnapos nyaralás példa arra, hogy néha egyszerű kirándulásokkal, az együtt töltött idő más használatával és a pihenéssel, átszellemüléssel jobb élmény, talán az ún. egzisztenciális autentikusság állapota idézhető elő, inkább mint feszes, egész napos autóbuzsós „futamokkal”.

A nyolcadik beszámoló szintén egy családos kirándulás élményét osztja meg (vacimami.hu: *Erdélyi látnivalók kisgyerekekkel*). Tanulsága, hogy kiváló üdülést tud(na) előállítani Erdély/Székelyföld a kisgyermekes család számára is, amennyiben a hosszú be- és kiutazás, valamint a szokatlanul nehéz forgalmi viszonyok a régió belül is (zsúfoltság, egyes útszakaszok rossz állapota) nem tennék ezt nehezen elviselhetővé. Ez a család kevésbé népszerű úti célokot szeretne látni (egyik a Szent Anna-tó és a Mohos), néha sikerül is ez, például a kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum vagy az Ivői Vadaspark révén.

Az utolsó írás, amelyet vizsgálunk ebben a kategóriában az egyik utazási iroda vendégkönyve (medicitravel.hu). Kétségtelen, hogy egy ilyen vendégkönyvbe csak a pozitív visszajelzések kerülnek kiválogatásra, de azon belül a kis-narratívák nem valószínű, hogy átalakításra vagy szűrésre kerültek volna. A 19 bejegyzés érdekes élménytömörítéseket tartalmaz, a már megtörtént buszos kiutazásokra nézve: a visszatekintések majd minden esetben az emberi tényezőt emelik ki, akár az idegenvezető kiváló szolgáltatásait, akár a helyiek, jellemzően a székelyek már-már túlértékelt, hiperbolizált vendégszeretetét. Ez lehetséges, hogy nem minden esetben éppen vendégszeretetről szól, csak egyszerűen más attitűdről, beszédmódról, esetleg humorról – és ennek dekódolható örömről, mivel ezek a másságok (nagyjából) érthetők az átlag magyar turista számára, a magyar nyelvvalapúságnak

köszönhetően. Persze a táj is említésre kerül, de kisebb súllyal, mint az emberek: „*az emberek szívüket-lelküket nyújtották felénk*”. Az említett negatívumok azok a tényezők, amelyekkel „meg kell szenvedni”, áldozatot kell hozni, hogy feltáruljon elénk a „Tündérország”, és pedig a zsúfolt program, a sok utazás és a rendszerint elmaradó ebéd (melyet ugyebár a szervezések többségében estebéd helyettesít).

Összegezve, a beszámolók kiváló terepet jelentenek, hogy a spontán (vagy kevésbé spontán) élményeket vizsgáljuk tartalomelemzés révén, tehát egy sajátos módját képezik a kínálatvizsgálatnak, hiszen azt a kereslet tükrében nézzük. Azt láthatjuk itt, hogy a nemzeti tér és a magyar etnokulturális momentumok nem az egyedüliek az élménytárban, hanem a helyi emberek, a táj egy kevésbé kontextualizált változata is megjelenik a turisták fejében. Székelyföld és Erdély kettőssége és egymásba illeszthető földrajzi és kulturális jellege még mindig nem tiszta a legtöbb látogató számára, de ennek megoldására nem is siet egyik utazásszervező sem, hiszen továbbra is következtelen címeket adnak az egyes turisztikai termékeknek. A transzformációk, a meghittséget és belső én-keresést elősegítő rítusok könnyebben felszínre jönnek/létrejönnek talán az egyéni utazásokban, vagy a csoportos utazások azon formái esetében, ahol vannak kissé lazább napok is. A csoportos csomagok mindenesetre jócskán átgondolást igényelnek, hiszen éppen a pihenést, a megértést és a közös élményfogyasztás liminális állapotait kompromittálják az egész napos erőpróbákkal, amelyeknek alávetik a jóhiszemű utazókat.

Az idegenvezetők tapasztalatai a kínálati szerkezetről

Nagyon tanulságosnak bizonyult a hat idegenvezetővel készített interjú. Az interjúk olyan erdélyi emberekkel készültek, akik már hosszabb ideje (esetenként évek óta) vezetnek magyarországi csoportokat. A kérdés témája a magyarországi turisták preferenciáit járta körül. Az interjúkból összeállítható anyag természetesen nem tekinthető sem reprezentatívnak a magyarországi beutazó tömegre, sem pedig jól átfogónak vagy akár tökéletesen kvantifikálhatónak (a kérdések nyitottsága miatt), annál is inkább, hogy nem tudtunk minden témát érinteni. De mivel ezek a szakemberek érintkeznek a leghosszabb ideig a beutazó széles körével, mindenképp kiinduló pontnak tekinthető egy további közvetlen vagy közvetett lekérdezés esetében. A vezetőink elsőként megjegyzik, hogy a régióban tartózkodás legtöbbször nem haladja meg az öt napot, általában 3-4 napot szokott tartani. Az előkép, az elvárások valahol a székely vendégszeretet, a hagyományos konyha, a székely góbság egyszerű vázát állítják össze, egy

„idilli magyar menedék” – ahogyan Horváth A. idegenvezetőként fogalmaz, mely Erdéllyel való összehasonlításban később még jobban hangsúlyozódik. Néha megjelenik a rácsodálkozás a magyar nyelvterület kiterjedésére, de akár az elmaradottság vagy az életrevalóság is benne lehet (persze nem ugyanazon) a sztereotípiában. Ezek az előképek aztán változnak az utazás során, csodálkozásképpen az itteni (viszonylag normális kelet-európai) körülményekre, hiszen a romantikus képükbe nem fér bele a modernizáció, vagy még jobban megerősödik bennük a rurális-archaikus kép. Ehhez több direkt lekérdezés lenne szükséges. Általában pozitív képek dominálnak a vidékről. Olyan is van, akinek kell a torzult, történelmileg rosszul megalapozott saját ismereteket *megerősítő* magyarázat, még akkor is, ha az idegenvezetői alapszöveg az árnyaltabb, összetettebb Erdély-képet is tartalmazza. Ez az a helyzet, amelyet egy másik idegenvezető a következőképpen vázol: kacagnak a székely humoron, de nem érzik, hogy bizonyos viccek mögött kökemény valóság, vagy akár célzás is lehet. Úgy tűnik néha azonban az idegenvezetők is hozzájárulnak a kisebbségi sors áldozati diskurzusához: „*kezdik megérteni, hogy az itteni emberek élete az elmúlt 90 évben nem lehetett könnyű, kezdik tisztelni az itteniek magyarságtudatát*”. Az idegenvezetők elmondásaiból is egyértelmű megerősítést nyer, hogy a legkedveltebb program-momentumok a turisták számára a helyi emberekkel való találkozások, akár előadások formájában (Deáky András, a gelencei néni, Haszmann Pali bácsi stb.), de akár közvetlen módon is (kocsmázások, véletlen találkozások révén). Ezek a pillanatok képesek a legjobban az autentikus felfedezésére, a kulisszákba való bepillantásra, a helyi érzésvilág élőben való megtapasztalására. Bár erre viszonylag kevés idő jut, az egymás közötti beszélgetések, élménymegosztások nagyon fontosak, amire a buszos kirándulás formája jó alkalmat nyújthat, mégis az esti relaxáció, sörözés tűnik jó felületnek ezek feldolgozásához. Ilyenkor nemcsak a humorizálás, a mesélés, hanem az önreflexió is előkerül. Egyre nagyobb igény mutatkozik a mulatozásra, a lassúbb és alaposabb kibeszélésre, de akár a közös tevékenységek (pl. túrázás, kürtöskalács-sütés vagy malacsütés) is jó alkalmak lehetnek ezen igények kielégítésére, hiszen az együttlétek rituáléját, apropóját teremtik meg. Válaszadóink hasonlóan nyilatkoztak az unalmas tevékenységek, helyszínek felsorolásánál: úgy gondolják a templomok és a más muzeális helyszínek nem stimulálják eléggé a társaságokat. Egyik idegenvezető felhívja a figyelmet, hogy ez korfüggő, hiszen az idősebbek szeretik a „mértékletes” műemlék látogatásokat. Legfőbb hiányosságként pedig a szabadidőt nevezik

meg, úgy gondolják a turistáknak nincs szabadságuk magukra „megkóstolni” a hely szellemét. A kóstolás pedig egy erős tényező ennél a szegmensnél: majd minden vezető tudja, hogy az evés-ivás a turisták kedvenc tevékenysége általában, a magyarországiak esetében pedig talán még jobban. Ennek ellenére a vendéglők, a különböző közös étkezésre kijelölt helyek nem elég vonzóak, nem ötletesek, ritka az élőzene, a szórakoztató műsor, és igazából – mint láttuk – idő sem igazán jut ezekre. Sokatmondó az a tény, hogy az eredeti termék vagy élmény kategóriában szinte minden alanyunk élelmiszer-jellegű terméket nevezett meg, nem pedig tevékenységet, programot. Tehát – kis kivétellel, amikor eredetinek éppen a hely emberét jelölik meg, olyan nem túl felkapott településeken mint Csernaakeresztúr, Koltó – az idegenvezetők maguk sem mindig tudják, hogy az autentikusság nem csupán (sőt egyre kevésbé) az objektivista autentikusságról szól, hanem valami más, egy szellemi-lelki autentikusságnak mondható dimenzió. És végül egy jópofa megjegyzés az egyik idegenvezető részéről: *„Elvárják, hogy Erdély területén bárhol, bármikor, bárki székely himnuszt énekeljen velük”*.

Egy új korszak küszöbén?

A vizsgálatot természetesen folytatni kell: ki kell terjeszteni a nyomtatott anyagokra, alaposabban meg kell vizsgálni és kvantifikálni a különböző kínálati programok tartalmait, összehasonlítani a résztvevők számát az egyes programokon, megkérdezni az utazási irodákat az eladhatósági ráták felől, netán az elégedettségi és más imázs tényezőket a keresleti oldalon is mérni kellene stb. A székelyföldi turisztikai kínálat szereplőinek rá kell eszmélniük arra, hogy Kárpát-medencei viszonylatban már magasabb elvárások vannak, és még ha nem is teljességgel érvényesül a posztmodern filozófia a turisztikai kínálatban – bár kétségtelen, hogy ez egy magasabb árfekvésű szeletben szinte kizárólagos megközelítés – az újítás, az egyediség és a tágabb értelmezésű autentikusság kívánatosává válik. Kétségtelen, hogy a jól bevált nemzeti identitás diskurzusai jól eladhatók az egyes termékek esetében, hisz a legtöbb magyarországi vendég igényli ezeket a veszteség-magyarázatok és értelmezéseket, még akkor is, ha az elfogultság érezhető. De nem lehet az egész üdülést, a pihenést és a mindennapokból való kimozdulást a fájdalom, a kudarc és az igazságtalanság élményére építeni (Gyimesben e negatív érzéseket már-már sikerré kovácsolják, valamilyen abszurd reterritorializációs narratívák révén). Amint Horváth A. (és Nagy 2013) már korábban is megfogalmazta, forgalomnövekedésre akkor lehet

számítani, ha Erdély vonzó lesz Magyarországon túl is, illetve amennyiben a magyar turista számára másodszor, harmadszor is érdemes lesz kiutazni Erdélybe (Horváth 2010: 158.). A nemzeti diskurzust viszont csak egy alkalommal lehet eladni, a drámaisága ezután jelentősen csökken.

Lassan a nagy metanarratívák helyét a kis történetek veszik át, az emberek ugyanis a posztmodern korban nem hisznek a nagy elbeszélésekben (Árva 2012; Mitev–Horváth 2008), inkább kialakítják a saját kis valóságukat és ehhez keresnek illeszthető kiegészítéseket. A nagy narratívák vélhetően megmaradnak bizonyos rétegek és bizonyos tevékenységek megbízható alapjának, amely termékek még évtizedekig fontosak lesznek a tömegek számára, de már nem kizárólagosak, sőt, üzleti szempontból nem is elégségesek.

Azt is észrevehettük, hogy minél kelendőbb lesz egy desztináció, annál kisebb az improvizáció, a spontaneitás és a közvetlenség valószínűsége a turisztikai kapcsolatokon belül (ld. pl. Parajd, Szováta, Tusnádfürdő). Ezt megállapította már Edensor T. is, aki szerint lehet, hogy negatív jövő elé néz a turizmus, mert ha minden helyre behatol a turizmus, az összes helyszín erősen rendezetté és szabályozottá válik. Bár azt is hozzáteszi, hogy a teljes bekerítés eddig sosem sikerült, mivel a turisztikai terek és szolgáltatások burjánzása és megújulása újratemti a repertoárt, betörve a mindennapokba, kitalál új forgatókönyveket, teljesen más dimenziókban is tágítja a turisztikai teret (Edensor 2012: 266.). A mindennapok változásával pedig a szabadidő eltöltésének változása, változtatása is egy kényszerű, de nem inerciális folyamattá válik (tehát egyre jobban meg kell dolgozni az újító ötletekért).

A kérdés úgy is feltehető, hogy egy periférikus régióknak mennyire kell újszerűt, „eredetit” vagy egyedít előállítania, hogy az a távolabbi térségek számára is vonzó legyen. Jelenleg Székelyföld elszigeteltsége – a közvélekedéssel ellentétben – akár előny is lehet, mivel egyrészt az itt-tartózkodás logikus lehetőségeit hosszabbítja („ha már ennyit utazunk, mindent megnézzünk” alapon), másrészt a relatív hosszú utazási idő egy távoli, nehezen elérhető világot is magában rejt(het). De mi lesz, ha a jelenlegi domináns – etnicitásra, nemzeti ideológiákra épülő – főáramlat ideje elmúlik? Milyen új élménytípussal lehetne a fogyatkozóban levő magyar turistát és a máshonnan induló külföldi turistát megszólítani, akik a centrum-térségekhez közel levő – igaz rendszerint sokkal modernizáltabb és rendezettebb – turisztikai célpontokat is választhatják. Az otthon és a távol határainak elmosódása az eredeti élmények, a felfedezés premodern örömét

„hazaviszi”: ha jól tudja érezni magát a közeli (vagy otthoni?) turisztikai színpadon előállított fantáziavilágban, az ún. maccanelli testkiterjesztő technológiákkal vagy a képzelet által megerősített játékokkal tökéletesíti az élményt, a többség nem vállalkozik a távoli világ vélt vagy valós eredetiségének kutatására, egy köztudottan elérhetetlen és illuzórikus eszképzizmusra (hiszen ez a menekülés vagy felfedezés már a második világháború óta nem reális, ugyanis nincs felderítetlen sarka a földünknek). Az emberekkel való találkozás, megismerés öröme, egy más kultúrának, kultúráknak a felfedezése, mindezek történelmi gyökerekre való visszavezetése lehet a kiindulópont Székelyföldön. A természet, a táj, az élővilág mindehhez kitűnő dekorációként szolgál (de nem látványként). Az együttlétre kell helyezni a hangsúlyt, akár a helyiekkel való közös időtöltésre, akár a csoporton belüli vagy a családi szövetségek újrakötődését kell kínálni, vagy ezek valamilyen kombinációját. Nagy szerepe lesz az ötletes, váratlan, egyedi programoknak, a jól és igényesen kialakított belső és külső tereknek, a jó információellátottságnak. De a legfőbb attrakció véleményünk szerint az itteni ember élete, amely különbözik a látogató mindennapjaitól.

A jó példák is megvannak már, melyeket bővíteni és fejleszteni szükséges: a tánc és zene a népi folklór jól fogyasztható és igénybe vehető formáját jelenti, néhány helyen már nem kizárólag az etnográfusok és néptáncosok privilégiuma; a Legendárium, mint meséskönyv, játék, térkép, rajzfilm stb. jó példa arra, hogy különösebb látvány nélkül is nagyszerűen lehet turisztikai terméket (is) alkotni (bár e termék figuráinak formavilága szerintem nem éppen a székely vagy magyar folklór tradicionális elemire emlékeztet, hanem inkább tényleg a Walt Disney figurákra); a történelmi helyszínek felelevenítése nem csak a tragikum és a veszteség oldaláról közelíthet és nem csak narratívák szintjén (a tatárbetöréseknek, sőt a 48-as szabadságharcnak is voltak itt sikeres és érdekes mozzanatai, de a népvándorlás kora is teljességgel feltáratlan a publikum számára); általában véve a transzformációk testi, lelki és szellemi produktumait kell kitalálni, amelyek az egyénre, a turistára fókuszálnak (pl. a tervezett Bejárható Székelyföld program is ilyen új-média által is megerősített térpercepciókat fog vélhetően célozni).

A régió esélye a történelmi-kulturális valóságának felvállalásában rejlik, abban a sorsnak az elfogadásában, amelyben él, és amelyet nem tragédiaként kell bemutatni, hanem egyszerű történetként. Az egyoldalú, kizáró és elzárkózó narratívák vélhetően mellékvágányra kerülnek idővel, de ezeknek

meg kell maradniuk még bizonyos helyszínekhez és bizonyos alkalmakhoz kötődve, mint régi interpretációk. Önmagában ezekből a régi narratívákból is egyszer turisztikai kínálat lehet, ahogyan a jelöltből jel lesz. A jövő valahol a jelen elfogadásával kezdődik, de ebből a képzelet, a játék, a valóság és az érzelmek egyformán kiveszik a részüket.

Irodalom

- ÁRVA L. (2012): Új típusú turizmus, új típusú turizmus marketing a poszt-indusztriális korban. Szolnoki Főiskola, kézirat.
- ÁRVA L. – SIPOS Z. (2011): Adalékok a posztmodern turizmusmarketing értelmezéséhez. *Marketingelmélet*, 4, 32–40.
- CSANÁDY B. (1864): Kirándulás a parajdi sóbányákhoz. *Vasárnapi Újság*, Budapest.
- COHEN, E. (1972): Towards a sociology of international tourism. *Social Research*, 39, 164–182.
- CULLER J. (2012): A turizmus szemiotikája. In: Bódi J. – Pusztai B. szerk.: *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs–Szeged, 23–40.
- EDENSOR T. (2012): Perofrmatív turizmus, színre vitt turizmus: A turisztikai tér és gyakorlat újraalkotása. In: Bódi J. – Pusztai B. (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs–Szeged, 241–269.
- EGYED Á. szerk. (1973): *Az utazás divatja*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- FEISCHMIDT M. (2005): A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben. In: Feischmidt M. szerk.: *Erdély-(de)konstrukciók. Tanulmányok*. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 7–32.
- HORVÁTH A. (2010): Az etnicitás dilemmája a Székelyföld turizmusfejlesztésében. *Tér és Társadalom*. 24. (3): 147–162.
- HORVÁTH A. (2013): *Turizmusfejlesztés Székelyföldön (Hargita megyei szemzőgből)*. Sorozatszerkesztők: Horváth Gyula, Horváth István, Jakab Albert Zsolt, *Studia Terræ Siculorum*, 4., Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.
- HORVÁTH A. (2014): *A nemzeti identitás-turizmus kreativitásigénye*. Kézirat, megjelenés alatt.
- HORVÁTH GY. szerk. (2003): *Székelyföld*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

- ILYÉS Z. (2005): A gyimesi „ezeréves határ” olvasatai. In: Feischmidt M. szerk.: Erdély- (de)konstrukciók. Tanulmányok. Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 35–49.
- ILYÉS Z. (2014): Az emlékezés és a turisztikai élmény nemzetiesítése. In: Feischmidt, M. (szerk.): Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája. L’Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 290–340.
- JANSSON A. (2012): Térbeli fantazmagória. In: Bódi J. és Pusztai B. (szerk.): Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái. Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs–Szeged, 299–314.
- KISS T. – BARNA G. – DEÁK A. (2013): Székelyföld turisztikai régió? Kérdőíves, fókuszcsoporthoz és statisztikai vizsgálat a székelyföldi turizmusról. Sorozatszerkesztők: Horváth Gyula, Horváth István, Jakab Albert Zsolt, Studia Terræ Siculorum, 4., Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kvantum Research, Kolozsvár.
- MACCANNELL, D. (1976): The tourist: a new theory of the leisure class. Macmillan Publishing, London.
- M. HRABOVSKY J. (1906): Brassótól Gyimesig. Vasárnapi Újság, Budapest.
- MITEV A. – HORVÁTH D. (2008): A posztmodern marketing rózsaszirmjai. Vezetéstudomány, 9. 4–18.
- NAGY B. (2005): A székelyföldi várospromóció interenetes eszközei, Erdélyi Társadalom, 2005/2, 147–159.
- NAGY B. (2013): A turisztikai helymarketing Székelyföldön – Az imázs és márkahasználat tudományos megalapozása, Sorozatszerkesztők: Horváth Gyula, Horváth István, Jakab Albert Zsolt, Studia Terræ Siculorum, 4., Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.
- NAGY B. (2015): A székelyföldi turizmus rövid helyzetértékelése. In: Nagy Benedek (szerk.): Székelyföld gazdasági fejlesztésének és regionális fenntarthatósági tényezőinek vizsgálata. Kutatási jelentés munkaváltozat. Nemzetstratégiai Kutatóintézet– Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem. Gazdaság- és Humántudományok Kar, Csíkszereda.
- ORSZÁGOS STATISZTIKAI INTÉZET, OSI (Institutul National de Statistica) (2015): Tempo-Online adatbázis lekérdezés a nemzetközi turisztikai forgalomról, Románia.
- SEBESTYÉN A. (2005): „Erdélybe utazni más”. A magyar turisztikai irodalom Erdély-képe. In: Feischmidt, M. szerk.: Erdély- (de)konstrukciók. Tanulmányok. Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 51–68.
- SZIJÁRTÓ ZS. (2003): Szimbólumteremtés – élményfogyasztás: a tér szerepe a turizmusban. In: Fejős Z. – Szijártó Zs. szerk.: Helye(in)k, tárgya(in)k,

- képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata. Tanulmányok. Néprajzi Múzeum, Budapest, 19–39.
- URRY J. (2012): A turistatekintet. In: Bódi J. – Pusztai B. szerk.: Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái. Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs–Szeged. 41–61.
- Ü. NAGY F. (1973): Brassótól Kézdivásárhelyig. In: Egyed Á. szerk.: Az utazás divatja. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest (az eredeti kézirat időpontja kb. 1834).
- VÖRÖS G. (2005): A szakrális, a nemzeti közösség és az egzotikum élménye. A magyarországiak részvételének motivációiról a csíksomlyói pünkösdi búcsúban. In: Feischmidt M. szerk.: Erdély- (de)konstrukciók. Tanulmányok. Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 69–84.
- WANG N. (2012): A turisztikai élmény autentikusságának újragondolása. In: Bódi J. – Pusztai B. szerk.: Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái. Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs–Szeged, 90–117.

Más hivatkozások

Utazási irodák és más vizsgált weboldalak:

erdelyivendeghazak.ro: Ízelítő egy erdélyi utazásból!

felfedezo.hu: Körutazás Erdélyben

hontours.hu: Szilveszter a székely góbéknál, Rejtett értékek Erdélyben, Csíksomlyói búcsú

karpathaza.hu: Körutazás Erdélyben

lovaszbusz.hu: Körutazás Székelyföldön

medicitravel.hu: Szívhez szóló Székelyföld

nirvatours.hu: Körutazás Székelyföldön

nlcafe.hu: 5 kihagyhatatlan látnivaló Erdélyben

tarsaskorutazas.hu: 6 napos erdélyi körutazás

utikalauz.hu: Búcsújárás Erdélyben - Románia – 2011

utikalauz.hu: Erdélyi körút - Románia – 2011

utikalauz.hu: Székelyföld - másodszorra - Románia – 2008

utikalauz.hu: Utazás Erdélybe, Székelyföldre kis kitérőkkel - Románia – 2013

vacimami.hu: Erdélyi látnivalók kisgyerekekkel

vista.hu: Székelyföld legszebb tájain

*Interjúk idegenvezetőkkel*¹¹³ (2015):

Bálint Emőke

Horváth Alpár

Kovács Levente

Lukács Attila

Magyari Vass István

Pál Zoltán

¹¹³ A nevezett idegenvezetőknek ezúttal is köszönetünket tolmácsoljuk segítségükért!

Kerekes Sándor: Amiről keveset beszélünk: a környezetvédelmi szolgáltatások jóléti hatásai

Bevezetés

Az Európa Unióhoz csatlakozó közép-európai országok, köztük Magyarország, a belépéskor számottevő környezetvédelmi deficittel rendelkeztek, mindenekelőtt az infrastruktúra kiépítettségét illetően. Különösen jelentős volt a lemaradásuk a csatornahálózat, a szennyvíztisztítók és az EU normáknak megfelelő hulladék ártalmatlanítási feltételek biztosítását illetően. A másik oldalon nagy előnnyel rendelkeztek a természetvédelem és a természet közeli élőhelyek megőrzése területén. Az Európai Unió, értékelve a lemaradást, erőfeszítéseket tesz, különösen a kohéziós politika keretében, a hátrányok kiegyenlítésére.

Az EU kohéziós politikája, amely éppen az egyes régiók közötti jóléti különbségek felszámolását kívánta szolgálni, rövidtávon a jóléti különbségeket növelte. Az autópályák, a csatornahálózat, a szennyvíztisztítók, a korszerű hulladéklerakók, a földgázvezetékek kiépítését EU forrásokból finanszírozták, és ezek a beruházások viszonylag rövid idő alatt el is készültek. Az új „közművek” fenntartási és működtetési költségei a „szennyező fizet” elv alapján közvetlenül a lakosságot terhelik. A problémát az okozza, hogy a falvak lakossága előrepszik, az aprófalvak lassan elnéptelenednek, szinte mindenféle gazdasági aktivitás csökken ezeken a településeken, miközben a kiépülő infrastruktúra miatt a környezetvédelemmel összefüggő költségek növekednek. Azokban a régiókban, amelyek a kohéziós politika kedvezményezettjei voltak, a lakossági jövedelmek nem növekedtek, legalább is rövidtávon nem. Olyan infrastrukturális beruházások készültek el, amelyek alkalmasak arra, hogy az EU-sztenderdek szerint kezeljék a hulladékot, tisztítsák a szennyvizet, de kapacitásuk kihasználtsága elmarad a tervezettől, ezért a fajlagos fenntartási költségeik indokolatlanul magasak, és működésük jelentős jóléti veszteségeket okoz, különösen a kisebb települések lakóinak. Paradox módon a környezetvédelmi fejlesztések is gyorsítják a kis-települések elnéptelenedését.

Eltúlzott önkritika, téves helyzetértékelés, hibás előfeltevések,

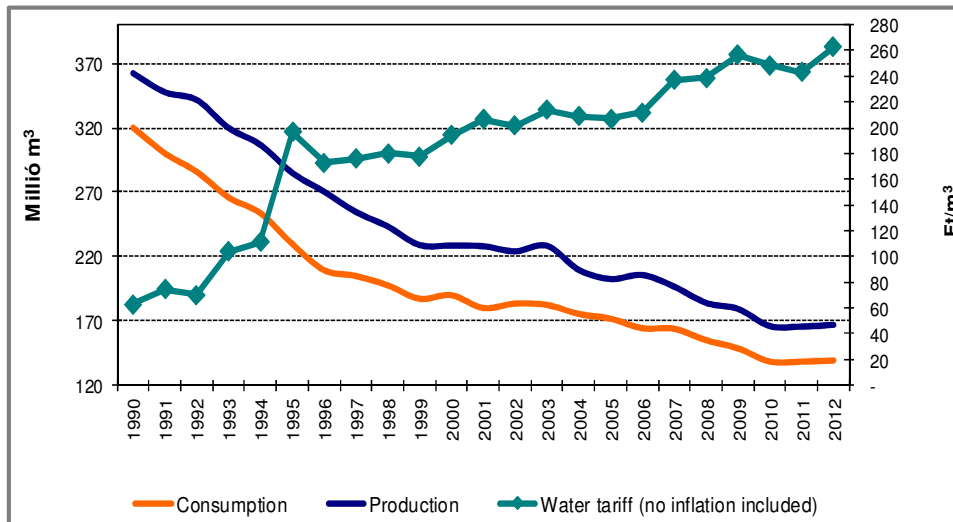
A rendszerváltás után készült első környezetpolitikai elemzések sokkal rosszabb képet mutattak be a hazai környezeti állapotokról, mint ami a tények alapján indokolt lett volna. Az 1992-es Riói Konferenciára készített országjelentés például katasztrófa közeli környezetszennyezésekről számolt be, és nemcsak az elhagyott szovjet barakkok esetében. A hivatkozott statisztikai adatok látszólag bizonyították is a problémákat, de csak látszólag. A jelentés egyik legszembetűnőbb tévedése volt például a hazai műtrágya-túlhasználat „bemutatása”. A jelentés kiemelte az 1987-es évben a hektáronkénti nitrogénműtrágya-felhasználást, és ebből általános következtetést vont le. 1987-ben Magyarországon az egy hektárra jutó nitrogénműtrágyahasználat valóban négyszáz kilogramm feletti értéket mutatott, de ezt az értéket csak 1-2 évben érte el a hazai mezőgazdaság, előtte évtizedekkel és utána sem ezek az értékek voltak a jellemzőek. Az 1987-es kiugró érték a viszonylag alacsony szovjet földgázáraknak (a nitrogén műtrágyának ez az alapanyaga) volt köszönhető. A jelentések készítői igyekeztek a csatornázottságra, a szennyvíztisztító kapacitásokra, a hulladéklerakásra vonatkozó mutatókat objektíven bemutatni, de nem foglalkoztak olyan kérdésekkel, mint például a népességfogyás, a falusiaknak a városokba történő beköltözésének hatásai. Érdekes paradoxon, hogy a statisztikai adatok, még a falvak elöregedését sem képesek kimutatni, nagyrészt azért, mert a hazai roma népesség jelentősen torzítja az összevont statisztikát. Viszonylag magas gyermekszám, és viszonylag alacsony hetven év feletti életkori csoport, jellemzi ezt a népeiséget. Az összevont statisztika nem mutatja a valós demográfiai arányokat, mert a romák területi megoszlása egyenetlen. Viszonylag koncentráltan fordulnak elő Szabolcsban, Borsod-Abaúj-Zemplénben és Baranyában, de más megyékben elenyésző az arányuk. Az 1. táblázat látszólag azt mutatja, hogy a községekben magasabb a fiatalok (20 év alattiak) aránya (21,9%) a hazai átlagnál, ami 20,5%, és a hazai átlagnál (23,4%) alacsonyabb az idősek (60 feletti) aránya (22,9%). A valós helyzet persze nem ez. A falvak valóban elöregszenek és elnéptelenednek, amelyeknél pedig nem ez a helyzet, a romák által lakott településeken, ott a fizetőképes kereslet hiányzik a közműszolgáltatások iránt.

1. táblázat: A falusi népesség megoszlása korcsoportok szerint

Korcsoportok	Lakosság szám	Megoszlási viszony szám	Összevont korcsoportok	%
A községek népességének megoszlása korcsoportonként				
-14	483 338	0,1593	húsz év alattiak	21,9
15-19	183 737	0,0605		
20-29	353 193	0,1164	20-39 közötti népesség	26,2
30-39	443 785	0,1462		
40-49	417 543	0,1376	40-59 közötti népesség	28,7
50-59	455 266	0,1500		
60-69	344 957	0,1137	60 feletti népesség	22,9
70-	351 951	0,1160		
Együtt	3 033 770	1		
A teljes magyar népesség megoszlása korcsoportonként				
-14	1 447 659	0,1456	húsz év alattiak	20,5
15-19	593 534	0,0597		
20-29	1 229 536	0,1237	20-39 közötti népesség	26,2
30-39	1 580 913	0,1590		
40-49	1 316 193	0,1324	40-59 közötti népesség	27,7
50-59	1 438 682	0,1447		
60-69	1 176 962	0,1184	60 feletti népesség	23,4
70-	1 154 149	0,1161		

Forrás: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_demografia – 2015.11.02.

Nem készültek elemzések például a vízdíjak, vagy a gázárak növekedésének, a hatékonyabb fűtési, vízellátási rendszereknek a fogyasztásra gyakorolt hatásairól. A fejlesztési elképzelések olyan trendeket vetítettek előre, amelyek miatt végül felesleges, túlméretezett kapacitások jöttek létre szinte minden területen. A statisztikában kimutatott közel 50%-os vízfelhasználás-csökkenés igen látványos, de komoly hatékonyságromlást okoz a vízellátásban és a szennyvízkezelésben. Az 1. ábra jól mutatja, hogy többek közt a vízdíjak emelkedésének a hatására a vízfogyasztás radikálisan csökkent 1990–2013 között.

I. ábra: A hazai vízdíjak és a vízfogyasztás változása 1990–2012 között

Forrás: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/telepinfra/telepinfra13.pdf>

A csatorna- és vízdíjak emelkedő tendenciája egy másik, nem kevésbé jelentős problémát is okoz. Jelenleg egyes tisztítók kapacitáskihasználtsága igen alacsony, előfordul, hogy a település nem tud elegendő szennyvizet szolgáltatni az eleveniszapos tisztító működtetéséhez. A tisztítók beruházási és működtetési költsége tetemes, s a tervezett hálózat várható kihasználatlansága országos méretekben hatalmas veszteségekkel jár. A statisztika nem képes bemutatni, hogy miközben a vezetékes ellátás teljesítménye a jelentős fejlesztések ellenére csökkent 40%-kal, aközben mennyivel bővült a helyi ellátó rendszerek teljesítménye. Előfordulhatnak olyan vízellátási megoldások is, amelyeknél a vízkivétel a helyi kútból származik, de a szennyvizet a csatornába vezetik. Ez környezetvédelmi szempontból még kedvező megoldás lenne, de a szolgáltató költségeit ez is növeli, és ezzel a közműdíjakra felhajtó hatást gyakorol. A téves „előrejelzés” a szolgáltatások fajlagos költségeit és a fogyasztókat terhelő közműdíjakat is feleslegesen megemelte. Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a környezetpolitikát megalapozó dokumentumok egyszerűen megfeledeztek a környezetpolitika jóléti hatásairól.

A környezetvédelmi infrastruktúra létrehozásának és működtetésének társadalmi-gazdasági problémái

A magyarországi elemzések szerint az EU-csatlakozás környezetvédelmi feltételeinek teljesítésében a legjelentősebb költségekkel a szennyvízprobléma megoldása, és azon belül a közműolló zárása jár. Ezen a területen volt a legrészletesebb, és tegyük hozzá, műszaki értelemben a legmegalapozottabb a feladatok számbavétele, mégis a csatornázással és szennyvíztisztítással kapcsolatos tervek váltották ki a legtöbb szakmai vitát. Miután a környezetvédelmi döntéshozók nem demográfusok, igyekeznek megoldani a közműolló zárását ott, ahol ez környezeti szempontok alapján nem volna feltétlenül indokolt, többek közt a teljesen elnéptelenedő településeken is.

Az EU-direktívák az EU szintjén, az egyes tagállamok nemzeti szabályozása pedig a tagállamok szintjén egységesítik a normákat, és általában nem engedték meg a településmérettől függő szabályozást. A szennyvízes direktíva ugyan a csatornázást csak 2000 lakóegyenérték feletti települések esetére írta elő, de a kibocsátott szennyvízben megengedhető szennyezőanyag-koncentrációkat illetően már nem tett különbséget. Az EU esetében a 2000 lakosnál kisebb települések esetén a csatornázottságot illető „engedményre” nem a költség/haszon arányosítása miatt került sor, hanem azért, mert a kisebb települések okozta környezetterhelés, a kisebb volumen miatt nem, vagy kevésbé veszélyezteti a vízgyűjtőket. Az EU „urban waste water treatment (91/271/EEC)” direktívája 10 000 lakóegyenérték alatt nem követel semmilyen tápanyag eltávolítást. A hazai szabályozás azonban ennél sokkal szigorúbb, mert a 28/2004. (XII. 25.) KvVM rendelet a vízszennyező anyagok kibocsátásaira vonatkozó határértékekről, és alkalmazásuk egyes szabályairól (az uniós terminológiában az „Érzékeny” vízgyűjtő területekre vonatkozó határértékek) az EU-direktívát „technológiai” határértékként ültette át. Az EU direktívája, miszerint 2005-re a 2000 lélekszám feletti településeket is csatornázni kell, hatalmas ösztönzést, s egyben erőteljes hivatkozási alapot adott a lobbierdekeknek, felerősítve az addigi, részben kedvezőtlen folyamatot.

A magyar területi közigazgatás azon sajátossága, hogy a várossá nyilvánítás és egyéb szempontok miatt kis településeket összevontak, illetve nagyobbakhoz csatoltak, a fenti direktíva létszámhatárába eső települések számát lényegesen megnövelte. Elengedhetetlen lett volna annak a korrekciónak a végrehajtása, mely különbséget tenne a települések természetföldrajzi és közigazgatási határa között. Az EU vonatkozó szabályozása tartalmazta

mind a települési kategóriáktól függő „ellátottság”, mind a környezeti érzékenység elemeit. Az eredeti hazai koncepció ebben a felfogásban készült: 2010-ig más-más településkategóriákra más-más csatornázottsági szinteket állapított meg, és az országosan elérni kívánt szintet 68%-ban határozta meg. A csatornázási láz beindulásával azonban ez feledésbe merült, és minden önkormányzat, minden polgármester – a település méretétől, a helyi környezet érzékenységétől függetlenül – minél nagyobb csatornázottsági szintet szeretett volna elérni.

A hazai területi besorolásban, az érzékeny területen lévő befogadók esetében a kibocsátó méretétől függetlenül, és ezáltal jellemzően az uniós követelményeket messze meghaladó mértékben követel meg tisztítást (Magyar Szennyvíztechnikai Szövetség, Kovács Károly, 2011).

Mivel a csatornaépítés és az ahhoz szükséges finanszírozási források megszerzése jelentős érdekcsoportok számára „jó üzlet”, a kiépítés olyan helyeken is megtörtént, ahol azt környezeti tényezők (a talaj állapota, érzékenysége) nem indokolta, vagy pedig a helyzeten az egyéni szikkasztás rossz, szabálytalan gyakorlatának megváltoztatásával és szabályainak betartásával is lehetett volna segíteni.

A közművek és a falvak alkonya

A kisebb településeken nemcsak az infrastrukturális beruházásokhoz szükséges pénzügyi feltételek megteremtésével van gond, hanem a lakossági támogatás is hiányzik a környezetvédelmi fejlesztések megvalósításához. Pickvance (2002) szerint a magyar közigazgatás szétaprózott, az átlagos településméret (3290 fő/település) a második legkisebb Európában, emiatt is erőforrásszűkösek az önkormányzatok. Az alacsony szintű bevételek miatt az önkormányzatok a feladataikhoz nem képesek megfelelő mennyiségű és minőségű szakembert alkalmazni. Az előregedett népesség nyugdíjból vagy segélyekből él, azoknak kellene tehát kifizetni a sokkal magasabb környezetvédelmi költségeket, akik nem „érezik” a környezetminőség javulását.

A közműolló zárása egyértelmű környezeti előnyökkel jár, de a lakosságot érintő jóléti hatásai nagyon összetettek. Fontos kérdés, vajon érzékeli-e az állampolgár a környezetminőség javulását, vagy csak azt érzékeli, hogy a környezetminőség javulásáért jelentős költség terheket kénytelen vállalni. A kisebb települések lakói nem, vagy csak alig érzékelték a környezeti infrastruktúra minőségi hiányosságait. A legtöbb településen megoldott volt az ivóvízellátás, és a szennyvizet ciszternákban gyűjtötték. A hulladékok összegyűjtése és lerakása is megoldott volt mennyiségi értelemben, tehát

egyik sem zavarta az ott lakók mindennapi életminőségét. A hulladéklerakóknak a normáktól való elmaradása nem volt érzékelhető, a hulladéklerakás elhagyott bányagödrök feltöltését jelentette, szinte a bányagödrök „hasznosításának” tűnt sokak számára. Rövid távon nem okoztak sem esztétikai, sem környezetminőségi problémákat, bár az „időzített bombák” lassan ketyegnek. Amikor az EU-direktíváknak megfelelő környezetvédelmi beruházások elkészültek, nagyon rövid időn belül megjelentek a magasabb hulladékkezelési díjak, amelyek sokszorosai voltak a korábbi díjaknak. A szennyvíz ártalmatlanítás költségei is radikálisan megnöttek, ráadásul a néhány éve jelentős költséggel megépített, helyi kezelést biztosító ciszternák feleslegessé váltak, sőt a betemetésük újabb terhet jelentett. Jelenleg a csatornaépítéssel párhuzamosan folyik a korábban betemetett kutak újraásása, és a helyi vízellátó rendszerek kiépítése. Ez azon túl, hogy a kutak vízminősége miatt higiénés és biztonsági problémákat okozhat, komoly működési zavarokhoz vezethet a közszolgáltatók működésében.

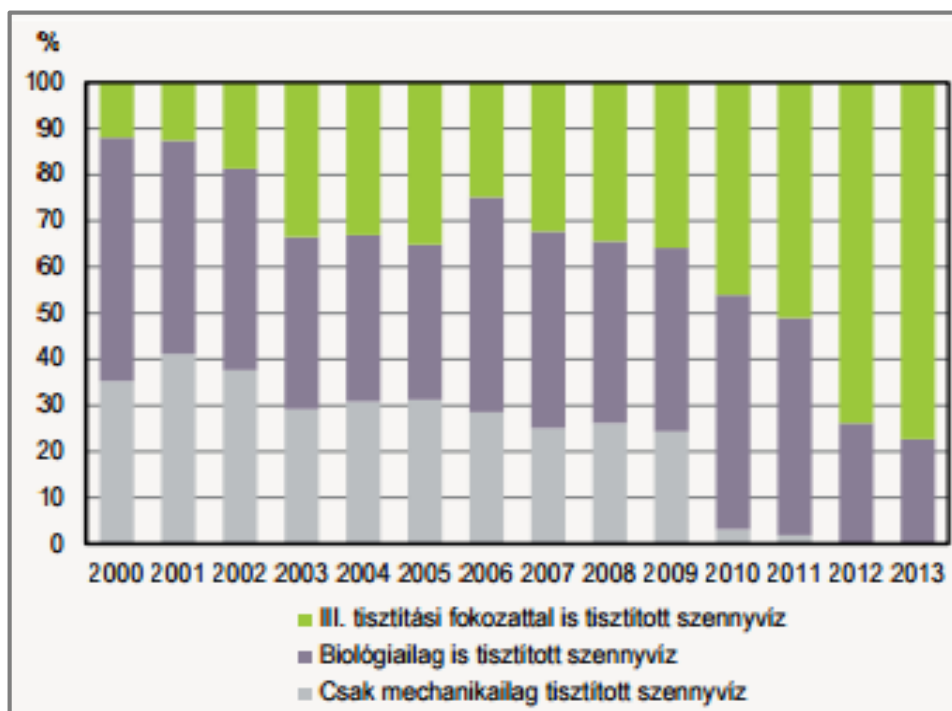
Az egységes környezetvédelmi normák alkalmazása a kisebb településeknél jóléti veszteséggel jár. A közüzemi díjak gyors emelkedésén keresztül az elméleti összefüggések ismerete nélkül is érzékelhető a vidéki lakosság számára, hogy míg a jövedelmük korábban is alacsonyabb volt, mint a fővárosi lakosságé, addig a megélhetési költségeik is sokkal alacsonyabbak voltak, mint a városi lakosságé. A környezetvédelmi követelmények szigorodása az infrastrukturális beruházások kikényszerítésén keresztül éppen ezt a korábbi előnyt erodálja. A kiépülő kisebb méretű rendszerek fajlagos költségei magasabbak, mint amit a méretgazdaságos nagyobb rendszereknél tapasztalhatunk. Ez azért veszélyes, mert hosszabb távon a falvak lakosságmegtartó képességét is veszélyezteti. A közüzemi díjakban lévő különbségek számottevően befolyásolják a kisvállalkozások költségszerkezetét. Egy olyan egyszerű szolgáltatás költségeiben, mint például az autómossás, jelentős tétel a víz- és a szennyvízdíj. Ezt a költségdifferenciát az ingatlanárak, illetve a bérleti díjak különbsége lehet, hogy kiegyenlíti, de előfordulhat, hogy nem, és akkor a kistérségek ilyen szolgáltatások nélkül maradnak. Enélkül persze a falvak még élhetőek maradnának, de vannak más szolgáltatások is, amelyek nélkül már jobban hiányoznának (pl. fogorvosi ellátás), és amelyeknél a szennyvíz költség szintén jelentős.

A kialakult helyzetet jól mutatja a Vidékfejlesztési Minisztérium által 2013-ban készített *„Nemzeti Környezetvédelmi Program 2014–2019”*, amelyben megállapítják: „Az ivóvíz-vezetékekkel való ellátottság az ország településeit tekintve már 2007-ben elérte a 100%-ot. 2012-ben a vízvezeték-

hálózatba bekapcsolt lakások aránya meghaladta a 94%-ot. Ugyanakkor a termelt és szolgáltatott vízmennyiség, ezen belül a háztartások részére szolgáltatott ivóvíz mennyisége a 2000–2012 közötti időszakot tekintve tovább csökkent, az emelkedő vízdíjak és részben a saját kutas ellátásra történő átállítás miatt. A termelt víz esetében ez mintegy 17%-os visszaesést jelent.” „A szennyvízcsatornával ellátott települések száma a 2000. évi 854-ről 2012-re több mint kétszeresére, 1833-ra emelkedett. A közüzemi szennyvízelvezető rendszerrel nem rendelkező települések között azonban 7 város is volt: Csanádpalota, Kadarkút, Nagybajom, Nagyecsed, Sándorfalva, Tápiószele és Tompa. A többi 1314 közüzemi szennyvízelvezető rendszerrel nem rendelkező település község, 961 közülük 1000 fő alatti lélekszámú település. A nem ellátott települések számát megyénként vizsgálva megállapítható, hogy elsősorban Baranya (214), Somogy (150), Borsod-Abaúj-Zemplén (120), Szabolcs-Szatmár-Bereg (115), Zala (108) és Vas (97) megyék zömében kis lélekszámú települései közüzemi szennyvízelvezető hálózattal teljesen ellátatlanok. Ezek a települések többnyire olyan területeken találhatóak, ahol nem megoldható a szennyvízelvezető közmű gazdaságos üzemeltetése.”

2000-ben a tisztított szennyvizek több mint 35%-a, 2009-ben több mint 24%-a csak mechanikai kezelés után jutott a befogadóba. Az ilyen tisztítási fokozat nem felelt meg a közegészségügyi és környezetvédelmi követelményeknek. A legalább biológiailag kezelt szennyvizek aránya az összes tisztított települési szennyvízhez viszonyítva 2013-ban csaknem elérte a 100%-ot – a 2000. évi mintegy 65%-os értékhez képest – beleértve a tisztítótelepre közvetlenül szállított települési folyékony hulladék ártalmatlanítását is.

Elsősorban az utóbbi években megvalósult budapesti szennyvízelvezetési és szennyvíztisztítási fejlesztések eredményeként a tisztítótelepre vezetett, csak mechanikailag kezelt települési szennyvíz aránya is a 0,2%-os 2012-es szinten maradt 2013-ban is. A 2. ábra mutatja a szennyvíztisztításban elért eredményeket. Öröndetes, hogy 2013-ra az összegyűjtött szennyvíz 80%-a kémiailag is tisztított, míg 2002-ben ez az arány csak 20% volt.

2. ábra: Közüemi szennyvíztisztítás

Forrás: A települések infrastrukturális ellátottsága, 2013. Statisztikai Tükör VIII. évfolyam 15. szám, 2014. február 21.

www.ksh.hu

(<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/telepinfra/telepinfra13.pdf>)

Az elért eredmények tényszerű megállapításával egyetérthetünk, és legfeljebb sajnálhatjuk a jó huszonöt éves késést. Továbbra is igaz ugyanakkor, hogy a létező környezeti gondok egy része az ország infrastrukturális alulfejlettségével magyarázható, ugyanakkor az elkerülhetetlen fejlesztések potenciális negatív környezeti hatásai csökkenthetők volnának a környezeti szempontoknak a területfejlesztési tervekbe és programokba történő integrálásával. Amennyiben a kistérségeket mint mesterséges ökoszisztémákat egyetlen rendszernek tekintenénk, a természeti, gazdasági, társadalmi hatásokat integráltan, rendszerszemléletben kezelhetnénk, ami a gazdasági és környezeti hatékonyság mellett, a társadalmi elégedettséget is javítaná. A környezetvédelem és a településfejlesztés, egymás pozícióját is erősítve, többszörös hozadékot realizálhatna.

Emelkedő közműdíjak, csökkenő kapacitáskihasználtság

Somlyódi László és munkatársai (1998), csehországi vizsgálatokra támaszkodva kimutatták, hogy a 2000-5000 lakóegyenértékre épített szennyvíztisztító fajlagos költségei 5-10-szeresei a 100 000 lakóegyenértékre épített szennyvíztisztítók fajlagos költségeinek (Somlyódy 1998).

Miután az önkormányzatok választott testületek, és tagjaik egyúttal fogyasztói is a közszolgáltatásoknak, „*lakosként, fogyasztóként azonosak az érdekeik a többiekével: minél kisebb legyen a vízi-közmű szolgáltatási díj*” (Somlyódy, 1998,308. oldal). A szakemberek zöme szerint, ez az egyik oka annak, hogy a díjak nem fedezik a szolgáltatások költségeit, és nem képződik megfelelő tőke a felújításokra. A jelenség kétségkívül fennáll. Az önkormányzatok nem jeleskednek a helyi adók kivetésében, és igyekeznek a közszolgáltatások árait is a lehetőségeikhez képest leszorítani. A jelenség bírálói, az alacsonyan tartott árakat, politikai eszköznek tekintik, és okkal hivatkoznak olyan közgazdasági alaptételekre, mint amilyen a „full cost recovery” (Somlyódy 1998: 307.). De vajon igazuk van-e azoknak, akik az önkormányzati vezetők felelőtlenségében (Somlyódy 1998: 308.) látják a probléma gyökereit. A jelenség leírása, és a következtetés azon része, miszerint a jelenlegi gyakorlat nem fenntartható, mert a vízszolgáltatók vagyonának a feléléséhez vezet, helytálló, de vajon megoldás-e a privatizáció vagy a piaci verseny a problémára, vagy hosszú távon is szükség van állami beavatkozásra, esetleg ártámogatás formájában is? Amennyiben ezen a területen is megteremtjük a piaci verseny feltételeit, ami az ellátási kötelezettség és a közműhálózat miatt létező műszaki monopólium miatt nem egyszerű feladat, sem az ivóvízellátást, sem a szennyvíztisztítást nem működtethetjük piaci alapon, továbbra is szükség lesz az állami beavatkozásra (Kerekes 2002).

A víz termelői árában a különböző ellátóknál lévő különbségek tetemesek. A vízdíjak Magyarországon 1998-ban 80 Ft/köbméter és 2300 Ft/köbméter között változtak. (Somlyódy 1998) A fizetett vízdíjak általában sehol sem fedezik a költségeket, jelentős az állami támogatás, de a különbségek jelentősek (a díjak 80–400 Ft/köbméter közöttiek). A vízdíjak évenkénti növekedése gyorsabb, mint amit az infláció vagy a gazdasági növekedés indokolna, és a díjakban meglévő területi különbségek is nőnek. A költségnövekedésnek azonban nem elhanyagolható tényezője, hogy a kapacitáskihasználtság messze alatta marad a várakozásoknak, vagyis nem biztos, hogy ha az árakat tovább emelik, azáltal gazdaságosabbá válik a közműellátás. Az áremelések eleddig kapacitáskihasználtság-csökkenést, az pedig a fajlagos

költségek emelkedését okozta. Mindezek fényében nemcsak az önkormányzati képviselők politikai éleslátásán múlik, hogy képződik-e elegendő haszon a közművek fenntartható használatára vagy sem. Amennyiben elfogadjuk, hogy egy köbméter víz előállítása 100 Ft-ba vagy 2000 Ft-ba is kerülhet a természeti adottságoktól függően, ez egy kis fogyasztású család havi 10 köbméteres fogyasztását figyelembe véve azt jelentheti, hogy a kedvező adottságú nagyvárosban ugyanaz a jólétnövekmény 1000 Ft-ba kerül, amiért kedvezőtlen adottságú, kisebb vízellátó rendszerhez kapcsolódva esetleg 20 000 Ft-ot kellene fizetni.

A közgazdasági elvek maradéktalan alkalmazása alapján a kistelepülések elnéptelenednének, és természeti környezetük eltartóképessége tovább csökkenne. A megoldást nem szabadna leszűkíteni az ártámogatásokra. Nyilván léteznek olyan vízellátási rendszerek, amelyek sokkal kevesebb fajlagos fogyasztást eredményeznek, és ahol „drága a víz”, ott ezeket érdemes alkalmazni. Ebből azonban az is következhet, hogy ahol 2000 Ft/köbméter a víz termelési költsége, ott nem olyan közműellátó rendszerre van szükség, mint ahol olcsóbb. Összességében azonban a környezetvédelmi szolgáltatásokért fizetett díjakban lévő különbségek nem lehetnek nagyobbak, mint amit a környezet minőségében meglévő különbség a másik oldalon kompenzálni képes. Amennyivel nő az egyén jóléte a jobb környezetminőség miatt, indokolt lehet, hogy annyival többet fizessen a környezetvédelmi szolgáltatásokért. A Balaton körzetében lévők például érzékeny területen használják a vízbázist, de élvezik a jobb vízminőség jóléti hatásait a másik oldalon, ez önmagában is indokolhatja, hogy az átlagosnál magasabb csatornadíjat fizessenek. Azokban az esetekben viszont, amelyeknél nem ilyen különbségek, hanem méretgazdaságossági megfontolások miatt magasak a közszolgáltatások költségei, indokolt azokat kiegyenlíteni, hogy a kedvezőtlen ellátó körzetben lévőket ne érje emiatt jóléti veszteség. A csatornaépítéseket illetően országosan igen nagyok az eltérések. Míg a Dunántúl fejlettebb régióiban a csatornaépítések és a csatornára való rákötések viszonylag kiegyensúlyozottan fejlődtek, és a régió lakosságának jövedelmi viszonyaival összhangban vannak a közművesítési törekvések, addig az ország keleti felében a fejlesztések kisebb üteműek. Bár ezekben a régiókban is a gerincezeték-építés üteme számottevően a rákötések üteme felett van, a fejlesztések kiegyensúlyozottabbak, de a relatív hátrányuk ezeknek a régióknak tovább nő.

Az új infrastruktúra kiépülésével radikálisan megnöttek a környezetvédelmi díjak, sok településen a kommunális díjak, egyes lakossági rétegek esetében a havi jövedelemnek a 30-40%-ára rúgtak.

Amennyiben megvizsgáljuk az 1999-es rendeletet, amely szabályozta az állami vállalatok által alkalmazott víz- és csatornadíjakat, még igen jelentős különbségeket látunk a szolgáltatónként felszámított díjak között. (2. táblázat) A Duna Menti Regionális Vízmű (Vác) fele akkora díjat szed, mint a Dunántúli Regionális Vízmű (Siófok), amit valószínűleg a környezeti érzékenységi különbségek szakmailag indokolnak is, de akik a Balaton-felvidéken élnek, azoknak lehet egy olyan rossz érzésük, hogy az üdülők számára létrehozott és csak idényszerűen használt kapacitások miatt kell ilyen magas díjakat fizetniük.

2. táblázat: Az állami tulajdonú közüzemi vízművek által felszámítható ivóvíz- és csatornahasználat legmagasabb díjai 47/1999. (XII.28KHVM rendelet (ÁFA nélkül))

A vízmű társulás neve	Ivóvízdíj (Ft/m ³)	Csatornadíj (Ft/m ³)	A kettő együtt (Ft/m ³)
Duna Menti Regionális Vízmű Rt. (Vác)	135,70	118,70	254,40
Dunántúli Regionális Vízmű Rt. (Siófok)	207,80	323,30	531,10
Északdunántúli Vízmű Rt. (Tatabánya)	176,00	111,80	287,80
Északmagyarországi Regionális Vízművek Rt. (Kazincbarcika)	190,00	212,00	402,00
Tiszamenti Vízművek Rt. (Szolnok)	256,50	201,40	457,90

Forrás: <http://www2.vizugy.hu/vir/vizugy.nsf/7efd30c51842ae20c1256a8900382968/2f31d8edc1efc3e6c1256a9000614e0f?OpenDocument>

Van az 1999-es rendeletnek további érdekessége is. A legalacsonyabb és a legmagasabb díjtételek az ivóvíz esetén kétszeres, a szennyvízdíjak esetén háromszoros különbségeket mutatnak. A tatabányai szennyvízdíj a legalacsonyabb, miközben közismert, hogy az Által-ér folyó okozta környezet-szennyezés miatt, a vízgyűjtőn található tatai Öreg-tó állandó vízminőségi problémák áldozata volt. 1999-óta a helyzet megváltozott, 2012-ben Tatabányán a vízdíj 331 Ft/m³-re, a csatornadíj 261 Ft/m³-re változott, és Oroszlányban a csatornadíj 330 Ft/m³ lett, nyilván a következőkben röviden majd

ismertetésre kerülő membránszűrős csúcstechnológia alkalmazásának köszönhetően. Mindezek hatására a tatai Öreg-tó vízminősége öröndetesen javult, ami az odalátogató turisták, és a város lakói számára jelentős jólétnövekedéssel járt, de ez nyilván nemigen vigasztalja az oroszlanai polgárokat, akik az egyik legmagasabb csatornadíjat fizetik; a hasonló méretű települések lakói között. 2012-ben kiemelkedően magas díjakat fizettek pl. Szár község polgárai, akik 499 Ft + ÁFA köbméterenkénti csatornadíjat és 415 Ft/m³ vízdíjat fizettek.

3. táblázat: Az egyes településeken fizetendő közüzemi díjak

Település	Vízdíj + ÁFA (Ft/m ³)	Szennyvízdíj + ÁFA (Ft/m ³)	Víz és szenny- víz együtt (Ft/m ³)	Budapest %-ában (%)
Budapest	218,85	385,95	604,8	100
Gyál	354,46	301,63	656,09	108,48
Győr, Nyúl	220,22	444,12	664,34	109,84
Abony	318,8	365,8	684,6	113,19
Felsőpataj	289,2	402,5	691,7	114,36
Kőröstetetlen	312,4	337,8	650,2	107,5
Monor	257,8	425,5	683,3	112,97
Valkó	255,3	416,6	671,9	111,09

Forrás: Saját válogatás

(<http://www.dbrt.hu/index.php?id=49>;

<http://www.gyal.hu/informaciok/kozuzemi-dijak>;

http://pannon-viz.hu/cikk/viz_es_csatornadijak.html;

http://www.dakov.hu/index.php?pg=water_select;

<http://www.saar-ujb.hu/files/00000938.pdf>;

<http://www.kemma.hu/komarom-esztergom/kozelet/igy-valtoznak-a-kozuzemi-dijak-a-varosokban-421417>)

A 3. táblázat világosan mutatja, hogy a közüzemi díjak az állami beavatkozás ellenére is jelentősen emelkedtek az elmúlt másfél évtizedben, de a területi különbségek kezdenek kiegyenlítődni. A méretgazdaságosság miatt a budapesti díjak továbbra is a legalacsonyabbak, de a kistelepülések esetében fizetett díjak csak 10%-al magasabbak. Ezt a jóléti követelmények szempontjából kedvező jelenségnek tekinthetjük, de köztudott, hogy a díjak legfeljebb a működés költségeit fedezik, és nem képződik amortizáció, ami a rendszerek hosszú távú fenntarthatóságát biztosítaná. Huszonöt-harminc év múlva a most még új csatornahálózat és szennyvíz tisztító kapacitások

előregszenek és nemigen lesz miből azokat felújítani. Az állami beavatkozás elkerülhetetlen, de nem problémamentes. Az alábbi eset egy olyan szennyvíztisztítót mutat be, amely a „túlságosan jó” kategóriát jelenti, de amelynek léteznek olyan környezeti következményei, amivel a beruházás nem „kellett”, hogy számoljon. Az úgynevezett membrános technológia minden igényt kielégít, de igen magas a villamosenergia-felhasználása a szivattyúk működtetése miatt. Ez esetenként a klímapolitika miatt igen kedvezőtlen következményekkel járhat.

Szennyvíztisztítás az Által-ér vízgyűjtőjének területén – Egy kisvárosi szennyvíztisztító esete

A tatai Öreg-tó, és annak vízgyűjtőjébe tartozó Által-ér védelme érdekében az Európai Unió környezetvédelmi előírásainak megfelelően a szennyvízkezelés során szigorú határértékeket kell betartani. Az Által-ér vízgyűjtő területén lévő szennyvíztisztító telepekről elfolyó víz összes foszfortartalma egész évben nem lehet nagyobb 1 mg/liternél, az összes nitrogéntartalma május 1. és november 15. között a 10 mg/liternél. Ahhoz, hogy a szennyvíztisztító ezt teljesíteni tudja, a telep szennyezőanyag eltávolítási hatásfokának legalább 90 százalékot kell elérnie. Ehhez a szennyvíztisztító tisztítási teljesítményének növelésére volt szükség, hogy a tisztított szennyvíz minősége megfeleljen az Észak-dunántúli Környezetvédelmi, Természetvédelmi és Vízügyi Felügyelőség határozata által előírt kibocsátási határértékeknek. A Környezet és Energia Operatív Program (KEOP) keretében az Észak-dunántúli Vízmű Zrt. összesen 2 223 488 650 forint összegű támogatást nyert el a környéken lévő két szennyvíztisztító telep fejlesztésére. Az európai uniós forrás felhasználásával 2011. július 14-én megkezdődött a telep fejlesztése. A fejlesztés teljes költsége a nagyobb telep esetén 1 459 864 ezer Ft, amiből 1 112 497 ezer Ft támogatást nyújt az Európai Unió és a Magyar Állam, míg a kisebbik telep esetén a fejlesztés teljes költsége 1 307 049 ezer Ft, amelyből 1 110 991 650 Ft támogatást nyújt az Európai Unió és a magyar állam. Az Észak-dunántúli Vízmű Zrt. mint a térség meghatározó szolgáltatója, fejlesztési célkitűzéseinek megvalósítása során kiemelt figyelmet fordít a szigorodó hazai és uniós környezetvédelmi előírások betartására. Mindemellett szem előtt tartja a fogyasztók és az önkormányzatok igényeinek és elvárásainak megfelelő, minőségi szolgáltatás megvalósítását. 2015-től várhatóan a vizsgált szennyvíztisztító is az ÉDV Zrt. kezelésébe kerül. A szennyvíztisztító kielégíti a legmagasabb vízminőségi normákat, a tisztítót elhagyó víz egyértelműen javítja a befogadó Által-ér patak és

a tatai Öreg-tó vízminőségét is. Ha elvégezzük a szennyvíztisztítóra a szokásos SWOT elemzést, tehát feltérképezzük az erősségeket-gyengeségeket-lehetőségeket és fenyegetéseket, a kép nem egyértelműen kedvező. A 4. táblázatban jól áttekinthetőek a technológia erősségei és gyengeségei, és segíti a döntést hozókat abban, hogy milyen esetben kellene ezt a technológiát választaniuk. A táblázat egyúttal felhívja a figyelmet arra is, hogy hogyan lehetne a projektet továbbfejleszteni.

4. táblázat: A membrán-bio-reaktoros szennyvíztisztítás SWOT elemzése

Erősségek	Gyengeségek
<ul style="list-style-type: none"> • A legszigorúbb környezetvédelmi normák betartása is lehetséges • Korszerű, számítógéppel vezérelt irányítási rendszer • Kezelőszemélyzetet alig igényel • Az alacsony szennyezőanyag kibocsátásnak köszönhetően minimális környezetterhelési díj 	<ul style="list-style-type: none"> • A szennyvíztisztító fajlagos költségei magasak • A tisztítás villamos energia igénye kb. 1,6 kWh/m³ • Jelentős függőség a villamos energia díjától • A szennyvíziszap hasznosítása nem megoldott
Lehetőségek	Fenyegetések
<ul style="list-style-type: none"> • Az előülepítés visszaállításával a keletkező szennyvíziszapok felhasználása biogáz előállítására, és a biogázzal villamos-energia termelése • A csapadékvíz elválasztása a kommunális szennyvíztől csökkentené a költségeket • A membránt gyártó cég közelsége lehetővé tenné demonstrációs projektek kezdeményezését • A telepen a szennyvíztisztítással kapcsolatos kutató-fejlesztő tevékenységhez ideálisak a feltételek • Országos, sőt világ referenciává válhatna az üzem 	<ul style="list-style-type: none"> • Felhőszakadás szerű esőzést a két záportározó nem képes kezelni • A villamos energia ellátás tartós szüneteltetése esetén a szennyvíztisztító működésképtelen • jelentősebb tenzid-szennyezés vagy nem megfelelő levegőztetés esetén a biológiai tisztító felhabzik és a hab elönti a szennyvíztisztítót • A membrán-specifikus technológiai kialakításból adódóan az alkatrész, illetve a technológiai elemekkel történő ellátás beszállítótól függ

Forrás: Saját összeállítás

Amint a 4. táblázatból látható, előfordulhat, hogy egy projekt közvetlen hasznait meghaladhatják a közvetett hasznai, tehát elhamarkodott döntés lenne csak a költség-haszon elemzésre alapozni a döntést. A konkrét esetben például lehet, hogy a szennyvíztisztítás költségei magasabbak, mint amit más technológiákkal lehetne elérni, de a projektet demonstrációs és

kutatási céllal is érdemes megvalósítani a membránt gyártó üzem közelsége miatt. Könnyen lehet tehát, hogy az adott technológiát csak különleges környezeti-gazdasági feltételek esetén célszerű alkalmazni. Még az is könnyen belátható, hogy a vizsgált és megvalósult esetben nem lett volna szabad holisztikus közelítésben ezt a technológiát választani, de vannak olyan értékelési dimenziók, amelyek mégis a választás racionalitását igazolják. Más kérdés ugyanakkor, hogy indokolt-e a „másfajta racionalitás” költségeit az adott kisvárosi népességgel megfizettetni. Erre a kérdésre az etikus válasz az, hogy nem. A demonstrációs projekt miatti magas tisztítási költségek nem a kisváros lakosságának az érdekeit szolgálják, hanem egy tágabb közösség, vagy az innováció gazdájának – a membrán technológia kidolgozójának – az érdekeit szolgálják, tehát a magas fajlagos tisztítási költségeket nem a kisváros polgárainak kellene viselni, szét kellene osztani mindazok között, akik a későbbiekben ennek „áldásaiból” vagy profitot vagy jobb környezetminőséget élveznek majd.

Összefoglalás

Ha a környezetvédelmi szolgáltatásokat költségarányosan, piaci árakon biztosítjuk a lakosságnak, a környezetvédelem egy sajátos piacbefolyásoló tényezővé válik. A nagyobb ellátó rendszerek (szennyvíztisztítók, hulladékártalmatlanítók stb.) a mérettel degresszív fajlagos kezelési költségeket eredményeznek. A degresszivitási tényező igen magas, emiatt minden olyan tevékenység, amelynek a költségstruktúrájában magasak az említett költségek, a nagyobb ellátó rendszerek közelébe települ, ami egy újfajta komparatív előnyt jelent a nagyobb települések javára. Ez környezetvédelmi szempontból nagyrészt kedvezőtlen fejlődési irányt jelent, hiszen ezen a módon, még a környezetvédelmi intézkedésekkel is, tovább gyorsítjuk az urbanizációt és a kistelepülések eltűnését. Az ellentmondást a településméret szerint differenciált normákon vagy a támogatási rendszereken keresztül lehetne feloldani.

Idézett forrásmunkák

- A települések infrastrukturális ellátottsága, 2013. Statisztikai Tükör, 2013 VIII. évfolyam 15. szám, 2014. február 21.
(<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/telepinfra/telepinfra13.pdf> – 2014.11.04.)

- CSUTORA, M. (2011): From eco-efficiency to eco-effectiveness? The policy-performance paradox *Society and Economy*. *Society and Economy*, 161–181.
- CSUTORA M. – KERÉKES S. (2003): *Környezetbarát vállalatirányítás*. KJK-KERSZÖV, Budapest.
- EUROSTAT (2011): *From farm to fork – a statistical journey along the EU's food chain*. Eurostat, 2011/27.
- KERÉKES S. (2002): Méretgazdaságossági és jóléti optimum a környezetvédelmi szolgáltatásokban. *Közgazdasági Szemle*, 972–985.
- MAGYAR SZENNYVÍZTECHNIKAI SZÖVETSÉG – KOVÁCS K. (2011): *Dinamikus Költségelemzés*. Magyar Szennyvíztechnikai Szövetség, Budapest.
- NÁDASY B. – OTTMAN M. (2010): *Kollégiumi fenntarthatósági jelentés*. BCE *Ipari ökológia évfolyamdolgozat 2010*. (Kézirat.) BCE, Budapest.
- NÉS (2008): *Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia 2008–2025*. ([http://www.kormany.hu/download/9/67/10000/N%C3%89S_2008–2025.pdf](http://www.kormany.hu/download/9/67/10000/N%C3%89S_2008-2025.pdf))
- PICKVANKE, C. (2002): *Local Environmental Regulation in Post-Socialism: A Hungarian Case Study*. Ashgate Publishing.
- PIRISI, G. (dátum nélkül). A népesség minőségi attribútumai. (<http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/foldrajz2/ch02s02.html> – 2013.11.24.)
- SOMLYÓDY, E. A. (1998): *Strategies for meeting the requirements of EU water legislation in the water sector (Hungary): The Sajó River case*. In. *Hungary: Meeting the Requirements of EU Environmental Legislation*. World Bank, Washington DC.
- SZLÁVIK J. (2013): *Fenntartható gazdálkodás*. CompLex, Budapest.
- ESTEFÁNNÉ VARGA M. – DÁVID M. – HATVANI A. – HÉJJA-NAGY K. – TASKÓ T. (2013). *Pszichológia elméleti alapok* (<http://www.ektf.hu/hefoppalyazat/pszielmal/index.html> – 2013.)
- VARGÁNÉ CSOBÁN K. (2005): A turizmus fenntarthatóságának értékelése. *Agrártudományi Közlemények*, 2005/16, 414–421.
- VIDA G. (2007). Fenntarthatóság és a tudósok felelőssége. *Magyar Tudomány*, 12/1600.
- VIDÉKFEJLESZTÉSI MINISZTERIUM (2013): *Nemzeti környezetvédelmi program 2014–2019*. Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest. (http://www.mtvsh.hu/dynamic/nkp4_tervezet_kozig_ts_i_egyeztetes.pdf)
- WALKER, B. C. (2004): Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems. *Ecology and Society*, 9(2): 5.

A határok változó szerepe, határ menti együttműködések

Baranyi Béla: A határok nélküli együttműködés dilemmái a Kárpát-medencében Magyarország szemszögéből

Bevezetés

Kellően ismert és feltárt tény ma már, hogy az első világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések radikális geopolitikai átrendeződést eredményeztek, új államok és államhatárok sokaságát hozták létre a Kárpát-medence egészét is magában foglaló Közép-Európában. A nagyhatalmi alkuk eredményeként kialakított új nemzetállami keretek hosszú időre a regionális fejlődés, az interregionális kapcsolatok kiszélesítésének gátjává, mi több legfőbb akadályává váltak Köztes-Európa államai, mindenekelőtt Magyarország határ menti kapcsolataiban. Túl ezen, az új helyzettel együtt járó ellenséges viszony és a bizalmatlanság légköre nem kedvezett a szomszédsági kapcsolatoknak sem.

A Kárpát-medence térképét drasztikusan átrajzoló trianoni békeszerződés (1920) által húzott, erősen elválasztó jellegű államhatárok, a példátlan nagyságrendű terület- és népességvesztés mellett ugyanis gazdasági-társadalmi, infrastrukturális és etnikai értelemben addigra már szervesen összetartozó térszerkezeti egységeket, régiókezdeményeket, sőt valóságos régiókat szabdaltak szét. Magyarországnak az elkövetkező évtizedekben emiatt a határ menti kapcsolatrendszerét újra kellett pozícionálnia. A határokon átívelő együttműködést máig hátráltató legsúlyosabb következménye a gazdasági-társadalmi viszonyrendszerek szinte minden összetevőjét érintő korábbi, viszonylag egységes térszerkezet „széttöredezése”, következésképpen a külső (határ menti) perifériák kialakulása lett az államhatárok mindkét oldalán (Baranyi 2007, 2014a, 2014b).

A periférijelleg felszámolása, a Kárpát-medencét korábban megosztó politikai államhatárok elválasztó szerepének mérséklése, a hajdan volt gazdasági-térszerkezeti és települési vonzásokapcsolatok helyreállítása, a határrégiók kohéziójának erősítése, főként pedig a jó szomszédsági viszony, közelebbről a magyar–magyar és az interetnikus kapcsolatok javítása régtől fogva kölcsönösen fontos nemzetpolitikai érdek a szomszédos országok együttműködésében. A felsorolt elvárások megvalósítását szolgálhatja a jövőben az európai integrációs- és a Schengen-folyamat kibontakozása nyomán jelenleg

zajló paradigmaváltás, azaz a határ menti szerep újraértelmezése és a jövőalternatívák felvázolása az érintkező határrégiók kapcsolatában.

Az európai közösség országaiban zajló, a határon átívelő kapcsolatok tartalmában és minőségében egyre erőteljesebben megmutatkozó *paradigmaváltás*, más szóval az interregionális együttműködés új típusú intézményi struktúrái nemcsak a külső (határ menti) perifériák felszámolásához, az elmaradott határrégiók felzárkóztatásához és a kohéziós folyamatok elmélyítéséhez jelenthetnek hatékony hozzájárulást Kelet-Közép-Európa rendszerváltó országaiban, hanem optimális esetben a *határok nélküli együttműködés* erősítéséhez, távlatilag pedig a „határok nélküli Európa” gondolatának kiteljesedéséhez is.

A magasztos közösségi célok megvalósítása érdekében az európai integráció új kihívásainak az „egységesülő Európa” az interregionális együttműködés és integráció különböző intézményesült formáival igyekezett megfelelni az elmúlt évtizedekben Kelet-Közép-Európa rendszerváltó, később az európai integrációhoz csatlakozó országaiban. A radikális változások pedig kedvező helyzetet és új lehetőségeket teremtettek az államhatárokon átívelő együttműködés számára is ebben a súlyos történelmi-politikai, gazdasági-társadalmi és etnikai problémák által terhelt térségben, különösképpen Magyarország és a Kárpát-medence országainak szomszédsági kapcsolataiban. Teljesen természetes tehát, hogy a határon átnyúló együttműködések jelentősége, *az államhatárok funkcióinak és a határrégiók szerepének az újraértelmezése* nemcsak a területi tudományok művelői körében értékelődött fel, hanem legalább ennyire az európai regionális politika formálói számára is. Az európai együttműködés és egyesülés ügyét ugyanis a múltból öröklött – esetenként újratertődött problémák nehezítik Kelet-Közép-Európa politikai államhatárai mentén, ahol rendezetlen történelmi, területi, gazdasági-társadalmi, etnikai és kulturális kérdések maradtak fenn mind a mai napig. A Kárpát-medence Magyarországot övező határrégióinak számottevő részében a helyzet annyival bonyolultabb, hogy az ország államhatárai mentén – a *nagyszámú tömb- és szórványmagyarság* jelenléte miatt – etnikai és kulturális problémák meglétével is számolni lehet. Többek között ezért is megkülönböztetetten fontos *tudományos – és nemzeti – érdek* a határmentiség és a határon átívelő együttműködés kérdéseinek további tudományos, egy-szersmind gyakorlati szempontú vizsgálata, valamint a fejlődés, a határrégiók közötti kapcsolatépítés erősítése, a határok légiesítését célzó Schengen-folyamat támogatása.

További gondok forrása, hogy a Kárpát-medencében érintkező határrégiók számottevő része gazdaságilag-társadalmilag elmaradott, *periférikus terület*. Kézenfekvő tehát, hogy a részben történeti, részben pedig az ugyancsak korábbi kedvezőtlen makro- és mikrogazdasági tényezők és hatások következményei (az egyoldalú gazdaságszerkezet, a gazdaság alacsony jövedelemtermelő képessége, a krónikus tőkehiány, az akut foglalkoztatottsági válság, az életképes gazdasági programok hiánya, az elavult infrastrukturális és közlekedési rendszerek, a vontatottan fejlődő határon átívelő kapcsolatok) miatt az államhatárok merev elválasztó szerepének oldódása, a kelet-közép-európai határok spiritualizálódása a rendszerváltó országok, köztük Magyarország és szomszédai számára alapvető nemzeti érdek. Miként az is, hogy az ország tevékenyen hozzájáruljon a nagy elődök, a francia *Jean Monnet*, valamint a német *Robert Schumann* által megálmodott „*határok nélküli Európa*” eszményének megvalósításához. A korszak két nagyhatású politikusa, korát megelőzve a határok abszolútizálása helyett már a soknemzetiségű és kultúrájú, föderalisztikus elven működő, nemzetek feletti kontinens terveit dolgozta ki, mi több az államhatárok átjárhatóságának ügyét képviselte (Ruttkay 1995; Baranyi 2007).

Történelmi örökség

A harmadára zsugorodott Magyarország létrejötte közismerten az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés következménye. A magyar államiság évezredes történelmi távlatához viszonyítva az azóta eltelt bő kilenc évtized ma sem tűnik különösen hosszú időszaknak. A Magyarországot övező, ma mintegy 2242 kilométer hosszúságú politikai államhatárok születése történelmi léptékkal mérve ugyanis rövid múltra tekint vissza. A kezdetben négy (Ausztria, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia), az 1989–92-es kelet-európai rendszerváltó folyamat eredményeként jelenleg már hét ország (Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország és Szlovénia) között húzódozó határszakaszok is voltaképpen igen fiatal politikai képződmények. Ám az új politikai államhatárok kialakulásának körülményei nemcsak emiatt vésődtek mélyen a nemzet kollektív tudatába, hanem azért is, mert az első világháborút követően kialakított új nemzetállami keretek hosszú időre az interregionális kapcsolatok kiszélesítésének legfőbb akadályává váltak a Kárpát-medencében. Az erősen elválasztó jelleggel funkcionáló új, *ún. vasút szabta politika államhatárok* (Palotás é.n.), a példátlan nagyságrendű terület- és népességvesztésen túl ugyanis gazdasági-társadalmi, infrastrukturális és etnikai értelemben addigra már szervesen

összetartozó térszerkezeti egységeket, valóságos régiókat, kiépült regionális kapcsolatokat, természeti tájakat, gazdaságföldrajzi egységeket, infrastrukturális hálózati rendszereket szabdaltak szét.

Az újonnan létrejött államhatárok nem elhanyagolható sajátossága lett továbbá, hogy a határrégiók szinte mindegyikében, bár fogyatkozó létszámban, de mind a mai napig nagy lélekszámú magyarság él kiterjedt etnikai tömbökben. A velük való viszony folyamatos ápolása, a magyar–magyar kapcsolatok ellehetetlenülésének a megakadályozása miatt is Magyarországnak az elkövetkező évtizedekben újra kellett pozícionálnia határ menti kapcsolatrendszerét, miközben az új államhatárok közé kényszerített országnak tulajdonképpen a nulláról kellett indulnia, a határforgalom megszervezéséhez szükséges teljes intézményi és infrastrukturális feltételrendszer (határátkelők, határőrizet, intézményesült kishatárforgalom stb.) kiépítését is beleértve. Mindazonáltal a határokon átívelő együttműködést máig hátráltató legsúlyosabb következmény a korábbi viszonylag egységes térszerkezet „széttöredezése”, következésképpen a külső (határ menti) perifériák kialakulása lett az államhatárok mindkét oldalán (Baranyi 2010).

Azon túl, hogy az integrálódó Európában határrégiók általában a tagországok közötti történeti, regionális, gazdasági, társadalmi, etnikai, kulturális és környezeti problémák és konfliktusok területei. Az Európai Unióban, mindenekelőtt a keleti bővítést követően meglehetősen általános sajátosság a *határmentiség* és a *periférikus jelleg* egybeesése. Régtől fogva nyilvánvaló tény a nyugat- és a kelet-európai határrégiók közötti *centrum–periféria viszony kontinentális jelenléte*, ami természetesen abban mutatkozik meg, hogy míg Nyugat-Európában a határrégiók perifériaszerepe kevésbé súlyos társadalmi-gazdasági gond, fejlettségi szintjük a kontinens keleti feléhez képest kedvezőbb, addig Kelet-Közép-Európában a hátrányos helyzet akkumulációja erős, az átlagosnál súlyosabb következményekkel jár, többnyire perifériák – nem ritkán a még hátrányosabb helyzetű „perifériák perifériái” – találkoznak a perifériákkal, halmozottan hátrányos helyzetű térségekkel, mint például az öt ország (Lengyelország, Magyarország, Románia, Szlovákia, Ukrajna) határrégióinak metszéspontjában elhelyezkedő Kárpáti Régió esetében (Illés 2002; Baranyi 2004).

A ma már hét szomszédja által körbe vett Magyarország *földrajzi, geopolitikai értelemben* a Kárpát-medence, Kelet-Közép-Európa, sőt az egész kontinens centrumában elhelyezkedő ország esetében a határrégiók szerepe gazdasági, társadalmi, kulturális és etnikai szempontból egyaránt nehezen

relativizálható, különösen nem a történelmi előzmények ismeretében. Számára a kérdés kiemelt nemzetpolitikai jelentősége több mint nyilvánvaló. Az érintkező határtérségek közül, mintegy előrevetítve a „*határok nélküli Európa*” vízióját, az ún. *schengeni belső határokat*, immár a Schengen-övezet teljes jogú részeként a magyar–szlovák, a magyar–osztrák és a magyar–szlovén határszakaszok képviselik. A *külső határokat* pedig a szigorúan ellenőrzött magyar–ukrán, a kevésbé korlátozó jellegű magyar–román, magyar–szerb és magyar–horvát államhatárok alkotják (1. ábra). Közülük legkorábban várhatóan a magyar–román relációban szűnik meg a hagyományos szerepkörű államhatár, míg a 2013-tól már EU-tag Horvátország, illetőleg a csatlakozás előtti magyar–szerb viszonylatban erre még éveket kell várni. Mindazonáltal az államhatárok leépülése, legújabb leleményes szöfordulattal a „*határmentesülés*” (Pásztor 2013) folyamata is aktuálissá teszi ma már a határon átnyúló kapcsolatokban zajló folyamatok újraértelmezését (Baranyi 2014a).

1. ábra: Magyarország külső és belső államhatárai, 2015

Forrás: Saját szerkesztés.

Az államhatárok lebontása fölöttébb vonzó cél az integrálódó Európában, mert közel egy évszázada az első világháború után a Kárpát-medencében keletkezett politikai államhatárok mentén szomszédsági viszonyba került országok határrégiói csak a szerves folyamatokat fékező politikai korlátok között fejlődhetek. A belső kapcsolatrendszer intenzitása és textúrája sokkal nagyobb, erősebb, illetve sűrűbb lett, mint a határ menti térségé, nem is szólva a határon átívelő regionális együttműködés fejlődésének egyéb gazdasági-társadalmi korlátairól. Eközben szinte törvényszerű és intenzív folyamattá vált az államhatárok mindkét oldalán zajló *sokirányú perifériaképződés*. Aligha véletlen, hogy a Magyarországot övező határrégiók többségében *a határmentiség* – részben a perifériaképződés sajátosságai miatt – általában az *elmaradottság szinonimája ma is*. Ez a körülmény szinte jóvátehetetlenül megterhelte a határon átívelő együttműködések ügyét, megnehezítve a jó szomszédsági kapcsolatok kialakulását (Ruttkay 1995; Tóth 1996; Golobics 1996; Baranyi 2015).

A határmentiség problematikája tehát Magyarországon legjellemzőbb módon az országot övező határszakaszok túlnyomó többségében a perifériahelyzettel, azaz a halmozottan hátrányos helyzettel illusztrálható, amely nyomán a határrégiók többnyire *kettős értelemben is perifériákká váltak*. Ez egyfelől azt jelentette, hogy a korábbi országon belüli, úgymond „mélységi” elhelyezkedésből egy – elválasztó szerepet betöltő – új politikai államhatár „szélére”, valaminek a „végére” szorultak, másfelől pedig elveszítették egykori, a határ túloldalára szakadt centrumukat, ami újfent a perifériahelyzet akkumulációját idézte elő. Ezek az államhatárok szomszédos oldalain húzódó területek Trianon után kevésbé voltak képesek integrálódni az ország gazdasági életébe, nehezen tudtak – és tudnak – bekapcsolódni a területi munkamegosztásba, következésképpen ma még nem elég erősek a közvetlen kapcsolatok a szomszédos határrégiókkal, a határon túl fekvő jelentősebb városokkal. Így a határrégiók között nagy fejlettségbeli különbségek alakulhatnak ki, amelyek az elkövetkező évtizedekben sem kedveznek az államhatárokon túlnyúló interregionális együttműködéseknek és az egyéb szomszédsági, illetve lakossági kapcsolatoknak (Hardi 2000; Baranyi 2007).

A határ menti szerep alakulását tekintve a Trianontól a máig eltelt időszak témaspecifikus megközelítésben hozzávetőleg négy nagyobb belső korszakra osztható:

1. *1920–1944*: Az újrakezdés és az elszigeteltségből való kitörési kísérletek negyedszázada; a határmentiség és a határon átnyúló kapcsolatrendszer újraépítésének időszaka.
2. *1945–1989*: A stagnálás évtizedei; az elszigetelődés folytatódása, tétova megoldáskeresés új geopolitikai helyzetben.
3. *1990–2004*: Az útkeresés másfél évtizede; elmozdulás az európai integráció irányába.
4. *2004-től*: EU-tagság; paradigmaváltás a határmentiségben; a Schengen-folyamat kiteljesedése (Baranyi 2014b).

A felsorolt korszakok közül, témaspecifikus megfontolásokból az elkövetkező elemzések elsősorban a „keleti bővítés” utáni másfél-két évtized folyamataira koncentrálnak, miután a határon átívelő kapcsolatok jellegében az ezredforduló tájékán vette kezdetét gyökeres változás az integrálódó Európa keleti felén. A periférijelleg felszámolása, a határok elválasztó szerepének mérséklése, a hajdan volt gazdasági-térszerkezeti és települési vonzásokapcsolatok helyreállítása, a határrégiók kohéziójának erősítése, főként pedig a jó szomszédsági viszony, közelebbről a magyar–magyar és az interetnikus kapcsolatok javítása ettől kezdve vált kiemelten kölcsönösen fontos nemzetpolitikai érdekké a Kárpát-medence országainak a kapcsolatában. Az elvárások megvalósítását szolgálhatja az európai integrációs- és a Schengen-folyamat kibontakozása nyomán jelenleg zajló *paradigmaváltás*, az érintkező határrégiók együttműködésében. Éppen a határ menti perifériák felszámolására terület-, vidék- és településfejlesztési szempontból történő felzárkóztatására, az *átjárható államhatárok* megteremtésére kínálnak manapság jó esélyt a határon átívelő kapcsolatok megújulását szolgáló törekvések az EU tagországok, illetve a csatlakozásra váró országok kapcsolatában (Enyedi 1996).

Paradigmaváltás a határmenti kapcsolatokban

Az 1980-as és 1990-es évek fordulóján Kelet-Közép-Európában lezajlott *politikai rendszerváltás nyomán*, később az *EU keleti bővítését (2004, 2007, 2013)* követően, valamint a határőrizeti és -ellenőrzési rendszer teljes leépítését, a határforgalom liberalizálását célzó *Schengen-folyamat* hatására a

Kárpát-medencében is olyan újabb lehetőségek teremtődtek, amelyek az államhatárok merev elválasztó szerepének felszámolását, a határon átnyúló együttműködések kiszélesítését ígérték a szomszédsági kapcsolatokban. A határmentiség jellegét érintő új kihívásokra adott megfelelő válaszok megtalálása, mindenekelőtt a „*határokat átívelő régiók*” (Hardi 2004) gazdasági-társadalmi helyzetének erősítése miatt is, Magyarország és szomszédai kölcsönös érdeke a korábban széttöredezett *gazdasági-térszerkezeti és települési vonzásokapcsolatok* újraszervezése, a Kárpát-medencét megosztó politikai államhatárok elválasztó jellegének mérséklése, a megfelelő módon *átjárható államhatárok* megteremtése, a határon átívelő kapcsolatok fejlesztése a formálódó közös Európában. A folyamat kiteljesedése kedvező hatást gyakorolhat a jövőben a *szomszédsági*, nem utolsó sorban pedig a *magyar–magyar és az interetnikus kapcsolatok alakulására is*.

A külső (határ menti) periféria helyzet felszámolásában, a gazdaságilag-társadalmilag elmaradott határregiók felzárkóztatásában és a kohéziós folyamatok erősítésében várhatóan megkülönböztetett szerephez jut az a *paradigmaváltás*, amely a határon átnyúló kapcsolatok tartalmában és minőségében bő évtizede elkezdődött a Kárpát-medencében is. Az európai integráció és a Schengen-folyamat kiteljesedésével – Magyarország esetében a *Schengeni Végrehajtási Egyezmény* 2007. december 21-én történt teljes körű bevezetésével – gyökeres változás vette kezdetét a határon átnyúló kapcsolatok jellegét, tartalmát és formáit illetően. A határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb, konkrét bi- és trilaterális intézményesült interregionális együttműködések előtérbe kerülését jelentik, mindenekelőtt a schengeni belső határok mentén. *Az új típusú határközi intézményi struktúrák* kiépülése, interregionális szerepük és funkciójuk erősödése végső soron a határ menti kapcsolatokban Európa-szerte zajló paradigmaváltás lényegét érintik (Baranyi 2009).

A határmentiségben és a határon átnyúló kapcsolatokban az európai integrációs és globalizációs folyamatok kiteljesedésével *kettős tendencia* figyelhető meg. *Az egyik tendencia* abban mutatkozik meg, hogy a különféle eurorégiós és interregionális szervezetek – lassan csökkenő szerepkörrel – a jövőben is a határ menti együttműködések, illetve a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztésének eredményes formái maradhatnak, különösen ami a szomszédos országok területi és fejlettségi különbségek mérséklésének a lehetőségeit illeti. A korábban intézményesült eurorégió típusú határközi együttműködések – azon túl, hogy elősegíthetik az uniós források megszerzését és hatékonyabb felhasználását –, jelentős mértékben hozzájárulhatnak

Magyarország politikai és gazdasági pozícióinak átrendezéséhez is a Kárpát-medencében.

Az előbbivel egyidejűleg kibontakozó másik tendencia, hogy a nagy ívű, óriási területű, több országra kiterjedő multinacionális határközi szervezeti rendszerek (eurorégiók) keretében, a nagyrégiós szerveződések, mint például a Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetség keretei között és/vagy helyett felértékelődtek a kisebb léptékű intézményesült együttműködési formák szerepe. Ilyenek lehetnek többek között kistérségi, városközi, településszövetségi stb. kapcsolatokon alapuló „kisrégiós” (például Hajdú-Bihar–Bihar Eurorégió, Interregio), vagy az ún. mini-eurorégiós interregionális együttműködések, valamint a határ menti nagy- és középvárosok „kapuvárosi” (gateway) és tranzitfunkcióinak, illetve egyéb jogi alapokon – vagy anélkül – működő település- és intézményközi kapcsolatoknak a szerepe (Rechnitzer 1999; Baranyi 2007).

A jövőt tekintve tehát a hatékonyabb határokon átnyúló kapcsolatépítés érdekében a gyakorta formális tevékenységet folytató, óriási kiterjedésű, ma már erősen formális jellegű ún. *bizottsági típusú együttműködési formák*, mindenekelőtt a *Kárpátok Eurorégió* (1993), s részben a *Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió* (1997), illetőleg a három nagyrégiós modell közül a legkisebb, de területét és működési feltételeit tekintve a legéletképesebb nyugat-magyarországi *West/Nyugat Pannónia Eurorégió* (1998) gyökeres megújulására, szervezeti struktúrájuk átalakítására és/vagy a helyükbe lépő kisebb határközi struktúrák, az ún. *projektjellegű megyei és/vagy kistérségi együttműködések* szerepének növekedésére lehet számítani a közeljövőben. Ehhez kedvező alapot teremt a Schengen-folyamat, amelynek pozitív következményeként, főként a belső határok mentén radikálisan csökken az államhatárok elválasztó szerepe, kedvezőbbé válik és jelentősen bővül az interregionális együttműködések feltételrendszere.

A Magyarországon megvalósult határon átnyúló interregionális együttműködésekben, illetve a potenciális eurorégiók szerveződésében már jelenleg is egyre erőteljesebben érvényesülnek a nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező magasabb szintű regionális akaratok. A nagy eurorégiók keretei között már korábban kialakult – vagy részben kialakulóban lévő – különféle kisebb határközi struktúrák, euroregionális együttműködések és a hozzájuk kapcsolódó vállalkozói övezetek, ipari parkok, egyéb logisztikai bázisok stb. működési területén a határon átnyúló kapcsolatok fejlődése újabban felgyorsult, sőt nem egy esetben új irányt vett. Az intézményi keretek között zajló kulturális,

oktatási kapcsolatok egyaránt bővültek, és jelentős elmozdulás történt a gazdasági kooperációk terén is (Baranyi 2014a).

Az *interregionális együttműködés egyéb lehetséges szintjeit* tekintve a magyar területi tudományok képviselői közül sokan már a kilencvenes évek derekán megkülönböztetett hangsúlyt helyeztek a *határ menti nagyvárosoknak*, regionális centrumoknak és paracentrumoknak a nemzetközi, illetőleg regionális–interregionális együttműködésben játszott szerepére, valamint a potenciális eurorégiók létrejöttében várható közreműködésére (Golobics 1996). Az osztrák–magyar határ menti együttműködés, valamint a Nyugat-Dunántúl egészére vonatkozó vizsgálatok alapján a potenciális eurorégiók összekapcsolásának lehetséges szintjeit illetően pedig olyan fontos és újszerű megállapítások születtek, amelyek érvényessége feltétlenül kiterjeszthető az ország államhatárai mentén formálódó együttműködésekre is. Az újabb tudományos elemzések és tapasztalatok is egyaránt amellel szólnak, hogy az országhatárok mentén „*mini eurorégiók*” hálózatának a létrejöttét célszerű ösztönözni (Rechnitzer 1999).

A *határok nélküli kapcsolatépítés* irányába mutató kisebb határközi struktúrák, kvázi mini-eurorégiók operatívabb és hatékonyabb együttműködések tartós alapját, szilárd pillérét teremthetik meg az interregionális kapcsolatok megújításának. Nyilvánvaló ugyanis, hogy bármilyen már működő vagy éppen szerveződő (potenciális) eurorégió esetében a valós regionális fejlesztő hatások indukálására és konkrét képviselőire leginkább a határ menti települési és térségi önkormányzatok, középszintű intézmények és szervezetek alkalmasak. A határon átnyúló kapcsolatokban lejátszódó *paradigmaváltás területpolitikai kifejeződésé*ként a közelmúltban új, sokat ígérő intézményesülési folyamat vette kezdetét Magyarországon is. A területfejlesztési tevékenységek teljes körére kiterjedő együttműködések fejlesztése céljából újabban a határon átívelő településközi kapcsolatok bővítése érdekében az Európai Parlament és a Tanács 1082/2006/EK. számú rendelete (2006. július 5.) új jogintézményt hívott életre. Az *Európai Területi Együttműködési Csoportosulás* (European Grouping of Territorial Cooperation), az EGTC létrehozásával, jogi kereteinek kiépítésével a határ-régiók kapcsolatrendszerében a tagállamok regionális és helyi önkormányzatainak jogi személyiséggel rendelkező együttműködéseinek a megerősödését kívánta elősegíteni. Magyarországon 2008-tól jöttek létre a szomszédos települések, önkormányzatok, határ menti kistérségek, mikrorégiók és gazdasági szervezetek részvételével közös területfejlesztési céllal, az összehangolt fejlesztések és az európai uniós és hazai pénzügyi források közös

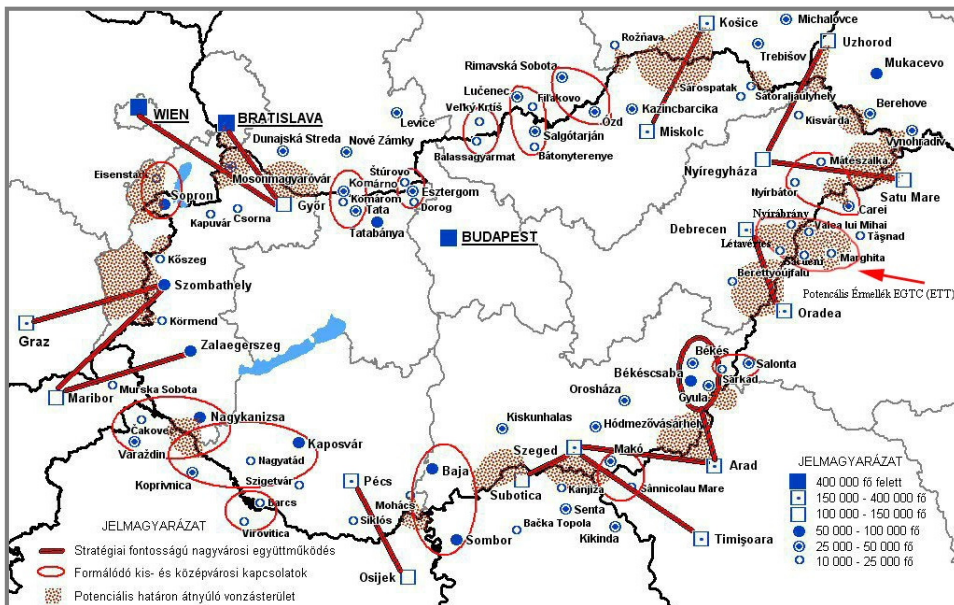
felhasználásának, valamint a partnerségi kapcsolatok erősödésének a szándékával az első EGTC-k a magyar–szlovák határtérségben – az *Ister-Granum*, az *Abaúj–Abaújban*, a *Bodrogközi*, az *Ung–Tisza–Túr–Sajó*, illetve a *Karst–Bodva EGTC*, vagy újabban a magyar–román határrégióban, az Érmellék térségében létrejött *Európa-kapu EGTC/ETT*, és most formálódik Szeged–Szabadka hasonló jellegű együttműködése a magyar–szerb államhatár térségében (Baranyi 2014a; Soós–Fejes 2009; Majoros 2009).

A területfejlesztési tevékenységek teljes körét érintő új típusú együttműködések, az Európai Területi Együttműködési Csoportosulások (EGTC), vagy újabb megnevezéssel Európai Területi Társulások (ETT) jogi kereteinek megjelenésével egyidőben pedig fokozatosan erősödnek a tagállamok regionális és helyi szervezeti keretei közti új típusú közös tevékenységek a határtérségekben, amelyekből néhány év eltelte után is mára már mintegy tizenöt található Magyarország trianoni határait övező határrégiókban. Kivételes jelentősége ennek az intézményesülési folyamatnak elsősorban abban rejlik, hogy az EGTC-k olyan új típusú jogi személyiséggel rendelkező intézményi formák, amelyek az érintett határrégióban együttműködő települések, különböző szintű önkormányzatok, kistérségek, állami intézmények, mikrorégiók, gazdasági szervezetek közvetlen és önkéntes államközi szerződések nélkül is teljes jogképességgel rendelkeznek, kvázi határon átnyúló megyék, hatósági jogkörök nélkül (Baranyi 2014b).

Az első tapasztalatok alapján máris érzékelhető, hogy a rendelkezésre álló jogi eszközök közül az EGTC, illetve az ETT azok a szervezett együttműködési formák, amelyek mérettől és a résztvevők számától függetlenül a legeredményesebben tudják megvalósítani a közös regionális és lokális célokat. Ez egyben azt is kifejezi, hogy a határon átnyúló regionális együttműködésben az euroregionális szerveződések mellett – akár annak keretei között – meghatározó szerephez juthatnak a *határrégiók egyes kistérségei, településegységei és -szövetségei*, de leginkább a határ mentén szomszédos nagyvárosok, ún. *centrumvárosok*. Ezért annyira fontos, hogy a nagy ívű határközi szervezeti rendszerek (eurorégiók) helyett vagy annak keretei között a *kistérség–kistérség, város–város érintkezések* vagy *településszövetségek* új intézményi keretei jöjjenek létre. Ezek hálózatokba szervezése különösen nagy lendületet biztosíthatna a határ menti együttműködések ügyének, előmozdítva a periférijelleg felszámolását vagy legalábbis mérséklését az érintett határrégiókban.

A magyarországi határrégiók szomszédos oldalán ugyanis hasonló nagyságú, szerepkörű, korábban *egymást jól kiegészítő városgyűrű* található a

határ két oldalán, ezek hálózatba szervezése – elsőként az infrastrukturális rendszerek megújításával – lehetséges, ami önmagában is nagy lendületet biztosítana a határ menti együttműködések ügyének. A határon átnyúló kapcsolatok építésében érthető módon egyre erőteljesebb szerep hárul a gazdasági-társadalmi szempontból stratégiai helyzetben lévő *nagyvárosok együttműködésére*. Térszerkezeti pozícióik révén a növekedési tengelyek mentén elhelyezkedő városok az európai integráció révén megnyíló új lehetőségek közepette mindenképpen előnyösebb helyzetbe kerültek az elmúlt időszakban a kapcsolataikat régóta építő, azonban szűkösebb anyagi erőforrással rendelkező településeknél (2. ábra).

2. ábra: Működő és potenciális város–város, város–falú és kistérségi interregionális együttműködések Magyarország határtérrégióiban

Forrás: Koncz G. (2008) alapján részben átszerkesztve.

A városi együttműködések intenzitása alapján hat típus különíthető el.

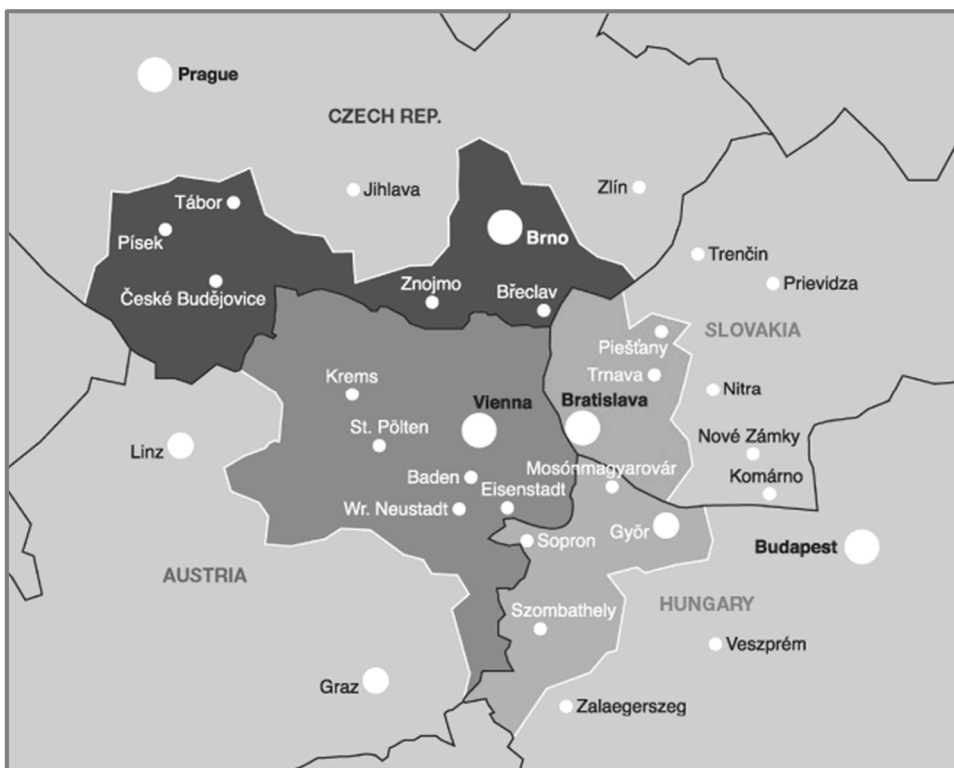
- Az *első típusba* tartoznak azok a Duna két partján elhelyezkedő várospárok (Komárom–Révkomárom, Esztergom–Párkány), valamint a vonzáskörzetükbe tartozó települések között alakultak ki a legintenzívebb és legszorosabb kapcsolatok.

- A *második típusba* tartozó együttműködések esetében nem ennyire meghatározó az egymásrautaltság, azonban szintén egy közösen kialakított stratégia mentén dolgoznak együtt, meghatározó a szerepük az euroregionális együttműködésekben (pl. Debrecen–Nagyvárad, Miskolc–Kassa, Szeged–Arad–Temesvár–Szabadka stb.).
- A *harmadik csoportba* azok a kis- és középvárosok tartoznak, ahol az együttműködések „hagyományosnak tekinthető formái” mellett jelentősebb gazdasági kapcsolatok is kialakultak (pl. Mátészalka–Nagykároly, Makó–Nagyszentmiklós, Záhony–Csap).
- A *negyedik típust* hivatalos, hosszú távra visszanyúló, elsősorban a közös történelmi gyökerekre, kulturális értékekre épülő együttműködések jellemzik (pl. Fehérgyarmat–Nagyszőlős, Beregszász–Vásárosnamény).
- Az *ötödik csoportba* azok az együttműködések sorolhatók, amelyek egy-egy konkrét cél, fejlesztés megvalósítása érdekében jöttek létre (pl. Létavértes–Székelyhíd határátkelő megépítése érdekében).
- Az együttműködések *hatodik típusát* azok a testvértelepülések alkotják, amelyek a kapcsolatok elmélyítésének kezdeti stádiumában vannak, illetve megrekedtek az évente visszatérő protokolláris találkozók szintjén (Koncz 2008).

Az utóbbi évtizedek integrációs folyamatai eredményeként a határon átnyúló kapcsolatok jellegében bekövetkező paradigmaváltás különösen kézzelfogható formában mutatkozik meg ma már a *Budapest–Pozsony–Bécs* nagyvárosi, kvázi határon átnyúló, fővárosi-metropolisz térség, azon belül is mindenekelőtt a szűkebb *Bécs–Pozsony–Győr–Szombathely–Nagyszombat–Krems–Sankt Pölten* övezte, és számos más decentrumot magában foglaló magyar–osztrák–szlovák határtérségben is (Hardi–Hajdú–Mezei 2009).

A városközi és városok közötti szomszédsági kapcsolaton alapuló, nemcsak intézményesült, hanem *projektszintű együttműködések* számos helyen kimutathatók Magyarország más határrégióiban is, többnyire inkább ott, ahol a funkcionális együttműködésnek erős hagyományai, szilárd történelmi alapjai és feltételrendszere alakult ki, s kapcsolatok működtetéséhez rendelkezésre állnak a megfelelő szintű és érdekelttségű partnerek. Ilyen funkcionális területek kölcsönös érdekelttsége alapján formálódó konkrét és hatékony együttműködésre való készség mutatkozik meg újabban egy *innovációorientált, határokon átnyúló nagyvárosi kooperáció* működtetésére például a *magyar–osztrák–szlovák* közvetlen határtérségben.

Az osztrák–szlovák–cseh, s részben a magyar határrégiókra, elsősorban Bécs hagyományosan kiemelkedő gazdasági, társadalmi és innovációs, és az ugyancsak igen erős Pozsony és a térségre is kisugárzó hatással bíró Brno, de súlyánál és regionális szerepkörénél fogva ide sorolható Győr bázisán, valamint a közeli nagy- és középvárosok kapcsolatára is építve nagyon szilárd projektszintű együttműködés formálódik *Centrope region* néven (3. ábra).

3. ábra: Centrope region elhelyezkedése

Forrás: www.centrope.com

Együttműködés határok nélkül – illúzió és/vagy valóság?

Egészen friss történet, hogy az Európai Unió, illetve a Schengen-övezet külső határait érintő tömeges migráció újabban kétségeket ébreszthet sokakban a határmentiség és a „határok nélküli Európa” szerepének és törté-

nelmi perspektívájának a megítélése. Ám ez vélhetően csak átmeneti válsághelyzet, amely aligha teszi semmissé a több évtizedes kutatási tapasztalatok alapján leszűrt tudományos következtetések igazságtartalmát, amelyek tézisszerűen a következőkben összegezhetők:

1. Az elmúlt évtizedben gyökeres változás következett be a határon átnyúló kapcsolatok jellegét, tartalmát és formáit illetően. A határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb, konkrét bi- és trilaterális intézményesült interregionális együttműködések előtérbe kerülését jelentik, mindenekelőtt a schengeni belső határok mentén. A kiterjedt határközi szervezeti rendszerek (eurorégiók) keretében és/vagy mellett, esetleg helyett *felértékelődik a kisebb léptékű határ menti együttműködések, kistérség–kistérség, kistérség–város, város–város kapcsolatok, város- és településszövetségek – kvázi „mini-eurorégiók” –, valamint a nagy- és középvárosok „kapuvárosi” (gateway) tranzitfunkcióinak és az egyéb településközi kapcsolatoknak a szerepe.*
2. A különböző megújult határközi együttműködések és intézményi struktúrák, interregionális szervezetek, főként az újabb kisrégiós szerveződések, az új típusú EGTC-k, illetve ETT-k – minden problémájuk ellenére a határon átívelő kapcsolatok olyan új típusú intézményesült keretei, *amelyek eredményesen szolgálhatják az uniós források megszerzését, hatékonyabb felhasználását, mindenekelőtt pedig a közvetlen kapcsolatok, a helyi erőforrások és a határrégiók szinergiáinak kiaknázásában rejlő lehetőségeket, amelyek mérsékelhetik a schengeni övezet ma még nem teljes jogú tagjait érintő, illetve a schengeni külső határok kedvezőtlen hatásait.*
3. A határon átnyúló kapcsolatokban bekövetkező, egyre nyilvánvalóbb *paradigmaváltás* nyomán, Magyarország és mindenekelőtt a belső államhatárok mellett elhelyezkedő szomszédai esetében a „határon átívelő régiók” és a határon átnyúló együttműködések a határ menti külső perifériák felzárkóztatásán túl hatékonyabban segíthetik elő a határrégiók közötti összekötő (híd-) szerep megszilárdulását, hajdanvolt *integrációs kapcsolatok*, valamint a Trianonban *széttöredezett térszerkezeti egységek „újjászerveződését”*, optimális esetben pedig távlatosan egy új Kárpát-medencei transznacionális makroregionális gazdasági térség létrejöttét, *erősítve Kárpát-medence gazdasági-társadalmi kohézióját.* Az utóbbi irányba mutató biztató jel, hogy az interregionális kapcsolatokban a nagyrégiós együttműködések helyett már ma is erősebben érvényesülnek kisebb léptékű nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé

vagy egyáltalán nem létező magasabb szintű regionális akaratok. Az érdekérvényesítés konkrét és hatékony képviselőjére a *külső (határ menti) perifériákon* is elsősorban a határ menti térségi és települési önkormányzatok, középszintű intézmények és szervezetek az alkalmasak.

4. A Schengen-folyamat pozitív következményeként végső soron a jövőben radikálisan *csökkenhet az államhatárok elválasztó*, miközben jelentősen megerősödhet azok *összekötő jellege*, beleértve az érintkező határrégiók valamennyi gazdasági-társadalmi és kulturális dimenzióját. Mindez feltételezi Magyarország határrégióiban hálózatszerűen működtetett intézményi együttműködésre épülő kapcsolatok fejlesztését, más szóval az államhatárok meghalódását, a határon átívelő integrációk szorosabbra fűzését, ami végső soron hozzájárulhat a „*határok nélküli Európa*” gondolatának beteljesüléséhez Magyarország szomszédsági kapcsolataiban. Az államhatárok merev elválasztó jellegének mérséklése, esetleg felszámolása, a határok spiritualizálódása ugyanis minden kelet-közép-európai rendszerváltó ország elemi érdeke. Különösképpen a Kárpát-medencében, ahol Magyarország szomszédsági kapcsolatainak újragondolása már csak a történelmi örökség hátrányos következményeinek a csökkentése, a határmentiségben rejlő előnyök kiaknázása miatt sem mellőzhető. Ezt a törekvést kedvezően befolyásolhatja az államhatárok „*lebontása*”, légiesítése, a jó szomszédsági viszony kialakítása. Még akkor is, ha a „*határok nélküli*” „*közös Európa*” létrejötte ma még inkább csak egy vágyott vagy elvárt jövőalternatíva, semmint egyik napról a másikra megvalósítható realitás. Ám erről a célról itt a Kárpát-medencében eleve lemondani több mint hiba, az európai integráció és a Schengen-folyamat felkínálta nagy történelmi esély elszalasztása.

Irodalom

- BARANYI B. (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. *Tér és Társadalom*, 2. sz., 1–21.
- BARANYI B. (2007): *A határmentiség dimenziói*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- BARANYI B. (2009): Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. *Tér és Társadalom*. 2. sz. 25–43.
- BARANYI B. (2010): Külső (határ menti) perifériák Magyarországon. In: Fábrián A. – Lukács A. szerk.: *Párbeszéd és együttműködés: Területfejlesztési Szabadegyetem 2006–2010*. Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron, 113–136.

- BARANYI B. (2014a): Adalékok a határmentiség újraértelmezéséhez Magyarországon. *DEUROPE: Central European of Tourism and Regional Development*. 6. (2) 26–45. (<http://www.deturope.eu>)
- BARANYI B. (2014b): A határ menti szerep újraértelmezése Trianon után. *Közép-Európai Közlemények*, 3–4. sz., 50–63.
- BARANYI B. (2015): Alföld-perifériák és a „periféria perifériái”. In: Tésits R. – Alpek B. L. szerk.: *A mi geográfiánk: Tóth József emlékezete*. Publikon Kiadó, Pécs, 343–351.
- ENYEDI GY. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest. (Ember, település, régió).
- GOLOBICS P. (1996): A határ menti térségek városainak szerepe az interregionális együttműködésben Magyarországon. Pál Á. – Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határon innen – határon túl*. JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, JGYFT Földrajzi Tanszék, Szeged, 224–230.
- HAJDÚ Z. (2000): A határon átnyúló együttműködés potenciális lehetőségei Magyarország EU- csatlakozása után. In: Horváth Gy. (szerk.): *A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 163–173.
- HARDI T. (2000): Államhatárok és regionális együttműködések. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. szerk.: *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 595–615.
- HARDI T. (2004): Az államhatárokon átnyúló régiók formálódása. *Magyar Tudomány*, 9. sz., 991–1001.
- HARDI T. – HAJDÚ Z. – MEZEI I. (2009): *Határok és városok a Kárpát-medencében*. MTA Regionális Kutatások Központja, Győr–Pécs.
- ILLÉS I. (2002): *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- KONCZ G. (2008): Településközi kapcsolatok sajátosságai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja határ menti régiójában. In: Baranyi B. szerk.: *Magyar-ukrán határregió. Együttműködés az Európai Unió külső határán*. MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen, 125–144.
- MAJOROS A. (2009): *A többszintű területi együttműködés lehetőségei és akadályai. A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió esete*. Műhelytanulmány 40. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest.
- PALOTÁS Z. (é.n.): *A békeszerződések katasztrofális következményei*. Szenci Molnár Társaság.
- PÁSZTOR SZ. (2013): *A határmentesülés folyamata Kelet-Közép-Európában: Magyarország és keleti határainak esete*. Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei. Debreceni Egyetem Ihrig Károly Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Debrecen.

- RECHNITZER J. (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon; Az osztrák–magyar határ menti együttműködések a kilencvenes években. In: Nárai M. – Rechnitzer J. szerk.: *Elválaszt és összeköt – a határ*. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja, 9–128.
- RUTTKAY É. (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. *Comitatus*, 12. sz., 23–35.
- SOÓS E. – FEJES Zs. (2009): *Határon átnyúló együttműködések Magyarországon*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged.
- TÓTH J. (1996): A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. In: Pál Á. – Szónokyné Ancsin G. szerk.: *Határon innen – határon túl*. I.m. 27–43.

Kuttor Dániel – Ocskay Gyula:
A határok változó szerepe, határ menti kapcsolatok

Bevezetés

Tanulmányunk egy olyan időszakban született, amikor nemcsak a témának keretet biztosító diskurzus, hanem az Európai Unió alapvető működési elvei is súlyos válságba kerültek. A példátlan mértékű bevándorlás újratematizálta a nemzetállamok szuverenitását transzparenssé tévő határokat, amelyek az Európai Unió (EU) belül, korábban fokozatosan veszítettek jelentőségükből.

2015 nyarán azt vizsgáltuk, hogy miként lehet a magyar határok státusának változásait klasszifikálni, átfogóan jellemezni. A csatlakozási folyamat egymás után egyre átjárhatóbbá tette határainkat, és ezek a funkcionális átalakulások viszonylag plauzibilis módon jellemezhetők. Az Unió történetében eddig nem tapasztalt mértékű migráció azonban alapvető változásokat eredményezett a külső és a belső határokon történő tényezőáramlások feltételrendszerében. Ezért vizsgálatunk időbeli kereteit az uniós csatlakozás (2004) és a migránsválságot közvetlenül megelőző időszak jelöli ki. Az újabb fejlemények hatásai ma még nem láthatók előre, ezért ezek analizálását nem vállaltuk fel.

A felkérésnek megfelelően tanulmányunkban azt vizsgáltuk meg, hogy miként változott a határok státusa az uniós csatlakozás után, amelynek köszönhetően a határok korábbi barrier funkciói fokozatosan veszítettek jelentőségükből, és ezzel együtt a kapu- vagy hídfunkciók megerősödtek. Ezek a funkciók különféle mutatókkal mérhetők, amelyek közül néhányat a jelen tanulmányban be is mutatunk. Azzal a céllal, hogy ezáltal további kutatások számára biztosítsunk inspirációt, alapot.

Az alábbiakban, a határtipológiához kapcsolódó elméleti bevezetést követően a régió országainak makrogazdasági helyzetét, majd a Magyarország és szomszédai közötti kapcsolatok, együttműködések alakulását elemezzük, és ennek alapján kísérletet teszünk az egyes határszakaszok átjárhatóságának mérésére, egyfajta kategorizálásra. A tanulmány utolsó fejezetében a magyar–szlovák határ keleti szakaszán megfigyelhető folyamatokat külön is áttekintjük.

Reményeink szerint kísérletünkkel nem pusztán a magyar határon átnyúló együttműködések megismeréséhez járulunk hozzá, hanem egyfajta elméleti háttérrel is nyújtunk a politikai határok funkcionális vizsgálatához.

A határtipológiáról

„Szülőföldem szép határa”, a „türelmemnek is van határa”, „eljutott az emberi teljesítőképesség végső határáig”, „az áfa-mentesség határa”, „látóhatár”... A hétköznapi életben gyakran használjuk a „határ” fogalmát annak kifejezésére, hogy valami áthatolhatatlan, meghaladhatatlan, korlátozott, kizáró jellegű.

A határ jelenthet fizikai akadályt, társadalmi-politikai kereteket és kognitív-mentális korlátot.

A pusztán fizikai (természeti) akadályként értelmezett határról rendelkezünk a leghétköznapiabb tapasztalattal: a folyók, a lápok, a szakadékok, a magas hegyvonulatok minden esetben korlátozzák szabad mozgásunkat, és ennek a korlátozottságnak a tudata szorosan fonódik össze a geomorfológiai és természeti adottságokkal, mivel a rajtuk való átjutás nehézkes, esetenként lehetetlen. A vízváltak, a kiterjedt mocsárvilág, a bővizű folyamok a történelem folyamán nem véletlenül váltak az egyes emberi csoportok közötti határokká: az áthatolhatatlanság, nehézkes átjutás egyben a közösség védelmét is biztosítja.

A társadalmi-politikai konvenciók számos módon teremtenek határokat, sok esetben a fizikai akadályok felszámolásával, hatásuk csökkentésével vagy éppen erősítésével. A házak körül húzott kerítés példának okáért a magántulajdon sérthetlenségét fejezi ki, és korlátozza minden más állampolgár jogait a kerítésen belül található javak használata tekintetében.

A politikai hatalom által felállított korlátok látványos megnyilvánulási formáit az országhatárok jelentik, hiszen ezek az összetartozáson túl az adott politikai közösség kizárólagos (szuverén) területhasználati jogát is megjelenítik.

Ha rátekintünk a közigazgatási térképre, azon az egyes országok határai határozott vezetésű vonalakként jelennek meg. Ez természetesen a fizikai valóságban nem jelent szükségszerűen kerítést vagy falat, ami a természetben is jelölné a térképen látható területi viszonyokat¹¹⁴. Emellett a történelem során a határok nem is voltak mindig ennyire mérnöki szerkesztettek. A korábbi történelmi korszakokban inkább jelentettek átmeneti zónákat,

¹¹⁴ Ettől függetlenül a világon ma is több mint 20 000 km-nyi országhatárt védenek kerítésekkel, falakkal.

magyar kifejezéssel élve gyepüket, amelyek kiterjedése dinamikusan változott, és áteresztő funkcióval éppúgy rendelkezett, mint kirekesztővel.

A mai térképeken látható struktúrák a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke következményei (Diener–Hagen 2012: 3.). Elválaszthatatlan a modern demokratikus és bürokratikus nemzetállamok kialakulásától, amelyek belül a nép identitásának meghatározó tényezőjévé vált a saját szuverenitását megjelenítő államhatár (Mill 2006; Acton 1991: 127–128.; Diener–Hagen 2012: 108.). A fenti, európai eredetű szuverenitási modell a gyarmati rendszereken keresztül mára az egész világon elterjedt, a legkevésbé magyarázható határokat Afrika térképére rajzolva.

A demokratikus eszmék terjedése az állami entitások és ezáltal az újabb és újabb határok megállíthatatlan túlbujánzását idézi elő. 1945-ben 74 ország létezett a Földön. Ma az ENSZ által hivatalosan elismert államok száma 193. Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy majd minden évben születik egy újabb¹¹⁵. Erre a folyamatra hivatkozva Liam O’Dowd azt állítja, hogy a „határok nélküli Európa” helyett ma a „határok Európájának” lehetünk tanúi (O’Dowd 2001: 68.). Mint azonban rámutat, az EU valójában nem is a határok eltörlésének ígéretét hordozza magában, hanem „a határok megváltoztatásának egy új, demokratikusabb és konszenzuson alapuló menedzselési formáját, amely felváltja az államközi háborúk, erőszak és kényszerítés hosszú európai hagyományát” (O’Dowd 2001: 68.). Ennek érdekében a brüsszeli intézmények fokozatosan veszik át a nemzetállamoktól szuverenitásuk legsajátabb szimbólumait, a nemzeti valutától a törvényhozás kompetenciáig; a hivatalos nyelv meghatározásának jogától a határok funkcióinak definiálásáig¹¹⁶. Ebből a szempontból nyerhet értelmet a határok funkcióinak vizsgálata, amely egyben ennek az átalakulási folyamatnak a jellemzését is segítheti.

Bár egyet kell értenünk Emanuel Brunet-Jaillyval abban, hogy minden határtérség olyannyira eltérő karakterisztikával rendelkezik, hogy egy egységes határtipológia megalkotása reménytelen feladat, ezt a határtan (border

¹¹⁵ Csak Európában közel kétszeresére nőtt a független országok száma 1989 óta. A kommunista blokk szétesését megelőzően 31 ország osztozott a földrajzi értelemben vett Európa területén, számuk azóta 50-re (Koszovóval együtt 51-re) nőtt. A skót, katalán, baszk, de még a seborgai függetlenségi mozgalmak is jelzik, hogy a fragmentálódási folyamat közel sem ért véget, és az önrendelkezés demokratikus jogát nehéz lesz elvitatni a többi kis néptől is.

¹¹⁶ „A »szupranacionalizmus« arra a folyamatra utal, ahogy az államok szuverenitásuk elemeit átadják egy szélesebb, kvázi-föderális entitásnak.” (Diener-Hagen 2012: 108.)

studies) művelői időről időre megkísérlik, alapvetően két irányból közelítve a problémához.

Az egyik megközelítésmód képviselői a határ menti térségek közötti integráció szintjét próbálják meghatározni, és ezen keresztül egyfajta tipológiát kidolgozni. Talán a leghíresebb munka e tekintetben Oscar J. Martíneze, aki a 90-es években alkotta meg négyfokozatú modelljét (elidegenedett, együtt élő – koegzisztens, egymástól függő, integrált határtérségek).¹¹⁷

Az uniós diskurzusban az utóbbi években megszorodtak a területi kohézió mérését célzó kísérletek, amelyek szintén arra irányulnak, hogy akár az egész EU vagy a közvetlen határtérségek belső integráltságának indikátorait megadva teremtsék meg a klasszifikáció lehetőségét. Az uniós egészt érintő próbálkozások közül ki kell emelni az ESPON program keretében megvalósított EATIA (ESPON and Territorial Impact Assessment), a KITCASP (Key Indicators for Territorial Cohesion and Spatial Planning), valamint az INTERCO (Indicators of Territorial Cohesion) elnevezésű projekteket. Utóbbi keretében a partnerek összesen 600 potenciális indikátort azonosítottak be, amelyek segítségével leírhatónak látták a területi kohéziót. A kört végül 32-re szűkítették. A vizsgálat során bevont szakértők kérésére kerültek a komplex indikátorok használatát, és kizárólag egyszerű indikátorok egymás mellé helyezésével igyekeztek egyes területi szinten megfogalmazódó célkitűzésekre alkalmazni a módszertant. Ugyanakkor az uniós egészt vizsgálati területként tételező INTERCO által alkalmazott megközelítés nem alkalmas a közvetlen határ menti, térségi szintű együttműködés kohéziós erejének mérésére. Egyrészt számos, nehezen értelmezhető indikátorral operál, másrészt olyan nemzetgazdasági szintű mutatókat is használ, amelyeknek a helyi együttműködésben nincs szerepük, ezért egy adott, szűkebb határtérség jellemzésére nem alkalmasak.¹¹⁸

A közvetlen határ menti kohézió mérésének eddigi legsikeresebb példáját az Öresund-index szolgáltatja. Az Öresund-együttműködés a 2000-ben megnyílt hídnak és alagútnak köszönheti létezését. A dán fővárost a délnyugati svéd területekkel összekapcsoló gigantikus létesítmény a 2000-es évtized második felétől bonyolít óriási forgalmat. Svédok ingáznak Koppenhágába dolgozni, de sok dán is átköltözött a svéd oldalra, az ottani kedvezőbb

¹¹⁷ Martínez, O. J. (1994): *The Dynamics of Border Interaction: New Approaches to Border Analysis*. – Schofield C. H. ed.: *Global Boundaries (World Boundaries Series 1)*. Routledge, London-New York. 1–15. o. Az elméletet ismerteti, és ez alapján saját, a határtérségek térszerkezeti jellemzőire épített modellt is bemutat: Hardi 2008.

¹¹⁸ Vö. INTERCO

ingatlanáraknak köszönhetően. Dél-Svédország legforgalmasabb repülőtere mára a koppenhágai Kastrup, de a gazdasági kapcsolatok is megélnék. Ennek az integrációs folyamatnak a monitorozására hozta létre a két állam az Örestat¹¹⁹ elnevezésű együttműködést, amelyhez a két nemzeti statisztikai hivatal biztosítja az adatokat. A 2013-ra kialakított mutató, amely a határon átnyúló integráció mértékét hivatott mérni, 5 alindexet foglal magába: munkaerőpiac, ingatlanpiac, üzleti szféra, kultúra, közlekedés-kommunikáció. Az átfogó rendszer országos adatokhoz viszonyítva adja meg a helyi folyamatokra vonatkozó információkat, ezáltal viszonylag pontosan be tudja azonosítani, hogy a megfigyelhető jelenségekből melyek állnak kapcsolatban az integrációt biztosító híddal.

Hasonlóan sikeresnek mondható az OECD által kialakított határon átnyúló innovációs mutató, amely ugyan kizárólag a határtérségek ágazati (innováció) integrációját vizsgálja, de azt rendkívül átfogó, a területiséget látványos módon megjelenítő formában. A mutató egy 10 tényezős skálázáson alapul. Mind a 10 tényező további 4-11 altényező négyfokozatú beosztáson történő értékelését aggregálja (OECD 2011).

Az említett modellek közös vonása, hogy a határtérségek belső integrációjának erőssége felől közelítenek a határok elválasztó hatásainak leírásához.

A másik megközelítési mód a határok különféle funkcióit vizsgálja. Legtöbbet idézett példája Guichonnet és Raffestin felosztása (Guichonnet–Raffestin 1974), amely jogi, fiskális (pénzügyi), ellenőrző, katonai, ideológiai funkciókat különít el. A jogi funkció a hatalom gyakorlásának határát szabja meg, a fiskális funkció például a vámok kivetése révén (de akár a nemzeti valután keresztül is) értelmezhető. Az ellenőrző funkció által pedig az állam megsűrheti a tényezőket, amelyek az országba be, avagy abból kifelé igyekeznek. A katonai funkció vesztett jelentőségéből a haditechnológia fejlődésével, ám nem elhanyagolható. Az ideológiai funkció pedig a „mi” és „ők” elhatárolásában érhető tetten, amely minden esetben alapvető tényezője a területi identitás kialakulásának. Ez a tényező kedvelt vizsgálati területe a csoportpszichológiának és a csoportszociológiának¹²⁰. Ahogy a témát összefoglaló tanulmányában tárgyaló Bindorffer Györgyi fogalmaz: „A határ dichotóm fogalom – legyen konkrét vagy szimbolikus, mindig két oldala van, egy innenső és egy túlsó. Ebből következik a határ két ellentétes funkciója: magába fogad és foglal, ugyanakkor kiteszt és kizár, elválaszt és összeköt; egyszerre pozitív és negatív.

¹¹⁹ A kezdeményezés honlapja itt érhető el: <http://www.orestat.se/>

¹²⁰ Vö. ezzel kapcsolatban a vonatkozó francia nyelvű szakirodalmat feldolgozó François Moullé tanulmányát: Moullé 2010.

Az innenső oldalon állunk mi, akiket a határ befogad, a túlsó oldalon pedig állnak ők, akiket kítaszít.” (Bindorffer 2004: 29.).

Van Houtum ellentétpárokat vezetett be a határzónák jellemzésére, úgymint: természetes-mesterséges, funkcionális-érzelmi, konkrét-elvont, nyitott-zárt határ (Van Houtum 1998). David Newman a határok folyamatjellegére hívja fel a figyelmet, és a keletkezés, intézményesülés, fenntartás, lezárás, megnyitás, eltörlés szakaszait különbözteti meg, ahol az egyes szakaszok tartóssága és sorrendje a mindenkori politikai, gazdasági körülményektől függ (Newman 2011).

Elemzésünkben a határok átjárhatósága (permeabilitás) szempontjából különböztettünk meg háromféle funkciót: a barrier-, a filter- és a híd- vagy kapuszerepet. Ez a specifikáció közeli rokonságban áll az O’Dowd által alkalmazottal, aki a határ barrier-, híd-, erőforrás- és identifikációs szerepét különíti el (O’Dowd 2001, 2003). Ugyancsak nagyon hasonló tipizálással találkozhatunk Nemes Nagy József 1998-as munkájában, amely szerint a határ lehet elválasztó térelem, gát (barrier); szűrőzóna kapukkal (filter); perem és ütköző zóna (frontier) és összekapcsoló elem (kontaktuszóna) (Nemes Nagy 1998). O’Dowd is megemlíti a frontier típusú határokat, amelyeket *buffering zone*-nak (érintkezési övezet) nevez, példaként a közép-európai uniós tagállamokat említve meg.

A magunk részéről a magyar határok osztályozását azok átjárhatósága szempontjából végeztük el. E tekintetben megközelítésünk az előbb bemutatott másik kettő közös metszetének is tekinthető, mivel a klasszifikáció alapja az adott határnak a szomszédos térségek integrációjára gyakorolt hatása. Emiatt nem foglalkozunk a határ erőforrás- és identifikációs jellegével, hanem arra koncentrálunk, hogy miként alakult Magyarország gazdasági-társadalmi-politikai viszonyrendszere a szomszéd országokkal, és ehhez elsőként az érintett országok gazdasági fejlődését kell vizsgálat alá vennünk.

Eltérő makrogazdasági teljesítmények, változó országközi kapcsolatok

A globalizált, liberalizált világban a nemzetközi kapcsolatok, tényezőáramlások intenzitása közvetett és közvetlen módon a gazdaság teljesítményének függvénye. A fejlett, specializált gazdaságok számára nélkülözhetetlen az intenzív kereskedelem, tőkeáramlás és munkaerőcsere. A gazdaság növekedése által megtermelt, létrehozott profit és jövedelem pedig sok esetben határon túli fogyasztást (például a turizmus keretében) vagy beruházást generál, ami hozzájárul e mechanizmusok nemzetközi jellegének erősödéséhez.

A Kárpát-medence nagy része az európai integrációs csatlakozási folyamaton keresztül, majd az EU tagság által lett része a globális munkamegosztásnak, termelési láncolatoknak. Ez a több évtizedes folyamat a nyolcvanas-kilencvenes években a kereskedelmi kapcsolatok liberalizációjával, majd a magánosítással (privatizációval), ezt követően a teljes jogú uniós tagsággal kapott újabb és újabb lendületet. A történelmi léptékekkel mérve gyors orientációváltás vagy inkább reorientáció nyitott, az unióba integrálódott gazdasági struktúrákat hozott létre a Kárpát-medencében¹²¹. A gazdaság nyitottságának, integráltságának foka és (részben ennek következtében) teljesítménye nagy eltérést, diverzitást mutat az egyes országok, országrészek között. Az eltérő növekedési pályák fejlődési különbségeket generáltak, amik idővel az országok, régiók közötti kapcsolatokat, viszonyokat módosították.

Az elmúlt másfél évtized erősen differenciálta a gazdasági teljesítményeket és fejlettségi viszonyokat a Kárpát-medencében. Noha valamennyi országra, területi egységre jellemző volt a gazdaság bővülése és a felzárkózás, a konvergencia, annak üteme már szignifikánsan eltért. A gyarapodás és a polarizáció folyamatát a 2008-as válság sem állította meg, csupán a növekedés, a differenciálódás ütemét mérsékelte.

1. táblázat: A Kárpát-medence országainak fajlagos GDP-értéke és a GDP átlagos éves növekedési üteme

	GDP/fő, PPS, 2000	GDP/fő, PPS, 2014	GDP átlagos, éves növekedése, 2000-2014
Ausztria	25 600	34 900	1,52
Horvátó.	10 400	16 100	1,63
Magyaró.	11 700	18 500	1,98
Románia	5 500	14 600	3,55
Szerbia	*	*	3,52
Szlovákia	10 500	20 800	3,84
Szlovénia	16 100	22 600	2,01
Ukrajna	*	*	3,11

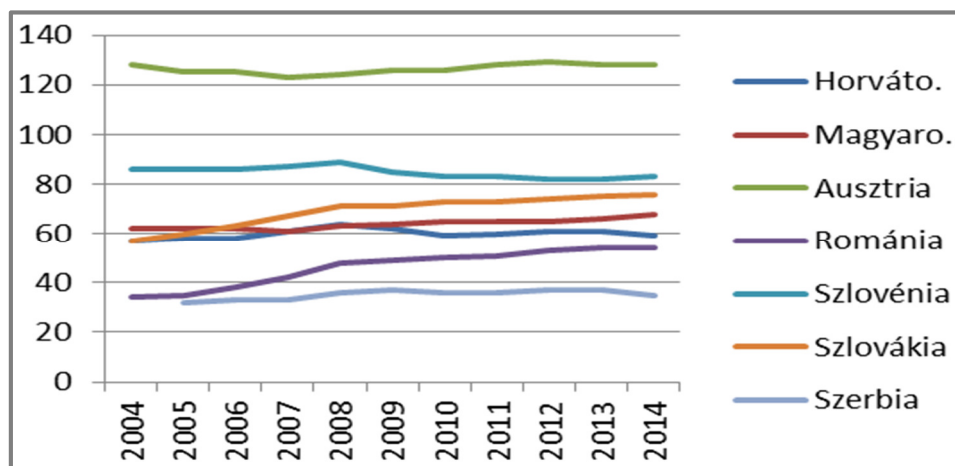
Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

A 2000–2014-es időszakban, a Kárpát-medence országaiban évente átlagosan nagyjából két és fél százalékkal bővült a bruttó hazai termék. Míg

¹²¹ Az összehasonlításba az egészben vagy részben a Kárpát-medencében elhelyezkedő országokat vontuk be.

2008-at megelőzően ez az érték majdnem elérte az öt százalékot (4,99%), addig 2008-tól inkább a stagnálás volt a jellemző (0,02%). A válság előtti időszakban Szerbia és Ukrajna mutatta a legnagyobb ütemű növekedést (éves szinten 6,20% és 7,43%), ezt követően Szlovákia és Románia (1,82% és 1,06%). Hazánk a lassabban bővülő országok közé tartozott mindkét intervallumban, ezen csak a legutolsó 2014-es adat módosított kissé.

Az éves növekedési ütemek között tapasztalt egy-két százalékpontnyi eltérés, egy évtized alatt már szignifikánsan módosította a fejlettségi rangsorokat. Az ezredforduló idején e tekintetben három jól elkülöníthető csoportba lehetett sorolni a Kárpát-medence országait (vásárlóerő paritáson mért GDP/fő szerint). Az első egy fejlett, nyugati csoport (az EU átlag 80-90% körüli értékekkel), amely magában foglalta az osztrák és szlovén területeket. Egy közepesen fejlett csoport (az EU átlag 60%-a körüli értékekkel), amelynek részei voltak a magyar, szlovák, horvát-szlavón területek. Végezetül egy alulfejlett, a medence déli és keleti részén elhelyezkedő csoport (az EU átlag 30-40%-a körüli értékekkel), Szerbiával, Romániával és Ukrajnával. Egy évtizeddel később, 2014-ben a helyzet részben megváltozott. A két szélsőértéket jelentő osztrák és szerb (Ukrajna hiányában) adatok távolsága nem változott ugyan, de a köztes sokaság tagjai tömörültek, közeledtek egymáshoz. Látványos Szlovákia és Románia pozíciójavulása, ugyanakkor Horvátország és Magyarország stagnálása. Regionális, lokális szinten még árnyaltabb, de hasonló képet kaphatnánk.

I. ábra: A Kárpát-medence országainak konvergencia-pályája

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

A gazdaság növekedése indirekt, közvetett módon is hatást gyakorol az államközi kapcsolatokra, folyamatokra. Ebben a vonatkozásban a munkahelyek számának és minőségének, valamint a jövedelmi szinteknek a változása a meghatározó. E tekintetben tapasztalható kisebb-nagyobb különbségek a migráció, a tartózkodási hely rövidebb-hosszabb idejű váltásának legfőbb motiválói.

A gazdasági teljesítmények és fejlettségi szintek differenciálódása a jövedelmi szintek szóródásához járult hozzá. Megfigyelhető ez mind a minimál, mind a nettó és bruttó átlagjövedelmek tekintetében.

2. táblázat: Bruttó bérek és óradíjak mértéke a Kárpát-medence országaiban

	Átlagos bruttó bér (EUR)		Átlagos óradíj (EUR)	
	2001	2014	2006	2014
Ausztria	18 114,0	20 970,2	11,65	12,96
Horvátország	*	6 121,5	*	4,77
Magyarország	4 289,2	4 908,7	2,65	3,44
Románia	2 410,6	2 921,9	1,39	1,96
Szlovákia	3 998,5	5 000,5	2,52	3,93
Szlovénia	7 312,6	8 836,5	5,48	7,20

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

A fent leírt makrogazdasági teljesítmények visszatükröződnek a bérszínvonalak alakulásában. Az uniós összehasonlításban is magas osztrák órabérek többszörösen túlszárnyalják a többi országban realizálható átlagfizetéseket, ezáltal jelentős részben országon belüli (NY-K relációban Magyarországon és Szlovákiában), részben országok közötti (Romániából, Szerbiából) migrációt gerjesztve. Szlovákia és Románia nagyobb ütemű aggregált gazdasági növekedése jótékony hatást gyakorolt a helyi órabérek alakulására is. Ezzel szemben Magyarország lassabb növekedése gátat jelentett a bérek emelkedésének. Az órabérek közötti egy-két eurónyi eltérés éves szinten az egy főre jutó nettó vagy bruttó jövedelmek tekintetében ezereurónyi differenciát eredményez, ami a fogyasztásra is visszahat.

Magyarország pozíciói romlottak az elmúlt másfél évtized alatt majd minden szomszédjához képest. A tévesztést a realizált bruttó jövedelem mértékének alakulása okozta. Eszerint Románia és a nem EU-tagállam szomszédok kivételével már 2014-ben valamennyi országban magasabb a

bruttó bér. A leszakadás különösen északi szomszédunkhoz, Szlovákiához mérten látványos. A magas munkajövedelmet terhelő adók miatt hazánk „lecsúszása” még egyértelműbb a nettó bérek alapján.

A törvényes bérminimum tekintetében Magyarország (a ca. 330 eurónyi havi értékkel) csak keleti szomszédjaival szemben tud bérelőnyt realizálni (Szerbiát, Romániát és Ukrajnát megelőzve). Szlovákiában 2009-ben lett magasabb a minimálbér, mint Magyarországon.

A határon átívelő migrációt gerjesztő másik fontos tényező a munkaerő-kereslet. A Kárpát-medence országai közül 2000 és 2014 között, Románia kivételével mindenhol növekedett a foglalkoztatottak létszáma. A bővülés mértéke azonban ebben az esetben is nagy eltérést mutat. Ausztriában és Szlovákiában 10 és 12 százalékkal bővült a munkát végzők száma; Magyarországon 7 százalékkal; Horvátországban és Szlovéniában pusztán 4 és 2 százalékkal. A válság negatív hatásai is eltérő intenzitásúak voltak. Horvátországot, Romániát és Szlovéniát jobban érintette, ca. 10 százalékos zsugorodást idézve elő a foglalkoztatotti körben (2008 és 2014 között), Szlovákiát kevésbé (3 százalékos csökkenéssel). Érdekesnek és egyedinek tűnik ugyanakkor Magyarország és Ausztria példája. Nyugati szomszédunknál alapvetően nem befolyásolta a bővülés dinamikáját a válság. Hazánkban pedig éppen a krízis hatására lett kiemelt cél a munkahelyteremtés. Ennek és a közmunkaprogramoknak a visszaigazolása a munkavégzők kétszázötvenezerral nagyobb létszáma 2014-re (2008-as bázishoz viszonyítva).

A differenciált munkaerő-piaci és jövedelmi helyzet a népesség migrációját indukálja, ami az Európai Unión belül garantált alapszabadság. A Kárpát-medence uniós tagsággal bíró országaiban 2014-ben majdnem másfélmillió külföldi állampolgár tartózkodott, kétharmaduk (egymillió fő) Ausztriában. A külföldi állampolgárok teljes létszámának kevesebb, mint a fele (670 ezer fő) érkezett más uniós tagállamból. Jellemző a szomszéd országok közötti mozgás. Ennek megfelelően 2013-ban hozzávetőlegesen tízezer magyar állampolgár élt Szlovákiában, majdnem negyvenezer Ausztriában, csekély másfélezer Romániában és kétszáz Szlovéniában.

A Magyarországon élő külföldiek közül a legnagyobb csoport a harmincegyezer főt számláló Romániából érkezettek közössége, amelynek azonban létszáma csökkent az elmúlt esztendőknél. Ezzel a tendenciával ellentétben a gyarapodó osztrák és szlovák közösség. Előbbi négyezer, utóbbi nyolcezer fős. A legutóbbi népszámlálási adatok igazolják, hogy a szomszédos országokból már koránt sem csak a határon túli magyar nemzetiségűek települnek az anyaországba, hanem a más nemzetiségűek is.

3. táblázat: Áttelepülők megoszlása származásuk szerint

	Áttelepülők száma	
	2001	2014
Ausztria	1 053	3 917
Horvátország	1 162	650
Románia	57 343	30 924
Szerbia	7920 (2003)	3 051
Szlovákia	1 717	8 275
Szlovénia	130	271
Ukrajna	11 016	8 317

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

A népesség mozgásának másik, jól regisztrált kategóriája a turisztikai célú, rövid idejű helyváltogatás. Eszerint is egyre aktívabb a szomszédos országok közötti interakció. A válság okozta visszaesést hamar korrigálta a turisztikai ágazat, és az elmúlt években már dinamikusabban bővült a látogatók és vendégéjszakák száma. Az utóbbi értékek által kirajzolódó kép megmutatja, hogy 2013-ban Magyarországon az osztrák vendégek töltötték a legtöbb éjszakát, azonban a szlovákok által fizetett vendégéjszaka-szám növekedése volt a legnagyobb, ami az elmúlt öt évben a számérték megduplázódását jelentette.

Ezzel ellentétes trendet mutat a Szlovákiába látogató és ott legalább egy éjszakát eltöltő magyarok száma, amely csökkent. E tendenciák kialakulásának minden bizonnyal egyik fő oka a forint–euró árfolyam előbbire nézve kedvezőtlen alakulása, azaz a forint gyengülése, ami mind a szlovén, osztrák, szlovák területeken megdrágította a tartózkodást.

4. táblázat: Vendégéjszakák megoszlása a vendégek származása szerint

	Vendégéjszakák száma	
	2001	2014
Ausztria	716 768	772 213
Horvátország	*	78 088
Románia	352 652 (2007)	433 271
Szerbia	*	*
Szlovákia	104 786 (2001)	341 035
Szlovénia	35 159 (2005)	54 383
Ukrajna	127 973	230 724

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

A 2000–2014 közötti másfél évtized során a Kárpát-medence országai között az európai uniós tagság következtében a gazdaságok növekedése mellett élénkültek a gazdasági kapcsolatok, növekedett a tényezőáramlások volumene, dinamikája. Leginkább igaz ez az unióban sikeres országokra (például: Szlovákiára); és legkevésbé az integrálódásból kimaradó Szerbiára és Ukrajnára.

Ezen az összképen a 2008-as válság okozta sokk, negatív tendenciák sem tudtak érdemben változtatni.

A különböző nemzetgazdaságok teljesítményei azonban szignifikánsan eltértek a vizsgált időszakban, ami a kétoldalú kapcsolatok átalakulásához vezetett. Szembetűnő ez a változás a magyar–szlovák relációban.

A magyar határszakaszok változó státusa

A közép-európai térség történetének talán legjelentősebb és legpozitívabb hozadékú változása volt az euroatlanti integráció. Az integrációs folyamat nemcsak az itt található országok nemzetgazdaságainak belső szerkezetét és külső kapcsolatrendszerét írta át, hanem hatással volt ezen országok egymás közötti együttműködésére is. A KGST megszűnése után egyrészt csökkent az áruforgalom volumene, ugyanakkor az áruösszetétel a korábinál egészségesebbé, a piaci viszonyok, igények által jobban meghatározottá vált. Amint már utaltunk rá, az egységes piac a tagállami státussal bíró országok közötti gazdasági együttműködést a korábinál magasabb szintre emelte.

2007 decemberében Szlovénia és a visegrádi négyek (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia) csatlakozása a schengeni övezethez, magában hordozta annak ígérését, hogy „Köztes-Európa” majd évszázados politikai, gazdasági töredezettsége békés úton, az uniós integrálódással megszűnik, ezzel járulva hozzá az érintett országok demokratikus fejlődéséhez és sikeres gazdasági-társadalmi felzárkózásához.

Napjainkban hazánk több mint kétezer-kétszáz kilométer hosszú országhatár-szakaszából majd kétezer az unió belső határa, amelyből mintegy ezerszáz kilométer „schengeni határ”. Ugyanakkor a szerb és ukrán határszakaszok az integráció külső határait is képezik.

5. táblázat: A magyar országhatár eltérő funkciójú szakaszai

Határkategóriák	Jellemzők	Érintett országok
-----------------	-----------	-------------------

Schengeni belső határ	A határ akadálytalanul átjárható, az Unió négy szabadságának megfelelően	Ausztria, Szlovákia, Szlovénia (2007)
Schengeni külső határ, de uniós belső határ	A határon a tényezőáramlás korlátozott, de könnyített	Románia (2007), Horvátország (2014)
Schengeni külső határ, csatlakozó ország	A határ szigorúan ellenőrzött, az Unió külső határa, de a csatlakozási folyamattal párhuzamosan fokozatosan megnyílik	Szerbia (2014)
Schengeni külső határ, nem csatlakozó ország	A határ szigorúan őrzött, ellenőrzött; az Unió külső határa	Ukrajna (2007)

Forrás: Saját szerkesztés

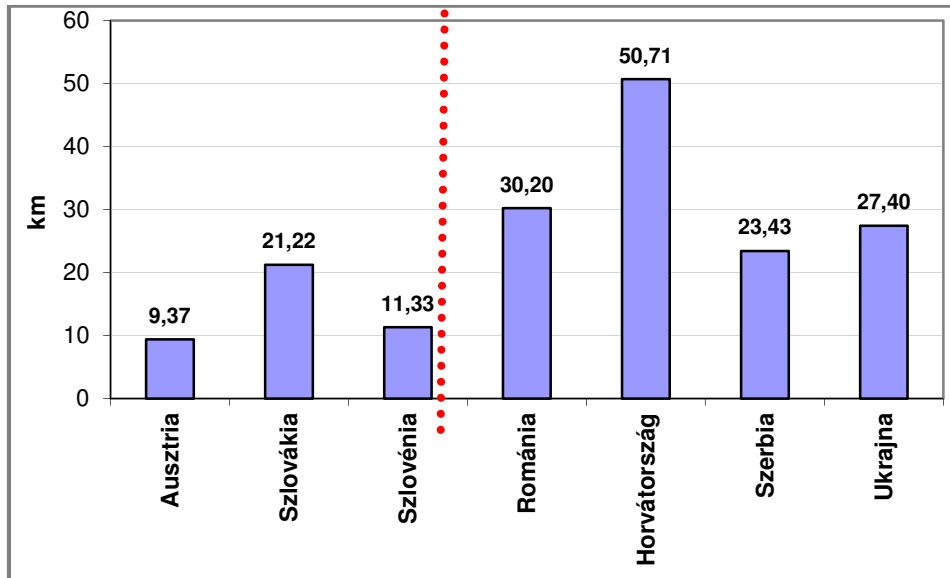
Az egyes típusokba sorolható határszakaszok különféle indikátorokkal jellemezhetők, a területi, gazdasági és társadalmi kohézió erőssége szerint. Ezek között léteznek olyan tényezők, amelyek a politikai viszonyoktól teljesen függetlenül alakulnak ki (természetföldrajzi adottságok, meteorológiai, bioszféra jellemzők stb.), de érvényesülésüket az adminisztratív határok befolyásolják.

Az indikátorok második típusába olyan tényezők sorolhatók, amelyek részben függenek a politikai-jogi-adminisztratív keretektől, de képesek azokat befolyásolni. Itt főként olyan mutatók említhetők meg, amelyek a globális gazdaság szereplőinek mozgásához, döntéseihez kapcsolódnak (pl. befektetések mértéke, a tényezők áramlásának, a tőke koncentrációjának területi jellemzői stb.).

Végül a harmadik csoport mutatóinak érvényre jutását a politikum döntései alapvetően határozzák meg, és ezek a döntések direkt módon hatnak a határok státusára (pl. a helyi önkormányzatok nemzetközi mozgásterének biztosítása, a határ menti városok funkcionális fejlesztése, határátkelők sűrítése stb.).

A jelen tanulmányban az előbbi fejezet átfogóbb elemzését követően néhány ilyen mutató alkalmazásával teszünk kísérletet az egyes határszakaszok átjárhatóságának értékelésére.

Az adott határtérség belső területi kohézióját alapvetően határozza meg, hogy milyen sűrűn helyezkednek el a határátlépési pontok. E tekintetben a schengeni belső határaink egyértelműen kedvezőbb helyzetben vannak, mint a többi szakasz.

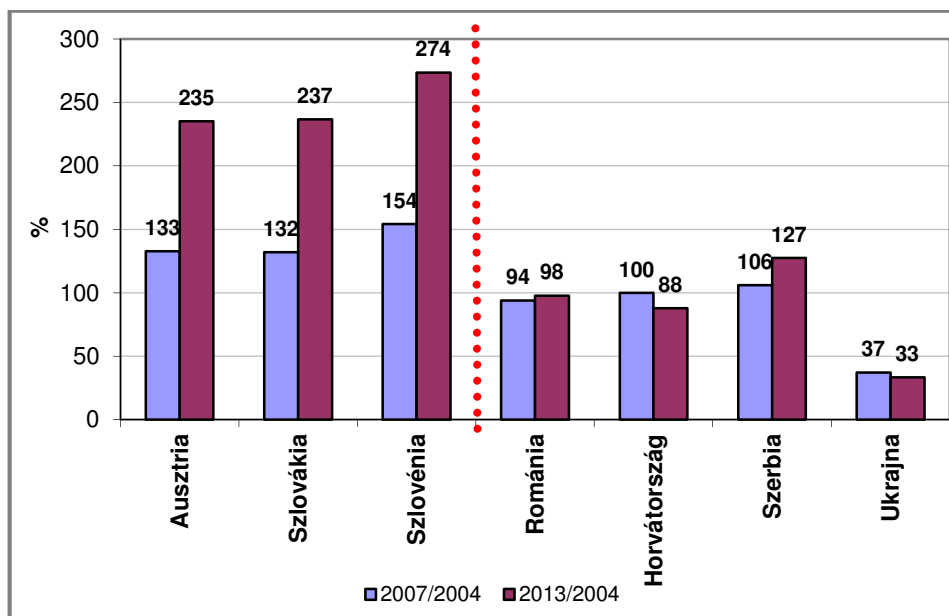

2. ábra: Átlagos közútiátkelő-távolság határszakaszonként 2015-ben

Forrás: Magyar Közút, saját szerkesztés

Míg az osztrák határon minden 10 km-re jut legalább egy közúti átkelő (összesen 38), addig az ugyanolyan hosszúságú horvát határt mindössze 7 helyen lehet átszelni. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a schengeni belső határokon elvileg bárhol át lehet menni gyalogosan, miközben a magyar–román határon az újabb átkelők létesítését éppen az akadályozza, hogy azokkal együtt határőrizeti pontokat is kellene létesíteni, átlagosan 600 millió Ft értékben, amit a román fél nem vállal fel. A schengeni zóna hatásai itt tehát közvetlenül érzékelhetők.

Hasonló eredményre jutunk, ha a határok nyitottságát a határforgalom felől közelítjük meg.

3. ábra: Az egyes határtérségek közötti járműforgalmának változása 2004 és 2013 között¹²²

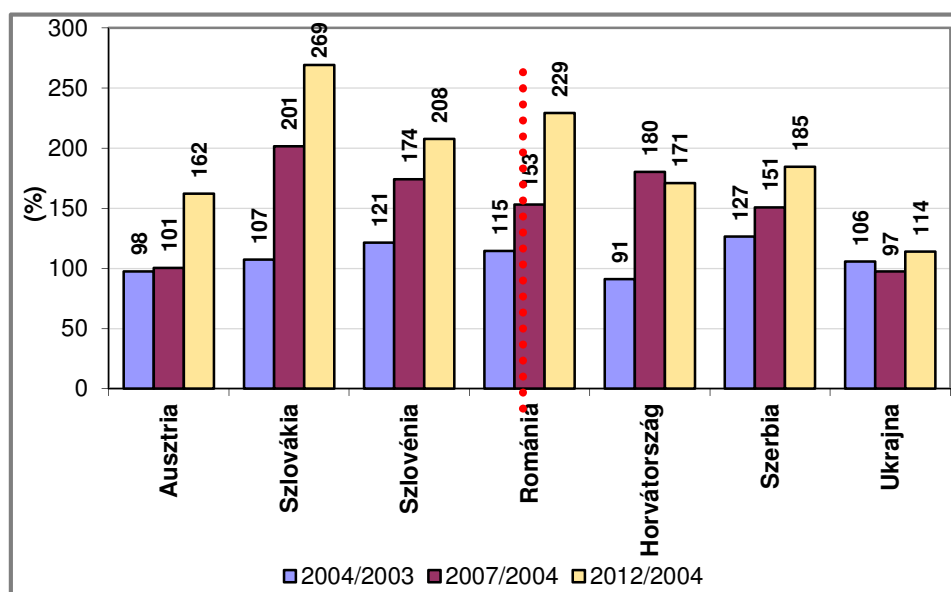
Forrás: Magyar Közút, saját szerkesztés

2004-es csatlakozásunkat követően a határon átmenő járműforgalom mértéke az évi 36,5 millióról közel 63 millióra nőtt. De ez a változás megint csak nem egyformán érintette az egyes határszakaszokat. Míg egy évtized alatt Szlovénia irányában 2,7-szeresére, Ausztria és Szlovákia irányában pedig 2,35-szorosára nőtt a forgalom, addig Románia és Horvátország viszonylatában enyhe, Ukrajna esetében radikális csökkenés figyelhető meg, a geopolitikai szempontból kulcsfontosságú helyen található Szerbiával kapcsolatban pedig gyakorlatilag stagnálást tapasztalhatunk. Szembeötlő ugyanakkor, hogy utóbbi ország viszonylatában újfent kedvezőbbek az adatok, mint a két már csatlakozott, de még Schengenen kívüli tagállam esetében.

A képet tovább árnyalja az egymás irányában folytatott árukereskedelem (import és export) mértékének változása. Mint láthatjuk, e tekintetben Szlo-

¹²² A schengeni zónán belüli szomszédainkkal 2007 decemberében megszűnt a be- és kilépéshez kapcsolódó tételes forgalomszámlálás. Ezekre a határszakaszokra vonatkozóan ezt követően kizárólag a Magyar Közút által készített becslésekkel tudunk számolni.

vákia (a 2004-es 3,168 Mrd EUR-ról 2012-re 8,526 Mrd EUR-ra) és Szlovénia (a 2004-es 732 Mrd EUR-ról 2012-re 1,52 Mrd EUR-ra) mellett Románia (2,968 Mrd EUR helyett 6,805 Mrd EUR) és Szerbia (823 Mrd EUR helyett 1,52 Mrd EUR) irányában tapasztalható kiemelkedő növekedés. Ezekhez az országokhoz képest az osztrák és a horvát viszonylat kevésbé meggyőző mértékben növekedett, az ukrán pedig szinten maradt.

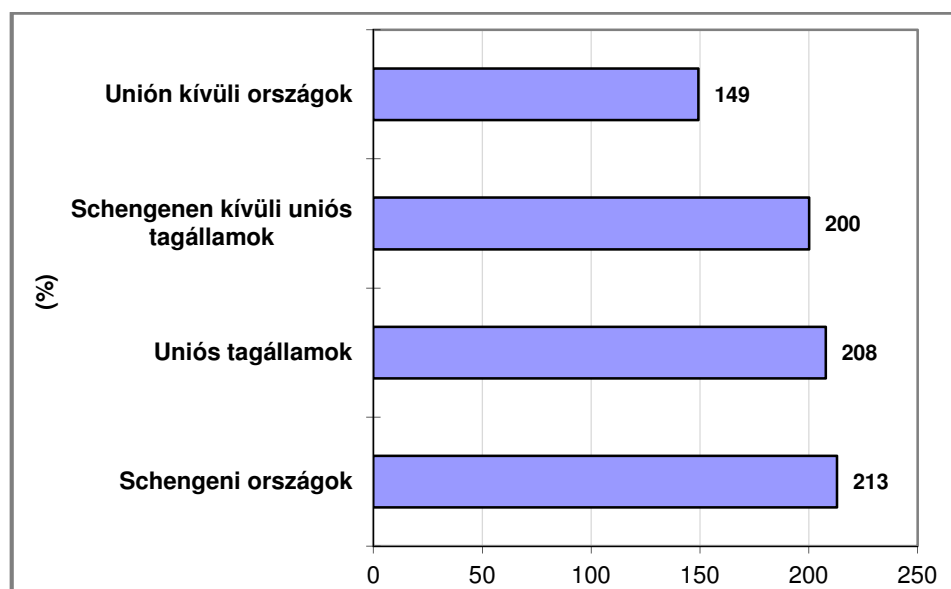

4. ábra: A külkereskedelmi forgalom volumenének változása 2003 és 2012 között¹²³

Forrás: KSH, saját szerkesztés

Ugyanakkor, ha az egyes országtípusokat külön-külön csoportosítva tüntetjük fel, akkor újra a korábbi képpel fogunk találkozni: összességében a legnagyobb növekedést az uniós tagállamok irányában értük el, míg az uniós kívüli szomszédainkkal bővült legszerényebb mértékben a külkereskedelmi forgalom.

¹²³ Szerbia esetében 2004 és 2006 között Szerbia és Montenegró adatait tüntettük fel az ábrán.

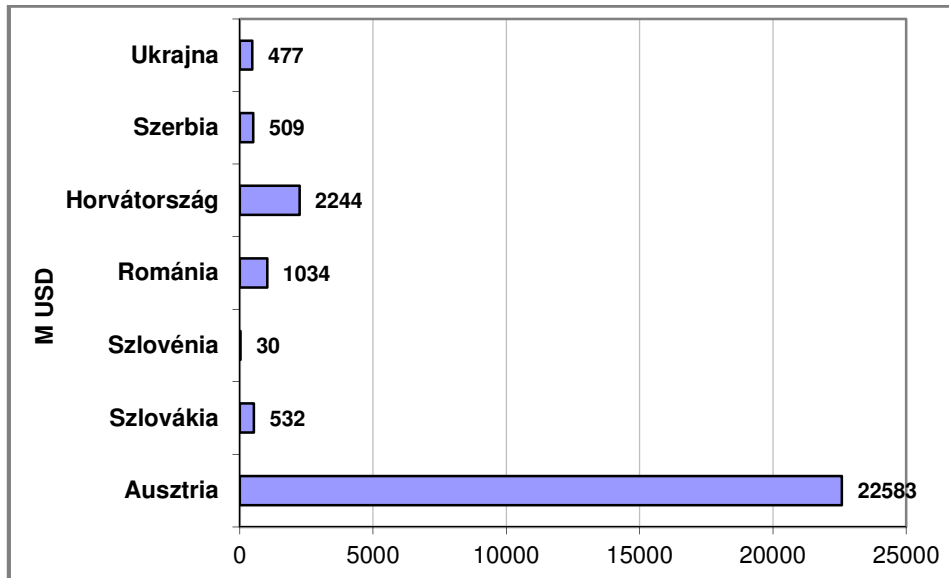

5. ábra: A külkereskedelmi forgalom volumenének változása 2004 és 2012 között

Forrás: KSH, saját szerkesztés

A szerényebb osztrák árukereskedelmi adatokat kompenzálja a működőtőke-áramlás mértéke, amely szomszédaink közül éppen Ausztriával mutat kiemelkedő értékeket, kizárólag a hazánkba irányuló befektetéseknek köszönhetően. Horvátország esetében a kiemelkedő érték a MOL-INA fúzióval magyarázható¹²⁴.

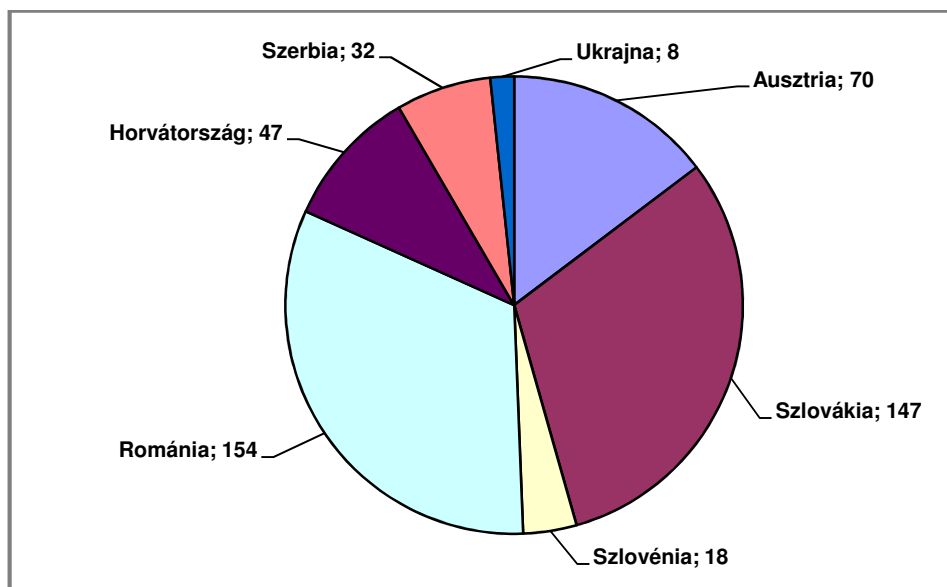
¹²⁴ Az FDI-adatokat az érintett nemzetgazdaságok méretével célszerű korrigálni, hiszen a működőtőke-befektetések mértéke alapvetően függ az adott ország makrogazdasági és politikai környezetétől. Ettől a jelen tanulmány szűk keretei miatt most el kellett tekintünk.

6. ábra: FDI-áramlás abszolút értékben (mindkét irányban) 2003 és 2012 között Magyarország és szomszédai között

Forrás: IMF, saját szerkesztés

Egészen más jellegű mutatóként vehető figyelembe az egyes szomszédos országok entitásaival létesített partnerkapcsolatok száma. Hogy egy adott önkormányzat milyen intenzitású partneri rendszert működtet és milyen irányban, azt számtalan tényező határozza meg (köztük olyanok is, amelyek nem számszerűsíthetők, mint pl. az adott település lakosságának mentalitása, az aktuális politikai vezetés nyitottsága, a település földrajzi elhelyezkedése, történelmi hagyományai stb.). Az általunk megvizsgált Kárpát-medencén belüli testvértelepülési kapcsolatok ezért kevésbé használhatók pontos mérőszámként, mint pl. a közúti forgalom mértéke. Ugyanakkor egy-egy határszakasz nyitottságával kapcsolatban sokat elárul, hogy mennyire keresik (akár a határ menti, akár távolabbi) önkormányzatok az együttműködést.

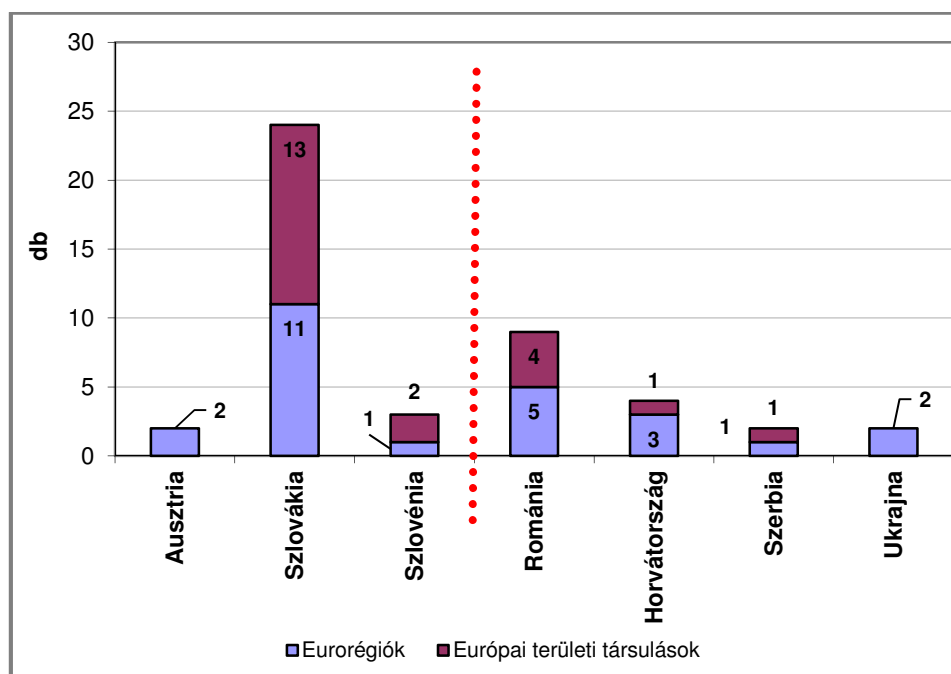
7. ábra: A magyarországi települések testvértelepülési kapcsolatai a szomszédos országok irányában (2015)

Forrás: Saját gyűjtés, saját szerkesztés

Mint látható, a három schengeni szomszédunk az összes partneri kapcsolat felét teszi ki, aminek különös jelentőséget ad az a tény, hogy két nyugati szomszédunkban összesen nem él 20 000 (őslakos) magyar; vagyis nem magyarázható a testvértelepülési együttműködések magas száma a magyar etnikum jelenlétével, mint ahogy az például Romániára igaz. Az ukrán és a szerb viszonylat e tekintetben is a legalacsonyabb értékeket mutatja, jóllehet mindkét szomszédunkban jelentős magyar ajkú kisebbség él.

A fentieknél is meghatározóbb (de szintén számos tényezőre visszavezethető¹²⁵) a tartós, intézményesült határ menti együttműködések száma, hiszen ezek a résztvevő felek részéről hosszú távú, stratégiai partnerségi szándékot tükröznek fel. Ábránkon az 1993 óta megalapított eurorégiók és európai területi társulások adatait tüntettük fel.

¹²⁵ Ausztria például hagyományosan elzárkózó a volt szocialista országok irányában a tartós, intézményesült együttműködések kialakítása tekintetében – még a számára meghatározó fontosságú Centrope-kezdemenyezés esetében is. Ez a magyarázata az ő esetükben az ilyen kooperációk Ukrajnáéval azonos mértékének.

8. ábra: Határon átnyúló intézményes területi együttműködések (1993–2015)

Forrás: Saját gyűjtés

Az uniós tagság e tekintetben is felülírja a többi tényezőt. Mivel a határmenti kapcsolatok építését döntően határozza meg a közösségi jogi környezet, ez az eredmény nem is meglepő. Az ábra mindazonáltal alátámasztja azt a hipotézisünket, hogy az uniós és a schengeni tagság (ha nem is kizárólagosan, de) hatást gyakorol a határok elválasztó funkcióra az intézményes együttműködések kialakítása terén is.

A fentiekben bemutatott néhány kísérleti mutató alapján beazonosíthatók az egyes határtípusok.

1. Barrier típusú határ: a magyar–ukrán határ sorolható ide, ahol a magyar uniós csatlakozás óta a kapcsolatok visszafejlődésének lehetünk tanúi. Ezen a határszakaszon 2004 és 2013 között a közúti járműforgalom egyharmadára (!) esett vissza, a két ország közötti áruforgalom volumene gyakorlatilag nem változott, alacsony a befektetői hajlandóság,

és szinte teljesen hiányoznak a partneri kapcsolatok és a területi együttműködések. Ezt a viszonylatot az interakciók alacsony szintje vagy teljes hiánya jellemzi. A jelenleg Ukrajnában zajló polgárháború várhatóan tovább ronthatja az amúgy is kedvezőtlen mutatókat.

2. Filter típusú határ: különböző mértékben, de ide sorolható a két schengeni övezeten kívüli uniós szomszédunk, valamint a csatlakozásra váró Szerbia. Mint láthattuk, utóbbi ország tekintetében a felhasznált indikátorok az esetek többségében nem mutatnak jelentős eltérést a román és horvát eredményekhez képest; sőt, a határ menti közlekedés szempontjából (a határzár megépítéséig) déli szomszédunk jobb helyzetben volt, mint a két uniós tagállam. Feltűnő különbséget az intézményes együttműködések terén láthatunk, aminek egyértelműen jogharmonizációs okai vannak. Ezeket a határszakaszokat tehát egyenetlen színvonalú, de erősödő intenzitású interakciók jellemzik. A határ szűr, de át is ereszt.
3. Híd típusú határ: a schengeni zónán belüli szomszédainkkal folyamatos, intenzív és több tekintetben kiegyensúlyozott interakciók figyelhetőek meg. E határok átjárhatóságát jól jellemzik a forgalmi és kereskedelmi mutatók, de az emberek és intézmények közötti intenzív partnerségek is.

Természetesen, ha különböző időszakokban vizsgáljuk az egyes határokat, akkor a besorolás is változik, hiszen 2007 előtt a mai schengeni belső határaink is inkább filter jellegűek voltak. Itt is fokozati változást jelentett a 2003-ban bevezetett turisztikai kishatárforgalmi rendszer, amely újabb átmeneti pontokat jelölt ki pl. a magyar–szlovák határ mentén.

A hosszabb határokon belül pedig akár az egyes szakaszok átjárhatósága között is lehetnek különbségek, ahogy a magyar–szlovák viszonylatban tapasztalható.

Átalakuló magyar–szlovákkapcsolatok a keleti határszakaszon

A magyar–szlovák határszakasz több szempontból is egyedi. Egyrészt a maga 677 kilométerével a leghosszabb a Kárpát-medencében, másrészt mind természet-, mind társadalom-földrajzi szempontból változatos tájakat, területeket érint (Mezei 2008). A határtérség azért is kiemelt figyelmet érdemel, mivel a két szomszédos ország makrogazdasági pozíciója, fejlődése

tekintetében eltérést mutatott az elmúlt másfél évtizedben. Ennek következtében a határ menti viszonyok, kapcsolatok átalakultak, amelyek sok tanulással szolgálhatnak összeurópai kontextusban.

A hossz és a diverzitás miatt a határszakaszt rendszerint két statisztikai-közigazgatási szegmensre osztják. Az átmenet, majd az uniós tagság időszakának gazdasági-társadalmi folyamatai és az így kialakult fejlettségi szintek is igazolják ezt a nyugat-keleti elkülönítést. A „fővárosok ölelésében” elhelyezkedő Kisalföldön, a Duna és kisebb részben az Ipoly-mentén húzódó nyugati határszakasz megyéi (szlovák oldalon kerületei) jórészt a globalizációs és az integrációs folyamat nyerteseivé, haszonélvezőivé váltak. Ezzel szemben a keleti határsáv térségeinek esetében a helyzet vegyes összképet mutat. Mindez közigazgatási szempontból a Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén megyék, illetve a Besztercebányai (Banskobystrický kraj) és Kassai (Košický kraj) kerületek által közrefogott szakaszt jelöli. A továbbiakban a magyar–szlovák határszakasz keleti szegmensének tanulmányozásához kívánunk adalékkal szolgálni.

6. táblázat: A magyar–szlovák határtérség keleti részében a népesség változása

	Népesség (fő)		Változás (%)
	2001	2014	
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	753 497	674 999	89,6
Nógrád megye	221 605	198 392	89,5
Besztercebányai kerület	661 343	656 813	99,3
Kassai kerület	766 650	794 756	103,7

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

Mind Magyarország, mind Szlovákia 1990 óta bekövetkezett fejlődésének jellemzője, velejárója a fokozódó területi differenciálódás. Ennek markáns aspektusa mindkét állam esetében a nyugat-keleti lejtő, vagy duál. A határ mentén is megfigyelhető a nyugati területek kedvezőbb gazdasági, jövedelmi, munkaerő-piaci helyzete, amivel szöges ellentétben állnak a keleti elhelyezkedésűek.

Ebben a relációban a fejlettségi rés „nyílása” az elmúlt évtizedben is folytatódott, mivel a keleti periférián késve és alacsonyabb ütemmel indult meg a modernizáció, amelyet döntően az export-orientált feldolgozóipari kapacitások kiépülése vezérelt. Majd 2008-at követően e törékeny növeke-

dés pozitív hatásait egyre inkább semlegesítették a válság tovagyrúzó káros következményei. Igaz ez akkor is, ha az európai gazdasági térbe kevésbé beágyazott keleti határtérségben más mechanizmusokat gerjesztett a krízis. Az áruexport és a működő tőke visszaesése kevésbé, megkésve, de időben hosszabban elnyújtva fejtette ki káros hatásait.

A gazdasági modernizáció elégtelensége illetve megkésettisége nem csupán az adott térség munkaerőpiacára, jövedelmi helyzetére, életminőségére hatott kedvezőtlenül, hanem blokkolta a határon átívelő kapcsolatokat, alacsonyabb szinten tartotta azok aktivitását. Így például a határtérség keleti szegmensében korábban sem volt jellemző a munkaerő nyugaton tapasztalható nagy volumenű ingázása vagy a határon átívelő gazdasági klaszterek működése. Ennek oka nem az együttműködés kereteinek hiányában keresendő, hiszen azok már a 90-es években kialakultak a települések, a megyék, a különféle oktatási intézmények (pl.: egyetemek, szakiskolák), a kamarák vagy a civil szféra szereplői között. Hanem sokkal inkább a gazdasági teljesítmények elégtelensége, és az üzleti szférában az integrátor szereplők hiánya okozza a gondot, problémát.

Fontos utalni a differenciálódás egy másik, észak-déli dimenziójára, ami Szlovákia és Magyarország vonatkozásában nyilvánul meg, sajnálatosan az utóbbi rovására. Ennek okai részben makro-, részben lokális tényezők által magyarázhatók. A nemzetgazdasági teljesítmények között – különösen a 2008-as esztendő megelőzően – mutatkozó eltéréseket, azok hatásait korábban már igyekeztünk érzékeltetni. Ezúttal a helyi tényezők szerepére koncentrálnak. Ezek közül kiemelkedő jelentőséggel bír a határtérség két tradicionális központja, Kassa és Miskolc eltérő fejlődése, teljesítménye. Napjainkra az aszimmetria ebben a tekintetben is érzékelhető, Kassa javára.

A szlovákiai város kedvezőbb helyzete a helyi gazdaság átalakításának, diverzifikáltságának és országon belüli hatékony érdekérvényesítő képességének együttes eredménye. Miskolccal szemben Kassa népességszáma állandó maradt (az agglomeráció bővülése mellett), gazdasági súlya pedig növekedett az országon belül. Vitathatatlan politikai, gazdasági alárendeltsége a fővároshoz, Pozsonyhoz képest, azonban érzékelhető, hogy betölti, képes betölteni a regionális központ szerepét Szlovákia keleti felében, valamint a Kárpát-medence északkeleti szegletében. Miskolcon a nehézipari ágazatok mélyebb és hosszabb válsága, majdnem végleges leépülése, illetve az új termelők lassabb „megtapadása, letelepülése” negatívan hatott a város megtartóképességére és gazdasági potenciáljára. Ebben a tekintetben változás csupán az elmúlt években állt be. A legutolsó népszámlálási adatok szerint,

a lakosság száma tekintetében a két város és agglomerációja között már ca. hetvenezres különbség mutatkozik. Kassa dinamikája és terjeszkedése már a határ magyarországi oldalán is érzékelhető.

7. táblázat: Miskolc és Kassa népesedési adatai

	Népesség (fő)			
	város		agglomeráció	
	2001	2012	2001	2012
Miskolc	184 125	164 973	n. a.	303 602
Kassa	236 093	240 164	343 092	361 351

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

A regionális központokban tapasztalható fejlődési differenciákhoz hasonló gazdasági arányeltolódások figyelhetők meg a megyék (kerületek) szintjén is. A szlovákiai térségek gyorsabb ütemű konvergenciáját támasztják alá a 2000-es évek statisztikai adatai.

8. táblázat: A magyar–szlovák határtérség gazdasági súlyának és fejlettségének változása

	GDP (millió PPS)		GDP/fő			
	2000	2011	2000 (PPS)	2011 (PPS)	2000 (EU átlag, %)	2011 (EU átlag, %)
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	5 013	6 934	6 600	10 200	35	41
Nógrád megye	1 284	1 490	5 800	7 400	31	30
Besztercebányai kerület	5 248	8 750	8 600	13 200	42	53
Kassai kerület	6 559	11 596	7 900	14 600	45	58

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

Szlovák oldalon a reálgazdaság kibocsátásának gyorsabb ütemű növekedése javította a népesség munkaerő-piaci és jövedelmi helyzetét. A szomszédos országok valutáinak (forint, hrivnya, zloty) euróval szembeni értékcsökkenése pedig hozzájárult a szlovák jövedelmek külföldi vásárlóértékének fokozódásához. Mindezek összességében a szlovákiai lakosság és vállalatok aktivitásának emelkedését eredményezték a határtérségben, a magyar oldalon is. Erre jó példa a szlovákok által vásárolt magyarországi ingatlanok növekvő száma (hasonlóan a dunántúli példához, egyelőre csupán a Kassához közel

eső Hernád menti és zempléni településeken). Az árelőny realizálása pluszlökést adott a szlovákok magyarországi fogyasztásának, amelynek elsődleges haszonélvezői a turisztikai szektor (gyógy, wellness, bor) és a kiskereskedelem (élelmiszer- és tartós fogyasztási cikkek vásárlása).

A határ menti tényezőáramlást döntően befolyásolja a térségben az infrastruktúra sűrűsége és minősége. Ennek elégtelensége, hiánya a határok hídképző funkcióját mérsékli. A korábban bemutatottak szerint a magyar–szlovák határ átjárhatósága elmarad a többi schengeni (osztrák, szlovén) szakasztól. Így az elmúlt esztendőkből végbement beruházások ellenére szükségesek a további fejlesztések, és nem pusztán a vonalas hálózatok kiépítése, modernizálása által, hanem a kapcsolódó szolgáltatások biztosításával is. Így nem csupán az út- és vasúthálózat fizikális összekötése lehet cél, hanem menetrend szerinti autóbusz- és vasúti közlekedés létrehozása minél nagyobb számban. A közúti infrastruktúra tekintetében mind a kis határátkelők létesítése, helyreállítása, mind a Miskolc–Kassa autópálya építése kiemelt feladat. Noha mindezek megvalósulására kormányközi szerződések és megállapodások nyújtanak garanciát, éppen az Ipoly-hidak helyreállításának elhúzódása hívja fel a figyelmet arra, hogy a kivitelezéshez, megvalósításhoz további erőfeszítések szükségesek.

Az elmúlt időszakban a magyar–szlovák kapcsolatokkal összefüggésben tett szakmai és politikai nyilatkozatok, megállapodások valóban a kölcsönös kapcsolatok erősítésének szándékáról árulkodnak, ezáltal a határ hídképző jellegének fokozását célozza. Örömteli, hogy mind országos szinten hallani a „Miskolc–Kassa” tengely újrafelfedezéséről és -pozicionálásáról; mind lokális szinten látni ezzel összhangban intézkedéseket. Mérföldkönek tekinthető, hogy napjainkban a kétoldalú kapcsolatok nem pusztán turisztikai együttműködésekre szorítkoznak, hanem már konkrét gazdaságiakat is tartalmaznak.

Remélhetőleg a jövőben is folytatódik a kétoldalú kapcsolatok terén az eddig tapasztalható dinamikus bővülés (tőkeáramlás és árucseré tekintetében), valamint a közös, kétoldalú kérdések, témák pragmatikus kezelése. Mindezek jelenthetik a garanciát a két szomszédos ország közös fejlődésére, a határok elválasztó szerepének csökkenésére.

Záró gondolatok

A tanulmány betekintést kívánt nyújtani a határok módszertani, és fogalmi elemzésébe, a határ menti kapcsolatok evolúciójába az elmúlt évtizedben, a Kárpát-medence országai között.

Az ezredfordulót követő esztendőök több fázisban hozták el Kelet- és Közép-Európa, valamint a Balkán-félsziget nyolc országa számára a teljes jogú európai uniós tagságot (a csatlakozások időpontja: 2004. május 1., 2007. január 1., 2013. július 1.). A tagság lehetővé tette az ún. közösségi vívmányok (*Acquis communautaire*) átvételét, alkalmazását. Ezek közül a közös pénz használatának bevezetése mellett vitathatatlanul a határok szabad átjárhatósága a legnagyobb hatású, illetve szimbolikus erejű változás. Különösen fontos ez egy olyan ország számára, mint hazánk, amely hét állammal szomszédos, és határain túl jelentős számú magyar kisebbség él.

Az uniós tagság az évtizedes hazai tapasztalatokkal igazolja, hogy a határok ellenőrzésének jogi és technikai értelmű megszüntetésénél időigényesebb és összetettebb feladat a határ menti térségek fejlesztése; a gazdasági, kulturális kapcsolatok erősítése, újjáélesztése; a kölcsönösen megnyíló piacokban rejlő potenciál kiaknázása. Ez nem lehetséges az adott bilaterális relációk és lehetőségek teljes körű ismerete nélkül.

A határok tipizálása és összehasonlító vizsgálata láttatni engedte, hogy Magyarország kapcsolatrendszere az ezredfordulót követően átalakult. Azokkal az országokkal, amelyekkel immár schengeni határ köti össze, látványosan fejlődtek a kétoldalú kapcsolatok. Azonban más relációban inkább a stagnálás vagy éppen a leépülés volt jellemző. Hazánk érdeke, hogy valamennyi szomszédos ország irányában a híd- és ne a barrier szerep, jelleg erősödjön.

Fontos azt is érzékelni, hogy Magyarország gazdasági fejlődése és népességi gyarapodása az elmúlt évtizedben elmaradt szomszédainak többségétől. Ez determinálta a magyarság arányát, helyzetét, érdekérvényesítő képességét a határ menti térségekben is. A kedvezőtlen folyamatok semlegesítése, a további „zsugorodás” elkerülése érdekében újszerű, proaktív fejlesztési stratégiára, szemléletmódra van szükség a határtérségekben.

Felhasznált irodalom

- A szlovák-magyar határ menti migráció (2015). Kopint Konjunktúra Kutatási Alapítvány, Budapest.
- ACTON, L. J. (1991): „Nacionalizmus”. In: Ludassy M. szerk.: *Az angolszász liberális klasszikusai. I kötet*. Atlantisz, Budapest, 120–152.

- BINDORFFER GY. (2004): Határon innen – határon túl. Etnikai határok, határfenntartás, interetnikus kapcsolatok. In: Kovács N. – Osvát A. – Szarka L. szerk.: *Tér és terep 3. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai, Budapest, 29–41.
(<http://www.kisebbsegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/493.pdf> – 2015.09.21.)
- DIENER, A. C. – HAGEN, J. (2012): *Borders. A Very Short Introduction*. Oxford University Press, New York.
- GUICHONNET, C. – RAFFESTIN, P. (1974): *Géographie des frontières*. Presses Universitaires de France, Paris.
- HARDI T. (2004): A határtérség térszerkezeti jellemzői. *Tér és Társadalom* 2008/3, 3–25.
(<http://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/1183/2362> – 2013.10.21.)
- VAN HOUTUM, H. (1998): *The development of cross-border economic relations*. Dissertation Series, 40. Centre for Economic Research, Tilburg University, The Netherlands.
- INTERCO – Indicators of territorial cohesion. Scientific Platform and Tools project. Draft Final Report.
(http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ScientificPlatform/Interco/INTERCO_DFR_Main-Report.pdf – 2014.03.21.)
- MEZEI I. (2008): A magyar–szlovák határ menti kapcsolatok esélyei. Dialóg–Campus, Budapest–Pécs.
- MILL, J. S. (2006): *Considerations on representative government*.
(http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=234&chapter=16569&layout=html&Itemid=27 – 2014.02.27.)
- MOULLÉ, F. (2010): De la frontière aux discontinuités. Regards de géographes. *Esprit d'avant*, 10/2010
(<http://www.espritedavant.com/DetailElement.aspx?numStructure=79255&numElement=111839> – 2014.09.20.)
- NEMES NAGY J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban (Bevezetés a regionális tudományba)*. Ember–település–régió sorozat. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- NEWMAN, D. (2011): Contemporary Research Agendas in Border Studies; An overview. In: Wastl-Walter, D. szerk.: *Companion to border studies*. Ashgate, Farnham, 33–48.
- O'DOWD, L. (2001): Analysing Europe's borders. *IBRU Boundary and Security Bulletin*, Summer 2001, 67–79.
- O'DOWD, L. (2003): The Changing Significance of European Borders. In Anderson J. – O'Dowd, L. – Wilson, T. M. (ed.): *New Borders for Changing Europe. Cross-Border Cooperation and Governance*. Routledge, London – New York, 13–36.

OECD (2013): *Regions and Innovation: Collaborating accross Borders*, OECD Reviews of Regional Innovation, OECD Publishing, h.n.

Tanulmányok a határ menti régiók gazdasági és munkaerő-piaci helyzetéről és lehetőségeiről, a foglalkoztatást segítő támogatásokról: A szlovák–magyar határrégió (2010), Budapest, ÁFSZ – Kopint-Tárki kutatócsoport.

Adatforrások: Eurostat, World Bank, World Trade Organization adatbázisai.